॥ श्रीः ॥

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणि

श्रीजगन्नाथयतिकृतभाष्यदीपिकासमलङ्कृत-
श्रीमन्मध्वभाष्यसहितानि
सूत्रदीपिकासंवलितानि

(साधनाध्यायः)

श्रीचामराजेन्द्रसंस्कृतमहापाठशालायां
द्वैतवेदान्तप्रधानाध्यापकैः
विद्याविशारद न्यायवेदान्तचूडामणि **मागडि श्रीरङ्गनाथाचार्यैः**
मुद्रणावसरे संशोधितानि

श्रीमद्व्यासराजगुरुसार्वभौमविद्याकर्णाटकसिंहासनाधीश्वर-
श्रीमद्विद्याप्रसन्नतीर्थश्रीपादानामाज्ञानुसारेण
बेङ्गळूरुनगरीस्थया
भाष्यदीपिकाप्रकाशनसमित्या
प्रकाशितानि

शालिवाहनशकाब्दाः १८८७
क्रिस्ताब्दाः १९६५

पुस्तकप्राप्तिस्थानम् :—

श्री बि. एस्. प्राणेशराव्
अड्वोकेट्
४७, II स्ट्रीट्, माडल् हौस् ब्लाक्
बेंगळूर - ४.

अयं ग्रन्थः कल्याणनगर्यां गौडिगेरे श्रीश्रीनिवासाचार्याणामात्मजेन
श्री डि. एस्. कृष्णाचार्येण स्वकीयमुद्रणालये सम्मुद्रितः
शालिवाहन शकाब्दाः १८८७
विश्वावसु सं. पुष्य शुक्ल द्वितीया
२४ - १२ - १९६५

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राधिकरणविषयसूचिका

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

अधि० ।	सूत्र० ।	विषयाः ।
१	१	जीवस्य भूतसम्बन्धः देहनाशेऽपि न निवर्तते इति निरूपणम् ॥
२	२	समस्तभूतविशिष्टस्य जीवस्य गमननिरूपणम् ॥
३	३	भूतानां जीवेन सह गमननिरूपणम् ॥
४	४	प्राणाः जीवेन सह भागतः गच्छन्तीति निरूपणम् ॥
५	५	भूतानां जीवेन सह गमनविषये पूर्वपक्षपरिहारः ॥
६	६	भूतानां जीवेन सह गमनविषये प्रत्यक्षश्रुतिः नास्तीति पूर्वपक्षस्य परिहारः ॥
७	७	वैराग्यभक्त्युपासनज्ञानैरेव मोक्षः भवति कर्मणा जायमानो मोक्षः गौणः इति निरूपणम् ॥
८	८	कर्म अनुभवेन निश्शेषं न नश्यति अतः वैराग्यादिसाधनं आवश्यकमेव इति निरूपणम् ॥
९	९	जीवस्य स्वर्गादिकं प्रति येन पथा गमनं तथा नियमेन आगमं नेति निरूपणम् ॥
१०	१०–१२	जीवस्य गमनागमनं कर्मणैव न आचारमात्रेण इति निरूपणम् ॥
११	१३–१५	पापकर्मकृतामपि गमनागमनमस्तीति, केचिज्जीवाः नरके दुःखं अनुभूय ऊर्ध्वलोकं आरोहन्ति, अन्ये तमसि अवरोहन्ति इति निरूपणम् ॥
१२	१६	नरकाणि सप्तेति निरूपणम् ॥

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

॥ हरिः ॐ ॥

॥ ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

प्रथमः पादः

॥ १. तदन्तराधिकरणम् ॥

(१) साधनविचारोऽयमध्यायः । वैराग्यार्थे गत्यादिनिरूपणा प्रथमपादे ।

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

॥ १. तदन्तराधिकरणम् ॥

(१) वृत्तवर्तिष्यमाणयोरध्याययोः सङ्गत्यर्थमेतदध्यायप्रतिपाद्यं दर्शयति—साधनेति ॥ वैराग्यादिमोक्षसाधनानि विचार्यन्ते । अवश्यानुष्ठेयत्वेन निरूप्यन्ते अत्रेति साधनविचार इत्यर्थः । 'अयं' उपक्रम्यमाणः । अनेन समन्वयाविरोधार्थकाभ्यां अध्यायाभ्यामस्यानन्तर्यलक्षणा सङ्गतिरुक्ता भवति । तथाहि—यद्यप्याद्यसूत्रे ससाधनफलो ब्रह्मविचारः कर्तव्यतयोक्तः । तच्च ब्रह्म पूर्वद्विके सम्यक्सविरोधपरिहारं विचारितम् । तथापि कृतब्रह्मविचारस्याधिकारिणो यन्मया कार्यं साधनं तत्किं कथं भूतमिति जिज्ञासा भवत्येवेति तदर्थं तृतीयाध्यायः प्रवृत्त इति । प्रथमपादार्थं दर्शयति—वैराग्यार्थ इति । ब्रह्मेतरविषयभोगरागोच्छेदायेत्यर्थः । गतिः स्वर्गं प्रति । आदिपदेन स्वर्गाद्भूमिं प्रत्यागतिः नरकगर्भवासादि च गृह्यते । एतेषां 'निरूपणा' दुःखरूपत्वप्रतिपादनं 'प्रथमपादे' तृतीयस्याद्यपादे क्रियत इत्यर्थः । अस्मिन् पादे गत्यादिनिरूपणे सति तस्य दुःखरूपतां श्रुत्वा चिन्तयतोऽधिकारिणः पुमर्थत्वेन सिद्धेऽपि स्वर्गादौ रागो विच्छिद्यत एवेति तस्याः तादर्थ्यं युज्यत इति भावः । वैराग्यनिरूपणेत्यनुक्त्वा

(२) भूतबन्धो हि बन्धः ।

भूतबन्धस्तु संसारो मुक्तिस्तेभ्यो विमोचनम् ।

इति च वाराहे ॥

(३) तच्च मरणे भवति ।

भूतानां विनिवृत्तिस्तु मरणं समुदाहृतम् ।

वैराग्यार्थे गत्यादीत्युक्त्या वैराग्यस्य विषयासौन्दर्यज्ञानाधीनत्वेन पुरुषप्रयत्नाविषयत्वान्न साक्षात्तस्यानुष्ठेयत्वेन निरूपणं युज्यत इति सूचितम् । अनेनैव वैराग्यसाधनबोधविषयगत्यादिस्वरूपस्यैवात्र निरूपणेन मुखतो लक्षणप्रमाणाभ्यां वैराग्यस्यानिरूपणात् असङ्गतिरिति चोद्यं निरस्तम् । गत्यादिनिरूपणे सति तच्छ्रोतुस्तत्र वैराग्यस्य स्वत एवोत्पादेन तस्य तदुपयोगितया तन्निरूपणस्य वैराग्यपादे सङ्गतत्वात् ।

(२) अत्राधिकरणे भगवत्प्राप्तिसाधनवैराग्याय जीवस्य भूतावियोगः समर्थ्यते। पूर्वपक्षयति—भूतेति ॥ यन्निवृत्त्यर्थं वैराग्यादि साधनमिष्यते स बन्धो नाम पञ्चभिः भूतैर्बन्ध इत्यर्थः। उपलक्षणमेतत्। बन्धनिवृत्तिर्मुक्तिरित्यपि द्रष्टव्यम्। हिशब्दो यत इत्यर्थे। अत इत्युत्तरेणान्वेति। कुत एतदुभयमवगतमित्यत आह—भूतबन्धस्त्विवति । तुः एवार्थः । यस्संसाराख्यो बन्धः स भूतबन्ध एवेत्यर्थः। मुक्तिस्त्विवति वाऽन्वयः। तथाच या बन्धनिवृत्त्याख्या मुक्तिः सा तेभ्यो भूतेभ्य आत्यन्तिकविमोचनमेव, नान्येत्यर्थः। वाराहे पुराणवचने उक्तमिति शेषः। न केवलमस्माभिरिति चार्थः।

(३) ततः किमित्यत आह—तच्चेति ॥ चस्त्वर्थः। तथाच तद्भूतविमोचनं तु 'मरणे' प्राणत्यागे सति तन्निमित्तं भवतीत्यर्थः। यद्वा—'मरणं समुदाहृतम्' इत्यभेदोक्तेर्मरणशब्दार्थेऽन्तर्भवति तद्रूपं भवतीत्यर्थः। भूतविमोचनं मरणे भवतीत्येतत्कुत इत्यत आह—भूतानामिति। तुः अवधारणे। चः समुच्चये। तथाच पूर्वपक्षे भूतनिवृत्तिरात्यन्तिक्यभिमता। सा च तद्वियोगः स च मरणाविनाभावीति वा भूतसंयोगवियोगावेव जनिमरणे इति वा पण्डितैः समुदाहृतमित्यर्थः। भारत इत्यनन्तरं पूर्ववच्छेषश्चार्थश्च बोध्यः। किञ्चाऽत इत्यत आह—अत इति।

भूतानां संप्रयोगश्च जनिरित्येव पण्डितैः ॥

इति भारते। अतः किं साधनैरिति।

(४) अत आह—

सू—ॐ॥ तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ॐ॥१॥

शरीरान्तरप्रतिपत्तौ भूतसंपरिष्वक्त एव गच्छति।

तथाच यतो बन्धनिवृत्त्यर्थं साधनान्यनुष्ठेयानि, सा च मरणमेव तत्कारणकं वा, मरणं च नियतत्वान्न साधनसापेक्षं, अतो वैराग्यादिसाधनैः किं कृत्यं, न किमपीति न तान्यनुष्ठेयानीति योजना। साधनैरिति सामान्योक्त्या वैराग्यादिसर्वसाधनविचारारम्भप्रयोजकतया जिज्ञासासूत्रस्य शास्त्रेणेवास्याधिकरणस्य साधनाध्यायेनौपोद्धातिकी सङ्गतिरुक्ता भवति। अत एवास्य वैराग्यप्रतिपादनारम्भप्रयोजकत्वादेतत्पादेनाप्यस्ति सङ्गतिरित्यभिप्रैति। उक्तं हि तत्त्वप्रदीपे—मोक्षस्य मरणातिरिक्तकारणायत्तत्वं प्रदर्श्य साधनविचारस्य प्रयोजकत्वप्रतिपादनात्मकमिदमधिकरणं स्वर्गादिगतिनिरूपणया वैराग्याख्यप्रथमसाधनप्रतिपादनारम्भात्मकं च भवतीति। अत एवास्य प्रथमपादादौ निवेशः। प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् ॥

(४) सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे—अत इति ॥ शरीरेत्यनेन मांसादीति पूर्वसूत्रे प्रकृतं शरीरमिह तच्छब्देन ग्राह्यमिति सूचितम्। ऐहिकशरीरादन्यच्छरीरं शरीरान्तरम्, भूतपरिष्वङ्गेण इहागतिवैयर्थ्यपरिहारायोक्तम्। तदन्तरप्रतिपत्तौ प्राप्ताविति तादर्थ्ये सप्तमीयम्। भूतसम्परिष्वक्त इत्यनेन तत्तच्छरीरारम्भकत्वेन प्रस्तुतभूतसंयुक्त इत्येवं सम्परिष्वक्तपदं व्याख्यातम्। समित्युक्त्या मुक्तिपर्यन्तं परिष्वक्त एव, न मध्ये वियुक्त इत्याह। तदनूद्य व्याख्यातमेवेति। रंहतीत्यस्यार्थो—गच्छतीति। ज्ञो जीव इत्यस्ति। यतोऽत इति शेषः। अस्य न मरणे आत्यन्तिकः भूतवियोग इत्यध्याहृतसाध्येनान्वयः। अनेन 'भूतानां विनिवृत्तिः' इत्येतद्भागनिवृत्तिपरम्। एवं भूतसंप्रयोगोऽपीत्युक्तं भवति ॥

(५) 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' (छां.५-३-९.) इति प्रश्नपरिहाराभ्याम् ।

॥ इति तदन्तराधिकरणम् ॥ १ ॥

---

(५) भूतसंयुक्तस्यैव गतिरसिद्धेत्यतः प्रवृत्तं प्रश्नेत्यादिकं व्याचष्टे—वेत्थेति । छान्दोग्यस्थाविमौ प्रश्नपरिहारौ । श्वेतकेतुर्नाम ऋषिः स्वपितृसमीपेऽभ्यस्तविद्यः पाञ्चालानां समितिं जगाम । तत्र तद्देशाधिपतिः प्रवाहणो नाम राजा पण्डितंमन्यस्यास्याहङ्कारशान्त्यै परीक्षार्थं पञ्च प्रश्नानप्राक्षीत् । तत्र 'वेत्थ' इति पञ्चमप्रश्नवाक्यम् । तस्यायमर्थः—हे श्वेतकेतो 'यथा' येन क्रमेण येन प्रकारेण च द्युपर्जन्यधरापुरुषयोषाख्येषु पञ्चस्वग्निषु आहुत्यधिकरणत्वेन अग्निशब्दवाच्येषु मध्ये योषाख्याग्नौ रेतोरूपायां पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां 'आपः' अद्भिः सम्परिष्वक्तो जीवो लब्धदेहः 'पुरुषवचसः' पुरुषनामवान् भवति, तं क्रमं प्रकारं च वेत्थ किमिति । एवं पृष्टः श्वेतकेतुः 'नैव भगव इति' (छा. ५-३-३.) अहं नैव वेदेत्यवोचत् । तर्हि कथं विद्वानिति ब्रवीषि इति राज्ञा साक्षेपमप्रतिष्ठितः स्वपितुः स्थानमागत्य तत्सर्वं यथावदवदत् । श्वेतकेतुनैवमुक्तस्तत्पितोद्दालकः स्वयमपि राजकृतप्रश्नोत्तरासमर्थस्तज्ज्ञातुकामः स्वयमेव राजस्थानं प्रत्यागत्यैतद्विद्यां मे ब्रूहीति प्रार्थयामास । अथ प्रवाहणो राजोद्दालकं प्रति पञ्चप्रश्नपरिहारानवदत्—असौ लोको गौतमाग्निरित्यादिना । तत्र स्वर्गपर्जन्यभूमिपुरुषयोषिदन्तर्गतेषु नारायणवासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्येषु पञ्चाग्निविषयप्रश्नपरिहारेषु अभिहितेषु, किं तत इत्यतः पञ्चमप्रश्नोत्तरं जातमित्याह—इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति । तस्यार्थस्तु—इत्थेवं प्रकारेण रेतोरूपायां 'पञ्चम्यामाहुतौ' योषाख्यायां हुतायां प्रक्षिप्तायां मरणानन्तरं जीवेन सह गताः पुनः सहागताः भूतत्रयात्मिका आपः 'पुरुषवचसः' तच्छब्दवाच्या भवन्तीति । इतीति । अयमितिशब्दो भाष्यकारीयः, न तु प्रश्नोत्तरयोरन्यतरः । सूत्रे पित्रसामर्थ्यज्ञापनाय ज्ञापनापरपर्यायनिरूपणशब्देऽभिहितेऽपि पर्यवसितार्थाभिप्रायेण परिहारेति तद्विवरणं कृतम् ।

॥ इति तदन्तराधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ २. त्र्यात्मकत्वाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ॥ त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्॥ ॐ॥ २॥

अप्छब्दस्तु त्र्यात्मकत्वाद्युज्यते, भूयस्त्वाच्चापाम् ।

॥ २. त्र्यात्मकत्वाधिकरणम् ॥

(१) अत्र भगवत्प्राप्तिसाधनवैराग्यार्थं जीवस्य समस्तभूतपरिष्वक्तस्य गतिः समर्थ्यते। सौत्रतुशब्देनैव 'आपः' इति श्रवणाज्जीवोऽस्मात्र-परिष्वक्त एव गच्छति, न सर्वभूतैरिति पूर्वपक्षसूचनात्तमनुपन्यस्य सिद्धान्तयत्सूत्रमेवोपन्यस्य व्याचष्टे—त्र्यात्मकत्वादिति ॥ 'अप्छब्दः' श्रुतावाप इति विशेषनामग्रहणं 'त्र्यात्मकत्वात्' क्षितिसलिलानलात्मक-त्वात्। अपामित्यत्रापि सम्बध्यते। अप्छब्दस्तु युज्यत इत्यनेन तुशब्दोऽ-ध्याहृतान्वयी सन् नाप्छब्दविरोध इति साध्यसूचक इत्युक्तं भवति। त्र्यात्मकत्वादपामित्यनेन श्रुतावब्ग्रहणे अन्यभूतानामप्यर्थात् प्राप्तेर्न तद्विरोध इति हेतुस्सूचितः। न च जीवेन सहागतानां त्रिवृत्करणशून्यत्वान्न त्र्यात्मकत्वमिति वाच्यम्। आदिकाले मिश्रत्वेन सृष्टानां भूतानां त्रिवृत्करणेन पुनर्मिश्रीकृतानां जीवशरीरस्थत्वेन तेन सहागतानामपि तेषां त्रिवृत्कृतत्वाविरोधात्, त्रिवृत्कृतजातीयत्वाद्वा। ननु यद्यापो भूत-त्रयात्मिक्यः, कथं तर्हि तत्र विशिष्याप्छब्दप्रयोग इत्यतस्तत्रोत्तरतया भूयस्त्वादित्यंशो योज्य इत्याशयेनाह—भूयस्त्वादिति। आधिक्यादित्यर्थः। चस्त्वर्थेऽवधारणे च। तथा च अप्छब्दस्त्वप्सु युज्यते यतोऽतो न तत्र तदुक्तिविरोधः। कुतः? अपां भूयस्त्वादेवेति योजना। अनेन हेतुद्वय-स्यापि तुशब्दसूचितसाध्येनान्वयो दर्शितः। श्रुत्युदकरूपधर्मिभेदात्साध्य-भेद इति ज्ञातव्यम्। यद्वा—अस्त्वपां क्षितिसलिलानलात्मकत्वेन श्रुतौ तद्ग्रहणेऽन्यभूतानामपि प्राप्तिः। तथापि अपामिव भूतान्तरस्यापि सर्व-भूतात्मकत्वात् अपामेव ग्रहणे को विशेषहेतुरित्यत आह—भूयस्त्वादिति। 'पार्थिवानां शरीराणां अर्धेन' इत्युक्तप्रकारेण सर्वदेहेषु सम्भूय भूतेजसो-रप्यपां दशभागयुक्तत्वेन भूयस्त्वात्तद्ग्रहणं युज्यत इत्यर्थः। तत्त्वप्रदीपे तु अनाप्यशरीरेष्वप्यपां भूयस्त्वमित्युक्तम्।

(२) तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमाः । इति भागवते ।

॥ इति त्र्यात्मकत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ३. प्राणगत्यधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ प्राणगतेश्च ॥ ॐ ॥ ३ ॥

'यत्र वाव भूतानि तत्र करणानि नित्यानि ह वा एतानि

---

(२) अपां भूयस्त्वधर्मकत्वे प्रमाणमाह—तापेति ॥
क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोन्दनम् ।
तापापनोदः ॥ इति भागवतवाक्यम् ॥

'क्लेदनं' आर्द्रीकरणं 'पिण्डनं' पिण्डीकरणं 'तृप्तिः' तर्पकत्वं 'प्राणनं' चेष्टाकारणत्वं 'आप्यायनं' सुखकरत्वं 'उन्दनं' बिन्दुभावः 'उन्दनं बिन्दुभावस्स्यात्' इत्युक्तेः, 'तापापनोदः' तापनिवर्तकत्वं 'भूयस्त्वं' अन्येभ्यो भूतेभ्यः कार्येषु भागाधिक्यं। इमा अष्टौ 'अम्भसो' जलस्य 'वृत्तयः' स्वरूपलक्षणभूता धर्मा इत्यर्थः । भागवते तृतीयस्कन्धे इत्यस्य भूयस्त्वादित्यनेन अन्वयः । अनेन भूयस्त्वादित्येतद्भूयस्त्वावगमादित्यपि व्याख्यातम् ।

॥ इति त्र्यात्मकत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ३. प्राणगत्यधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे वैराग्यसिद्ध्यर्थं जीवस्य भूतैः सह गतिः समर्थ्यते । सूत्रे हेतूक्त्या भूतसम्परिष्वक्त एव रंहति जीव इति साध्यानुवृत्तिसूचनात् तत एव न भूतानि सह गच्छन्तीति तद्विरोधि-पूर्वपक्षस्य सिद्धत्वात्तमनुपन्यस्य सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे–प्राणेति। सूत्रे चशब्दः प्राणानां भूतैस्सहाविनाभावार्थक इत्यभिप्रेत्य तदसिद्धि-परिहाराय तत्र श्रुतिमुदाहरति—यत्रेति । व्याप्तेरागमिकत्वान्नात्र दृष्टान्तो मृग्यः । यद्यपि टीकायां प्राणपदोक्तेन्द्रियाणां व्यापकतावगतेः श्रुत्याऽपि तथैव प्रतीतेः सूत्रभाष्ययोश्च तेषां व्याप्यताबोधात् विरोधो भाति । तथापि यत्रैव भूतानि तत्रैव करणानि इत्येवकारशिरस्कतया

भूतानि करणानि न चैतानि कदाचिद्वियुज्यन्ते न च विलीयन्ते' इति भाल्लवेयश्रुतेः प्राणगते भूतान्यपि सह गच्छन्तीति सिद्धम् ।

॥ इति प्राणगत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ४. अग्न्याद्यधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ॐ ॥ ४ ॥

श्रुतिव्याख्यानात्, तत्सहगन्तृप्राणा अविनाभूता यैरितिटीकाविवरणाच्च भूतानां व्यापकतोपपत्तेः । समव्याप्त्यभिप्रायेण वा श्रुतिटीकाप्रवृत्तेर्न विरोधः । प्राणगतेः इत्यतः प्राक् व्यापकत्वेनावगतेरित्युपस्कार्यम् । अनेन श्रुतेर्व्याप्तिग्राहकत्वं अभिप्रैति । श्रुतेः सिद्धमितिवाऽन्वयः । अस्मिन् पक्षे नोपस्कारः । हेत्वसिद्धिपरिहारस्तु 'ये प्राणमनूत्क्रामन्ति' ( ) इत्यादितत्त्वप्रदीपोदाहृतश्रुत्या लोकप्रसिद्धितश्च कर्तव्यः । भाष्ये भूतान्यपि सन्तीति पाठे गन्तृजीवेन सह गतिमन्ति वर्तन्ते सह गच्छन्तीति यावदिति व्याख्येयम् । श्रुत्यनुसार्ययम् । न केवलं प्राणाः किंतु भूतान्यपि जीवेन सह गच्छन्तीत्यपिशब्दार्थः । यद्यपि वह्निगमनेऽपि धूमगमनाभावाद्व्यभिचारः । तथापि नियमेन संयुक्तयोर्मध्ये व्यापकगमने व्याप्यगमनमवश्यं भावि । प्राणभूतयोर्यथा नियतसंयोगः न तथा वह्निधूमसामान्ययोरिति न व्यभिचारः । श्रुतौ वावेत्यवधारणे । 'भूतानि' पृथिव्यादीनि 'करणानि' चक्षुरादीन्द्रियाणि । न केवलं भूतेन्द्रिययोर्दैशिकी व्याप्तिः, कालतोऽप्यस्तीत्याह—नित्यानीति । उभयविधां व्याप्तिमुपपादयति—न चैतानीति । भूतानि करणानि चेत्यर्थः । आमोक्षमिति भावः ।

॥ इति प्राणगत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ४. अग्न्याद्यधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे प्राणानां जीवेन सह गतिः समर्थ्यते । सूत्र एव पूर्वपक्षस्योक्तत्वात् तदुपन्यस्य पूर्वपक्षांशं तावद्व्याचष्टे—अग्न्यादीति ॥ बृहदारण्यके 'यत्रास्य' इत्यादावग्न्यादीन् प्रति प्राणानां गतिश्रुतेरित्यर्थः ।

'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणः' (बृ. ५-२-१३.) इत्यादिश्रुतेः न प्राणानां जीवेन सह गतिरिति चेत्—

(२) न, भागतोऽग्न्यादिप्राप्तेः।

आदिशब्देन 'चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रमसं दिशः श्रोत्रम्' (बृ. ५-२-१३.) इत्यादिर्गृह्यते। पूर्वपक्षहेतुभागं व्याख्याय नेत्यस्यावृत्त्या प्राणगतेरित्यस्यानुवृत्त्या च लब्धं साध्यं दर्शयति—नेति। प्राणानामिन्द्रियाणां जीवेन सह गमनं नेति। अनेन पूर्वहेतोरसिद्धिरुक्ता भवति। 'यत्र' यदा मरणकाले 'मृतस्य' म्रियमाणस्य 'अस्य' पुरुषस्य जीवस्य सम्बन्धिनी 'वाक्' वागिन्द्रियमग्निमप्येति। 'वातं' वायुं 'प्राणः' श्वासादिरूपो जडवायुस्तदभिमानी मुख्यप्राणश्च प्राप्नोति। 'श्रोत्रं' एकेन रूपेण 'दिशो' दिग्देवानप्येतीत्यर्थः। अत्र विष्णोस्तत्त्वदेवानां चैकांशेन जीवं त्यक्त्वा स्वस्वमूलरूपप्राप्तिः। अंशान्तरेण तु जीवेन सह गमनमभिप्रेतम्। यथोक्तमैतरेयभाष्ये—

म्रियमाणमिमं जीवं वासुदेवादिदेवताः।
त्यक्त्वा भागेन गच्छन्ति भागतोऽनुव्रजन्ति तम्॥ इति॥

तथा बृहद्भाष्ये—

आकाशाख्यं स्वरूपं तु विष्णुस्तद्धृदि संस्थितः।
भागतो भागतश्चैताननुयाति जनार्दनः॥

इति। पूर्वपक्षे तु सामस्त्येन गतिः श्रुत्यर्थः। न च मुख्यप्राणस्याप्यंशेन गमने 'अनावृत्तिर्देहिनां देहपाते' इत्युक्तिविरोध इति वाच्यम्। वायुः अनावृत्तिमोक्षप्रद इति वा अनस्य मुख्यप्राणस्य अवृत्तिः असत्त्वमिति वा देहपाते अनस्यावृत्तिः कारणमिति वा तस्य व्याख्यानात्।

(२) सिद्धान्तांशं व्याचष्टे—नेति॥ न प्राणानां श्रुतिबलादसहगतिर्वक्तव्येत्यर्थः। कुतो नेत्यतस्तद्धेतुत्वेन उक्तश्रुतेः सावकाशत्वादित्याशयेन तदुक्त्यर्थं प्रवृत्तस्य भाक्तत्वादित्यंशस्याग्न्यादिगतिश्रुतेः भाक्तत्वात् गतिश्रुत्योर्भाक्तत्वादित्युभयत्रान्वयमभिप्रेत्याह—भागत इति। भागे-

(३) पुरुषस्य मृतौ ब्रह्मन् प्राणा भागत एव तु ।
अधिदैवं प्राप्नुवन्ति भागतोऽनुव्रजन्ति तम् ॥
पुनश्शरीरसंप्राप्तौ तमेवानुविशन्ति च ॥ इति ब्राह्मे ॥

नेत्यर्थः । प्राणानामित्यनुवर्तते । श्रुतेरिति शेषः । तथाच प्राणानामग्न्यादीन् प्रति भागतः प्राप्तेः श्रुतेरपि प्राणानामग्न्यादीन् प्रति भागतः प्राप्तिविषयत्वादित्यावृत्त्या योजना ।

(३) जीवेन सह केचन प्राणभागा गच्छन्ति, अग्न्यादीन् प्रति तु केचनेत्ययं विभागः कुतोऽवगत इत्यत आह—पुरुषस्येति ॥ जीवस्येत्यर्थः । उभयान्वयीदम्—पुरुषस्य मृतौ सत्यां पुरुषस्य प्राणा इति । 'ब्रह्मन्' हे ज्ञानिवृद्धेति चतुर्मुखो नारदं प्रति वक्ति । 'प्राणाः' इन्द्रियाणि तद्देवाश्च । एवेति समस्तभागं व्यावर्तयति । तुशब्दो मृतौ त्विति वा प्राणास्त्विति वाऽन्वेति । द्वितीयान्वयेनोपचितेष्वेवायं विवेक इति सूचितम् । 'अधिदैवं' अग्न्यादीन् 'तं' पुरुषम् । ननु प्रतिमरणं अधिदैवमिन्द्रियभागापगमे कालतः सर्वापगमः स्यात् । तथाच सर्वभूतापगमः प्राप्त इत्यत आह—पुनरिति । स्वर्गादिभोगानन्तरं भूलोकं प्राप्तस्य शरीरान्तरप्राप्तौ सत्यां यमनुव्रजन्ति 'तमेव' पुरुषं जीवमनुसृत्य तेन सह शरीरान्तरं प्रविशन्तीत्यर्थः । गमनप्रवेशयोः समुच्चये चशब्दः । अत्र जीवानां भूलोके शरीरत्यागप्राप्त्योरेवेन्द्रियाणां गमनागमनयोरभिप्रेतत्वेन स्वर्गादिभोगाय पूर्वशरीरत्यागेन ज्योतिर्मयादिशरीरान्तरप्राप्तौ गमनागमनयोरभावात्तदुक्तयनुपपत्तिरिति चोद्यानवकाशः ।

गतैर्भागैरपि पुनः विशेयुर्भोगसिद्धये ।
भोग्यलोकमनुप्राप्तम् ॥

इत्यैतरेयभाष्यस्याप्ययमेवाभिप्रायः । अत्र एकादशेन्द्रियाणां पञ्चभूतानां च लिङ्गशरीरात्मना अनादितो जीवेन सह विद्यमानानामपि प्रतिसृष्टिकालं 'तेषां भूतैरुपचयः सृष्टिकाले विधीयते' इत्युक्तरीत्या उपचयो भवति । प्रलये च तदपचयः । उपचितभागेष्वपि मरणकाले केषांचिद्भागानां गमनम् । पुनश्शरीरप्राप्तावागमनं चेति विशेषः तुशब्देन चशब्देन च सूचितो द्रष्टव्यः ।

(४) ब्रह्माण्डे च—

मृतिकाले जहत्येनं प्राणा भूतानि पञ्च च ।

भागतो भागतस्त्वेनमनुगच्छन्ति सर्वशः ॥ इति ॥

॥ इत्यग्न्याद्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ५. प्रथमाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ॐ ॥ ५ ॥

---

(४) ननु भागतोऽग्न्यादीन् प्रति गच्छद्भिः प्राणैस्सह भूतानां गतिरस्ति न वा। अस्ति चेत् न जीवेन सह गतिः, सामस्त्येन तान् प्रत्येव गतत्वात्। न चेत्प्राणभूतयोः समव्याप्त्यभाव इत्यत आह—ब्रह्माण्डे चेति ॥ न केवलं ब्राह्मे अग्न्यादिप्राप्तेरुक्तिः, किंतु ब्रह्माण्डे चेति समुच्चये चशब्दः। का उक्तिरित्यतः तां पठति—मृतीति। 'एनं' पुरुषं 'भागतो जहति' त्यजन्तीत्यर्थः। 'सर्वशो भूतानि' पृथिव्यादिसर्वभूतानि प्राणाश्चैनमनुगच्छन्तीत्यर्थः। तथाच प्राणैस्सह भूतानां भागतो गतिसत्त्वेऽपि न सर्वशो गमनमिति जीवेन सहापि भागतो गतिर्युक्तेति भावः। आद्यश्चशब्दः समुच्चये। द्वितीयस्तुशब्दार्थो विशेषद्योतकः।

॥ इत्यग्न्याद्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ५. प्रथमाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे भूतानां जीवेन सह गतिराक्षिप्य समाधीयते। पूर्वपक्षस्य सूत्र एवोक्तत्वात् तत्पठित्वा पूर्वपक्षांशं तावद्व्याचष्टे—प्रथम इति ॥ 'तस्मिन्' (छा. ५-४-२.) इति छान्दोग्यवाक्योदाहरणेन प्रथम इत्यस्यावृतिस्सूचिता। जुह्वतीत्यनन्तरं श्रूयत इत्यनुवर्तते। यत इति शेषः। श्रूयते न श्रूयत इत्यनेन श्रवणादश्रवणादित्युभयथा पदच्छेदस्सूचितः। नेति। न भूतानां जीवेन सह गतिरित्यर्थः। अनेन नेत्यस्य आवृत्तिस्सूचिता। तथाच यतः 'प्रथमे' 'तस्मिन्' इत्युपक्रमवाक्ये

'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति' (छा. ५-४-२.) इति प्रथमाग्नौ श्रूयते न भूतानि जुह्वतीति । अतो नेति चेत्—

(२) न, ता एव प्रस्तुता आपः श्रद्धारूपेण हूयन्ते 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' (छा. ५-९-१.) इत्युपसंहारोपपत्तेः ।

॥ इति प्रथमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

'प्रथमे' स्वर्गाख्यप्रथमाग्नौ श्रद्धासहितस्य जीवस्य होमः श्रूयते, यतश्च भूतानि जुह्वतीति न श्रूयते, अतो नेति योजना । श्रुतौ श्रद्धाशब्दः पूर्वपक्षे श्रद्धामात्रयुक्तजीवपरः । सिद्धान्ते त्वजहल्लक्षणया श्रद्धयाद्भिश्च सम्परिष्वक्तं जीवमाह । तथाच 'तस्मिन्' द्युलोकाख्ये 'एतस्मिन्' आदित्यादिसमिदादिविशिष्टे 'द्व्यादीनां देवताभोगस्थानत्वात् अग्नित्वम्' इति तत्त्वप्रदीपोक्तेः देवताभोगस्थानत्वात् अग्निशब्दवाच्ये नारायणाधिष्ठाने द्युपर्जन्यधरापुंस्त्रयाख्यपञ्चाग्निषु मध्ये प्रथमाग्नौ द्युलोकाधिपतयो देवाः श्रद्धां तयेष्टवन्तं यजमानं 'श्रद्धासोमवर्षान्नादीनां देवभोग्यत्वादाहुतित्वम्' इति तत्त्वप्रदीपोक्तरीत्या आहुतिरूपं 'जुह्वति' निक्षिपन्तीत्यर्थः ।

(२) सिद्धान्तांशं व्याचष्टे—नेति ॥ प्रथमाग्नौ भूतसहितस्य होमाश्रवणात् न भूतानामसहगतिः कल्पनीयेत्यर्थः । कुतो नेत्यतस्तत्रोक्तहेत्वसिद्धेरिति हेतुमभिप्रेत्य कुतः सेत्यतस्तत्र हेतुत्वेन ता एव हीति सूत्रखण्डं व्याचष्टे—ता इति । यत इत्यादौ संयोज्यम् । अनेन सौत्रो हिर्व्याख्यातः । ता इत्यनूद्य प्रस्तुता इति व्याख्यानम् । 'वेत्थ' इति वाक्ये प्रकृता इत्यर्थः । आप एवेत्यन्वयः । न श्रद्धामात्रमित्येवार्थः । 'श्रद्धारूपेण' श्रद्धाशब्दार्थरूपतया 'हूयन्ते' होम्यतया श्रूयन्ते । श्रद्धाशब्दस्याजहल्लक्षणया श्रद्धोपयुक्तजीवपरत्वादिति भावः । अपां श्रद्धाशब्दार्थत्वं कुत इत्यतस्तत्र हेतुत्वेनोपपत्तेरिति सूत्रखण्डं व्याचष्टे—इतीति । इत्युपसंहारेति । एवं सति एवंरूपोपसंहारवाक्यस्योपपन्नत्वादविरुद्धत्वादित्यर्थः । अन्यथोपसंहारानुसारेणोपक्रमार्थकल्पने उपसंहारा-

॥ ६. अश्रुतत्वाधिकरणम् ॥

(१) सू— ॐ॥ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ॐ ॥ ६ ॥

अग्नयादिगतिः प्रत्यक्षतः श्रूयते। अतः प्रत्यक्षाश्रवणान्न युक्तमिति चेत्—

(२) न, 'अथैनं यजमानं किं न जहाति भूतान्येव भूतैरेव गच्छति

नुपपत्तेस्तद्विरोधेनोपक्रमस्य प्रबलप्रमाणविरुद्धार्थबोधकत्वरूपाप्रामाण्यप्रसङ्गादिति भावः।

॥ इति प्रथमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ६. अश्रुतत्वाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे जीवस्य भूतैः सह गतिस्समर्थ्यते। पूर्वपक्षस्य सूत्र एवोक्तत्वात्तदुपन्यस्य पूर्वपक्षांशं तावद्व्याचष्टे—अश्रुतत्वादिति॥ अतश्शब्दस्तथाशब्दार्थे। तेन यथेत्यप्यादौ सिध्यति। हेत्वर्थे च। न भूतानामित्यध्याह्रियते। अतःशब्दस्य हेत्वर्थत्वं च

अतः शब्दस्तु हेत्वर्थे तथेत्यर्थे च वर्तते।
उभयार्थे च भवति यथाशब्दविदो विदुः॥

इति श्रुतिगीतातात्पर्योदाहृतवचनसिद्धम्। शब्दस्वरूपमनतिक्रम्य वर्तमानं यथाशब्दं तद्विद इत्यर्थः। हेत्वर्थकातःशब्दस्य विवरणं प्रत्यक्षेति। न युक्तमित्यनेन नञावृत्तिः सूचिता। तथाच यथा प्राणानामग्न्यादीन् प्रति गतिः 'प्रत्यक्षतः' 'अग्निं वाक्' (बृ. ५-२-१३.) इति साक्षाच्छ्रूयते न तथा भूतानां गतिः प्रत्यक्षतः श्रूयते। अतः प्रत्यक्षाश्रवणाद्भूतानां जीवेन सह गतेर्विशेषतोऽश्रवणादतः नियमेन प्रत्यक्षाश्रवणस्यार्थिकश्रवणादपि बलवत्वात् 'न युक्तम्' न जीवो रंहति सम्परिष्वक्त इत्युक्तं युक्तमिति योजना।

(२) सिद्धान्तांशं व्याचष्टे—नेति॥ न प्रत्यक्षश्रुत्यभावादसहगतिर्भूतानां वक्तव्येत्यर्थः। कुतो नेत्यतोऽस्यासिद्धेरिति भावेन तद्विरोधिप्रतीत्या

भूतैर्भुङ्क्ते भूतैरुत्पद्यते भूतैश्चरति भूतैर्विचरति' इति कौण्डिन्य-श्रुतौ प्रतीतेः ।

॥ इत्यश्रुतत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ ७. भाक्ताधिकरणम् ॥

(१) 'अपामसोमममृता अभूम' (ऋ. ८-४८-३.) इत्यादि-श्रुतिविरोध इति ।

तामुपपादयति—अथेति । प्रमेयान्तरप्रश्नारम्भेऽथशब्दः । मृतिकाले सदेति वा शेषः । 'यजमानं' यागादिकर्तारं 'एनं' पुरुषं 'किं' वस्तु न जहातीति । अस्योत्तरमाह—भूतानीति । एवशब्दो विपरिणतेन जहतीत्यनेन सम्बध्यते । तत्र हेतुः—भूतैरित्यादि । भूतैः सहैव परं लोकं गच्छतीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि सहैवेत्यर्थः । 'भुङ्क्ते' पुण्यफलं 'उत्पद्यते' भूमौ 'चरति' सञ्चरति सत्कर्म करोतीति वा 'विचरति' विरुद्धं दुष्टं कर्माचरति करोतीत्यर्थः । सौत्रादिपदार्थेऽप्येषैव श्रुतिः प्रमाणम् । यद्वा—आदिपदोपात्तपूर्तादिकृतामपि भूतैस्सह गतौ श्रुत्यन्तरमस्तीति ज्ञातव्यम् । प्रतीतेरित्यनेन इष्टादिकारिणामिति सौत्रपदं संयोज्यम् । तथाच इष्टादिकारिणां यागपूर्तादिकृतां भूतैः सहैव गतेः 'प्रतीतेः' प्रत्यक्षत एव श्रवणादित्यर्थः ।

॥ इत्यश्रुतत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ ७. भाक्ताधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे भगवत्प्राप्त्यर्थं कर्मणामस्थिरफलकत्वोक्त्या वैराग्यादेरावश्यकसाधनत्वं समर्थ्यते । पूर्वपक्षयति—अपामेति ॥ तर्हीत्यादौ अध्याहार्यम् । तत एव यदीति लभ्यते । आदिपदेन अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति' (आप.श्रौ. ८-१-१.) इत्यादिकं गृह्यते । तथाच यद्यधिकरणषट्कोक्तरीत्या मरणमात्रेण मोक्षाभावात्तदर्थं मुमुक्षुणाऽवश्यमनुष्ठेयं वैराग्यादिसाधनम्, तर्हि 'अपाम' इत्यादिश्रुतिविरोधः तत्र विना वैराग्यादिकं कर्मादिनैव मोक्षोक्तेरित्यर्थः । तत्त्वप्रदीपे तु

(२) अतो वक्ति—

**सू—ॐ ॥ भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वा-
त्तथाहि दर्शयति ॥ ॐ ॥ ७ ॥**

तदन्तरप्रतिपत्तावित्यादौ इष्टादिकारिणां धूमादिमार्गेण स्वर्गं गतानां पुनरावृत्तिरभिप्रेता, तर्हि 'अपाम' इत्यादिश्रुतिविरोध इत्याक्षेपाभिप्राय उक्तः । इष्टशेषं सोमं 'अपाम' अपिबाम, अतोऽमृताः मुक्ता अभूम । सुकृतमक्षय्यं मोक्षमिति पूर्वपक्षे श्रुत्यर्थः ।

(२) सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे—अत इति ॥ तदमृतत्वमिति द्वे पदे । तथाच यस्मात् 'तदमृतत्वं' अपामेति श्रुत्युक्तममृतत्वं काम्यसोमयागादिसाध्यं मुक्तत्वं 'भागतः' कालभागतः तमपेक्ष्याल्पकालीनममुख्यमिति यावत् । तस्मान्न श्रुतिविरोध इति योजना । भागत इत्यनेन भाक्तमिति व्याख्यातम् । तदित्यनेन सूत्रे तत्पदाध्याहारः सूचितः । मुख्यामृतत्वमेव श्रुत्यर्थः किं न स्यादित्यतः तदुत्तरत्वेन तथाहि दर्शयति इति सूत्रखण्डसूचितां श्रुतिमाह—नेति । श्रुतेरित्यनेन सौत्रो हिशब्दो हेत्वर्थतया व्याख्यातः । योजना तु यतो 'नान्यः' इति श्रुतेर्मुख्यामृतत्वं न काम्यकर्मसाध्यमित्यन्वयव्यतिरेकोक्त्याऽवगतम्, अतस्तदमृतत्वं भागत एवेति । श्रुतिस्तु जिज्ञासानये व्याख्याता । काम्यकर्मिणां कुतो मुख्यामृतत्वाभाव इत्यतस्तदुत्तरत्वेन अनात्मवित्त्वादित्यंशं व्यतिरेकमुखेन योजयति—आत्मेति । न त्वनात्मविद इत्येवशब्दार्थः । हिशब्दो हेतौ । तदमृतत्वम् । ननु काम्यकर्मिणां मुख्यामृतत्त्वाभावेऽपि अकाम्यकर्मिणां तदस्त्वित्याशङ्कापरिहाराय प्रवृत्तं सौत्रं वाशब्दं व्यवस्थितविकल्पार्थतया व्याख्याति—वाशब्दादिति । इति सूचितमिति शेषः । तदमृतत्वमित्युभयत्रानुवर्तते । योजना तु 'अपाम' इति श्रुतौ यद्यकाम्यं कर्म विवक्षितम्, तदा तज्जिज्ञासूनां चेत्तदमृतत्वं मुख्यामृतत्वमेव, परं तु तत् कर्मणा न साक्षाद्भवति, किंतु कर्मणा शुद्धान्तःकरणस्य वैराग्यादि, अथ तद्वतः श्रवणादिरूपा जिज्ञासा, जिज्ञासोर्ज्ञानम्, ज्ञानिनो मोक्ष इति 'पारम्पर्येण' परम्परयैव लभ्यमिति परम्पराविवक्षयैवैषा श्रुतिः प्रवृत्तेति वक्तुं युक्तम् ।

भागतस्तदमृतत्वं 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' (तै.आ. ३-१२-७.) इति श्रुतेरात्मविद एव हि मुख्यम्। वाशब्दात्पारम्पर्येणात्मविदपेक्षया वा।

अपरोक्षज्ञानिनामकाम्यं कर्म चेत्तदा तच्छ्रुत्युक्तममृतत्वं न ज्ञानसाध्यसंसारनिवृत्तिरूपं, किंतु 'आत्मविदपेक्षया' परमात्मापरोक्षज्ञानिनमपेक्ष्यैव तत्कर्मफलमपेक्ष्यैव आत्मज्ञानलब्धे मोक्षे प्रचुरानन्दव्यक्तिवैचित्र्याख्यातिशयमपेक्ष्यैवोक्तं तद्रूपमेवोक्तमिति यावदिति वाशब्दात्सूत्रकृत्सूचयतीति। तथाच न सर्वथा संसारनिवृत्तिरूपमोक्षः कर्मसाध्य इति तदर्थं वैराग्यादिकमावश्यकमिति नोक्तविरोध इति भावः। अत्र तत्त्वप्रदीपे—परम्परयाऽमृतत्वफलकत्वमपि नाज्ञकृतकर्मणः, किंतु ज्ञानिकृतस्यैवेत्याशयेन पारम्पर्येणात्मविदपेक्षया वा तदमृतत्वमिति एकवाक्यतया भाष्यं व्याख्याय, 'कर्मणा ज्ञानमातनोति' (   ) इत्यादिश्रुत्यनुसारेण वाशब्दादित्यादेरन्यश्चार्थः—वाशब्दात्पारम्पर्येण कर्मिणाममृतत्वं ज्ञानोत्पत्तिद्वारेणेतीदं प्रकारान्तरेणापि व्याख्यातम्। तथाच तत्त्वप्रदीपे टीकोक्तप्रकारत्रयं विनाऽस्याप्युक्तत्वात् टीकायां प्रकारत्रयेत्युपलक्षणम्। सिद्धान्ते अपामेति श्रुतेरयमर्थः—यस्मात्सोमरसमपाम, सोमादिकर्मणाचान्तःकरणशुद्धिद्वारा देवान्विष्ण्वादींस्तारतम्येन 'अविदाम' व्यजिज्ञासिष्म। अथ 'ज्योतिः' ब्रह्म 'अगन्म' अद्राक्ष्म, तस्मात् 'अमृताः' मुक्ता अभूमेति। यथोक्तं तत्त्वप्रदीपे—सोममपाम, देवानविदाम, ज्योतिरगन्म, अमृता अभूमेति। ज्योतिर्ब्रह्मेत्युदितमिति च। 'ज्योतिश्चरणाभिधानात्' इत्यादौ ज्योतिर्ब्रह्मेत्युदितमित्यर्थः। यद्वा—काम्यकर्मभिर्ज्योतिर्ब्रह्म 'अगन्म' अज्ञासिष्म, 'ज्योतिः' ब्रह्मज्ञानं 'अगन्म' प्राप्नुम इति वा। तेन च 'देवान्' अर्चिरादिमार्गस्थान् 'अविदाम' प्राप्नुम इत्यर्थः। एवं चान्द्रमसं ज्योतिरगन्म, ततो मार्गरूपान् धूमादिदेवान् अविदाम, ततोऽल्पकालममृता अभूमेति। प्रथमपक्षे यतः पूर्वकल्पे मनुष्याः सन्तो ज्योतिरपरोक्षतोऽगन्म, अतो देवान्यथायोग्यं देवादित्वमविदामेति। तृतीयपक्षे च वाक्यशेषार्थो द्रष्टव्यः। यद्यपि कर्मनिर्णयटीकायां अमृता इवामृता इति गौण्या वृत्त्या मन्वन्तरापेक्षयाऽमृतशब्दस्य तत्साधनज्ञानलक्षणया तदेकदेशलक्षणया

(३) तथा हि श्रुतिः—'स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदि ह वा अप्यनेवं विन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एवात्मानमेव लोकमुपासीत

चेति त्रेधाऽमृतशब्दस्यामुख्यत्वरूपभाक्तत्वोक्तेः अत्र चाकाम्यकर्मणां पारम्पर्येण मोक्षसाधनत्वपक्षेऽमृतशब्दस्य मुख्यत्वोक्तेर्विरोधः। तथापि यथाकथञ्चित् श्रुतेरविरुद्धार्थोक्तौ तात्पर्यात्तत्रापि मुख्यत्वस्यैवाभिप्रेतत्वादविरोधः। यद्वा—वाचनिकार्थत्यागेनेति कर्मनिर्णयगतवाचनिकपदं न मुख्यार्थमात्रपरम्, किंतु प्रतिपाद्यपरमिति सूचनाय तत्रामुख्यत्वोक्तावप्यत्र मुख्यत्वोक्तिरिति वा तत्त्वप्रदीपरीत्याऽत्राप्यमुख्यत्वाद्वा न विरोधः।

(३) यदुक्तमनात्मवित्त्वान्न कर्मिणो मुख्यामृतत्वमिति। तदयुक्तम्, तेषामपि तदभ्युपगमे विरोधाभावादित्याशङ्कापरिहारायास्याः श्रुतेरुक्तार्थत्रयसमर्थनाय च तथा हि दर्शयतीत्यनेन ज्ञापिताः श्रुतीरुदाहर्तुं प्रतिजानीते—तथाहीति॥ दर्शयतीत्यस्ति। तथाच 'हि' यतः 'तथा' भाक्तं वेत्युक्तप्रकारेण श्रुतिः 'दर्शयति' प्रतिपादयतीत्यर्थः। अस्मात उक्तं युक्तमित्यध्याहृतेनान्वयः। श्रुतिरिति समुदायैकवचनम्। यद्यप्यनात्मविदां न मोक्ष इत्यस्मिन्नर्थे 'नान्यः' इति श्रुतिरुदाहृता। न च तत्रैव श्रुत्यन्तरमेतदिति वाच्यम्। तस्यापि पूर्वमेवोदाहर्तव्यत्वात्। तथापि 'स य आत्मानम्' (बृ. ३-४-१५.) इत्यादेरात्मविदपेक्षयेत्युक्तार्थसाधकत्वस्यापि सत्त्वात् अत्रोदाहरणम्। अत्रात्मविदामेव मुख्यामृतत्वं नानात्मविदामित्यर्थे 'स एनम्' इत्यारभ्य 'तत्तत्सृजते' इत्यन्तं बृहदारण्यकवाक्यं प्रमाणम्। आत्मविदां कर्मापेक्षया तदमृतत्वमित्यर्थे 'आत्मानमेव' इत्यादिभागतस्तदमृतत्वमित्यस्मिन्नर्थे 'अमृतः' इति श्रुत्यन्तरम्, पारम्पर्येणेत्यर्थे 'कर्मणा' इत्यन्यश्रुतिः प्रमाणमिति विवेकः। इति चेत्यस्य श्रुतिरिति पूर्वेणान्वयः। चशब्दोऽनेकश्रुतिसमुच्चये। अनेनेतिशब्दः प्रत्येकं संयोज्य इति सूचितम्। श्रुत्यर्थस्तु—'अथ यो ह वा अस्माल्लोकमदृष्ट्वा प्रैति' (बृ. ३-४-१५.) इति वाक्ये प्रकृतो योऽग्निविप्रार्चकोऽधिकारी अखिलाश्रयत्वाल्लोकशब्दितं परमात्मानमदृष्ट्वाऽस्माद्देहात्प्रैति तमेनं 'सः' हरिः 'अविदितः' तेनादृष्टो 'न भुनक्ति' नामृतत्वं भोजयति न पालयति

स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्मा-
द्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते' (बृ. ३-४-१५.)

चेति। अत्र दृष्टान्तमाह—यथेति। यथा वेदः 'अननूक्तो' यथाविध्यनधीत ईश्वरज्ञानादिजननेनैनं श्रोत्रियं न भुनक्ति। अन्यद्वा निदर्शनं, यथा वा 'अकृतं' यथावदननुष्ठितं कर्म न फलप्रदं तथेत्यर्थः। ननु विप्राग्न्यादि-पूजनादिना मोक्षाभावेऽपि अश्वमेधादिमहत्कर्मानुष्ठानेन स भविष्यतीत्यत आह—यदि हेति। यदि 'अनेवंवित्' उक्तप्रकारेण परमात्मानपरोक्षज्ञानी महदपि 'पुण्यं' पुण्यसाधनं अश्वमेधादि कर्म करोति, तदा 'अस्य' अज्ञानिनः 'तत्' कर्म 'अन्ततः' अन्ते स्वर्गादिफलभोगावसाने स्वल्प-फलदानान्त इति वा क्षीयत एव 'ह' निश्चितम्, न तु पुनरक्षयमोक्ष-फलसाधनं, तस्मान्मुमुक्षुः 'लोकं' सर्वाश्रयं ज्ञानरूपं वा 'आत्मानं' विष्णुं 'उपासीत' जानीयाच्चेत्यर्थः। यद्वा—लोक्यत इति लोकशब्दः स्वरूपवाची 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' (बृ. ३-४-१५.) इतिवदित्यैतरेय-भाष्योक्तेः परमात्माख्यं प्रकाशमानस्वरूपमित्यर्थः। ननु जिज्ञासुज्ञानिकृत-कर्मणोरपि अज्ञकर्मवत्क्षये किं ज्ञानसम्पादनेन इत्यत आह—स य इति। 'सः' प्रसिद्धो 'यो' जिज्ञासुः 'आत्मानं' परमुपास्ते तस्य 'कर्म' अकाम्यं पुण्यं 'न क्षीयते' ज्ञानद्वारेणाक्षयमोक्षदं भवति। तथा यः 'उपास्ते' जानीतेऽस्य पुण्यं कर्म 'न क्षीयते' अक्षयमोक्षातिशयाय भवतीत्यर्थः। ननु कर्मण आशुतरविनाशित्वान्न क्षीयत इति कथमित्यत आह—अस्मा-दिति। 'हि' यस्मादेवमुपासनापरोक्षज्ञानाभ्यां मुक्तौ मोक्षे यद्यद्वैषयिकं फलं कामयते तत्सर्वं 'तस्मादेव' अपरोक्षीकृतात्मनस्तत्प्रसादादेव कर्म सृजत इत्यर्थः। यद्वा—यद्यत्कामयते मुक्तस्तत्तत्सृजते कर्मेति यत् तत् 'अस्मात्' आत्मनोऽनुग्रहाद्धि, कर्मणा प्रसन्नः परमात्मैव सृजतीत्यर्थः। तथाच कर्मण आशुतरविनाशित्वेऽपि तज्जातभगवत्प्रसादस्य नित्यत्वेन तद्विवक्षया न तस्य कर्म क्षीयत इत्युक्तिरिति भावः। केचित्तु—तत्कर्म सृजतीत्युक्त्या ज्ञानोत्तरानुष्ठितकर्मजातपुण्यस्य जीवस्वरूपतया मुक्ता-ववस्थानं सिद्ध्यति। अन्यथा कर्मण एव प्रसादजनकत्वापत्त्याऽदृष्टासिद्धि-प्रसङ्गादित्याहुः।

(४) 'अमृतो वाव सोमपो भवति यावदिन्द्रो यावन्मनुर्यावदादित्यः' (   )

(५) 'कर्मणा ज्ञानमातनोति ज्ञानेनामृतीभवति अथामृतानि कर्माणि

---

(४) 'अमृतः' इति श्रुतौ वावेति निपातौ प्रसिद्धौ। तथाच 'सोमपः' सोमयाजी 'अमृतः' अमुख्यामृतत्ववान् भवति। तस्यामुख्यत्वं कुत इत्यतोऽनित्यत्वादित्याह—यावदिति। इन्द्रः स्वपदे यावत्कालमास्ते, एवं मनुः सूर्यश्च, अयं तावदमृतो भवतीत्यर्थः।

(५) अधिकारी अकाम्येन कर्मणा ज्ञानं 'आतनोति' उत्पादयति। तेन 'अमृती' मुक्तो भवतीत्यर्थः। कर्मणां पारम्पर्येण मुक्तिसाधनत्वे युक्तिमाह—अथेति॥ यतः कर्माणि 'एनं' जिज्ञासुं 'अमृतत्वं' मोक्षं 'नयन्ति' प्रापयन्ति। अथ तस्मादेवामृतानीत्युच्यन्ते, अतस्तेषां तत्साधनत्वं युक्तमिति भावः। नन्वेवं श्रुत्यादिबलात् 'अपाम' इत्यस्य त्रेधा स्वार्थपरत्वोक्तौ

यानि तीर्थादिवाक्यानि कर्मादि विषयाणि च।
स्तावकान्येव तानि स्युरज्ञानां मोहकानि च॥

इति गीताभाष्यवचनविरोध इति चेन्न, रोचनार्थं फलश्रुतिरित्युक्तेः फलवचनवदल्पाधिकार्यपेक्षया तदुपपत्तेः, श्रुतीनां स्वार्थपरत्वस्यात्यागात्। अन्यथा 'प्रशंसादीनां तात्पर्यं वाचनिकार्थात्यागेनैवोक्तं स्वयं भगवता भाक्तं वेति' इति कर्मनिर्णयविरोधात्। सूत्रार्थस्तु—यतः 'तत्' अमृतत्वं 'अपाम' इति श्रुतौ काम्यकर्मिण उक्तममृतत्वं 'भाक्तं' कालभागतोऽल्पकालीनमिति यावत्। 'वा' अथ वा जिज्ञासोरकाम्यकर्मिणः पारम्पर्येण तदमृतत्वं श्रुतावुक्तम्। यद्वा—परमात्मविदां कर्मापेक्षया तदमृतत्वमुक्तम्, अतो मुमुक्षुणाऽवश्यानुष्ठेयमेव वैराग्यादीत्युक्तार्थे न श्रुतिविरोधः। काम्यकर्मिभिरपि मुख्यामृतत्वमेव प्राप्यमिति श्रुत्यर्थः किं न स्यादित्यत आह—अनात्मवित्त्वादिति। काम्यकर्मिणां परमात्मानपरोक्षज्ञानित्वादित्यर्थः। अनात्मवित्त्वेऽपि कुतो न तेषां मुख्यामृतत्वलाभः। तथा 'अपाम' इत्यादेरुक्तानेकार्थकत्वे च किं प्रमाणमित्यत आह—तथा हीति। 'हि' यतो 'नान्यः' इति 'स एनम्' इति श्रुतिश्च

यत एनममृतत्वं नयन्ति' (　　　) इति च ।

॥ इति भाक्ताधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ ८. कृतात्ययाधिकरणम् ॥

(१) कृतस्य कर्मणो भोगेन क्षयान्मुक्तिरिति ।

(२) अत आह—

सू—ॐ॥ कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्याम् ॐ ॥

॥ ८ ॥

'तथा' आत्मविदामेव मुख्यामृतत्वं नानात्मविदामित्यर्थम्, 'आत्मानमेव' इति श्रुतिर्ज्ञानोत्तरकर्मापेक्षयेत्यर्थं 'अमृतः' इति श्रुतिर्भाक्तमित्यर्थं 'कर्मणा' इति श्रुतिः पारम्पर्येणेत्यर्थं च 'दर्शयति' प्रतिपादयत्यत इति ।

॥ इति भाक्ताधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ ८. कृतात्ययाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे वैराग्यादिसाधनस्यावश्यानुष्ठेयत्वं समर्थ्यते । 'कृतात्यये' इत्यनेन सूचितं पूर्वपक्षं दर्शयति—कृतस्येति ॥ कृतस्येत्यनुवादेन कर्मण इति व्याख्यानम् । 'भोगेन' फलानुभवेन 'क्षयात्' नाशात् । अनेन निमित्तसप्तमीति सूचितम् । कर्मणः क्षयादित्यावर्तते । तथाच जीवेन सहागतस्य कृतस्य कर्मणः स्वर्गादिष्वेव भोगेन निश्शेषमत्ययान्नाशात् तत एव कर्मणस्तन्मूलबन्धस्यापि क्षयादुच्छेदात् तदुच्छेदरूपा मुक्तिः स्वत एव भवतीति न तदर्थं वैराग्यादिकमनुष्ठेयमिति योजना । मुक्तिरिति सूत्रे शेषोक्तिः ।

(२) सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे—अत इति ॥ श्रुतेरित्यनेन भावार्थकदृष्टपदं व्याख्यातम् । चः समुच्चये । 'शेषवान्' भुक्तकर्मशेषवानेव, न तु निश्शेष इत्येवशब्दार्थः । अनेन अनुशयपदं कर्ममात्रवाचकमपि स्मृत्यनुसारादेवं व्याख्यातम् । सूत्रे नेति आयातीति च शेषः । तथाच भोगेन कृतात्ययान्निमित्तात्तन्मूलबन्धात्ययात्स्वत एव मुक्तिः स्यादिति किं वैराग्यादिसाधनैरिति चेन्न, यतोऽयं जीवः कृतानां मध्ये कतिपयात्ययेऽपि

'ततः शेषेणेमं लोकमायाति पुनः कर्म कुरुते पुनर्गच्छति
पुनरागच्छति' ( ) इति श्रुतेः ।
भुक्तशेषानुशयवानिमां प्राप्य भुवं पुनः ।
कर्म कृत्वा पुनर्गच्छेत्पुनरायाति नित्यशः ॥
आ चतुर्दशमाद्वर्षात्कर्माणि नियमेन तु ।
दशावराणां देहानां कारणानि करोत्ययम् ॥

'अनुशयवान्' भुक्तशिष्टकर्मवानेव परलोकादायाति भुवम्। न चास्यासिद्धिः 'दृष्टस्मृतिभ्यां' श्रुतिस्मृतिभ्यां तत्सिद्धेरिति सूत्रार्थः। 'ततः' स्वर्गादेः 'शेषेण' कर्मशेषेण तद्युक्त एव 'इमं लोकं' भूलोकं प्रत्यायाति कर्मी। पुनर्भूमौ कर्म कुरुते, पुनः स्वर्गं प्रतिगच्छति पुनरायाति भुवमित्यर्थः। स्मृतावनुशयशब्दः कर्मार्थकः। तथाच कर्मी जीवो भुक्तशिष्टकर्मवानिमां भुवं प्राप्य पुनस्तत्र कर्म कृत्वा पुनस्स्वर्गं गच्छेत्। पुनस्ततो भुवं 'नित्यशो' नियमेन करोत्यायाति गच्छतीत्यर्थः। अनेन श्रुतौ पुनः कर्म कुरुते, स्मृतौ पुनः कर्म कृत्वेत्युक्तया एवं द्वित्रिचतुरावर्तने अशेषकर्मनिवृत्तिः स्यादिति शङ्का निरस्ता। अल्पापादने कर्मसमाप्तिरित्याशङ्कानिरासायाह—आचतुर्दशमाद्वर्षादिति। अत्राङ् पूर्वावधिरूपमर्यादार्थकः आजन्मेत्यादिवत् न त्वामुक्तीत्यादाविवोत्तरावधिरूपमर्यादार्थकः। 'नान्तादसङ्ख्यादेः' इति निषेधस्त्विह न प्रवर्तते, निपातनादेव। तथाच चतुर्दशमं वर्षमारभ्येत्यर्थः। 'अयं' बद्धजीवो 'नियमेन तु' नियमेनैव 'दशावराणां' दशसङ्ख्याका देहा येषु प्राप्तव्येषु देहेष्ववरकक्ष्यात्वमापन्नास्ते दशावरास्तेषाम्। अत्रावरपदबलादारब्धव्येषु देहेषु दशकस्य पृथक्कक्ष्यात्वसिद्धिः। इतोऽधिकानामेकादशादीनामपि बहुव्रीहिणैव सिद्धिः। अत एव प्रमेयदीपे 'स्त्री वाऽप्यनूनदशकम्' इत्यत्र दशानां सङ्घो दशकः अनूनो दशको यस्येति विग्रहप्रदर्शनेन दशकस्य ततोऽधिकसङ्ख्यानां चान्यपदार्थत्वमाश्रितम्। न च 'जीवंश्चतुर्दशादूर्ध्वम्' इति वचनविरोधः। अत्र चतुर्दशमं वर्षं तत्समाप्तिमारभ्येत्यर्थाश्रयणात् उभयत्रापि तदुत्पत्तिमारभ्य तदुत्पत्तेरूर्ध्वमित्यर्थाश्रयणाद्वा न विरोधः। केचित्त्वेतद्वचनविरोधाद्विभ्यतो दशावरा इत्यत्र दश वरा येषु न भवति किंतु समकक्ष्यात्वं वाऽवरकक्ष्यात्वं

अतः कर्मक्षयान्मुक्तिः कुत एव भविष्यति ॥

इत्यादिस्मृतेश्च शेषवानेवायाति ॥ ८ ॥

॥ इति कृत्याधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ९. यथेताधिकरणम् ॥

(१) 'यथेतमेव गच्छति यथेतमागच्छति स भुङ्क्ते स कर्म कुरुते स परिवर्तते' ( ) इति गतिप्रकारेणागतिः प्रतीयते ।

वाऽऽपन्ना येषु देहेषु तेषां कारणानीति व्याचख्युः । तन्न, उक्तरीत्योक्तवचनविरोधाभावेन कौटिल्यकल्पनायोगात् । दशकस्य वरत्वमात्रनिषेधेऽपि समकक्ष्यात्वस्य वाऽवरकक्ष्यात्वस्य वाऽनुक्तेः, 'अनूनदशकम्' इत्युक्तिविरोधाच्च । 'मुनिस्सुकर्मशीलोऽपि' इति वचनान्मुनिविषयमेतदित्यपि न, मुनिरपीति कैमुत्यस्यैवोक्त्याऽस्य सर्वविषयत्वात् । कर्मक्षयान्मुक्तिरिति । बन्धककर्मणो निश्शेषक्षयान्निमित्तात्कर्ममूलकबन्धनिवृत्तिरूपा मुक्तिः 'कुतो' न कुतोऽपीत्यर्थः ।

॥ इति कृतात्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ९. यथेताधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे स्वर्गादागतिप्रकारो निरूप्यते । तत्रानेवमित्यनेन सूचितं पूर्वपक्षं दर्शयति—यथेति ॥ गतिप्रकारेणेत्याद्यावर्तते । तथाच इति श्रुतौ यतो जीवस्यैवं गतिप्रकारेणागतिः प्रतीयते अतो गतिप्रकारेणैव आगतिः, न त्वनेवमपीति योजना । पूर्वमन्यैः स्वेन वा यथा येन मार्गेण स्वर्गादिमं लोकं प्रति 'इतं' आगतं तथा तेन स्वर्गं प्रतिगच्छति । यथाऽस्माल्लोकात्स्वर्गं 'इतं' गतं तथा भुवमागच्छतीत्यर्थः । गमने फलमाह—स इति । 'सः' जीवः कर्मफलं स्वर्गादौ भुङ्क्ते इत्यर्थः । आगमने फलमाह—स इति । कुरुते भूमौ । गमनागमनयोरामुक्त्युच्छित्तिर्नास्तीत्याह—स इति । 'परिवर्तते' आवर्तत इत्यर्थः । जीवविषयमेतदिति ज्ञापनाय वाक्यशेषोदाहरणम् ।

(२) अतो ब्रूते—

सू—ॐ ॥ यथेतमनेवं च ॥ ॐ ॥ ९ ॥

'धूमादभ्रमभ्रादाकाशमाकाशाच्चन्द्रलोकं यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति' इति काषायणश्रुतेर्यथागतमन्यथा च ॥ ९ ॥

॥ इति यथेताधिकरणम् ॥ ९ ॥

---

(२) सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे—अत इति ॥ काषायणश्रुतेरित्यनेन सूत्रे हेत्वनुक्तिदोषः परिहृतः । प्रतिज्ञोक्त्यैव तत्सूचनात् । जीवः पूर्वमन्यैः स्वेन वा 'यथा' येन पथा वा स्वर्गं प्रति गतस्तथाऽऽकाशपर्यन्तमागच्छति ततोऽर्वाक् भुवं प्रत्यन्यथा चागच्छतीत्यर्थः । यथोक्तं तत्त्वप्रदीपे—यथागतं तथाऽऽकाशपर्यन्तं आगच्छति । ततोऽर्वागन्यथा चेति । चः प्रकारसमुच्चये । अनेन यथेतमनेवं चेति प्रतिज्ञावाक्यं व्याख्यातम् । यद्यपि 'यथा' इत्यादि छन्दोगा अपि पठन्ति । तथापि 'धूमात्' इत्यादेस्तैरपाठाच्छाखान्तरवाक्यमुदाहृतम् । तदर्थस्तु—धूमदेवतालोकादभ्रदेवलोकं गच्छति, अभ्रादाकाशं आकाशाच्चन्द्रलोकं गच्छति । 'यथा' येन पथा आकाशं प्रति 'इतं' गतं तथा तेनैव पथा तावत्पर्यन्तं गतिप्रकारेणैव आगच्छतीत्यर्थः । आकाशलोकानन्तरमागमने प्रदेशविशेषेऽन्यथात्वमाह—आकाशाद्वायुमिति । वायुर्भूत्वेत्यादेः कर्मणः तत्स्वाभाव्यापत्तिरेवार्थो, न तु तदैक्यम्, तत्पदप्राप्तिर्वा । धूमादिस्वाभाव्यापत्तिर्नाम धूमादिदेवतास्वभावसदृशस्वभाववत्त्वप्राप्तिः । सादृश्यं च तद्देहप्रवेशेन तद्गतौ गतिः तत्स्थितौ स्थितिरित्येवंरूपम् । अभ्रमेघयोः अवान्तरभेदात् तद्देवलोकयोरपि भेदोक्तिः । प्रवर्षतीति । प्रवर्षणान्तर्गतो भवतीत्यर्थः ।

॥ इति यथेताधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ १०. चरणाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ॐ ॥ १० ॥

'तद्य इह रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते

॥ १०. चरणाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे गतागतस्य कर्मफलत्वं समर्थ्यते। पूर्वपक्षस्य सूत्र एवोक्तत्वात्तदुपन्यस्य पूर्वपक्षांशं तावद्व्याचष्टे—चरणादिति ॥ श्रुतेरित्यनेन चरणादित्यस्य चरणश्रुतेरित्यर्थ उक्तः। यद्यपि छन्दोगा आपद्येरन्निति पठन्ति। तथापि तदंशेऽर्थतोऽनुवादः शाखान्तरपाठो वेत्यदोषः। 'तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा। अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा' इति छन्दोगवाक्यम्। प्रमेयान्तरारम्भेऽथशब्दः। 'तत्' तत्र कर्मिषु मध्ये ये 'रमणीयचरणाः' सदाचारपूर्वकसाधुयज्ञादिमन्तस्ते 'इह' भूमौ संसारे 'रमणीयां' साधु 'योनिं' जन्म 'आपद्येरन्' आपद्यन्ते। आपद्यन्त इति यत् तच्च 'अभ्याशः' समीपं कालसामीप्येन, न तु विलम्बेन 'ह' प्रसिद्धमित्यर्थः। तत्त्वप्रदीपे तु—'अभ्याशोहयत्' यथा योन्यापत्तौ कालतः सन्निकर्षो भवति तथा योनिमापद्यन्त इत्युक्तम्। अत्र तत्त्वप्रदीपटीकापक्षयोः यदित्यस्य यथाशब्दार्थत्वानुवादकत्वाभ्यां अभ्याश इत्यस्य प्रथमातृतीयाविभक्त्यर्थत्वाभ्यां आपद्यन्त इत्यस्यावृत्त्यनुवृत्तिभ्यां च भेद इति ध्येयम्। रमणीयामित्युक्तं विवृणोति—ब्राह्मणयोनिमित्यादिना। 'कपूयचरणाः' असाधुयज्ञादिमन्तः। अन्यत्समम्। 'चरणफलं' आचारफलमित्यर्थः। गमनं चागमनं च तत्तथेति द्वन्द्वैकवद्भावः। एवकारव्यावर्त्यार्थं दर्शयति—नेति। न यज्ञादिकर्मण इत्यर्थः। यद्वा—यागादिकर्तुः फलं नेत्यर्थः। इति ज्ञायत इति शेषः। न च श्रुतौ चरणस्य गमनागमनसाधकता न प्रतीयत इति वाच्यम्। रमणीयस्वर्गादिगतेरपि तत्तत्कर्मफलत्वेनात्राभिप्रेतत्वात्। चरणफल-

कपूयचरणाः कपूयाम् ' (छा. ५-१०-७.) इति श्रुते-
श्चरणफलमेव गमनागमनं न यज्ञादिकृतः ।
(२) आचार इति सम्प्रोक्तः कर्माङ्गत्वेन शुद्धिदः ।
अशुद्धिदस्त्वनाचारः चरणं तूभयं मतम् ॥

मित्यादिना सूत्रे चरणादित्यस्यावृत्तिः सूचिता। तथाच तत्र गतागतं चरणादेव भवतीत्यनेन पूर्वपक्षप्रतिज्ञा सूचिता।

(२) ननु यज्ञादिकर्मण एव श्रुतिस्थचरणशब्दोक्तत्वात् कथं इति श्रुतेश्चरणफलं गतागतं, न यज्ञादिफलमित्युक्तिरित्यत आह—आचार इति ॥ यः कर्माङ्गत्वेन प्रोक्तः स आचारः स क्रियाद्रव्यतत्कर्तृशुद्धिदः। अनाचारस्त्वशुद्धिदः। आचारानाचाराख्यं तदुभयमपि चरणशब्दवाच्यं मतमित्यर्थः। इति स्मृतेरित्यस्य इति श्रुतेश्चरणफलमेवेति सहेतुकप्रतिज्ञ- योक्तं युक्तमित्यध्याहारेणान्वयः। सिद्धान्तांशं व्याचष्टे—नेति। गतागतस्य कर्मफलत्वाभावो नेत्यर्थः। किन्तु यज्ञादिकर्मफलमेव गतागतमिति वाक्य- शेषः। कुत इत्यतस्तत्र 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' (तै. आ. ३-१२-७.) इति श्रुत्या गतागतशून्यफलस्य कर्मसाध्यत्वनिषेधात्तत्फलस्य च परिशेषा- द्गतागतवत्फलत्वप्राप्तेः 'इष्टा पूर्तम्' (मु. १-२-१०) इत्यादिवचनाच्चेति हेतुं बहिरेवाभिप्रेत्य तर्हि 'रमणीय' इति श्रुतिविरोध इत्यतस्तदुत्तरत्वेन श्रुतिगतिप्रदर्शकतया तदित्यादिकं योजयति—यज्ञादीति। तच्छब्दार्थो- क्तिरियम्। आदिपदात्पूर्तादिग्रहणम्। चरणादिश्रुतिरिति। चरणादि- पदघटितश्रुतिरित्यर्थः। आदिपदात् 'अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्यु- पासते ते धूममभिसम्भवन्ति' (छा. ५-१०-३.) इति श्रुतिर्गृह्यते। श्रुति- रित्यनन्तरमतो न विरोध इति शेषः। तथाच यतश्चरणादिश्रुतिः 'तदुप- लक्षणार्था' तस्य यज्ञादेरुपलक्षणं ज्ञापनमर्थः प्रयोजनं यस्याः सा तथोक्ता। अजहल्लक्षणया यज्ञादिकर्मप्रतिपादिकाऽतो गतागतस्य यज्ञादिफलत्वेन न चरणश्रुतिविरोध इति योजना। यद्यपि विष्णुतत्त्वनिर्णयटीकायां—इष्टं यजनं पूर्तमन्नदानादिकं 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घ इति व्याख्यातम्। तथापि 'अथ य इमे' इति श्रुतौ दत्तमिति पृथक् श्रवणात्पूर्तं तटाकादीति व्याख्येयम्। इतिशब्द आद्यर्थे। तथाच ये स्वस्वग्रामे इष्टापूर्ते दत्तं दानं

इति स्मृतेरिति चेन्न, यज्ञाद्युपलक्षणार्था चरणादि-श्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिर्मन्यते ॥१०॥

(३) सू—ॐ ॥ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ ॥ ॐ ॥ ११ ॥

तर्हि रमणीयाः कपूया इत्येव स्यात् । चरणशब्दस्या-नर्थक्यमिति चेत्—

(४) न, चरणापेक्षत्वाद्रमणीयत्वादेस्तज्ज्ञापनार्थत्वेनोपपत्तेः ॥११॥

एवमादि कर्म 'उपासते' अनुतिष्ठन्तीति सिद्धान्तरीत्या श्रुत्यर्थः । इतीति सूत्रपदानुवादः । एवमित्यर्थः । कार्ष्णाजिनिरिति कश्चिदाचार्यः, मन्यत इति शेषोक्तिः ॥

(३) उक्तमाक्षिप्य समादधत्सूत्रमुपन्यस्याक्षेपांशं तावद्व्याचष्टे—आनर्थक्यमिति ॥ तर्हीत्युक्ते यदीति लभ्यते । यज्ञादीत्यादिकमत्रापि सम्बध्यते । तथाच यदि 'रमणीयचरणाः' (छा. ५-१०-७.) इत्यादिश्रुतिर्यज्ञाद्युपलक्षणार्था, तर्हि श्रुतौ चरणशब्दस्य 'आनर्थक्यं' तत्प्रयोगवैयर्थ्यम्, किन्तु रमणीयाः कपूया इत्येव प्रयोज्यं स्यात् न तु चरणशब्दोऽपीत्यर्थः । यज्ञादिकारिणां पूर्वं प्रकृतत्वेन ये यज्ञादिकारिणो रमणीयाः कपूयाश्चेति रमणीयकपूयपदाभ्यामेव यज्ञाद्युपलक्षणसम्भवात् 'चरणशब्दानर्थक्यं' तच्च न युक्तमिति भावः ॥

(४) परिहारांशं व्याचष्टे—नेति ॥ वैयर्थ्यप्रसङ्गादुपलक्षकत्वमेव नास्तीति पक्षो नेत्यर्थः । तथा सति 'इष्टापूर्तं मन्यमानाः' (मु.१-२-१०) 'त्रैविद्याः' इत्यागमविरोधः स्यादिति भावः । यद्वा—उपलक्षणत्वमङ्गीकृत्य पदान्तरेणाप्युपलक्षणसम्भवाच्चरणपदेनैवोपलक्षणे किं प्रयोजनं न किमपीति पक्षो नेत्यर्थः । कुतो नेत्यतश्चरणपदसार्थक्योपपादकतया तदपेक्षत्वादित्येतद्योजयति—चरणापेक्षत्वादिति । 'रमणीयत्वादेः' साध्वसाधुयज्ञादिमत्त्वस्य चरणापेक्षत्वात् स्नानाचमनाद्याचारापेक्षत्वादित्यर्थः । ततः किमित्यत आह—तदिति । तदित्यावर्तते । सार्थक्येत्युपस्कार्यम् । एवं सूत्रेऽपि । तस्य रमणीयत्वादेर्ज्ञापनमर्थः प्रयोजनं यस्य तस्य

(५) सू—ॐ ॥ सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ॐ ॥ ११ ॥

'धर्मं चरत माऽधर्मम्' इत्यादिप्रयोगात्सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्दोक्ते इति बादरिर्मन्यते। तुशब्दात्

भावस्तत्त्वं तेनेति विग्रहः। इत्थंभूतलक्षणे तृतीया। तथाच रमणीयचरणत्वेन ये साधवो यज्ञादिकृतः 'ते रमणीया' इति श्रुतियोजनायां तेषां यज्ञादिकारिणामपि रमणीयकपूयाचाराभ्यामेतद्रमणीयत्वादि इति ज्ञापनार्थत्वेन तस्य चरणशब्दस्य सार्थक्योपपत्तेरिति योजना। अनेन—यदि चरणादिश्रुतिर्यज्ञाद्युपलक्षणार्था, तर्हि चरणशब्दस्यानर्थक्यं, रमणीयकपूयपदाभ्यामेव केवलाभ्यां यज्ञाद्युपलक्षणसम्भवादिति चेन्न, कुतः? 'तदपेक्षत्वात्' तस्य यज्ञादेस्तस्य रमणीयत्वादेस्तदपेक्षत्वात्साध्वसाध्वाचारापेक्षत्वात्। ततश्च तेषां यज्ञादिकृतां रमणीयकपूयाचाराभ्यामेव रमणीयत्वादि नान्यत इति ज्ञापनाय तस्य चरणशब्दस्य सार्थक्योपपत्तेरिति सूत्रार्थ उक्तो भवति॥

(५) प्रकारान्तरेण चरणश्रुतिं पठित्वा व्याचष्टे—सुकृतेति॥ इत्यादिप्रयोगादिति। कुरुतेत्यर्थे चरतेति प्रयोगादित्यर्थः। 'सुकृतदुष्कृते' साध्वसाध्वाचाराङ्गविशिष्टे एव यज्ञादिकर्मणी इत्यर्थः। न तु सदसदाचाराङ्गमात्रमित्येवशब्दार्थः। 'चरणशब्दोक्ते' एव श्रुतिस्थचरणशब्दवाच्ये एवेत्यर्थः। ('चरणशब्दोक्ते' एतच्छ्रुतिस्थचरणशब्दवाच्ये अपीत्यर्थः। न केवलमुपलक्ष्ये इत्यपिपदार्थः। भाष्ये अपिपदाध्याहारेण सूत्रगततुशब्दो व्याख्यातः।) चरणशब्दोक्ते इत्यनेन सूत्रे चरणे इति विपरिणतपदानुवृत्तिः सूचिता। एवकारस्योभयत्रान्वयश्च। न चाङ्गविशिष्टकर्मण एव चरणशब्दवाच्यत्वे केवलाचारे तत्प्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम्। अन्यत्राङ्गमात्रवाचित्वस्याप्यभ्युपगमात्। अत एव टीकायां साधारणश्रुतेश्च अत्रबाधकवशात्साङ्गकर्मार्थत्वस्यैवोपपत्तेरित्युक्तम्। 'नान्यः पन्थाः' (तै.आ. ३-१३.) 'इष्टापूर्तम्' (मु. १-२-१०) इत्यादिबाधकवशादित्यर्थः। न च शक्यानेकत्वं स्यादिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः।

स्वसिद्धान्तोऽपि स एवेति सूचयति ।
तुशब्दस्तु विशेषे स्यात्स्वसिद्धान्तेऽवधारणे ॥
इति नाममहोदधौ ॥ १२ ॥

॥ ११. अनिष्टाधिकरणम् ॥

(१) पुण्यकृतामेव गमनागमने नेतरेषामिति ।

अतएव तत्त्वप्रदीपे—चरणशब्दस्यानुष्ठानमात्रेऽपि प्रवृत्तिमत्त्वात्सदाचारादेः सुकृतादावन्तर्भावाच्चेत्युक्तम् । सुकृतशब्दार्थेऽन्तर्भावादित्यर्थः । टीकायामपि साधारणश्रुतेश्चेत्युक्तम् । (एतेनैवकारस्य भिन्नक्रमत्वमुपेत्य सुकृतदुष्कृते चरणपदोक्ते एव न तु लक्ष्ये इति भाष्यव्याख्यानं निरस्तम् । न चरणश्रुतिः यज्ञाद्युपलक्षत्वेनैवोक्ताविरोधिनी, किंनाम यज्ञादिकर्मवाचिनी चेति टीकाविरोधात्, तत्त्वप्रदीपविरोधाच्च ।) 'बादरिः' शुकाचार्यः । मन्यत इति शेषोक्तिः । परमतमभिधाय सूत्रकारः स्वमतं कुतो न वक्तीत्यत आह—तुशब्दादिति । 'स्वः' सूत्रकृत् । न केवलमन्यसिद्धान्त इत्यपेरर्थः । 'स एव' बादरिसिद्धान्त एव । न त्वन्य इत्येवार्थः । 'सूचयति' सूत्रकृत् । (अनेन तुशब्दार्थस्यापेः बादरिरपीत्यन्वयो दर्शितः । यद्वा—) निर्दिष्टसिद्धान्तस्य स्वसिद्धान्तस्य चैक्यं तुशब्दार्थ इति भावः । तुशब्दस्यैतदभिधायकत्वं कुत इत्यत आह—तुशब्द इति । 'नाममहोदधौ' ग्रन्थे । उक्तमिति शेषः ॥ १० ॥

॥ इति चरणाधिकरणम् ॥

११. अनिष्टाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणेऽनिष्टादिकारिणामपि गतागतादिदुःखमस्तीति समर्थ्यते । पूर्वपक्षयति—पुण्येति ॥ इष्टादिपुण्यकर्मकृतामेवेत्यर्थः । स्वप्रयुक्तैवशब्दव्यावर्त्यं दर्शयति—नेति । 'इतरेषां' पापकर्मकारिणामपि नेत्यर्थः । अनात्मविदामिति शेषः । तथाच अनिष्टादिकारिणामज्ञानां गतागतयोरभावात्तेषां तच्छून्यो मोक्ष एवेति पुण्यतत्फलयोरेव विरक्तया भाव्यं, नान्यत्रानिष्टादावपीति भावः ॥

(२) अत आह—

सू—ॐ ॥ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ ॐ ॥ १३ ॥

'तद्य इह शुभाकृतो ये चाशुभकृतस्तेऽशुभमनुभूयावर्तन्ते पुनः कर्म कुर्वन्ति पुनर्गच्छन्ति पुनरागच्छन्ति' इति भाल्लवेयश्रुतौ ॥ १३ ॥

(३) सू—ॐ ॥ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ॐ॥१४॥

---

(२) सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य तदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति—अत इति। श्रुतावित्यस्य सूत्रेणान्वयः। गमनागमने इत्यनुषज्यते। अनेन सूत्रे यथेत्यत इतमनितं चेति पदद्वयानुवृत्तिस्सूचिता। पुण्यकृतामित्यनेनापिशब्दार्थस्सूचितः। सूत्र संयमनसूत्रोक्तदुःखान्तरसमुच्चायकश्चशब्दः। तथाच 'इतं' गमनं 'अनितं' आगमनं च न केवलमिष्टादिकारिणां, किं नाम? 'अनिष्टादिकारिणामपि' यागाद्यकारिणां तद्विरुद्धपापकर्मकारिणां चास्ति। न केवलमनिष्टादिकारिणां गतागतमात्रम्, किं नाम? संयमनाख्यं प्रबलदुःखान्तरं चास्ति। कुतो? यतः 'तद्य इह' इति श्रुतौ तथा श्रुतं अत इति योजना। 'इह' भूमौ 'ये शुभाकृतो' यागादिपुण्यकर्माकारिणः ये च 'अशुभकृतः' इष्टादिविरुद्धपापादिकारिणः ते लोकान्तरं गतास्तत्र 'अशुभं' पापफलमनुभूय पुनः आवर्तन्ते। भुवमागच्छन्ति, आगत्य च पुनः तत्र कर्म कुर्वन्ति, पुनः परलोकं गच्छन्ति, पुनर्भुवमागच्छन्तीत्यर्थः। 'शुभकृतः' इति पाठे 'ये चाशुभकृतः' इत्यस्य द्वेधाऽर्थः। 'तेशुभम्' इत्यत्रापि द्वेधा पदच्छेदः॥

(३) न केवलमनिष्टादिकारिणां गतागतमात्रम्, किं नाम? अतिदुःखं पूर्वसूत्रे चशब्देन सूचितमन्यदस्तीत्यर्थप्रतिपादकं सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—संयमने त्विति॥ अत्र संयमन इत्यावर्तते। तत्रैकमधिकरणसप्तम्यन्तं नरकवाचि, अपरं कर्मवाचि सप्तम्यन्तमित्याशयेन संयमनमिति व्याख्यातम्।

संयमनमनुभूय केषाञ्चिदारोहः केषाञ्चिदवरोहः।

तुशब्दोऽवधारणे। 'सर्वे वा एतेऽशुभकृतः संयमने प्रपतन्ति तत्र ये परद्विषो गुरुद्विषः श्रुतिद्विषस्तदवमन्तारः शठा मूर्खा इति ते वै ततोऽवरुह्य तमसि

सम्यग्यमनं नियमनं शासनं संयमनं यमस्येति शेषः। अतएव तत्त्वप्रदीपे— 'यम उपरमे' इतिधातोः पापोपरमणं संयमनमित्युक्तम्। तत्र यमशासनमेव पापोपरमशब्दार्थ इति। तच्चेदं चार्थत एकरूपमेव। अनुभूयेति। यमशासननिमित्तदुःखमनुभूयैवेत्यर्थः। संयमन इति तात्पर्यम्। अतएव तत्त्वप्रदीपे— संयमने नरक इत्युक्तम्। केषांचिदित्यनेन 'इतरेषां' इष्टादिकारिभ्योऽन्येषाम निष्टादिकारिणां मध्ये केषांचिदिति व्याख्यातम्। 'आरोहो' नरकादुत्थानं 'अवरोहः' ततोऽतिनीचस्थाने नित्यनरके पातो भवतीति शेषः। न च तमसः पृथिव्यां लोकालोकगिरेःपरस्तात्सत्त्वेन पृथिवीसमानदेशत्वात् संयमनस्य च पातालस्थत्वेन चतुरशीतिसहस्रयोजनाधस्तनत्वात्कथमूर्ध्वंगते तमस्यवरोहोक्तिरिति वाच्यम्। तमसः अतिगम्भीरत्वेन पातालस्थितबिलद्वारागतानां क्रमेण पातालगतनरकादपि नीचस्थाने तमस अधोभागे पातसम्भवेन विरोधाभावात्। यथा भगवद्द्वेषादियुतानामेव नित्यनरकपातलक्षणोऽवरोहः, अन्येषां ततो व्युत्थानलक्षण आरोह इति व्यवस्थितविकल्पः तथा संयमनेऽप्यस्तीति शङ्कानिरासकत्वेन तुशब्दं व्याचष्टे—तुशब्द इति। स चानुभूयेत्यनेन सङ्गमनीय इति हृदयम्। श्रुतेरित्यनेन तद्गतीति हेत्वंशः तेषां तद्गतेः एवंविधगतेःश्रुतिसिद्धत्वादित्येवं तच्छब्दावृत्त्या व्याख्यातो भवति। श्रुतौ अशुभकृत इत्यस्य शुभकर्माकारिणस्तद्विरुद्धाशुभकर्मकारिणश्चेत्यर्थः। एतेन सर्वे इत्यनेनाज्ञमात्रस्य नरकपातो न तत्र नियम इति सूचितम्। संयमने प्रपतन्तीत्यनेन सौत्रसप्तम्यर्थौ दर्शितः। तत्र तेषु मध्य इत्यनेनेतरेषामिति व्याख्यातम्। 'परद्विषः' हरिद्विषः। विष्णुद्वेषो नाम तत्र प्रतीपबुद्धिः। सा च 'जीवाभेदो निर्गुणत्वम्' इत्याद्यागमादनेकविधा द्रष्टव्या। 'श्रुतिद्विषः' वेदद्वेषिणः तदप्रामाण्यवादिनः तदनभिमतवक्तारश्च। 'तदवमन्तारो' हरिगुरुश्रुत्यवमन्तारः।

प्रपतन्ति नैवेत उत्तिष्ठन्तेऽपि कर्हिचित् वव्रं वा एत-
दित्याहुरथ येऽन्ये ब्रह्मद्विषः स्तेनाः सुरापा इति ते
वै तदनुभूयेमं लोकमनुव्रजन्ति ' इति कौण्ठरव्यश्रुतेः ॥१४॥

(४) सू—ॐ ॥ स्मरन्ति च ॥ ॐ ॥ १५ ॥

विष्णाववमतिर्नाम अवमत्वेन नीचतया विज्ञानमिति न्यायदीपिका-टीकयोरुक्तिः ।

ब्रह्मरुद्ररमादीनां साम्यदृष्टिरनन्यता ।
प्रादुर्भावगतस्यापि दोषदृष्टिरपूर्णता ॥
धर्मदेहावतारादेर्भेददृष्टिश्च सङ्करः ।
अवतारेष्विति ज्ञेयमवज्ञानं जनार्दने ॥

इति गीतातात्पर्यवचनानुसारेण विष्णावन्यसाम्यादिदृष्टिर्वा । 'शठाः' गूढद्वेषिणः 'मूर्खाः' तत्त्वज्ञानशून्याः विपरीतज्ञानिनश्च । इतीत्यस्य इति ये प्रसिद्धा इत्यन्वयः । 'ते' अज्ञाः 'ततः' संयमनीपुरात् अवरुह्येत्यनन्तरं ततोऽपि नीचस्थाने इति शेषः । 'इतः' तमसः 'कर्हिचिदपि' कदाचिदपि नोत्तिष्ठन्ते एवेत्यन्वयः । नैवेत इत्यनेन यत्तमसः पुनरावृत्तिराहित्यमुक्तम्, तत्कुत इत्यत आह—वव्रमिति । स्वस्थितान् वारयति गन्तुं न विमुञ्चतीति वव्रम् । न्यायदीपिकायां तु स्वगतानां गमनं वारयतीति टीकोक्तमुक्त्वा सदा आवृणोतीति वा वरमानन्दं वारयतीति वा वव्रमित्यर्थान्तरं चोक्तम् । वैशब्दोऽवधारणार्थः । 'एतत्' तमः 'आहुः' 'वव्राननन्तान्' (　　) इत्यागमाः । अथेत्यर्थान्तरारम्भे । 'अन्ये' परद्विडादिभ्यः षड्भ्योऽन्ये 'ब्रह्मद्विषो' ब्राह्मणद्वेषिणः 'स्तेनाः' चोराः 'सुरापाः' मद्यपायिन इति ये वै प्रसिद्धाः 'ते' सर्वे 'तत्' संयमनदुःखमनुभूयैव 'अनु' अनन्तरं तत उपरि आरुह्य 'इमं' भूलोकं व्रजन्तीत्यर्थः ॥

(४) उक्तार्थं स्मृत्या समर्थयत्सूत्रं पठित्वा तां स्मृतिमुदाहरति—स्मरन्ति चेति ॥ सूत्रे दर्शनपदोक्तश्रुतिस्मरणयोः समुच्चये चशब्दः । इत्यादि स्मरन्तीत्यन्वयः । स्मृतिकर्तार एवंभूतां स्मृतिं कुर्वन्तीत्यर्थः । इत्यादीत्यनेन सूत्रगतबहुवचनकृत्यमुक्तं भवति । आदिपदेन

गच्छन्ति पापिनस्सर्वे नरकं नात्र संशयः ।
तत्र भुक्त्वा पतन्त्येव ये द्विषन्ति जनार्दनम् ॥
महातमसि मग्नानां न तेषामुत्थितिः क्वचित् ।
इतरेषां तु पापानां व्युत्थानं विद्यतेऽपि च ॥
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
इति सर्वत्र नियमः पञ्चकष्टे तु तत्सदा ॥ इत्यादि ॥१५॥

॥ इति अनिष्टाधिकरणम् ॥ ११ ॥

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥

इत्यस्याः—

सर्वदेववरत्वेन यो न जानाति केशवम् ।
तस्य पुण्यानि मोघानि याति चान्धंतमो ध्रुवम् ॥

इत्यादेश्च सङ्ग्रहः । यत इत्यादि स्मरन्ति, अतोऽप्युक्तं युक्तमिति सूत्रार्थः । स्मृत्यर्थस्तु—सर्वेऽपि पापिनो नरकं गच्छन्ति । तत्र संयमनं चानुभवन्ति नात्र संशयः । 'तत्र' पापिषु ये जनार्दनं द्विषन्ति । उपलक्षणमेतत् । पूर्वश्रुत्युदाहृतं सर्वं ग्राह्यम् । ते नरके किञ्चित्कालं दुःखं भुक्त्वा ततोऽवरुह्य महातमसि पतन्त्येव । तत्र मग्नानां तेषां च क्वचिदपि 'नैवोत्थितिः' नारोहोऽस्ति वज्राभिधत्वादिति भावः । द्वेषिभ्य इतरेषां 'पापानां' पापवतां तु 'व्युत्थानं' पापस्थानादारोहः फलतो निवृत्तिश्च कदाचिद्विद्यते । नैवं तमसि मग्नानाम् । अपि च—'सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम्' इति सर्वत्रानित्यनरके नियमोऽस्ति । रौरवादिभ्यः पञ्चभ्योऽपि कष्टे पञ्चेन्द्रियाणि प्रति कष्टे दुस्सहशब्दादिपञ्चकयुक्तत्वात्पञ्चकष्टे इति वा एतादृशे नित्यनरके तु 'तत्' दुःखं सदाऽस्तीति ॥ ११ ॥

॥ इति अनिष्टाधिकरणम् ॥ ११ ॥

॥ १२. अपिसप्ताधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ अपि सप्त ॥ ॐ ॥ १६ ॥

रौरवोऽथ महांश्चैव वह्निर्वैतरणी तथा ।
कुम्भीपाक इति प्रोक्तान्यनित्यनरकाणि च ॥
तामिस्रश्चान्धतामिस्रो द्वौ नित्यौ सम्प्रकीर्तितौ ।
इति सप्त प्रधानानि बलीयस्तूत्तरोत्तरम् ।

॥ १२. अपिसप्ताधिकरणम् ॥

(१) अत्र भगवद्द्वेषादिफलस्य नरकस्य नित्यत्वं समर्थ्यते । नरकभोगोऽनित्य एवेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रं पठति—अपीति ॥ अत्र 'नैवेत उत्तिष्ठन्ते' (कौण्ठरव्य.) इति श्रुतेर्नरकभोगो भवत्येव नित्य इति सहेतुकसिद्धान्तप्रतिज्ञां बहिरेवाभिप्रेत्य तर्हि 'यावदिन्द्राश्चतुर्दश' 'यावदाभूतसंप्लव' इति वचनविरोध इत्याशङ्कापरिहाराय प्रवृत्तं सूत्रं स्मृत्युदाहरणेन व्याचष्टे—रौरव इति । भारते इत्यस्यापिपदेनानुकृष्टेन स्मरन्तीत्यनेनान्वयः । तथा च यतः स्मृतिकर्तारः संयमनानि सप्तापि नरकान् तेषु नित्यानित्यविभागं च स्मरन्ति । अतो न नरकसप्तत्वे तदवान्तरविभागे च प्रमाणाभावो न वा नरकानित्यत्वोक्तिविरोधस्तस्यानित्यविषयत्वादिति सूत्रार्थः । तत्त्वप्रदीपे तु—यद्यपि बहुकोट्यो नरकाः, तथापि सप्त प्रधानानीत्यपिशब्दार्थः । दर्शयति च आचार्यः 'इति सप्त प्रधानानि' इति सौत्रापिशब्दस्यार्थान्तरप्रतिपादनपरेति सप्तप्रधानानीति भाष्यानुसारेणापिपदं बहुनरकाभिधायकपुराणविरोधपरिहाराय यद्यपि तथापीत्यर्थकतया व्याख्यातम् एतदपि टीकाकृदनुमतमेव । सप्तप्रधानानीत्यनेन पुराणविरोधोऽपि परिहृत इत्युक्तेः । अनेन भाष्ये भारतोदाहरणमुपलक्षणम् । अत एवापिपदात् स्मरन्तीति बहुस्मृतिसूचकबहुवचनान्तपदमाकृष्टम् । स्मृतावथेत्यर्थान्तरे । तदेवाह—महारौरव इत्यर्थः । चः समुच्चये । तथैवेत्यन्वयः । उपमार्थस्तथाशब्दः । तुरेवार्थः । ननु 'तत्र हैके नरकानेकविंशतिं गणयन्ति अष्टाविंशतिनरका एवंविधा नरका यमालये सन्ति शतशः सहस्रशः' इत्यादिना भागवतादौ नरकबाहुल्योक्तेस्तद्विरोधोऽ-

एतानि क्रमशो गत्वैवारोहोऽथावरोहणम् ॥
इति भारते ॥ १६ ॥

॥ इति अपिसप्ताधिकरणम् ॥ १२ ॥

॥ १३. तत्राप्यधिकरणम् ॥

(१) ईश्वरस्य नरकायुक्तेः 'सर्वं विसृजति सर्वं विलापयति सर्वं रमयति सर्वं न रमयति सर्वं प्रवर्तयत्यन्तरस्मिन्निविष्टः' इति कौषारवश्रुतिविरोध इति ।

स्येत्यत आह—इति सप्त प्रधानानि नरकाणीति । एतेषूत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वनिर्दिष्टापेक्षया 'बलीयो' दुःखाधिक्ययुक्तम् । 'क्रमशः' पापाधिक्यक्रमात् निर्दिष्टक्रमानुसारेण च । अधिकारिभेदज्ञापनायारोहावरोहयोर्मध्येऽथेत्युक्तिः ॥ १२ ॥

॥ इति अपिसप्ताधिकरणम् ॥ १२ ॥

॥ १३. तत्राप्यधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे नरकस्य सदुःखत्वं समर्थ्यते । पूर्वपक्षमाह—ईश्वरस्येति ॥ हेतुगर्भमेतत् । न तत्र दुःखमिति शेषः । तथाच यदि नरके दुःखमङ्गीक्रियते तदा तत्र नारकिजनप्रेरकतया ईश्वरोप्यङ्गीकार्यः । तथाच तस्य जीववद्दुःखमप्यङ्गीकार्यम् , तच्चायुक्तम् । ईश्वरत्वविरोधात् अतो न तत्र दुःखमस्तीत्यङ्गीकार्यमिति भावः । ननु नरके प्रेरकतया ईश्वरसत्त्वं नोपेयते, अतो नोक्तदोष इत्यत आह—सर्वमिति । सर्वमित्यतः प्रागन्यथेत्युपस्कार्यम् । ईश्वरस्य प्रेरकतया नरके सत्त्वानभ्युपगम इति तदर्थः । ईश्वरः सर्वं जगत् 'विसृजति' विविधाकारेण सृजति 'विलापयति' नाशयति यो जनो रमणयोग्यस्तं सर्वं रमयति यस्तदयोग्यस्तं न रमयतीत्यर्थः । 'अस्मिन्' सर्वस्मिन् अन्तर्निविष्टो रमयति । प्रवृत्तिकृदित्यनेन प्रेरकत्वमुक्तं भवति ॥

(२) अतो वक्ति—

सू—ॐ ॥ तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ ॐ ॥ १७ ॥

चशब्दाददुःखानुभवेन ।

(३) 'स स्वर्गे स भूमौ स नरके सोऽन्धे तमसि प्रवृत्तिकृदेक एवानुविष्टो नासौ दुःखभुगीश्वरः प्रभुत्वात्सर्वं पश्यति सर्वं कारयति नासौ दुःखभुग्य एवं वेद' इति पौत्रायणश्रुतेरविरोधः ।

---

(२) सिद्धान्तयत्सूत्रमवतारयति–अत इति ॥ नरकस्य सदुःखत्वमुपेत्य तत्र प्रवर्तकतया ईश्वरसत्त्वाभ्युपगमे दुःखप्राप्तेः ईश्वरत्वव्याकोप इति यो विरोध उक्तः तत्परिहारः कुतो न सूत्रित इत्यत आह—चशब्दादिति । अदुःखेति । नीचोच्चतापर्यवसितदुःखानुभवाभावेनेत्यर्थः । इति समुच्चिनोतीति शेषः । सूत्रे तदिति व्यस्तं समस्तं च । तथाच न केवलं स्वर्गादौ, किन्तु 'तत्रापि' नरकेऽपि अदुःखानुभवेन 'तद्व्यापारात्' तस्येश्वरस्य प्रेरणाख्यव्यापाराभ्युपगमात् श्रुतियुक्तिविरोधाभाव इति सूत्रार्थः ॥

(३) भवेदयमुभयविरोधाभावो यद्यस्यार्थस्य प्रामाणिकत्वं स्यात्, तदेव कुत इत्यत आह—स इति ॥ इति श्रुतेरित्यस्य न सन्निहितेनाविरोधपदेनान्वयः, किं त्वदुःखेन । तद्व्यापारादित्यस्य नासिद्धिरित्युपस्कृतसाध्येन, अस्य चाविरोध इत्यनेनान्वयः । अविरोधः नरके दुःखमङ्गीकृत्य ईश्वरस्य नारकिप्रेरकत्वपक्षोक्तदोषो नेत्यर्थः । प्रेरकत्वमङ्गीकृत्य तत्र दुःखाननुभवेन तत्रोक्तदोषपरिहारादिति भावः । 'स' ईश्वरः स्वर्गादावनुविष्टस्सन् एक एव स्वतः प्रवृत्तिकृदित्यर्थः । ननु स्वर्गनरकादौ जीवेन सहावस्थानात्तद्वदीश्वरस्यापि तत्तद्गतसुखदुःखभोगः स्यादित्यत आह—नेति । 'असौ' ईश्वरः । नेत्यत्र हेतुः—प्रभुत्वादिति । तथात्वे असार्वज्ञं स्यात् यतो दुःखाभोगो दुःखाननुभव इत्यत उक्तम्—सर्वं पश्यतीति । तत्र हेतुः—सर्वं कारयतीति । कैमुत्यन्यायेनेश्वरस्य दुःखाभोगमाह—नेति । य एवं वेदासावधिकार्यपि न दुःखभुक्, किमीश्वर इत्यर्थः ॥

(४) नरकेऽपि वसन्नीशो नासौ दुःखभुगुच्यते ।
नीचोच्चतैव दुःखादेर्भोग इत्यभिधीयते ॥
नासौ नीचोच्चतां याति पश्यत्येव प्रभुत्वतः ॥
इति भागवततन्त्रे ॥ १७ ॥

॥ इति तत्राप्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

---

(४) सर्वं पश्यतीत्युक्तार्थे स्मृतिं चाह—नरकेऽपीति ॥ तर्हि सर्वज्ञस्य कथं दुःखाभोगः, अनुभवस्यैव भोगत्वादित्यत आह—नीचेति ।

अल्पं तेजस्तथैवाल्पं जीवरूपं हि संसृतौ ।
तदेव सुमहत्तेजः करोति भगवान् महत् ॥

इति बृहद्भाष्योक्तदिशा तूलपिण्डस्येव स्वरूपसङ्कोचविकासावेव दुःखादेर्भोग इत्युच्यते, न तत्साक्षात्कारमात्रमित्यर्थः । न च

तद्गतानां तु भोगानां भोगोऽभिमतिरुच्यते ।
तदभावान्नाभिमानी भगवान् पुरुषोत्तमः ॥

इति गीतातात्पर्यवचनविरोधः । तथा भोगोऽनुभवः स्वीयतया साक्षात्कार इति गीताभाष्यप्रमेयदीपविरोधः । अत्रोभयत्राभिमानरूपसम्बन्धेन स्वीयतया सुखादिसाक्षात्कारो भोग इत्युक्तत्वादिति वाच्यम् । अस्य लक्षणान्तरपरत्वात्, एवकारेण च केवलसाक्षात्कारव्यावर्तनात् । एवं जीवस्वरूपभूतसाक्ष्यनुभवप्रयोज्यत्वात् तयोरीश्वरे वाऽभावान्नासौ दुःखभुगिति । ततः किमित्यत आह—नेति । 'असौ' ईश्वरः 'पश्यति' दुःखादिकं सर्वं, तथा च दुःखादिसाक्षात्कारमात्रस्य भोगत्वाभावान्नीचोच्चतयोरेव भोगत्वात्तयोश्च दुःखादिविषयकजीवस्वरूपभूतसाक्ष्यनुभवप्रयोज्यत्वादीश्वरे तदभावे तयोरप्यभावात् सर्वज्ञत्वेऽपीश्वरस्य न दुःखभोग इति भावः । जीवसहभूतस्यापीश्वरस्य दुःखादिसाक्षात्कार एव, न तु भोग इत्यत्र हेतुमाह—प्रभुत्वत इति । भागवततन्त्र इत्यस्य सर्वं पश्यतीत्याद्युक्तमित्यध्याहृतेनान्वयः ॥ १३ ॥

॥ इति तत्राप्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

॥ १४. विद्याधिकरणम् ॥

(१) 'अथैतयोः पथोर्न कतरेण च तानीमानि क्षुद्रमिश्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानम्' (छा. ५-१०-८.) इति गतिस्वातन्त्र्यं भूतानां प्रतीयत इति ।

॥ १४. विद्याधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे जीवानां गतिस्वातन्त्र्यं निराक्रियते। पूर्वपक्षयति—अथेपि ॥ इतीत्यनन्तरं छन्दोगश्रुताविति शेषः। गतिः मार्गरूपं फलम्। तत्र स्वातन्त्र्यमित्यर्थः। 'भूतानां' जीवानां 'प्रतीयते' प्रतिपाद्यते यत इति शेषः। अस्य अतोऽस्त्येव भूतानां गतिस्वातन्त्र्यमित्यनुवृत्तसाध्येनान्वयः। श्रुतौ गच्छन्तीति शेषः। तथाच 'अथ' यदि 'एतयोः पथोः' 'तद्य इत्थं विदुः ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति .... अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति' (छा. ५-१०-३.) इति पूर्ववाक्ये प्रकृतयोर्ज्ञानिकर्मिप्राप्ययोरर्चिरादिधूमादिमार्गयोर्मध्ये सिद्धान्तरीत्या ज्ञानकर्मणोर्मध्य इति वा यानि 'कतरेण च' कतरेणापि पथा न गच्छन्ति, तदा तानीमानि 'क्षुद्रमिश्राणि' क्षुद्राण्यल्पानि सुखदुःखाभ्यां मिश्राणि च 'असकृदावृत्तीनि' सदा गत्यादिमन्ति भवन्ति। 'जायस्व म्रियस्व' क्रियासमभिव्याहारे, लोट्, पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिव्यहारः, लोटः स्वप्रत्ययः। तथाच पुनःपुनः जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः। 'इत्येतत्' इत्येव रूपं स्वर्गापवर्गयोरन्यत्तृतीयं स्थानं प्राणिनामावासस्थलमित्यर्थः केचित्तु—'नैकतरेण च गच्छन्ति चेत्' इति श्रुतिपाठमाहुः। तच्छन्दोगसम्प्रदायपाठविरुद्धम्। न गच्छन्ति चेदिति प्रयोगो युज्यत इति टीका तु अथशब्दस्य चेदर्थकत्वं गच्छन्तीत्यध्याहारं चाभिप्रेत्य। अत एव छान्दोग्यव्यासतीर्थीये गच्छन्तीति शेष इत्युक्तमिति ध्येयम् ॥

(२) अत आह—

सू—ॐ॥ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ ॐ ॥ १८ ॥

विद्याकर्मापेक्षयैतद्वचनम् । तयोरपि प्रकृतत्वात् ।

(३) विद्यापथः कर्मपथो द्वौ पन्थानौ प्रकीर्तितौ ।

---

(२) सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे—अत इति ॥ विद्येति सावधारणम् । ज्ञानकर्माख्यार्थमपेक्ष्यैवेत्यर्थः । 'एतद्वचनं' एतयोरिति पदम् । यत इति शेषः । कुतोऽयमस्यार्थ इत्यत आह—तयोरिति । न केवलमर्चिर्धूमादिमार्गयोरित्यपिशब्दार्थः । अनेन सूत्रे विद्येत्यस्यावृत्तिः । इतिशब्दो वचनविशेषद्योतकः । तुशब्द एवार्थोऽप्यर्थश्च । कर्मणि च षष्ठी । साध्यं चाध्याहार्यम् । तथा च यतः देवयानपितृयानरूपफलयोरिव विद्याकर्माख्यसाधनयोरपि 'तद्य इत्थं विदुः' (छा. ५-१०-१.) इति पूर्ववाक्ये प्रकृतत्वादेतयोरिति पदं 'विद्याकर्मणोः स्यात्' तत्परामर्शकमेव भवेत्, न तु मार्गरूपफलपरामर्शकम् । अतो न तद्बलाद्भूतानां गतिस्वातन्त्र्यं मन्तव्यमिति सूत्रार्थ उक्तो भवति ॥

(३) नन्वेतयोरित्यस्य मार्गतत्साधनरूपार्थद्वये सम्भवति सति किं साधनमात्रार्थग्रहणे कारणमित्यतः श्रुतिसमाख्यैवेति भावेन विद्याकर्मपदसूचितां स्मृतिमाह—विद्येति ॥ 'विद्यापथो' विद्यामार्गः । 'कर्मपथः' कर्ममार्गः । तदुभयात्मकं साधनमिति यावत् । 'प्रकीर्तितौ' एतयोरितिशब्दबोध्याविति यावत् । यद्वा—'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' (बृ. ४-४-५.) 'तद्विजिज्ञासस्व' (तै. ३-१.) 'ज्योतिष्टोमेन यजेत' (आप. श्रौ. १०-२-१.) इत्यादौ विहिताविर्त्यथः । विद्यापथः कर्मपथ इत्यकारान्तौ शब्दौ । 'तद्वर्जितः' तदुभयवर्जितो जनः 'त्रिधा' प्रकारत्रयेण याति प्रकारत्रयोपेतं फलं प्राप्नोतीत्यर्थः । तानेव प्रकारानाह–तिर्यगिति । भावनिर्देशोऽयम् । जायस्व म्रियस्वेत्युक्तगतिरित्यर्थः । उक्तं हि तत्त्वप्रदीपे—तिर्यङ्नरकं तम इति । तत्र प्रथमं स्पष्टमुक्तम्—जायस्व म्रियस्वेति । इतरे चोक्ते 'संयमने'

तद्वर्जितस्त्रिधा याति तिर्यग्वा नरकं तमः ॥ इति ॥ १८ ॥

॥ इति विद्याधिकरणम् ॥ १४ ॥

॥ १५. न तृतीयाधिकरणम् ॥

(१) यत्र दुःखं सुखं तत्र सर्वत्रापि प्रतीयते ।
अपि नीचगतौ किञ्चित्किमु मानुषदेहिनः ॥
इति वचनान्महातमस्यपि सुखप्राप्तिरिति ।

इत्यादिनेति । अनेन नरकार्थतया यातनापदमपि व्याख्यातम् । वाशब्द उभयत्र सम्बध्यते । भारते इत्यनन्तरं वचनादिति शेषः । अस्य विद्याकर्मापेक्षयेति पूर्वेणान्वयः । केचित्तु—सूत्रे इतिशब्दः सौत्रपदार्थोक्तिपरः । अर्थशब्दश्चाध्याहार्यः । तथा चैतयोरित्यस्य 'विद्याकर्मणोरिति' तु विद्याकर्मणोरेवार्थः, न तु मार्गयोरित्यपीति सूत्रार्थमाहुः ॥ १४ ॥

॥ इति विद्याधिकरणम् ॥ १४ ॥

॥ १५. न तृतीयाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणेऽन्धतमसस्य दुःखमात्रत्वं समर्थ्यते । पूर्वपक्षयति—यत्रेति ॥ इति वचनादिति । इत्येतद्वचनगृहीतव्याप्तिकदुःखयुक्तत्वहेतोरित्यर्थः । तथा च परसुखदुःखयोरप्रत्यक्षत्वाद्व्याप्तिग्रहणायोग इति चोद्यानवकाशः । अत्र यस्मिन् यस्मिन् दुःखं तत्र सर्वत्रापि सुखमस्ति न तु क्वचिदिति नियतसहचारप्रतीतेरिति भावः । सर्वत्रेत्युक्तमुपपादयति—अपीति । विशेषणसमुच्चयार्थोऽपिः । तथा च यदा दुःखाकरत्वेन प्रसिद्धायामपि 'नीचगतौ' नरके किञ्चित्सुखमस्ति तदा मानुषदेहिनो गतौ सुखमस्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । तथा च न कुत्रापि व्यभिचार इति भावः । महातमस्यपीति । त्रिविधाधोगतिषु मध्ये न केवलं मानुषादौ नरके च, किन्तु महादुःखत्वेन प्रसिद्धे तमस्यपीत्यर्थः । प्राप्तिरिति । अस्ति तमोयोग्यस्येति शेषः । अनेनान्धं तमोऽपि सुखयुक्तमेवेति पूर्वपक्षसाध्यं दर्शितम् । सुखप्राप्तिरपीत्यन्वये सति दुःखयुक्तत्वादिति हेतुरपि दर्शितः ॥

(२) अत आह—

सू—ॐ ॥ न तृतीये तथोपलब्धेः ॐ ॥ १९ ॥

'अथाविद्वानकर्माऽवाग्गच्छति । त्रिधा ह वावाग्गतिस्तिर्यग्यातना तम इति । द्वे वाव सुखानुवृत्ते न तमस्सुखानुवृत्तं केवलं ह्येवात्र दुःखं भवति' ( ) इति श्रुतेर्न तृतीयावाग्गतौ सुखम् ॥ १९ ॥

(३) सू—ॐ ॥ स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ ॐ ॥ २० ॥

---

(२) सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे—अत इति ॥ अर्थान्तरारम्भेऽथशब्दः । 'अविद्वान्' मुक्तिहेतुज्ञानरहितः 'अकर्मा' स्वर्गाद्यापादककर्मरहितो दुष्टकर्मा सात्त्विकतामसो राजसतामसश्च 'अवाक्' अधोगतिं 'गच्छति' प्राप्नोति । तां विभजते—त्रिधेति । 'त्रिधा ह वाऽवाग्गच्छति' इति श्रुतिपाठः । हेति प्रसिद्धौ । वावेत्यवधारणे । तत्त्वप्रदीपोक्तरीत्या समाने लोप इति एकवकारलोपः । अवाग्गच्छतीति यत्तत्त्रिधैवेत्यर्थः । त्रैविध्यमेव दर्शयति—तिर्यगिति । तिर्यक्त्वमित्यर्थः । साच नानायोनिप्राप्तिरूपा 'जायस्व म्रियस्व' इत्युक्ता तृतीया गतिः । 'यातना' नरको दुर्नरत्वं वा । यथोक्तं गीतातात्पर्ये—'दुर्नरत्वं च तिर्यक्त्वं तमश्चेति फलं क्रमात्' इति । इति त्रिधैवेत्यन्वयः । तासां लक्षणमाह—द्वे इति । 'अनुवृत्ते' युक्ते । न तमः सुखयुक्तमित्यत्र हेतुमाह—'हि' यतः 'केवलं' अत्यन्तं 'अत्र' तमसि दुःखं 'भवति' प्राप्यते । इति श्रुतेरित्यनेन तथोपलब्धेरिति हेतुर्व्याख्यातः । न तृतीयेति । 'तिर्यग्वा नरकं तमः' इत्युक्ताधोगतिषु 'तृतीये' तमसि न सुखमस्तीत्यर्थः । अनेन सुखमस्तीत्यध्याहृतसाध्यभागो व्याख्यातः ॥

(३) एतमेवार्थं स्मृत्यनुमानाभ्यां च साधयत्सूत्रमुपन्यस्य तां स्मृतिमुदाहरति—स्मर्यत इति ॥ तिर्यक्ष्विति । 'क्षुद्रमिश्राणि' इत्युक्ततृतीयगतावित्यर्थः । 'विधीयत' अस्तीत्युच्यते आगमेषु । 'मग्नानां'

तिर्यक्षु नरके चैव सुखलेशो विधीयते ।
नान्धे तमसि मग्नानां सुखलेशोऽपि कश्चन ॥
इति भविष्यत्पर्वणि ।

(४) लोकसिद्धं चैतत् । चशब्दाल्लोकसिद्धिरपि स्मार्तेत्याह ।

(५) अतिप्रिये यथा राजा न दुःखं सहते क्वचित् ।
अत्यप्रिये सुखमपि तथैव परमेश्वरः ॥
इति हि ब्राह्मे ॥ २० ॥

स्थितानां 'कश्चन' किंनिमित्तोऽपीत्यर्थः। किमु यथेष्टमित्यपेरर्थः। भविष्यत्पर्वणीत्यस्य स्मर्यत इत्यनेनान्वयः ॥

(४) लोक इत्येतदनुमानसूचकतया व्याख्याति—लोकसिद्धमिति॥ 'एतत्' अन्धे तमसि सुखराहित्यं लौकिकदृष्टान्तयुक्तानुमानसिद्धं चेत्यर्थः। न केवलं स्मृतिसिद्धमिति चार्थः। चेत्यनेन अपिः व्याख्यातः। अनुमानप्राबल्यहेतुस्मृतिसिद्धत्वसूचकतया चशब्दं व्याख्याति—चशब्दादिति। न केवलं तमसः सुखराहित्यं श्रुतिसिद्धं, किन्तु 'लोकसिद्धिः' लौकिकदृष्टान्तवदनुमानेन तमसः सुखराहित्यसिद्धिरपि 'स्मार्ता' स्मृतिसिद्धेति चशब्दात् सूत्रकारः 'आह' सूचयतीत्यर्थः। तथा च लोकसिद्धत्वं च स्मर्यत इति चशब्दान्वय इति भावः ॥

(५) काऽसौ स्मृतिरित्यत आह—अतीति॥ राजा यथा अतिप्रिये पुरुषे कचित्कालेऽपि दुःखं न सहते, किन्तु सुखमेव। यथा चात्यप्रिये सुखं न सहते, किन्तु दुःखमेव, तथा परमेश्वरोऽपीत्यर्थः। अनेन विप्रतिपन्नास्तामसाः न सुखित्वेन ईश्वरेष्टाः अप्रियत्वादिति सूत्रकृदभिप्रेतानुमाने पादद्वयेन राजप्रिये व्यतिरेकव्याप्तिः तृतीयेन तु राजविप्रियेऽन्वयव्याप्तिश्च दर्शिता भवति । अथवा—पूर्वं सदसज्जनानां प्रकृतत्वात्तेषां प्रकृतिः स्वरूपमत्रोच्यते। न चासङ्गतिः। प्रियत्वाप्रियत्वाभ्यां सदसज्जनेषु दुःखसुखासहने साध्ये अनुमानद्वयेऽप्यन्वयव्याप्तेः दृष्टान्तप्रदर्शनार्थत्वेन सङ्गतत्वात्। यद्यपि नानेनानुमानेन तमसः सुखराहित्यसिद्धिः। तथाऽप्यनेन

(६) सू—ॐ ॥ दर्शनाच्च ॥ ॐ ॥ २१ ॥

नारायणप्रसादेन समिद्धज्ञानचक्षुषा ।
अत्यन्तदुःखसंलीनान्निश्शेषसुखवर्जितान् ॥
नित्यमेव तथाभूतान्विमिश्रांश्च गणान् बहून् ।
निरस्ताशेषदुःखांश्च नित्यानन्दैकभागिनः ॥

सिद्धेन सुखित्वेनेश्वरानिष्टत्वेन हेतुना तामसानां सुखराहित्यसिद्धौ तमसस्तद्रहितत्वमपि सिद्ध्यतीति तात्पर्यम् । इति हीति । हिशब्दो यत इत्यर्थे । तथा च ब्राह्मे पुराणवचने यत इत्युक्तं अतः चशब्दादित्युक्तं युक्तमित्यन्वयः ॥

(६) प्रत्यक्षेणाप्येतमर्थं साधयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—दर्शनाच्चेति॥ दर्शनवचनादित्यनेन दर्शनादित्येतद्दर्शनवचनादिति व्याख्यातम् । अनेन हेत्वसिद्धिः परिहृता । पाद्मे दर्शनप्रतिपादकवचनादित्यन्वयः । चशब्दस्तु न वचनान्वितः, किन्तु दर्शनान्वितः । तस्य तमसः सुखराहित्ये साध्ये हिरण्यगर्भकर्तृकप्रत्यक्षाख्यहेतुसमुच्चयार्थत्वात् । सम्यगिद्धं दीप्तं समिद्धं, समृद्धमिति पाठे सम्यगभिवृद्धमित्यर्थः । समिद्धं च तत् ज्ञानचक्षुश्चेति विग्रहः । चक्षुर्दृष्टिः । तथा च चतुर्मुखो नारायणप्रसादेन समृद्धज्ञान-चक्षुषा 'साक्षात्' परमुखमन्तरेण स्वयमेव त्रिविधान् जीवानपश्य-दित्यन्वयः । तानेव प्रकारिणो दर्शयति—अत्यन्तेति । 'संलीनान्' मग्नान् । अनेन पादद्वयेन तमोयोग्याः सङ्गृहीताः । नित्यमेवेति पादद्वयेन नित्यसंसा-रिणः । 'तथाभूतान्' मिश्रभूतान् । निरस्तेति पादद्वयेन मोक्षयोग्याः । जीवानिति शेषः । चौ परस्परसमुच्चये । अत्र तत्त्वप्रदीपे—'अपश्यत्त्रि-विधान्ब्रह्मा' इत्युक्तम् । त्रैविध्यं त्रिष्वपि तेषु नित्यदुःखिषु विमिश्रेषु नित्य-सुखिषु च अवान्तरभेदादवगन्तव्यम् । 'महातमस्त्रिधा प्रोक्तमूर्ध्वं मध्यं तथाऽधरम्' इति हि वक्ष्यति दुःखतारतम्येन भेदं तदायतनानाम् । विमि-श्रभेदस्तु अल्पसुखसममिश्राल्पदुःखभेदान्नारकिणो मानुषाः स्वर्गिण इति । मनुष्योत्तमा ऋषिगन्धर्वा देवा इति मुक्तेषु नित्यसुखिषु च सु-खतारतम्याद्भेद उक्तः । एतेषु नित्यमेव तथाभूतत्वं च समानम् । विमि-

अपश्यत्त्रिविधान्ब्रह्मा साक्षादेव चतुर्मुखः ।
इति दर्शनवचनाच्च पाद्मे ॥ २१ ॥

श्रेषु नित्यमतथाभाविनश्च सन्ति । स्वरूपस्थितमध्यम एव नित्यं तथा भावात्सर्वेषां च जीवानां आस्वरूपावस्थानाद्धिमिश्रत्वमेवेत्यनेकशो विमिश्राः । अत एव तदाह—विमिश्रांश्च गणान्बहूनिति । तच्च विमिश्रत्वमनन्तविधमिति सूचयति—विमिश्रानिति, इत्युक्तम् । अनेन त्रिविधानित्यस्य प्रत्येकं त्रिविधानित्यर्थः सूचितः । 'तदायतनानां' नित्यदुःखस्थानानामित्यर्थः । विमिश्रभेदस्तु नारकिणो मानुषाः स्वर्गिण इत्युक्त इत्यन्वयः । कथम्? अल्पसुखादिभेदात् । अल्पसुखमिश्राः सुखदुःखसाम्येन मिश्राः अल्पदुःखमिश्राश्चेति भेदादित्यर्थः । 'नारकिणो' नरकप्रचुराः 'मानुषाः' भूप्रचुराः 'स्वर्गिणः' स्वर्गप्रचुराः । भेदः उक्त इति । 'तत्र मन्दा मनुष्येषु' इत्यादिप्रमाणेषूक्त इत्यर्थः । 'एतेषु' त्रिषु तमोयोग्यादिषु नित्यमेव 'तथाभूतत्वं' स्वस्वरूपावथितत्वम् । समानमित्यनेन नित्यमेव तथाभूतानित्येतत्त्रिविधानामपि विशेषणमिति सूचितम् । विमिश्रेषु नित्यमतथाभाविनश्च सन्तीत्यनेन मुक्तियोग्यादीनां त्रयाणामपि विमिश्रत्वं सूचितम् । परंतु मुक्तियोग्यतमोयोग्ययोः 'आस्वरूपावस्थानात्' स्वरूपाविर्भावपर्यन्तमेव, न तु ततः परमपि विमिश्रत्वम् । 'स्वरूपस्थितमध्यमे' नित्यसंसारिण्येव नित्यं मिश्रभाव इति ते नित्यमेव तथाभूताः । अनेकश इति । मुक्तियोग्यतमोयोग्यनित्यसंसारिभेदेन अनेकरूपा इत्यर्थः । अनन्तविधमिति । प्रतिजीवं सुखवैचित्र्येणानन्तविधत्वमित्यर्थः । अत्र केचित्—सर्वेषां च जीवानामास्वरूपावस्थानाद्धिमिश्रत्वमिति तत्त्वप्रदीपोक्तेः नित्यसंसारिणामपि मुक्तिरस्तीत्याहुः । तन्न, मुक्तिपर्यन्तं त्रितयनिष्ठं, ततः परं विमिश्रत्वं नित्यसंसारिमात्रनिष्ठमिति तद्वाक्यार्थाभ्युपगमात् । अन्यथा 'त्रिदिवनिरयभूगोचरान्नित्यबद्धान्' इति तद्ग्रन्थकारोक्तिविरोधापत्तेः ॥

(७) सू—ॐ ॥ तृतीये शब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ ॐ ॥ २२ ॥

तृतीये तृतीयतमसः श्रवणादेव शब्दानुसारेण संशोकज-मोहप्राप्तिः ॥ २२ ॥

(७) अर्थापत्त्याऽप्येतमर्थं समर्थयत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—तृतीय इति ॥ अत्र तृतीयपदेन नाधोगतिषु तृतीयं विवक्षितम्, तस्य 'न तृतीये' इति प्रथमसूत्र एवोक्तत्वात् अत्र पुनस्तृतीयग्रहणवैयर्थ्यात्। किन्तु तमस-स्तृतीयं ग्राह्यमित्याशयेन तृतीयपदमनूद्य विवृणोति—तृतीय इति। तमस्स्वित्यादावुपस्कार्यम्। कर्मणि षष्ठीयम्। तृतीये विषयसप्तमीं मत्वाऽऽह—तमस इति। 'श्रवणात्' प्रतिपादकशब्दश्रवणादिति साव-धारणमेतत्। श्रवणादेव, किम्वनुभवादिनेति कैमुत्यद्योतक एवकारः। अनेन सूत्रे शब्दपदं श्रवणोपलक्षकम्। विषयसप्तमीयम्, तृतीयातत्पुरुषः, संशोकजस्यावरोधः प्राप्तिरित्यन्वयस्सूचितः। तथा च तृतीयविषये यः शब्दस्तेनावरोधः प्राप्तिर्भवति। कस्य? 'संशोकजस्य' सम्यक् शोकः संशोकोऽतिदुःखं तज्जन्यस्य मोहस्य मूर्छाया इति सूत्रार्थः। शब्दानु-सारेणेत्यनेन शब्दश्रवणेन भवन्ती मोहप्राप्तिरपि न सर्वेषामेकविधा, किन्तु स्वकारणश्रवणविषयवक्तृशब्दानुसारेणेत्युक्तं भवति। तथाच तृतीयतमः-स्वरूपप्रतिपादकवक्तृशब्दविस्तरानुसारात्तदानुगुण्यादित्यर्थः। विस्तुरस्तु व्याख्यानसम्यग्व्याख्यानातिसम्यग्व्याख्यानादिरूपः। फलमपि सम्यग्व्या-ख्यानेऽतिमूर्छेत्यादिरूपम्। तदुक्तिविस्तरानुसारेण मूर्छादि समासतो व्यासतो वा भवतीति तत्त्वप्रदीपवाक्यस्य एकस्य द्वयोर्वा प्राप्तिस्समासः, सर्वेषां प्राप्तिर्व्यास इत्यर्थः। प्राप्तिरित्यनन्तरमतोऽपीत्यध्याहारेण न तृतीये सुखमिति प्रधानसाध्येनान्वयः। अनेन यतस्तृतीयतमस्सु विषये वक्तृ-शब्दानुसारात् संशोकजादेरवरोधः प्राप्तिर्भवति, अतश्च न तृतीये सुख-मिति चशब्दानुषङ्गेण सूत्रयोजनान्तरमुक्तं भवति ॥

(८) सू—ॐ ॥ स्मरणाच्च ॥ ॐ ॥ २३ ॥

महातमस्त्रिधा प्रोक्तमूर्ध्वं मध्यं तथाऽधरम् ।
श्रवणादेव मूर्छादिरधरस्य यतो भवेत् ॥
तस्मान्न विस्तरेणैतत्कथ्यते राजसत्तम ।
इति कौर्मे ॥ २३ ॥

॥ इति न तृतीयाधिकरणम् ॥ १५ ॥

॥ १६. तत्स्वाभाव्याधिकरणम् ॥

(१) 'धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति' (छा. ५-१०-५.) इत्याद्यन्यभावः श्रूयते। स कथमिति ।

---

(८) तृतीयतमःस्वरूपश्रवणे श्रोतॄणां मोहप्राप्तिरित्येतत्कुतोऽवगम्यते। यदन्यथाऽनुपपत्त्या तत्र सुखाभावावगम इत्याशङ्क्यां स्मृत्या परिहरत्सूत्रं पठित्वा तां स्मृतिमुदाहरति—स्मरणाच्चेति ॥ अत्र चशब्दो नाक्षेपकस्यासिद्धिरिति साध्यसमुच्चायकः। तस्येति शेषः। तथा च तस्य तृतीये शब्दावरोधस्य स्मरणान्नार्थापत्तावाक्षेपकस्यासिद्धिरिति सूत्रार्थः। स्मृतौ 'महातमः' अन्धतामिस्राख्यम्। 'अधरस्य' तमसः शब्दश्रवणेन तस्मान्निमित्ताच्छ्रोतॄणां मूर्छादिर्भवेदित्यर्थः। आदिशब्दाट्टीकारीत्याऽतिमूर्छादि ग्राह्यं, तत्त्वप्रदीपरीत्या तु उन्मादमरणयोर्ग्रहणम्। 'विस्तरेण' सम्यग्व्याख्यानेन 'एतत्' अन्धतमसः, विस्तारो न क्रियत इति यावत्। राजसत्तमेति कस्यचित्सम्बुद्धिः। कौर्मे स्मरणादित्यन्वयः ॥ १५ ॥

॥ इति न तृतीयाधिकरणम् ॥ १५ ॥

॥ १६. तत्स्वाभाव्याधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे कर्मिणो धूमादिभावो निवार्यते। तत्र विषयं दर्शयति—धूम इति ॥ इत्यादीति लुप्तविभक्तिकम्। तथा च छन्दोगश्रुतौ काषायणश्रुतौ च 'धूमो भूत्वा' इत्यादौ धूमादिदेवताभ्योऽन्यस्य कर्मिणो

(२) अतो ब्रवीति—

सू—ॐ॥ तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः॥ ॐ ॥ २४ ॥

धूमादिषु प्रविश्य तद्गतौ गतिस्तत्स्थितौ स्थितिरित्यादिरेव तद्भावापत्तिः। न ह्यन्यस्यान्यभावो युज्यते। न च तत्पदप्राप्तिः।

धूमादिदेवताभावः श्रूयत इत्यर्थः। अनेन धूमादिदेवताभावाख्यविषयो दर्शितः। सन्देहप्रकारं दर्शयति—स इति। धूमादिभावः 'कथं' किं प्रकारः किं कर्मिणो धूमादिदेवतैक्यं? किं वा तत्पदप्राप्तिः? प्रकारान्तरं वेत्यर्थः॥

(२) धूमादिदेवतैक्यं तत्पदप्राप्तिर्वा धूमादिभाव इति पूर्वपक्षस्य अन्यभावः प्रतीयते इत्यनेनैव प्रदर्शितत्वात्तमप्रदर्श्य सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे—अत इति॥ धूमादिष्विति। धूमादिदेवतादेहेष्वित्यर्थः। कर्मणि सप्तमी। 'तद्गतौ' धूमादिगतौ। स्थितावित्यत्रापि तच्छब्दान्वयः। आदिशब्दाल्लघुत्वं अन्यदेहाविष्टग्रहवत्तद्देह एवाभिमानः पृथगभिमानाभावश्च गृह्यते। 'तद्भावापत्तिः' तत्स्वभावापत्तिः। तथा च तत्स्वभावैकदेशसादृश्यनिबन्धनो गौणोऽयं निर्देश इति भावः। यद्वा—आदिशब्देन स्थानैक्यं गृह्यते। तेन लाक्षणिकोऽयं प्रयोग इति सूचयति। एवं टीकाभिप्रेतं तदधीनत्वनिमित्तं च आदिपदार्थतया ग्राह्यम्। अत एव स्मृतौ 'ब्रह्मेदं जगदित्यपि' इति दृष्टान्तोक्तिः। अन्यथाऽसङ्गतेः। अस्मिन् पक्षे श्रौतनिर्देशो मुख्यः। अनेन सूत्रे तत्त्वप्रदीपोक्तरीत्या गजमुख इतिवत्तस्य धूमादेःस्वभावपदोक्तधर्मसदृशः स्वभावो यस्य सः तत्स्वभावः, तस्य भावः तत्स्वाभाव्यम्, तस्यापत्तिरिति विग्रहः। लाक्षणिकत्वपक्षे तस्य स्वभावस्य तद्देहस्थितत्वस्यापत्तिरिति विग्रहः। मुख्यत्वपक्षे तदधीनस्वभावस्यापत्तिरिति। पक्षद्वयेऽपि स्वार्थे ष्यञ्। तथा च 'तस्यां' 'धूमो भूत्वा' इति श्रुतौ श्रुता 'तद्भावापत्तिः' धूमादिभावप्राप्तिर्नाम तत्स्वाभाव्यापत्तिरेव, न त्वैक्यम्, तत्पदप्राप्तिर्वेति प्रतिज्ञार्थ उक्तो भवति।

(३) गारुडे च—

धूमादिभावप्राप्तिश्च तद्गतौ गतिरेव तु ।
स्थितौ स्थितिः प्रवेशश्च लघुत्वादिस्तथैव च ॥
न ह्यन्यस्यान्यथाभावो न च तत्पदमिष्यते ।
विद्यागम्यं पदं यस्मान्न तत्प्राप्यं हि कर्मणा ॥

(४) एकदेशस्वभावेन वागभेदाऽपि युज्यते ।

कुतोऽर्थोऽयं श्रुतेः स्यादित्यतः प्रवृत्तमुपपत्तेरिति हेतुं व्याचष्टे—न हीति। हिशब्दो यस्मादित्यर्थे। 'अन्यस्य' कर्मिणः 'अन्यभावो' धूमादिभावः। कुतो नेत्यतोऽध्याह—न हीति। दृश्यत इति शेषः। तत्पदेति। धूमादिपदप्राप्तिरित्यर्थः। युज्यत इत्यनुषज्यते। अत्र युक्तिस्तु स्मृत्युक्तेति हृदयम्। अनेन स्वप्रयुक्तैवकारव्यावर्त्यं दर्शितं भवति॥

(३) एवं न्यायप्राप्तेऽर्थे स्मृतिं चाह—गारुडे चेति। अस्य उक्तमित्यध्याहारेण इत्यपीत्यनेनान्वयः। न केवलं न्यायलब्धमेतदिति चशब्दार्थः। किमुक्तमित्यतस्तत्पठति—धूमादीति। श्रुत्युक्तेति शेषः। चशब्दतुशब्दयोः प्राप्तिस्तु स्थितिश्चेति भिन्नक्रमेणान्वयः। अत्र प्रवेशो न गौणत्वार्थमुक्तः, किन्तु स्थानैक्यरूपपक्षान्तरोपन्यासार्थम्। अत एव स्ववाक्ये प्रविश्येत्युक्तम्। अनेन श्रौततदापत्तेः गौणत्वलाक्षणिकत्वे ज्ञापिते। आदिपदात्पृथगभिमानाभावो गृह्यते। कुत इयं श्रुतेरमुख्यार्थकल्पनेत्यतो मुख्यार्थानुपपत्तेरेवेत्याह—न ह्यन्यस्येति। व्याख्यातमेतत्। 'तत्पदं' अन्यस्य प्राप्यमिति शेषः। कर्तरि षष्ठी। 'इष्यते' अङ्गीक्रियते प्रामाणिकैः। कुतो नेत्यत आह—विद्येति। 'हि' यस्मात्तत्पदं विद्यया ब्रह्मदर्शनेनैव गम्यम्। 'तत्' तस्मात्तेन कर्मणाप्राप्यं नेत्यर्थः। हिशब्दोऽस्य श्रुतिप्रसिद्धतामाह। यद्वा—युगपदनेककर्मिसमवायेऽनेकेषामेकपदप्राप्त्ययोग इति न्यायसूचको हिशब्दः। 'कर्मणा' काम्यकर्मणा॥

(४) न च 'धूमो भूत्वा' इति सामानाधिकरण्यश्रुतिविरोध इत्यत आह—एकदेशेति॥ स्वभावैकदेशसादृश्येनेत्यर्थः। 'अभेदा' न विद्यते

यथा जीवः परं ब्रह्म ब्रह्मेदं जगदित्यपि ॥ इति ॥ २४ ॥

॥ इति तत्स्वाभाव्याधिकरणम् ॥ १६ ॥

॥ १७. नातिचिरेणाधिकरणम् ॥

(१) बहुस्थानगमनात्कल्पान्तमप्येवं स्यादिति ।

भेदः प्रतिपाद्यो यस्यां सा अभेदा अभेदवादिनी वागित्यर्थः । यथोक्तं तत्त्वप्रदीपे—भेदरहिता वागिति । केचित्तु—अर्श आद्यजन्तोऽयं शब्द इत्याहुः । अपिर्निमित्तान्तरसमुच्चये । पूर्वपादेनान्वेति । नन्वदर्शनादयुक्तोऽयमर्थ इत्यत एकदेशसादृश्येनाभेदप्रयोगं दर्शयति यथेति । ‘तत्त्वमसि’ (छा. ६-८-७.) इत्यादावित्यर्थः । श्रुतियुक्त्यनुभवसम्प्रतिपत्तिबलादयं दृष्टान्त उपात्तः । यत्प्राक्सूचितं तदधीनत्वादप्ययं प्रयोग इति, तत्र दृष्टान्तमाह ब्रह्मेदमिति । ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ (छा. ३-१४-१.) इत्यादावित्यर्थः । सर्वस्य ब्रह्माधीनत्वादयं व्यपदेशः । यद्वा—तद्गुणसारत्वादित्यत्रोक्तदिशाऽयमपि दृष्टान्तः सकलजगद्गुणसदृशगुणात्मकत्वेन ब्रह्म जगदित्युच्यत इति सादृश्यनिमित्तक एव योजनीयः । अपिर्दृष्टान्तसमुच्चये ॥

॥ इति तत्स्वाभाव्याधिकरणम् ॥ १६ ॥

॥ १७. नातिचिरेणाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे स्वर्गादवरूढस्य कर्मिणोऽचिरेण गर्भवासादिप्राप्तिः समर्थ्यते । तत्र कर्मी स्वर्गान्निर्गतश्चिरेणैव देहं प्राप्नोतीति पूर्वपक्षप्रतिज्ञाया नातिचिरेणेति सूत्रांशेन ज्ञापितत्वात्तमप्रदर्श्य तद्धेतुं दर्शयति—बहुस्थानेति ॥ गमनं प्राप्तिः । तेन च तच्छ्रवणमुपलक्ष्यते । तथा च ‘यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति’ (छा. ५-१०-५.) इत्यादौ कर्मिणो बहुस्थानप्राप्तिश्रवणादित्यर्थः । बहुस्थानगमनं च नाचिरेण सम्भवति । तत्र तत्र तत्स्वाभाव्येनातिमहासुखे च सम्भवति तद्विहायागमने प्रयोजनाभावात् । अतस्तदन्यथानुपपत्त्याऽऽगतौ विलम्बोऽङ्गीकार्य इति भावः । तावता स्वर्गादागमने विलम्बः कुत इत्यत आह—कल्पान्तमिति । ब्रह्मकल्पपर्यन्तमित्यर्थः । ‘एवं’ तत्तद्देवतास्वाभाव्यं

(२) अत आह—

सू—ॐ ॥ नातिचिरेण विशेषात् ॥ ॐ ॥ २५ ॥

'तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्यन्ते' (छा. ५-१०-७.) इति विशेषान्नातिचिरेण ।

(३) स्वर्गाल्लोकादवाक्प्राप्तो वत्सरात्पूर्वमेव तु ।
मातुश्शरीरमाप्नोति पर्यटन्यत्र तत्र च ॥
इति च नारदीये ॥ २५ ॥

॥ इति नातिचिरेणाधिकरणम् ॥ १७ ॥

'स्यात्' असकृदनुष्ठितयज्ञस्य मध्येमार्गमितिभावः । सदेत्यनुक्त्वा कल्पान्तमित्यवध्युक्तिः कल्पावसाने देवानां पदपर्यवसानादित्यभिप्रायेण ॥

(२) सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे—अत इति ॥ विशेषादिति । कालसामीप्यबोधकविशेषश्रुतेरित्यर्थः । सौत्रप्रतिज्ञामनुकरोति—नेति । कर्मी स्वर्गान्न चिरेणेमं लोकमागच्छति, किन्त्वचिरेणैव । तर्हि बहुस्थानगमनविरोध इति न वाच्यम् । यतः कल्पान्तरूपातिचिरेण गमनाभावेऽपि बहुस्थानप्राप्तिप्रयुक्तचिरगमनमस्त्येवेत्याशयेन—अतीत्याह । व्याख्यातेयं श्रुतिश्चरणनये ॥

(३) ननु 'अभ्याशः' (छा. ५-१०-७.) इति श्रुतिर्न निर्णायिका कल्पान्तकालस्यापि ततोऽधिककालापेक्षया समीपत्वादित्यतः श्रुत्यर्थनिर्णयाय स्मृतिमुदाहरति—स्वर्गादिति ॥ 'अवाक्' अधोदेशं प्राप्तः 'वत्सरात्' संवत्सरात्तत्समाप्तेः पूर्वमेव, न त्वधिककालमित्येवशब्दार्थः । तुशब्दः संवत्सरे मानुषत्वरूपविशेषद्योतकः । 'यत्र तत्र च' यत्र कुत्र चेत्यर्थः । अनेकस्थानेष्विति यावत् । 'पर्यटन्' सञ्चरन् । इति चेति चशब्दो नारदीये चेति सम्बध्यते । न केवलं श्रुतिवचनात्, किन्तु नारदीये पुराणे उक्तमित्यर्थः ॥

॥ इति नातिचिरेणाधिकरणम् ॥ १७ ॥

॥ १८. अन्याधिकरणम् ॥

(१) 'त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते' (छा. ५-१०-६.) इति श्रवणादनर्थफलत्वं यज्ञादेरिति।

(२) अतो वक्ति—

सू—ॐ ॥ अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ ॐ ॥ २६ ॥

अन्याधिष्ठिते व्रीह्यादिशरीरे प्रवेशः। न तु भोगोऽस्य।

॥ १८. अन्याधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे कर्मिणां व्रीह्यादिभावनिमित्तकदुःखाभावः प्रतिपाद्यते। पूर्वपक्षयति—त इति॥ इतीति। एवंरूपछन्दोगश्रुतेरित्यर्थः। 'अनर्थफलत्वं' दुःखफलकत्वमेव 'यज्ञादेः' अन्ततः प्राप्नोतीति शेषः। अत्र श्रुतिर्न दुःखफलकत्वे साक्षाद्धेतुः, किन्तु स्वावगतव्रीह्यादिभावकृतच्छेदनादिनिमित्तेन योनिप्रवेशप्राक्कालीनस्थावरजातिनिमित्तेन वेति द्रष्टव्यम्। तथा च सुखसाधनतया वेदोक्तस्यापि कर्मणो दुःखसाधनत्वे मोक्षसाधनत्वेनोपदिष्टवैराग्यादावपि विश्वासाभावादननुष्ठेयत्वं तस्येति भावः। 'ते' भुक्तपुण्याः कर्मिणः स्वर्गादागच्छन्तो मेघपर्यन्तेन पथा वर्षेण सहावनितलमापन्नाः 'इह' भूमौ केचिद्व्रीहियवाः केचिदोषधिवनस्पतयः केचित्तिलमाषाः 'जायन्ते' अन्यजीवाधिष्ठिते व्रीह्यादिशरीरे प्रविशन्तीत्यर्थः। इतिशब्दः आद्यर्थकः श्यामाकादिधान्योपलक्षणार्थकः॥

(२) सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे—अत इति॥ अन्येति। अन्येन व्रीह्यादिशरीराभिमानिजीवेन भोक्तृतयाऽधिष्ठितव्रीह्यादिशरीरे इत्यर्थः। सूत्रेऽपेक्षितशेषं दर्शयति—प्रवेश इति। सावधारणमेतत्। न त्वभिमानित्वमिति तदर्थः। श्रुतावुच्यते यत इति शेषः। अस्यातो मानाभावान्न कर्मिणो व्रीह्यादिभावो न वा तत्कृतदुःखमित्युपस्कृतवाक्येनान्वयः। ननु माभूदभिमानित्वं कर्मिणः, तथापि व्रीह्यादिसहावस्थानेऽपि दुःखं

'धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति' (छा. ५-१०-५.) इत्यादि-
पूर्वोक्तिवत् ।

(३) 'सोऽवाग्गतः स्थावरान्प्रविश्याभोगेनैव व्रजन् स्थूलं शरीर-
मेति स्थूलाच्छरीराद्भोगाननुभुङ्क्ते' इत्यभिलापात्कौषारव-
श्रुतौ ।

(४) स्वर्गादवाग्गतो देही व्रीह्यादीतरदेहगः ।
अभुञ्जंस्तु क्रमेणैव देहमाप्नोति कालतः ॥
इतिवाराहे ॥ २६ ॥

स्यादित्यत आह—न्त्विति 'अस्य' कर्मिणः । तुशब्दो भोगस्यानवसरप्राप्तत्व-रूपविशेषद्योतकः । यदि कर्मिणो व्रीह्यादिप्रवेश एव, न तद्भावः, तर्हि कथं सामानाधिकरण्यमित्यतस्तत्परिहारत्वेन पूर्ववदित्यंशं व्याचष्टे—धूम इति । यथा तत्स्वाभाव्यापत्तिरिति पूर्वसूत्रे प्रकृता 'त इह' इत्युक्त्यपेक्षया पूर्वा 'धूमो भूत्वा' इत्यादिरूपोक्तिः धूमादिदेवतादेहप्रवेशेन स्थानैक्याद्य-भिप्राया, तथा 'त इह व्रीहियवाः' इति सामानाधिकरण्योक्तिरपीत्यर्थः । पूर्वोक्तवदिति पाठे यथा धूमादिषु पूर्वोक्तेषु तद्भावोक्त्या प्रवेशादिः विवक्षित इति तत्त्वप्रदीपोक्तार्थो द्रष्टव्यः ॥

(३) ननु कर्मिणो व्रीह्यादिशरीरप्रवेश एव, न तु तदभिमतिकृत-तद्भावः । प्रवेशेऽपि न भोग इत्येतत्कुतो ज्ञायते, येन श्रुतेरर्थान्तरकल्पने-त्यतः प्रवृत्तं अभिलापादित्यंशं व्याचष्टे—स इति ॥ 'सः' कर्मी स्वर्गाद-वाग्गतः 'स्थावरान्' व्रीह्यादिरूपान् 'प्रविश्याभोगेनैव व्रजन्' इतर-जीवेन सहावस्थानेऽपि दुःखाननुभवेन वर्तमानः पितृमातृद्वारा 'स्थूलं' मानुषादिशरीरमाप्नोति । 'स्थूलाच्छरीरात्' स्थूलशरीरेण 'भोगान्' भोग्यान् सुखादीननुभवतीत्यर्थः । अभिलापो वचनम् । कौषारवश्रुतौ इत्यभिलापादित्यन्वयः । अभिलापादित्यस्य चान्याधिष्ठिते प्रवेश एवेति प्रतिज्ञयाऽन्वयः ॥

(४) अत्रार्थे स्मृतिं चाह—स्वर्गादिति ॥ व्रीह्यादीति । इतरस्य देहः इतरदेहः व्रीह्यादिरूपश्चासावितरदेहश्चेति स तथोक्तः । तत्र स्थित इत्यर्थः ।

(५) सू—ॐ ॥ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २७ ॥

हिंसारूपत्वात्पापस्यापि सम्भवाद्दुःखं च भवत्विति चेन्न, शब्द-विहितत्वात् ।

(६) हिंसा त्ववैदिका या तु तयाऽनर्थो ध्रुवं भवेत् ।

अभुञ्जन्निति । सहावस्थानेऽपि तद्देहकृतदुःखमननुभवन्नित्यर्थः । 'कालतः' अल्पकालेनैव 'क्रमेण' मातापितृक्रमेण 'देहं' स्थूलदेहमाप्नोतीत्यर्थः । अभुञ्जन्निति परस्मैपदमार्षम् । वाराह इत्यस्याभिलापादित्यनेनान्वयः ॥

(५) उक्तमाक्षिप्य समादधत्सूत्रमुपन्यस्याक्षेपांशं तावद्व्याचष्टे—अशुद्धमिति ॥ 'हिंसारूपत्वात्' तद्युक्तत्वात् । यज्ञादिकर्मण इति शेषः । पापस्येत्यतः प्राक्तत इति संयोज्यम् । न केवलं पुण्यस्येत्यपेरर्थः । दुःखं चेत्यत्रापि तत इति वर्तते । न केवलं पापमिति चशब्दार्थः । अत्रोत्तरं प्रति पूर्वो हेतुतया योज्यः । अनेन यज्ञादि कर्म 'अशुद्धं' दुःखहेतुः । कुतः ? यतः 'अशुद्धं' पापापादकम् । तत्त्वमपि कुतः ? यतः 'अशुद्धं' हिंसारूपमिति पूर्वपक्षांश आवृत्त्या व्याख्यातः । परिहारांशं व्याचष्टे—नेति । इदं चावर्तनीयम् । यज्ञादिकं न दुःखसाधनं, कुतः ? यतो न पाप-साधनमिति । कुतो नेत्यत आह—शब्देति । 'वायव्यं श्वेतमालभेत' (तै. सं. २-१-१.) इत्यादिश्रुतिविहितत्वादित्यर्थः । अनेन सूत्रे शब्दादित्यनन्तरं विहितत्वादिति शेषः कार्य इति सूचितम् । हिंसारूपत्वात्कथं न पाप-साधनत्वमित्यतोऽप्याह—शब्देति । तथाच अनुमानस्य निषिद्धत्वोपाधि-दुष्टत्वमिति भावः ॥

(६) स्मृतिविरोधं चाह—हिंसेति ॥ 'अवैदिका' वेदाविहिता । क्लीबभाव आर्षः । ठक्ठञ्भ्यामन्यो वा प्रत्यय इति प्रमेयदीपोक्तिवत् । यद्वा—वैदिकाः शब्दाः अस्यां सन्ति ज्ञापका इति 'अर्शआदिभ्योऽच्', इति अचि कृते वैदिकेति भवति । न वैदिकाऽवैदिकेत्यर्थः । अथ वा—अय गतावित्यस्मात्कर्मणि घञ् । तथाच वैदिकशब्दैराया वैदिकाया ततो नञ्समासः । अत्र च पक्षे तच्छब्दबलाद्यच्छब्दलाभः । इदं च समाधान-त्रयं 'विद्वद्रूढिर्वैदिका स्यात्' इत्येतत्सुधारित्या कृतम् । अवैदिकीति पाठः स्वरसः । 'तया' अवैदिकहिंसया 'अनर्थः' पापं दुःखं 'ध्रुवं'

वेदोक्तया हिंसया तु नैवानर्थः कथञ्चन ॥
इति वाराहे ॥ २७ ॥

॥ इत्यन्याधिकरणम् ॥ १८ ॥

॥ १९. रेतोऽधिकरणम् ॥

(१) स्वर्गादवाग्गतश्चापि मातुरेवोदरं व्रजेत् ।
इति वचनात् 'य एव गृही भवति यो वा रेतस्सिञ्चति तमेवानुविशति' (   ) इति श्रुतिः कथमिति ।

निश्चितं भवेत् । तुशब्दो विशेषार्थः । 'कथञ्चन' कमपि प्रकारं प्राप्तोऽल्पो वा महान् वा न भवेदिति यावत् । वाराहे उक्तमिति शेषः ॥

॥ इत्यन्याधिकरणम् ॥ १८ ॥

॥ १९. रेतोऽधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे स्वर्गादवतीर्णस्य पितृप्रवेशः समर्थ्यते । तत्र रेतस्सिकपदसूचितं पूर्वपक्षं दर्शयति—स्वर्गादिति ॥ स्वर्गादवाग्गतो भूमिं प्रत्यागतश्चेति विशेषसमुच्चये चशब्दः । न केवलं स्वर्गादागतः कर्मी किंतु नरकादपीत्यपेरर्थः । एवकारः पूर्वपक्षे अन्ययोगव्यवच्छेदकः । सिद्धान्ते त्वयोगव्यवच्छेदकः । इतीति । इति स्मृतिवचनादित्यर्थः । वचनादित्यस्य न जीवस्य पितृप्रवेशोऽस्तीति ज्ञायते इत्यध्याहृतप्रतिज्ञयाऽन्वयः। न चास्य पितृप्रवेशश्रुतिविरोधः । वचनस्य युक्तिसाहित्येन बलवत्त्वादित्याह—य एवेति । यद्यपीयं श्रुतिः शाखान्तरस्थत्वान्नोदाहर्तुमुचिता, किन्तु 'यो यो ह्यन्नमत्ति यो वा रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति' (छां. ५-१०-६.) इति छन्दोगश्रुतिरेवोदाहार्या स्यात्, 'त इह' (छां ५-१०-६.) इत्यादिवाक्येन सह एकप्रकरणस्थत्वात् । तथापि इति श्रुतिश्चेति चशब्देनास्या अपि समुच्चितत्वात् । श्रुत्यन्तरस्य स्पष्टार्थत्वाच्चोदाहरणं युक्तम् । अत एव तत्त्वप्रदीपे 'य एव गृही भवति यो वा रेतः सिञ्चति' इत्यादिश्रुतिः 'यो यो ह्यन्नमत्ति यो वा रेतः सिञ्चति' इत्यादिकया समानप्रकरणपठितया च सह कथं युज्यत इत्युक्तम् । समानप्रकरणपठितयेत्यस्य 'त इह' इत्यादिवाक्येन सहैकप्रकरणपठितयेत्यर्थः । 'यः'

(२) अत आह—

सू—ॐ ॥ रेतस्सिग्योगोऽथ ॥ ॐ ॥ २८ ॥

पुरुषो ' गृहस्थाश्रमी भवति, यो वा रेतः सिञ्चति तं पितरमेव प्रविशति जीव इति श्रुत्यर्थः । श्रुतिरिति । श्रुत्युक्ता पितृशरीरप्राप्तिरित्यर्थः । कथमित्याक्षेपे । किमर्था निष्प्रयोजनेत्यर्थः । अनेन स्मृतेः पितृप्रवेशे प्रयोजनाभावादिति युक्तियुक्तत्वेन प्राबल्यमुक्तं भवति । ननु श्रुतेर्युक्तययुक्तत्वेऽपि श्रुतित्वेन स्वभावतः प्रबलत्वात्साम्यमित्यतोऽप्याह—श्रुतिः कथमिति । आक्षेपोऽयम् । प्रतीतार्थे प्रमाणमिति शेषः । कुत इत्यतोऽत्रापि ' इति वचनात् ' वचनविरोधादित्युक्त एव हेतुर्योज्यः । तथा च श्रुतेरर्थान्तरपरतया सावकाशत्वेन दुर्बलत्वान्न तद्विरोधः स्मृतेरिति भावः । ननु सावकाशत्वं ममासिद्धमित्यतोऽप्याह—श्रुतिः कथमिति । प्रश्नोऽयं, किमर्थेत्यर्थः । 'वचनात्' वचनविरोधादित्यत्रापि सम्बध्यते । तथा च श्रुतिर्यत उक्तवचनविरुद्धाऽतः प्रतीतार्थायोगादर्थान्तरस्यावश्यंभावात्किमर्था श्रुतिः श्रुत्यर्थः क इति सिद्धान्तिनं प्रति वादिना पृष्टे तदा तेनापि श्रुतेरर्थान्तरमेव वक्तव्यम्, न प्रतीतार्थ एवाग्रहः कार्य इति नासिद्धिरिति भावः । 'हि' यतः 'अन्नं' अद्यमत्ति अत एव यो वै रेतः सिञ्चति अतस्तद्भूय एव भवति तद्भाव एव तन्मयो वा भवति । अद्यमानान्नानुगतः कर्मी ' तमेव ' रेतस्सिचमेव पुरुषं प्रविशतीति श्रुत्यर्थः ॥

(२) सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे—अत इति ॥ श्रुतेरित्यनेन पूर्वस्माच्छब्दादित्यनुवर्तनीयमिति सूचितम् । पितरं प्रविशतीत्यनेन रेतस्सिग्योग इति पदं व्याख्यातम् । सूत्रे पितृयोग इत्यनुक्त्वा रेतस्सिग्योग इत्युक्तिः शरीरपरिणामाय रेतसोऽपेक्षितत्वात्तस्य च सेचकपुरुषं विनाऽयोगात् पितुरेवानुपयोग इति चोद्यानवकाश इति ज्ञापनाय पितृप्रवेशस्त्वीशकृतत्वान्न व्यर्थ इति भावः । पितरमेवेत्यनेन रेतस्सिक्पदं सावधारणमिति सूचितम् । प्रथमत इति सूत्रे शेषोक्तिः । एवकारोऽन्यप्रवेशस्य प्राथम्यव्यवच्छेदकः । श्रुत्यर्थस्तु—स इत्यस्याकर्षणेन अन्नशब्दस्य चाध्याहारेण 'सः' व्रीह्यादिस्थो जीवः ' ततः ' अथान्नेन सह पितरमेव प्रविशतीति तत्त्वप्रदीपोक्तो बोध्यः । ' अथ ' पितृप्रवेशानन्तरं ' प्रसूयते ' उत्पद्यते । एवं चेत्

'ततो रेतस्सिचमेवानुप्रविशत्यथ मातरमथ प्रसूयते स कर्म कुरुते' इति कौण्ठरव्यश्रुतेः पितरमेव प्रथमतः प्रविशति। मातृप्राप्तेः पश्चादपि भाव्यत्वात् ॥ २८ ॥

॥ इति रेतोऽधिकरणम् ॥ १९ ॥

॥ २०. योन्यधिकरणम् ॥

(१) देहं गर्भस्थितं क्वापि प्रविशेत्स्वर्गतो गतः।

इति वचनात्पश्चादेव प्रविशतीति।

'मातुरेवोदरं व्रजेत्' इति वचनमप्रमाणं प्राप्तमित्यत आह—अथेति। तद्व्याख्यानं—मात्रिति। अपिः मातृप्राप्तेः प्रथममभावेऽपीत्यर्थे। तथाच 'मातृप्राप्तेः' प्रथममभावेऽपि 'पश्चात्' पितृप्रवेशानन्तरं 'भाव्यत्वात्' विद्यमानत्वादित्यर्थः। अनेन सूत्रे अथेत्यनन्तरं मातृप्राप्तिरिति शेषः सूचितः। तथाच स्मृतेः पश्चात्तनविषयत्वान्नाप्रामाण्यं न वा तद्विरोधः श्रुतेः। स्मृतेः सावकाशत्वादिति भावः। स्मृतिगतैवकारस्तु व्रजेदेवेत्यन्वितोऽयोगव्यवच्छेदकः। अन्ययोगव्यवच्छेदकत्वेऽप्यास्तिकादिविशेषविषयम्। उक्तं हि तत्त्वप्रदीपे—मातुरेवाङ्गतः। अतश्चैतदाह—'स्वर्गादवाग्गतो देही मातुरेवोदरं व्रजेत्' इतीति ॥

॥ इति रेतोऽधिकरणम् ॥ १९ ॥

॥ २०. योन्यधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे जीवस्य पितृद्वारा योनिं प्रविश्य शरीरप्राप्तिः समर्थ्यते। पूर्वपक्षयति—देहमिति॥ कर्मी 'रेतोरक्तसंयोगात्पश्चात्' मातृयोनौ पित्रा सिक्तस्य रेतसो रक्तसंयुक्तस्य देहाकारेण परिणामानन्तरमेव मातृगर्भस्थं पूर्वसिद्धं देहमन्नादिद्वारेण प्रविशतीत्यर्थः। न तु पितृशरीराद्रेतसा सह योनिद्वारा मातृशरीरं प्रविश्याथ तत्र देहं प्राप्नोतीति नियम इत्येवकारार्थः। अनेन पूर्वपक्षे योनिप्रवेशो न विद्यते, व्यर्थश्च योनिप्रवेशः, पितृप्रवेशोऽप्ययुक्तः, शरीरप्राप्तिरप्यनुपपन्नेत्यनेकप्रतिज्ञा सूचिता। सर्वत्रापि 'देहं गर्भस्थितं क्वापि' इति वचनादिति हेतुर्योज्यः। तद्वच-

(२) अत आह—

सू—ॐ ॥ योनेः शरीरम् ॥ ॐ ॥ २९ ॥

पितृशरीरान्मातृयोनिमनुप्रविश्य तत एव शरीरमाप्नोति ।

(३) 'दिवः स्थास्नून्गच्छति स्थास्नुभ्यः पितरं पितुर्मातरं मातुः शरीरं शरीरेण जायत इति सम्मितम् । अथासम्मितं

नस्य स्वर्गाद्भूमिं गतो जीवः पितृगर्भस्थितं पितुः सकाशात्संस्पर्शद्वारेण मातुरुदरस्थगर्भस्थितं वा प्रागसिद्धशरीरं क्वापि क्वचिन्मातृस्थरेतसैव परिणतं मातृगर्भस्थितं वा प्राक्सिद्धशरीरं मात्रुपभुक्तान्नादिद्वारेण पितुर्मातुरुदरस्थगर्भस्थितं वा प्रागसिद्धशरीरं प्रविशेदिति व्याख्यानेनोक्तसाध्यचतुष्टयेऽपि हेतुबोधकता द्रष्टव्या ॥

(२) सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे—अत इति ॥ पितृशब्दो रेतस्सिक्परः । अनेन सौत्रो योनिशब्दो बीजपुरुषाद्युपलक्षक इति सूचितम् । पितृशरीरादिति ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी । प्रथमत इति शेषः । योनिमनुप्रविश्येत्यनेन सौत्री पञ्चमी ल्यब्लोपनिमित्तेति ज्ञापितम् । 'ततः' अनन्तरम् । अनेन सूत्रेऽथशब्दानुवृत्तिस्सूचिता । एवकारो भिन्नक्रमः । तथाच स्वर्गादवाग्गतो जीवो वृष्टिद्वारा व्रीह्यादिबीजेषु सङ्क्रान्तो रेतस्सिक्पुरुषस्य शरीरं प्रविश्यैव अथ ततो रेतसा सह मातृयोनिद्वारा तदुदरमनुप्रविश्य ततस्तत्रैव प्रागसिद्धं कललबुद्बुदादिक्रमेणोत्पन्नं शरीरं प्राप्नोति, न तूक्तक्रमातिक्रमेणेति सावधारणप्रतिज्ञार्थः ॥

(३) यथोक्तं सुधायाम्—नैतद्युक्तमप्रामाणिकत्वादिति । अतोऽत्र प्रमाणमाह—दिव इति ॥ 'दिवः' स्वर्गाद्भूमिं प्रत्यागतो जीवः 'स्थास्नून्' स्थावराणि व्रीह्यादिशरीराणि 'गच्छति' प्राप्नोति । स्थास्नुभ्यः पितरं गच्छति । पितुस्सकाशाद्योनिद्वारा मातरं गच्छति । मातुस्सकाशाच्छरीरं प्रागसिद्धं गच्छति । ततश्शरीरेण युक्तो जायत इत्येवं 'सम्मितं' विद्यातपआदिविशेषकारणमन्तरेण साधारणं जन्मोक्तमित्यर्थः । सूत्रेऽनुवृत्तस्याथशब्दस्य योनेःशरीरमापद्यते नापद्यते च क्वचिदित्यर्थान्तरार्थत्वमभिप्रेत्य तत्र प्रमाणमाह—अथेति । अथान्यत 'असम्मितं' तपोज्ञानादिविशेष-

स्थास्नुभ्यो जायते पितुर्मातुरन्तरे वा गर्भे वा बहिर्वा' इति पौष्यायणश्रुतेः ।

(४) स्थावराणि दिवः प्राप्तः स्थावरेभ्यश्च पूरुषम् ।

कारणकमुत्तममुत्तमाधिकारिभिरेव लभ्यमसाधारणं जन्मेत्यर्थः। इति सम्मितमित्यादिशेषवाक्योदाहरणेन 'देहं गर्भस्थितम्' इत्यादिप्रागुदाहृतवचनस्य साधारणजन्मविषयत्वेन गतिरुक्ता भवति। 'स्थास्नुभ्यः' स्थावरेभ्यः। कश्चिज्जीव इति शेषः। यथा शुकादिः अरण्यादेः। 'पितुः' जायते कश्चित्, यथा मान्धातृप्रमुखाः। 'मातुः' जायते, यथा जरत्कार्वाद्यनुग्रहादास्तिकादिः। 'अन्तरे' स्थानान्तरे, यथा धृष्टद्युम्नादिरग्नौ। यद्वा—'अन्तरे' मातापित्रोर्मध्ये अन्योन्यदर्शनमात्रेणेत्यर्थः। उदाहरणं तूक्तमेव। तत्त्वप्रदीपे तु अन्तरे द्रुपदादयः इत्युक्तम्। 'गर्भे' पूर्वमेव सिद्धं शरीरं केचित्प्रविशन्ति यथा श्रीमध्वाचार्याद्याः। तदुक्तं मध्वविजये—'सम्पूर्णलक्षणचणम्' इत्यादिनेति केचिदाहुः। तच्च तत्त्वप्रदीपे तेषां बहिःप्रवेशोक्तया विरुद्धम्। अत एव तत्त्वप्रदीपे—अत्यन्तविशिष्टविषयं बहिःप्रवेशवचनमवगम्यत इत्युक्तम्। अत्यन्तविशिष्टास्तु ऋजव एव। न च टीकायां बहिर्द्रुपदादय इत्युक्तिविरोधः। तस्याः पितृमात्रपेक्षया मातुरुदराद्बहिरित्यर्थाश्रयेण प्रवृत्तत्वात्। तत्त्वप्रदीपस्य च मातापित्रुभयबहिर्गतोभयनिरपेक्षदेहविषयत्वात्। यथोक्तं तत्त्वप्रदीपे—सञ्जाते शरीरे प्रवेष्टुर्गर्भवासप्रसूत्यादिदुःखग्रामलेशस्पर्शाद्विनैव ' यथाकामं देहग्रहणसम्भवात्तस्य च जन्मभाजामतिदुर्लभत्वादतो नारायणपरायणस्य कस्यचित् तत्प्रसादसामग्रीसमुद्भूतप्रभावस्यैव तत्सुलभमुपलभामहे। स्वयं चावोचत् 'बीजपूरुषयोनीनाम्' इत्यादि। तद्बहिर्निर्गतशरीरप्रवेशेन जननमित्यर्थः। तस्मात् ऋजुव्यतिरिक्ता एव गर्भे इत्यत्रोदाहरणीयाः। अत एव टीकायां गर्भे पूर्वसिद्धशरीरं केचिदिति सामान्येनोक्तं, न त्वाचार्या इति। तस्माद्गर्भ इत्येतत् ऋजुव्यतिरिक्तजीवविषयं, बहिरित्येतत् ऋजुविषयमिति विवेको द्रष्टव्यः। श्रुतेरित्यस्य पितृशरीरादिति प्रतिज्ञयाऽन्वयः॥

(४) श्रुत्यर्थनिर्णयायात्र स्मृतिं चाह—स्थावराणीति॥ 'जन्तुः'

पुरुषात् स्त्रियमापन्नस्ततो देहं यथाक्रमम् ॥
देहेन जायते जन्तुरिति सामान्यतो जनिः ।
विशेषजननं चापि प्रोच्यमानं निबोध मे ॥
स्थास्नुष्वथापि पुरुषे प्रमदायामथापि वा ।
गर्भे वा बहिरेवाथ क्वचित्स्थानान्तरेषु च ॥
इति ब्राह्मे ॥ २९ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः
॥ ॐ ॥

कर्मिजीवः 'दिवः' स्वर्गात् 'स्थावराणि' व्रीह्यादीनि प्राप्तो भवतीत्यन्वयः। एवमुत्तरत्रापि 'यथाक्रमं' उक्तक्रममनतिक्रम्य 'देहेन' तद्विशिष्टः 'सामान्यतः' साधारणम्। 'विशेषजननं' असाधारणं जन्म 'प्रोच्यमानं' प्रवक्ष्यमाणं 'मे' सकाशान्मयेति वा 'निबोध' जानीहि। 'प्रमदायां' भार्यायां जरत्कार्वादौ। स्थास्नुष्वित्यादेरुदाहरणानि तु पूर्वोक्तान्येव द्रष्टव्यानि। 'ब्राह्मे' उक्तत्वादिति शेषः। अस्यापि पितृशरीरादिति प्रतिज्ञयाऽन्वयः॥

॥ इति योन्यधिकरणम् ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां
श्रीमद्रघुनाथतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण
श्रीमज्जगन्नाथयतिना कृतायां
श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः
॥ ॐ ॥

॥ अथ द्वितीयः पादः ॥

॥ १. सन्ध्याधिकरणम् ॥

(१) भक्तिरस्मिन् पाद उच्यते । भक्त्यर्थं भगवन्महिमोक्तिः ।

सू—ॐ ॥ सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ ॐ ॥ १ ॥

न स्वप्नोऽपि तं विना प्रतीयते ।

॥ १. सन्ध्याधिकरणम् ॥

(१) एतत्पादप्रतिपाद्यं दर्शयति—भक्तिरिति ॥ यद्दार्ढ्यार्थं वैराग्यं निरूपितं पूर्वपादे, या चोपासनस्याङ्गं सा भक्तिरवसरप्राप्ता 'अस्मिन्' तृतीयस्य द्वितीयपादे 'उच्यते' निरूप्यत इत्यर्थः । ननु भक्तिरुच्यत इति कोऽर्थः । किंतत्स्वरूपं निरूप्यते ? उत तत्कर्तव्यता विधीयते? । नाद्योऽनुपलम्भात् । न द्वितीयः, स्नेहरूपायास्तस्याः पुरुषप्रयत्नायोग्यत्वेन तत्कर्तव्यताविधेरयोगादित्यत आह—भक्त्यर्थमिति । माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहो भक्तिः, तदुत्पादनार्थमित्यर्थः। तथाच भक्तिरुच्यत इत्यस्य भक्त्यैकदेशोपायज्ञानविषयमाहात्म्यमुच्यत इति वा, भक्त्यैकदेशोत्पादनार्थं माहात्म्यमुच्यत इति वाऽर्थाश्रयणान्नानुपपत्तिरिति भावः । ननु सर्वस्यापि माहात्म्यस्य प्रथमाध्याय एवोक्तत्वात्कथमत्रोक्तिरिति । सत्यम्, उक्तिरित्यस्य क्वचिद्विवेचनं क्वचित्समर्थनमित्यर्थाश्रयणात् । क्रियत इति शेषः । अत्राधिकरणे भगवत्प्राप्तिसाधनभक्त्यर्थमर्थज्ञानात्मकस्य स्वाप्नप्रपञ्चस्य भगवदधीनत्वमहिमा वर्ण्यते । मरुमरीचिकाजलादिवत्प्रातीतिकत्वेनासत्त्वान्न स्वप्नविषयस्येश्वराधीनत्वमिति न तस्य महामहिमत्वमिति प्राप्ते सिद्धान्तयत्सूत्रं पठित्वा अधिकरणतात्पर्यं तावदाह—सन्ध्य इति । स्वप्न इत्यनेन जाग्रत्सुषुप्तिसन्धौ भवं सन्ध्यं स्वप्न इति सन्ध्यशब्दो व्याख्यातः । अपीत्यनेनोत्तरसूत्राच्चशब्दस्यानुकर्षस्सूचितः । न केवलं जाग्रदादिप्रतीतिः, किन्तु स्वप्नोऽपीत्यपिशब्दार्थः । 'तं' प्रस्तुतं परमात्मानमेवेति । अनेन सूत्रे परमात्मन एवेति शेषो दर्शितः । प्रतीयत इत्यनेन सृष्टिशब्दो व्याख्यातः । यथोक्तं तत्त्वप्रदीपे—तत्प्रत्यायनस्यैव सृष्टित्वात् सृष्टिशब्दः प्रतीयत इति व्यख्यात इति । तथाच न केवलं जाग्रदादिप्रतीतिः,

(२) 'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते' (बृ. ६-३-१०) इत्यादिश्रुतेः ॥ १ ॥

(३) सू—ॐ॥ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ॐ॥ २ ॥

'य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः' (कठ. ५-८.) इति च। 'एतस्माद्ध्येव पुत्रो जायते एतस्माद्भ्रातै-

---

किंतु स्वप्नोऽपि तं विना न प्रतीयते इति योजना। अनेन न केवलं जाग्रदादिप्रतीतिः, किन्तु 'सन्ध्ये' तद्विषये 'सृष्टिः' प्रतीतिश्च स्वप्नोऽपीति यावत्, परमात्मनस्सकाशादेव भवति, 'न तं विना' तदधीनैवेति परमसाध्यं दर्शितं भवति ॥

(२) ननु न स्वप्नस्य भगवदधीनत्वं युक्तं पश्चाददृष्टेरित्यतस्तत्परिहारत्वेन आवृत्त्या अन्वितस्य सन्ध्ये सृष्टिर्हीत्यंशस्य 'हि' यतः सन्ध्ये प्रागसतां पदार्थानां परमात्मनः सृष्टिर्निरोधश्चाङ्गीक्रियते, अतो नोक्तदोष इत्यर्थमभिप्रेत्यास्याप्रामाणिकत्वशङ्कापरिहारकतया प्रवृत्तं सृष्टिमाह हीति सूत्रांशं व्याचष्टे—नेति ॥ श्रुतेरित्यनेन हिशब्दो वचनकर्तुः शब्दस्य हेतुत्वसूचकतया व्याख्यातः। तस्यावृत्तिरपि सूचिता। आदिशब्देन 'न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्ति। अथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते। न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि सर्वस्य कर्ता' (बृ. ६-३-१०) इति समग्रवाक्यं निरोधवाक्यं च गृह्यते। बृहदारण्यकश्रुतिरियम्। 'तत्र' स्वप्नावस्थायां अन्तरिक्षे स्वर्गे मोक्षे वा 'रथा न भवन्ति' पूर्वं नासन्। रथैर्युज्यन्त इति रथयोगा अश्वादयश्च पुरा नासन्। तथा 'पन्थानो' मार्गाश्च न प्रागासन्। किन्तु तदैव स आत्मा तत्तत्कर्मानुसारेण रथान् रथयोगान् पथश्च सृजते। तथा आनन्दमुत्प्रमुदः सुखविशेषा न प्राक्स्थिताः, तांश्च सृजते। वेश्यायै दीयमानं वेशं तत्सम्बन्धिनी वेश्यापि वेशेत्युच्यते। तस्या अन्ताः प्रवेश्या गृहाः 'अन्तस्स्थानं स्थलं वासः' इति वचनात्। 'पुष्करिण्यः' सरांसि 'स्रवन्त्यो' नद्यस्ताश्च सृजते। न केवलं स्वाप्नादीनामेव कर्ता स परमात्मा, किन्तु सर्वस्य जगतोऽपि हीति श्रुत्यर्थः ॥

(३) ननु कर्तुरभावान्न स्वप्नकालीनसृष्टिर्युक्ता। न हि जीवस्तत्कर्ता। सुप्तत्वात्तस्य। नापीश्वरः। तत्प्रमाणाभावात्। न च पक्षद्वयेऽपि सृष्टिरुप-

तस्माद्भार्या यदैनं पुरुषमेष स्वप्नेनाभिहन्ति ' इति गौपवनश्रुतिश्च ॥ २ ॥

(४) केन साधनेन ?

सू—ॐ॥ मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ॐ ॥ ३ ॥

पन्ना। तत्काल एवोत्पत्तिविनाशकर्तुरदर्शनादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य तत्सूचितश्रुतीरुदाहरति—निर्मातारमिति ॥ इति चेत्यस्य इत्येके शाखिनः ईश्वरं निर्मातारं सन्ध्यकर्तारं आहुरिति सौत्रपदेनान्वयः। चशब्दः आह हीत्युक्तप्रमाणसमुच्चयार्थः। यत इत्यर्थे वा। अतो नेश्वरस्य स्वप्नकर्तृत्वे प्रमाणाभाव इति वाक्यशेषः। ' यः ' पुरुषः पूर्णषड्गुणः पुरिशयो वा ' एषु ' जीवेषु सुप्तेषु सत्सु, तदा ' कामं ' स्वेच्छानुसारेण ' कामं ' काम्यं स्वाप्नरथादीन् निर्मिमाणो जागर्ति, तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते (कठ. ५-८.) ' शुक्रं ' शोकरहितं ' ब्रह्म ' पूर्णं ' अमृतं ' नित्यमुक्तमित्युच्यते इति कठश्रुत्यर्थः। गौपवनश्रुतिश्चेत्यनन्तरं ईश्वरं सन्ध्यकर्तारमाहेति शेषः। अनेन निर्मेयभूताः स्वाप्नपुत्रादयो हरेरेव जायन्ते इति ' एके शाखिनो ' गौपवनाः स्पष्टं ' एतस्मात् ' इत्यादिना आहुरित्यध्याहारावृत्तिभ्यां पुत्रादयश्चेत्यस्यान्वय उक्तः। यदा ' एनं पुरुषं ' जीवं ' एषः ' परमात्मा ' स्वप्नेनाभिहन्ति ' संयोजयति तदा स्वप्नावस्थायां एतस्माद्धरेरेव पुत्रादयश्च स्वाप्ना जायन्ते। हि प्रसिद्धमिति श्रुत्यर्थः॥

(४) उपादाननिमित्तयोरभावात्स्वाप्नसृष्टिरनुपपन्नेत्याक्षिपति—केनेति ॥ सन्ध्ये सृष्टिरित्यनुवर्तते। तथा च साधनाभावान्न सन्ध्ये सृष्टिर्युक्तेत्यर्थः। एतदाक्षेपपरिहाराय सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—मायेति। अनादीति। अनादिभूतं यन्मनस्त्रिगुणात्मकं तद्गतान् तदुपादानकान् ' संस्कारान् ' पूर्वानुभूतवस्तुविषयकान् वासनाख्यसंस्कारान् उपादानीकृत्य ' स्वेच्छामात्रेण ' निमित्तभूतया स्वेच्छयैव, न तु परापेक्षया मनसा ' प्रदर्शयति ' सन्ध्यमीश्वरो जीवायेति योजना। स्वाप्नशिरश्छेदादीनामसत्त्वपरिहाराय अना-

अनादिमनोगतान् संस्कारान् स्वेच्छामात्रेण प्रदर्शयति। नान्येन साधनेन। सम्यगनभिव्यक्तत्वात्।

(५) ब्रह्माण्डे च—

मनोगतांस्तु संस्कारान् स्वेच्छया परमेश्वरः।

दिमनोग्रहणम्। तेषामपि इह जन्मनि जन्मान्तरे वा कदाचिदनुभवसम्भवेन तज्जन्यसंस्कारस्यापि अनादिमनसि स्थितिसम्भवादिति भावः। संस्कारानित्यनेन जैवप्रज्ञापरतया मायाशब्दार्थो व्याख्यातः।

त्रिगुणात्मिकाऽथ ज्ञानं च विष्णुशक्तिस्तथैव च।
मायाशब्देन भण्यन्ते शब्दतत्त्वार्थवेदिभिः॥

इति वचनात्। स्वेच्छयेति मायाशब्दस्यार्थान्तरोक्तिः।

महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च।
प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छाऽनन्त कथ्यते॥

इति वचनात्। अनेन मायाभ्यां निर्मितं मायामात्रमिति विग्रहस्सूचितः। मनसा प्रदर्शयतीत्यनेन यथा घटादीनां मृदादिभिः सृष्टिश्चक्षुरादिभिः प्रदर्शनं नात्र तथा, किन्तु मनसैव तदुभयमिति सूचितम्। प्रेत्यनेन सन्ध्यस्येश्वरकर्तृकत्वेनाबाधितप्रमाविषयत्वात्सत्यत्वमेवेति सूचितम्। कुतोऽस्य वासनामयत्वं, बाह्यकारणकत्वं किं न स्यादित्याशङ्कोत्तरत्वेन प्रवृत्तं तुशब्दमवधारणार्थमभिप्रेत्य तस्य बुद्ध्या विविक्तमायाशब्दार्थेनान्वयं प्रदर्श्य तद्व्यावर्त्यं च दर्शयति—नेति। आन्तरवासनादन्येन 'साधनेन' मृदादिरूपबाह्यकारणेन न प्रदर्शयति न तदुपादानीकृत्य सन्ध्यं सृजतीत्यर्थः। कुतो नेत्यतस्तत्र हेतुत्वेन कार्त्स्न्येनेत्यंशं योजयति—सम्यगिति। जागरितार्थवत्स्वाप्नानां सम्यगभिव्यक्तिरहितस्वरूपत्वादित्यर्थः। अनेन सन्ध्यं 'मायामात्रं तु' मायाभ्यामेव निर्मितं, न बाह्यकारणकम्। कुतः 'कार्त्स्न्येन' सम्यगनभिव्यक्तस्वरूपत्वात्। यत एवमतो नोपादानाद्यभावेन सन्ध्यस्य सृष्ट्यभावः शङ्क्य इति सूत्रयोजना दर्शिता भवति॥

(५) सूत्रार्थे स्मृतिसम्मतिं च दर्शयति—ब्रह्माण्डे चेति॥ अवधारणार्थस्तुशब्दः स्वेच्छयेत्यनेन सम्बध्यते। तेन बाह्यसाधनव्यावृत्तिः।

प्रदर्शयति जीवाय स स्वप्न इति गीयते ॥
यदन्यथात्वं जाग्रत्वं सा भ्रान्तिस्तत्र तत्कृता ।
अनभिव्यक्तरूपत्वान्नान्यसाधनजं भवेत् ॥ इति ॥ ३ ॥

(६) सू—ॐ ॥ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ॐ ॥ ४ ॥

साधनान्तराभावेऽपि भावाभावसूचकत्वेनेश्वरो दर्शयति ॥

'संस्कारान्' तदुपादानकार्थान् तानुपादानीकृत्य स्वनिर्मितं सन्ध्यमिति शेषो वा। स इति। यत्प्रदर्शनं यत्प्रयोज्यज्ञानमर्थश्च स इत्यर्थः। ननु स्वप्नोत्थितस्याविद्यमानानेव करितुरगादीनहमपश्यमित्यनुभवात् कथमुत्पत्तिस्स्वाप्नस्योच्यत इत्यत आह—यदिति। तत्र स्वाप्नपदार्थेषु 'यज्जाग्रत्वं' अहं जाग्रत् जाग्रदिदमिति प्रतीतं यज्जाग्रत्वजागरानुभूतपदार्थैरेकत्वं घटादीनां मृदाद्युपादानकत्वं जलाहरणाद्यर्थक्रियाकारित्वं चेत्यादि तस्य यतोऽन्यथात्वं बाध्यत्वं 'तदन्यथात्वं' अन्यथा बाध्यमिति केचित्। अतस्तत्प्रतीतिरेव भ्रान्तिर्न स्वप्नप्रतीतिः। न च जाग्रत्त्वप्रतीतेः भ्रान्तित्वे मानाभाव इत्यतो विषयान्यथात्वमेव तत्र मानम्, न पृथङ्मानं गवेषणीयमित्याह—सा च तत्कृतेति। 'सा' भ्रान्तिता अन्यथात्वहेतुकृतेत्यर्थः। यद्वा—भ्रान्तिकारणाभावान्न तदुत्पत्तिसम्भव इत्यत आह—सा च तत्कृता ईश्वरकृतेति। अन्यकारणकारणकत्वाभावे अनभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति हेतुः। सम्यगित्यादौ योज्यम्। सन्ध्यमिति शेषः। 'इति' ब्रह्माण्डे उक्तमिति शेषः। न केवलं सूत्रकृतेति चार्थः॥

(६) ननु सत्यताशून्यानां स्वाप्नानां बाह्यार्थजन्यत्वाभावाच्छुक्तिरजतादिवदसत्त्वं स्यादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—सूचकश्चेति॥ 'साधनान्तराभावेऽपि' बाह्यकारणजन्यत्वाभावेऽपीत्यर्थः। अनेन वक्ष्यमाणानुमाने उपाधिशङ्का निरस्ता। परोक्तहेतोरप्रयोजकत्वं चोक्तं भवति। अपिः यद्यपितथापीत्यर्थे। अनेन सौत्राद्यश्चशब्दो व्याख्यातः। स्वाप्नानां न सत्त्वहानिरिति शेषः। कुत इत्यत आह—'भावाभावसूच-

(७) यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेऽभिपश्यति ।
समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने ॥ (छा. ५-२-९)
इत्यादिश्रुतेः । हिशब्दाद्दर्शनाच्च ।

कत्वेन ' शुभाशुभसूचकत्वेन हेतुनेति । सन्ध्यस्येति शेषः । अनेन सन्ध्यः सन्नेव नासन्, कुतः ? यतो भावभावसूचकः । न ह्यविद्यमानं शाकुनं कस्यचित्सूचकं भवति । न च बाह्यार्थजन्यत्वमुपाधिः । तदभावेऽपि सन्ध्यस्य शुभाशुभसूचकत्वेन सत्त्वस्यैव निश्चिततया साध्याव्यापकत्वेन तदभावेनासत्त्वसाधनायोगात् । किञ्च—यतः ईश्वरः सन्ध्यं जीवस्य 'दर्शयति ' ज्ञापयति । अतोऽपि नासन् न हीश्वरेण सम्यक्प्रदर्शितस्यासत्त्वं शङ्कार्हम् । न च प्रदर्शनेन प्रयोजनाभावः, यतस्सन्ध्यं भावाभावसूचकत्वेन शुभाशुभसूचनाय दर्शयत्यत इति सूत्रखण्डो व्याख्यातः ॥

(७) स्वाप्नपदार्थानां भावाभावसूचकत्वमेव वक्तुत इत्यतः प्रवृत्तं श्रुतेरित्यंशं व्याचष्टे—यदेति ॥ छन्दोगश्रुतिरियम् । आदिशब्देन ' पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति . . . मर्कट एनं हन्ति ' (ऐ. आ. ३-२-४) इत्यैतरेयादिश्रुतिर्गृह्यते । श्रुतेरित्यस्य सूचक इति साध्येनान्वयः । अत्रैव प्रमाणान्तरपरतया हिशब्दं योजयति—हिशब्दादिति । इति सूचितमिति शेषः । न केवलं श्रुतेः, किन्तु ' दर्शनात् ' साक्षिप्रत्यक्षाच्च प्रत्यक्षतः फलदर्शनाद्वा सन्ध्यस्सूचक इति योजना । अनेनाद्यश्चशब्दः श्रुतिप्रत्यक्षयोः समुच्चायकोऽपीत्युक्तं भवति। अत एव प्राक् शुभाशुभसूचकत्वेनेश्वरो दर्शयतीत्येतावदेवोक्त्वा अत्रैव चशब्दः पठित इति ध्येयम् । काम्येषु कर्मसु क्रियमाणेषु 'यदा ' यदि स्त्रियमभिपश्यति पुरुषः 'तत्र ' तर्हि 'तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने ' स्वाप्नाख्यनिदर्शने जाते सति स्वस्य 'समृद्धिं ' श्रेयोलाभं जानीयादित्यर्थः । कृष्णं कृष्णदन्तं वा पुरुषं मर्कटं वा यदि स्वप्ने पश्यति जीवस्तदा 'सः' स्वप्नदृष्टपदार्थः 'एनं' द्रष्टारं 'हन्ति' हननसूचको भवतीत्यर्थः । यद्यप्यत्र ज्ञानस्यैव शुभाशुभसूचकत्वं प्रतीयते न त्वर्थस्य । उक्तं हि न्यायामृते—'पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति' इत्यादिश्रुत्या ज्ञानमेव सूचकम्, स्वाप्नज्ञानमेव अर्थक्रियाकारीति च । तथापि अ'

(८) यद्वाव ब्राह्मणो ब्रूयाद्देवता वृषभोऽपि वा ।
स्वप्नस्थमथ वा राजा तत्तथैव भविष्यति ॥
इत्याचक्षते च स्वप्नविदो व्यासादयः ॥ ४ ॥

॥ इति सन्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ २. पराभिध्यानाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ॐ ॥ ५ ॥

वच्छिन्नज्ञानस्य सूचकत्वे विशेषणतयाऽर्थस्यापि सूचकत्वलाभादेवमुक्तम् । स्वप्नसत्यतासाधकार्थसत्त्वमन्तरेण वचनसत्यताऽयोगात् अनेन स्वाप्नसत्यता सिद्धिः ॥

(८) स्मृतिपरतया आचक्षते च तद्विद इति सूत्रांशं व्याचष्टे—यदिति ॥ वावेत्यवधारणे । वाऽपीत्यपि पाठः । 'यत्' यदि ब्राह्मणो वा देवता वा 'वृषभो' देवश्रेष्ठो वा वृषं बिभर्तीति वृषभो रुद्रो वा अथ राजा वा 'स्वप्नस्थं' स्वप्नावस्थापन्नं जनं प्रति 'यत्' यदेव कार्यं ब्रूयात् 'तत्' तद्वचनं 'तथैव' तथ्यमेव 'भविष्यति' भवेदित्यर्थः । 'इत्याचक्षते' वदन्ति चेति । चो हेतुसमुच्चये । स्वप्नविद इत्यनेन तद्विद इति व्याख्यातम् । व्यासादय इत्यादिशब्दात् मन्वादयो गृह्यन्ते । अनेन यतो व्यासादय इत्याचक्षते अतोऽपि सन्ध्यः सूचकः । न चाप्रयोजकता । यतस्ते तद्विदः अत इति सूत्रखण्डो व्याख्यातः ॥

॥ इति सन्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ २. पराभिध्यानाधिकरणम् ॥

अत्राधिकरणे भगवतः स्वप्नतिरोधायकत्वमहिमा वर्ण्यते । सौत्रतुशब्देनैव बाह्यार्थज्ञानादेव स्वप्नतिरोधानं नाशः, तस्य तदज्ञानकृतत्वादिति सयुक्तिकपूर्वपक्षस्य सूचनात् सिद्धान्तयत्सूत्रमेवोपन्यस्य व्याचष्टे—परेति ॥ बन्धमोक्षप्रदातृत्वादित्यनेन हिशब्दो हेत्वर्थतया व्याख्यातः । मोक्षेति विपर्ययपदार्थकथनम् । सूत्रे पराभिध्यानादितीच्छाग्रहणेऽपि इच्छेश्वर-

बन्धमोक्षप्रदत्वात्स एव स्वप्नतिरस्कर्ता ।

(२) स्वप्नादिबुद्धिकर्ता च तिरस्कर्ता स एव च ।
तदिच्छया यतो ह्यस्य बन्धमोक्षौ प्रतिष्ठितौ ॥
इति कौर्मे ॥ ५ ॥

॥ इति पराभिध्यानाधिकरणम् ॥ २ ॥

योरैक्यात्स पर ईश्वर एवेत्युक्तम् । न ज्ञानमित्येवशब्दार्थः । अनेन तुशब्दो व्याख्यातः । स्वप्नतिरस्कर्तेति । जीवस्य स्वाप्नपदार्थज्ञानकर्ता तत्तिरस्कर्ता चेत्यर्थः । अनेन सूत्रे तिरोहितमित्युपलक्षणम् । आविर्भूतमिति च द्रष्टव्यम् । सन्ध्यमिति च संयोज्यम् । कर्मणि क्तः । स्वप्नस्य तिरस्कर्ता इति विग्रहे भावेक्तः अस्येति स्वप्नजीवयोरित्युक्तं भवति । न च बन्धमोक्षप्रदातृत्वेन कथं स्वप्नतिरोधायकत्वसिद्धिः व्याप्त्यभावादिति वाच्यम् । यदभिध्याननिबन्धनोऽनादिबन्धः तद्विमोक्षश्चातिदुरापोऽनन्तकालीनः, स्वप्नतिरोधानादिशक्तिः किं तस्य वर्णनीयेति तत्त्वप्रदीपोक्तरीत्याऽस्य कैमुत्यपरत्वेन व्याप्त्यनभ्युपगमात् । टीकायां तु यथा 'अस्य' जीवस्य बन्धमोक्षावज्ञानज्ञानकृतत्वेन सुप्रसिद्धावपि हि 'बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः' इति वचनात् 'पराभिध्यानात्तु' परमेश्वरेच्छाया एव तदधीनावेव । नाज्ञानज्ञानकृतौ तयोरचेतनत्वेनास्वातन्त्र्यात् । तथा 'अस्य' स्वप्नस्य तिरोधानम् । उपलक्षणमेतत् आविर्भावश्च 'पराभिध्यानात्' इच्छाऽभिन्नपरमेश्वरादेव जायते, न ज्ञानाज्ञानाभ्याम् । ते तु निमित्तमात्रमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावपरतया सूत्रं व्याख्यातम् । अनेन ज्ञानाज्ञाने न स्वातन्त्र्येण तिरोभावादिहेतू अचेतनत्वात्तन्निमित्तमात्रत्वेन प्रसिद्धत्वादित्यनुमानं सूचितम् ॥

(२) नेदं दृष्टान्तमूलकानुमानमात्रमिति भावेन सूत्रार्थे स्मृतिं चोदाहरति—स्वप्नादीति ॥ स्वप्नः अर्थात्मा, तद्बुद्धेः पृथगुक्तत्वात् आदिपदाज्जाग्रत् । तिरस्कर्ता स्वप्नादिबुद्धेः । चौ परस्परसमुच्चये । 'सः' ईश्वरः । 'तदिच्छया' ईश्वरेच्छया । 'हिः' प्रसिद्धौ । 'अस्य' जीवस्य । अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः कैमुत्यं वा, आगमाद्व्याप्तेरेव निश्चयोपपत्तेः

॥ ३. देहयोगाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ देहयोगाद्वासोऽपि ॥ ॐ ॥ ६ ॥

देहयोगेन वासो जाग्रदपि तत एव ।

(२) 'स एव जागरिते स्थापयति स स्वप्ने स प्रभुस्तुराषाट् स एको

साऽप्यभिप्रेयते। इति कौर्मे चोक्तमित्यन्वयः। न केवलं सूत्रकृतेति चार्थः।

॥ इति पराभिध्यानाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ३. देहयोगाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे विष्णोर्जाग्रत्प्रवर्तकत्वमहिमा निरूप्यते। जागरणस्य कालाधीनतायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। तस्य च बाधकाभावेन भ्रान्तित्वायोगात् नेश्वराधीनत्वमितिपूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—देहेति॥ 'देहयोगेन' स्वदेहाभिमानेन तद्विशिष्टतया वासः स्थितिरित्यर्थः। अनेन पञ्चमी तृतीयार्थतया व्याख्याता। फलितार्थमाह—'जाग्रत्' जाग्रत्त्वं जाग्रदवस्थेति यावदिति। तत एवेति। पराभिध्यानादेवेत्यर्थः। भवतीति शेषः। न कालजीवादेरित्येवार्थः। तत एवेत्यनेनापेः पराभिध्यानादिति पदानुकर्षकत्वं सूचितम्। यद्वा—अनुक्तसमुच्चायकोऽपिः। तथाच न केवलं जाग्रदेव, किन्तु स्वप्नसुषुप्ती अपीति। अत एव 'स स्वप्ने' इति श्रुतिशेषोदाहरणम्। पदद्वयानुवादेन सूत्रे जाग्रदपीति वाच्ये देहयोगाद्वास इत्युक्तिः जाग्रत्त्वेन देहाभिमानेन अवस्थितिः जाग्रदवस्थेति जाग्रत्स्वरूपनिर्वचनार्थेति सूचितम्॥

(२) ननु जाग्रदवस्थायाः प्रत्यक्षत एवाहरादिकालाधीनत्वप्रतीतेः कथमीश्वराधीनत्वमुच्यत इत्यतः पूर्वस्माद्धिशब्दमनुवर्त्य तेन अपिना च सूचितां स्मृतिमुदाहरति—स इति॥ 'सः' ईश्वर एव, न कालजीवादिरित्यर्थः। 'जागरिते' जाग्रदवस्थायां, जीवमिति शेषः। असामर्थ्यमाशङ्क्याह—प्रभुरिति। तदुपपादनं—तुराषाडिति। वैरिवेगसह इत्यर्थः। 'तुरं भगस्य धीमहि' (ऋ. ५-८२-१) इति तुरशब्दस्य वायौ प्रयोगात् वायुसह इति वा। नन्वेकस्यानेकावस्थाप्रेरकत्वं कथमित्यत आह—स इति। 'बहुधा' विश्वतैजसादिरूपेण। श्रुतेरित्यस्य देहयोगेनेत्यादिनाऽन्वयः।

बहुधा भवति ' इति कौण्ठरव्यश्रुतेः ॥ ६ ॥

॥ इति देहयोगाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ४. तदभावाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि हि ॥ ॐ ॥ ७ ॥

जाग्रत्स्वप्नाभावः सुप्तिः नाडीस्थे परमात्मनि ।

तथाच कालस्यैव तत्प्रवर्तकत्वे श्रुतिविरोधान्निमित्तमात्रविषयं प्रत्यक्षमिति भावः ॥

॥ इति देहयोगाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ४. तदभावाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे सुप्तप्राप्यत्वमहिमा वर्ण्यते । नाडीष्विति पदेन परमात्मन्येव सुप्तिः, न तु नाडीष्वपीति पूर्वपक्षस्य सूचितत्वात् तमनुपन्यस्य सिद्धान्तयत्सूत्रमेवोपन्यस्य व्याचष्टे—तदिति ॥ न च केवलपरमात्मनि सुप्तिरिति पूर्वपक्षे भगवतो माहात्म्याक्षेपाभावेन भक्तयनाक्षेपात्कथमयं विरोधीति वाच्यम् । तथासति नाडीसुप्तिप्रतिपादकश्रुतेरप्रामाण्यापातेन तन्नयायेन भक्तेः मोक्षसाधनत्वश्रुतेरीश्वरमाहात्म्यप्रतिपादकश्रुतेश्चाप्रामाण्यापातादित्येवं विरोधित्वात् । जाग्रदिति भावप्रधानः । अनेन तयोः जाग्रत्त्वस्वप्नयोरभावः तदभाव इति तदभावपदं व्याख्यातम् । फलितार्थमाह—सुप्तिरिति । अस्य जीवस्येति वर्तते । अनेन सूत्रे सुप्तिरिति वक्तव्ये तदभाव इत्युक्तिः सर्वेन्द्रियव्यापारोपरतिः सुप्तिरिति सुप्तिस्वरूपनिर्वचनार्थेति सूचितम् । एवं तदभाव इति पक्षवचनं व्याख्याय नाडीष्वात्मनीति साध्यांशं व्याचष्टे—नाडीस्थ इति । अत्र सूत्रे न श्रुतपदार्थयोरेवाभेदेनान्वयः, नापि प्रत्येकमन्वयः, किन्तु स्थित इति पदाध्याहारेण सामानाधिकरण्येनान्वयः, मन्दिरे मञ्जूषायां मणिमालेत्यत्रेवाधाराधेयभावो वाऽभिप्रेत इति सूचितम् । 'परमात्मनि' भवतीति शेषः । ननु परमात्मन्येव सुप्तिरस्तु किं नाडीस्थत्वविशेषणेनेत्यतः प्रवृत्तं तच्छ्रुतेरिति हेत्वंशं परमा-

(२) 'आसु तदा नाडीषु सृप्तो भवति' (छा. ८-६-३.) 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति' (छा. ६-८-१.) इतिश्रुतेः ॥ ७ ॥

॥ इति तदभावाधिकरणम् ॥ ४ ॥

त्मनो नाडीस्थत्वप्रतिपादकश्रुतिपरतया जीवस्य परमात्मनि सुप्तिप्रतिपादकश्रुतिपरतया च व्याचष्टे—आस्विति ॥ इति श्रुतेरिति। इति छान्दोग्यश्रुतिवचनद्वयादित्यर्थः। श्रुतिद्वयोदाहरणेन नाडीस्थे परमात्मन्येव सुप्तिः न तु केवलयोः। अन्यथा श्रुतिद्वयानुपपत्तेरिति सूचितम्। तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानाति' (छा. ८-६-३.) इति पूर्ववाक्ये 'तत्' तदा स्वप्नकाले 'यत्र' प्राज्ञे परमात्मनि 'एतत्सुप्तः' एष सुप्तः 'समस्तः' उपसंहृतेन्द्रियव्यापारः 'संप्रसन्नः' स्वरूपसुखानुभववान् 'स्वप्नं' स्वाप्नमेव वस्तु न विजानाति, किमु जाग्रद्वस्त्विवति प्रकृतो जीवः 'आसु नाडीषु' स्वप्नवहन्नाडीषु नाडीं सुषुम्नाख्यां 'सृप्तः' प्राप्तो भवतीत्यर्थः। प्रतिशरीरं नाडीभेदाद्बहुवचनम्। यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम 'तदा' सुप्तिकाले एष पुरुषः 'सता' परमात्मना 'सम्पन्नः' सङ्गतो भवतीति द्वितीयस्यार्थः। सोम्येति श्वेतकेतुसम्बुद्धिः। सूत्रे हेतिशब्दः 'तन्नाडीसंस्थितं विष्णुं मध्ये जीवः प्रपद्यते' इति छान्दोग्यभाष्योदाहृतप्रमाणप्रसिद्धिद्योतकः। अत एव तत्त्वप्रदीपे तदुपन्यासः। न च

अङ्गुष्ठमात्रे पुरुषे कर्णिकाग्रस्थिते हरौ।
प्रविशन्ति सुषुप्तौ तु प्रबुध्यन्ते ततस्तथा ॥

इति बृहद्भाष्योदाहृतप्रमाणात्कर्णिकाग्रस्थतयाऽवगतस्य हरेः कथं नाडीस्थतेति वाच्यम्। मन्दिरे मणिमालेतिवन्नाडीकर्णिकोभयस्थत्वोपपत्तेः। न च 'देहाङ्गुष्ठमितो देहे जीवाङ्गुष्ठमितो हृदि' इति काठकभाष्योक्तेः देहाङ्गुष्ठमितस्य कथमतिसूक्ष्मनाडीस्थकर्णिकाग्रस्थत्वमिति वाच्यम्। अचिन्त्यत्वादीश्वरशक्तेः ॥

॥ इति तदभावाधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ५. प्रबोधाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ॐ ॥ ८ ॥

यतस्तस्मिन् सुप्तिः ।

(२) 'एष एव सुप्तं प्रबोधयत्येतस्माज्जीव उत्तिष्ठत्येष प्रमातैष परमः' इति कौण्डिन्यश्रुतिः ॥ ८ ॥

॥ इति प्रबोधाधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ५. प्रबोधाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे हरेः सुप्तप्रबोधकत्वमाहात्म्यं वर्ण्यते । भेरीताडनादेरेव सुप्तस्य प्रबोधो नेश्वरादिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—अत इति ॥ तस्मिन्निति सावधारणम् । तथाच नाडीस्थे परमात्मन्येवेत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । तदभिध्यानादेवेति तत्त्वप्रदीपोक्तं द्रष्टव्यम् । सुप्तिरित्यनन्तरं उक्तेति शेषः । अस्येत्यनुवृत्तिश्च कार्या । अनेन यतोऽस्य जीवस्य तस्मिन्नेव तदिच्छयैव सुप्तिरुक्ता, अतोऽस्मात्परमात्मन एव तदिच्छयैव सुप्तेः प्रबोधोऽपि नान्यस्मादिति सूत्रयोजनोक्ता भवति । न चात्राप्रयोजकता ।

अङ्गुष्ठमात्रे पुरुषे कर्णिकाग्रस्थिते हरौ ।
प्रविशन्ति सुषुप्तौ तु प्रबुध्यन्ते ततस्तथा ॥

इति वचनविरोधात् ।

देहाद्देहान्तरगते प्रविशेत्प्राणमेव तु ।
जीवः प्राणः परात्मानमेवं सुप्तौ . . . . ॥

इति वचनाच्च । मुख्यप्राणद्वारेण स्वान्तर्निवेशितस्य जीवस्य तत्प्रेरणामन्तरेण स्वत एव सुप्त्युद्बोधनशक्त्यभावाच्च ॥

(२) ननु भेरीताडनाद्यनन्तरं प्रबोधदर्शनात्तेषामपि सुप्तप्रबोधहेतुत्वं सिद्धमिति कथं प्रबोधस्य भगवदेकाधीनत्वं प्रत्यक्षविरोधादित्याशङ्कापरिहारायातश्शब्दं श्रुतिपरतयाऽपि व्याचष्टे—एष इति । श्रुतिरित्यनन्तरं यत इत्यनुवर्तते । तथा च 'यतः' एवं कौण्डिन्यश्रुतिरतोऽस्मादेव प्रबोधो भवतीत्यन्वयः । अनेनातश्शब्दस्य तदभावो नाडीष्वात्मनीत्युक्त-

॥ ६. कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ स एव च कर्मानुस्मृति-शब्दविधिभ्यः ॥ ॐ ॥ ९ ॥

परामर्शकत्वं तच्छ्रुतेरिति प्रकृतश्रुतिपरामर्शकत्वं चोक्तं भवति। प्रत्यक्षं तु निमित्तमात्रविषयं, अन्यथा सावधारणश्रुतिविरोधादिति भावः। 'एषः' परमात्मैव 'सुप्तं' जीवं सुप्तेः प्रबोधयति नान्यः। एतस्मादीशादेव जीव उत्तिष्ठति सुप्तेः। एष एव 'प्रमाता' सुप्तस्य प्रबोधकः। एष परम इति तदुपपादनमिति श्रुत्यर्थः॥

॥ इति प्रबोधाधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ६. कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे सर्वपुरुषीयसार्वकालिकसर्वावस्थानां भगवदधीनत्वमहिमा वर्ण्यते। न सर्वेषां सार्वकालीनावस्थाः भगवदधीनाः, किं नाम? केषाञ्चित् किञ्चित्कालीनैवेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—स एवेति॥ चशब्दः शङ्कापरिहारसमुच्चये। केषाञ्चित्पुरुषाणां इत्युपलक्षणम्। कदाचिदित्यपि द्रष्टव्यम्। 'सः' ईश्वरः। स्वप्नादीत्यादिशब्देन सुषुप्तिः गृह्यते। तुशब्दोऽवधारणे केषाञ्चिदेवेति। तद्व्यावर्त्यमाह—नेति। सर्वेषामित्युपलक्षणम्। सर्वदेत्यपि द्रष्टव्यम्। न कदाचित् केषाञ्चित्, किन्तु सर्वदा सर्वपुरुषाणां स परमात्मैव स्वप्नादिकर्तेति सौत्रचशब्दः साध्यधर्मसमुच्चायकः। यद्वा सौत्रैवशब्दः पुरुषान्तरे कालान्तरे अवस्थाप्रेरकत्वव्यवच्छेदकः। चशब्दस्तु अवधारणार्थः परमात्मनः ईश्वरान्तरसाहित्येन सर्वावस्थाप्रेरकत्वव्यवच्छेदकः। अत एव टीकायां पक्षान्तरनिषेधार्थश्चशब्द इत्युक्तम्। तत्त्वप्रदीपरित्या हेतौ वा चशब्दः। तस्मात्स एव परमात्मा सर्वकर्ता, नान्यो न च किञ्चित्स्वभावत एव। स्वभावस्यापि परमात्माधीनत्वादित्यभिप्राय इत्युक्तम्। इति न च मन्तव्यमित्यन्वयः। कुत इत्यतस्तत्र हेतुत्वेन कर्मेत्याद्यंशं योजयति—एष ह्येवेति। श्रुताविति शेषः। 'कर्मणि' सर्वक्रियाहेतुत्वे। तथाच 'एष ह्येव' इति श्रुतावीशस्यैव सर्वकर्महेतुत्वं, नान्यस्येत्येवकारेणान्यत्र क्रियाहेतुत्वस्य 'अवधारणात्'

न च केषाञ्चित्स्वप्नादिकर्ता न तु सर्वेषामिति। 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति' (कौ. ३-८). इति कर्मण्यवधारणात्।

(२) प्रदर्शकस्तु सर्वेषां स्वप्नादेरेक एव तु।
परमः पुरुषो विष्णुस्ततोऽन्यो नास्ति कश्चन॥

इत्यनुसारिस्मृतेश्च। 'एष स्वप्नान्प्रदर्शयत्येष प्रबोधयत्येष एव

व्यवच्छेदात्स्वप्नादिप्राप्तेरपि क्रियारूपत्वात्स एव सर्वेषां सर्वावस्थाप्रेरको, न केषाञ्चिदिति भावः। अनेन सौत्रकर्मशब्दो लक्षणया कर्मणामीशैकाधीनत्वश्रुतिपर इत्युक्तं भवति। यद्यपि सुधायां श्रुतिस्थः साधुकर्मशब्दो मोक्षजनकज्ञानाद्युपलक्षकः। असाधुकर्मशब्दश्च मिथ्याज्ञानाद्युपलक्षक इत्युक्तम्। तथापि कर्मशब्दस्यात्रोक्तक्रियावाचित्वापरित्यागेन उन्निनीषतिवाक्यपर्यालोचनया उपलक्षणोक्तेरदोषः। व्याख्यातेयं श्रुतिर्वैषम्याधिकरणे॥

(२) प्रदर्शक इति॥ स्मृतेरित्यनेन स्मृतेरित्यंशोऽनुसारीत्यनेनान्वित्यंशो व्याख्यातः। स्फुटमभिमतार्थाभिधायकत्वमनुसारित्वम्। हेतुसमुच्चये चः। स्मृतौ तुशब्दश्चार्थः। यतः स्वप्नादेर्जनकश्चेति तत्त्वप्रदीपोक्तेः। द्वितीयो मुख्यत्वविशेषद्योतकः। सर्वदेति शेषः। तथाच विष्णुरेव मुख्यतः सर्वदा सर्वेषां स्वप्नादेरवस्थानस्य 'प्रदर्शकः' तत्प्रेरकः तज्जनकश्च एक एव, न तु सद्वितीयः पुरुषान्तरसहितः। स च विष्णुरेव भवेत्, नान्यः, कुतः? यतस्ततः 'कश्चन' कोऽपि परमः पुरुषो नास्त्यत इत्यर्थः। इति श्रुतिश्चेत्यन्वयः। यत इति शेषः। अनेन शब्दादित्यंशो व्याख्यातः। श्रुतावेवशब्दः सर्वत्र सम्बध्यते। अन्यथा स्वप्नानिति बहुवचनेन सर्वपुरुषसम्बन्धिसार्वकालिकावस्थाप्रेरकत्वलाभेऽपि तस्यान्यस्यापि सर्वावस्थाप्रेरकस्य सत्त्वेऽपि सम्भवेन तद्व्यावृत्त्यलाभात्परमात्मन एव सर्वावस्थाप्रेरकत्वरूपविवक्षितार्थासिद्धिप्रसङ्गात्। न चावधारणस्य पूर्वसम्बन्धस्य प्रयोजनवत्त्वेऽपि परम इति वाक्ये सम्बन्धो व्यर्थ इति वाच्यम्। अन्यस्यापि सर्वावस्थाप्रेरकस्य सत्त्वे तस्यापि परमत्वप्राप्त्या 'एष ह्येव परमः' इत्यवधारणासम्भव इति बाधकोपन्या-

परम आनन्दः' ( )इति च श्रुतिः 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' (बृ. उ. ३-४-१५) इति च विधिः ॥ ९ ॥

॥ इति कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ ७. सम्पत्त्यधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ ॐ ॥ १० ॥

मोहावस्थायां परमेश्वरेऽर्धप्राप्तिर्जीवस्य ।

सार्थत्वात् । तथाच यतः 'एषः' परमात्मैव 'स्वप्नान्' स्वप्नावस्थाः 'प्रदर्शयति' संयोजयति जीवान्, यतश्चैष एव सुप्तजीवान् प्रबोधयति अत एष एव 'परमः' सर्वोत्तमः 'आनन्दः' पूर्णानन्द इति श्रुत्यर्थः। 'विधिः' परमात्मन एवोपास्यत्वविधायकश्रुतिरिति । अनेन विधेरित्यंशो व्याख्यातः। अत्रापि चशब्दो योज्यः। यत इति शेषः । अन्यस्यापि प्रेरकस्य सद्भावे तस्याप्युपास्यत्वप्राप्त्या श्रुतौ परमात्मन एवोपास्यत्वाव-धारणानुपपत्तिरिति भावः। श्रुतिस्तु भाक्तनये व्याख्याता ॥

॥ इति कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ ७. सम्पत्त्यधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे ईश्वरस्यावान्तरावस्थासंस्थितजीवप्राप्यत्वमहिमा निरूप्यते। भगवत्येव मोह इति पूर्वपक्षे मोहावस्थायाः सुषुप्त्यन्तर्भावापत्त्या पृथगवस्थासंस्थितजीवप्राप्यत्वमहिमालाभात् मोहावस्थाया अर्धप्राप्ति-रूपत्वेन ईश्वरतदितराधिकरणकत्वमिति समर्थनेन पृथगवस्थात्वसमर्थन-मपि तन्निरूपणोपयुक्तमेव भवति । अत्र भगवत्येव मोहो न तदितरत्रापीति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य प्रतिज्ञांशं तावद्व्याचष्टे—मुग्ध इति ॥ मोहेत्यनेन 'मुग्धे' मूर्छायामिति मुग्धपदं भावार्थकक्तप्रत्ययान्ततया व्याख्यातम्। परमेश्वरेत्यनेन तदभावसूत्रादात्मनीत्यस्यानुवृत्तिः सूचिता। अर्धप्राप्तिरिति। भगवदुदरे अर्धप्रवेश एवेत्यर्थः। अनेनार्धसम्पत्तिपदं

(२) हृदयस्थात्पराज्जीवो दूरस्थो जाग्रदेष्यति ।
समीपस्थस्तथा स्वप्नं स्वपित्यस्मिन् लयं व्रजन् ॥
यत एवं त्रयोऽवस्था मोहस्तु परिशेषतः ।

व्याख्यातम् । 'पर' इति सूत्रादनुवृत्तस्य अस्येत्यस्यार्थो जीवस्येति । अनेन न मोह ईश्वर एव, नापि तदितरत्रैव, किन्त्वीश्वरे तदितरत्र चेति सिद्धान्तप्रतिज्ञा प्रदर्शिता भवति ॥

(२) एवं प्रतिज्ञांशं व्याख्याय परिशेषादिति हेत्वंशं व्याख्यातुं प्रतिज्ञाहेत्वात्मकसमस्तसूत्रार्थे स्मृतिमुदाहरति—हृदयस्थादिति ॥ ल्यब्लोपनिमित्ते पञ्चम्यौ । तथाशब्दस्समुच्चये । तथाच यदा जीवः 'परात्' परमात्मानमपेक्ष्य 'दूरस्थः' अक्षिस्थो भवति तदा 'जाग्रत्' जाग्रत्त्वमेष्यति । यदा तु 'समीपस्थः' कण्ठदेशस्थस्तदा स्वप्नावस्थामेष्यति । यदा च 'अस्मिन्' परमात्मनि 'लयं' मक्षिकाणां ग्रहगोधिकादेहान्तःप्रवेशवत्प्रवेशं व्रजन् भवति तदा 'स्वपिति' सुप्त्यवस्थां प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु जीवस्य दक्षिणाक्षिस्थत्वे दूरस्थत्वं कुतः? तत्रापि 'दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजसः' (मां.उ. २-२.) इति श्रुतेः विश्वनामकपरमात्मसामीप्यसत्त्वादित्यत उक्तं—हृदयस्थादिति । तथाच नेह यत्किञ्चिद्रूपात्सामीप्यमभिप्रेतम्, किन्तु हृदयस्थप्राज्ञनामकपरमात्मानमपेक्ष्य, तच्च नातिप्रसङ्गीति भावः । त्रय इत्यावर्तते । लिङ्गव्यत्ययः । अवस्था इति बहुवचनम् । न तथेति शेषः । तथाच 'यत एवं' उक्तप्रकारेण 'त्रयः' तिस्रः 'अवस्थाः' जाग्रदाद्याः परमात्मविदूरत्वतत्सामीप्यतत्प्रवेशार्धप्रवेशाख्यप्रकारेषु मध्ये 'त्रयः' क्रमेण परमात्मविदूरत्वसामीप्यप्रवेशरूपप्रकारत्रययुताः, मोहस्तु न तथा, अतः 'परिशेषतः' प्रसक्तप्रतिषेधे परिशिष्यमाणे बुद्धिः परिशेषः, तेन तत्कारणानुमानं गृह्यते । तस्मात् मोहः अर्धप्राप्तिः' अर्धप्रवेशाख्यप्रकारयुक्त इति ज्ञेय इत्यर्थः । यद्वा—दूरस्थत्वादित्रयः प्रकाराः यत एवमवस्थात्रयेऽपि नियुक्ता अतः परिशेषात् 'अवस्था' अवान्तरावस्थारूपो मोहोऽर्धप्राप्तिरिति ज्ञेय इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे न लिङ्गव्यत्ययः । अवस्थापदं चैकवचनान्तम् । अवस्थात्रये विनियुक्ता इति प्रकारा इति च शेष इति ध्येयम् । न च 'हृदि ह्येष आत्मा' (प्र. ३-६.) इति श्रुतेर्हृदिस्थानां जीवानां कथमक्ष्यादिस्थत्वमिति वाच्यम् । देवाना-

अर्धप्राप्तिरिति ज्ञेयो दुःखमात्रप्रतिस्मृतेः ॥
इति वाराहे ॥

मंशेन तदितरेषामभिमानातिशयेन प्रकाशगुणेन वा हृदयस्थत्वोपपत्तेः । उक्तं हि देवताविषये बृहदारण्यकभाष्ये—

हृदये संस्थितो जीवो विशेषेण हरिस्तथा ।
चक्षुरादिषु रूपाणि जाग्रत्काले तयोस्सदा ॥
बहूनि सन्ति तान्येव यदैकीभावमाप्नुयुः ।
हृदयस्थेन रूपेण तदा जीवो न किञ्चन ॥
जानातीति विदुः प्राज्ञाः ॥ इति ॥

न चैवमैतरेयभाष्ये न हि जीवस्याक्ष्यादिषु पृथक्शिरोबाह्वादिकं विद्यते हृदिस्थमेव हि तस्य रूपमित्युक्तिविरोधः । 'पृथक्' स्वरूपाद्भिन्नं शिरआदिकं नास्तीति विशिष्टनिषेधाभ्युपगमात् । अन्यथा तयोः 'चक्षुरादिषु बहूनि रूपाणि सन्ति' इत्युक्तिविरोधात् । रूपशब्दितशरीरस्य शिरआदिकं विनाऽयोगात् । अत एव तत्र जागरितेऽप्यक्ष्यादिषु विशेषसन्निहितं भवतीत्युक्तम् । देवेतरजीवविषयं वा तद्भाष्यं, तथात्वे शिरोबाह्वादिकमित्यस्य शिरआदिमद्रूपमित्यर्थः । ननु मोहस्यावस्थात्रयातिरेकित्वे परं दूरस्थत्वादिप्रकारत्रयस्यावस्थात्रये विनियुक्तत्वात्परिशिष्टोऽर्धप्रवेशो मोहे भवेत्, तदेव कुत इत्यत आह—दुःखेति । दुःखपदमात्मकालयोरुपलक्षणम् । प्रतिस्मृतिः अनुसन्धानम् । मात्रपदेन दुःखात्मकालेतरविषयदर्शनं व्यावर्त्यते । अनेन मोहस्यावस्थात्रयातिरेकित्वं परिशेषात्सिद्धमित्युक्तं भवति । तथा हि—न तावत्सुप्त्यन्तर्भावो मोहस्य, दुःखानुसन्धानात् । न च तदानीं कारणाभावेन दुःखानुदयात्कथं तदनुभव इति वाच्यम् । मोहात्प्राग्विषयानुभवजन्यस्य दुःखस्य तदानीमनुसन्धानसम्भवात् । नापि जाग्रत्स्वप्नयोरन्तर्भावः । दुःखात्मकालातिरिक्तविषयादर्शनात् । अतः परिशेषान्मोहस्य पृथगवस्थात्वसिद्धिरिति । यद्वा—अनेन मोहे अर्धप्राप्तिसमर्थनाय साक्षादेव परिशेषप्रकारः प्रदर्श्यते । तथाहि—न सुप्ताविव मोहे समग्रप्राप्तिः दुःखानुसन्धानात् । नापि जाग्रत्स्वप्नयोरिवाप्राप्तिरेव, दुःखमात्रानुसन्धानेन अन्यार्थादर्शनात् । अतः परिशेषादर्धप्राप्तिरेवेति । वाराहे उक्तमिति शेषः । न केवलं सूत्रे, किन्तु वाराहे चेति चशब्दार्थः ॥

(३) सोऽपि तत एवेति सिद्धम् ।

(४) मूर्छाप्रबोधनं चैव यत एव प्रवर्तते ।
स ईशः परमो ज्ञेयः परमानन्दलक्षणः ॥
इति कौर्मे ॥ १० ॥

॥ इति सम्पत्त्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

---

(३) ननु मोहे जीवस्य अर्धप्रवेशरूपावस्थानमेव चिन्त्यते। तदयुक्तम् । मोहस्येश्वराधीनतायाः असिद्धत्वेन तस्यैवेह चिन्त्यत्वात् । केवलैतच्चिन्तनस्य व्यर्थत्वात् । न च शङ्काकारणाभाव इति वाच्यम् । मोहे आघातव्याध्यादिकारणान्तरस्यापि दर्शनेन तस्येश्वरानधीनत्वशङ्कोदयात् इत्यत आह—सोऽपीति ॥ अपिशब्दस्समुच्चये। तत इत्यावर्तते। भवतीत्यध्याहारः। तथाच यतः न केवलं स्वप्नादिः, अपि तु 'सः मोहोऽपि तदुद्बोधश्च 'तत एव' ईश्वरादेव भवतीति, 'तत एव' कर्मानुस्मृत्यादिपूर्वोक्तहेतुत एव सिद्धम्। अतस्स ततोऽन्यतो वेति चिन्ता न क्रियत इत्यन्वयः ॥

(४) ननु कर्मानुस्मृत्यादेः साध्यसङ्कोचः कार्यः। अन्यथा घातादिबाह्यकारणदर्शनविरोध इत्यतो निमित्तकारणविषयं तत्, अन्यथा विशेषस्मृतिविरोधादिति भावेन तां स्मृतिमुदाहरति—मूर्छेति ॥ इदं च व्यस्तं समस्तं च। समासे मूर्छायाः प्रबोधनमिति विग्रहः। चस्समुच्चये। तथा च मूर्छा मूर्छायाः प्रबोधनं च 'यतः' यस्मादेव 'प्रवर्तते' उत्पद्यते स परम ईशः परमेश्वर एव ज्ञेयो, न ब्रह्मादिजीवः। कुतः? यतः सः 'परमानन्दलक्षणः' परमः उत्तमः पूर्णो वा आनन्दः स्वरूपलक्षणं यस्यासौ तथोक्तो नान्योऽत इति योजना। कौर्मे उक्तमिति शेषः। अस्यातः सोऽपि तत एवेति पूर्वेणान्वयः। तथाच मोहावस्थाया ईश्वराधीनत्वस्य पूर्वन्यायसिद्धत्वेन अविचार्यत्वात् अनिश्चितस्वरूपायाश्च तदधीनत्वज्ञानायोगात् अवस्थास्वरूपविचारोऽपि तदधीनत्वप्रतिपत्तिहेतुत्वात् सार्थक एवेति भावः ॥

॥ इति सम्पत्त्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

८. न स्थानतोऽप्यधिकरणम् ॥

(१) स्थानापेक्षया परमात्मनो भेदादनुग्राह्यानुग्राहकभाव इति ।

(२) अत आह—

**सू—ॐ ॥ न स्थानतोऽपि परस्योभय-
लिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ॐ ॥ ११ ॥**

८. न स्थानतोऽप्यधिकरणम् ॥

(१) अत्रेश्वरस्य सर्वरूपेषु निर्दोषाशेषगुणत्वं समर्थ्यते । तत्र नस्थानतोऽपीत्यनेन सूचितं पूर्वपक्षं दर्शयति—स्थानेति ॥ स्थानानां सुरनरादिसर्वशरीराणां तत्रापि दक्षिणाक्ष्यादीनां अपेक्षया तद्भेदापेक्षया स्थानभेदान्निमित्तादिति यावत्। न केवलं स्थानानां, किन्तु स्थानिपरमात्मनोऽपीति वा न केवलमात्मनां जीवानां अनात्मनां पटादीनां, किन्तु परमात्मनोऽपीति वाऽपिशब्दार्थः । ततः किमित्यतोऽनिष्टमापाद्यमाह—अनुग्राह्येति । स्यादिति शेषः । अपिशब्दोऽत्रापि सम्बध्यते । परमात्मन इति पञ्चमी षष्ठी च । तथा च परमात्मनः सकाशाद्धटादीनां स्थानभेदाद्भेददर्शनात् तत एव भेदनिमित्तकगुणादितारतम्यस्यापि दर्शनात् तत एवानुग्राह्यानुग्राहकभावदर्शनात् तद्वद्विश्वादिरूपिणः परमात्मनोऽपि परस्परं स्थानापेक्षया 'भेदात्' भेदप्राप्तेः तत एव गुणादितारतम्यमनुग्राह्यनुग्राहकभावश्च स्यादिति योजना । एवंच स एवेत्युक्तमयुक्तमिति भावः ॥

(२) एवं पूर्वपक्षं प्रदर्श्य सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे—अत इति ॥ न केवलं स्वतः, किन्तु 'स्थानापेक्षया' स्थानभेदादपीत्यर्थः । अनेन सूत्रे स्थानपदं तद्भेदोपलक्षकं, सप्तम्यर्थे च तसिरित्युक्तं भवति । परस्येत्यस्य व्याख्या—परमात्मन इति । सूत्रे परस्योभयत्वमित्येवोक्तौ वियदादिवत्पाणिपादाद्यवयवरूपैकैकदेशतोऽनेकस्थानस्थितत्वं तत्रैव भेदाभावश्च विज्ञायेत तदुभयं प्रमाणासिद्धम्, परमात्मा नैकैकदेशतः अनेकस्थानः एकदेशतोऽपि पूर्णत्वादिति युक्तिविरुद्धम्, 'सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखो विश्वः' (मा २-३.) इति स्पष्टश्रुतिविरुद्धं च। अतस्तन्मा विज्ञायीति उभयलिङ्गमित्युक्तम् । तत्र भिन्नमित्यनेनोभयपदं व्याख्यातम् । रूपमित्य-

स्थानापेक्षयाऽपि परमात्मनो न भिन्नं रूपम् ।

(३) 'सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते' (ऐ. आ. ३-२-३.) इति श्रुतिः ।

नेन लिङ्गपदं, 'लिङ्गं स्वरूपमुद्दिष्टम्' इति वचनात् । रूपस्वरूपशब्दयोश्च पर्यायत्वात् । तथाच पूर्वपक्षे विश्वादिरूपिणो हरेः समग्ररूपेणैव भिन्नस्थानस्थितत्वहेतुको भेदो ज्ञायत इति भावः । सिद्धान्ते न भिन्नमिति विशिष्टनिषेधो विशेषणीभूतभेदनिषेधपर्यवसितः । भेदशब्देन च सुधोक्तरीत्या अन्योन्याभावस्य तत्साध्यगुणादिकृतहीनाधिकभावस्य तत्साध्यानुग्राह्यानुग्राहकभावस्य च ग्रहणम् । उभयशब्दस्य भिन्नार्थत्वं चोभशब्दपर्यायत्वात्सिद्धम् । तच्च 'उभादुदात्तः' इति सूत्रवृत्तिसिद्धम् । सूत्रे रूपमित्यनुक्त्वा लिङ्गमित्युक्तिः न स्थानापेक्षयाऽपि परमात्मनो भिन्नं रूपं, न हि स्थानभेदस्तस्योभयत्वस्य लिङ्गं कारणं वा भवति । स्थानभेदेऽपि तद्गतवस्त्वेकत्वोपपत्तेः । स्वप्नाद्यवस्थाभेदेऽपि तद्गतो भोक्तुरेकत्ववदिति तत्त्वप्रदीपे, न स्थानभेदस्तद्भेदस्य ज्ञापकः कारको वा स्यादिति आनन्दमालायां चोक्तस्यार्थान्तरस्य ज्ञापकत्वरूपस्य ज्ञापनार्था । तदपि पूर्वपक्ष्यभिमतहेतोरप्रयोजकत्वोद्घाटनार्थम् । तथाच तत्त्वप्रदीपकारस्य स्थानत इति प्रथमार्थे तसिः । उभयमिति च भावनिर्देशः । तस्य द्वित्वपर्यायत्वाद्भेदत्वम् । लिङ्गत्वं च ज्ञापकत्वं कारणत्वं वाऽभिप्रेतम् । परमात्मनो रूपं विश्वादिलक्षणं स्थानभेदान्न भिन्नं ज्ञेयमिति भाष्यार्थश्चाभिप्रेत इति ध्येयम् ॥

(३) कुतो नेत्यतस्तद्धेतुत्वेन प्रवृत्तं सर्वत्र हीति सूत्रखण्डं व्याचष्टे— सर्वेष्विति ॥ इतिशब्दः प्रकारवाची । एकत्वमेकवचनार्थः । तथाच 'सर्वेषु भूतेषु' सुरनरादिदेहेषु तत्रापि चक्षुरादिस्थानेषु 'एतं' परमात्मानमेकमेव 'ब्रह्म' पूर्णगुणमाचक्षते विद्वांस इति श्रुत्यर्थोऽत्राभिप्रेतः । सर्वत्राधिकरणेषु नैवं इति । 'हि' इति श्रुतिरैतरेयेऽस्तीति शेषः ॥ तथाच 'हि' यतः परस्य 'सर्वत्र' सर्वेषु नैवं निर्दोषाशेषगुणत्वाभेदप्रतिपादिका 'सर्वेषु भूतेषु' इति श्रुतिरस्ति अतो न तस्य स्थानभेदात् उभयं लिङ्गं मन्तव्यमिति योजना ॥

(४) एकरूपः परो विष्णुः सर्वत्रापि न संशयः ।
ऐश्वर्याद्रूपमेकं च सूर्यवद्बहुधेयते ॥
इति मात्स्ये ।

(५) प्रतिदृशमिव नैकधार्कमेकं
समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः ।
इति च भागवते ॥ ११ ॥

---

(४) ननु हरेः समग्ररूपेणानेकस्थानस्थितत्वं कथमुपपद्यते तदन्यत्राद्दष्टत्वादित्यतः सर्वत्रेत्यनेन सूचितां सर्वत्रेतिपदघटितां स्मृतिमुदाहरति—एकरूप इति ॥ रूपशब्दोऽवतारधर्मपरः । अपिरभिव्याप्तौ । तथा च विष्णुः सर्वत्रापि स्थानेषु गुणादिभिरवतारैश्चैकरूप एव अभिन्नरूप एवास्ति, न भिन्नो न वा हीनाधिकरूपः । स च सर्वत्र 'परः' अवयवैः पूर्ण एव, न त्वेकदेशेन स्थितः । कथमेतदित्यत आह—'ऐश्वर्यात्' ईश्वरत्वादिति । चोऽप्यर्थः । तथाचैकमपि तद्रूपं ऐश्वर्यात् बहुधा अनेकस्थानेषु सामग्र्येणैव सूर्यवत् अनेकधा स्थितं ज्ञायते इत्यर्थः । सूर्यवदित्युक्त्या अन्यत्राद्दष्टशङ्का निरस्ता । 'मात्स्ये' पुराणे उक्तमिति शेषः ॥

(५) सूर्यदृष्टान्तं स्पष्टयन् उक्तार्थे स्मृतिं चाह—प्रतिदृशमिति ॥ इदं च—

तमिममहमजं शरीरभाजां
हृदि हृदि विष्ठितमात्मकल्पितानाम् ।

इति पूर्वार्धेन सह व्याख्येयम् । तथाहि—'प्रतिदृशं' दृशं दृशं प्रति चक्षुरभिमानितया तन्नियामकत्वेनैश्वर्यवशात् 'नैकधा' नसमासः । अनेकरूपेण स्थितमर्कमिव तं यथा एकमेव समधिगच्छति ज्ञानी, तथा अहमपि 'आत्मकल्पितानां' परमात्मसृष्टानां 'शरीरभाजां' जीवानां 'हृदि हृदि' प्रतिहृदयं 'विष्ठितं' समग्ररूपेणैव विविधतया स्थितं 'तं' ईश्वरं 'इममजं' कृष्णं एकत्वसङ्ख्याविशिष्टमभिन्नं भेदमोहो भेदोऽस्तीति व्यामोहो विधूतः अवतारगुणादिषु निरस्तो भेदभ्रमो यस्य सः, समधिगतोऽस्मीत्यर्थः । करचरणादिरूपसामग्र्यमात्रेऽयं दृष्टान्तः न तु द्रव्यपूर्तिरूपेऽपि । सूर्यस्य ईश्वरवच्चक्षुरादिषु द्रव्यपूर्त्या स्थित्यभावादिति ध्येयम् ।

(६) सू—ॐ ॥ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ ॐ ॥ १२ ॥

कार्यकारणबद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ ।
प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तु तुर्ये न सिध्यतः ॥ (मा. २-१६.)
इति भेदवचनान्नेति चेत्—

यद्वा—'प्रतिदृशं' दृशं दृशं प्रति मां प्रति मां प्रत्ययं वर्तत इति नैकधा बहूनामाभिमुख्येन स्थितमर्कमेकमेकमिव ईश्वरमप्यहं एकं समधिगतोऽस्मीत्यर्थः। न चास्मिन् पक्षे सूर्यस्य वस्तुतोऽनेकस्थानत्वाभावात्कथमस्य पूर्वप्रमाणगतसूर्यदृष्टान्तस्पष्टनरूपत्वमिति वाच्यम्। मां प्रति मां प्रतीति भ्रान्त्या बहुधा व्यवस्थितस्य सूर्यस्य यथैकत्वज्ञानमित्येवंस्पष्टनरूपत्वसम्भवात्। इति चेति। न केवलं मात्स्ये, किन्तु भागवते चोक्तार्थोऽभिहित इति चशब्दार्थः। प्रथमस्कन्धे युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यमेतत्।

(६) उक्तमाक्षिप्य समादधत्सूत्रमुपन्यस्याक्षेपांशं तावद्व्याचष्टे—नेति॥ भेदवचनादित्यनेन भेदशब्दो वचनपरतया व्याख्यातः। शेषित्वादेरुपलक्षणमेतत्। तथाच 'कार्यकारणबद्धौ' इति भेदकधर्मोक्तिमुखेन भेदोक्तेर्विश्वाद्यात्मनः परस्यानुग्राह्यानुग्राहकभावान्न तस्याभेदो निर्दोषत्वं गुणपूर्णत्वं च युक्तमित्यर्थः। 'सर्वत्र हि' इत्युक्तानुमानं तु प्रतिपक्षितत्वादसाधकमिति भावः। 'कार्य' इति माण्डूकश्रुतौ कार्यशब्देनाज्ञानकार्यस्वातन्त्र्यभ्रमरूपं वा, तत्त्वप्रदीपोक्तरीत्या प्रकृतिकार्यदेहेन्द्रियादिविषयकममताभिमानादिरूपं वा, जागरणं जाग्रत्कालीनभ्रमकार्यभूतभ्रमरूपस्वप्नश्च विवक्षितः। न च स्वप्नस्य जाग्रत्कालीनभ्रमकार्यत्वं कथमिति वाच्यम्। जाग्रत्कालीनभ्रमाहितसंस्कारात्स्वप्नकालीनजाग्रत्त्वभ्रमोत्पत्तिसम्भवात्। कारणशब्देन तु अज्ञानं वा, भ्रान्तिकारणप्रकृतिर्वा, 'स्वप्नादुत्थाने तैजसाद्विभक्तो विश्वः' इति माण्डूकभाष्योक्तेः जाग्रदवस्थाकारणं स्वप्नो वा विवक्षितः। बद्धत्वं च सिद्धान्ते बन्धस्वामित्वम्। पूर्वपक्षे बन्धकत्वे अवान्तरभेदादेव रूपभेदो वक्तुं शक्यः। तथापि सिद्धान्ते पूर्वपक्ष्यभिमतबद्धत्वनिरासाय तद्व्याख्यानपरस्मृत्युदाहरणात्पूर्वपक्षे बद्धत्वमेवा-

(७) न, 'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' (बृ. ५-७-३.) अयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम्' (बृ. ४-५-१.) 'अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि च बहूनि चानन्तानिच

भिप्रेतम्। अत एव टीकायां उभयपरबद्धशब्दप्रयोगः। अत्र कार्यं च कारणं चेति, कार्यं कारणं यस्येति, कार्यस्य कारणमिति च विग्रहः। तथा च अविद्याकार्यभ्रमरूपजाग्रत्त्वेनाविद्यातत्कार्यस्वप्नरूपोभयकारणकजाग्रत्त्वेन च बद्धो विश्वः कार्यकारणबद्धः। तैजसोऽप्येवमुभयबद्धः। प्राज्ञस्तु कारणमात्रबद्धः। जाग्रत्स्वप्नयोः कारणं यदज्ञानं तन्मात्ररूपसुप्तिबद्धत्वात्कार्यकारणाकारेण द्वावपि बन्धौ तुर्याख्यरूपे न स्त इत्यर्थः॥

(७) परिहारांशं व्याचष्टे नेति॥ नैतच्छ्रुतिबलेनेश्वररूपाणां भेदो वक्तव्य इत्यर्थः। कुतो नेत्यतः प्रवृत्तं प्रत्येकमतद्वचनादित्यंशं व्याचष्टे— एष त इति। इति प्रत्येकमित्यस्यानन्तरं परस्परं मूलरूपेणेति च शेषः। इदं च 'एष त आत्मा' इति प्रत्येकमभेदवचनात् 'अयमेव सः' इति प्रत्येकमभेदवचनात् 'अयं वै हरयः' इति प्रत्येकमभेदवचनादिति वाक्यत्रयेऽप्यावृत्त्या योज्यम्। तत्राद्ययोः प्रत्येकं परस्परमित्यस्यान्वयः। अन्तेन तु मूलरूपेणेत्यस्य। अनेन 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्....योऽप्सु तिष्ठन्... योऽग्नौ तिष्ठन्' (बृ. ५-७) इत्यादिना भगवतोऽनेकस्थानान्युक्त्वा तत्र तत्र प्रत्येकं 'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' इति तत्तत्स्थानगतभगवद्रूपाणां परस्परमन्योन्यमभेदवचनात्। तथा 'यः पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयो.... योऽप्सु तेजोमयोऽमृतमयो....योऽग्नौ तेजोमयोऽमृतमयो . . . यो वायौ' (बृ. ४-५.) इत्यादिना भगवतोऽनेकस्थानस्थितत्वमभिधाय तत्र तत्र प्रत्येकं 'अयमेव स योऽयमात्मा . . . . . अयमेव स योऽयमात्मा' इति तद्रूपाणां परस्परमभेदवचनात्। तथा 'अयं वै हरयोऽयं वै दश' (बृ. ४-५-१९) इति भगवद्रूपाणां मूलरूपेणाभेदवचनादिति हेत्वर्थ उक्तो भवति। सूत्रभाष्ययोः प्रत्येकमित्युक्तिरादरसूचनार्था। तत्प्रयोजनं तु सिद्धान्तश्रुतीनां प्राबल्यसूचनेन ताभिः पूर्वपक्षश्रुतेर्बाधसूचनम्। तेन भेदाभेदवचनयोः साम्यादनिर्णय इति शङ्का निरस्ता। 'एष ते' इति बृहदारण्यके उद्दालकं प्रति याज्ञवल्क्यवचनमेतत्। 'एषः' पृथिव्यन्तर्याम्येव तवान्तर्यामीत्यर्थः। एवमबादावपि। 'अयमेव सः' इत्यारभ्य 'इदं

तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनम्' (बृ. ४-५-१९) इति प्रत्येकमभेदवचनात् ॥ १२ ॥

सर्वम्' इत्यन्तमपि। तत्रैव मधुब्राह्मणे श्रुतम्। तदर्थस्तु-यः 'तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः' इति पूर्ववाक्ये तेजःपूर्णत्वनित्यस्वरूपत्वपूर्णत्वगुणः परमात्मा अभिहितः सोऽयम्। अयं क इत्याशङ्कायामाह—य इति। अयं स एव यः पूर्वोक्त आत्मा सर्वगो हयशीर्षाख्यः। 'इदं' रूपं 'अमृतं' नित्यमुक्तं 'सर्वमिदं' जगत् 'ब्रह्म' तदधीनमिति। 'अयं वै हरयः' इत्यारभ्य 'इत्यनुशासनम्' इत्यन्तमपि बृहदारण्यके श्रुतम्। अनेन हि परमात्मरूपाणामभेदे प्रमाणत्वेन 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश' (ऋ.६-४७-१८.) इति मन्त्रमुदाहृत्य व्याख्यातः। 'हरयो' हरिनामानो 'दश' मत्स्याद्याः 'अयं वै' मूलरूप्येव चशब्दात्सूचितानि शतानि नारायणादिहरिनामकानि अयमेव। एवमृक्स्थं 'शता दश' इत्येतद्व्यूहद्वयपरत्वेन व्याख्याय दशशतानीति व्युत्क्रमेणान्वयेनैकव्यूहपरत्वेनापि व्याख्याति—सहस्राणीति। विश्वादीनि सहस्राणि अयं वा इत्यन्वयः। दशेत्येतद्बहुपर्यायमभ्युपेत्य व्यूहान्तरपरत्वेनापि व्याख्याति—बहूनि चेति। परादीनि बहूनि च हरयोऽयं वा इत्यन्वयः। 'शतमनन्तं भवति' (   ) इति वचनाच्छतेत्येतदनन्तपर्यायमित्यभिप्रेत्य व्यूहान्तरपरत्वेनापि व्याचष्टे—अनन्तानि चेति। अजितादीन्यपि हरयोऽयं वा इत्यन्वयः। एवं मत्स्यादिपरमात्मरूपाणामभेदमुक्त्वा तन्महिमानमाह—तदेतदिति। 'तत्' प्रसिद्धमेतद्रूपजातं 'ब्रह्म' गुणपूर्णं न विद्यते पूर्वं यस्मात्तत् 'अपूर्वं' अनादि न विद्यते परमुत्तरं यस्मात्तत् 'अनपरम्' अन्तशून्यं न विद्यतेऽन्तरमन्यद्यस्य तत् 'अनन्तरम्' न विद्यते बहिरन्यद्यस्य तत् 'अबाह्यं' इदमेव सर्वस्मादन्तरं बाह्यं चेत्यर्थः। ब्रह्मायमात्मा सर्वमनुभवतीति 'सर्वानुभूः' सर्वज्ञ इति 'वेदानुशासनं' वेदव्याख्यानमित्यर्थः। पुनर्ब्रह्मेत्युक्तिस्तात्पर्यार्था, अनेकविशेषणसम्बन्धार्था वा। यद्वा—ब्रह्मेत्यनुवादोऽतो न पौनरुक्त्यम्। तथाच यत् ब्रह्मायमात्मा सर्वानुभूरित्यन्वयः। विधेयविवक्षया अयमात्मेति पुल्लिङ्गप्रयोगः॥

(८) सू—ॐ ॥ अपि चैवमेके ॥ ॐ ॥ १३ ॥

एवमभेदेनैव चशब्दादनन्तरूपत्वं चैके शाखिनः पठन्ति ।

अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमश्शिवः ।

ओङ्कारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥ (मा. ४-७.) इति ॥

---

(८) ननु नाभेदश्रुतिभिः भेदश्रुतेः बाधो युक्तः । तासां कतिपयरूपविषयत्वेन सावकाशत्वात् । नापि 'अयं वै हरयः' इत्यन्तिमश्रुतिविरोधः । तत्र परस्परमभेदानुक्तेः, मूलरूपेणापि 'एष त आत्मा . . . . . अयमेव सः' इतिवत् स्पष्टमभेदाप्रतीतेः । अतो भेदश्रुतिबलात् विश्वादीनां भेद एवेत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—अपीति ॥ अत्रापिः तत्त्वप्रदीपोक्तरीत्या न केवलं काण्वा एवं पठन्ति, किन्तु 'एके' अन्ये माण्डूकेया अपीति समुच्चयार्थः । एवमित्यनुवादः, अभेदेनेति व्याख्यानम् । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । तथाच अभिन्नत्वप्रकारं प्राधान्येनेत्यर्थः । विश्वाद्यनन्तरूपाणीति शेषः । चशब्दादित्यनन्तरं विष्णोस्समुचितामिति शेषः । द्वितीयान्तशब्दयोरेके पठन्तीत्यनेनान्वयः । यद्वा—अभेदेनेति सहयोगे तृतीया । तथाच चशब्दबोधितं 'अनन्तरूपत्वं' विश्वादिरूपाणामनन्तत्वं बहुत्वं अभेदेन सहैके पठन्तीत्यर्थः चस्समुच्चये । इति पठन्तीत्यन्वयः । इतिरावर्तते । स च हेतौ । तथाच इति यतः पठन्ति अतो न भेदश्रुतिमवलम्ब्य विश्वादिभेदो ग्राह्यः, न भेदश्रुतिः अभेदश्रुतिविरोधिनीति वा अध्याहारेणान्वयः । अनेन सूत्रे पठन्तीत्यस्य यतोऽतश्शब्दयोरुक्तसाध्यवाक्यस्य च अध्याहारः कार्य इति सूचितम् । श्रुत्यर्थस्तु—यद्यपि 'अमात्रो' भिन्नांशाशून्यः तथापि 'अनन्तमात्रः' अभिन्नानन्तांशवान् 'द्वैतस्योपशमः' द्वितीयेन प्रकारेणेतं द्वीतं इण् गतौ, भावे निष्ठा, द्वीतमेव द्वैतं, मिथ्याज्ञानं तस्योपशमस्तन्नाशकृत् । तत्त्वप्रदीपे तु—'अमात्रः' परिमाणरहितः 'अनन्तमात्रः' अनन्तरूपः 'शिवः' सुखात्मकः 'ॐकारः' ओमित्याक्रियमाणः प्रणववाच्यः परमात्मा येन जीवेन विदितः स एव मुनिः न त्वितर इति 'द्वैतस्योपशमः' भेदरहित इति व्याख्यातम् । पठन्तीत्यन्वयः ॥

(९) अभेदेऽपि भेदव्यपदेशः स्थानभेदादैश्वर्ययोगाच्च युज्यते ।

(१०) ब्रह्मतर्के च ।

बद्धो बन्धादिसाक्षित्वाद्भिन्नो भिन्नेषु संस्थितेः ।
निर्दोषाद्वयरूपोऽपि कथ्यते परमेश्वरः ॥ इति ॥ १३ ॥

॥ इति न स्थानतोऽप्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

---

(९) तर्हि का गतिः 'कार्यकारणबद्धौ' (मा. २-१६.) इति भेदव्यपदेशस्येत्यत आह—अभेदेऽपीति ॥ विश्वादिरूपाणामभिन्नत्वेऽपीत्यर्थः । यद्यपि तथापीत्यर्थे अपिशब्दः । अनेन सौत्रापिशब्दस्यार्थान्तरं दर्शितम् । भेदव्यपदेशो युज्यत इति । विश्वादयो बद्धाः तुरीयस्त्वबद्ध इति भेदकधर्मोक्तिमुखेन भेदोक्तिर्युज्यते इत्यर्थः । अनेनैवंशब्दस्यार्थान्तरं दर्शितम् । कथं युज्यते अत आह—स्थानभेदादिति । अक्ष्यादितदन्यरूपस्थानभेदादित्यर्थः । तथाचाक्ष्यादिस्थो बद्धः अन्यत्रगस्त्वबद्ध इति भेदकधर्मोक्तिः स्थानभेदाद्युज्यते । तथा भेदोक्तिरपि स्थानगतभेदस्य स्थानिन्युपचाराद्युज्यत इत्यर्थः । 'अनन्योऽप्यन्यशब्देन' इत्यानन्दमयनयोदाहृतप्रमाणे तु अभेदे भेदव्यपदेशः अचिन्त्यैश्वर्यात् युज्यत इत्युक्तम् । तत् भेदव्यपदेशस्य मुख्यत्वाभिप्रायकम् । अभिन्नस्यैकस्य स्थानभेदोऽपि कुत इत्यत आह—ऐश्वर्येति । अचिन्त्यशक्त्याख्योपायादित्यर्थः । हेतुसाधकहेतुसमुच्चये चशब्दः ॥

(१०) ननु निर्दोषस्य हरेः कथं बन्ध इत्याशङ्कां परिहर्तुमुक्तार्थे चशब्दसूचितां स्मृतिमाह—ब्रह्मतर्के चेति ॥ न केवलमस्माभिरिति समुच्चये शङ्कापरिहारसमुच्चये वा चशब्दः । बन्धादीति । जीवस्य जाग्रदादिभ्रमकारणतया बन्धकर्तृत्वादित्यर्थः । आदिशब्देन दुःखादिदोषो गृह्यते । बद्ध इत्युपलक्षणम् । दुःखीत्यपि द्रष्टव्यम् । निर्दोषेति विशेषणयोः कर्मधारयो बहुलग्रहणात् । अपिः प्रत्येकं सम्बध्यते । तथाच परमेश्वरो यद्यपि निर्दोषः, तथापि 'बन्धादिसाक्षित्वात्' अन्यगतबन्धदुःखादि द्रष्टृत्वात्तत्स्वामित्वाच्च बद्धादिरिति कथ्यते । एवं परमेश्वरो यद्यपि 'अद्वयरूपः' अभिन्नरूपः । तथापि 'भिन्नेषु' अक्ष्यादिषु संस्थिते-

॥ ९. अरूपाधिकरणम् ॥

(१) रूपवत्वादनित्यत्वमिति ।

(२) अतो वक्ति—

सू—ॐ ॥अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्॥ॐ॥१४॥

प्रकृत्यादिप्रवर्तकत्वेन तदुत्तमत्वान्नैव रूपवद्ब्रह्म ।

निमित्ताद्भिन्न इति कथ्यते इति योजना । इति ब्रह्मतर्के इत्यन्वयः । उक्तमिति शेषः ॥

॥ इति न स्थानतोऽप्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ९. अरूपाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे विष्णोरप्राकृतरूपं समर्थ्यते । पूर्वपक्षयति—रूपवत्त्वादिति ॥ शुक्लादिरूपवत्त्वेन विग्रहवत्त्वेन चोक्तत्वादित्यर्थः । अत एव च तत्त्वप्रदीपे 'रूपोपन्यासाच्च पुरुषविधमपि' इत्यादिना रूपवत्त्वमुक्तमिति रूपशब्दितविग्रहवर्णोभयप्रापकसूत्रोदाहरणं कृतम् । न चैवं रूपशब्देन शुक्लादिगुणप्रतीतिः स्यात् अतः—शिरःपाणीत्युक्तमिति सुधाविरोध इति वाच्यम् । तस्यास्तन्मात्रप्रतीतिस्स्यादित्यर्थकत्वात् । 'अनित्यत्वं' देहतो नाशवत्त्वं, विष्णोः स्यादिति शेषः । एवं रूपवत्त्वादित्येतत् रूपवत्त्वेन 'रुक्मवर्णं, आदित्यवर्णम्' इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वादित्यपि व्याख्येयम् । तेन हेत्वसिद्धिः परिहृता । अनित्यपदं च विष्णो रूपवत्त्वे 'अरूपमव्ययम्' तदरूपमनामयम्' इत्यादिश्रुत्यप्रामाण्यं च स्यादित्यप्रामाण्यपरतयाऽपि व्याख्येयम्—यथा 'अनित्यमुच्यते' (१-२-१.) इति जैमिनिसूत्रे बाधकद्वयमुक्तं भवति, एवमरूपत्वपक्षेऽपि बाधकद्वयं टीकोक्तमनुसन्धेयम् । तथाच पक्षद्वयेऽपि भक्तिरनुपपन्नेति पूर्वपक्ष्यभिप्रायः ॥

(२) सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे—अत इति ॥ 'प्रकृत्यादिप्रवर्तकत्वेन' तन्नियामकत्वेनेति । अनेन तच्छब्दार्थो दर्शितः । आदिशब्देन भूतं गृह्यते । उत्तमत्वादित्यनेन प्रधानत्वादित्येतत्प्रकारान्तरेण व्याख्यातम् । तत्र पूर्वं उत्तमत्वे प्रकारप्रदर्शनरूपम् । सूत्रेऽरूपमितिवाच्ये रूपरूपिभेदनिवृत्त्यर्थमरूपवदित्युक्तं, तद्व्याचष्टे—नेति । प्राकृतभौतिकरूपवद्भिन्नमेवे-

(३) हिशब्दात् 'अस्थूलमनणु' (बृ. ५-८-८). इत्यादिश्रुतेश्च ।

(४) भौतिकानि हि रूपाणि भूतेभ्योऽसौ परो यतः ।
अरूपवानतः प्रोक्तः क्व तदव्यक्ततः परे ॥
इति मात्स्ये ॥ १४ ॥

त्यर्थः । न तु तद्वदित्येवकारार्थः । सूत्रे तदिति व्यस्तं समस्तं चेत्याशयेन व्यस्ततच्छब्दार्थमाह—ब्रह्मेति । तस्मात् नानित्यत्वं ब्रह्मणः शङ्क्यमिति वाक्यशेषः ॥

(३) ननु ब्रह्मणः प्रकृत्यादिसामर्थ्येन देहबन्धाभावेऽपि स्वेच्छालीलादिनिमित्तं रूपं किं न स्यादित्याशङ्कावारकतया हिशब्दं व्याचष्टे—हिशब्दादिति ॥ सूचिताया इति शेषः । श्रुतेरित्यस्य नेतिवाक्येनान्वयः । तथाच निमित्तान्तरकृतरूपपदोक्तदेहाभ्युपगमे श्रुतावरूपमिति सामान्यनिषेधो न स्यादिति भावः । न केवलमुक्तयुक्तेरिति चशब्दार्थः । व्याख्यातेयं श्रुतिः अक्षरनये । अनेन सूत्रे नपुंसकोक्तिरेतच्छ्रुत्यनुसारादिति ध्येयम् ॥

(४) सूत्रार्थे स्मृतिं चाह—भौतिकानीति ॥ यस्मात् सर्वाणि 'रूपाणि' शरीराणि पाञ्चभौतिकानि । उपलक्षणमेतत् । आव्यक्तिकानि च । यस्माद्वा 'असौ' परमात्मा भूतेभ्यः 'परः' तत्प्रवर्तकत्वेन तदुत्तमः तस्मात् 'अरूपवान्' तत्कार्यरूपरहितः । ननु भूतपरे भौतिकरूपाभावेऽपि अव्यक्तकार्यं रूपं किं न स्यादित्यत आह—क्वेति । 'अव्यक्तः' प्रकृतितः 'परे' तत्प्रवर्तकत्वेन तदुत्तमे तत एव तत्कृतबन्धशून्ये ब्रह्मणि 'तत्' आव्यक्तिकं रूपमपि 'क्व' नेत्यर्थः । यद्वा—तत्त्वप्रदीपोक्तरीत्या कैमुत्यमेतत् । अस्मिन् पक्षे नोपलक्षणम् । तच्छब्देन भौतिकरूपस्यैव परामर्शः । तथाच यदा भूतेभ्यः परे भगवति भूतकार्यदेहो न, तदा भूतकारणाव्यक्तमप्यतीत्य वर्तमाने तस्मिन् तदव्यक्तकार्यभूतकार्यशरीरं नेति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । यदा भूतपरत्वमेव भौतिकदेहाभावे हेतुः, तदा सुतरां भूतपराव्यक्तपरत्वमिति भावः । एवं यतो भौतिकानि रूपाणि अनित्यत्वव्याप्तानि, असौ च भूतेभ्यः परत्वात्तद्रहितोऽतो नानित्यताशङ्का कार्येत्यध्याहारेण तत्त्वप्रदीपोक्तं योजनान्तरं द्रष्टव्यम् । इति मात्स्य इति । उक्तमिति शेषः ॥

(५) सू—ॐ ॥ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम् ॥ ॐ ॥ १५ ॥

'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्' (मु. ३-१-३) 'श्यामाच्छबलं प्रपद्ये' (छा. ८-१३-१) 'सुवर्णज्योतिः' (तै. ३-१०) इत्यादिश्रुतीनां च न वैयर्थ्यम्, विलक्षणरूपवत्वात् ।

---

(५) ननु ब्रह्मणो रूपाभावे 'रुक्मवर्णम्' इत्यादिरूपित्वश्रुतिवैयर्थ्यं, सौन्दर्यसौलक्षण्याद्यभावश्चेत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—प्रकाशवच्चेति ॥ श्रुतीनामित्यनेन वैयर्थ्यसम्बन्धी दर्शितः । 'यदा' इति मुण्डकश्रुतिरदृश्यत्वनये व्याख्याता। 'श्यामात्' इति छन्दोगश्रुतिः। 'श्यामो हृदि स्थितो विष्णुः शबलो विश्वरूपवान्' इति तद्भाष्ये व्याख्याता । यो हृदिस्थो विष्णुः श्यामरूपवान् तस्मात्तदुपासनानन्तरं यो हृदि स्थितः 'शबलो' विश्वरूपवान्नानावर्णयुक्तस्तमहं प्रपद्ये उपासे इति तदभिप्रायः । हृद्गतोपास्तिसाध्यां विश्वरूपोपास्तिमाहेति छान्दोग्यटीकोक्तेः यो हृदिस्थो विष्णुस्तदुपासनानन्तरं यो विश्वरूपी व्याप्तरूपी तमुपासे इत्यर्थः। 'सुवर्णज्योतिः' इति वेदान्तरवाक्यं तैत्तिरीयगतं वा । तस्य तद्भाष्ये सुष्ठु परमानन्दो हरिः ज्योतिः प्रेरको यस्येति मुक्तपरतया व्याख्यानेऽपीह ब्रह्मणो रुक्मवर्णाभिधायकतयापि व्याख्यानादविरोधः। आदिशब्देन 'आदित्यवर्णम्' इत्यादिकं गृह्यते । श्रुतीनां चेति चशब्दः न केवलमरूपित्वश्रुतीनां न वैयर्थ्यं, अपि तु रूपित्वश्रुतीनां च 'न वैयर्थ्यं' विषयाभावकृताप्रामाण्यमिति समुच्चये। वैयर्थ्यं चेति भिन्नक्रमेणान्वये सौन्दर्याद्यभावसमुच्चये वा चशब्दः। कुतो रूपश्रुतिवैयर्थ्याभावः सौन्दर्याद्यभावो वेत्यतस्तत्र हेतुतया प्रकाशवदित्यंशं मतुबभिप्रायेण व्याचष्टे—रूपवत्त्वादिति । पञ्चमीनिर्देशेन यतः तत् प्रकाशवद्रूपवदिति हेतुर्दर्शितः। यत् चशब्देनारूपित्वश्रुतीनामप्यवैयर्थ्यमनित्यत्वराहित्यं च सूचितम्, तदयुक्तम्। ब्रह्मणो रूपित्वे अनित्यत्वस्यारूपित्वश्रुतिवैयर्थ्यस्य चापत्तेरित्यतो नैवमित्याह सूत्रकृत्—अवैयर्थ्यमिति। तस्यार्थो—विलक्षणेति । प्राकृतभौतिकरूपविलक्षणेत्यर्थः । अरूपवच्चेति चशब्दार्थो वाऽयम्। तथाचानित्यत्वादिव्याप्तप्राकृतादि रूपाभावान्न ब्रह्मणोऽनित्यत्वं, न वाऽरूपित्वश्रुतिवैयर्थ्यं प्राकृतादिरूपाभावा-

(६) यथा चक्षुरादिप्रकाशे विद्यमानेऽपि वैलक्षण्यादप्रकाशादिव्यवहारः ॥ १५ ॥

विषयत्वात्तस्या इति भावः। एवं न वैयर्थ्यमित्येतत् व्युत्पत्त्यभावादरूपित्वश्रुतेरर्थाबोधकत्वं नेत्यपि व्याख्येयम् ॥

(६) ननु यद्यस्ति परमात्मनो रूपं, तर्हि कथं तस्य प्रसिद्धरूपवैलक्षण्यमात्रेणारूपित्वोक्तिरित्याशङ्कोत्तरत्वेनापि प्रकाशवदित्येतद्वत्यन्ताभिप्रायेण व्याचष्टे—यथेति ॥ आदिशब्देन तेजोऽन्तरं गृह्यते। विद्यमाने इत्यतः प्राक् गृहान्तरित्युपस्कार्यम्। अपिशब्दो विरोधसूचकः। 'वैलक्षण्यात्' सौरदीपादिप्रकाशवैलक्षण्यात् चक्षुरादिप्रकाशस्येति विपरिणामेनान्वयः। अप्रकाशादीति। नास्ति प्रकाश इत्यादि व्यवहार इत्यर्थः। आदिशब्देनान्धकारावृतमिदं गृहमित्यादिव्यवहारो गृह्यते। व्यवहार इत्यनेन प्रकाशशब्दः प्रकाशप्रतियोगिकाभावव्यवहारपर इति सूचितम्। तथा प्रकृतेऽपीति वाक्यशेषः। एवं प्रकाशवदित्येतत् परमात्मनि 'आत्मैवास्य ज्योतिः' इति प्रकाशशब्दप्रयोगवदित्यपि व्याख्येयम्। पूर्वसूत्रात्तदिति पदं विपरिणाम्येहानुवर्तते। तदपि श्रुतिब्रह्मोभयपरम्। तथाचायं सूत्रार्थः—यतस्तद्ब्रह्म 'प्रकाशवत्' रूपवद्विग्रहवत् शुक्लादिरूपवतस्तस्य ब्रह्मणोऽरूपत्वेऽपि तासां रुक्मवर्णादिश्रुतीनां 'अवैयर्थ्यम्' वैयर्थ्यं नास्ति, नापि सौन्दर्याद्यभावः। न केवलं रूपित्वश्रुतीनामेवावैयर्थ्यम्, किन्तु तस्मिन् ब्रह्मणो रूपित्वपक्षे तासां ब्रह्मणोऽरूपित्वबोधिकानां 'अरूपमव्ययम्' इत्यादिश्रुतीनां च। नापि तस्यानित्यत्वम्। कुतः? यतस्तद्ब्रह्म 'अरूपवत्' अनित्यत्वव्याप्तप्राकृतभौतिकविलक्षणरूपवत् ब्रह्मणः 'अवैयर्थ्यं' अत्यन्तविलक्षणार्थत्वं विलक्षणरूपवत्त्वमत इति वा। ननु विलक्षणरूपवत्त्वे कथमरूपत्वश्रुत्यवैयर्थ्यम्? यतः 'प्रकाशवत्' प्रकाशविषयव्यवहारवत्। यथान्धकारे गृहान्तर्नयनादिप्रकाशे विद्यमानेऽपि तस्य सौरादिप्रकाशविलक्षणत्वात्तदभावे नास्ति प्रकाश इति व्यवहारो भवति, तथा रूपित्वेऽपि विलक्षणरूपवत्त्वात् ब्रह्मणः अरूपित्वश्रुत्यवैयर्थ्यं भवति। न चैवं रूपशब्दस्य प्राकृतादावेव व्युत्पन्नत्वेनात्र व्युत्पत्त्यभावात् रूपित्वश्रुतिवैयर्थ्यम्। यतः 'प्रकाशवत्' अप्रसिद्धप्रकाशेऽपि परमात्मनि

(७) सू—ॐ ॥ आह च तन्मात्रम् ॥ ॐ ॥ १६ ॥

यं चोच्यते रूपस्य विज्ञानानन्दमात्रत्वं ‘ऐकात्म्यप्रत्ययसारम्’ (मा. २-७.) इति ।

आत्मवास्य ज्योतिः’ (बृ. ६-६-६.) इति प्रकाशार्थकज्योतिश्शब्दव्यवहारवदुपपद्यते अत इति ॥

(७) ननु कथं ब्रह्मणो विलक्षणरूपवत्त्वं, येनानित्यत्वादिदोषाभावः, सर्वरूपाणां प्रकृत्याद्यात्मकत्वनियमात् इतररूपापेक्षया तद्रूपस्य वैलक्षण्यानुक्तेरित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—आह चेति ॥ सूत्रे भाष्ये च चोऽवधारणे। उच्यत एवेति सम्बध्यते। न तु नोच्यत इत्येवशब्दार्थः। ‘रूपस्य’ शरीरस्येति बुद्ध्या विविक्तस्य विपरिणतस्य तत्पदस्य व्याख्यानम्। विज्ञानानन्दमात्रत्वमिति। ज्ञानानन्दाद्येकस्वरूपत्वमित्यर्थः। अनेन तच्छब्दः तद्गुणसारत्वादित्यत्र प्रकृतज्ञानानन्दगुणवाची भावनिर्देशश्चायमिति सूचितम्। इदं च वैलक्षण्यपदेन समानाधिकृततयाऽन्वेतव्यम्। मात्रपदेन रूपस्य प्राकृतत्वनिवृत्तिः। इति श्रुत्योच्यत इत्यन्वयः। ब्रह्मणो ज्ञानानन्दाद्यात्मकत्वोक्त्या तद्रूपस्यापि तदुक्तमित्यभिप्रायः। अनेन यतः ‘ऐकात्म्यप्रत्ययसारम्’ इति माण्डूकश्रुतिः तस्य ब्रह्मणो रूपस्य तन्मात्रत्वं ज्ञानानन्दाद्येकस्वरूपत्वं ‘आह च’ वक्त्येव अतो न वैलक्षण्यानुक्तिरिति सूत्रार्थ उक्तो भवति। तथाच पूर्ववाद्युक्तहेतुरसिद्ध इति भावः। एकः प्रधानः स चासावात्मा च पूर्णश्चैकात्मा तस्य भावः ऐकात्म्यम्, प्रत्ययो ज्ञानं, ऐकात्म्यं प्रत्ययश्चेत्युभयं सारः स्वरूपं यस्य तदैकात्म्यप्रत्ययसारमिति श्रुत्यर्थः। यद्यपि माण्डूकभाष्ये—

एकः प्रधान उद्दिष्टः आत्मा पूर्णत्वतश्श्रुतः।
तदेवास्य स्वरूपं यदैकात्म्यं तेन कीर्तितम् ॥
प्रत्ययो ज्ञानरूपत्वात्सार आनन्दरूपतः ॥

इत्यानन्दरूपत्वं सारशब्दार्थो, न स्वरूपमित्युक्तम्। तथा व्यासतीर्थीये—स्वार्थे ष्यञ्। ऐकात्म्यस्य ब्रह्माभेदं चाश्रित्य ऐकात्म्यश्चासौ प्रत्ययश्चासौ सारश्चेति विग्रहः प्रदर्शितः। तथापि ‘आनन्दमात्रम्’ इत्युत्तरश्रुत्यवैयर्थ्यायेह स्वरूपार्थतया सारशब्दो व्याख्यातः ॥

(८) आनन्दमात्रमजरं पुराणं एकं सन्तं बहुधा दृश्यमानम् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥
इति चतुर्वेदशिखायाम् ॥ १६ ॥

(९) सू—ॐ ॥ दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ ॐ ॥ १७ ॥

दर्शयति चानन्दरूपत्वं 'तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीराः आनन्दरूपममृतं यद्विभाति' (मु. २-२-८.) इति ॥

---

(८) इह सारशब्दस्य स्वरूपार्थत्वादानन्दरूपत्वे श्रुत्यन्तरं पठति—आनन्दमात्रमिति । आनन्दैकस्वरूपं, न तु प्राकृतं, कुतः ? यतः 'अजरं' सदा दृढं 'पुराणं' अनादिभूतं 'एकं' सर्वोत्कृष्टं 'सन्तं' निर्दुष्टं, एकं सन्तमिति वा 'बहुधा' विश्वाद्यात्मना मत्स्यादिरूपैर्वा दृश्यमानं 'आत्मस्थं' देहस्थं परमात्मानं 'ये धीराः' ज्ञानिनः 'अनुपश्यन्ति' साक्षात्कुर्वन्ति तेषां 'शाश्वतं सुखं' मोक्षो भवति, नान्येषामित्यर्थः । इतीति । इति चतुर्वेदशिखायां च वैलक्षण्यमुच्यत इत्यन्वयः । अनेन सौत्रचशब्दः श्रुतिसमुच्चयेऽपीति सूचितम् ॥

(९) ननु उक्तश्रुतिद्वये ब्रह्मणो ज्ञानानन्दाद्यात्मकत्वमेवोच्यते, नत्वानन्दादेर्ब्रह्मशरीरत्वम् । अतो रूपिपदोक्तदेहित्वश्रुतेर्लौकविलक्षणरूपविषयत्वाभावाद्वैयर्थ्यम् , सौन्दर्याभावश्चापरिहृतः । न च रूपरूपिणोरभेदादिति तत्त्वप्रदीपे तदपि श्रुत्यभिप्रेतमित्युक्तमिति वाच्यम् । स्पष्टोक्त्यभावेनानिर्णयादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—दर्शयतीति ॥ चशब्दो रूपत्वमित्यतः परो योज्यः । 'आनन्दरूपत्वं' ब्रह्मशरीरत्वमिति । अनेन सूत्रेऽपेक्षिताध्याहारो दर्शितः । न केवलमानन्दस्य ब्रह्मात्मकत्वं किन्तु तच्छरीरत्वं चेति चशब्दार्थः । इतीत्यनन्तरं भाष्ये सूत्रे च श्रुतिरितिशेषः । श्रुतिर्दर्शयतीत्यन्वयः । 'आनन्दरूपं' आनन्दशरीरं अत एव 'अमृतं' देहतो नाशरहितं यद्विभाति तद्ब्रह्म 'विज्ञानेन' श्रवणादिजनितसाक्षात्कारेण 'परिपश्यन्ति' विषयीकुर्वन्ति ज्ञानिन इत्याथर्वणश्रुत्यर्थः ॥

(१०) शुद्धस्फटिकसङ्काशं वासुदेवं निरञ्जनम् ।
चिन्तयीत यतिर्नान्यं ज्ञानरूपादृते हरेः ॥
इति च मात्स्ये ॥ १७ ॥

॥ इत्यरूपाधिकरणम् ॥ ९ ॥

---

(१०) सूत्रे अथोपदं ज्ञानरूपार्थान्तरवाचि । अपिस्समुच्चये । असन्धिः प्रगृह्यत्वात् । तथाच न केवलमानन्दस्यैव ब्रह्मात्मकत्वं तद्रूपत्वं चोच्यते श्रुत्या, किन्तु ज्ञानस्यापि तदात्मत्त्वं तद्रूपत्वं चोच्यते स्मृत्येति सूत्रखण्डार्थमभिप्रेत्य तां स्मृतिं पठति—शुद्धेति ॥ इति मात्स्ये स्मर्यत इत्यन्वयः । तद्वचनाख्यस्मृत्येदमुच्यत इति यावत् । यतिः ' शुद्धस्फटिकसङ्काशं ' तद्वच्छुक्लवर्णं निरञ्जनं वासुदेवमेव परं प्रधानं ' ऋते ' ज्ञानाय 'चिन्तयीत' ध्यायीत । 'ज्ञानरूपात्' ज्ञानशरीराद्वासुदेवादृते 'अन्यं' ब्रह्मादिकं परत्वेन न चिन्तयीतेत्यर्थः । न चैतत्सूत्रे एव ज्ञानानन्दयोः ब्रह्मरूपत्वे स्पष्टश्रुत्युक्तेरार्थिकोक्तिरूपपूर्वसूत्रवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । स्वरूपस्यापि ज्ञानाद्यात्मकत्वसिद्ध्यर्थं तदुपन्यासात् । न चानर्थक्यम् । ब्रह्मतच्छरीरयोरभेदेन ब्रह्मणो ज्ञानानन्दाद्यात्मकत्वे तच्छरीरस्यापि तल्लाभाभिप्रायेण तदुदाहरणोपपत्तेः । अत्र तत्त्वप्रदीपे दर्शयति चानन्दस्य स्वरूपत्वं ' आनन्दरूपम् ' इत्यादि । अथो च दर्शयति—

सज्ज्ञानानन्दशीर्षोऽसौ सज्ज्ञानानन्दबाहुकः ।
सज्ज्ञानानन्ददेहस्तु सज्ज्ञानानन्दपादवान् ॥

इति । अथो च दर्शयति—

ब्रह्मणस्तद्गुणानां च भेददर्श्यधरं तमः ।
भेदाभेदप्रदर्शी च तम एवोत्तरं विशेत् ॥
विजानीयात्ततो ब्रह्म सदा सर्वगुणात्मकम् ।
गुणानां च विशेषोऽस्ति न विशेषः कथञ्चन ॥
ते सर्वेऽपि गुणाः पूर्णास्तच्छरीरः परः स्मृतः ।
आनन्दज्ञानशक्त्यादिदेहं विष्णुं तु ये जनाः ॥

॥ १०. उपमाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ ॐ ॥ १८ ॥

यस्मादेवं परमेश्वररूपाणां मिथो न कश्चिद्भेदः । अतः सादृश्याज्जीवस्यापि तथा स्यादिति, तस्य प्रतिबिम्बत्वमुक्त्वा चशब्देन भेदं दर्शयति ।

अदेहं भूतदेहं वा विदुस्ते चाधरं तमः ।
तथा प्रकृतिदेहज्ञाः कर्मदेहविदोऽपि वा ॥
तस्मादानन्दचिद्देहं चिदानन्दशिरोमुखम् ।
चिदानन्दभुजं ज्ञानसुखैकपरमाङ्गुलिम् ॥
आदेहादा नखाग्रेभ्यः पूर्णचित्सुखशक्तिकम् ।
प्रत्येकं तु गुणांस्तांस्तु सदा सर्वगुणात्मकान् ॥
ज्ञात्वा विमुच्यते विष्णोः प्रसादान्मानुषोऽपि सन् ॥

इति पैङ्गिश्रुतिरिति । एवं दर्शयति इत्येतत् अथो इत्युत्तरत्रापि संयोज्य व्याख्यातम् । तत्पक्षे न केवलं दर्शयति, किन्तु स्मर्यतेऽपीत्यपिशब्दार्थः ॥

॥ इत्यरूपाधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ १०. उपमाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे ईश्वरस्य जीवाद्भेदाभेदो निराक्रियते । अत्र पूर्वपक्षानुवादरूपं अत एवोपमेति सूत्रांशं व्याकरोति—यस्मादिति ॥ योजना तु 'यस्मात्' यत एवं 'न स्थानतोऽपि' इत्याद्युक्तप्रकारेण परमेश्वररूपाणां परमेश्वरस्य च 'मिथः' परस्परं 'कश्चित्' अन्योन्याभावरूपो वा हीनाधिकभावरूपो वा अनुग्राह्यानुग्राहकभावरूपो वा भेदो न, किन्त्वभेद एव सिद्धोऽत इति दृष्टान्तलाभादिति भावः । न तत्रान्योऽन्वेषणीय इत्येवशब्दार्थः । एवं सौत्रातःशब्दपरामृश्यं प्रदर्श्यावृत्त्यभिप्रायेण तमनुकृत्य तस्यार्थान्तरमाह—सादृश्यादिति । चित्त्वादिना परमेश्वरसादृश्यादि-

(२) रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव (बृ. ४-५-१९)
बहवस्सूर्यका यद्वत्सूर्यस्य सदृशा जले ।
एवमेवात्मका लोके परात्मसदृशा मताः ॥ (   )
इत्यादि ।

त्यर्थः । सूत्रे 'ततो ह्यस्य' इत्यतोऽनुवृत्तस्यास्येत्यस्यार्थमाह—जीवस्येति। न केवलं परमेश्वररूपाणामित्यपेरर्थः। अनेन पूर्वत्रापि चशब्दसम्बन्धो ज्ञापितः। उपमेत्यस्यार्थः—तथेति। परमेश्वराभेद इत्यर्थः। स्यादिति शेषोक्तिः। स्यादितीत्यनन्तरं प्राप्ते तत्परिहारायेति शेषः। अनेन सूत्रे 'न स्थानतोऽपि' इत्यतो नञनुकर्षोऽभिप्रेयते ॥ कुतो नेत्यतस्तत्र हेतुतयाऽऽगतं सूर्यकादिवच्चेत्यंशं सिद्धान्त्यभिप्रेतानुमानपरतया व्याचष्टे—तस्येति। जीवस्येत्यर्थः। 'प्रतिबिम्बत्वं' ईशप्रतिबिम्बत्वाख्यं हेतुमुक्त्वा सूर्यकादिवदिति दृष्टान्तोक्त्यैवेति शेषः। 'चशब्देन' उत्तरत्राप्यन्वितेन 'भेदं' परमेश्वरेणात्यन्तभेदरूपं साध्यं 'दर्शयति' समुच्चिनोति सूत्रकार इत्यर्थः। तत्त्वप्रदीपरीत्या तु रूपमित्यादिका श्रुतिस्तस्य प्रतिबिम्बत्वमुक्त्वा भेदं दर्शयतीति चशब्देन सूत्रकारो दर्शयतीत्यर्थः। यद्वा—भेदाभेदपूर्वपक्षस्य बहिरेव ज्ञाभादत एवेत्यादि समग्रसूत्रं सिद्धान्त एवेत्याह—यस्मादिति। ज्ञानैश्वर्यादाविति शेषः। भेदशब्दश्च विशेषवाची। अत इत्यावर्ततेऽपीति च। तथा च यस्मादेवमुक्तरीत्या परमेश्वररूपाणां तत्स्वरूपांशानां मत्स्यादीनां परमेश्वरस्य च मिथो ज्ञानैश्वर्यादौ न कश्चिद्विशेषः, तस्मादेव जीवस्यापि अतः परमेश्वरस्वरूपांशत्वे 'सादृश्यात्' मत्स्यादिसाम्यात् 'तथा स्यात्' परमेश्वरस्वरूपांशवत् ज्ञानैश्वर्याद्यविशेषः स्यादिति 'अतः' एतदर्थमेवानिष्टप्रसङ्गपरिहारार्थमेव अत एवोपमेति पदैः 'तस्य' जीवस्य तथापि अंशत्वेऽपि 'तथा' प्रतिबिम्बभाव एवेति प्रतिबिम्बभावमेवोक्त्वा 'चशब्देन' अतस्तेन हेतुना सूर्यकादिदृष्टान्तेन 'भेदं' साध्यं समुच्चिनोति सूत्रकार इत्यन्वयः ॥

(२) जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वमेव कुत इत्यतश्चशब्दसूचितश्रुतेरेवेत्याह—रूपमिति ॥ द्वितीयव्याख्याने तु युक्तिसिद्धप्रतिबिम्बत्वे दार्ढ्याय श्रुत्युपन्यासः। व्याख्यातेयं श्रुतिरंशनये। 'जले' जलादौ 'सूर्यकाः' तत्र

(३) अत एव भिन्नत्वतदधीनत्वतत्सादृश्यैरेव सूर्यकाद्युपमा, नोपाध्य-धीनत्वादिना ॥ १८ ॥

॥ इत्युपमाधिकरणम् ॥ १० ॥

प्रतिबिम्बताः सूर्याः 'यद्वत्' यथा सूर्यस्य सदृशा मताः, एवमेव लोके प्रमिताः 'आत्मकाः' ईशप्रतिबिम्बभूता अमुख्यात्मानः परमात्मसदृशा मता इति श्रुत्यन्तरार्थः। अत्राद्यश्रुतौ रूपशब्दोक्तं प्रतिबिम्बत्वं द्वितीयश्रुत्या परमात्मसदृशा इति व्याख्यातमिति ज्ञेयम्। इत्यादीत्यनन्तरं श्रुतिरिति शेषः। अत एव तत्त्वप्रदीपे श्रुतिर्दर्शयतीत्युक्तम्। टीकाकृतापि श्रुतिरित्य-ध्याहारस्य सिद्धत्वादित्याशयेन प्रतिबिम्बत्वं दर्शयतीत्यन्वययोग्यपदद्वय-मनुषज्यते इत्युक्तम्। तथाचायं टीकारीत्या सूत्रार्थः—'अत एव' ईशतद्रूपा-णामभेदोक्तेरेव 'अत एव' जीवस्य चेतनत्वादिना ईश्वरसाम्यादेवास्य जी-वस्य 'उपमा' मत्स्यादिसाम्यम्। तद्वदीशाभेदः स्यादिति न, कुतः? यतः 'सूर्यकादिवत्' जलादौ प्रतिबिम्बितसूर्यच्छायादिवत् ईशप्रतिबिम्बस्तस्मा-देव तद्भिन्नश्चातः। यद्वा–'अत एव' मत्स्यादीनामीश्वरस्य च ज्ञानैश्वर्यादा-विव विशेषस्योक्तत्वादेव अतः। तर्हि जीवस्यापि परमेश्वरस्वरूपांशत्वे यतः 'उपमा' मत्स्यादिभिः साम्यं स्यात्, ततश्च तस्योपमा परमेश्वरवत् ज्ञानाद्य-विशेषः स्यात् अतः एतदर्थमेवंरूपानिष्टपरिहारार्थं जीवस्योपमैव ईश्वरप्रति-बिम्बतैव, न स्वरूपांशता। यतः प्रतिबिम्बोऽतः सूर्यकादिवच्च भेद एव ना-भेदोऽपि। न च हेत्वसिद्धिः। 'रूपम्' इत्यादिश्रुतेरिति। तत्त्वप्रदीपरीत्या तु–'अत एव' जीवस्य परमेश्वरेण चिदानन्दादिसादृश्यादेव 'रूपम्' इत्या-दिश्रुतौ सूर्यकादिवदुपमा प्रतिबिम्बत्वमुक्तम्। तस्य तद्रूपत्वादिति भावः। 'अत एव' प्रतिबिम्बत्वोक्त्यैव श्रुत्या भेदोऽप्युक्तः। तस्य भेदघटितत्वादिति चशब्दार्थ इति ॥

(३) यदुक्तं सूर्यकादिवज्जीवो ब्रह्मप्रतिबिम्ब इति। तदयुक्तम्। जीवस्य सूर्यकादिवदुपाध्यायत्तत्वाभावेन तदुपमत्वासम्भवात्। तद्भावे चानित्यत्व-जन्ममोक्षाभावापत्तेः। अतः प्रतिबिम्बत्वाभावाद्भेदासिद्धिरिति दूषणं सुस्थमित्याशङ्कोत्तरत्वेनापि अत एव चोपमेति सूत्रखण्डं व्याचष्टे—अत एवेति ॥ अनुकृताताःशब्दपरामृश्यं दर्शयति—भिन्नत्वेति। अत्र भिन्नत्वं

॥ ११. अम्बुवदधिकरणम् ॥

(१) नित्यसिद्धत्वात्सादृश्यस्य नित्यानन्दज्ञानादेः न भक्तिज्ञानादिना प्रयोजनमिति ।

साध्यत्वेनोपात्तं, न तु त्रयाणामेकप्रकारत्वम् । तथाच बिम्बभिन्नत्वरूपसाध्यधर्मेण बिम्बाधीनत्वतत्सादृश्यरूपसाधनधर्माभ्यामेव जीवस्य 'सूर्यकाद्युपमा' तत्साम्यमित्यर्थः । सूत्रकृतोक्तेति शेषः । प्रागाभासत्वं चोक्तमिति चशब्दार्थः । स्वप्रयुक्तैवकारव्यावर्त्यमाह—नेति । आदिशब्देनोपाधिनाशनाश्यत्वजडत्वादिर्गृह्यते । अतो न सूर्यकाद्युपमासम्भवः । न वाऽनित्यत्वादिप्रसङ्ग इति वाक्यशेषः । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वसाम्यस्यानपेक्षितत्वादिति भावः । अनेन 'अत एव' तदधीनत्वासादृश्याभ्यामेव 'सूर्यकादिवत्' आभासत्वं जीवस्य सूर्यकाद्युपमा चाभिहिता नोपाध्यधीनत्वादिनेति सूत्रखण्डस्य वृत्त्यन्तरमुक्तं भवति ॥

॥ इत्युपमाधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ ११. अम्बुवदधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे ईश्वरे भक्त्यर्थं तस्या जीवस्वरूपाभिव्यक्तिरूपफलं निरूप्यते । पूर्वपक्षयति—नित्येति ॥ भक्तिश्च ज्ञानं च भक्तिज्ञाने, ज्ञानमपरोक्षं, आदिशब्देन प्रसादो लभ्यते । प्रत्येकं तृतीयान्वयः । 'प्रयोजनं' साध्यम् । न प्रयोजनमित्यावर्तते । यत इति मोक्षस्येति च शेषः । तथाचेत्थं योजना । न भक्तिः कर्तव्या । कुतः ? यतो न तया प्रयोजनमस्ति । नच ज्ञानमेव प्रयोजनम् । यतो न तेनापि प्रयोजनमस्ति । न च तस्य प्रसादः प्रयोजनम् । यतो न तेनापि प्रयोजनमस्ति । न च प्रसादेन मोक्षसम्भवात्कथं तेन न प्रयोजनमिति वाच्यम् । मोक्षस्य नित्यसिद्धत्वात् । कथम् ? 'नित्यानन्दज्ञानादेः' मोक्षस्य नित्यानन्दज्ञानबलादिरूपत्वात् । कुतस्तस्य नित्यसिद्धत्वम् ? परमात्मसादृश्यस्य जीवे 'नित्यसिद्धत्वात्' नित्यं सत्त्वात् । किं ततः ? तस्य नित्यज्ञानानन्दादिरूपत्वात् । न च विद्यमानस्याप्यभिव्यक्त्यर्थं भक्त्याद्यपेक्षितमिति वाच्यम् ।

(२) अतो ब्रवीति—

सू—ॐ ॥ अम्बुवद्ग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ ॐ ॥ १९ ॥

अम्बुवत्स्नेहेन, ग्रहणं ज्ञानं, भक्तिं विना न तत्सादृश्यं सम्य-

---

विद्यमानस्य योग्यस्याभिव्यक्तेर्नित्यसिद्धत्वात् कदाचित्स्वयमेव सम्भवा-त्सुप्ताविवेति ॥

(२) सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्याम्बुवदिति पदतात्पर्यमाह—अम्बुवदिति ॥ अम्बुवद्ग्रहणादिति अर्थाभावेऽव्ययमित्याशयेन तत्प्रविष्टग्रहणपदं व्याचष्टे—ग्रहणमिति। सूत्रार्थमाह—भक्तिं विनेति। भक्तिं विनेत्यनुक्त्वा अम्बुवद्ग्रहणादिति गुरूक्तेः प्रयोजनं सलक्षणं दर्शयितुमेवमुक्तिर्गोपनीयत्वेन चेति तत्त्वप्रदीपेऽभिहितम्। अत्र भाष्ये—अम्बुवदित्यनूद्य स्नेहेनेति व्याख्याति। स्नेहात्मकत्वादम्बुनः। तेन मानसस्नेहं लक्षयति। अम्बुवद्ग्रहणं स्नेहसहितं ज्ञानमित्यर्थ इति तत्त्वप्रदीपानुसारात् स्नेहेनेत्यनन्तरं सहितमिति शेषः। सूत्रे अम्बुवदिति मतुब्वत्त्वं छान्दसम्। स्नेहात्मकजलवाचकाम्बुपदस्य तदात्मकस्नेहे शक्तिः, चिक्कणतासाधारणस्नेहमात्रप्रतिपादकस्याम्बुपदस्य मानसस्नेहेलक्षणा। तथाचाम्बुवद्ग्रहणादित्यस्य मानसिकस्नेहेन सहितं यन्माहात्म्यग्रहणं तस्याभावादित्यर्थः। अस्य पर्यवसितार्थो भक्तिं विनेति। भाष्ये स्नेहेनेत्यस्यान्वयाय तत्त्वप्रदीपावतारिकाटीकारीत्या सहितमिति पदाध्याहारस्यावश्यकत्वात्। सूत्रार्थकथनेन सिद्धान्त्यभिमतानुमाने हेत्वसिद्धिपरिहाराय प्रवृत्तस्य सूत्रस्यासिद्धिकारणव्यतिरेकव्यभिचारपरिहारकत्वमुक्तं भवति। तथात्वमित्यस्यार्थमाह—तत्सादृश्यमिति। तद्गुणसारत्वादिति प्रकृतं ज्ञानानन्दादिनेश्वरसादृश्यमित्यर्थः। अस्य जीवस्येति वर्तते। तुशब्दार्थस्सम्यगिति। सुप्तौ विनाऽपि भक्तिं सुखाद्यभिव्यक्तिदर्शनाद्व्यभिचारपरिहारायैतत्पदम्। सूत्रे भवतीत्यध्याहारेण भवतेर्व्यक्त्यर्थत्वं अभिव्यज्यत इति क्रियापदाध्याहारं वाऽभिप्रेत्याह—अभिव्यज्यत इति। सूत्रे न साम्यमित्यनुक्त्वा न तथात्वमित्युक्त्या अभिव्यक्तिरपि कदाचित्स्वयमेव भवतीति शङ्का निरस्ता। कदा-

गभिव्यज्यते । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्' (कठ. २-२३). इति हि श्रुतिः ।

(३) महित्वबुद्धिर्भक्तिस्तु स्नेहपूर्वाऽभिधीयते ।
तयैव व्यज्यते सम्यग्जीवरूपं सुखादिकम् ॥
इति पाद्मे ॥ १९ ॥

॥ इत्यम्बुवदधिकरणम् ॥ ११ ॥

चित् तत्सादृश्यस्य स्वयमेवाभिव्यक्तत्वमपि नेति तस्यार्थान्तरसम्भवात्। स्वयमेवाभिव्यक्त्यङ्गीकारेऽनादिसंसारप्रवाहानुपपत्तेरिति भावः। भक्तिं विना न तत्सादृश्यं सम्यगभिव्यज्यत इति भाष्यस्य सूत्रानुसारेण व्यतिरेकमुखत्वेऽपि तेन किन्तु भक्त्यैवाभिव्यज्यत इत्यन्वयोऽपि सूचितः। तत्कुत इत्यत आह—यमिति। कठश्रुतिरियम्। भक्तिमतः 'तस्य' जीवस्य स्वां, तनुं' तत्स्वरूपमानन्दादिजीवस्वरूपं 'विवृणुते' प्रकाशयतीत्यर्थोऽत्राभिमतः। इति हीति। हिर्यतः। अस्तीति शेषः॥

(३) यदुक्तं स्नेहेन सहितं ज्ञानं भक्तिः, तया जीवस्वरूपस्य सम्यगभिव्यक्तिरिति तत्स्फुटमत्र श्रुतौ न प्रतीयत इत्यतः स्मृतिं चाह—महित्वेति॥ तुरवधारणे। 'महित्वबुद्धिः' महत्त्वबुद्धिः। तृतीयोऽतिशये। अत एव तत्त्वप्रदीपे महित्वबुद्धिः महत्त्वबुद्धिः। 'वैश्वानरो महिनः शर्म यच्छत्' ( ) इतिवदित्युक्तम्। स्नेहः पूर्वः साहित्यप्रतियोगित्वेन पूर्वनिर्दिष्टो यस्यां सा तथोक्ता। तथाच मानसिकस्नेहसहिता विष्णोर्माहात्म्यज्ञप्तिरेव भक्तिरित्यभिधीयत इत्यर्थः। 'तया' भक्त्या, न स्वत इत्येवशब्दार्थः। 'जीवरूपं' जीवस्वरूपम्। यद्यपि—

माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः।
स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तः॥

इति भारततात्पर्यनिर्णये स्नेहस्य विशेष्यत्वमुक्तम्। तथापि विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारत्वादविरोधः। अत्र यद्यपि पूर्वपक्षभाष्येऽपरोक्षज्ञानपूर्वकालीना भक्तिर्गृहीता। सिद्धान्तभाष्ये तु ज्ञानोत्तरकालीनेति नैक-

॥ १२. वृद्धिह्रासाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावा-दुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ ॐ ॥ २० ॥

रूप्यम् । तथापि भक्तिमात्रस्य भक्तित्वेनैकरूपस्येहसाफल्यसमर्थनान्न विरोधः। न च भक्तयैव सम्यगभिव्यक्तौ ज्ञानोत्तरकृतकर्मवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। ज्ञानजन्यभक्तेः सम्यगभिव्यक्तिहेतुत्वं ज्ञानानन्तरं पुनरनुष्ठीय-मानभक्तेरुपासनस्य निवृत्तकर्मणां चेश्वरप्रसादद्वारा अनभिव्यक्तानन्दाभि-व्यक्तिरूपे वा विचित्रानुभवरूपे वा आनन्दवैचित्र्ये हेतुत्वमित्यङ्गीकारेण सार्थक्योपपत्तेः। यथोक्तम्—'उपासया कर्मभिश्च भक्तया चानन्द-चित्रता' (　　　) इति। पाद्म इत्यतः प्राक् हीत्यनुवर्तते। उक्त-मिति शेषः। अस्य पूर्वस्य च अत इत्यध्याहारेण भक्तिं विनेत्यनेनान्वयः॥

॥ इत्यम्बुवदधिकरणम् ॥ ११ ॥

॥ १२. वृद्धिह्रासाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे यदर्थं भगवन्महिमोच्यते, सा भक्तिः पुरुषेषु तारतम्येन तिष्ठति। तदनुसारेण भगवान् फलं प्रयच्छतीत्येतत्समर्थ्यते। तत्र भक्तिः साधकेषु एकप्रकारेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—वृद्धीति॥ अरूपसूत्रादनुवृत्तं तत्पदं विपरिणाम्यानूद्य व्याचष्टे—तस्येति। चशब्दोऽवधारणार्थः 'वृद्धिह्रासभाक्त्वं' साधकेष्वाधिक्यन्यून तावत्त्वमित्यनेन सम्बध्यते। न त्वेकप्रकारत्वमित्यवधारणार्थः। अनेन पूर्वसूत्रादत्र तुशब्दानुवृत्तिः सूचिता। भक्तिशब्देन तत्त्वप्रदीपरीत्या अपरोक्षज्ञानसाधनं भक्तिर्गृह्यते। ज्ञानशब्देन परोक्षज्ञानम्। भक्त्यंशत्वेऽपि ज्ञानस्य पृथगुक्तिः स्नेहवद्बहुमानात्मको भाव एवापरोक्षज्ञान-साधनमिति सूचयितुम्।

भक्तया त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन॥ इति गीतोक्तेः॥

भावबोधे तु भक्तिशब्देनापरोक्षज्ञानसाध्यमोक्षसाधनोद्रिक्तभक्तेर्ग्रहणम्। ज्ञानशब्देनापरोक्षज्ञानस्येत्युक्तम्। तत् तत्त्वप्रदीपविरुद्धम्। आदिशब्देन

तस्य च भक्तिज्ञानादेः वृद्धिह्रासभाक्त्वं विद्यते ब्रह्मादीनामुत्तमानां सर्वेषां भक्तत्वेऽन्तर्भावात् ।

(२) एवं भक्त्यादिविशेषाङ्गीकारादेवेश्वरस्य ब्रह्मादीनन्यान् प्रति च सामञ्जस्यं भवति ।

भक्तिसाधनवैराग्यादेस्तत्साध्योपासनादेश्च ग्रहणम् । 'विद्यते' अङ्गीकार्यत्वेनास्ति । अङ्गीकार्यमिति यावत् । यद्यपि पूर्वसूत्रे अम्बुवद्ग्रहणपदेन भक्तेः प्रकृतत्वात्सैवेह धर्मिसमर्पकतच्छब्देन परामर्शनीया, भक्तितारतम्यकथनेनैवेष्टसिद्धेः, न तु ज्ञानादिकमपि । तथाऽपि ज्ञानादितारतम्याभावे तत्साध्यभक्तितारतम्यं न सिध्यति ।फलतारतम्यवत्साधनतारतम्यस्यापि भक्तितारतम्यहेतुत्वादित्याशयेनोपलक्षणाभिप्रायेण भक्तिज्ञानादेरित्युक्तम् । कुतो भक्तेर्वृद्धिह्रासभाक्त्वमित्यतस्तत्र हेतुत्वेन अन्तर्भावादित्यंशं सर्वेषामिति भक्तत्वे इति पदाध्याहारेण तेषां महदल्पत्वादिति हेतूपस्कारेण च व्याचष्टे —ब्रह्मादीनामिति । 'उत्तमानां' ब्रह्मादिदेवानां 'भक्तत्वे' भक्तवर्गे अन्तर्भावात्तेषां च महाफलत्वात् , एवं ब्रह्मादिदेवेतरेषां मध्यमानां ऋष्यादीनां अधमानां मनुष्योत्तमानां च सर्वेषामधिकारिणां भक्तत्वेऽन्तर्भावात्तेषां च महदल्पफलत्वादिति योजना । अनेनोभयेषामिति धर्मिसमर्पकपदं देवतदन्यपरतया विवृतं भवति । मध्यमाधमाधिकारिणामल्पफलत्वेन देवेतरत्वेन चैकीकरणम् । सूत्रे उभयेषां भक्तत्वादित्येवोक्तौ भक्तत्वस्योभयत्ववद्व्यासज्यवृत्तित्वाभावेनोभयत्वाश्रयेष्वेकैकेष्वपि पर्याप्तत्वादन्यतरेषामभक्तत्वशङ्का स्यात् तथाचोभयसामञ्जस्यादित्ययुक्तं स्यादत उभयपदस्योभयविधभक्तपरत्वात् अतोऽन्तर्भावादित्युक्तम् । अनेन त्रिविधाधिकारिणामपि भक्तत्वसिद्धिः । यद्यपि सूत्रे भाष्ये च भक्त्यादेः पक्षीकरणादधिकारिनिष्ठहेतुप्रयोगोऽनुपपन्नः । तथापि पक्षधर्मताया अनावश्यकत्वादेवमुक्तम् ॥

(२) ब्रह्मादीनामन्येषां च महदल्पफलत्वेऽपि कुतो भक्तितारतम्यमित्यतः प्रवृत्तमुभयेत्यादिसूत्रखण्डं व्याचष्टे—एवमिति ॥ अस्यार्थो—भक्त्यादीति । विशेषस्तारतम्यम् । आदिशब्देन पूर्वोक्तानां ग्रहणम् । अङ्गीकारादेव अङ्गीकारे सत्येवेति । अनेन एवमित्येतत्सावधारणमादौ योजनीयमित्युक्तं भवति । न स्थानत इत्यतोऽनुवृत्तस्य परस्येत्यस्यार्थमाह—ईश्वर-

(३) साधनस्योत्तमत्वेन साध्यं चोत्तममाप्नुयुः ।
ब्रह्मादयः क्रमेणैव यथाऽऽनन्दश्श्रुतौ श्रुताः ॥
इति ब्राह्मे ॥ २० ॥

(४) कुतः ?

सू—ॐ ॥ दर्शनाच्च ॥ ॐ ॥ २१ ॥

स्येति। विषमफलदातुरिति शेषः। उभयपदपरामर्शं दर्शयति—ब्रह्मादीनिति। 'अन्यान्' मध्यमाधमान्। बहुलग्रहणाद्द्वितीयातत्पुरुषः। चः समुच्चये। सामञ्जस्यमिति। समञ्जसो वैषम्यादिदोषशून्यस्तस्य भावः सामञ्जस्यं 'भवति' भवेत् नान्यथेत्येवशब्दार्थः। न तु समभक्तीनां फलवैषम्यमिति तदर्थः। तथाच फलवैषम्यान्यथानुपपत्त्या भक्तितारतम्यसिद्धिरिति भावः॥

(३) फलं समं, साधनं तु विषममित्येवंरूपफलसाधनवैरूप्ये सूत्रकृदुक्तं युक्तिविरोधमुक्त्वा स्मृतिविरोधं च दर्शयति—साधनस्येति॥ भक्त्यादिरूपसाधनस्येत्यर्थः। 'उत्तमत्वेन' महत्वेनाल्पत्वेन चेत्यस्याप्युपलक्षकमेतत्। हेतौ तृतीया। हेतुत्वं च साध्यगतोत्तमत्वं प्रतीति द्रष्टव्यम्। 'साध्यं' मुक्तिफलं 'उत्तमं' महत्, अल्पं चेत्यपि ग्राह्यम्। चोऽप्यर्थस्समुच्चये। ब्रह्मादयो देवा इति शेषः। अन्योपलक्षकमेतत्। साम्यभ्रमनिरासायाह—क्रमेणेति। 'अथात आनन्दस्य' (तै. २–८.) इति श्रुतौ 'यथा' येन क्रमेणानन्दित्वेन श्रुताः, तथा तेनैव क्रमेण साध्यमानन्दमाप्नुयुरित्यर्थः। इतीति। ब्राह्मे उक्तिश्चात्र प्रमाणत्वेन भवतीत्यन्वयः॥

(४) ननु भवेदेतद्यदि ब्रह्मादीनां फलतारतम्यं स्यात्, तदेव कुत इति हेत्वसिद्धिमाक्षिपति—कुत इति॥ फलस्य वृद्धिह्रासभाक्त्वं कुतः ? प्रमाणाभावान्नास्त्येवेति भावः। एतदाक्षेपपरिहाराय सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—दर्शनाच्चेति॥ आरभ्येति आरभ्य पठितायां श्रुतावित्यन्वयः। यद्वा—इति सुखे विशेषदर्शनादित्यन्वयः। आरभ्येत्यस्य मनुष्योत्तममारभ्येत्यर्थः। आद्यपक्षे मनुष्योत्तममारभ्येति शेषः। 'ब्रह्मपर्यन्तेषु' चतुर्मुखपर्यन्तेषु मुक्तेष्विति शेषः। 'सुखे' आनन्देषु विशेषस्य तारतम्यस्य दर्शनादुक्तत्वादित्यर्थः। यद्यपि 'सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति' (तै. २-८.) इति

'अथात आनन्दस्य मीमांसा भवति' (तै. २-८.) इत्यारभ्य ब्रह्मपर्यन्तेषु सुखे विशेषदर्शनात् ।

तैत्तिरीयश्रुतिपाठः । तथापि शाखान्तरपाठोऽयमित्यदोषः । श्रुतौ प्रकरणान्तरारम्भे अथशब्दः । 'अतः' पक्षद्वयप्रापकसत्त्वात् 'आनन्दस्य' मुक्तसुखस्य 'मीमांसा' किं सर्वेषामेकप्रकार उत अनेकप्रकार आनन्द इति विचारो 'भवति' प्रवर्तत इत्यर्थः । एवं विचारे अनेकधेत्युत्तरमुच्यत इति केचित् । तन्न, तैत्तिरीयभाष्ये आनन्दस्य 'मीमांसा' विचित्रता भवतीति व्याख्यानात् । विविधचरणं वैचित्र्यम् धात्वर्थः । स्वार्थे सन् । फलवैचित्र्ये हेतुभावादित्यतश्शब्दार्थः । मानुषोत्तममारभ्य विरिञ्चपर्यन्तमानन्दतारतम्यं वक्तुं तत्र मनुष्योत्तमचक्रवर्त्यानन्दस्य पूर्वावधिभूतत्वात्तद्वचनाय मुक्तचक्रवर्तिनो विशेषणान्याह—युवा स्यादित्यादिना । विष्णुना युतस्सन् वाति गच्छतीति युवा । साधुगुणयुक्तत्वात्साधुना विष्णुना युतत्वाद्वा साधुयुवा । मुक्त्याख्याध्ययनफलवत्त्वादाध्यायकः । आसमन्ताच्छमस्येत्याशः अतिशयेनाशः आशिष्ठः नित्यपूर्णसुखवानित्यर्थः । अतिशयेन दृढो द्रढिष्ठः । अतिशयेन बली बलिष्ठः । य एवंभूतः मुक्तचक्रवर्ती तस्य त्रेतायुगे संसारदशायामियं सर्वा पृथिवी 'वित्तस्य' वित्तेन पूर्णा स्यात्तदा तस्य यत्सुखं 'स एको मानुष आनन्दः' मुक्तमनुष्यचक्रवर्तिसम्बन्ध्येक आनन्द इत्यर्थः । 'ते' प्रसिद्धाः 'ये शतं मानुषाः' मुक्तमनुष्यचक्रवर्तिसम्बन्ध्यानन्दाः 'स एकः मनुष्यगन्धर्वाणां' मुक्तानामानन्दः । मुक्तत्वज्ञापनाय विशेषणद्वयमाह—श्रोत्रियस्येति । श्रोत्रियाणामकामहतानां चेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि वचनव्यत्ययो ज्ञेयः । प्राप्तमोक्षिणः श्रोत्रियाः । कामकृतोपद्रवशून्याः अकामहताः । ये साक्षाद्देवप्रेष्यास्ते देवगन्धर्वाः । तेषां मनुष्यगन्धर्वापेक्षया शतगुणितोत्कृष्ट आनन्द इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरेषां शतगुणोत्कर्षो ज्ञातव्यः । चिरकालीनो लोकश्चिरलोकः, स एव लोको येषां ते तथोक्तास्तेषामित्यर्थः । देवेष्वनाख्याता अकथिता या देवताः देवकुले जातास्ते आजानदेवास्तेषामित्यर्थः । के कर्मदेवाः ? कुतश्च तेषां कर्मदेवत्वमित्यत उक्तं—ये कर्मणेत्यादि । 'ये' बल्याद्याः कर्मणा मध्ये 'देवान्' देवत्वं 'अपियन्ति' प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवा इत्यर्थः । देवानामिति । सृष्ट्यादौ देवत्वं

(५) चशब्दात् स्मृतिः ।

यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे ।

तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदने ॥ इति ॥ २१ ॥

॥ इति वृद्धिह्रासाधिकरणम् ॥ १२ ॥

॥ १३. प्रकृत्यधिकरणम् ॥

(१) सृष्टिसंहारकर्तृत्वमेवास्य, न पालकत्वम्, स्वतस्सिद्धेरिति ।

प्रातानां तत्त्वाभिमानिदेवानामित्यर्थः । 'इन्द्रस्य' दक्षप्रजेश्वरस्य 'बृहस्पतेः' पुरन्दरस्य 'प्रजापतेः' रुद्रस्य 'ब्रह्मणः' चतुर्मुखस्येति समग्रश्रुत्यर्थः ॥

(५) नन्वस्तु फलतारतम्यं, तथापि भक्तिसाम्यं किं न स्यात्, फलतारतम्यस्य भक्तीतरप्रसादादितारतम्येनापि सम्भवादित्यत आह—चशब्दादिति ॥ समुच्चितेति शेषः । काऽसावित्यतः तां स्मृतिं पठति—यथेति । 'अत्र' संसारे ज्ञानिनां परमेश्वरे 'यथा भक्तिविशेषो' भक्तयातिशयो दृश्यते, तथैव तेषां 'लिङ्गभेदने' लिङ्गशरीरभङ्गे जाते-सति 'मुक्तिविशेषो' मुक्तावानन्दव्यक्तिविशेषोऽपि दृश्यते। नान्य-थेत्यर्थः । दृशिरत्र भवत्यर्थः। यद्वा—अत्र 'ज्ञानिनां' ज्ञानिषु यथा भक्तितारतम्यं योगिभिः 'दृश्यते' ज्ञायते तथैव तेषां लिङ्गभेदने सति 'मुक्तिविशेषो' मुक्तितारतम्यमपि दृश्यते। न वैरूप्येणेत्यर्थः इति स्मृतिरित्यन्वयः ॥

॥ इति वृद्धिह्रासाधिकरणम् ॥ १२ ॥

॥ १३. प्रकृत्यधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे विश्वपालकत्वं समर्थ्यते। पूर्वपक्षयति—सृष्टीति॥ सृष्टिश्च संहारश्च तयोः कर्ता तस्य भावस्तत्त्वमित्यर्थः । यद्वा—सृष्टौ सत्यां संहारः तस्य कर्तृत्वमित्यर्थः 'अस्य' भगवतः। इदं चावर्तनीयम्। एव-कारः क्रमेण भिन्नक्रमेण चान्वेति। तत्राद्यपक्षे तद्व्यावर्त्यं दर्शयति—नेति। अस्तीति शेषः। अस्येत्यनुवृत्तपदं। तथाच न विश्वपालकत्वं भगव-तोऽस्ति किन्तु सृष्टिसंहारकर्तृत्वमेव। कुतः? यतोऽस्य संहारकर्तृत्वं, न च संहर्तुः पालकत्वं सम्भवतीति भावः। पालनसाध्यकार्याभावाच्च। न च

(२) अत आह—

सू—ॐ ॥ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ ॐ ॥ २२ ॥

स्थितिस्तत्कार्यं, सृष्टौ सत्यां यावत्संहारस्तावदस्य जगतः स्थितिकार्यस्य पालनं विना स्वत एव सिद्धेस्तस्य तदेकप्रयोजनत्वात् । न च संहारनिवारणव्यापारः अवान्तरोपद्रवनिवारणं वा तत्प्रयोजनम् । यतोऽस्यैव सृष्टिसंहारकर्तृत्वं न त्वन्यस्येति योजना । अनेन सयुक्तिकः पूर्वपक्षः प्रदर्शितो भवति ॥

(२) सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे—अत इति । उक्तमिति । स्वस्यां प्रागुक्तमित्यर्थः । अनेन प्रकृतेति प्रातिपदिकं व्याख्यातं भवति । एतावत्त्वमित्येतद्व्याचष्टे—सृष्टीति । इदं चावर्तते । तथाच उक्तं सृष्टिसंहारकर्तृत्वं सृष्टिसंहारकर्तृत्वमात्रं तावन्मात्रपर्यवसितमित्येतत्प्रतिषिध्येत्यर्थः । वचनापेक्षया प्रतिषेधस्य पूर्वकालीनत्वज्ञापनाय ल्यबन्तनिर्देशः । मात्रशब्देन पालनाख्यगुणान्तरं व्यावर्त्यते । 'ततः' उक्तात् । भूय इत्यस्य व्याख्यानं —अधिकमिति । पालनमपीत्यर्थः । अस्येत्यनुवर्तते । ब्रवीतीत्यनन्तरं श्रुतिरिति यत इति च शेषः । अस्य हेतोरस्यैव हरेः पालकत्वमिति प्रकरणलब्धसाध्येनान्वयः । अनेन हिशब्दो हेत्वर्थतया व्याख्यातः ।

अस्येदेषा सुमतिः पप्रथानाऽभवत्पूर्व्या भूमना गौः ।
अस्य सनीळा असुरस्य योनौ समान आभरणे बिभ्रमाणाः ॥
किंस्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।
सन्तस्थाने अजरे इतऊती अहानि पूर्वीरुषसोऽजरन्त ॥
नैतावदेनापरो अन्यदस्त्युक्षा स द्यावापृथिवी बिभर्ति ।
त्वचं पवित्रं कृणुत स्वधावान्यदीं सूर्यं न हरितो वहन्ति ॥

(ऋ. १०-३१-६, ७, ८.)

इति ऋक्श्रुतेरयमर्थः 'अस्येत्' विष्णोस्सकाशादेव 'एषा सुमतिः' ब्रह्मादिसुबुद्धिः—'पप्रथाना' अतिशयेन प्रथाना प्रथमाऽभवत् । अनेन 'भूमना' भूम्ना पूर्णेन विष्णुना 'पूर्व्या' पूर्वतना 'गौः' द्यावापृथिवी 'अभवत्' अभूताम् । अस्य विष्णोर्भूम्ना महिम्नैव सुमतिर्गौश्चाभवदिति वा । 'असु-

उक्तं सृष्टिसंहारकर्तृत्वमात्रं प्रतिषिध्य ततोऽधिकं ब्रवीति। 'नैतावदेना परो अन्यदस्त्युक्षा स द्यावापृथिवी बिभर्ति' इति (ऋ. १०-३१-८).

रस्य' असुषु प्राणेषु रमणादसुत्वात्प्राणरूपत्वात् रमणीयत्वाच्चासुरो वायुः 'महद्देवानामसुरत्वमेकम्' (ऋ. ३-५५-१.) इति श्रुतेः। 'या मारुताद्गर्भमाधत्त पूर्वम्' इति स्मृतेः। तस्य 'योनौ' भार्यायां 'समाने' एकस्मिन् 'आभरणे' आसमन्ताद्भरणस्थाने गर्भे 'भ्रियमाणाः' देवाः अस्य सकाशादेव 'सनीळाः' भवन्ति निलीयन्ते संह्रियन्त इति यावत्॥

भगवन्महिम्नैव द्युभ्वाद्युत्पत्तिरित्यनङ्गीकारे तन्निर्माणे अधिष्ठानादिकं किं स्यादित्याक्षिपति—किं स्विदित्यादिना॥ सर्गाद्यसमये वनं किं वाऽऽसीत्, क एव वृक्ष आस, न कोऽपीत्यर्थः। एवं वनं 'किंस्वित्' कस्माज्जातं 'स वृक्षो' वनादन्यत्र विद्यमान एकैकवृक्षश्च 'क आस' कस्माज्जातः। किंकारणकं वनमास, किंकारणकश्च वृक्ष आसेति प्रश्नपरतयाऽपीदं व्याख्येयम्। अस्योत्तरमाह—यत इति। 'यतो' यस्माद्धरेः सर्वे लोकास्तत्स्थाश्च 'निष्टतक्षुः' समुत्पन्नाः। यस्मादेव 'सन्तस्थाने' सम्यक् स्थायिन्यौ 'अजरे' जराशून्ये दृढे द्यावापृथिव्यौ 'इत ऊती' अस्मादेव समुद्भूतज्ञानादिके अहानि 'पूर्वीः' पूर्व्य उषसश्च 'अजरन्त' जीर्णा अभूवन्। यद्वा—'पाताळमेतस्य हि पादमूलं लोमानि वृक्षौषधयः' इतिस्मृतेः 'यतो' यस्यावयवेभ्यो द्यावापृथिव्युपलक्षितचतुर्दशभुवनानि 'निष्टतक्षुः' नितरां कृतानि तेभ्य एवावयवेभ्यो 'वनं' वृक्षादि जातं, किञ्च—'इतो' भूमेरुपरि गते 'अजरे' नाशरहिते 'सन्तस्थाने' सम्यक्तते वैकुण्ठादिस्थाने 'ऊती' ऊतयो व्यातयो यस्य परमात्मनः पूर्वीरहानि उषसश्च 'अजरन्त' जीर्णा आसन्। येनानेनेश्वरेण भवत्कार्यमिति शेषः॥

'अस्येदेषा सुमतिः' इत्यादिना प्रागुक्तं सृष्टिसंहाररूपं एतावत्सृष्टिसंहारमात्रपर्यवसितं न भवति, किन्त्वन्यदप्यस्ति। किं तदित्यत आह—स इति। 'सः' परमात्मा 'उक्षा' भक्ताभिलषितसेचकः द्यावापृथिव्यौ 'बिभर्ति' धत्ते पुष्णाति च। यः 'स्वधावान्' पूर्णसुखो भगवान् तस्य स्मृत्या तद्वन्तो भूत्वा 'त्वचं' शरीरं पवित्रं 'कृणुत' कुरुत। हे सन्त

(३) चशब्दात् स्मृतिश्च—

सृष्टिं च पालनं चैव संहारं नियमं तथा ।
एक एव करोतीशः सर्वस्य जगतो हरिः ॥
इति ब्रह्माण्डे ॥ २२ ॥

॥ इति प्रकृत्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

इति शेषः। यद्वा—स्वधावान् स परमात्मा ध्यातश्चेच्छरीरं पवित्रं करोतीत्यर्थः। 'यत्' येन पवित्रीकरणेन 'हरितो' दिशः 'सूर्यं न' सूर्यमिव सदा भगवन्तमक्लेशेनैव प्रजा वहन्तीत्यर्थः। भावबोधे तु सदिति पदच्छेदं कृत्वा सदित्यस्य भवत्कार्यमिति च द्वेधा व्याख्यानमित्युक्तम्। तत्र स इति प्रसिद्धपदविभागविरोधादकारे द्वित्वाश्रवणं च बाधकमिति ध्येयम् ॥

(३) सृष्टिसंहारकर्तुरपि पालकत्वरूपगुणान्तरवत्त्वे स्पष्टस्मृतिपरतया सौत्रचशब्दं व्याचष्टे—चशब्दादिति ॥ समुच्चितेति शेषः। तां स्मृतिं पठति—सृष्ट्यादिशब्दैः प्रयोज्यव्यापारा लक्ष्यन्ते। सर्वस्य जगत इत्यादौ योज्यम्। परस्परसमुच्चये चः। 'चैव' एवं संहारम्। तथाशब्दः समुच्चये। नियमनं च। 'एक एव' न त्वन्यः। अत्रोपपत्तिः—ईश इति। ब्रह्माण्डे उक्तिश्चेति शेषः। अस्य श्रुतिरित्यस्य च ब्रवीतीति क्रियापदेनान्वयः। श्रुतौ स्थित्यतिरिक्तस्य धारणपोषणादिरूपप्रयोजनान्तरस्योक्तया तस्य च 'एकः' इति स्मृतावनन्यसाध्यत्वस्योक्तयाच स्थितेः स्वतस्सिद्धत्वात्तत्पालनं निष्प्रयोजनमिति चोद्यं निरस्तं भवति। अनेन—'हि' यतो 'नैतावत्' इति श्रुतिः 'अस्येदेषा सुमतिः' इत्यादिना पूर्वं प्रकृतस्योक्तस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वस्य 'एतावत्त्वं' एतावन्मात्रपर्यवसितत्वं पालनाख्यगुणान्तरासाहित्यं प्रतिषेधति। न केवलमेतावत्किन्तु 'ततः' सृष्ट्यादिकर्तृत्वात् 'भूयः' अधिकं पालकत्वमप्यस्य विष्णोर्ब्रवीति। तथा 'सृष्टिं च' इति स्मृतिश्च स्पष्टम्। अतः सृष्टिसंहारकर्तृत्वातिरिक्तं पालकत्वाख्यं महिमान्तरमपि परस्य सिद्धमिति सूत्रार्थ उक्तो भवति ॥

॥ इति प्रकृत्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

॥ १४. अव्यक्तत्वाधिकरणम् ॥

(१) परमात्मापरोक्ष्यं च तत्प्रसादादेव। न जीवशक्त्येति वक्तु-

सू—ॐ ॥ तदव्यक्तमाह हि ॥ ॐ ॥ २३ ॥

अव्यक्तमेव तद्ब्रह्म स्वतः।

(२) अरूपमक्षरं ब्रह्म सदाऽव्यक्तं च निष्कलम्।
यज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरानन्दश्चाक्षयो भवेत् ॥
इति कौण्ठरव्यश्रुतिः ॥ २३ ॥

॥ १४. अव्यक्तत्वाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे भगवद्भक्तेः कर्तव्यतासमर्थनाय तस्योपलब्ध्ययोग्यत्वं समर्थ्यते। सिद्धान्तयत्सूत्रमवतारयति—परमात्मेति ॥ चस्त्वर्थः। भक्तिफलत्वेनोक्तमिति विशेषणसमुच्चये वा। तदिति ईश्वरो भक्तिश्चोच्यते। तथाच भक्तिसाध्येश्वरप्रसादादित्यर्थः। यद्वा—तदितीश्वर एवोक्तः। भक्तिसाध्यादिति शेषः। एवकारव्यावर्त्यमाह—नेति। 'जीवशक्त्या' पुरुषप्रयत्नेनेत्यर्थः। अनेनेश्वरस्य व्यक्तत्वे विनैव भक्तिं जीवशक्त्यैव स्तम्भादिवदपरोक्षज्ञानसम्भवात् अव्यक्तत्वे च सत्यामपि भक्तौ तदसम्भवात्प्रयोजनस्याभावान्न भक्तिः कर्तव्येति सयुक्तिकपूर्वपक्षः, तथा स्वतोऽव्यक्तस्यापीश्वरस्य भक्तिसाध्यप्रसादादापरोक्ष्यसम्भवात्सफलत्वाद्भक्तिः कर्तव्येति सयुक्तिकसिद्धान्तश्च सूचितो भवति। 'इति' एवं वक्तुं 'अतोऽनन्तेन' इत्यादाविति शेषः। 'उच्यते' प्रथमं तत्र हेतुत्वेन अव्यक्तत्वमिति शेषः। अव्यक्तमेवेत्यनेन सूत्रे पूर्वस्मात् एवार्थकचशब्दानुवृत्तिस्सूचिता। तदित्यस्य व्याख्या—ब्रह्मेति। परं ब्रह्मेत्यर्थः। 'स्वतः' स्वभावत इति शेषोक्तिः। अनेन अव्यक्तत्वस्यास्वाभाविकत्वं निराकृतं भवति। स्वत इत्यनन्तरं यत इति शेषः। अस्य परमात्मापरोक्ष्यं च न जीवशक्त्या, किन्तु तत्प्रसादादेवेति प्रकृतसाध्येनान्वयः। अत एव साध्यवाक्यप्रदर्शनार्थमेव वक्तुमित्यन्तमुक्तम् ॥

(२) अव्यक्तत्वहेतोरसिद्धिपरिहाराय प्रवृत्तं—आह हीति सूत्रखण्डं व्याचष्टे—अरूपमिति ॥ ब्रह्म यतः 'अक्षरं' सर्वथा नाशशून्यमतः 'अरूपं'

(३) सू—ॐ ॥ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ ॐ ॥ २४ ॥

आराधनेऽप्यव्यक्तमेव ज्ञानिनां प्रत्यक्षेण इतरेषामतिसूक्ष्मत्वलिङ्गादनुमानेन ।

प्राकृतविग्रहशून्यं तादृशशुक्लादिरूपशून्यं च, अन्यथा नाशापत्तेरिति भावः। यतोऽरूपमतः 'अव्यक्तं' अप्रत्यक्षम्। कादाचित्कास्वाभाविकाव्यक्ततानिरासाय—सदेत्युक्तम्। चो विशेषणसमुच्चये। 'निष्कळं' भिन्नांशशून्यं षोडशकलाशून्यं वा, निष्कळत्वमक्षरत्वे हेतुतयोक्तम्। 'यत्' ब्रह्माख्यं वस्त्वित्यस्य तत्त्वत्वतच्छब्देनान्वयः। 'ज्ञात्वा' अपरोक्षतो 'जन्तुः' स जीवो मुच्यते संसृतेः। न केवलमनिष्टनिवृत्तिमात्रं, किन्त्वस्य स्वरूपभूतानन्दः 'अक्षयो' नित्योऽभिव्यक्तश्च भवेदित्यर्थः। हिशब्दो हेतौ। श्रुतिराहेति। अनेन सूत्रे श्रुतिरिति शेषो दर्शितः ॥

(३) नन्वस्तु ब्रह्म स्वतोऽव्यक्तं, तथाप्याराधनेन पुरुषप्रयत्नेन व्यक्तीभविष्यति। समाराधनेनाव्यक्तयक्षसाक्षात्कारदर्शनात्। एवं चेत्किं भक्त्येत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—अपीति ॥ अव्यक्तमेवेत्यनन्तरं तत्स्वत इत्यनुवर्तते। तथाच न केवलमनाराधनेऽव्यक्तं, किंतु 'आराधनेऽपि' भक्तिरहिताराधनेन संपूजनेनाप्यव्यक्तमेव, न तु व्यक्तीकर्तुं शक्यमित्यर्थः। कुतः? यतस्तद्ब्रह्म स्वतोऽव्यक्तं अत इति योजना। यद्वा—भक्तिरहिताराधने एव तदव्यक्तं, न तु भक्तिसहिताराधनेऽपि येन भक्तेर्वैयर्थ्यं स्यादिति। अनेन सूत्रे संराधने संपूजने इति निमित्तसप्तमी। अपिः भिन्नक्रमः समुच्चये। तदव्यक्तमिति चानुवर्तनीयमित्युक्तं भवति। आराधनेऽप्यव्यक्तत्वं कुत इत्यतः प्रवृत्तं प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति सूत्रखण्डं व्याचष्टे—ज्ञानिनां प्रत्यक्षेणेति। कर्तरि षष्ठीयम्। इतरेषां ज्ञानसाधनमाह—इतरेषामिति। ज्ञानिभ्योऽन्येषामित्यर्थः। इतरेषामित्यनेन प्रत्यक्षसिद्धेऽर्थेऽनुमानवैफल्यमिति निरस्तम्। लिङ्गादनुमानेनेति। लिङ्गाख्येनानुमानेनेत्यर्थः। आगमव्यावर्तनायेदं विशेषणम्। यद्वा—लिङ्गादव्यक्तत्वस्य अनुमानेनेति वैयधिकरण्येनान्वयः। समासपाठे सूक्ष्मत्वहेतुकानुमानेनेत्यर्थः। अस्याराधनेऽप्यव्यक्तमेवेति साध्येनान्वयः। इति

(४) न तमाराधयित्वाऽपि कश्चिद्व्यक्तीकरिष्यति ।
नित्याव्यक्तो यतो देवः परमात्मा सनातनः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते ॥ २४ ॥

(५) नित्याव्यक्तरूपेण तथैव तिष्ठति व्यक्तं किञ्चिद्रूपं गृहीत्वा

सिद्धमिति शेषः। यद्यपि सूक्ष्मत्वस्याव्यक्तशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वान्न तत्साधकत्वम्। तथापि प्रत्यक्षाविषयस्वभावत्वमव्यक्तत्वम्। सूक्ष्मत्वं तु ततोऽतिरिक्तमिति भेदादविरोधः। यदा सूक्ष्मा अपि परमाण्वादयो नास्मदक्षगोचराः तदा किम्वतिसूक्ष्मं ब्रह्मेति ज्ञापनाय—अतीत्युक्तम्। न च ज्ञानिकर्तृकब्रह्मविशेष्यकाव्यक्तत्वप्रकारप्रत्यक्षे ब्रह्मणोऽपि भानात् तस्याव्यक्तताविरोध इति वाच्यम्। स्वतोऽव्यक्तस्यापि ब्रह्मणो भक्तिवशादचिन्त्यशक्त्याऽभिव्यक्तेरङ्गीकारात् ॥

(४) ननु परप्रत्यक्षस्यासिद्धत्वात्कथमत्र ज्ञानिप्रत्यक्षं प्रमाणीक्रियत इत्यतः तैरव्यक्तत्वोक्त्या तदन्यथाऽनुपपत्त्या तेषामव्यक्तप्रत्यक्षसिद्धेः तदुपन्यासोपपत्तेरिति भावेनाह—नेति ॥ 'तं' परमात्मानं, न केवलमनाराधयित्वा, किन्तु भक्तिं विनाऽऽराधयित्वाऽपि भक्तिं विनाऽपीति वा अपिशब्दार्थः। 'कश्चित्' योग्यो जनः। कुतो न व्यक्तीकरिष्यति? यतोऽव्यक्तः। नन्वव्यक्तस्यापि विष्णोराराधनेन व्यक्तिस्सम्भवति यक्षादिवदित्यत उक्तम्—नित्येति। नित्यं सदा स्वतोऽव्यक्त इत्यर्थः। यक्षादयस्तु नैवमिति न व्यभिचार इति भावः। एवंभूतश्चेत्कथं भक्त्याऽपि व्यक्तो भवेत्, तथाच भक्तेर्वैयर्थ्यमित्यतो—देवः परमात्मेति चोक्तम्। अचिन्त्यशक्त्योभयं युज्यत इति तदभिप्रायः। अनित्यस्य कथं नित्याभिव्यक्तत्वमित्यत आह—सनातन इति। देहतः स्वभावतश्च नित्य इत्यर्थः। ब्रह्मवैवर्त इति। उक्तमिति शेषः। अतो न प्रत्यक्षासिद्धिरिति भावः॥ न चानेनाव्यक्तत्वमात्रसिद्धावपि कथं तत्प्रत्यक्षसिद्धिरिति वाच्यम्। व्यासादिज्ञानिकर्तृकाव्यक्तत्वादिवचनस्य वचनान्तरमूलत्वेनानवस्थापत्त्या प्रत्यक्षमूलकत्वस्यैव वक्तव्यत्वेन तेनाव्यक्तत्वसिद्धिसम्भवात् ॥

(५) आक्षिपति—नित्येति ॥ ब्रह्मेत्यनुवर्तते। आदिपदेन जलभुवौ गृह्येते। न त्वकाशवायू अपि, तयोः स्थूलरूपेणाप्यदृश्यत्वात्। यद्यपितथापीत्यर्थेऽपिशब्दः। तथाच यथा अग्न्यादयोऽग्निमात्रादिलक्षणानुपचित-

दृश्यते । यथाऽग्न्यादयस्तन्मात्रारूपेणादृश्या अपि स्थूलरूपेण दृश्यन्ते एवमिति चेत्—

(६) न,

सू—ॐ ॥ प्रकाशवच्चावैशेष्यम् ॥ ॐ ॥ २५ ॥

अग्न्यादिवत्स्थूलसूक्ष्मत्वविशेषाभावात् ।

(७) 'नासौ सूक्ष्मो न स्थूलः पर एव स भवति । तस्मादाहुः परमः' माण्डव्यश्रुतेः ।

सूक्ष्मरूपेणादृश्या अपि स्थूलेनोपचितरूपेण 'दृश्यन्ते' व्यज्यन्ते, एवं नित्यमुत्पत्त्यादिरहितमत एवाव्यक्तं यन्मूलरूपं तेन 'तथैव' अव्यक्तत्वेनैव तिष्ठति ब्रह्म, किञ्चिदवताररूपं गृहीत्वा तेन दृश्यत इति योजना। यत एवमतो भक्तिं विनाऽपि ब्रह्मदर्शनभावाद्व्यर्था सेति वाक्यशेषः। तथैवेत्येतदवताररूपमित्यनेनापि सम्बध्यते । मूलरूपसदृशमेवेति तदर्थः । तेन मूलरूपदर्शनस्य मोक्षहेतुत्वेऽपि नावतारदर्शनस्य तथात्वमिति शङ्काऽनवकाशः ॥

(६) एतच्चोद्यं प्रतिषेधति— नेति ॥ नित्येत्यादिनोक्तं नेत्यर्थः । अनेन सौत्रचशब्दो न दृष्टान्तान्तरसमुच्चायकः, किन्तु शङ्काव्यावर्तक इत्युक्तं भवति। तत्त्वप्रदीपे तु 'सर्वतः प्रकृतिः सूक्ष्मा प्रकृतेः परमेश्वरः' इति तुरश्रुतेः प्रकृतिवच्च नास्य सूक्ष्मत्वं नेत्र चाग्न्यादिवदिति चकारार्थ इति चकारस्यानुक्तदृष्टान्तसमुच्चायकत्वमुक्तम्। एतत्पक्षे नेत्येतत् आगामिसूत्रेऽध्याहृतनञर्थकथनरूपमिति द्रष्टव्यम्। कुतो नेति हेत्वाकांक्षायां सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—प्रकाशवच्चेति । अग्न्यादिवदित्यनेन गुणवाचकप्रकाशशब्दोऽग्न्यादिगुणिवाचकतया व्याख्यातः। आदिशब्देन जलपृथिव्योर्ग्रहणम्। त्वप्रत्ययः प्रत्येकं सम्बध्यते । विशेषेत्यनेन सूत्रे स्वार्थे ष्यञित्युक्तं भवति। विशेषो धर्मः। पञ्चमीनिर्देशेन चो यत इत्यर्थेऽपीत्युक्तं भवति । ब्रह्मणीति शेषः ॥

(७) ननु ब्रह्मणि स्थूलसूक्ष्मत्वयोरभावः कुतो ज्ञायते, येन व्यक्ताव्यक्तत्वयोरभावः स्यादित्यतः अत्रापि—आह हीत्यस्यानुवृत्तिमभिप्रेत्य तदभिप्रेतां श्रुतिमुदाहरति—नासाविति ॥ 'असौ' भगवान् केनचिद्रूपेण

(८) स्थूलसूक्ष्मविशेषोऽत्र न क्वचित्परमेश्वरे ।
सर्वत्रैकप्रकारोऽसौ सर्वरूपेष्वजो यतः ॥
इति च गारुडे ।

(९) अव्यक्तव्यक्तभावौ च न क्वचित्परमेश्वरे ।
सर्वत्राव्यक्तरूपोऽयं यत एव जनार्दनः ॥
इति कौर्मे ॥ १५ ॥

सूक्ष्मः केनचित्स्थूल इति न, किन्तु 'स पर एव' सर्वरूपेषु परमसूक्ष्म एव भवति न त्वनेवंभूतः। एवं असौ केनचित् रूपेण स्थूलः केनचित्सूक्ष्म इति न, किन्तु सर्वत्र 'परः' परमस्थूल एवेत्यर्थः। अत एव नञ्द्वय-प्रयोगः, 'महतो महीयान्' (कठ. २-२०.) इति श्रुत्यविरोधश्च। स्थूलात् स्थूलतमत्वं हि तदर्थः। न चैवं व्यक्तत्वापत्तिः, तद्विरोधिपरमसूक्ष्मत्वेन तत्प्रतिबन्धात्। किञ्चातः? यस्मात्सर्वत्र परमसूक्ष्मः स्थूलश्च तस्मादेनं विष्णुं परम इत्याहुर्ज्ञानिन इत्यर्थः। श्रुतेरित्यस्यावैशेष्यमित्यनेनान्वयः। सिद्धमिति शेषः ॥

(८) नन्वनुत्पन्नस्य मूलरूपस्योत्पन्नानां चावताररूपाणां च कथं स्थूलसूक्ष्मत्वविशेषाभाव इत्यत आह—स्थूलेति ॥ व्यवस्थयेति शेषः। तथाच यतोऽसौ भगवान् 'सर्वरूपेष्वजः' उत्पत्तिशून्यः सदा अतः 'अत्र' भगवति क्वचिदपि रूपे काले वा 'स्थूलसूक्ष्मविशेषः' स्थूलसूक्ष्मत्वरूपो धर्मः 'व्यवस्थया' केनचित् रूपेण स्थूलः केनचित् रूपेण सूक्ष्म इति न। एवं घटादिवज्जननात्पूर्वं सूक्ष्मस्तदूर्ध्वं स्थूल इत्यपि न, किन्तु सर्वत्रैकरूप एवेत्यर्थः। ननु कथमेतदन्यत्रादृष्टमत्र युज्यत इत्यत आह—परमेश्वर इति। हेतुगर्भमेतत्। इति चेति चः श्रुतिसमुच्चये। गारुडे उक्तमिति शेषः। अस्याप्यवैशेष्यमित्यनेनान्वयः ॥

(९) एवं स्थूलसूक्ष्मत्वयोर्व्यापकयोर्हरावनुपलब्ध्या तद्व्याप्ययोर्व्यक्तत्वाव्यक्तत्वयोरप्यभाव उक्तः। स्मृत्याऽप्येतदभावं साधयति—अव्यक्तेति ॥ अव्यक्तत्वव्यक्तत्वे इत्यर्थः। चः समुच्चये। क्वचिद्रूपेऽव्यक्तत्वं क्वचिद्व्यक्तत्वमिति व्यवस्थितौ नेत्यर्थः। परमेश्वरपदप्रयोजनं तु पूर्ववदेव। कुतो नेत्यत आह—सर्वत्रेति। सर्वरूपेष्वित्यर्थः। 'अव्यक्त-

(१०) तर्हिं किं यत्नेनेत्यत आह—

सू—ॐ ॥ प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ ॐ ॥ २६ ॥

विषयभूते तस्मिन्नेव श्रवणाद्यभ्यासात्प्रकाशश्च भवति ।

(११) 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः (बृ. ४-४-५) इति श्रुतेः ॥ २६ ॥

रूपः' अव्यक्तस्वरूपः 'अयं' परमेश्वरः। कुत इत्यत आह—यत इति। एवकारो भिन्नक्रमः। उत्पत्त्या जननं व्यक्तिमर्दयति गमयति प्रापयत्येवान्यान् न स्वयमन्यशक्त्या प्राप्नोतीति जनार्दनः। स्वजननमर्दयति अपगमयतीति वा। गीताभाष्ये तु न जायत इति जनः अर्दयति गमयति संसारमिति जनार्दन इति व्याख्यातं, तदपि प्रकृतानुकूलमेव। कौमें उक्तमिति शेषः। अस्याप्यवैशेष्यमित्यनेनान्वयः। व्यक्तत्वाव्यक्तत्वरूपविशेषराहित्यमिति तदर्थः॥

(१०) उत्तरसूत्रमवतारयति—तर्हीति ॥ ब्रह्मणः सर्वथाऽव्यक्तत्वे इत्यर्थः। किमिति। 'यत्नेन' श्रवणादिरूपेण भक्तिपूर्वकेण किं प्रयोजनं, न किमपीत्यर्थः। इत्यतः' इति शङ्कायां परिहारमाह सूत्रकृदित्यर्थः। सूत्रे निराकृतेऽप्यशब्दत्वे तदव्यक्तमित्युक्त्या कस्यचित्तदविषयत्वाशङ्का स्यात्, तां वारयितुं प्रयुक्तः कर्मशब्दः कर्मकारकपरः। तदव्यक्तमित्यनुवर्तते। तस्य विपरिणाम इत्याशयेन विषयभूते 'तस्मिन्' अव्यक्ते ब्रह्मणीत्युक्तम्। न त्वन्यत्रेत्येवार्थः। तथाच तदेकविषयकश्रवणमननाद्यावर्तनादित्यर्थः। भक्तिपूर्वकादिति शेषः। प्रकाश इत्यत्रापि तस्मिन्नित्यावर्तनीयम्। तथाच तस्मिन् 'प्रकाशः, तद्विषयकापरोक्ष्यमित्यर्थः। न केवलमप्रकाशः, किन्तु प्रकाशश्चेति चार्थः। 'तस्मिन्' अव्यक्तेऽपीत्यप्यर्थो वा। यत इति शेषः। अनेन सूत्रे हिशब्दस्यानुवृत्तिस्सूचिता। अस्यातो न श्रवणादिवैयर्थ्यमित्यध्याहृतेनान्वयः। अनेन सूत्रे नञनुवृत्तिस्सूचिता॥

(११) श्रवणाद्यभ्यासेन अपरोक्षं भवतीत्येतत्कुतो ज्ञायत इत्यतश्चशब्देन आह हीत्यनुवृत्तेन वा सूचितश्रुतेरेवेत्याह—आत्मेति॥ ब्रह्मणो निदिध्यासनकर्मत्वं च स्वप्रतिमाद्वारा तदुपासनं च भवति। प्रतिमोपासनमित्युक्तेः। व्याख्यातेयं श्रुतिर्जिज्ञासाधिकरणे॥

(१२) नित्याव्यक्तस्य कथं प्रकाश इत्यत उच्यते—

सू— ॐ ॥ अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ ॐ ॥ २७ ॥

उभयत्र प्रमाणभावात् तत्प्रसादादेव प्रकाशो भवति ।

(१३) 'तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः' (श्वे. १-१०). इति लिङ्गात् ।

---

(१२) उत्तरसूत्रमवतारयति—नित्येति ॥ ब्रह्मणः श्रवणाद्यभ्यासादपीति सम्बन्धः । कथमित्याक्षेपे । न कथमपीत्यर्थः । युक्तिविरोधादिति भावः । उच्यत इति । इत्यस्मिन् चोद्ये परिहार उच्यत इत्यर्थः । तत्सूत्रं पठित्वाचष्टे—अत इति । उभयत्रेति । अव्यक्तत्वे प्रत्यक्षत्वे च प्रमाणसद्भावादित्यर्थः । तदन्यथाऽनुपपत्त्येति यावत् । अत इत्यस्यार्थान्तरमाह —तस्य प्रसादादिति । तस्याधिकारिणस्तस्याव्यक्तस्यापि परब्रह्मणः प्रसादादेवेत्यर्थः । न साधनसामर्थ्येनेत्येवार्थः । 'प्रकाशः' आपरोक्ष्यम् । इदं चानुवृत्तं पदं भवति । इति ज्ञायत इतिशेषः । चेत्यप्यनुषञ्जनीयम् । तस्य 'अनन्तेन' अपरिमितसामर्थ्येनेत्यनेनान्वितस्यावधारणार्थत्वं, प्रकाशश्चेत्यनेनान्वितस्य पुरुषप्रयत्नेनाप्रकाशसमुच्चायकत्वं च द्रष्टव्यम् ॥

(१३) न केवलमन्यथाऽनुपपत्त्या प्रसादाधीनप्रत्यक्षत्वं ब्रह्मणः, किन्तु बलवद्युक्त्या चेत्याह सूत्रकृत्—तथाहीति । तद्व्याचष्टे—तस्येति ॥ इतिलिङ्गादिति। इतिवाक्योक्ताद्बन्धनिवृत्तिरूपमोक्षस्य मध्यमप्रसादसाध्यत्वरूपात् दर्शनस्य प्रसादसाध्यत्वज्ञापकादित्यर्थः । इतिशब्द आद्यर्थे । तेन च 'दृष्ट्वैव तं मुच्यते' ( ) इति श्रुतिः सूचिता । तथाच 'तस्याभिध्यानात्' 'दृष्ट्वैव' इति वाक्यद्वयबलाद्दर्शनान्मोक्षः, उपासनाजनितप्रसादाच्च दर्शनमिति पारम्पर्यं सिद्ध्यतीति भावः । लिङ्गादित्युक्त्या सूत्रे यत इत्यध्याहार्यमित्युक्तं भवति। तथाशब्दस्तूपमार्थो वा अर्थापत्तियुक्त्योः समुच्चयार्थो वेति हृदयम् । 'तस्य' इतिश्रुतिस्तदभिध्यानन्ये व्याख्याता ॥

(१४) युज्यते च तस्य अनन्तशक्तित्वात् ।

(१५) नित्याव्यक्तोऽपि भगवान् ईक्ष्यते निजशक्तितः ।
तमृते परमात्मानं कः पश्येतामितं प्रभुम् ॥
इति नारायणाध्यात्मे ॥ २७ ॥

॥ इत्यव्यक्तत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥

---

(१४) नन्वव्यक्तस्वभावस्य ब्रह्मणः प्रसादेनापि न प्रत्यक्षता युज्यते । न हि प्रसन्नोऽपि नरो वानरो भवितुमीष्ट इत्यत आह—युज्यते चेति ॥ चशब्दोऽवधारणार्थः । उभयमिति विपरिणामेन सम्बध्यते । तदिति च । तथाच तस्य विष्णोरव्यक्तत्वं प्रत्यक्षत्वं चेत्युक्तमुभयं युज्यते । तस्यैव युज्यते न त्वन्यस्येति वा । कुतः ? 'अनन्तशक्तित्वात्' अपरिमिताघटितघटकसामर्थ्यत्वादित्यर्थः । तस्यैवानन्तशक्तित्वादित्यनेन सूत्रे तेनेत्युक्त्वा अनन्तेनेत्यधिकोक्तेः प्रयोजनं चोक्तं भवति । अत एव प्रमेयदीपे —ननु ज्ञानिभिर्भगवान् दृश्यते चिन्त्यते च । तत्कथमुच्यते 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयम्' (गीता. २-२५.) इत्यवतार्य अत एवाव्यक्तादिरूप इति भाष्यं 'अत एव' अचिन्त्यशक्तित्वादेव, यथोक्तं—अतोऽनन्तेन' इतीति व्याख्यातम् । सौत्रातश्शब्दस्य व्याख्यानान्तरमिदमिति केचित् ॥

(१५) सूत्रार्थे स्मृतिं चाह—नित्येति ॥ अत्रेत्थं योजना—यद्यपि भगवान्नित्यं नियमेन स्वतोऽव्यक्तस्तथाऽपि 'भक्तैरीक्ष्यते' तद्दर्शनविषयो भवति । कथम् ? 'निजशक्तितः' स्वरूपसामर्थ्यादेव । तेन विना भवत्कार्यं प्रति कथं तस्य हेतुत्वं व्यभिचारादित्यत आह—तमिति । परमात्मानं विना तत्प्रसादं विनेति यावत् । तं परमात्मानं कः पश्येन्न कोऽपीति । अव्यक्तस्वभावस्य कथं दर्शनकर्मता युक्तिविरोधादित्यत उक्तम्—'अमितं' अनन्तं 'प्रभुं' समर्थमिति च । नारायणाध्यात्म इत्यनन्तरं सूत्रोक्तमुक्तमिति शेषः ॥

॥ इत्यव्यक्तत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥

॥ १५. अहिकुण्डलाधिकरणम् ॥

(१) स्वरूपेणानन्दादिना कथमानन्दित्वादिरिति ।

(२) अत उच्यते—

सू—ॐ ॥ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्

॥ ॐ ॥ २८ ॥

॥ १५. अहिकुण्डलाधिकरणम् ॥

(१) अत्र भगवतो गुणित्वं समर्थ्यते । सयुक्तिकं पूर्वपक्षयति—स्वरूपेणेति ॥ हेतौ तृतीया । कथमित्याक्षेपे । ब्रह्मण इति शेषः । प्रथमादिपदेन ज्ञानादिकं गृह्यते । द्वितीयेन ज्ञानित्वादिकं भजनीयत्वं च । युज्यते इत्याकृष्यते । तथाच ब्रह्मणः 'कथं भजनीयत्वं युज्यते' न युज्यते । कुतः? यतस्तस्य 'कथमानन्दित्वादिर्युज्यते' न युज्यते । अगुणित्वादिति यावत् । कुतः? 'स्वरूपेण' ब्रह्मस्वरूपत्वेनाङ्गीकृते नानन्दादिना हेतुना, आनन्दादिगुणानां ब्रह्मस्वरूपत्वाङ्गीकारादिति यावत् । तत्स्वरूपत्वे च तद्वत्त्वायोगादिति भाव इति योजना । स्वरूपेणानन्दादिना धर्मेण कथमानन्दित्वादिर्युज्यते इत्येकान्वयो वा । तथात्वे युक्तिविरोधादिति शेषः ॥

(२) सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे—अत इति ॥ 'आनन्दं ब्रह्मणः' इति तैत्तिरीयश्रुतेः 'न बिभेति कदाचन' इत्युत्तरेणान्वयः । 'अथ' इत्यन्या श्रुतिः । 'एषः' विष्णुरेव 'परमः' पूर्णः । इतिशब्द आद्यर्थे । तेन 'आनन्दो ब्रह्म' (तै. ३-६) इत्यादिः गृह्यते । इत्युभयव्यपदेशादिति । इत्याद्यासु श्रुतिषूभयोः ब्रह्मतदानन्दाद्योः उभयोर्गुणित्वतत्स्वरूपत्वयोरुक्तत्वादित्यर्थः । यद्वा—ब्रह्मण इति शेषः । अत्राद्यवाक्यं ब्रह्मणो गुणित्वं वक्ति, द्वितीयं तत्स्वरूपत्वमिति विवेकः । ननु श्रौतमपि गुणात्मकस्य ब्रह्मणो गुणित्वं कथं युज्यते अदर्शनादित्यत उक्तं—अहिकुण्डलवदिति दृष्टान्तवाक्यमनूद्य व्याचष्टे—अहीति । नन्वहेः कुण्डलित्वावस्थायाः कादाचित्कत्वेन खण्डितत्वाद्भेदाभेदयोः सत्त्वेन कुण्डलित्वं कुण्डलत्वं चेत्युभयं युज्यते । ब्रह्मणस्तु आनन्दादिनाऽत्यन्ताभेदात्कथं गुणत्वं गुणित्वं च युज्यत इत्यतः अहिकुण्डलवदिति सावधारणमित्याह—एवेति । विशेषादेवेत्यर्थः । तथाच ब्रह्मणस्तद्धर्माणां च भेदप्रतिनिधिविशेषाङ्गीकारा-

'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' (तै. २-४) 'अथैष एव परम आनन्दः' (बृ. ६-३-३३.) इत्युभयव्यपदेशादहिकुण्डलवदेव युज्यते। यथाऽहिः कुण्डली कुण्डलं च।

तुशब्दात्केवलश्रुतिगम्यत्वं दर्शयति ॥ २८ ॥

(३) सू—ॐ ॥ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ ॐ ॥ २९ ॥

यथाऽऽदित्यस्य प्रकाशत्वं प्रकाशित्वं च एवं वा दृष्टान्तः। तेजोरूपत्वाद्ब्रह्मणः ॥ २९ ॥

देवोक्तं युज्यत इति भावः। युज्यत इत्यत्र स्वरूपेणानन्दादिनेत्याद्यनुवर्तते। अनेन सूत्रेऽध्याहार्यं प्रतिज्ञावाक्यं दर्शितम्। ननु नेश्वरो गुणवान्, गुणात्मकत्वात्, यथा अश्वोऽनश्ववान् दण्डोऽदण्डवान्। आनन्दाद्या न ब्रह्मगुणाः तत्स्वरूपत्वाद्ब्रह्मवदिति युक्तिविरोधात् न गुणित्वं गुणत्वं च ब्रह्मणो युज्यत इत्यतः प्रवृत्तं तुशब्दं व्याचष्टे—तुशब्दादिति ॥ केवलेति। प्रत्यक्षाद्यसहितेत्यर्थः। श्रुत्यैकसमधिगम्यत्वमिति यावत्। ब्रह्मस्वरूपानन्दादेरिति शेषः। 'दर्शयति' ज्ञापयति सूत्रकार इत्यर्थः। तथाच न तत्र युक्तिविरोधः शङ्क्य इति भावः। तत्र अहेः कुण्डलित्वस्य सिद्धत्वात् कुण्डलत्ववदित्येकस्यैव ग्रहणं कृतमिति ध्येयम् ॥

(३) दृष्टान्तान्तरेणैतदेव साधयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—प्रकाशेति। यथाऽऽदित्यस्य प्रकाशत्वं प्रकाशित्वं चेत्यनेन भास्वररूपार्थप्रकाशशब्दो भावप्रधानः, प्रकाशाश्रयशब्दोऽपि भावप्रधानः। स चावर्तनीयः। तत्पुरुषश्चायम्। तथाच प्रकाशाश्रयस्यादित्यमण्डलस्य प्रकाशत्ववत् प्रकाशाश्रयत्ववत् प्रकाशित्ववच्चेति दृष्टान्तपदस्यार्थ उक्तो भवति। अत्र पूर्वदृष्टान्त इव न भेदाभेदौ, अखण्डितत्वात्। किन्तु भेदप्रतिनिधिविशेष एवेति ध्येयम्। एवमित्यत्र ब्रह्मण इत्याकृष्यते। तथा ब्रह्मणोऽपि विशेषबलाद्गुणगुणिभावो युज्यत इत्यर्थः। इतिशब्दोऽध्याहार्यः। वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पे। 'दृष्टान्तो' वाच्य इति शेषः। उभयेत्युक्तानुमाने अहिकुण्डलवदिति वा प्रकाशाश्रयवदिति वा दृष्टान्तपदं प्रयोज्यमिति सूत्रकृतो हृदयमिति भावः।

(४) सू—ॐ ॥ पूर्ववद्वा ॥ ॐ ॥ ३० ॥

यथैक एव कालः पूर्वं इति अवच्छेदको अवच्छेद्यश्च भवति। अतिसूक्ष्मत्वापेक्षयैष दृष्टान्तः। स्थूलमतीनां च प्रदर्शनार्थमहिकुण्डलदृष्टान्तः।

(५) प्रकाशवत्कालवद्वा यथाऽङ्गे शयनादिकम्।
ब्रह्मणश्चैव मुक्तानामानन्दो भिन्न एव तु ॥
इति नारायणाध्यात्मे।

नन्वत्र यावद्द्रव्यभाविगुणाभिन्नानां तद्वतां घटादीनामपि दृष्टान्तयितुं शक्यत्वात्तान्विहाय विशिष्यादित्यग्रहणे का विवक्षेत्यतः प्रवृत्तं तेजस्त्वादिति सूत्रखण्डं व्याचष्टे—तेजोरूपत्वादिति। ब्रह्मणः आदित्यस्येत्युभाभ्यामस्य सम्बन्धः। तेन सूत्रे उभयोरिति पदानुवृत्तिस्सूचिता। तथाच घटादीनामतेजोरूपत्वात् तान् परित्यज्य तेजोरूपत्वसाधर्म्यविवक्षयाऽऽदित्यदृष्टान्तोक्तिरिति भावः॥

(४) दृष्टान्तान्तरेण ब्रह्मणो गुणगुणिरूपत्वं साधयत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—पूर्ववद्वेति। एक एवेति। अभिन्नोऽपीत्यर्थः। कालशब्दस्तदंशपरः। पूर्वं इत्यनन्तरमपि कालशब्दो योज्यः। भवतीत्यनन्तरं एवमित्यादि च। तथाच यथा पूर्वः काल इति प्रयोगे पूर्वेणाभिन्नोऽपि कालः पूर्वं इति 'अवच्छेदको' विशेषकः काल इति 'अवच्छेद्यो' विशेष्यश्च विशेषबलाद्भवत्येवमिति वा दृष्टान्तयोजना। ननु व्यर्थोक्तेरपर्यवसानात्किमर्थोऽयं दृष्टान्त इत्यत आह—अतीति। 'अपेक्षया' विवक्षया। ब्रह्मण इति शेषः। 'एषः' कालदृष्टान्तः। तर्ह्यलमनेन दृष्टान्तद्वयेन, किं भेदाभेदविषयेणाहिकुण्डलदृष्टान्तेनेत्यत आह—स्थूलेति। चोऽप्यर्थः। 'प्रदर्शनार्थं' एकस्मिन्नेव विशेषणविशेष्यभावस्येति शेषः। अत एवास्य प्राथमिकत्वम्। उभयत्र सूत्रकृदभिहितमिति शेषः॥

(५) सूत्रकृदुक्तार्थे स्मृतिं पठति—प्रकाशवदिति॥ आदित्यमण्डलप्रकाशवदित्यर्थः। 'कालवत्' साक्षिसिद्धपूर्वोत्तरादिकालावयववदित्यर्थः। 'अङ्गे' शरीरे 'शयनं' अवस्थाविशेषः, न तु निद्रा मनोधर्मो वा। तथाच अङ्गे शयनमिति प्रयोगे अङ्गाभिन्नमपि शयनं यथा अङ्गविशेषणकं भवति

(६) आनन्देन त्वभिन्नेन व्यवहारः प्रकाशवत् ।
कालवद्वा यथा कालः स्वावच्छेदकतां व्रजेत् ॥
इति ब्राह्मे ॥ ३० ॥

(७) **सू—ॐ ॥ प्रतिषेधाच्च ॥ ॐ ॥ ३१ ॥**

'एकमेवाद्वितीयम्' (छा. ६-२-१.) 'नेह नानाऽस्ति किञ्चन' (कठ. २-४-११) इति भेदस्य ॥ ३१ ॥

॥ इत्यहिकुण्डलाधिकरणम् ॥ १५ ॥

अङ्कं शयनविशेषणं भवतीत्यर्थः । आदिपदेनाङ्कं शेत इत्यङ्कस्य शयनक्रियाकर्तृभावो गृह्यते । अङ्कमङ्कमधिशेत इत्यङ्कस्य शयनक्रियाकर्मकर्तृभावो वा । अनेनाहिकुण्डलदृष्टान्तः संगृहीतः कुण्डलस्याप्यवस्थाविशेषत्वात् । 'एव' एवम् । तुशब्दो विशेषार्थः । चशब्दो भिन्नक्रमः । तथाच यद्यप्यभिन्न एवानन्दः, तथापि प्रकाशवत्कालवद्वा ब्रह्मणो मुक्तानां चेत्येवं तत्सम्बन्धित्वेनोच्यते इत्येकोऽन्वयः। यथाऽङ्के शयनादिकं 'शयनक्रियानिरूपितविशेषणत्वकर्तृत्वादिकं' तदभिन्नमपि तद्धर्मत्वेनोच्यते, तथा ब्रह्माभिन्नोऽप्यानन्दादिर्विशेषादेव तद्धर्मत्वेनोच्यते इत्यपरोऽन्वयो द्रष्टव्यः । नत्वेकान्वयः । आद्ययोर्विशेषनिर्वाह्यत्वात् अन्त्यस्य भेदनिर्वाह्यत्वात् । अत एव प्रकाशवत् कालवदिति यथाऽङ्के शयनादिकमिति विचित्रोक्तिः ॥

(६) सूत्रकृदुक्तार्थे स्मृत्यन्तरं चाह—आनन्देन त्विति ॥ तुरवधारणे । स्वाभिन्नेनैवेति सम्बध्यते । 'व्यवहारो' विशेषणविशेष्यभावेन व्यपदेशः । भवतीति शेषः । कालवदित्येतद्विवृणोति—यथेति । 'स्वावच्छेदकतां' स्वविशेषणकत्वम् । स्वावच्छेद्यत्वस्याप्युपलक्षणमेतत् । एवमानन्दादिरपीत्युपरुक्तवाक्येनास्यान्वयः । नारायणाध्यात्मे ब्राह्मे इत्युभयत्रापि सूत्रोक्तमुक्तमिति शेषः । आद्यदृष्टान्तस्य विषमत्वाद्द्वितीयस्मृतावनुक्तिः ॥

(७) ननु किमनेन गुणगुणिनोरभेदमभ्युपेत्य ब्रह्मणो गुणित्वप्रतिपादनेन । गुणगुणिनोर्भेद एव किं न स्यादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—प्रतिषेधाच्चेति ॥ इति वाक्येन ब्रह्मणस्तद्गुणानां च भेदनिषेधादित्येवं भाष्यस्य सूत्रेणान्वयः । अनेन सौत्रश्चशब्दः शङ्काव्यावर्तकः । तेन न ब्रह्मतद्गुणादेर्भेदः शंक्य इति प्रतिज्ञा सिद्धा । कुतः ? तस्य भेदस्य प्रतिषेधा-

॥ १६. परमताधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेद-व्यपदेशेभ्यः ॥ ॐ ॥ ३२ ॥

न चानन्दादित्वाल्लोकानन्दादिवत्, 'एष सेतुर्विधृतिः' (छा. ८-४-१.) 'य एष आनन्दः परस्य' 'एष नित्यो

दिति वा, उभयोर्गुणगुणिनोरुभयत्वस्य भेदस्य प्रतिषिद्धत्वादिति वाऽध्याहारानुवृत्तिभ्यां सूत्रयोजना दर्शिता भवति। 'एकमेव' इति छन्दोगश्रुतिः। तस्याः 'एकं' ज्ञानानन्दादिगुणैरवयवैश्चाभिन्नं ब्रह्मैकमेव, न घटादिवदवयवसहितैकत्वयुक्तं स्वावयवैर्भिन्नाभिन्नं, 'अद्वितीयं' समाभ्यधिकशून्यमित्यर्थः। 'नेह' इति कठश्रुतिः। तस्याः 'इह' ब्रह्मणि 'किञ्चन' गुणगुण्यादिकं 'नाना' भिन्नं नास्तीत्यर्थः। तत्त्वप्रदीपे तु 'इह' परमेश्वररूपेषु अवयवेषु धर्मेषु च किञ्चन नाना नास्तीत्यर्थ इत्युक्तम्। एतत्पक्षे नानाशब्दो नानात्वार्थकः। तथाच 'किञ्चन' किंरूपोऽपि हीनाधिकभावो वा अन्योन्याभावो वा पृथक्त्वरूपो वा भेदो नास्तीत्यर्थः॥

॥ इत्यहिकुण्डलाधिकरणम् ॥ १५ ॥

॥ १६. परमताधिकरणम् ॥

(१) अत्र भगवद्गुणानां लोकविलक्षणत्वं समर्थ्यते। सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—परमिति॥ अत्रेत्थं योजना। ब्रह्मानन्दादिकं 'आनन्दादित्वात्' तच्छब्दवाच्यत्वाद्धेतोः 'लोकानन्दादिवत्' लौकिकजीवानन्दादिसदृशं न, किन्त्वतो लोकानन्दादेः 'अलौकिकत्वात्' तृतीयार्थे पञ्चमी। अलौकिकत्वेन प्रकारेण 'परं' विलक्षणं अलौकिकमेवेत्येका प्रतिज्ञा। यद्वा—परब्रह्मानन्दादिकं 'अतो' लोकानन्दादेः 'परं' विलक्षणमित्येव प्रतिज्ञासमर्पकम्, नालौकिकत्वादित्यपि। न चेत्यादिकमपि अतः परमेवेति सावधारणप्रतिज्ञासूचितपूर्वपक्षनिषेधकं, न प्रतिज्ञान्तर्गतं, अलौकिकत्वादित्येतच्च हेतुसमर्पकमित्यपरा। प्रथमपक्षे कुतोऽलौकिकत्वरूपवैलक्षण्यमित्यतः प्रवृत्तं सेतून्मानेति हेतुं व्याचष्टे—एष इति। यद्वा—द्वितीयपक्षे वैलक्षण्ये साध्येऽतःशब्दोक्तस्यालौकिकत्वादिति

महिमा ब्राह्मणस्य ' (बृ. ६-४-२३.) इति सेतुत्वं ह्युच्यते। 'यतो वाचो निवर्तन्ते ' (तै. २-४.) इत्युन्मानत्वं 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ' (बृ. ६-३-३२.) इति सम्बन्धः।

हेतोः साधकतया प्रवृत्तं हेतुवाक्यं व्याचष्टे—एष इति। सेतुपदं भावप्रधानमित्याशयेन इति सेतुत्वमित्युक्तम्। एवंविधमाधारत्वरूपं वैलक्षण्यमित्यर्थः। हिशब्दो यत इत्यर्थे। 'उच्यते' व्यपदिश्यते। इत्युच्यत इति सर्वत्र सम्बध्यते। अस्मात एभ्यो व्यपदेशेभ्योऽलौकिकत्वावगमादित्यन्वयः। अत्र प्रथमपक्षे सेतुत्वादिधर्मवत्त्वरूपवैलक्षण्ये व्यपदेशः साक्षाद्धेतुः। द्वितीये तु अवगमो हेतुः। व्यपदेशस्तु तत्साधक इति विवेकः। न च व्यपदेशेभ्यः सेतुत्वादिकमेवावगम्यते नालौकिकत्वहेतुरिति वाच्यम्। अलौकिकत्वादित्यस्य टीकारीत्या लोकानन्दादावसम्भावितसेतुत्वादिधर्मवत्त्वादित्यर्थाभ्युपगमात्। 'एषः' इति शाखान्तरवाक्ये विधृतिः सेतुः धारणसमर्थाश्रय इत्यर्थः। एष इति क इत्यत आह—य इति। नन्वत्रानन्दस्य विष्णुसम्बन्धित्वं न प्रतीयते परशब्दस्यानेकार्थत्वादित्यत उक्तं—एष इति। प्रकृतसार्वज्ञपूर्णानन्दादिरित्यर्थः। तथाच विष्णुपरब्राह्मणश्रुतिनित्यमहिमत्वलिङ्गबलाद्विष्णुसम्बन्धित्वं ज्ञायत इति भावः। 'यतः' इति श्रुतिरीक्षत्यधिकरणे व्याख्याता। उन्मानपदमपि भावप्रधानं कृत्वा व्याचष्टे—उन्मानत्वमिति। उद्गतं मानं मर्यादा यस्मादिति विग्रहः। पूर्णत्वमित्यर्थः। अत्र यद्यपि सर्वात्मना वेदाद्यवाच्यत्वमानन्दस्य प्रतीयते, न विष्णोः, न चोद्गतमर्यादत्वम्। तथापि निमित्तेन नैमित्तिकोपलक्षणान्नासङ्गतिः। व्याख्यानान्तरं वा। स्वरूपत्वाच्चानन्दस्य, ततो नासङ्गतिः। 'एतस्य' इति बृहदारण्यकवाक्यम्। 'अन्यानि भूतानि' ब्रह्मादीनि मुक्तान्यपि 'एतस्य' विष्णोरेवानन्दस्य 'मात्रां' प्रतिबिम्बांशमश्नन्तीत्यर्थः।

प्रतिबिम्बरूपविप्लुट्कं तदानन्दस्य चाखिलाः।
मुक्ता ब्रह्मादयोऽश्नन्ति तारतम्येन नित्यदा॥

इति बृहद्भाष्योक्तेः। इतीत्यनन्तरं वाक्यबोधित इति शेषः। 'सम्बन्धो' बिम्बप्रतिबिम्बभावः उपजीव्योपजीवकभावरूपः। अन्यज्ज्ञानमिति।

अन्यज्ज्ञानं तु जीवानामन्यज्ज्ञानं परस्य च ।
नित्यानन्दाव्ययं पूर्णं परज्ञानं विधीयते ॥
इति भेदः ।
अतोऽलौकिकत्वात्परमेव ब्रह्मानन्दादिकम् ॥ ३२ ॥

जीवानां ज्ञानमन्यत्' नियामकादीशज्ञानान्नियम्यत्वेन विलक्षणमित्यर्थः । 'परस्य' विष्णोः । वैलक्षण्ये निमित्तमाह—नित्येति । परस्य ज्ञानं 'नित्यानन्दाव्ययं' नियमेनानन्दरूपमव्ययं च 'पूर्णं' अपरिमितं च 'विधीयते' तेन रूपेण व्यपदिश्यते शास्त्रेषु, जैवं तु न तथेत्यर्थः । इतीति । इति श्रुतिवाक्य इत्यर्थः । 'भेदः' ईशज्ञानस्याधिक्यरूपं वैलक्षण्यम् । यद्यप्युदाहृतवाक्यैरानन्दमात्रस्यालौकिकत्वमवगम्यते, न सर्वगुणानाम् । तथाच ब्रह्मानन्दादिकमित्यादिपदायोगः । तथापि सेत्वादिवाक्येष्वानन्दग्रहणात् वैलक्षण्यवाक्ये ज्ञानग्रहणात् तस्य चानन्दाभेदोक्तेः प्रयोजनान्तराभावात् विचित्रोक्तिबलात्पूर्वत्र ज्ञानादीनामुत्तरत्रानन्दादीनां चोपलक्षणया ग्रहणावगमान्नदोषः । अथ वा—न चेत्यनेन अतः परमित्यनेन ज्ञापितपूर्वपक्षं प्रतिषिद्ध्य 'एषः' इत्यादिना सौत्रहेतून्व्याख्याय अतः परमिति प्रतिज्ञा व्याख्यायते । अत्रात इत्यनूदितपदस्य लौकिकत्वादिति पदच्छेदेन 'अमृतत्वस्येशानः' (तै. आ. ३-१२) इतिवत् भावभवित्रोरभेदविवक्षया त्वप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन वा लौकिकत्वादिति व्याख्यानम् । तथाच 'अतो लौकिकत्वात्परं' अलौकिकमित्यर्थः । लौकिकत्वात्परं तदतिक्रान्तमिति यथाश्रुतमेव वा । अस्मिन् पक्षे न चेत्यपि न सिद्धान्तप्रतिज्ञान्तर्गतं, किन्तु द्वितीयपक्ष इव पूर्वपक्षप्रतिषेधकम् । आद्यपक्षे तु तदपि प्रतिज्ञान्तर्गतम् । न चैवमस्य द्वितीयसाङ्कर्यम् । नञ्प्रश्लेषाप्रश्लेषाभ्यां भेदात् । ब्रह्मानन्दादिकमित्यनेन अहिकुण्डलसूत्रे प्रकृतमीशानन्दादिकमिह विशेष्यत्वेन संयोज्यमित्युक्तं भवति । शिष्टं सुगमम् । तत्त्वप्रदीपे तु परमित्यस्य उत्तममित्यर्थमुपेत्य 'एष सेतुः' इत्यादौ आधारत्वामितत्वोपजीव्यत्वनियामकत्वानां व्यपदेशात् 'नित्यानन्द' इत्यादावाधिक्येन वैलक्षण्यव्यपदेशाच्च सर्वस्मात्परं उत्तममेव ब्रह्मानन्दादिकमिति सूत्रार्थोऽभिहितः । अस्मिन् पक्षे 'अतो' व्यपदेशेभ्यः सेतुत्वाद्यलौकिकधर्मवत्त्वरूपालौकिकत्वावगमात्परमिति भाष्यार्थोऽवगन्तव्यः ॥

(२) सू—ॐ ॥ दर्शनात् ॥ ॐ ॥ ३३ ॥

दर्शनादेव चान्यानन्दादीनाम् ।

(३) ‘ अदृष्टमव्यवहार्यमव्यपदेश्यं सुखं ज्ञानमोजो बलमिति ब्रह्मणस्तस्माद्ब्रह्मेत्याचक्षते तस्माद्ब्रह्मेत्याचक्षते’ इति कौण्डिन्यश्रुतिः ॥३३ ॥

(४) अप्रसिद्धस्य कथमानन्द इत्यादिव्यपदेश इत्यतो वक्ति—

---

(२) हेत्वन्तरेणानन्दादेरलौकिकत्वं समर्थयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—दर्शनादिति ॥ मनोवाग्गोचरत्वादित्यर्थः । अत एवोत्तरत्र तादृक्श्रुत्युपन्यासः । अन्येति । ब्रह्मणोऽन्येषां जीवानामानन्दादीनामित्यर्थः । अस्य अतः परमिति साध्यवाक्येनान्वयः । एवशब्दो लिङ्गस्य निरवकाशत्वेन प्राबल्यसूचकः । चो भिन्नक्रमः । न केवलं सेतुत्वादिभ्यः, किन्तु दर्शनाच्च ब्रह्माद्यानन्दादीनां मनसा विषयीकरणात् वाचा व्यवहरणात् परानन्दादीनां चातथाभूतत्वाच्चेति समुच्चये । न चान्यानन्दादीनां तत्तत्साक्षिवेद्यानां च कथं अन्यमनोजन्यप्रत्यक्षविषयत्वमिति वाच्यम् । तेषां परिमितत्वेन योगिमनोजन्यप्रत्यक्षविषयत्वसम्भवात् । सूत्रभाष्ययोः मनसा वाचेत्यध्याहारेण दर्शनपदस्य मनोवाग्वृत्तिसामान्यपरत्वाच्च ॥

(३) ननु अन्यानन्दादीनां मनोवाग्गोचरत्वादस्तु लौकिकत्वं, तावता ब्रह्मानन्दादेः कथमलौकिकत्वसिद्धिः मानाभावादित्यतस्तत्प्रमाणत्वेन दर्शनपदोक्तां श्रुतिमाह—अदृष्टमिति ॥ परमादन्यैस्सर्वात्मनाऽस्पष्टत्वेन च मनसाऽदृष्टमित्यर्थः । ‘ अव्यवहार्यं ’ वाचा । तत्त्वप्रदीपरीत्याऽहेयोपादेयं वा । ‘ अव्यपदेश्यं ’ वाचा विविक्ततया निरूपयितुमशक्यम् । तत्त्वप्रदीपरीत्या वाचा अव्यवहार्यं वा । इति ब्रह्मण इति । ब्रह्मण आनन्दादिकमेवं ज्ञेयमित्यर्थः । तस्माददृष्टत्वादिनाऽलौकिकानन्दादिपूर्णत्वाद्ब्रह्मेत्याचक्षते ज्ञानिनः । तस्मात्तच्छब्दमुख्यवाच्यत्वाद्ब्रह्मेतिशब्देन परं ब्रह्म व्यवहरन्तीत्यर्थः । श्रुतिरिति । ब्रह्मानन्दादेरलौकिकत्वं वक्तीत्यर्थः ॥

(४) नन्वेवमानन्दादेरलौकिकत्वात्कथं श्रुतिपुराणादिष्वानन्दादिपदप्रयोग इत्याशङ्क्य तत्परिहाराय सूत्रमवतार्य व्याचष्टे—अप्रसिद्धस्येति ॥ ब्रह्मानन्दादेरिति विपरिणामेनान्वेति । हेतुगर्भमिदम् । कथमित्याक्षेपे ।

सू—ॐ ॥ बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ॐ ॥ ३४ ॥

जीवेश्वरसम्बन्धज्ञापनार्थमप्रसिद्धोऽपि पादो यथा पादशब्देन व्यपदिश्यते 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' (ऋ. १०-९०-३.) इति तथा।

आनन्दशब्दात्परं इतिशब्दो योज्यः। आदिशब्देन ज्ञानमित्यादिव्यवहारो गृह्यते। तथाच 'अप्रसिद्धस्य' ब्रह्मानन्दादेः 'आनन्दादिव्यपदेशः' ब्रह्मानन्दादिकर्मकानन्दादिशब्दव्यवहारः 'कथं' केनोपायेन युज्यते। एवं 'कथं' किमर्थं युज्यते न युज्यते, तस्याप्रसिद्धत्वेन तच्छब्दानां तत्र शक्तिग्रहायोगात् तत्र तत्प्रयोगे प्रयोजनाभावाच्चेत्याक्षेपाभिप्रायः। आनन्दादिव्यपदेश इत्येतत् बुद्ध्यर्थ इत्यनेनापि सम्बध्यते। बुद्ध्यर्थ इत्यस्य बुद्ध्यर्थमिति व्यत्ययेन दृष्टान्तभागेऽप्यन्वयमभिप्रेत्य पादवदित्यंशं विवृणोति—जीवेति। सम्बन्धः अंशांशिभावः। तथाच यथा पुरुषपादस्य तदंशत्वं तथा भूतानामिति जीवेश्वरयोरंशांशित्वसम्बन्धज्ञापनार्थमित्यर्थः। न चैवं जीवेश्वरयोरभेदप्रत्ययापत्तिः। भेदश्रुतिपर्यालोचनया ज्ञातांशांशिभावस्यापि पुंसो भिन्नांशत्वस्यैव प्रतीतेः। अप्रसिद्ध इति। पुरुषदेहावयवप्रसिद्धचरणविलक्षणः 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' (ऋ. १०-९०-३.) इत्युक्तश्वेतद्वीपानन्तासनवैकुण्ठगतनारायणवासुदेववैकुण्ठाख्यमूर्तित्रयविलक्षणश्चेत्यर्थः। यद्यपि तथापीत्यर्थे, न केवलं प्रसिद्धः, किन्तु अप्रसिद्धोऽपीति समुच्चये वा अपिशब्दः। पाद इति। विश्वाख्योंऽश इत्यर्थः। इति श्रुतिगतेन पादशब्देनेत्यन्वयः। 'व्यपदिश्यते' व्यवह्रियते। पादवदित्यनेन लब्धं दार्ष्टान्तिकभागं दर्शयति—तथेति। 'तथा व्यपदिश्यते' तद्वदेव व्युत्पाद्यत इत्यर्थः। एवं 'तथा' लौकिकविलक्षणत्वेन अप्रसिद्धस्याप्यानन्दादेर्व्यपदेशो 'बुद्ध्यर्थः' आनन्दादेरनुकूलवेदनीयत्वादिज्ञापनार्थ इत्यर्थः। प्रकारान्तरेण तत्प्रत्यायनोपायाभावादिति भावः। न चैवमप्यलौकिकत्वविशिष्टानन्दप्रत्ययोपायाभाव इति वाच्यम्। अनुकूलवेदनीयत्वादिज्ञानमात्रवतः पुरुषस्य 'अदृष्टमव्यवहार्यम्' (कौण्डिन्य.) 'अलौकिकास्तस्य शब्दाः तथाऽर्थाः' ( ) 'अलौकिको ह्येष विष्णुः परत्वात्' ( ) इत्यादिश्रुत्यन्तरबलेनालौकिकत्वज्ञानसम्भवात्। सूत्रभाष्ययोर्यत इति शेषः। अस्यातो नानन्दादिव्यपदेशायोगो न वा प्रयोजनाभाव इत्यवतारिकालब्धसाध्येनान्वयः॥

(५) अलौकिकोऽपि ज्ञानादिस्तच्छब्दैरेव भण्यते ।
ज्ञापनार्थाय लोकस्य यथा राजेव देवराट् ॥
इति पाद्मे ॥ ३४ ॥

॥ इति परमताधिकरणम् ॥ १६ ॥

॥ १७. स्थानविशेषाधिकरणम् ॥

(१) परानन्दमात्रात्वे कथं ब्रह्माद्यानन्दादीनां विशेष इति ।

---

(५) अत्रार्थेऽनुभवसिद्धदृष्टान्तप्रतिपादिकां स्मृतिं चाह—अलौकिकोऽपीति ॥ यद्यपितथापीत्यर्थेऽपिशब्दः । आदिपदादानन्दादिग्रहः । 'तच्छब्दैः' ज्ञानमित्यादिरूपैरलौकिकैश्शब्दैः 'लोकस्य' जनस्य ज्ञापनार्थायैवेति सम्बन्धः। बोधकत्वसर्वव्यवहारहेतुत्वानुकूलवेदनीयत्वादिज्ञापनप्रयोजनायेत्यर्थः। यथैव 'देवराट्' देवेन्द्रः प्रसिद्धराजविलक्षणोऽपि राजेवास्ते इति यथा राजेतिशब्देन 'भण्यते' व्यवह्रियते तथेत्यर्थः। यद्वा—यथा राजा तथेन्द्र इति वाक्येनेवेत्यर्थः। 'भण्यते' निर्दिश्यते। अत्र ईश्वरानन्दादिरूपाणामर्थानामलौकिकत्वं नाम अप्राकृतत्वं शब्दानामलौकिकत्वं नाम वैदिकत्वमिति भावबोधकाराः । तन्न, लौकिका अपि शब्दाः अमुष्मिन् प्रवर्तमानाः अधिकार्थान् लोकविलक्षणानन्दादीन्वदन्तीति वाक्यशेषानुपपत्तेः। संस्कृतत्वरूपवैदिकत्वस्य लौकिकेष्वपि सत्त्वात् प्राकृतानां चेह प्रसक्त्यभावात्। तस्माच्छब्दतदुपजीवीतरप्रमाणगम्यत्वं लौकिकत्वमर्थस्य तदगम्यत्वमलौकिकत्वम् । एवंविधार्थके एवशब्दस्य लौकिकत्वालौकिकत्वे इति द्रष्टव्यम्। केचित्तु—शब्दस्यालौकिकत्वं लोकाप्राप्तभगवत्स्वरूपभूतानन्तवर्णपदादिरूपत्वमित्याहुः । तन्मूलं चिन्त्यम्, पाद्मे चायमर्थ उक्त इत्यन्वयः ॥

॥ इति परमताधिकरणम् ॥ १६ ॥

॥ १७. स्थानविशेषाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे ब्रह्माद्यानन्दादीनां भगवदानन्दादिप्रतिबिम्बत्वं पूर्वनयोक्तं समर्थ्यते। पूर्वपक्षयति—परेति॥ आनन्दशब्दात्परं आदिशब्दो योज्यः। मात्रात्वं प्रतिबिम्बत्वम्। कथमित्याक्षेपे। ब्रह्मा चतुर्मुखः। मुक्तब्रह्मादिपरोऽयं शब्दः । उक्तं हि तत्त्वप्रदीपे—स्तुतिगानां सृष्ट्यादिना

(२) अत उच्यते—

सू—ॐ ॥ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ॐ ॥ ३५ ॥

यथाऽऽदित्यस्य दर्पणादिस्थानविशेषात् प्रतिबिम्बे विशेषः एवमानन्दादेरपि ।

(३) ब्रह्मादिगुणवैशेष्यादानन्दादिः परस्य च ।

वैषम्यकालुष्यादेर्वैचित्र्यमुपपद्यते, न मुक्तब्रह्माद्यानन्दादीनां विशुद्धरूपाणां तदुपपत्तिरिति । मिथ इति शेषः । 'विशेषो' शुद्धचैतन्यरूपेण वैचित्र्यं स्यात् । यत इति शेषः । तथाच यतो ब्रह्माद्यानन्दादीनां परमात्मानन्दादिमात्रात्वे अभ्युपगते तेषां 'मिथः' अन्योन्यं 'विशेषः' वैचित्र्यं कथं स्यात् न स्यात्, अन्यथा बिम्बभूतभगवदानन्दादावपि विशेषः स्यात् तथाच भगवद्रूपेषु विशेषः गुणतारतम्यम् । एवं चेत् कथं तत्र भक्तिः कर्तव्या स्यात्, न कर्तव्यैव स्यात्, अतः कथं ब्रह्माद्यानन्दादीनां परानन्दादिमात्रात्वं तत्प्रतिबिम्बत्वं स्यात्, नास्त्येवेति योजना ॥

(२) सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे—अत इति ॥ यथेति । दर्पणादीत्यादिपदेन जलसूर्यकान्तादेर्ग्रहणम् । प्रसिद्धत्वाद्दर्पणग्रहणं, न प्रकृतोपयुक्तत्वात् । अपिर्यद्यपितथापीत्यर्थे । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसमुच्चये चः । आदित्यशब्दात्परमादिशब्दो योज्यः । तथाच यथाऽऽदित्यादेः प्रतिबिम्बे सूर्यकान्ताद्युपाधिकृते सूर्यकान्तादिस्थानविशेषात् स्थानगुणात् विशेषः अग्निजनकत्वादिवैचित्र्यं, एवं परमात्मानन्दादेः प्रतिबिम्बे जीवानन्दादौ ब्रह्मादिस्थानगतभक्त्यादिगुणविशेषाद्विशेषो वैचित्र्यं युज्यत इति योजना । अस्मातो न प्रतिबिम्बे वैचित्र्यानुपपत्तिरित्यध्याहृतसाध्येनान्वयः । अनेन सूत्रे षष्ठ्यन्तात्सप्तम्यन्ताच्च वतिः, आवर्तनीयश्चायं, प्रतिबिम्बोपलक्षकश्च विशेषशब्दोऽप्यावर्तनीय इति सूचितम् ॥

(३) अत्र स्मृतिं चाह—ब्रह्मादीति ॥ परमस्य आनन्दादिः 'मध्योच्चादिविभेदतो' मध्यमोत्तमाधमभेदेन 'ब्रह्मादिगुणवैशेष्यात्' ब्रह्मादिगतभक्तिज्ञानादिगुणवैचित्र्यात् 'प्रतिबिम्बत्वमायाति' प्रतिफलितो भवति । ब्रह्मादिस्वरूपोपाधौ मध्योच्चादिभेदतः प्रतिबिम्बकरो भवतीत्यर्थः । उक्तं

प्रतिबिम्बत्वमायाति मध्योच्चादिविशेषतः ॥
इति वाराहे ॥ ३५ ॥

(४) सू—ॐ ॥ उपपत्तेश्च ॥ ॐ ॥ ३६ ॥

ऐश्वर्यात्परमाद्विष्णोर्भक्त्यादीनामनादितः ।
ब्रह्मादीनां सूपपन्ना ह्यानन्दादेर्विचित्रता ॥
इति पाद्मे ॥ ३६ ॥

॥ इति स्थानविशेषाधिकरणम् ॥ १७ ॥

हि तत्त्वप्रदीपे—एवं परमात्मानन्दादेरपि ब्रह्मादिस्थानगतगुणविशेषात् प्रतिबिम्बभूतानन्दादिविशेष इत्युक्त्वा प्रतिबिम्बत्वमायातीत्यर्थ इति। भावबोधे तु—ब्रह्मादीनामिति पदमध्याहृत्य ब्रह्मादीनामानन्दादिः परस्यानन्दादेर्ब्रह्मादिगुणवैशेष्यात् मध्योच्चादिविभेदतः 'प्रतिबिम्बत्वमायाति' प्रतिफलितो भवति तदधीनत्वे सति तत्सदृशो भवतीति व्याख्यातम्। तत्पक्षे तत्त्वप्रदीपविरोधः तावत् स्फुटः, प्रतिबिम्बो भवतीत्यनुक्त्वा प्रतिफलितो भवतीत्युक्तावस्वारस्यं चेति ध्येयम्। वाराह इति। उक्तार्थोऽभिहित इति शेषः ॥

(४) युक्त्यन्तरेण बिम्बानन्दाद्यवैचित्र्येऽपि प्रतिबिम्बवैचित्र्यमुपपादयत्सूत्रं पठित्वा स्मृत्यैव व्याचष्टे—उपपत्तेश्चेति ॥ न केवलं प्रतिबिम्बानन्दादिवैचित्र्यस्य बिम्बावैचित्र्येऽपि स्थानविशेषादुपपत्तिः, किन्तु बिम्बभूतभगवदैश्वर्यवशाच्चेति सूत्रवृत्तिं चशब्दस्याध्याहृतहेतुनाऽन्वयं चाभिप्रेत्यासिद्धिपरिहारायोपपत्तेरित्यस्य उक्तहेतुकोपपत्तिवचनादित्यर्थमुपेत्य स्मृतिरूपं तद्वचनमुदाहरति—ऐश्वर्यादिति ॥ विष्णोः परमादैश्वर्याद्ब्रह्मादीनां गुणानां भक्त्यादीनां 'अनादितः' अनादिभक्त्यादिवशादिति यावत्। ब्रह्मादीनामानन्दादेः 'विचित्रता' मध्योच्चादिभेदभिन्नं तारतम्यं 'हि' आनन्दश्रुत्यादिप्रसिद्धं 'सूपपन्ना' सम्यगुपपन्नमित्यर्थः। एकस्यैवानन्दस्य चूतफलादिभोगप्रयुक्ता ये आनन्दादेर्विशेषास्तदात्मकत्वं विचित्रत्वं तु प्रकृतानुपयुक्तम्। भक्त्यादिग्रहणेन पूर्वसूत्रोक्तभक्त्यादिरूपनिमित्तं चशब्दसमुच्चेयं दर्शितम्। भक्त्यादीनामनादित्वोक्त्या पुरुषापाद्यानां भक्त्यादिस्थानगुणानां कथं स्वाभाविकानन्दादिवैचित्र्ये हेतुत्व-

॥ १८. तथान्यत्वाधिकरणम् ॥

(१) ध्यानकाले यच्चित्ते प्रदृश्यते तदेव ब्रह्मरूपं अतः कथमव्यक्ततेति ।

(२) अत आह—

सू—ॐ ॥ तथाऽन्यत्प्रतिषेधात् ॥ ॐ ॥ ३७ ॥

यथा जीवानन्दादेरन्यद्ब्रह्म तथोपासाकृतादपि ।
यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

मिति शङ्का परिहृता । पाञ्च इत्यस्य सूत्रेणान्वयः । 'उपपत्तेः' उपपन्नत्वोक्तेरित्यर्थः । अस्य नासिद्धिरित्यध्याहृतसाध्येनान्वयः ॥

॥ इति स्थानविशेषाधिकरणम् ॥ १७ ॥

॥ १८. तथान्यत्वाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे ब्रह्मणो ध्यानप्रतीतादन्यत्वोक्त्या पुनरव्यक्तत्वं समर्थ्यते । पूर्वपक्षयति—ध्यानेति ॥ योजना तु—'यत्' यतो ब्रह्म ध्यानकाले 'चित्ते' मनसि 'प्रदृश्यते' तेन प्रतीयते अतः कथं ब्रह्मणोऽव्यक्तता तस्माद्व्यक्तमेवेति । न च यच्चित्ते प्रदृश्यते न तद्ब्रह्मेति वाच्यम् । यतस्तद्ब्रह्मरूपमेव, न ततोऽन्यत् । ननु ध्यानप्रतीतं न ब्रह्म, तथा सति ध्यातृबहुत्वेन तस्य बहुत्वापत्तेरित्यतोऽप्युक्तं—ब्रह्मरूपमिति । रूपशब्दोऽत्र व्यक्तिपरः । समुदायैकवचनमेतत् । तथाच चित्ते प्रतीतानि ब्रह्मरूपाण्येव अतः स्वरूपभेदाभावेऽपि रूपाणां नानात्वात् ध्येयबहुत्वोपपत्तिरिति भावः ॥

(२) सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे—अत इति ॥ ब्रह्मेत्येतत् तदानन्दादेरप्युपलक्षकम् । 'उपासाकृतात्' उपासनेन मानसवासनामयस्य वस्तुनो मनसाऽवलोकनाख्येन विषयीकृताद्वासनामयात् । अपिर्भिन्नक्रमः समुच्चयेऽवधारणे च । अत्र यथा जीवानन्दादेः ब्रह्मानन्दादिकमन्यत् तथा ब्रह्म उपासाकृतात् अन्यदिति नान्वयः । वैधर्म्येणोपमानोपमेयभावायोगात् । किन्तु जीवानन्दादेरित्यतः परं यथाशब्दस्यावृत्त्या योजनेन यथा जीवानन्दादेर्यथा येन विकृतत्वापरपर्यायान्यथात्वाल्पत्वादिना कारणेन ब्रह्मानन्दादि ततः 'अन्यत्' विलक्षणं तथा तत्सदृशेन दुर्लक्षणत्वादिना कारणेन ब्रह्मापि उपासाकृतात् 'अन्यदपि' विलक्षणमेवेति । अनेन सौत्रस्तथाशब्दः 'परमतः' इत्यत्रोक्तन्यायातिदेशकः समुच्चयार्थ इत्युक्तं

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते (केन. १-६.)।
इति प्रतिषेधात् ।

(३) पश्यन्ति परमं ब्रह्म चित्ते यत्प्रतिबिम्बितम् ।
ब्रह्मैव प्रतिबिम्बे यदतस्तेषां फलप्रदम् ॥
तदुपासनं च भवति प्रतिमोपासनं यथा ।

भवति। इतीति। इत्येवं रूपे तलवकारवाक्ये उपासाकृतस्य ब्रह्मत्वप्रतिषेधादित्यर्थः। अनेन सूत्रे तदव्यक्तमित्यनुवर्तनीयम्। अन्यदिति चात्रर्तनीयम्। तथाच 'तत्' ब्रह्म उपासाकृतादन्यत्। कुतः ? यतोऽन्यत् अत एव शेषशेषिणोरैक्यानुपपत्तेरेव श्रुतौ तस्य चित्ते प्रतिबिम्बितस्य ब्रह्मत्वप्रतिषेधः, अतः प्रतिषेधात् तद्वा ब्रह्म न, यतोऽन्यत् अतोऽव्यक्तमेव, न व्यक्तमिति सूत्रयोजना दर्शिता भवति। यदिदं वस्तु 'उपासते' ध्यायन्ति नेदं ब्रह्म, किन्तु पुरुषो यद्वस्तु 'न मनुते' साकल्येन न जानाति, येन वस्तुना मनो ज्ञातमाहुः कवयस्तदेव त्वं ब्रह्मेति विद्धीत्यर्थः। उमां प्रति शङ्करवाक्यमेतत्। यद्यपि तलवकारभाष्ये आसेति भिन्नं पदमुपेत्य नेदं जीवस्वरूपं ब्रह्म, किन्तु यत् 'ते' तव 'उप' समीपे 'आस' नियामकतया आस्ते तदेव ब्रह्म विद्धीति श्रुत्यर्थोऽभिहितः। तथापि प्रकृतोपयुक्तं व्याख्यानान्तरमेतत्। तत्राप्यासत इत्येकपद्यं वेत्यविरोधः॥

(३) ननु ध्यानकाले प्रतीतस्याब्रह्मत्वे कथं ब्रह्म फलदं स्यात्। न ह्यन्यस्य ध्यानमन्यस्य फलदातृत्वमिति युज्यते अतिप्रसङ्गादित्यत आह—पश्यन्तीति॥ यन्मनसि 'प्रतिबिम्बितं प्रतिफलितं वासनामयं वस्तु तत्परमं ब्रह्मेत्युच्यते। उपचारेण तदाश्रये तद्व्यपदेश इति भावः। तदेव ध्यानकाले पश्यन्ति। केचित्तु—ध्यानानन्तरं परमं ब्रह्मापरोक्ष्येण पश्यन्तीत्यन्वयमाहुः। ननु प्रतिबिम्बितस्याब्रह्मत्वात् तद्ध्यानं कथं ब्रह्मध्यानफलदं स्यादित्यत आह—ब्रह्मैवेति। यतो न ध्यानं फलदं, किन्तु प्रतिबिम्बे यद्ब्रह्मास्ति तदेव तेषां ध्यातॄणां दर्शनाख्यफलप्रदमतो नोक्तदोष इत्यर्थः। यतः प्रतिबिम्बे ब्रह्मास्ति अतस्तेषां फलप्रदं भवतीत्येव वा। अल्पा अपि पिशाचादयः स्वाकारस्मृतौ किञ्चित्फलं दद्युः किमुत सर्वज्ञं सर्वशक्तिकं ब्रह्मेति भावेन पुनर्ब्रह्मेत्युक्तिः। ननु स्थितिमात्रेण कथं ब्रह्म फलदमध्यातत्वादित्यत आह

दृश्यते त्वापरोक्ष्येण ज्ञानेनैव परं पदम् ॥
उपासनात्त्वापरोक्ष्यं गमयेत्तत्प्रसादतः ॥
इति ब्रह्मतर्के ॥ ३७ ॥

॥ इति तथान्यत्वाधिकरणम् ॥ १८ ॥

॥ १९. सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥

(१) देशकालान्तरे अन्यतोऽपि सृष्ट्यादि युक्तम् ॥ इति ॥

—तदिति। प्रतिबिम्बोपासनमित्यध्याहारेण सम्बध्यते। तदुपासनमित्यस्यावृत्तिर्वा। तथाच यथा 'प्रतिमोपासनं' प्रतिमायामित्थंभूतो भगवानस्तीति स्मृतिः तदुपासनं तदधिष्ठितब्रह्मोपासनं भवति, तथा 'तदुपासनं' प्रतिबिम्बोपासनं वासनामयवस्तुध्यानमपि तदुपासनं ब्रह्मोपासनं भवतीति योजना ॥ प्रतिबिम्बं ब्रह्मैव कुतः न भवतीत्यत आह—दृश्यते इति ॥ यतः 'परं पदं' उत्तमं ब्रह्मापरोक्ष्येण। स्वार्थे ष्यञ्—भावभवित्रोरभेदोपदेशो वा। अपरोक्षेण ज्ञानेनैव 'दृश्यते' विषयीक्रियते, न तु ध्यानेनेत्यर्थः। अपरोक्षेणेति पाठः स्वरसः। तर्हि ज्ञानायैव प्रयतितव्यं किमुपासनयेत्यत आह—उपासनेति। तुशब्दो निरर्थकत्वव्यवच्छेदकः, स्वातन्त्र्यव्यवच्छेदको वा अवधारणे वा। तथाचोपासना तस्य ध्यानमेव। तस्य ब्रह्मणः प्रसादेन 'तत्' ब्रह्मापरोक्ष्यं 'गमयेत्' प्रापयेदित्यर्थः। तद्ब्रह्मापरोक्ष्यमपरोक्षज्ञानं तद्विषयतां गमयेदिति वा। ब्रह्मतर्क इत्यनन्तरमुक्तं अतो न किञ्चिच्चोद्यावकाश इति वाक्यशेषः ॥

॥ इति तथान्यत्वाधिकरणम् ॥ १८ ॥

॥ १९. सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे भगवत एव सर्वकर्तृत्वादि समर्थ्यते। पूर्वपक्षयति—देशेति ॥ 'अन्यतो' ब्रह्मणोऽन्यस्मात्। अपिरेवार्थः। तत्त्वप्रदीपे तु यद्यपि सृष्ट्यादि ब्रह्मण एव, तथापि देशकालान्तरेऽन्यतो युक्तमित्यपिशब्दार्थ उक्तः। तथाच न ब्रह्मणः सकाशादेव सर्वसृष्ट्यादि युक्तमिति भावः। युक्तेति पाठे क्रियेति संयोज्यम्। युक्तेत्यनेन राजादौ तथा दर्शनादिति युक्तिरुक्ता भवति ॥

(२) अतो ब्रूते—

सू—ॐ ॥ अनेन सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्यः ॥ ॐ ॥ ३८ ॥

सर्वदेशकालवस्तुष्वनेनैव सृष्ट्यादिकं प्रवर्तते । 'एष सर्व एष सर्वगत एष सर्वेश्वर एषोऽचिन्त्य एष परमः' इति माल्लवेयश्रुतिः ।

(३) सर्वत्र सर्वमेतस्मात्सर्वदा सर्ववस्तुषु ।
स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या मायाख्यया यतः ॥

---

(२) सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे—अत इति ॥ प्रवर्तत इत्यन्तेन अनेनेति साध्यभागः अनेन एषु इदमित्यावृत्तिविपरिणामाभ्यां व्याख्यातः । सृष्ट्यादिकं प्रवर्तते भवतीति शेषो वा । पूर्वसूत्रेऽन्यदित्यस्य विशेष्यतया प्रकृतं ब्रह्मानेनेति परामृश्यते । न त्वन्यत इत्यवधारणार्थः । आधारत्वं विषयत्वं च सप्तम्यर्थः । तत्र देशकालयोराधारत्वं वियदादिवस्तुनो विषयत्वमिति विवेकः । कुत इत्यतोऽत्र हेतुत्वेन प्रवृत्तं सर्वगतत्वेत्याद्यंशं सर्वगतत्वं च मायामयशब्दश्च सर्वगतत्वमायामयशब्दौ तयोश्शब्द इति शब्दपदावृत्त्या विग्रहं एकत्र षष्ठ्याः प्रतिपाद्यप्रतिपादकसम्बन्धार्थकत्वं अन्यत्र व्याख्यानव्याख्येयभावसम्बन्धार्थकत्वं चाभिप्रेत्योभयविधश्रुत्युपन्यासपूर्वकं व्याचष्टे—एष इति । 'एषः' हरिः 'सर्वो' गुणपूर्णः व्याप्तश्चेत्यर्थः । प्रत्युद्देश्यं विधेयसम्बन्धबोधनायैष इत्यभ्यासः । यद्यपि प्रथमोक्तं सर्वत्वं न साध्यसाधकमिति भावेन यदनन्तरोक्तं सर्वगतत्वं सूत्रकृता गृहीतं तदप्यस्यैव सृष्ट्यादिकर्तृत्वमित्युक्तसाध्ये साधकं न भवति । तथापि 'अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्' (छा. ६-३-३.) इति श्रुतेः सर्वगतत्वस्य सृष्ट्याद्यर्थत्वात् तच्छब्देनोक्तसाध्यसिद्धिसम्भवाद्युक्तस्तदुपन्यासः । ईश्वरपरत्वज्ञापनाय समग्रश्रुत्युपन्यासः । सर्वगतत्वश्रुतौ सर्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वस्य अर्थादुक्तत्वात् मायामयशब्दोक्तायां मायामयशब्दव्याख्यानरूपायां श्रुतौ तु साक्षादुक्तत्वात् प्रमेयभेदाच्छ्रुतिद्वयोपन्यासः ॥

(३) 'सर्वत्र' सर्वदेशेषु 'एतस्मात्' विष्णोः 'सर्वदा' सर्वकालेषु सर्ववस्तुषु सर्वमित्यन्वयः । सर्ववस्तुविषयं सृष्ट्यादीत्यर्थः । प्रवर्तत इति भाष्यपदमिहापि सम्बध्यते । तथाच यतः एतस्मात् मायया विश्वसृष्ट्यादि

अतो मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति सनातनम् ।
इति चतुर्वेदशिखायाम् ।
आदिशब्दादन्यत्र प्रमाणाभावाच्च ॥ ३८ ॥

॥ इति सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

॥ २०. फलाधिकरणम् ॥

(१) कर्मापेक्षत्वात्फलदानस्य तदेव ददातीति न वाच्यम् । कुतः ?

'प्रवर्तते' भवति, अत एवं विष्णुं मायामयं वदन्ति कवयः। मायया शक्त्या मातीति माया इच्छात्मिका शक्तिः स्वरूपभूता यस्यासौ मायामय इति व्युत्पत्तिसम्भवादिति भावः। कदाचिद्विष्णवभावे शक्त्यभावेन सर्वदेशकालीनसर्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वायोग इति शङ्कावारणाय—'सनातनं' परमनित्यं विष्णुं नित्यशक्त्येति चोक्तम्। नित्यत्वोपपादनाय—स्वरूपभूतयेति। चतुर्वेदशिखायां श्रुतिः पठितेति शेषः। 'अन्यत्र' देशकालान्तरे कतिपयवस्तुविषये विष्णोरन्यतः सृष्ट्यादावित्यर्थः। प्रमाणाभावाच्चेति। इति सङ्गृहीतमिति शेषः। न केवलं स्वपक्षसाधकादुक्तसाध्यसिद्धिः, किन्त्वन्यत्र परपक्षे प्रमाणाभावाच्चेति समुच्चये चशब्दः॥

॥ इति सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

॥ २०. फलाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे भगवतः स्वर्गादिकर्मफलदातृत्वं समर्थ्यते। पूर्वपक्षयति—कर्मेति॥ फलदानस्येति षष्ठी सप्तम्यर्थे। ईश्वरस्येति शेषः। तथाच शुभाशुभफलदाने ईश्वरस्य पुण्यपापाख्यकर्मापेक्षत्वादित्यर्थः। यद्वा—ईश्वरकर्तृकफलदानस्य कर्मापेक्षत्वात्तदधीनत्वादित्यर्थः। कर्मापेक्षत्वादित्येतद्व्याहत्यसिद्धिपरिहाराय कर्मापेक्षत्वस्येश्वरवादिभिरङ्गीकृतत्वादित्यपि व्याख्येयम्। एवं फलदानस्य फलखण्डनस्य फलादानस्य कर्मापेक्षत्वात् तदकरणापेक्षत्वादिति व्यतिरेकपरतयाऽपीदं व्याख्येयम्। तथाच अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदेव कर्मैव फलं ददाति नेश्वर इति ज्ञायत इत्यर्थः। सिद्धान्तयन्नेतत्प्रतिषेधति—इति न वाच्यमिति। अत्र हेतुं पृच्छति—कुत इति॥

(२) सू—ॐ ॥ फलमत उपपत्तेः ॥ ॐ ॥ ३९ ॥

अत एवेश्वरात्फलं भवति। न ह्यचेतनस्य स्वतः प्रवृत्ति-र्युज्यते ॥ ३९ ॥

(३) सू—ॐ ॥ श्रुतत्वाच्च ॥ ॐ ॥ ४० ॥

'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणम्' (बृ. ५-९-२८). इति ॥ ४० ॥

---

(२) एतच्चोद्योत्तरत्वेन सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—फलमिति। अत इत्यनूद्य सावधारणत्वाभिप्रायेणास्मादीश्वरादेवेति व्याख्यातम्। न कर्मण इत्येवार्थः। उपलक्षणमेतत्। अतः सर्वत्र सर्वमेतस्मादित्युक्तेरेवेति तत्त्वप्रदीपोक्तमपि द्रष्टव्यम्। 'फलं' स्वर्गनरकादिरूपम्। भवतीति सूत्रशेषोक्तिः। इतिशब्दो हेतौ, सूत्रार्थस्य न वाच्यमिति साध्ये हेतुत्वद्योतकः। फलमत इति प्रतिज्ञायामुपपत्तेरिति हेतुर्योज्यः। तस्येश्वरस्य चेतनत्वात्सर्वेशितृत्वाच्च फलदातृत्वोपपत्तेरित्यर्थः इत्याशयेनैवकारेणोक्ते कर्मणः फलदातृत्वाभावे उपपत्तेरित्यनेनार्थाल्लब्धं हेतुं स्वयं योजयति—न हीति। अचेतनस्येति हेतुगर्भः। 'प्रवृत्तिः' फलदाने। फलदातृत्वमिति यावत्। अस्मदादावदर्शनादिति हिशब्दार्थः। अन्याधीनप्रवृत्तिदर्शनात्कथमेतदित्यत आह–स्वत इति ॥

(३) नन्वीश्वरस्य चेतनत्वेन फलदातृत्वसम्भावनैव भवेत् न निश्चयः, अतः कुतोऽसौ निश्चय इत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य तदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति—श्रुतत्वाच्चेति ॥ इति श्रुतत्वाच्चेत्यन्वयः। न केवलं चेतनत्वाद्युपपत्तेरीश्वरस्य फलदातृत्वं सम्भाव्यते, किन्तु श्रुत्युक्तत्वाच्च तन्निश्चीयते चेति सूत्रार्थः।

'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणम्।
तिष्ठमानस्य तद्विदः' (बृ. ५-९-२८.)

इति वाजसनेयवाक्ये एकवचनं समुदायापेक्षया, विशेष्यब्रह्मशब्दविवक्षया आनन्दमिति नपुंसकप्रयोगः 'निर्दोषचैतन्यसुखान्तनुम्' इति

(४) सू—ॐ ॥ धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ॐ ॥ ४१ ॥

यतः फलं तदेव कर्म ईश्वराद्भवति। 'एष ह्येव साधुकर्म कारयति (कौ. ३-८) इति श्रुतेरिति जैमिनिः ॥ ४१ ॥

विष्णुतत्त्वनिर्णयोदाहृतवाक्य इव। तथाच 'दातुः' हविःप्रदातॄणां यजमानानां पूजकानां 'रातिः' प्रियः। फलप्रद इति यावत्। 'तिष्ठमानस्य' स्वस्मिन् मनसा वर्तमानानां 'तद्विदो' ब्रह्मज्ञानिनां 'परायणं' परमप्रियं 'विज्ञानं' पूर्णज्ञानं पूर्णानन्दं ब्रह्मेत्यर्थः। यथोक्तं बृहद्भाष्ये—

स प्रियः सर्वदातॄणां ज्ञानिनां परमप्रियः।
ये तु तद्भाविता नित्यं तेषामेव परायणम् ॥ इति ॥

ब्रह्मपरत्वस्फोरणाय विज्ञानमित्याद्युदाहृतम् ॥

(४) उक्तमाक्षिपत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—धर्ममिति ॥ तत्कर्मैवेत्येवकारान्वयः। सौत्रधर्मपदमधर्मस्याप्युपलक्षकमिति भावेन तदिति स्वपदं कर्मेति सामान्यपदेन विवृतम्। ईश्वरात् यतश्श्रुतिरित्याभ्यां अत इति पदं द्वेधा व्याख्यातम्। कर्मेति सामान्योक्त्या 'एष ह्येव' इति श्रुतिप्रतीकग्रहणेन च 'एष ह्येवासाधु कर्म कारयति' (कौ. ३-८.) इत्यस्याप्युदाहर्तव्यतां ज्ञापयति। जैमिनिर्मन्यत इति शेषः। श्रुतिस्तु वैषम्यनये व्याख्याता। सूत्रे नेति शेषः। तथाच यदुक्तं ईश्वर एव फलप्रदो, न कर्मेति तन्न, कुतः? 'अत एव' फलस्य कर्मान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादेव। इदं तु न्याय्यं, किं तत्? यत् 'अतो' धर्माधर्माख्यकर्मत एव फलं भवति, तच्च कर्म तदीश्वराद्भवति। कुतः? 'अतः' 'एष ह्येव' इति श्रुतेरेव। यत एवमत ईश्वरोऽपि अतः एतस्मिन् 'रातिः' इति श्रुतिवचने एतेन फलदातृत्वेन रूपेणोपचर्यत इति। न केवलं कर्मणः फलप्रदत्वमन्वयव्यतिरेकरूपन्यायप्राप्तं, किन्तु जैमिनिराचार्योऽपि धर्माधर्माख्यं कर्मैव फलप्रदं मन्यते। अतोऽपीदं युक्तमिति पूर्वपक्षरीत्या सूत्रार्थः। जैमिन्यभिप्रायानुसारेण तु यतः फलं तस्मादीश्वरादेव कर्म भवतीति 'एष ह्येव' इति श्रुतेरिति सूत्रार्थः। अस्मिन् पक्षे यतः फलं तस्मादेवेश्वरात् भवतीति भाष्ययोजना द्रष्टव्या। तथैव तत्त्वप्रदीपोक्तेः ॥

(५) सू—ॐ ॥ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ॐ ॥ ४२ ॥

परस्य कर्मणश्चोभयोः फलकारणत्वेऽपि न कर्म पर प्रवर्तकम्। पर एव कर्मणः प्रवर्तकः। 'पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन

---

(५) एतत्परिहाराय सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—पूर्वमिति ॥ उभयोरिति स्वपदं परस्य परमात्मनः कर्मणश्चेति च व्याख्यातम्। समुच्चये चशब्दः। अपिशब्दो यद्यपीत्याद्यर्थे। अनेन सौत्रतुशब्दोऽप्यर्थतया व्याख्यातः। तुशब्दस्य कर्तृत्वकरणत्वरूपविशेषार्थत्वमवधारणार्थत्वं चाभिप्रेत्यावधारणव्यावर्त्यं दर्शयति—नेति। कर्मेत्यनन्तरं कर्तृ सदिति पर एवेत्यनन्तरं कर्ता सन्निति च शेषः। प्रयोजकः प्रवर्तक इति सूत्रशेषोक्तिः। अनेन यद्यपि कर्मब्रह्मणोरुभयोः कारणत्वमस्ति, तथापि नोभयोः समप्रधानभावः, किन्तु पूर्वं पूर्वसूत्रेऽतश्शब्देनोक्तं ब्रह्मैव फलदाने कर्तृ सत् करणीभूतस्य कर्मणः प्रयोजकं, न तु कर्म ब्रह्मणः। तत्तु करणं सत् ब्रह्म प्रयोज्यमेवेति सौत्रः प्रतिज्ञाभागो व्याख्यातः। कुत इत्यतः प्रवृत्तं हेतुव्यपदेशादिति हेतुं व्याचष्टे—पुण्येनेति। इति श्रुतौ ब्रह्मकर्मणोः कर्तृत्वकरणत्वरूपहेतुत्वस्योक्तत्वादित्यर्थः। यद्वा—हेतुशब्दो निमित्तपरः। तथाच ब्रह्मणः कर्तृत्वाख्यस्यैव कर्मणः करणत्वाख्यस्यैव फलप्रदाने स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्यनिमित्तस्योक्तत्वादित्यर्थः। अत एव न समप्रधानभावो, न विनिमयो वा शङ्क्य इति भावः। व्यपदेशादित्यनन्तरं इति बादरायणो मन्यत इति वाक्यशेषः। न केवलं फलप्रदानक्रियायां कर्म परप्रेरितं, किन्तु तत्सत्ताऽपीश्वराधीनेति न तत्कर्त्रिति भावेनाह—द्रव्यमिति। इति वचनाच्च न कर्म प्रवर्तकमित्यन्वयः। अनेन सौत्रस्तुशब्दश्चार्थोऽपि भवति। तेन पूर्वोक्तचेतनत्वादिति हेतुः 'द्रव्यम्' इति स्मृतिश्च समुच्चीयत इत्युक्तं भवति। 'पुण्येन' इति श्रुतिः वैषम्यनये 'द्रव्यम्' इति स्मृतिश्च रचनाधिकरणे व्याख्याता। अत्र श्रुतेः पुण्येन च ज्ञानमुत्पाद्य पापं विनाश्य तस्य पुण्यपापरहितस्य ज्ञानिनः प्रसन्नः स्वयमेव फलमनन्तं हि ददातीत्यहो भगवतो नारायणस्या-

पापम्' (प्र. ३-७) इति हेतुव्यपदेशात्। 'द्रव्यं कर्म च कालश्च' इति च ॥ ४२ ॥

॥ इति फलाधिकरणम् ॥ २० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः
॥ ॐ ॥

श्वर्यरूपोऽयं महिमेति तत्त्वप्रदीपोक्तार्थविशेषोऽपि ग्राह्यः। कर्मब्रह्मणोः स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्यव्युत्पादनप्रकारश्च तत्रैवोक्तः॥

॥ इति फलाधिकरणम् ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां
श्रीमद्रघुनाथतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण
श्रीमज्जगन्नाथयतिना कृतायां
श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः
॥ ॐ ॥

॥ अथ तृतीयः पादः ॥

॥ १. सर्ववेदाधिकरणम् ॥

(१) उपासनाऽस्मिन् पाद उच्यते । सर्वपरिज्ञानं प्रथमत उच्यते—

सू—ॐ ॥ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ ॐ ॥ १ ॥

॥ १. सर्ववेदाधिकरणम् ॥

(१) एतत्पादार्थं दर्शयति—उपासनेति ॥ जिज्ञासापरपर्यायोपासना 'अस्मिन्' तृतीयस्य तृतीये पादे 'उच्यते' कर्तव्यत्वेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। आद्याधिकरणतात्पर्यमाह—सर्वेति । उपासना द्विविधा । श्रवणमननापरपर्यायशास्त्राभ्यासरूपा ध्यानरूपा चेति । तत्राद्यायाः यथाशक्तिसर्ववेदतदर्थज्ञानरूपायाः अज्ञानसंशयविपर्ययनिवर्तिकायाः ध्यानाङ्गत्वात् सैव 'प्रथमतः' आद्याधिकरणे 'उच्यते' अधिकारिभिः सम्पाद्यत्वेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । अत्र भाष्यसुधाटीकासु सर्ववेदेति सर्वशाखेति च विशिष्योक्त्या मीमांसकमत इव ऋग्यजुस्सामरूपवेदत्रयस्याध्येतव्यत्वनियमवत्तैत्तिरीयकाण्वादिरूपशाखाद्वयस्याध्येतव्यत्वनियमो नास्तीति न भ्रमितव्यमिति सूचितम् । अस्मन्मते सर्ववेदसर्वशाखोक्तब्रह्मगुणज्ञानार्थं शक्तैस्सर्ववेदवत्सर्वशाखानां अध्येतव्यत्वात् । तदर्थानामपि शक्तैर्ज्ञेयत्वात् । अशक्तैस्तु यथाशक्ति अध्येतव्यत्वात् ज्ञेयत्वाच्च । अत्र किमेकैकेनैव सर्ववेदशाखोक्तं ब्रह्म श्रवणमननाभ्यां ज्ञातव्यं उत स्वस्ववेदशाखोक्तमिति संशये स्वस्ववेदशाखोक्तमेव ज्ञातव्यमिति पूर्वपक्षे च सति सिद्धान्तयत्सूत्रं पठति—सर्वेति । अत्र वेदान्तपदस्योपनिषत्परत्वभ्रान्तिवारणाय अन्तपदं व्याचष्टे—अन्त इति । अत्र प्रमाणमाह—उभयोरिति । 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः' (गी. २-१६.) इति पूर्वार्धेन असच्छब्दितस्य कारणस्य प्रकृतेः सच्छब्दितस्य ब्रह्मणश्चाभावः प्रागभावः प्रध्वंसश्च न विद्यत इति वेदनित्यत्वसाधकानादिनित्यत्वव्याप्तावनेकदृष्टान्तप्रदर्शनाय तत्रादरपूर्वकं प्रकृतिपरब्रह्मणोरनादिनित्यत्वमभिधाय अत्रार्थे सम्प्रदायरूपप्रमाणमुच्यते—उभयोरिति । 'अनयोरुभयोः' सदसतोरन्तो निर्णयोऽनादिनित्य-

अन्तो निर्णयः 'उभयोरपि दृष्टोऽन्तः' (गी. २-१६.) इति वचनात् सर्ववेदविनिर्णयोत्पाद्यज्ञानं ब्रह्म ।

(२) 'आत्मेत्येवोपासीत' (बृ. ३-४-७) इत्यादिविधीनां तदुक्त-

त्वावधारणं 'तत्त्वदर्शिभिः' वेदार्थतत्त्वज्ञानिभिः 'अपिदृष्टः' कृतश्चेत्यर्थः । अपिसिञ्चेतिवत् अपिदृष्ट इति निर्देशः । यद्वा—तत्त्वदर्शिभिरपीति भिन्न-क्रमेणापिशब्दान्वयः । न केवलं 'प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तम' इत्यागमसिद्धमेतदित्यपिशब्दार्थः। यद्वा—'अन्तः' निर्णयः तद्विषयीभूतार्थो दृष्ट इत्यर्थः । अनेन दर्शनमूलकः सम्प्रदायः उपदेशपरम्परारूपो लक्षणयोक्तो भवति । वचनादिति । गीतायामिति शेषः । सूत्रे पूर्वसूत्रात् ब्रह्मवाचकं पूर्वपदमनुवर्त्य सर्वेति साध्यभागं व्याचष्टे—सर्वेति । सूत्रभाष्ययोर्वेद-शब्दः तदर्थपरः । शब्दविषयकनिर्णयस्य ब्रह्मविषयकत्वाभावात् । तथाच सर्ववेदानां तदर्थानां अन्तः सर्ववेदान्तः तद्रूपः प्रत्ययो ज्ञानं यस्य तत्तथो-क्तम् । अनेन ब्रह्मण एव सर्ववेदार्थत्वं ज्ञापितम् । अन्यथा सर्ववेदाधिगमो व्यर्थस्स्यात् । तथाच तत्त्वप्रदीपटीकारीत्या पूर्वपदोदितं ब्रह्म सर्ववेदाधि-गमानन्तरोत्पन्नविचारसाध्यवेदार्थनिर्णयरूपज्ञानविषय इति साध्यार्थः। टीकायां ध्यानार्थिना सर्ववेदान्निर्णीय श्रवणमननाभ्यां ज्ञातव्यं ब्रह्मेत्यन्वयः। केचित्तु—सर्ववेदानां योऽन्तः निर्णयः तेनोत्पाद्यं यदर्थज्ञानं तद्विषयो ब्रह्मेत्यर्थ इत्याहुः । अस्मिन् पक्षे व्यधिकरणबहुव्रीहिमात्रं दोषः । उदाहृत-तत्त्वप्रदीपटीके अनुगुणे । सर्ववेदनिर्णयेनोत्पाद्यज्ञानविषय इति टीका तु अत्यन्तमनुगुणेति ध्येयम् ॥

(२) कुत इत्यतस्तत्र हेतुत्वेन चोदनाद्यविशेषादित्यंशं व्याचष्टे—आत्मेति ॥ इत्यादीनि विधिवाक्यानि यास्विति बहुव्रीहिः । तथाच इत्यादि-विधियुक्तानां काण्वादिशाखानां 'अविशिष्टत्वात्' अधिकारिविशेषनिर्देश-शून्यत्वादित्यर्थः । अस्य हेतोरसिद्धिपरिहारकतयाऽप्ययं योज्यः । अस्मिन् पक्षे इत्यादयश्च ते विधयश्चेति कर्मधारयः । तथाच 'इत्यादिविधीनामवि-शिष्टत्वात्' सर्वाधिकारिसाधारणत्वादित्यर्थः । इत्यादीत्यादिशब्देन 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' (बृ. ३-४-१५.) 'तमेवैकं जानथ' (मुं. २-२-५.) 'विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत' (बृ. ६-४-२१.) इत्यादिविधयो गृह्यन्ते । ननु कर्म-विद्यायां गृहीवात्राधिकारिविशेषः कल्प्यताम् । न च स्वर्गकामत्वादिवदिह

युक्तीनां च अविशिष्टत्वात् ॥ १ ॥

कल्पकाभाव इति वाच्यम्। युक्तीनां कल्पकत्वसम्भवात् इत्याशङ्कापरिहारायोक्तमादिशब्दं व्याख्याति—तदिति। तदित्यावर्तते। तथाच तस्मै ज्ञानविध्यर्थं तत्र उपासीतेत्यादिज्ञानविधिसमीपगतेषु 'अत्र ह्येतेसर्व एकं भवन्ति' (बृ. ३-४-७.) 'स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते' (बृ. ३-४-१५.) 'न हास्य कर्म क्षीयते' (बृ. ३-४-१५.) 'अमृतस्यैष सेतुः' (मुं. २-२-५.) 'वाचो विग्लापनं हि तत्' (बृ. ६-४-२१.) इत्यादिवाक्येषूक्तानां युक्तीनां 'अविशिष्टत्वात्' सर्वाधिकारिसाधारणत्वादित्यर्थः। इतरांशस्तु ज्ञेयादिप्रतिपादकत्वात् नाधिकारिविशेषकल्पक इति भावः। बृहदारण्यके 'आत्मेत्येवोपासीत' इति विधिसमीपे 'अत्र ह्येते' इत्यात्मत्वप्रशंसार्थमर्थवादश्श्रुतः। अत्र आत्मत्वगुणे 'एते' 'प्राणन्नेव प्राणोनाम भवति वदन् वाक् पश्यन् चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनः' (बृ. ३-४-७.) इति पूर्ववाक्योक्ताः प्राणत्ववक्तृत्वद्रष्टृत्वश्रोतृत्वमन्तृत्वादयः सर्वे गुणाः 'एकं भवन्ति' अन्तर्भवन्तीत्युक्तेः अत्रात्मत्वस्य विवक्षितसर्वगुणसङ्ग्राहकत्वयुक्तिरुच्यते। यद्यपि 'अत्र' आत्मत्वे सर्वेऽप्यानन्दादयो गुणाः अन्तर्भवन्तीत्यर्थः टीकायां 'आत्मगृहीतिः' इत्यधिकरणे अभिहितः। तथा व्यासतीर्थीये 'अत्र' आत्मशब्दे 'एते' आनन्दादयः सर्वे धर्माः वाच्यत्वेन 'एकं भवन्ति' पुञ्जीभवन्तीत्यर्थ उक्तः। ते च पूर्वं नोक्ताः, किन्तु तत्त्वप्रदीपोदाहृतवाक्योक्ता एव। तथापि 'प्राणन्' इत्यनेनानन्दस्वामित्वनिर्दोषत्वानां ग्रहणादविरोधः। एवं 'आत्मानमेव लोकम्' इति विधिसमीपवर्तिनि 'न हास्य' इति वाक्ये अक्षयकर्मफलहेतुत्वयुक्तिरुच्यते। तथाऽऽथर्वणे 'तमेवैकम्' इति विधिसमीपवर्तिनि 'अमृतस्य' इत्यर्थवादे मुक्तोपसृप्यत्वयुक्तिरुच्यते। तथा बृहदारण्यके 'विज्ञाय' इति वाक्यसमीपवर्तिनि 'वाचो विग्लापनम्' इति वाक्येऽन्यार्थवेदाध्ययनादेर्वाक्श्रमकरत्वयुक्तिरुच्यत इति ध्येयम्। अनेन चोदनानां विधीनामविशेषात्सर्वसाधारणत्वादत एव चोदनायुक्तकाण्वादिशाखानामविशेषात्, एवं काण्वैरध्येतव्यं एवं माध्यन्दिनैः इत्यधिकारिविशेषनिर्देशशून्यत्वात् तदुक्तयुक्तीनामप्यविशिष्टत्वेनाधिकारिविशेषाकल्पकत्वादिति हेतुवाक्यस्यानेकधाऽर्थ उक्तो भवति ॥

(३) सू—ॐ ॥ भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥ ॐ ॥२॥

'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ. ५-९-२८) 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै. २-१). इत्यादिप्रतिशाखमुक्तिभेदान्नैकाधिकारिविषयाः सर्वशाखा इति चेत्—न, एकस्यामपि शाखायां 'आत्मेत्येवोपासीत' (बृ. ३-४-७) 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' (छा. ४-१०-५.) इत्यादिभेददर्शनात् ॥ २ ॥

---

(३) उक्तमाक्षिप्य समादधत्सूत्रं पठित्वाऽऽक्षेपांशं तावद्व्याचष्टे—भेदादिति ॥ 'विज्ञानम्' इति वाजसनेयके 'सत्यम्' इति तैत्तिरीयके। आदिपदेन 'श्रोता मन्ता' (ऐ. आ. ३-२-४-१९). इत्यैतरेयवाक्यम्, 'य आत्माऽपहतपाप्मा' (छा. ८-७-१). इति छन्दोगवाक्यं च गृह्यते। प्रतिशाखमित्याद्युक्तिभेदादित्यन्वयः। इत्यादिरूपा च सा उक्तिश्च इत्यादिरूपा उक्तिःवाचिका येषामर्थानामिति च द्वेधा विग्रहः। एवमाक्षेपांशे साधनांशं व्याख्याय साध्यांशं व्याख्याति—नेति। सर्वशाखाः नैकार्थविषयाः तत्प्रतिपादिकाः, किन्तु भिन्नविषयाः, अत एव नैकविषया नैकाधिकारिका इत्यावृत्त्याऽन्वयः। एकेनैकस्यैवार्थस्य ज्ञेयत्वादिति भावः। नञावृत्त्यभिप्रायेण सौत्रं परिहारांशं व्याचष्टे। नेति। तत्तच्छाखोक्तार्थानां पृथक्त्वात्सर्वशाखोक्तं नैकेन ज्ञातव्यम्, किन्त्वनेकैरिति नेत्यर्थः। कुतो नेत्यतः प्रवृत्तं परिहारांशे साधनभागं व्याचष्टे—एकस्यामिति। न केवलमनकशाखास्वित्यपिशब्दार्थः। चोदनापदस्य विपरिणतस्य विशेष्यत्वमभिप्रेत्याह—शाखायामिति। वाजसनेयशाखायामित्यर्थः। इत्यादीति। इत्याद्युक्तीनां तदर्थानामानन्दज्ञानरूपत्वादिधर्माणां च भेददर्शनादित्यर्थः। आवृत्त्याऽन्वितस्य भेदादित्यस्यासिद्धिपरिहाराय—दर्शनादित्युक्तम्। आवृत्तिसूचनाय चशब्दः। श्रुतौ कखशब्दावानन्दज्ञानवाचिनौ। आदिशब्देन गुणान्तरोक्तयो गृह्यन्ते। सूत्रे भेदादपीत्यपिशब्दान्वयः। न भेदादित्यपि। भेदशब्देन प्रसङ्गभेदोऽपि ग्राह्यः। साम्यादिति शेषः। तथाचायं सूत्रार्थः—'भेदात्' प्रतिशाखं 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्याद्युक्तिभेदात् अत एव सर्वशाखोक्तार्थानामपि 'भेदात्' एकेनैकस्यैव ज्ञेयत्वात् न पूर्वपदोक्तं ब्रह्म सर्ववेदान्तप्रत्ययं, किन्तु स्वस्वशाखान्तप्रत्ययमिति चेन्न।

(४) सू—ॐ ॥ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च ॥ ॐ ॥ ३ ॥

'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' (तै. आ. २-१५.) इति सामान्यविधेः। हिशब्दात्

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना। इति स्मृतेः ॥

तथासति 'एकस्यामपि' चोदनायां शाखायां 'भेदात्' 'आत्मेत्येवोपासीत' 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' (छा. ४-१०-५.) इत्याद्युक्तिभेददर्शनात् अत एव तत्रोक्तार्थानामपि भेदावगमादेकस्यामपि 'भेदात्' अधिकारिभेदप्रसङ्गात्। नन्वेकस्यामपि शाखायां विधेयधर्मस्यैव भेदाद्धर्मिणो 'नभेदात्' अभेदान्न प्रतिपाद्यभेद इति चेन्न। 'अपि' सर्वशाखास्वपि विधेयधर्मस्यैव भेदाद्धर्मिणो न पृथक्त्वमिति समाधिसाम्यात्। ननु न सर्वशाखोक्तं ब्रह्म, तथासति न भेदात् सर्वशाखानामेकविषयत्वात्पौनरुक्त्यप्रसङ्गादिति चेन्न। एकस्यामपि साम्यात्। नन्वेकस्यां शाखायां प्रसङ्गभेदात् प्रागुक्तस्यानुवादाद्वा न पौनरुक्त्यम्। काण्वश्रुतौ 'अत्रायं पुरुषः' (बृ. ६-३-९.) इति द्विरुक्तवाक्यस्य जीवस्य परमात्मज्योतिष्ट्वपरस्य स्वप्नसुषुप्तिप्रकरणयोः श्रुतस्य प्रसङ्गभेदेनानुवादविधानाश्रयणादपौनरुक्त्यवत् छन्दोगश्रुतौ 'सैषा षड्विधा चतुष्पदा गायत्री' (छा. ३-१२-५.) इति वाक्ये प्रसङ्गभेदात्प्रागुक्तषाड्विध्यानुवादेन चतुष्पात्त्वविधानात्तदंशेऽपौनरुक्त्यवच्चेति चेन्न। 'अपि' सर्वशाखास्वपि प्रसङ्गभेदात् अनुवादादिपरिहारस्य साम्यादिति ॥

(४) पूर्वं सर्ववेदान्तप्रत्ययमित्यत्रैव हेत्वन्तराभिधानाय सूत्रं—स्वाध्यायस्येति ॥ अत्र स्वाध्यायस्य तथात्वेनेत्यावृत्तेन हेतुवाक्येनोक्तं हेतुसाधकं हेतुमाह—स्वाध्याय इति। इति विधेः सामान्यादित्यन्वयः। 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति यजुर्वेदगतविधेः 'सामान्यात्' अयं स्वाध्यायोऽनेनाध्येतव्यः अयं अनेन इति विशेषं विना सर्ववेदसर्वाधिकारिसाधारणत्वादित्यर्थः। सामान्यपदेन सौत्रं तथात्वपदं अविशेषादिति प्रकृतसाधारण्यार्थकमित्युक्तं भवति। पञ्चमीप्रयोगेन तृतीया पञ्चम्यर्थेत्युक्तम्। विधेरित्यनन्तरं स्वाध्यायस्य तथात्वेनेति संयोज्यं, तस्य स्वाध्यायस्य सर्वशाखाध्ययनस्य तथात्वेन सर्वसाधारणत्वेन एकैकाधिकारिकत्वेनेत्यर्थः। सूत्रे भाष्ये च

(५) सर्ववेदोक्तमार्गेण कर्म कुर्वीत नित्यशः ।
आनन्दो हि फलं यस्मात् शाखाभेदो ह्यशक्तिजः ॥
सर्वकर्मकृतौ यस्मात् अशक्तास्सर्वजन्तवः ।
शाखाभेदं कर्मभेदं व्यासस्तस्मादचीक्लृपत् ॥
इति समाचारे सर्वेषामधिकाराच्च ॥ ३ ॥

हेत्वन्तरत्वद्योतकः चशब्दोऽत्रापि योज्यः। ननु लोके शाखाभेदस्य प्रसिद्धत्वाद्विधेरपि विशेषनिष्ठताऽऽवश्यकीति सामान्यादित्यसिद्धमित्यतः प्रवृत्तस्य हिशब्दस्यार्थमाह—हिशब्दादिति। सूचिताया इति शेषः। स्मृतेरित्यस्य विधेः सामान्यादित्यनेनान्वयः। ज्ञानोपलक्षकमेतत्। 'द्विजन्मना' त्रैवर्णिकेन 'सरहस्यः' उपनिषत्सहितो रहस्यार्थसहितो वा 'कृत्स्नः' सर्वो वेदः 'अधिगन्तव्यः' अर्थज्ञानार्थमध्येतव्य इत्यर्थः। एवं सर्वशाखेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

(५) किं च अनुष्ठानापेक्षया ज्ञानमात्रस्य सुलभत्वात् यदा सर्ववेदोक्तशक्यकर्मानुष्ठाने सर्वेषामधिकारसद्भावः तदा तदुक्तब्रह्मज्ञाने सुतरामिति भावेन हेत्वन्तरप्रतिपादनाय प्रवृत्तं समाचारेऽधिकाराच्चेत्यंशं सप्रमाणकं व्याचष्टे—सर्वेति॥ सर्वान् वेदान् सर्वशाखाश्च अधिगम्य 'सर्ववेदोक्तमार्गेण' तदुक्तप्रकारेणानुष्ठानपूर्वकं यज्ञादि कर्म 'नित्यशः' नित्यं कुर्यात् सर्वोऽपि जन्तुरिति विपरिणामेनान्वयः। न च प्रयोजनाभावः। 'हि' यतः यस्माद्वेदोदितसर्वकर्मज्ञानतदनुष्ठानात् 'आनन्दः' मोक्षसुखोद्रेकः फलं भवति ज्ञानिनः। तदितरस्यान्यत् चित्तशुद्ध्यादि अतः। अनेन सौत्रः संशब्दो व्याख्यातः। ननु यदि सर्वेषां सर्वशाखाध्ययनादि, कथं तर्हि शाखाभेदः, कर्मणि च भेद इत्यत आह—शाखेति। कर्मभेदश्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। 'हि' यस्मात् 'अशक्तिजः' असामर्थ्यनिमित्तकः तस्मात् स न प्रकृतविरोधीति वाक्यशेषः। एतदेवोपपादयति—सर्वेति। सम्यक्सर्वशाखोक्तकर्माचरण इत्यर्थः। सर्वशाखाध्ययने चेत्यपि द्रष्टव्यम्। 'जन्तवो' द्विजाः। 'अचीक्लृपत्' अकरोत्। इतीत्यनन्तरं स्मृतेरित्यनुषज्यते। 'समाचारः' वेदोदितसर्वकर्मणां सम्यगनुष्ठानम्। तत्र 'सर्वेषां' शाखिनां अधिकारादित्यर्थः। अत्र देवाद्याचार एव हेतुः। तस्यानधिकार-

(६) सू—ॐ ॥ सलिलवच्च तन्नियमः ॥ ॐ ॥ ४ ॥

यथा सर्वं सलिलं समुद्रं गच्छति । एवं सर्वाणि वचनानि ब्रह्मज्ञानार्थानीति नियमः ।

(७) आग्नेये च—

यथा नदीनां सलिलं शक्ये सागरगं भवेत् ।
एवं वाक्यानि सर्वाणि पुंशक्त्या ब्रह्मवित्तये ॥ इति ॥ ४ ॥

कृताभावशङ्कावारणाय पूर्वोक्तस्मारणाय अधिकारादित्युक्तम् । इदमपि ज्ञानोपलक्षकम् । चः समुच्चये । विधेस्सामान्यात् अधिकारादित्यनयोः सर्वेति प्रतिज्ञावाक्येनान्वयः । अनेन—हिशब्दसूचितस्मृतेः ‘ स्वाध्यायस्य ’ वेदाध्ययनविधेः ‘ तथात्वं ’ अविशिष्टत्वं यत एवं अतः ‘ स्वाध्यायस्य ’ वेदाध्ययनस्य ‘ तथात्वं ’ सर्वसाधारणत्वम् । न च सर्वशाखाध्ययनस्य सर्वसाधारणत्वेऽपि सर्वशाखोक्तमेकेन ज्ञातव्यमित्येतत्कुत इति वाच्यम् । यतः ‘ स्वाध्यायस्य ’ अध्ययनविधेः ‘ तथात्वं ’ अर्थज्ञानपर्यवसायित्वं, न त्वक्षरग्रहणमात्रे चरितार्थत्वम् । न केवलं स्वाध्यायस्य तथात्वात् , किन्तु सर्ववेदोक्तकर्मसमाचारे सर्वेषामधिकारात् , अत एव सुतरां तत्साध्ये ब्रह्मज्ञानेऽधिकाराच्च, पूर्वं ब्रह्म एकैकेनैव सर्ववेदान्तप्रत्ययमिति सूत्रार्थ उक्तो भवति । तत्त्वप्रदीपे तु कैमुत्यं न प्रदर्शितम् ॥

(६) ननु यदि सर्वशाखोक्तप्रकारेण जानतो ध्यानाधिकारः, तर्ह्यधमाधिकारिणां ध्यानाभावः प्राप्त इत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—सलिलवदिति ॥ ‘ सर्वं सलिलं ’ नद्यादिजलं ‘ गच्छति ’ प्राप्नोति ‘ वचनानि ’ वेदवचनानि ‘ ब्रह्मज्ञानार्थानि ’ पुंशक्त्यनुसारेण स्वज्ञानद्वारा ब्रह्मज्ञानप्रयोजनकानीत्यर्थः । इति नियम इति । इत्येवं रूपनियम इत्यर्थः । अनेन सूत्रे स चासौ नियमश्च तन्नियमः ध्यानेच्छुना सर्ववेदान्तप्रत्ययं ब्रह्म सर्ववेदोक्तप्रकारेण ज्ञातव्यमित्येवंरूपः, तस्य तत्त्वं च प्रतिबन्धाभावमपेक्ष्य प्रवृत्तत्वं, चशब्दश्च प्रतिबन्धाभावमपेक्ष्यैव नियमो, न त्वतिदृढ इत्यवधारणार्थ इत्युक्तं भवति ॥

(७) चशब्दः स्मृतिसमुच्चायकोऽपीत्यभिप्रेत्यात्रैवार्थे स्मृतिमाह—आग्नेये चेति । न केवलं सूत्रे, किन्तु स्मृतावप्ययमर्थ उक्त इत्यर्थः । शक्य

(८) सू—ॐ ॥ दर्शयति च ॥ ॐ ॥ ५ ॥

सर्वैश्च वेदैः परमो हि देवो जिज्ञास्योऽसौ नाल्पवेदैः प्रसिध्येत् ।
तस्मादेनं सर्ववेदानधीत्य विचार्य च ज्ञातुमिच्छेन्मुमुक्षुः ॥
इति चतुर्वेदशिखायाम् ।
सर्वान् वेदान् सेतिहासान् सपुराणान् सयुक्तिकान् ॥
स पञ्चरात्रान्विज्ञाय विष्णुर्ज्ञेयो न चान्यथा ॥
इति ब्रह्मतर्के ॥ ५ ॥

॥ इति सर्ववेदाधिकरणम् ॥ १ ॥

इति। समुद्रं गन्तुं शक्ये सतीत्यर्थः। असति प्रतिबन्धक इति यावत्। 'वाक्यानि' वेदवचनानि 'पुंशक्त्या' पुरुषशक्त्यनुसारेण 'ब्रह्मवित्तये' अध्ययनद्वारा परब्रह्मज्ञानाय भवन्तीत्यर्थः। तथाच यथाशक्त्यधीतसर्ववेदेभ्यः श्रवणमननाभ्यां ब्रह्म जानतां मन्दानामपि ध्यानोपपत्तिरिति भावः। इत्याग्नेये इतीतिशब्दान्वयः ॥

(८) चोदनाद्यविशेषादित्युक्तिसमर्थितार्थं श्रुतिस्मृतिभ्यां च साधयत्सूत्रं पठित्वा तद्वचनद्वयमुदाहरति—दर्शयति चेति ॥ तमेतमर्थं यतः श्रुतिः मुखत एव 'दर्शयति' प्रतिपादयति। चशब्दात्स्मृतिश्च, अतः सर्ववेदान्तप्रत्ययं ब्रह्मेति तत्त्वप्रदीपदिशा सूत्रार्थः। न केवलं युक्तिः, किन्तु श्रुतिः स्मृतिश्चेति वा टीकादिशा चार्थः। 'हि' यस्मात्परमो देवः 'सर्वैर्वेदैरेव प्रसिद्ध्येत्' ज्ञातो भवेत्, नाल्पैर्वेदैः तस्मात्सर्वैरेव वेदैः जिज्ञास्यो नाल्पवेदैः। यस्मादेवं तस्माद्यदि मुमुक्षुः 'एनं' विष्णुमपरोक्षतो ज्ञातुमिच्छेत् तदा 'सर्ववेदानधीत्य विचार्य' श्रवणमननाभ्यां तं ज्ञात्वैव तिष्ठेत्। तदैव देवः 'प्रसिद्ध्येत्' अपरोक्षविषयो भवेदित्यर्थः। इति चतुर्वेदशिखायामयमर्थ उक्त इति शेषः। 'इतिहासो' भारतं 'युक्तिः' मीमांसा 'विज्ञाय' स्थितेन विजानतेति यावत्। विष्णुर्ज्ञेयो 'नान्यथा' नाल्पवेदान् जानतेत्यर्थः। ब्रह्मतर्क इत्यत्रापि पूर्ववच्छेषः ॥

॥ इति सर्ववेदाधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ २. उपसंहाराधिकरणम् ॥

(१) सर्वैर्वेदैर्ज्ञेयो नोपास्योऽशक्यत्वात् इति ।

अत आह—

सू—ॐ ॥ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ॐ ॥ ६ ॥

सर्ववेदोक्तान् गुणान् दोषाभावांश्चोपसंहृत्यैव परमात्मोपास्यः ।

॥ २. उपसंहाराधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे ज्ञानार्थं सार्वत्रिकगुणोपसंहारः समर्थ्यते। पूर्वपक्षयति—सर्वैरिति। परमात्मेति शेषः। ज्ञेय इति सावधारणम्। तथाच परमात्मा 'सर्वैर्वेदैः' सर्ववेदोक्तगुणैर्विशिष्टत्वेन ज्ञेय एव 'नोपास्यो' न सर्ववेदोक्तगुणानुपसंहृत्य ध्यातव्य इत्यर्थः। तथाच तदर्थमुक्तं सर्वपरिज्ञानं व्यर्थमिति भावः। कुत इत्यत आह—अशक्यत्वादिति। अनन्तवेदोदितानन्तगुणानां स्वभुजवद्युगपद्बुद्धावारोपरूपोपसंहारस्याशक्यत्वेन तत्पूर्वकोपासनस्याप्यशक्यत्वादित्यर्थः। सर्वपरिज्ञानं तु विततप्रज्ञानां केषांचित् कथंचित् क्रमेण शक्यमिति भावः। सूत्रे सर्ववेदान्तेत्यतः सर्ववेदेत्यनुवर्तते। अर्थशब्दो गुणदोषाभावपरः। सर्ववेदार्थाभेदात् उपसंहार इत्यन्वयः। अर्थपदं चोभयान्वयीत्यभिप्रेत्य उपसंहारोऽर्थाभेदादिति प्रतिज्ञां व्याचष्टे—सर्ववेदेति। यद्यपि दोषाभावो गुण इत्युक्तेर्दोषाभावोऽपि गुणः, शुभधर्मपरत्वाद्गुणशब्दस्य। तथापि ये विधिमुखवेद्या आनन्दादयो धर्मास्ते गुणाः। ये निषेधमुखवेद्या अपहतपाप्मत्वनिर्दुःखत्वादयः ते दोषाभावा इति विवक्षाभेदात्पृथगुक्तिः। तत्त्वप्रदीपे तु लोकवेदानुसारेण भेदोक्त्युपदेशः स्पष्टत्वायेत्युक्तम्। चेत्यनन्तरं अभेदादिति सौत्रपदमन्वेतव्यम्। 'अभेदात्' अविभागेन एते गुणा नोपसंहर्तव्याः एते तु उपसंहर्तव्या इति विभागमन्तरेणेत्यर्थः। यद्वा—'अभेदात्' ऐक्येनेत्यर्थः। उक्तंहि तत्त्वप्रदीपे—एको हि परमात्मा सर्ववेदादिषूपास्योऽर्थः सर्वगुणात्मक इति। उपसंहारश्चेत्यपि चशब्दान्वयमभिप्रेत्य तदर्थमाह—उपसंहृत्यैवेति। नतु कांश्चिदनुपसंहृत्येत्येवशब्दार्थः। सूत्रे सर्ववेदान्तप्रत्ययमित्य-

(२) उपास्य एकः परतः परो यो वेदैश्च सर्वैस्सह चेतिहासैः ।
सपञ्चरात्रैस्सपुराणैश्च देवः सर्वैर्गुणैस्तत्र तत्र प्रतीतैः ॥
इति भाल्लवेयश्रुतिः ।

(३) आग्नेये च—
विधिशेषाणि कर्माणि सर्ववेदोदितान्यपि ।
यथा कार्याणि सर्वैश्च सर्वाण्येवाविशेषतः ॥
एवं सर्वगुणान् सर्वदोषाभावांश्च यत्नतः ।
योजयित्वैव भगवानुपास्यो नान्यथा क्वचित् ॥ इति ॥

नेन प्रकृतः परमात्मा उपसंहारोपलक्ष्येणोपासनेन विषयतया सम्बन्धनीय इत्याशयेनाह—परमात्मेति। उपास्य इति सावधारणम् ॥

(२) कुत इत्यत स्तत्र यतो विधिशेषवादित्यनेन श्रुतिविहितत्वादिति हेतुस्सूचित इत्याशयेन तां श्रुतिमुदाहरति—उपास्य इति ॥ 'परतो' रमादेः परो देवः सर्वैर्वेदैः 'एकः' अविभक्तः अविभागेन 'उपास्यः इत्यन्वयः। 'सहेतिहासैः' सपुराणैरिति सामान्योक्तावपि वेदानुकूलग्रन्थपरतया इदं व्याख्येयम्। ननु सर्वैर्वेदैरुपास्य इत्यसङ्गतमित्यतस्तद्विवृणोति—सर्वैर्गुणैरिति। सर्वैर्गुणैरित्यनेन पूर्वोक्तं व्याचष्टे श्रुतिः। एक इति पदेनार्थाभेदादिति सूत्रावयवं व्याचष्टे। एको हि परमात्मा सर्ववेदादिभिरुपास्योऽर्थ इति तत्त्वप्रदीपोक्तेः। अस्मिन् पक्षे 'एकः' अभिन्न इत्यर्थः। 'सूत्रावयवं' अभेदादिति सूत्रावयवावयवम्। भावबोधे तु बहुवचनेन त्रिमात्रप्रतीतिवारणाय सर्वैरितिपदेन विवृतमित्युक्तम्। 'तत्र तत्र' वेदपुराणादिषु 'प्रतीतैः' प्रतिपादितैरित्यर्थः। श्रुतिरित्यनन्तरं यत इति शेषः ॥

(३) उपसंहृत्योपास्य इत्यत्रैवार्थे स्मृतिमाह—आग्नेये चेति ॥ श्रुतिसमुच्चये चः। 'विधिशेषाणि' शिष्यन्त इति शेषाणि विधिभिः शिष्टानि 'सोमेन यजेत' (आप. श्रौ. १०-२-१.) इत्यादिविधिविहितानि कर्माणि ज्योतिष्टोमादीनि। यद्वा—प्रधानविधिशेषाणि कर्माणि प्रयाजादीनि। न केवलं स्वस्वशाखाविधिविहितानि, किन्तु सर्ववेदोदितान्यपि 'अविशेषतः' अधिकारिविशेषाविभागेन 'सर्वैः' शाखिभिः यथा कार्याणि एवं भगवान्

(४) समानविषये चोपसंहारः । न तु 'सोऽरोदीत्' (तै. सं. १-५-१.) इत्यादीनाम् ।

(५) गुणैरेव स तूपास्यो नैव दोषैः कथञ्चन ।
गुणैरपि न तूपास्यो ये पूर्णत्वविरोधिनः ॥
इति बृहत्तन्त्रे ॥ ६ ॥

सर्ववेदोक्तान् गुणान् दोषाभावांश्च 'यत्नतः' श्रवणादिप्रयत्नतः 'योजयित्वा' यथाशक्त्युपसंहृत्यैव सर्वैरुपास्यो, न तु 'क्वचित्' कालदेशपुरुषेषु उक्तस्यान्यथाभावोऽस्तीत्यर्थः। इतिशब्दस्य इत्याग्नेये वचनाच्च उपास्य इत्यन्वयः ॥

(४) सर्ववेदोक्तगुणोपसंहारमुक्त्वा तदपवादमाह—समाने चेति ॥ तद्व्याचष्टे—समानविषये चेति ॥ योग्यगुणविषय एवेत्यर्थः । अनेन विषयसप्तमीयम्, चोऽवधारण इति सूचितम्। उपसंहार इत्यस्यावृत्त्याऽत्राप्यन्वय इत्याह—उपसंहार इति । चशब्दार्थावधारणव्यावर्त्यमाह—न त्विति। 'इत्यादीनां' इत्यादिवाक्यबोध्यानामर्थानाम् । असमानानामिति शेषः। इत्यादीनामुपसंहार इत्यन्वयः। अयोग्योपासनेनानर्थप्राप्तेरिति भावः। आदिशब्देन 'यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्' (तै. सं १-५-१). 'रुद्रस्य त्वेव धनुरार्त्निः शिर उत्पिपेष (तै. आ. १-५.) इत्यादिश्रुतिर्गृह्यते। 'सः' प्रकृतो महादेवः 'अरोदीत्' रोदनमकार्षीत्। अरोदीदिति पदबोध्यं यद्रोदनं तद्रुद्रस्य प्रसिद्धस्य 'रुद्रत्वं' रुद्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्। विष्णुविवक्षायां तु रोदनस्वातन्त्र्यं रुद्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति विवेकः। आरोपितं धनुः क्षिताववष्टभ्य स्थितस्य रुद्रस्य शिरो ज्यायां वम्रिरूपेण इन्द्रेण छिन्नायां उत्क्षिप्त्वा 'धनुरार्त्निः' धनुष्कोटिः 'उत्पिपेष' चिच्छेदेति श्रुत्यर्थः ॥

(५) अत्र स्मृतिमाह—गुणैरिति ॥ 'सः' विष्णुः ज्ञानानन्दादिगुणैरेवोपास्यः, न तु दुःखादिदोषैः। ननु रोदनादीनामपि विधिमुखवेद्यत्वेन गुणत्वादुपास्यत्वापत्तिः। तथाच 'नैव दोषैः' इति व्याहतमित्यतः उक्तस्यापवादमाह—गुणैरिति। भगवान् ये पूर्णत्वविरोधिनो मितभुक्त्वादयस्तादृशगुणैरपि नोपास्य एव मितभुक्त्वादीनां लोके गुणत्वेऽपीश्वरे दोषत्वात्। तत्र बहुभुक्त्वस्यैव गुणत्वात्। तदुक्तम्—'बहुभुक्त्वं यथा

(६) सू—ॐ॥ अन्यथात्वं च शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ॐ ॥ ७ ॥

'आत्मेत्येवोपासीत' (बृ. ३-४-७.) इति शब्दादुपसंहार-स्यान्यथात्वमिति चेन्न, एते गुणा नोपास्या इति विशेषवचनाभावात् 'सर्वैर्गुणैरेक एवेशिताऽसावुपासितव्यो न तु दोषैः

दोषो नृषु नैव हरौ कचित्' इति बृहत्तन्त्रे उक्तमिति शेषः। सूत्रार्थस्तु—अर्थानां सर्ववेदार्थभूतानां धर्माणां भावाभावरूपाणां अभेदात् अविभागेन एते उपसंहर्तव्या एते तु नेति विभागमन्तरेण उपसंहारो युगपद्बुद्धावारोपः कार्यः। उपसंहृत्य च परमात्मा तद्गुणात्मकत्वेन ध्यातव्य इति यावत्। कुतः? यतो 'विधिशेषवदयं' विशिष्टसन्ध्यावन्दनादिवदस्यापि विहितत्वात्। गुणदोषाभाववत् दोषाणामप्युपसंहर्तव्यत्वं किं न स्यादिति न वाच्यम्। यतः स चोपसंहारः 'समाने च' योग्ये एव पूर्णत्वाविरोधिगुणविषये एव युक्तः, न तु तद्विरोधिरोदनमितभुक्त्वादिष्विति।

(६) उक्तमाक्षिप्य समादधत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—अन्यथात्वमिति॥ अत्र पूर्वसूत्राद्विधिशेषवदिति पदस्यानुवृत्तिं उपसंहारस्येति विपरिणतपदानुवृत्तिं अन्यथात्वमित्यस्यावृत्तिं चाभिप्रेत्य शब्दपदगृहीतश्रुत्युदाहरणपूर्वकं आक्षेपांशं व्याचष्टे—आत्मेति। योजना तु 'विधिशेषवत्' विधिविहितोपसंहारवत् यतः 'आत्मा' इति शब्दादुपसंहारस्यान्यथात्वं च अनुपसंहारः अल्पगुणज्ञानरूपोऽप्यर्थाद्विहितः ततश्च 'अन्यथात्वं' अन्यथोपसंहारे विधिशेषस्य विधिविहितकर्मणः 'अन्यथात्वं' लोपः प्रसज्यते तदुपसंहारस्य 'अन्यथात्वं' अकर्तव्यत्वं सिद्धमिति। परिहारांशं व्याचष्टे—नेति। सर्वगुणोपसंहारस्य 'अन्यथात्वं' अभावः नेत्यर्थः। कुतो नेत्यतः किमसौ प्रामाणिकत्वादङ्गीक्रियते, उत तद्विरोधिगुणोपसंहारे प्रमाणाभावाद्वेति विकल्प्य आद्यपक्षनिषेधहेतुत्वेन अविशेषादिति पदं व्याचष्टे—एत इति। विशेषेति। विशेषप्रमाणाभावादित्यर्थः। नाविशेषादित्यस्यैकपद्याश्रयणेन विशेषवचनादित्यर्थाभिप्रायेण द्वितीयपक्षनिषेधहेतुत्वेनाप्येतद्व्याचष्टे—सर्वैरिति। सर्ववेदोक्तैरित्यर्थः। 'गुणैः' पूर्णत्वाविरोधिधर्मैः। तथाचासावीश्वरः 'एक एव' अभिन्न एव सर्वैर्गुणैरेव

कदाचित्' ( ) इति विशेषवचनाच्च। आत्मेत्येवेत्यवधारणमनात्मत्वनिवृत्त्यर्थम् ॥ ७ ॥

(७) सू—ॐ ॥ न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ॐ ॥ ८ ॥

प्रकरणभेदान्न वोपसंहारः कार्यः। परोवरीयस्त्वादिषु तावदेव ह्युक्तम् ॥ ८ ॥

'उपासितव्यः' उपसंहृत्य ध्यातव्यो न तु दुःखादिदोषैरपीति योजना। चः समुच्चये। नन्वात्मत्वमेवोपासीत न त्वन्यदिति आत्मत्वावधारणादेव तदन्यगुणा नोपास्या इति सिद्ध्यतीत्यतः तदुत्तरत्वेनाप्यविशेषादिति हेतुं व्याचष्टे—आत्मेति। इत्यवधारणमिति। इतिवाक्यगतैवकार इत्यर्थः। अनात्मत्वेति। अनात्मत्वमात्मत्वायोगः तस्य निवृत्तिर्व्यवच्छेदः स एवार्थो यस्य तत्तथोक्तम्। यतोऽतो न तद्विरोध इति वाक्यशेषः। तथाच भगवन्तं आत्मैवायमित्युपासीत न त्वनात्मेतीति उत्तमाधिकारिणः प्रति अयोगव्यवच्छेदक एव एवकारो नान्ययोगव्यवच्छेदकः। निरवकाशोदाहृतश्रुतिविरोधादिति भावः। अनेनावधारणस्यायोगव्यवच्छेदेऽप्यविशेषादिति सौत्रहेतोरर्थान्तरमुक्तं भवति ॥

(७) ननु नायं सर्वगुणोपसंहारो युक्तोऽशक्यत्वादित्याशङ्कामभ्युपगमवादेन परिहरन् न वेति सूत्रं उपसंहारः कार्य इत्येतयोरनुवृत्त्यध्याहाराभ्यां व्याचष्टे—प्रकरणभेदादिति ॥ परोवरीयस्त्वादिवदित्यादावुपस्कार्यम्। वेति व्यवस्थितविकल्पः। तथाच एवमुपसंहारः कार्यतयोक्तः नासौ कार्यो वा। कुतः? परोवरीयस्त्वादिवत् प्रकरणभेदात्। परोवरीयोवैश्वानरादिप्रकरणानां विद्यानां भेदादित्यर्थः। यद्येकैकस्य सर्वगुणोपासनं स्यान्न तर्हि प्रकरणानि भिद्येरन् कारणाभावादिति भावः। नन्वेकैकस्मिन्नेव प्रकरणे सर्वगुणोक्तिसम्भवात्प्रकरणभेदेऽपि सर्वगुणोपासनोपपत्तिरित्यत आह—परोवरीयस्त्वादिष्विति। परोवरीयस्त्वादिगुणप्रतिपादकेष्वित्यर्थः। प्रकरणेष्विति। यथेति च शेषः। परोवरीयस्त्वं नाम 'परस्मात्' इत्यनेन निरुक्तं निरवधिकसर्वोत्तमत्वम्। आदिपदेनोद्गीथत्वानन्तत्वे प्रकरणान्तरोक्तं च गृह्यते। स्पष्टं गुणप्रतिपत्त्यर्थं त्वप्रत्ययः। सूत्रे तु सप्तम्यन्त

(८) सू—ॐ ॥ संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ॥ ॐ ॥ ९ ॥

सर्वविद्या उक्त्वा 'सोऽहं नामविदेवास्मि नात्मवित्' (छा. ७-१-३.) इति वचनात्सर्वस्य ब्रह्मनामत्वात्तदुपसंहारः कार्यः।

प्रथमान्तं चैतत्। अनेनैवं सर्वगुणोपसंहारः कर्तव्यतयोक्तः सः न कर्तव्यो वा। कुतः? 'प्रकरणभेदात्' परोवरीयोवैश्वानरादिविद्याभेदात्। अन्यथा स न स्यात्। न चैकस्मिन् प्रकरणे सर्वगुणोक्तिसम्भवात्प्रकरणभेदेऽपि सर्वगुणोपसंहारोपपत्तिरिति वाच्यम्। यतः 'परोवरीयस्त्वादिवत्' निरवधिकसर्वोत्कृष्टत्वरूपपरोवरीयस्त्वादिगुणप्रतिपादकेषु 'स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः' (छा. १-९-२.) इत्यादिषु प्रकरणेषु तावदेवोपास्यगुणेषु। कियदेव? परोवरीयस्त्वादि उक्तं न सर्वमत इति सूत्रार्थ उक्तो भवति ॥

(८) उक्तमाक्षिप्य समादधत्सूत्रं—संज्ञात इति। अत्रापि पूर्ववदुपसंहारः कार्य इत्येतयोरावृत्त्यध्याहाराभ्यामाक्षेपांशं व्याचष्टे—सर्वेति। सर्वस्येत्यावर्तते। गुणाभिधायकत्वात् गुणाभिधानस्य चोपसंहारार्थत्वादिति शेषः। कार्य इति सावधारणम्। तथाच 'सर्वस्य' सर्वविद्योक्तगुणस्योपसंहारः कार्य एव। कुतः? 'सर्वस्य' विद्याराशेः ब्रह्मगुणाभिधायकत्वात् गुणाभिधानस्य चोपसंहारार्थत्वात्। न चासिद्धिः। 'सर्वस्य' शब्दराशेः ब्रह्मनामत्वात्। नामोदितगुणानुपसंहारे तन्नाम्नो ब्रह्मणोऽनुपास्तिप्रसङ्गादिति योजना। अनेन सूत्रे सर्वस्येति शेषः कार्यः, संज्ञात इति भावप्रधानमित्युक्तं भवति। ननु सर्वस्य ब्रह्मनामत्वमसिद्धमित्यत आह—'सोऽहं नामविदेवास्मि नात्मवित्' इति वचनादिति। सनत्कुमारं प्रति नारदोक्तेरित्यर्थः। इति वचनादवगतात् ब्रह्मनामत्वादित्यन्वयः। 'सः' एवं सर्वविद्यावेत्ताऽप्यहं परमात्मनामविदेवास्मि न परमात्मवित्। कुतः? सर्वविद्यानिर्णेतव्याज्ञानादिति श्रुत्यर्थः। यद्यपि 'मन्त्रविदेव' इति छन्दोगानां पाठः। तथापि शाखान्तरवाक्यमेतदित्यदोषः। 'यद्वै किंचिदध्यगीष्ट नामैवैतत्' (छा. ७-१-३) इति उत्तरवाक्यबलान्मन्त्रशब्दो नामपरो वा। केचित्तु—'मन्त्रवित्' इत्येव श्रुतिपाठः। भाष्यं तूपनिषदर्थानुवाद-

(९) नामत्वात्सर्वविद्यानां गुणानामुपसंहृतिः ।
कार्यैव ब्रह्मणि परे नात्र कार्या विचारणा ॥
इति च ब्रह्मतर्के । इति चेत् सत्यं, उक्तो ह्युपसंहारः ।

परमित्याहुः। ननु 'सोऽहम्' इति वाक्ये स्वस्य नामवित्त्वमात्रोक्तावपि कथं सर्वस्य ब्रह्मनामत्वसिद्धिरित्यत आह—सर्वेति। ऋग्वेदमित्यादिनेति प्रागध्याहार्यम्। वेदयन्तीति विद्या वेदादयः। तथाच 'ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदं अथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदम्' (छा. ७-१-२). इत्यादिनाऽऽत्मनः सर्वविद्यावेदित्वमुक्त्वेत्यर्थः। यद्वा—ऋगादिसर्वविद्या आत्मना अधीता इत्युक्त्वेत्यर्थः। तथाच सर्वविद्यावेत्ताऽहं नामविदेवेत्युक्तिबलात् सर्वस्य ब्रह्मनामत्वमवगम्यत इति भावः। श्रुत्यर्थस्तु—'भगवो' भगवान् सनत्कुमार अहं ऋग्वेदादिकमध्येमि। इतिहासपुराणमिति द्वन्द्वैकवद्भावः। विशेष्यनिघ्नोऽयं शब्दः। वेदशब्द आवर्तते। तथाच इतिहासपुराणात्मकं ग्रन्थं वेदं सन्तं वेदानां पञ्चमं पञ्चत्वसङ्ख्यापूरणं वेदमध्येमीति।

(९) अत्रैव स्मृतिमाह—नामत्वादिति॥ सर्वविद्यानां ब्रह्मनामत्वात्। अत एव सर्वगुणाभिधायकत्वाद्गुणाभिधानस्य चोपसंहारार्थत्वात्परे ब्रह्मणि गुणानामुपसंहृतिः कार्यैवेति योजना। इति चेति। इति ब्रह्मतर्कवचनाच्चोपसंहारः कार्य इत्यन्वयः। न केवलं सूत्रकृदुक्तहेतोरिति चार्थः। अभ्युपगमरूपं तदुक्तमित्यादिसमाधानांशं व्याचष्टे—सत्यमिति। सोपपत्तिकं यद्गुणोपसंहारकर्तव्यत्वमुक्तं तत् 'सत्यं' युक्तमेवेत्यर्थः। अनेन सूत्रे सत्यमिति शेषः। तस्य तदित्यनेनान्वय इत्युक्तं भवति। कथं युक्तमित्यतस्तद्धेतुत्वेनापि तदुक्तमित्येतद्योजयति—उक्तो हीति। 'हि' यतः कर्तव्यतयेति शेषः। अनेन तदुपसंहारकर्तव्यत्वं यतोऽस्माभिः 'उक्तं' साधितमिति सूत्रखण्डार्थ उक्तो भवति। श्रुत्याऽप्युक्तार्थसाधनाय—अस्ति तु तदपीति सूत्रांशः प्रवृत्तः। तं व्याचष्टे—तदिति। तदित्यनूद्य प्रमाणमित्यर्थकथनम्। यद्वा—तस्मिन् सर्वविद्यानां ब्रह्मनामत्वेन तद्गुणाभिधायकत्वादुपसंहारः कार्य इत्युक्तार्थे इत्यर्थः। 'प्रमाणं' श्रुतिवचनम्। न केवलं गुणाभिधानस्योपसंहारार्थत्वादिति युक्तिमात्रमित्यपिशब्दार्थः। सौत्रतुशब्दार्थमाह—एवेति। अस्य सत्यमित्यनेनान्वयः। एतास्सर्वविद्याः

तत्प्रमाणमप्यस्त्येव । ‘नाम वा एता ब्रह्मणः सर्वविद्यास्तस्मादेकः सर्वगुणैर्विचिन्त्यः’ इति कौण्डिन्यश्रुतौ ॥ ९ ॥

॥ इत्युपसंहाराधिकरणम् ॥

॥ ३. प्राप्त्यधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ प्राप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ॐ ॥ १० ॥

युज्यते चोपसंहारोऽनुपसंहारश्च योग्यताविशेषात् ।

परब्रह्मनामैव, तस्माद्विष्णुरेक एव सर्वगुणैरुपसंहृत्योपास्य इत्यर्थः । यावच्छक्तिप्रयत्नेनोपसंहारे फलाधिक्यबोधनार्थं बहुप्रमाणग्रहणार्थं च पुनः पुनः उपसंहारोपन्यास इति न पौनरुक्त्यमिति तत्वप्रदीपोक्तिः । कौण्डिन्यश्रुतावित्यस्य उक्तो ह्युपसंहार इत्यनुषङ्गः। अतः तत्प्रमाणमस्त्येवेत्यन्वयः ॥

॥ इत्युपसंहाराधिकरणम् ॥

॥ ३. प्राप्त्यधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे प्रागुक्तोपसंहारानुपसंहारयोः पुरुषभेदेन कर्तव्यत्वं समर्थ्यते। सूत्रे समञ्जसमित्यनेन असमञ्जसमिति पूर्वपक्षस्य सूचनात्तमनुपन्यस्य सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—प्राप्तेश्चेति ॥ समञ्जसमित्यस्यार्थो—युज्यत इति । चशब्दोऽवधारणे । अनेन सोत्रश्चशब्दः भिन्नक्रम इति सूचितम् । उपसंहारोऽनुपसंहार इति सूत्रेऽनुषक्तपदस्यार्थकथनम् । चः समुच्चये। युज्यत इत्यस्य प्रत्येकं सम्बन्धः। पुरुषभेदेनेति शेषः। नन्वनेनोपसंहारः कर्तव्यः अनेनानुपसंहार इति निर्णयाभावात् तौ पुरुषभेदेनापि न युक्तावित्यतस्तदुत्तरत्वेन प्राप्तेरित्येतद्व्याचष्टे—योग्यतेति। प्राप्यते फलमनयेति प्राप्तिर्योग्यता। तथाच स्वभुजवत् ध्यानकाले युगपद्गुणप्रतीत्यादियोग्यताविशेषादित्यर्थः। विशेषात् प्राप्तेरित्यनेन प्राप्तेरित्यस्य पुरुषविशेषात् निर्णयसंभवादित्यप्यर्थ उक्तो भवति। तत्र युगपद्वेदोक्तसर्वगुणप्रतीतियोग्यता ब्रह्मणः। देवपित्रादीनां क्रमेण न्यूनगुणप्रतीतिः। मानुषाणामल्पगुणप्रतीतिरित्येवं युगपत्प्रतीत्यादियोग्यता ज्ञातव्या ॥

(२) गुणैस्सर्वैरुपास्योऽसौ ब्रह्मणा परमेश्वरः ।
अन्यैर्यथाक्रमं चैव मानुषैः कैश्चिदेव तु ॥
इति भविष्यत्पर्वणि ॥ १० ॥

॥ इति प्राप्त्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ४. सर्वाभेदाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ ॐ ॥ ११ ॥

सर्वगुणयुक्तत्वेनोपासनादन्यत्रैव फले ब्रह्मादयो भवन्ति ।

---

(२) युगपत्सर्वगुणप्रतीतिः ब्रह्मणः अन्येषां क्रमेणेति तदेवश्टङ्ग्राहिकया स्मृत्या दर्शयति—गुणैरिति ॥ 'अन्यैः' चतुर्मुखेतरदेवपित्रादिभिः । चोऽप्यर्थः । मानुषैस्त्वित्यन्वयः । 'कैश्चित्' अल्पैरानन्दादिगुणैः । यद्यपि स्मृतावुपासनाविशेष एवोच्यते न तु प्रतीतिनियमः । तथापि ध्यानरूपोपासनस्य गुणप्रतीतिसाध्यत्वादर्थात्तल्लाभ इति भावः । तथाच सर्वैर्गुणैरित्यस्य युगपत् प्रतीतैरित्यभ्युपगमान्नासंगतिरिति भावः ॥

॥ इति प्राप्त्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ४. सर्वाभेदाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे बहुगुणोपसंहारस्य फलातिशयोक्त्या कर्तव्यता समर्थ्यते । प्रमाणाभावेन फलविशेषानिर्णयादयुक्तो बहुगुणोपसंहार इति प्राप्ते सिद्धान्तयत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—सर्वेति॥ अत्र पूर्वसूत्रादवधारणार्थकचशब्दशिरस्कस्य विपरिणतसमञ्जसपदस्योपसंहारसूत्रादुपसंहारपदस्य चानुवृत्त्या युक्त एव ब्रह्मादीनां यथायोगं बहुगुणोपसंहार इति साध्यलाभमभिप्रेत्य तत्र हेतुसमर्पकतया सूत्रं व्याचष्टे—सर्वेति । सर्वगुणयुक्तत्वेनोपासनादित्यनेन सर्वाभेदादित्यस्य एते गुणा उपसंहर्तव्या एते तु नेति विभागं विना सर्वेषां गुणानामभेदादविभागेनेत्यर्थ उक्तो भवति । 'उपासनात्' उपसंहृत्योपासनान्निमित्तादिति शेषः । अन्यत्रेत्यस्य विशेष्यमाह—फल इति । एवकारेणाल्पफलव्यावृत्तिः । अनेनान्यत्रेत्यस्यानुपसंहाराल्पाधिकारिभ्योऽन्यत्र तत्फलविलक्षणे फले इत्यर्थ उक्तो भवति । इमे इत्यस्यार्थो—ब्रह्मादय इति । इमे इति विशेषतः प्रस्तुतत्वात् सर्वोपसंहारा

(२) सम्पूर्णोपासनाद्ब्रह्मा सम्पूर्णानन्दभाग्भवेत् ।
इतरे तु यथायोगं सम्यङ्मुक्तौ भवन्ति हि ॥
इति पाद्मे ॥ ११ ॥

॥ इति सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ५. आनन्दाधिकरणम् ॥

(१) सर्वेषां मुमुक्षूणां कियन्नियमेनोपास्यमित्यत आह—

उच्यन्त इति तत्त्वप्रदीपोक्तेः । यद्यपि ब्रह्मैव सर्वोपासक इति आदिपदानुपपत्तिः । तथापि तदनतिन्यूनब्रह्माण्यादिविषयमादिपदमित्युक्तं तत्त्वप्रदीपे । भवन्तीति सूत्रे शेषोक्तिः । यत इति शेषः । अस्य लब्धसाध्येनान्वयः ॥

(२) न केवलमुपासनानां महदल्पत्वाभ्यां तत्फलानामपि महदल्पत्वे निश्चीयेते, किन्तु तथा स्मृत्युक्तत्वाच्चेत्याह—सम्पूर्णेति ॥ 'आनन्दभाक्' आनन्दयुक्तः । तुशब्दोऽप्यर्थः । सम्यगिति क्रियाविशेषणम् । तथाच 'इतरे तु' ब्रह्मब्रह्माणीतरदेवादयोऽपि 'यथायोगं' यथायोग्यं उपासनात् मुक्तौ यथायोगं 'सम्यग्भवन्ति' अतिशयवन्तो भवन्तीत्यर्थः । तत्त्वप्रदीपे तु सम्यङ्मुक्तावित्यैकपद्याभिप्रायेण इतरे तु यथायोगं यथाशक्त्युपास्तिं कुर्वाणाः 'सम्यङ्मुक्तौ भवन्ति' यथायोगं फलभाजो भवन्ति । सम्यङ्मुक्ताविति वचनादत्यल्पगुणोपासकानामपि सम्यङ्मुक्तिरेव नासम्यङ्मुक्तिरिति सिध्यति । दुःखलेशाभावादिति विशेषार्थ उक्तः । पाद्मे वचनादिति शेषः ॥

॥ इति सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ५. आनन्दाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे सर्वमुमुक्षुसाधारणोपास्यगुणा निर्णीयन्ते । पूर्वपक्षं सूचयति—सर्वेषामिति ॥ कियदित्याक्षेपे । उपास्यगुणजातं 'कियत्' न कियदित्यर्थः । अनेन संख्याक्लृप्त्याक्षेपः कृतो भवति । किमुपास्यमिति निर्देशक्लृप्त्याक्षेपस्याप्युपलक्षकमेतत् । क्वचित् किमिति पाठः । तदा व्यत्यासः । एवं कियत्किमित्यनयोः नियमशब्देनान्वयः यदितर्ह्योरध्याहारेण यदि उपास्यगुणाः चत्वारः पञ्च वा इति चोच्यते तर्हि अन्येषामपि समुच्चयसम्भवात् नैते, अन्ये एवेत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् कियत् नियमेन

सू—ॐ ॥ आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ॐ ॥ १२ ॥

प्रधानफलस्य मोक्षस्यार्थे आनन्दो ज्ञानं सदात्मेत्युपास्य एव ।

किं नियमेनेति नियमाक्षेपपरत्वेयापीदं व्याख्येयम् । इत्यत इति । सर्वमुमुक्षूपास्यगुणानिर्णयान्न कस्याप्युपासनं युक्तमित्यर्थः । आहेति । सिद्धान्तं सूत्रकार इति शेषः। सूत्रे प्रधानस्येति हेत्वंशं व्याचष्टे—प्रधानफलस्येति । शेषित्वेन प्रधानस्य फलस्येत्यर्थः । यद्वा—फलेषु प्रधानस्येत्यर्थः । फलं निर्दिशति—मोक्षस्येति । अर्थ इति शेषोक्तिः । मोक्षप्रयोजनायेत्यर्थः । आनन्दादय इति साध्यभागं व्याचष्टे—आनन्द इत्यादिना । सर्वेषां मुमुक्षूणामित्यत्रापि सम्बध्यते । सर्वमुमुक्षुभिरित्यर्थः । सदात्मेति भावप्रधानो निर्देशः । इतिशब्दो वस्तुनिर्देशार्थः । गुणा इति शेषः । एवशब्दस्य एते एवेत्यध्याहृतपदेन सम्बन्धः । न च चतुर्गुणोपासनस्य सर्वमुमुक्षुसाधारण्यानुपपत्तिरेकगुणोपासकानां तदभावात् । अन्यथा 'आत्मेत्येवपरं देवमुपास्य' इति वचनविरोधापत्तेरिति वाच्यम् । अस्य चतुर्विधमोक्षयोग्याधिकारिविषयत्वात् । अत एव तत्र टीका—न चानन्दादयः प्रधानस्येत्युक्तिविरोधः । तदुपासनस्य सम्पूर्णमोक्षार्थत्वात् । अत्र च 'नोत्क्रामन्ति' इति पूर्णमोक्षाभावोक्तेरिति । न चास्य देवसाधारण्यानुपपत्तिः । देवानामुत्क्रान्तिमार्गयोरभावादिति वाच्यम् । तेषामप्यंशेनोत्क्रान्तिसम्भवात् , तदप्राप्तेः पूर्वं तत्सम्भवाच्च । न च 'सच्चिदानन्द आत्मेति मानुषैः' इत्यणुभाष्ये, ये सम्यङ्मुक्तिमात्रमिच्छन्ति न तत्र विशेषान् तेषां ये गुणा उपास्याः ते कियन्त इत्यधुना निरूप्यत इति तत्त्वप्रदीपे च अस्योपासनस्य मनुष्यमात्राधिकारत्वोक्तेर्विरोध इति वाच्यम् । प्राधान्येन चतुर्गुणोपासनं मनुष्याणामेवेत्यभिप्रायेण ग्रन्थद्वयप्रवृत्तेः । देवैस्तु साधारण्येनैव तदुपास्तिकरणात् । यद्यपि सूत्रे आनन्दमात्रस्य मुखतो निर्देशात्सङ्ख्यानिर्देशक्लृप्त्यसम्भवः । तथापि सत्पदोदितनिर्दोषत्वस्य ज्ञानानन्दयोः आत्मपदोदितस्वामित्वस्य सर्वापेक्षितत्वात् स्वसम्बन्धानुसरणस्य भगवत्प्रीतिसाधनत्वेन सर्वापेक्षितत्वात् 'तं यथा यथा' ( ) इति श्रुतेरपेक्षितफलानुसारेणैवेश्वरस्योपास्यत्वात् प्रधानस्येत्युक्तफलपर्यालोचनया आदिपदेन ज्ञानादित्रयस्यैव ग्राह्यत्वात् सङ्ख्यानिर्देशज्ञानं सुकरमिति न दोषः । यद्यप्युपासनस्यानन्दादिरूपमोक्षार्थत्वाद्धिति सौत्रो हेतुः निर्देशनियमसाधक एव,

(२) सच्चिदानन्द आत्मेति ब्रह्मोपासा विनिश्चिता।
सर्वेषां च मुमुक्षूणां फलसाम्यादपेक्षिता ॥
इति ब्रह्मतर्के ॥ १२ ॥

॥ इत्यानन्दाधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ६. प्रियशिरस्त्वाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ ॐ ॥ १३ ॥

न त्वधिकसङ्ख्येयसमुच्चयव्यवच्छेदमुखेन सङ्ख्यानियमसाधकः। तथापि तत्सूचितस्सर्वेषां मुमुक्षूणामधिकोपासनासमर्थत्वादिति हेतुस्तत्साधको भविष्यतीत्यदोषः ॥

(२) अत्र स्मृतिं चाह—सच्चिदिति ॥ 'सर्वेषां मुमुक्षूणां' कर्मक्षयादिचतुर्विधमोक्षेच्छूनां ब्रह्म सच्चिदानन्दात्मेत्येवं प्रकारेणोपासा विनिश्चिता कर्तव्यतयेति शेषः। कुतः? यतः सा 'अपेक्षिता' अपेक्षितफलसाधनम्। न चास्तु अन्यथाऽप्युपासनं, 'फलसाम्यात्' फलस्योपास्तिसदृशत्वात्। यद्वा—उपासनस्य प्रतिमुखस्य 'यथामुखश्रीः' इति भागवतोक्तेः अपेक्षितफलेन साम्यात् तदनुसारित्वादित्यर्थः ॥

॥ इत्यानन्दाधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ६. प्रियशिरस्त्वाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे ब्रह्मोपासने प्रियशिरस्त्वादिगुणानां सर्वाधिकारिसाधारण्यनिरासेन सर्वेषां चतुर्गुणनियमः समर्थ्यते। अप्राप्तिरित्यनेन प्राप्तिपूर्वपक्षसूचनात्तमनुपन्यस्य सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—प्रियेति ॥ सूत्रे प्रधानस्येत्यनुवर्तते। तस्य भेदशब्देनान्वयः। भेद इति तादर्थ्ये सप्तमी। हिशब्दो हेतौ प्रसिद्धौ चेत्यभिप्रेत्य भेदे उपचयापचयौ हीति हेत्वंशं व्याचष्टे—फलभेदार्थमिति। 'अथात आनन्दस्य' इति श्रुतिसिद्धफलतारतम्यार्थमित्यर्थः। 'उपचयापचययोः' क्रमेणाधिकाल्पविशेषविषयकत्वरूपयोः। तारतम्यस्येति यावत्। गुणोपासनेऽपीति शेषः। केचित्तु—उत्तमानां साधारणातिरिक्तस्य गुणस्य यथायोग्यमुपचयः संग्रहः अन्येषां

फलभेदार्थमुपचयापचययोः भावान्न सर्वेषां प्रियशिरस्त्वादि-
गुणोपासाप्राप्तिः ।

(२) नैव सर्वगुणाः सर्वैरुपास्या मुक्तिभेदतः ।

अपचयः त्याग इत्याहुः । 'भावात्' अभ्युपेतत्वादित्यर्थः। नञ्व्यत्यासेनान्वयमभिप्रेत्य प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरिति साध्यांशं व्याचष्टे—नेति । 'सर्वेषां' उत्तमानामवरेषां चेत्यर्थः। प्रियं शिरो यस्यानन्दमयस्य तस्य भावः प्रियशिरस्त्वं, आदिपदेन मोदादिपक्षकत्वादीनां ग्रहणम् । गुणशब्दात्परो विशेषशब्दो योज्यः। प्रियशिरस्त्वादिरूपश्चासौ आनन्दादिगुणविशेषश्च तस्योपासा आनन्दादिगुणानां प्रियशिरस्त्वादिसकलविशेषयुक्तत्वेन उपासनेति यावत् । तस्याः प्राप्तिः योग्यता तस्याः प्राप्तिः प्रसक्तिरित्यर्थः न सर्वैः चतुर्णां गुणानां सकलविशेषयुक्तत्वेनोपासनीयत्वं, तथा-सति सर्वेषां सर्वगुणोपास्तिप्रसङ्गात्सर्वगुणानामपि गुणचतुष्टयविशेषत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्। किन्तूत्तमैरेवेति फलितोऽर्थः। यथोक्तं तत्त्वप्रदीपे—एकैकस्मिन् गुणे विशेषाणामुपचयापचयौ फलतारतम्यार्थं भवतः। अपचयः फलमात्राय भवति, न फलाभावाय। उक्तगुणोपास्तावुपचयोऽधिकफलाय भवति अतो नावरेषां प्रियशिरस्त्वादिप्रियगुणविशेषोपास्तिः। प्राप्यत इति। अस्यार्थः—आनन्दादिषु एकैकस्मिन्नपि गुणे विद्यमानानां विशेषाणामवान्तरभेदानां प्रियत्वादीनां विषयीकरणे उपचयापचयावाधिक्याल्पत्वे फलतारतम्यार्थमङ्गीकार्यौ भवतः। 'अपचयः' कतिपयविशेषविषयत्वरूपमल्पत्वम् । उपास्तावित्युभयत्राप्याकृष्यते। 'फलमात्राय' मोक्षायैव भवति, नातिशयितफलाय। 'उक्तगुणोपास्तावुपचयः' उक्तानां आनन्दादिगुणानां मध्ये एकैकस्मिन्नपि गुणे विद्यमाना ये प्रियत्वादयस्तेषां साकल्येन विषयीकरणमुपचयः साधिकफलाय सातिशयमोक्षाय भवति । यत इत्यर्थः। 'अवरेषां' उत्तमाधिकारिव्यतिरिक्तानां 'गुणविशेषोपास्तिः' उक्तगुणगतविशेषविषयोपास्तिरित्यर्थः। किन्तूत्तमानामेवेति वाक्यशेषः ॥

(२) अत्रैव स्मृतिमाह—नैवेति। सर्वगुणास्तद्विशेषाश्च सर्वैरुपास्या नैव। कुतो? 'मुक्तिभेदतः' मुक्तौ फलतारतम्यात् । अन्यथा स न स्यादिति भावः। 'यत्' यस्माद्विरिञ्चस्यैव मुक्तावानन्दफलस्य सुपूर्णता, अन्येषां विरिञ्चेतरेषामपूर्णता चास्तीत्यर्थः। वाराहे पुराणे उक्तमिति शेषः।

विरिञ्चस्यैव यन्मुक्तावानन्दस्य सुपूर्णता ॥
इति वाराहे ॥ १३ ॥

॥ इति प्रियशिरस्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ ७. इतराधिकरणम् ॥

(१) ॐ ॥ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ ॐ ॥ १४ ॥

इतरे गुणाः फलसाम्यापेक्षयोपसंहर्तव्याः ॥ १४ ॥

॥ इतीतराधिकरणम् ॥ ७ ॥

अस्य नेत्यनेनान्वयः। न चास्य सूत्रस्य 'अज्ञात्वैनं सर्वविशेषयुक्तं देवं परं को विमुच्येत बन्धात्' ( ) इति गीताभाष्योदाहृतश्रुतिविरोधः शङ्क्यः। यतः प्रमेयदीपे ध्यानापेक्षया सूत्रं, ज्ञानापेक्षया तु श्रुतिरिति विशिष्टाधिकारिविषयेयं श्रुतिरिति च द्वेधा समाधानमुक्तम् ॥

॥ इति प्रियशिरस्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ ७. इतराधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे देवगन्धर्वपर्यन्तानां ब्रह्मवाणीतरदेवादीनां प्रियशिरस्त्वादिबहुगुणोपासनं समर्थ्यते। योग्यतानियमानिर्णयाद्विरिञ्चेतरदेवादिभिश्चतुर्भ्योऽन्ये मध्यमगुणा नोपास्या इति प्राप्ते सिद्धान्तयत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—इतरे त्विति ॥ 'आनन्दादयः' इत्यत्र प्रकृतेभ्यश्चतुर्भ्यः 'सर्वाभेदात्' इत्यत्र प्रकृतेभ्यस्सर्वगुणेभ्यश्च 'इतरे' मध्यमगुणाः 'इतरैः' चतुर्मुखेतरदेवादिभिः 'उपसंहर्तव्याः' उपसंहृत्योपास्या इत्यर्थः। अनेन तुरप्यर्थ इति सूचितम्। न चोपासनयोग्यतानिर्णय इत्यतः तद्धेतुत्वेन अर्थादित्येतत् ल्यब्लोपनिमित्तपञ्चमीत्वाभिप्रायेण व्याचष्टे—फलेति। तत्तत्प्राप्यफलानुसारेणेत्यर्थः। फलमपेक्ष्य कथं निर्णय इत्यतः फलोपासनयोः साम्यादिति युक्तिकथनपरतया सामान्यपदं व्याचष्टे—साम्येति। उपासनस्य तत्तत्प्राप्यफलसाम्यमपेक्ष्येत्यर्थः। यद्वा—फलस्योपासनसाम्यमपेक्ष्येत्यर्थः। न च भविष्यत्फलानिर्णयः, गुरूपदेशेन तन्निर्णयोपपत्तेरिति भावः। अनेन सूत्रे निर्णयोपपत्तेरिति शेषः। तस्य फलनिर्णयोपपत्तेः योग्यता निर्णयोपपत्तेरिति द्वेधाऽर्थ उक्तो भवति ॥

॥ इतीतराधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ ८. आध्यानाधिकरणम् ॥

(१) उपसंहारानुपसंहारप्रमाणमाह—

सू—ॐ ॥ आध्यानाय प्रयोजनाभावात्
॥ ॐ ॥ १५ ॥

आध्यानार्थं हि सर्वे गुणा उच्यन्ते प्रयोजनान्तराभावात् ।

(२) ज्ञानार्थमथ ध्यानार्थं गुणानां समुदीरणा ।
ज्ञातव्याश्चैव ध्यातव्या गुणास्सर्वेऽप्यतो हरेः ॥

॥ ८. आध्यानाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे सर्वगुणोपसंहारानुपसंहारयोः कर्तव्यत्वे प्रमाणमुच्यते । मानाभावान्नोपसंहारानुपसंहारौ कर्तव्याविति प्राप्ते सिद्धान्तयन्नधिकरणतात्पर्यमाह—उपसंहारेति ॥ सर्वगुणोपसंहारानुपसंहारयोः कर्तव्यत्वे प्रमाणमाह अस्मिन्नधिकरणे सूत्रकृदित्यर्थः । अनुपसंहारशब्दः तत्त्वप्रदीपरीत्याऽल्पगुणोपसंहारपरः । तत्र प्रथममुपसंहारप्रमाणप्रदर्शनार्थं सूत्रं पठति—आध्यानायेति । अत्र प्रियशिरस्त्वादीत्यतो हिशब्दमनुवर्त्य सर्वविद्यासु सर्वे गुणा उच्यन्तेऽत इति चोपस्कृत्य आध्यानायेति हेत्वंशं व्याचष्टे—आध्यानार्थं हीति । अत्र तत्त्वप्रदीपे आप्त्वा धिया ध्यानार्थं हि सर्वे गुणा उच्यन्ते इत्याङोऽर्थ उक्तः । अस्यार्थः—धिया अशेषान् गुणानाप्त्वोपसंहृत्येति । स एव टीकायामशेषेत्यादिना विवृतः । तथाच 'हि' यस्मात् 'आध्यानार्थं' अशेषगुणोपसंहारपूर्वकध्यानार्थं सर्वविद्यासु सर्वे गुणा उच्यन्ते इत्यर्थः । अस्य तस्मात् सर्वविद्यातो गुणोपसंहारः कार्य इति उपसंहारसूत्रोक्तसाध्येनान्वयः । सर्वविद्यानां भगवद्गुणाभिधायकत्वं च सर्वासां भगवत्संज्ञात्वतः सिद्धमिति न तदसिद्धिरिति भावः । गुणाभिधानस्य ध्यानार्थत्वं कुत इत्यतः तत्र हेतुत्वेन प्रयोजनाभावादित्यंशं व्याचष्टे—प्रयोजनान्तरेति । ध्यानं विनाऽन्यस्य प्रयोजनस्याभावादित्यर्थः । ध्यानलक्षणप्रयोजनसत्त्वादसिद्धिवारणाय—अन्तरेति । विप्रकीर्णगुणोपसंहारफलं तु मौक्तानन्दातिशय इति टीकायामुक्तम् ॥

(२) गुणभिधानस्य ध्यानार्थत्वे स्मृतिं चाह—ज्ञानार्थमिति ॥ अथशब्दः कर्मणां चेत्यर्थान्तरे । तस्या इति शेषः । तथाच यतः 'तस्याः'

नान्यत्प्रयोजनं ज्ञानाद्ध्यानात्कर्मकृतेरपि ।
श्रवणाच्चाथ पाठाद्वा विद्याभिः किञ्चिदिष्यते ॥
इति परमसंहितायाम् ॥

(३) गुणास्सर्वेऽपि वेत्तव्या ध्यातव्याश्च न संशयः ॥
नान्यत्प्रयोजनं मुख्यं गुणानां कथने भवेत् ॥

(४) ज्ञानध्यानसमायोगाद्गुणानां सर्वशः फलम् ।
मुख्यं भवेन्न चान्येन फलं मुख्यं क्वचिद्भवेत् ॥
इति बृहत्तन्त्रे ॥ १५ ॥

उदीरणायाः विद्याभिर्गुणाद्युक्तेः विद्याभिधेयानां हरेर्गुणानां परोक्षज्ञानात् ध्यानात् हरेः कर्मकरणात् शब्दग्रहणरूपाच्छ्रवणात् शब्दाभ्यासरूपात्पाठात् अन्यत् किञ्चित्प्रयोजनं 'नेष्यते' नोपेयते, अतो 'विद्याभिः' ब्रह्मकर्मोभयविद्याभिर्गुणानां कर्मणां च 'समुदीरणा' अभिधानं ज्ञानार्थं तद्द्वारा ध्यानार्थमेव भवेत्। उपलक्षणमेतत्। कर्मकरणार्थं चेत्यपि द्रष्टव्यम्। यतः सोदीरणा ध्यानाद्यर्थमेव, न प्रयोजनान्तराय, अतस्तस्याः प्रयोजनवत्त्वाय सर्वेऽपि हरेर्गुणाः ज्ञातव्या ध्यातव्याश्चैवेत्यर्थः। कर्माणि च कर्तव्यान्येवेत्यपि द्रष्टव्यम्। तथाच अनया स्मृत्या गुणाभिधानमाध्यानायैव भवति, सप्रयोजनस्य सतः प्रयोजनान्तराभावादिति सूत्रकृदुक्तानुमानं ज्ञापितं भवतीति ध्येयम्। 'इति परमसंहितायां' तदाख्यग्रन्थे सूत्रकृदुक्तं कथितमिति शेषः।

(३) ननु तथापि प्रयोजनान्तराभावादिति हेतुरसिद्धः। स्मृतौ श्रवणपाठयोरपि गुणाभिधानप्रयोजनत्वेनोक्तत्वादित्यत आह—गुणा इति। यतो गुणानां 'कथने' कथनात् ज्ञानध्यानाभ्यामन्यत् मुख्यं प्रयोजनं न भवेदेव, अतस्तस्य तत्प्रयोजनवत्त्वाय सर्वे हरेर्गुणा ज्ञातव्या ध्यातव्याश्चेत्यर्थः। तथाच श्रवणादेः परोक्षज्ञानध्यानार्थत्वेन तत्साधनत्वान्न तद्गुणाभिधानस्य मुख्यं प्रयोजनमिति हेतुत्वेनाभिमतस्य मुख्यप्रयोजनान्तराभावस्य नासिद्धिरिति भावः॥

(४) ननु तथापि ध्यानान्यस्य परोक्षज्ञानस्य गुणाभिधानप्रयोजनत्वात्प्रयोजनान्तराभावादित्यसिद्धमित्यत आह—ज्ञानेति॥ 'सर्वशः'

(५) सू—ॐ ॥ आत्मशब्दाच्च ॥ ॐ ॥ १६ ॥

'आत्मेत्येवोपासीत' (बृ. ३-४-७.) इत्यनुपसंहारे प्रमाणम्॥१६॥

॥ इत्याध्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सर्वेषां गुणानां 'ज्ञानध्यानसमायोगात्' ज्ञानध्यानयोरुपयोग्युपयोज्यभावेन संमेलनान्मुख्यं फलमपरोक्षज्ञानादिकं भवेत्, नान्येन परोक्षज्ञानमात्रेणेत्यर्थः। तथाच ध्यानपूर्वभाविज्ञानमपि ध्यानोपयोगितया न मुख्यमिति न मुख्यप्रयोजनान्तराभावहेतोरसिद्धिरिति भावः। यद्यपि श्रवणादेस्तत्त्वनिश्चयद्वारा जनलोकादिफलकस्य गुणाभिधानमुख्यप्रयोजनत्वसम्भवात् मुख्यत्वविशेषणेऽपि प्रयोजनान्तराभावहेतोरसिद्धिरेव। तथापि मोक्षाख्यमहाफलसाधनापरोक्षज्ञानसाधनत्वेन विहितस्य श्रवणादेर्जनलोकादिकं न मुख्यं प्रयोजनमिति ज्ञानमेव प्रयोजनं वाच्यम्। तथाच श्रवणादेरपरोक्षज्ञानसाधनतत्त्वज्ञानार्थत्वेन न श्रवणादिकं गुणकथनस्य मुख्यं प्रयोजनमिति नासिद्धिरिति भावः। इति बृहत्तन्त्रे कथितत्वान्नासिद्ध्यादिदोष इत्यन्वयः। अनेनोपसंहारे मुख्यप्रयोजनान्तरशून्यसप्रयोजनसर्वगुणाभिधानमेव लिङ्गतया प्रमाणमित्युक्तं भवति ॥

(५) एवं सर्वगुणोसंहारं प्रमाणेन समर्थ्यनुपसंहारं च समर्थयत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—आत्मशब्दाच्चेति ॥ चोऽप्यर्थः। तथाच 'आत्मशब्दात्' तद्धटितश्रुतेः अनुपसंहारोऽपि सिद्ध्यतीति सूत्रार्थमभिप्रेत्य श्रुत्युदाहरणपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे—आत्मेति। इति वाक्यमिति शेषः। अनुपसंहारेति। उपासनाक्षिताल्पगुणोपसंहारे प्रमाणमित्यर्थः। अन्यथा गुणान्तरव्यावृत्तिपूर्वकं आत्मत्वोपासनस्यैवात्र विधानादसङ्गतेः। न च अवधारणस्य 'अन्यथात्वम्' इति सूत्रे अयोगव्यवच्छेदकत्वस्योक्तत्वात् कथमन्ययोगव्यवच्छेदकत्वमुच्यत इति वाच्यम्। उपसंहारानुपसंहारवद्ब्रह्मादीन् उत्तमाधिकरणः प्रत्ययोगव्यवच्छेदकत्वं अधमाधिकारिणः प्रत्यन्ययोगव्यवच्छेदकत्वमित्यधिकारिभेदेनाविरोधात् ॥

॥ इत्याध्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ९. आत्मगृहीत्यधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ ॐ ॥ १७ ॥

न च 'आनन्दादयः प्रधानस्य' इत्युक्तिविरोधः। यतः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै. २-१.) 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ. ५-९-२८.) इतिवदेवात्मशब्दगृहीतिः। 'अत्र ह्येते सर्व एकीभवन्ति' (बृ. ३-४-७.) इत्युत्तरात्।

(२) आनन्दानुभवत्वाच्च निर्दोषत्वाच्च भण्यते।

॥ ९. आत्मगृहीत्यधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे उपासनायामानन्दादिचतुर्गुणनियमः समर्थ्यते। 'आत्मेत्येवोपासीत' इति सावधारणश्रुतेरात्मत्वमेव सर्वोपास्यं न त्वानन्दादयोऽपीति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्यति—आत्मेति। अत्रात्मपदं शब्दपरमित्याशयेन आत्मगृहीतिरित्युक्तहेतोरपेक्षितं साध्यमध्याहृत्य दर्शयति—न चेति। इत्युक्तीत्यावर्तते। तथाच 'आनन्दादयः प्रधानस्य' इत्युक्तेः 'आत्मेत्येवोपासीत' इति सावधारणोक्तिविरोधो नैवेत्यर्थः। कुतो नेत्यतस्तत्र हेतुत्वेन इतरवदिति दृष्टान्तविवरणपूर्वकमात्मगृहीतिरित्येतद्योजयति—यत इति। 'सत्यं ज्ञानम्' इति तैत्तिरीये 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति बृहदारण्यके। इतिवदिति। इत्यादिवाक्येषु यथा अनेकेषां सत्यत्वज्ञानानन्दादीनां ग्रहणम्, तथा आत्मशब्देनापि सत्यज्ञानानन्दादीनां 'गृहीतिः' ग्रहणं भवेत्। 'आनन्दानुभवत्वाच्च' इति वचनादात्मशब्दस्यापि सत्यज्ञानानन्दादिग्राहकत्वात्। यथोक्तं तत्त्वप्रदीपे—यथेतरेषु विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिषु वचनेषु नैकगुणगृहीतिः तद्वदितरयुक्तत्वेनैवात्मशब्दगृहीतिरानन्दादयो गुणा आत्मशब्देन विवक्षिता इत्यर्थ इति। कुतोऽयमात्मशब्दः सत्त्वानन्दाद्यभिधायको, न स्वामित्वमात्रस्येत्याशङ्कोत्तरत्वेनोत्तरादित्यंशं व्याचष्टे—अत्रेति। उत्तरादिति। बृहदारण्यके 'आत्मा' इति विधेरुत्तरत्र श्रुताद्वाक्यादित्यर्थः। व्याख्यातमेतत्सर्ववेदान्तनये॥

(२) आत्मशब्दो न स्वामित्वमात्रं वक्ति, किन्तु सत्त्वानन्दादीनपीत्युक्तार्थे स्मृतिं चाह—आनन्देति॥ ईश्वरो वेदवादिभिर्न केवलं

नित्यत्वाच्च तथाऽऽत्मेति वेदवादिभिरीश्वरः ॥
इति बृहत्तन्त्रे ॥ १७ ॥

॥ इत्यात्मगृहीत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ १०. अन्वयाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात्
॥ ॐ ॥ १८ ॥

सर्वगुणानामन्वय आत्मशब्दे भवति । 'आप्तव्याप्तेरात्मशब्दः परमस्य प्रयुज्यते' इति वचनादिति चेत्सत्यम्, स्याच्चैवम् ।

स्वामित्वादात्मेति भण्यते, किन्तु 'आनन्दरूपत्वात्' अनुभवरूपत्वात् निर्दोषत्वात् नित्यत्वाच्च 'भण्यते' उच्यत इत्यर्थः । निर्दोषत्वान्नित्यत्वादित्यनेन सत्त्वमात्मशब्दार्थ इति सूचितम् । चशब्दः समुच्चये । बृहत्तन्त्रे उक्तमिति शेषः ॥

॥ इत्यात्मगृहीत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ १०. अन्वयाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे आत्मशब्दस्य पूर्वोक्तमनुपसंहारमानत्वमाक्षिप्य समाधीयते । पूर्वपक्षस्य सूत्र एवोक्तत्वात्तदुपन्यस्य पूर्वपक्षांशं तावद्व्याचष्टे—अन्वयादिति ॥ अत्रेत्थं योजना—नात्मशब्दस्यानुपसंहारमानत्वं युक्तम्, तदुक्तगुणानां सर्वोपास्यत्वाभावात् । कुतः ? श्रुतचतुर्गुणोपासनस्य पुंसः विभ्रमकरत्वेन निश्चायकत्वाभावात् । सोऽपि कुतो ? यत आत्मशब्दे सर्वगुणानां वाच्यतयाऽन्वयो भवति अत आत्मशब्दस्य सर्वगुणाभिधायकत्वमिति यावत् । तदपि कुतः ? आप्तव्याप्तेरिति वचनादिति । वचनार्थस्तु—आप्ता प्राप्ता व्याप्तिर्देशकालगुणापरिच्छेदो यं स तथोक्तस्तस्येति हेतुगर्भं विशेषणम् । 'परमस्य' परमात्मनः । सतस्यर्थे षष्ठी । 'आत्मशब्दः' आत्मेति शब्दः 'इति वचनात्' इत्यन्वयवचनात् । सत्यमेवमिति पदद्वयाध्याहारेण स्यादवधारणादिति सिद्धान्तांशं व्याचष्टे—सत्यमिति । अर्धाङ्गीकारे सत्यमितिशब्दः । तथाच यत् परेण सर्वगुणाभिधायकत्वमात्मशब्दस्योक्तं तदङ्गीक्रियते । यदात्मशब्दोक्तस्य सर्वो-

(२) 'आत्मेत्येव' (बृ. ३-४-७.) इत्यवधारणात् । अन्यथा

पास्यत्वाभावोऽनुपसंहारमानत्वं च तन्नाङ्गीक्रियत इति भावः। कथं परेणोक्तमभ्युपगम्यत इत्यत आह—स्यादिति। चोऽवधारणे। यत्परेणात्मशब्दस्य सर्वगुणाभिधायकत्वमुक्तम्। 'तदेवं' तथा स्यादेव। कुतः? यतः 'आप्तव्याप्तेः' इति प्रमाणमत्र स्यात्। तथाच प्रमितत्वात्परोक्ताङ्गीकारो न दोषायेति भावः। ननु श्रुतचतुर्गुणोपासनस्य पुंसो विभ्रमकरत्वात्कथमात्मशब्दोक्तगुणानां सर्वोपास्यत्वमित्यतोप्याह—स्याच्चैवमिति। ब्रह्मादीन् प्रत्येव, नान्यान् प्रतीति शेषः। तथाच यदात्मशब्दस्य सर्वगुणाभिधायकत्वमङ्गीकृतम् 'तदेवं' तथा स्यादेव, किन्तु ब्रह्मादीन् प्रत्येव, नाल्पाननुपसंहर्तॄन् प्रति, तान् प्रति तु अल्पगुणाभिधायकः स्यात्। कुतः? 'अन्वयात्' तथाऽनुभवात्। अतो विभ्रमकरत्वाभावात् तदुपासनं सर्वेषां, 'स्यात्' युक्तमित्यर्थः॥

(२) ननु ब्रह्मादीनामात्मशब्दः सर्वगुणान् ज्ञापयतीति कुतः, अन्यान् प्रतीव तान्प्रत्यल्पगुणाभिधायकः किं न स्यादित्याशङ्कोत्तरत्वेनावधारणादित्यंशं व्याचष्टे—आत्मेति॥ अन्ययोगव्यवच्छेदकावधारणयुक्तत्वादित्यर्थः। अवधारणेऽपि किमायातमित्यत आह—अन्यथेति। आत्मशब्दस्यान्यान् प्रतीव ब्रह्मादीन् प्रत्यल्पगुणाभिधायकत्व इत्यर्थः। सर्वोपसंहारेति। 'गुणैस्सर्वैरुपास्योऽसौ' इत्यादिसर्वोपसंहारपूर्वकोपासनवचनविरोधादित्यर्थः। अयं भावः—यद्ययमात्मशब्दोऽन्यान् प्रतीव ब्रह्मादीन् प्रत्यल्पगुणाभिधायकः, तर्हि अवधारणमप्यन्यान् प्रतीव तान् प्रत्यन्ययोगव्यवच्छेदकमेव स्यात्। न चेष्टापत्तिः। तथा सति आत्मशब्दोक्तस्यैवोपास्यत्वप्राप्तया सर्वोपसंहारवचनविरोधः स्यात्। अतोऽसौ ब्रह्मादीन् प्रति सर्वगुणाभिधायक इति। यद्यपि तत्त्वप्रदीपे सत्यमिति वाक्यं नानुपसंहार एव प्रमाणं, किन्तु सर्वोपसंहारेऽपि प्रमाणं स्यादेव, कुतः? 'आत्मेत्येव' इति सर्वगुणपूर्ण इत्येवेत्यवधारणात्। 'अन्यथा' एवमर्थानङ्गीकारे सर्वोपसंहारवचनविरोधादित्यात्मेति वाक्यस्यानुपसंहारमात्रामानत्वाङ्गीकारपरतया सत्यमित्यादिभाष्यं व्याख्यातम्। तथापि टीकाकारैः तदङ्गीकृत्यावधारणादित्यंशं तद्भाष्यं च प्रकारान्तरेणापि व्याख्यतमिति ध्येयम्। अनेन—'अन्वयात्' 'आप्तव्याप्तेः' इत्यन्वयवचनात् आत्मशब्दे सर्वेषां गुणानां अन्वयात्

सर्वोपसंहारवचनविरोधात् ॥ १८ ॥

॥ इत्यन्वयाधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ ११. कार्याधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ ॐ ॥ १९ ॥

'अलौकिकास्तस्य गुणा ह्युपास्या अलौकिकं मुक्तिकार्यं यतोऽस्य'

वाच्यतया सम्बन्धात् तस्य तदभिधायकत्वात् अत एव श्रुतचतुर्गुणोपासनस्य पुंसः विभ्रमकरत्वात् अत एव तदुक्तगुणानां सर्वोपास्यत्वाभावात् न तस्यानुपसंहारमानत्वं युक्तमिति चेत् सत्यं, यतः तथा स्यादेव यत्परेणात्मशब्दस्य सर्वगुणाभिधायकत्वमुक्तं तत् तथा स्यादेव ब्रह्मादीन् प्रति। कुतः? अस्य वाक्यस्य 'अवधारणात्' अयोगव्यवच्छेदकावधारणयुक्तत्वात्, नान्यान् अल्पान् प्रति। कुतः? अन्ययोगव्यवच्छेदकावधारणात्। अतो विभ्रमकरत्वाभावात् नोक्तानुपपत्तिरिति सूत्रार्थ उक्तो भवति। तत्त्वप्रदीपरीत्या तु—यत् आत्मेत्यस्य अनुपसंहारमात्रामानत्वमुक्तं तत्सत्यं युक्तमेव। कुतः? तस्य सर्वोपसंहारेऽपि मानत्वात्। तत्कुतः? अवधारणात् 'आत्मेत्येव' इति सर्वगुणपूर्णे इत्येवेत्ययोगव्यवच्छेदकावधारणादिति सूत्रखण्डार्थः ॥

॥ इत्यन्वयाधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ ११. कार्याधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणेऽलौकिकगुणानामेवोपसंहार्यत्वं समर्थ्यते। लौकिका एव गुणा उपसंहृत्य ध्यातव्या नालौकिकास्तेषां पूर्वमननुभूतत्वेन ध्यानकालेऽप्रतीतेरिति प्राप्ते सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्यति—कार्येति ॥ मुक्तिकार्यत्वाख्यानात् ध्यानकार्यभूताया मुक्तेरलौकिकत्वाख्यानादिति हेतुवाक्यार्थमभिप्रेत्य तत्सूचितां श्रुतिं दर्शयति—अलौकिका इति। अलौकिका एवेत्यर्थः। 'तस्य' हरेः। कुत इत्यतो हेतुमाह—अलौकिकमिति। 'अस्य' उपासनस्य 'मुक्तिकार्यं' कार्यभूता मुक्तिः 'अलौकिकं' अलौकिकी। कार्यानुसार्युपासनस्यैव कर्तव्यत्वनियमादिति हेतुसूचको हिशब्दः। इति

इति कार्याख्यानादन्यत्र अदृष्टा एव गुणा उपास्याः ॥ १९ ॥

॥ इति कार्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

॥ १२. समानाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ समान एवं चाभेदात् ॥ ॐ ॥ २० ॥

कार्याख्यानादिति । इति श्रुतौ कार्यस्य मोक्षस्यालौकिकत्वोक्तेः ध्यानकार्यत्वोक्तेश्चेत्यर्थः । अनेन सूत्रे कार्याख्यानादिति मध्यमपदलोपी समासः, आख्यानादित्याङ्प्रश्लेषो वा । आङोऽर्थस्तु सम्यक्त्वमलौकिकत्वपर्यवसितं, कार्यपदं भावप्रधानमावर्तनीयं चेति सूचितम् । अपूर्वमिति प्रतिज्ञाभागमन्यत्रेतिपदाकर्षणेन श्रुत्यनुसाराद्वचनविपरिणामेन चोपास्या इति पदाध्याहारेण व्याचष्टे—अन्यत्रेति । ब्रह्मणोऽन्यत्र लोके इत्यर्थः । 'अदृष्टाः' अप्रतीता अलौकिका इति यावत् । गुणा ब्रह्मणः 'उपास्याः' ध्यातव्या इत्यर्थः । एवेत्यनेनापूर्वपदं सावधारणमिति सूचितम् । यद्यप्यपूर्वशब्दः तद्व्याख्यानरूपोऽदृष्टशब्दश्च यागादिक्रियाजन्ये पुण्ये रूढः । तथापि श्रुतौ यौगिकालौकिकपदप्रयोगात्तत्समानार्थकस्यापूर्वपदस्यादृष्टपदस्य च योगवृत्तिरेवाश्रयणीयेतिभावेन असावाश्रिता । न चालौकिकगुणाप्रतीतेः शक्तिग्रहानुपपत्तिः । अभिमान्यधिकरणसुधोक्तरीत्या इन्द्रादौ यस्सहस्राक्षः स इन्द्रः यः पाशहस्तः स वरुणः इत्याद्युपदेशवदत्रापि साक्षात्कृतभगवद्रूपाणां योगिनां योऽनुकूलवेदनीयोगुणः स आनन्दः यत् सर्वविषयं तत् ज्ञानमित्याद्युपदेशोपपत्तेः । उपदेशेन च गुणप्रतीतिसम्भवाच्छक्तिग्रहोपपत्तेश्च ॥

॥ इति कार्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

॥ १२. समानाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे उपासनस्य स्वसदृशफलप्रदत्वसिद्ध्यर्थं ब्रह्माणीब्रह्मणोरुपासनस्य समविषमत्वं समर्थ्यते । तत्र ब्रह्माणीब्रह्मणोः सत्यलोकादिस्थानैक्यस्य आनन्दादिगुणतारतम्यस्य च सद्भावेन फलस्य समविषमत्वेऽप्युपासनस्य न तथात्वं युक्तं, विरोधादतो नोपासनसदृशं

अपूर्वत्वेऽपि समानानामेवोपसंहारः। न तु त्रिविक्रमत्वादीनां कादाचित्कानां पृथक्त्वेन नित्यविक्रान्त्यादिष्वन्तर्भावात् ॥२०॥

फलमिति प्राप्ते सिद्धान्तहेत्वभिधानाय प्रवृत्तं सूत्रं पठति—समान इति। त्रिविक्रमत्वादिक्रियाणां लोकदृष्टक्रियाविलक्षणत्वेनात्याश्चर्यत्वात् कथं तदुपासनं ब्रह्माणी हास्यतीत्याशङ्काप्रदर्शनाय—एवं चेत्युक्तम्। तत्रैवं-शब्देन पूर्वसूत्रोक्तं परामृश्यते। चोऽप्यर्थ इत्याशयेनैवं चेत्येतद्व्याचष्टे—अपूर्वत्वेऽपीति। अन्यत्रादृष्टत्वेऽपीत्यर्थः। त्रिविक्रमत्वादिक्रियाणामित्येतत् आदावन्वीयते। यद्यपितथापीत्यर्थेऽपिः। सूत्रे समाने चेत्यपि चशब्दान्वयः। स चावधारणार्थः। विषयसप्तमी चेयमित्यभिप्रेत्य प्रदर्शितशङ्कापरिहारकं समाने चेत्येतद्व्याचष्टे—समानानामेवेति। साधारणानां नित्यविक्रान्ति-नित्यरमणादिरूपाणां योग्यानामेव क्रियाणामित्यर्थः। उपसंहार इति सूत्रेऽनुवृत्तं पदम्। उपसंहृत्योपासनमित्यर्थः। एवशब्दव्यावृत्तिं दर्शयति—न त्विति। तुशब्दो योग्यत्वविशेषद्योतकः। त्रिविक्रमत्वेति। अत्र त्रित्वस्यान्वयः पादद्वारा विन्यासेषु, त्रिविक्रमरूपस्य पादत्रययुक्तत्वात्। त्रयो विक्रमा यस्य स तथोक्तः, तस्य भावस्तत्वं त्रित्वसङ्ख्योपेतपादविक्षेप-रूपक्रियादीनामित्यर्थः। आदिशब्देन रिङ्खणरमणभक्षणसंहरणादिक्रिया गृह्यन्ते। कादाचित्कानामिति। कदाचिदभिव्यक्तानामित्यर्थः। ननु त्रिविक्र-मत्वादीनामप्यन्तर्भावेन कदाचिद्विशेषरूपेण च उपास्यत्वान्निषेधायोग इत्यत आह—पृथक्त्वेनेति। सदेत्यपि प्रागध्याहार्यम्। तथाच सर्वदा त्रिविक्रमत्वादिविशेषाकारेणोपसंहार इत्यर्थः। ननु त्रिविक्रमत्वादिक्रियाणां सदा पृथक्त्वेनानुपासने सर्वथा तन्निषेधादनुपासनमेव प्राप्नोति प्रकारान्त-रेणोपासनानुक्तेरित्याशङ्कानिरासाय—अभेदादित्युक्तं सूत्रे, तद्व्याचष्टे—नित्येति। किंत्वर्थकस्तुशब्द आदौ संयोज्यः। तेन सौत्रचशब्दस्तुशब्दा-र्थकतयाऽपि व्याख्यातः। त्रिविक्रमत्वादीनामित्यत्राप्यन्वीयते। विक्रान्तिः क्रिया। आदिपदेन पूर्वोक्तमुच्यते। अन्तर्भावादिति। अन्तर्भाव्य उपसं-हारः। नित्यमनन्तरूपेषु अनन्तक्रियास्सन्तीत्युपास्तौ त्रिविक्रमत्वादीना-मपि सामान्यत उपास्यासु नित्यविक्रान्त्यादिरूपक्रियासु अन्तर्भूतत्वादिति भावः। सूत्रस्य ब्रह्माणीब्रह्मणोः फलवत् उपासनमपि समविषममेवेति उपस्कृतसाध्येनान्वयः।

(२) सू—ॐ ॥ सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ ॐ ॥ २१ ॥

परमात्मसम्बन्धित्वेन नित्यत्वात् त्रिविक्रमत्वादिष्वप्युपसंहार्यत्वं युज्यते ।

(३) गुणास्त्रैविक्रमाद्यास्तु संहर्तव्या न संशयः ।
विरिञ्चस्यैव नान्येषां स हि सर्वगुणाधिकः ॥
इति बृहत्तन्त्रे ॥ २१ ॥

॥ इति समानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

---

(२) ननु न विरिञ्चस्यापि सदा त्रिविक्रमत्वादिविशेषक्रियोपसंहारो युज्यते, तासामनित्यत्वेन ध्यानकालेऽभावादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठति—सम्बन्धादिति। अत्र सम्बन्धादिति हेतूक्त्या तत्साध्यं नित्यत्वमपि सूचितमिति भावेन सम्बन्ध्यन्तरप्रदर्शनपूर्वकं सम्बन्धादित्येतद्व्याचष्टे—परमात्मेति। सम्बन्धस्तादात्म्यं परमात्माभिन्नत्वेनेत्यर्थः। त्रिविक्रमत्वादीनामिति वर्तते। सूत्रे ऐक्यादित्यनुक्त्वा सम्बन्धादित्युक्तिः ऐक्येऽपि विशेषबलात्तत्सम्बन्धित्वव्यवहारो न विरुद्ध इति सूचनार्थेति ज्ञापयितुं सम्बन्धित्वेनेत्युक्तम्। 'नित्यत्वात्' शक्त्यात्मना नित्यत्वात्। एवमन्यत्रेत्यस्य नित्यव्यक्तवदेव ततोऽन्यत्र कादाचित्कव्यक्तिषु त्रिविक्रमत्वादिष्वित्यर्थ इत्याशयेनाह—त्रिविक्रमत्वादिष्विति। त्रिविक्रमादिष्वितिपाठे भावप्रधानो निर्देशः। विषयसप्तमीयम्। न केवलं नित्यव्यक्तिषु किन्त्वन्यत्रापीति समुच्चयेऽपिशब्दः। एवमित्यस्यार्थमाह—उपसंहार्यत्वमिति। युज्यते इति। हिरण्यगर्भेण सदेति शेषः॥

(३) अत्रार्थे स्मृतिं चाह—गुणा इति॥ 'त्रैविक्रमाद्याः' त्रिविक्रमस्यायं त्रैविक्रमः त्रिविक्रमत्वादिक्रियात्मकधर्मा इत्यर्थः। आद्यशब्देन हननभक्षणादिकमुच्यते। तुरवधारणे, भिन्नक्रमः। पृथक्त्वेनेति विशेषद्योतको वा। 'संहर्तव्याः' उपसंहर्तव्याः 'अन्येषां' वाण्यादीनाम्। अत्र युक्तिमाह—स हीति। 'सः' विरिञ्चः। हिशब्दो हेतौ। सर्वेति। सर्वेभ्योऽधिकारिभ्यो गुणैरधिक इत्यर्थः। बृहत्तन्त्रे कथितमिति शेषः॥

॥ इति समानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

॥ १३. नवाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ न वा विशेषात् ॥ ॐ ॥ २२ ॥

न वाऽऽत्मशब्देन सर्वगुणगृहीतिः । अधिकारिविशेषात् ॥२२॥

(२) सू—ॐ ॥ दर्शयति च ॥ ॐ ॥ २३ ॥

॥ १३. नवाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे आत्मशब्दोक्तगुणोपासनस्य सर्वैः कर्तव्यत्वं समर्थ्यते । आत्मशब्दस्य सर्वगुणाभिधायकत्वेन विभ्रमकरत्वात् आत्मशब्देन अस्यैतावन्त एवोच्यन्त इति प्रातिस्विकनियमाभावेनोपासनाऽसम्भवाच्च न तदुक्तगुणाः सर्वोपास्या इति प्राप्ते सिद्धान्तयितुं सूत्रं पठति—न वेति । अत्र युक्तमेव सर्वेषामात्मशब्दोक्तगुणोपासनमिति साध्यमध्याहार्यमित्याशयेन तत्र हेतुत्वेन न वेत्यंशं व्याचष्टे—नवेति । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पे । आत्मशब्देनेत्यनेन सूत्रे आत्मगृहीतिरिति पदानुवृत्तिस्सूचिता । तथाच आत्मपदेन सर्वेषां गुणानां शुभधर्माणां गृहीतिरभिधानं न वा सर्वान् प्रति, किन्तु ब्रह्मादीन् प्रत्येवेत्यर्थः । अस्य यत इति शेषेणाध्याहृतसाध्येनान्वयः । कुतो नेत्यतस्तत्र हेतुत्वेन विशेषादित्यंशं व्याचष्टे—अधिकारीति । आत्मशब्दस्य अधिकारिसामर्थ्यविशेषमपेक्ष्य तत्तद्योग्यगुणाभिधायकत्वादित्यर्थः ॥

(२) विशेषादिति युक्तिसिद्धार्थं श्रुत्याऽपि समर्थयत्सूत्रं पठित्वा तां श्रुतिमुदाहरति—दर्शयति चेति ॥ न वेत्युक्तमर्थं श्रुतिरपि दर्शयतीत्यर्थः । न केवलं युक्तिरिति चार्थः । बह्वर्थकोऽप्यात्मशब्दः ' ब्रह्मादीनां ' ब्रह्मब्रह्माण्यादीन् प्रति ' सर्वान् ' स्वयोग्यान् बहून् ' गुणान् ' भगवद्धर्मान् ' ब्रवीति ' ध्यानकाले युगपत्प्रकाशयतीत्यर्थः । ' इतरेषां ' देवगन्धर्वाणां मनुष्योत्तमानां च न बहुगुणान्, किन्त्वल्पानित्यर्थः । यथोक्तं तत्त्वप्रदीपे—सर्वान् गुणानात्मशब्दो ब्रवीति ब्रह्मणः, ब्रह्माण्यादीनां शतं शतमूनान् क्रमादिति, न्यूनत्वाद्योग्यतायाः । अवरेषामल्पगुणानेवेति । अनेन यस्य यावन्तो गुणा आत्मशब्देन युगपत्प्रतीयन्ते तेन तावन्तो ध्यातव्या

'सर्वान् गुणानात्मशब्दो ब्रवीति ब्रह्मादीनामितरेषां न चैव' इति भाल्लवेयश्रुतिः ॥ २३ ॥

॥ इति नवाधिकरणम् ॥ १३ ॥

॥ १४. सम्भृत्यधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ ॐ ॥ २४ ॥

इति हेतोः व्युत्पत्तिवशेनात्मशब्देन जाता प्रतीतिः न ध्यानोपयोगिनीत्युक्तं भवति ॥

॥ इति नवाधिकरणम् ॥ १३ ॥

॥ १४. सम्भृत्यधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे सम्भृत्यादिगुणस्य सर्वोपास्यत्वं नेत्युच्यते। मोक्षे स्वाधमभरणस्य प्रकाशव्याप्तेश्च सर्वापेक्षितत्वात् फलानुसारेण सम्भृतिद्युव्याप्ती सर्वोपास्ये इति प्राप्ते सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—सम्भृतीति ॥ अत्रापिशब्दो नञस्समाकर्षकः। उपसंहर्तव्ये इति शेष इत्याशयेन सम्भृतिद्युव्याप्त्यपीति साध्यांशमनूद्य तत्तात्पर्यमाह—सम्भृतीति। द्यावापृथिव्योर्भरणं सम्भृतिः, द्युत्या महाप्रकाशेन व्याप्तिः द्युव्याप्तिः कर्तरि षष्ठ्यौ। तथाच 'उक्षा स द्यावापृथिवी बिभर्ति' (ऋ. १०-३१-७.) 'एष हि सर्वेषु लोकेषु भाति' (छा. ४-१५-४.) इत्यादौ प्रतीतेः सम्भरणप्रकाशव्याप्ती देवादिभ्योऽन्यैर्मनुष्योत्तमैः 'नोपसंहर्तव्ये' उपसंहृत्योपास्ये न, किन्तु देवादीनामेवोपसंहृत्योपास्ये इत्यर्थः। सूत्रे सम्भृतिद्युव्याप्ती इति द्विवचनान्तं पदम्, अप्रगृह्यत्वं तु छान्दसमिति ज्ञापनाय सम्भृतिद्युव्याप्ती अपीति प्रकृतिभावेन निर्देशः। अपिशब्दलब्धार्थो—नान्येषामिति। तत्त्वप्रदीपे तु 'भृतिव्याप्त्यादयो गुणाः' इति प्रमाणानुसारेण सूत्रे द्विवचनमविवक्षित्वा सम्भृतिद्युव्याप्त्यादयोऽपि गुणा देवानामुपसंहर्तव्याः, नानन्दादय एव। एवमपिशब्दात् वीर्यैश्वर्यादयोऽपि ग्राह्याः। द्वित्वमात्रव्यावृत्त्यर्थं किलाप्रगृह्य असूत्रयत् इत्यपेस्समुच्चयार्थत्वमुक्तम्। अनेन सूत्रे समाहारद्वन्द्व इति केषांचित्पक्षो निरस्तः। सूत्रे अतश्चेत्यन्वयः चशब्द एवार्थ इत्या-

सम्भृतिद्युव्याप्ती अपि देवादीनामुपसंहर्तव्ये नान्येषाम् । अत एव योग्यताविशेषात् ।

(२) देवादीनामुपास्यास्तु भृतिव्याप्त्यादयो गुणाः ।
आनन्दाद्यास्तु सर्वेषामन्यथाऽनर्थकृद्भवेत् ॥
इति ब्रह्मतर्के ॥ २४ ॥

॥ इति सम्भृत्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

शयेन हेत्वंशं व्याचष्टे—अत एवेति । देवादीनामेव तदुपास्तियोग्यता, नान्येषामित्यधिकारियोग्यतायां विशेषसद्भावादेवेत्यर्थः । योग्यतैवोपास्तिनियमप्रयोजिका न फलापेक्षेति द्योतयितुमेवशब्दः । न च प्रकाशाद्युपास्त्यभावे मुक्तौ सर्वेषां स्वस्वयोग्यप्रकाशः स्वावरभरणं च कथं लभ्यत इति वाच्यम् । स्वस्वयोग्यगुणयुक्तभगवद्रूपविषयस्मृतिरूपप्रतीतिविषयत्वेन तदविनाभूततत्प्रकाशादिनैव प्रकाशभरणयोः प्राप्त्युपपत्तेः । यथोक्तं न्यायविवरणे—गुण्याकारस्मृतेरेव द्युतिमात्रं प्रतीयते इति । अत एव 'उद्यद्भास्वत्समाभासः' 'युक्ताः प्रदीपवर्णाश्च' 'हरितोपलाभम्' 'हरिन्मणिनिभम्' 'ब्रह्मवायुशिवाहीशविपैः शक्रादिकैरपि । सेव्यमानः' 'विधिशर्वपूर्वगीर्वाणविज्ञानदम्' 'अजेशसमितिं प्रतिबोधयन्तम्' इति स्वस्वयोग्यतानुसारेण किञ्चित्प्रकाशविषयकतया ब्रह्माद्यवरदेवताभरण विषयतया च सर्वेऽपि ध्यानं कुर्वन्ति ॥

(२) ननु सम्भृत्यादिगुणोपास्तिर्देवानामेव योग्येति कुतः, अन्येषामयोग्यतायामप्युपासने को विरोधः, फलसिद्धेरविशेषादित्यत आह—देवादीनामिति ॥ तुरवधारणे । देवादीनामेवेत्यन्वेति । भृतिः सम्भृतिः । व्याप्तिर्द्युव्याप्तिः । आदिपदाद्वीर्यादयोऽपि गृह्यन्ते । वेधादय इति केचित् । 'सर्वेषां' सम्पूर्णमोक्षयोग्यानां देवादिमनुष्योत्तमान्तानां 'अन्यथा' अयोग्योपासने तदुपासनं उपासकस्यानर्थकृद्भवेदित्यर्थः । ब्रह्मतर्के च सूत्रकृदुक्तमुक्तमित्यन्वयः ॥

॥ इति सम्भृत्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

॥ १५. पुरुषाधिकरणम् ॥

(१) यस्यां विद्यायां महागुणा उच्यन्ते सोत्तमानां इतराऽन्येषामिति चेत्,

(२) न—

सू—ॐ ॥ पुरुषविद्यायामपि
चेतरेषामनाम्नानात् ॥ ॐ ॥ २५ ॥

॥ १५. पुरुषाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे सर्वविद्यातो गुणोपसंहारः कर्तव्य इति समर्थ्यते। पूर्वपक्षयति—यस्यामिति। अत्रेत्थं योजना। न सर्वविद्यातो गुणोपसंहारः कर्तव्यः प्रयोजनाभावात्। न च स्वस्वयोग्यगुणोपासनाय स कार्यः। सार्वत्रिकगुणोपसंहारमन्तरेणापि तत्सम्भवात्। कथम्? यस्यां विद्यायां 'महागुणाः' बहुगुणा उच्यन्ते सा विद्या 'उत्तमानां' बहुगुणोपास्तियोग्यानामुपासनाय भवति। तत् साधनमिति यावत्। 'अन्येषां' अल्पगुणोपासनयोग्यानां 'इतरा' अल्पगुणप्रतिपादिका विद्या उपासनाय भवतीति ॥

(२) पूर्वपक्षं प्रतिषेधति—नेति ॥ सर्वविद्यातो गुणोपसंहारो न कर्तव्य इति न, किन्तु कर्तव्य एवेत्यर्थः। कुत इत्यतस्तत्र हेतुतया सूत्रं पठति—पुरुषेति। अत उपसंहार इत्यस्यानुवृत्त्या नञनुवृत्या च कर्तव्य एव सर्वविद्यातो गुणोपसंहार इति साध्यस्य लाभात्, अनाम्नानाच्चेति चशब्दसम्बन्धेन तत्समुच्चयस्य सर्वगुणोपास्तियोग्यानामधिकारिणां भावात्, सर्वगुणोपास्तेश्च सर्वोपसंहारं विनाऽयोगादिति हेतोश्च सिद्धत्वात्, तथापि कुतस्सर्वत उपसंहारः कर्तव्य इत्यतोऽनाम्नानादित्यनेनैव एकस्यां विद्यायां सर्वगुणानामनुक्तत्वादिति हेतुसाधकहेतोरपि सिद्धत्वात्, सोऽपि कुतः सिद्ध इत्यतः कैमुत्येन तत्साधनपरतया समग्रसूत्रं व्याचष्टे—पुरुषेति। अपिर्भिन्नक्रमः। तथाच अपि सर्वविद्योत्तमायामपि 'पुरुषविद्यायां पुरुषसूक्तोक्तविद्यायां' पुरुषसूक्तमित्युक्तविद्यायां स्वापेक्षितगुणानां मध्ये केषाञ्चिदेव आम्नानात् पाठात् 'इतरेषां' तदन्येषां 'अनाम्नानात्' सुतरां विद्यान्तरे सर्वेषामनाम्नानस्य सिद्धत्वादत एवै-

पुरुषसूक्तोक्तविद्यायामपि केषाञ्चिद्गुणानामनाम्नानात् ।
(३) सर्वतः पौरुषे सूक्ते गुणा विष्णोरुदीरिताः ।
तत्रापि नैव सर्वेऽपि तस्मात्कार्योपसंहृतिः ॥
इति ब्रह्मतर्के ॥ २५ ॥

॥ इति पुरुषाधिकरणम् ॥ १५ ॥

॥ १६. वेधाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ वेधाद्यर्थभेदात् ॥ ॐ ॥ २६ ॥

कस्यां विद्यायां सर्वेषां 'अनाम्नानात्' अनुक्तेस्सिद्धत्वादित्यर्थः। अनेन केषाञ्चिदाम्नानात् इतरेषां अनाम्नानाच्चेत्यपि समुच्चयः चशब्दार्थ इत्युक्तं भवति ॥

(३) भवेदुपसंहारस्य कर्तव्यता, यदि स्यात् पुरुषसूक्तस्य सर्वविद्योत्तमत्वं, तत्रापि केषाञ्चिद्गुणानामनुक्तत्वं च। तदेव कुत इत्यत आह—सर्वत इति॥ 'पौरुषे सूक्ते' परमपुरुषप्रतिपादके पुरुषसूक्ते 'सर्वतः' सर्वत्र आदावन्ते च मध्ये चेत्यर्थः। 'सर्वतः' सर्वे गुणा इति वा। 'सर्वतः' सर्वविद्यातः आधिक्येनेति शेष इति वा। 'तत्रापि' पुरुषसूक्तेऽपि स्वापेक्षिताः सर्वेऽपि गुणा नोदीरिता इत्यन्वयः। मानुषापेक्षितज्ञानानन्दादिगुणानामकथनादिति भावः। तस्मादिति। एकस्यामपि स्वापेक्षितसर्वगुणावचनात् सर्वतः उपसंहृतिः कार्येत्यर्थः। ब्रह्मतर्के सूत्रकृदुक्तमुक्तं इत्यध्याहारेणान्वयः। सूत्रे सर्वेषामनाम्नानादित्यनुक्त्वा इतरेषामनाम्नानादित्युक्त्या च एकस्यामेव विद्यायां सर्वगुणानुक्तेः अस्तु चतुर्मुखस्य सर्वविद्यातो गुणोपसंहारः, अन्येषां महदल्पगुणाभिधायकविद्याभिरेवोपाप्तिसम्भवात् उपसंहारो व्यर्थ इति चोद्यं निरस्तं भवति। सङ्ख्यासाम्यसम्भवेऽपि एकस्यामेव स्वापेक्षितगुणोक्तिनियमाभावात् ॥

॥ इति पुरुषाधिकरणम् ॥ १५ ॥

॥ १६. वेधाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे भेदनादिगुणानां सर्वोपास्यत्वं निरस्यते। सर्वसज्जनापेक्षितदुष्टजननिग्रहफलकत्वेन वेधादीनां सर्वोपास्यत्वान्न चतुर्गुणो-

भिन्धि विद्धि श्रृणीहीति फलभेदेन सर्वशः ।
यत्यादीनां तेष्वयोगान्नाधिकारैकता भवेत् ॥
अयोग्योपासनादीयुरनर्थं चार्थनाशनम् ।
इति बृहत्तन्त्रे ॥ २६ ॥

॥ इति वेधाधिकरणम् ॥ १६ ॥

पासनानियम इति प्राप्ते सिद्धान्तयत्सूत्रं पठति—वेधादीति ॥ अत्र वेधाद्यर्थभेदादित्येकं पदम् । वेधादीति भिन्नं चावर्तते । नेत्यस्ति । तथाच 'वेधादि' रक्षोघ्नसूक्ते

'ताभिर्विध्य हृदये यातुधानान् . . . .
अग्ने त्वचं यातुधानस्य भिन्धि . . . .

प्रपर्वाणि जातवेदश्श्रृणीहि' (ऋ. १०-८७-४, ५.) इत्यादिनोक्तं दुर्जनवेधनभेदनहिंसनादिकं न सर्वोपास्यं, कुतः? यतो न यत्याद्युपास्यं, तदपि कुतः? 'वेधाद्यर्थभेदात्' वेधाद्यर्थस्य तद्विषयकोपासनफलस्य हिंसनस्य यत्यादियोग्यफलात् भेदात् विलक्षणत्वात् । अयोग्यफलस्य चानर्थकफलसाधनत्वादिति सूत्रार्थमभिप्रेत्यात्र स्मृतिं चाह—भिन्धीति ॥ 'श्रृणीहि' जहि । इतिशब्दानन्तरमुपासनेष्विति शेषः । तथाचेत्थं योजना —हे भगवन् दुष्टान् भिन्धि विद्धि श्रृणीहीत्येवंरूपेषूपासनेषु 'सर्वशः' सर्वेषां 'नाधिकारैकता' नाधिकारसाम्यं भवेत् । एतदुपासनं सर्वाधिकारिसमं न भवेदिति यावत् । कुतः? यत्यादीनां 'तेषु' उपासनेषु 'अयोगात्' अयोग्यत्वात् । तदपि कस्मात्? 'फलभेदेन' फलभेदात् एतदुपासनफलानां यत्यादियोग्यफलाद्विलक्षणत्वात् । नन्वयोग्यत्वेऽपि कुतो यत्यादीनां वेधाद्युपासनाभाव इत्यत आह—अयोग्येति । यतोऽयोग्योपासनादनर्थमर्थनाशनं च 'ईयुः' प्राप्नुयुरत इति । बृहत्तन्त्रे इति । सूत्रकारोक्तः कथित इति शेषः । इदं त्ववधेयम् । यत्यादीनां ध्यानात्प्राक्प्राणायामकरणकाले पापपुरुषशोषणदहनादिकमस्ति, न तु ध्यानकाले । तदा तु ते स्वयोग्यगुणानेव ध्यायन्ति न तु भेदनादिकमिति ॥

॥ इति वेधाधिकरणम् ॥ १६ ॥

॥ १७. हान्यधिकरणम् ॥

(१) मुक्तस्योपासना कर्तव्या न वेति ।

(२) अतो ब्रवीति ।

॥ १७. हान्यधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे उपासनस्य मुक्तावप्यनुवृत्तिः समर्थ्यते । तत्र विषयसंशयौ दर्शयति—मुक्तस्येति ॥ प्रकृतोपासनं विषयः । मुक्तेन क्रियते न वेति सन्देह इत्यर्थः । प्राप्तफलत्वं ' जक्षन् क्रीडन् ' (छां. ८-१२-३.) इति क्रियान्तरश्रुतिश्च सन्देहबीजमिति भावः । एवं मुक्तस्योपासना न कर्तव्येत्यनेन मुक्तेनोपासना क्रियत इति पूर्वपक्षस्य तथा मुक्तस्योपासना कर्तव्या न वेति समग्रवाक्ये कर्तव्या विहिता नेति विकल्पपरतया व्याख्यायमाने नोभावपि कल्पौ युक्तौ विहितस्य वा अविहितस्य वा कर्मणः फलावश्यंभावात्फलप्राप्तिप्रसङ्गात् , तथा चापूर्णताप्रसक्तिः । न चेष्टापत्तिः, मुक्तस्य अपूर्णतारूपान्मुक्तस्य तदयोगात् । किञ्चाद्ये मुक्तस्य विधिबद्धत्वेन मुक्तेस्संसारसमानधर्मत्वापत्तिः । द्वितीये मुक्तस्याविधिबन्धत्वादेव करणानुपपत्तिरिति मुक्तस्येत्यस्मिन् व्याख्यायमाने च अनेन पूर्वपक्षयुक्तेश्च सूचनं कृतं भवति । सिद्धान्तदूषकयुक्तेरेव पूर्वपक्षसाधनत्वादिति ज्ञातव्यम् । तत्त्वप्रदीपे तु मुक्तस्योपासना न कर्तव्येत्यंशमेकपूर्वपक्षपरतया व्याख्याय तत्पूर्वपक्षे विध्यभावात्प्रयोजनाभावाच्चेति हेतुमभिधाय मोक्षार्थं ह्युपासनं तत्पर्यन्तं च विधेयम् , अतः कुतो मुक्तस्योपासनाप्राप्तिरिति तमुपपाद्य कर्तव्येत्यपरः पक्षः । मुक्तस्यापि परतन्त्रत्वात् । तदा विशेषभोगापेक्षयोपास्तिसम्भवादित्यत आहेति कर्तव्येत्यंशः पूर्वपक्षान्तरपरतया व्याख्यातः । तत्राद्यः पूर्वपक्षः तद्धेतुश्च टीकोक्तः । द्वितीयस्तु तन्मात्रोक्तः । तत्पक्षे न कर्तव्येति पूर्वपक्षनिरासो 'हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्' इत्यनेन सूचितोऽभ्युपगमेन कृतः । कर्तव्येति द्वितीयपूर्वपक्षनिरासस्तु ' कुशाच्छन्द' इत्यनेन सूचितो विधिबद्धत्वान्न क्रियते, किन्तु स्वेच्छयेत्येवंप्रकारेण कृतः । तस्मात्संसारोपाधिकमेवोपासनं न स्वाभाविकमिति तत्साधनाय भक्तिर्व्यर्थेति भावः ॥

(२) अथ सिद्धान्तयत्सूत्रमवतारयति—अत इति ॥ सूत्रे मुक्तस्योपासना विहिता न वेति विकल्पितपक्षद्वये आसंसारहानेः विहितत्वात्प्रयो-

सू—ॐ ॥ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्द-स्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ ॐ ॥ २७ ॥

नियतस्वाध्यायानन्तरं स्वेच्छया कुशाग्रहणस्तुत्युपगानवदेव मोक्षे उपासनादि ।

(३) 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (तै. उ. २-१-१) इति मोक्षवाक्यशेषत्वा-

---

जनाय क्रियते । तद्धानौ मोक्षे तु स्वच्छयेति तत्त्वप्रदीपदिशा 'हानौ तु' इत्यनेन आद्यपक्षोक्तदोषनिरासात् । द्वितीयपक्षोक्तदोषपरिहाराय 'कुशाच्छन्द' इत्याद्युक्तम् । तत्र कुशपदं तद्ग्रहणपरम् । आच्छन्दपदं च बुद्ध्या विवेकेन कुशग्रहणे तच्छब्दार्थोपासनादौ चान्वीयत इति भावेनार्थक्रमेण व्याख्याति—स्वेच्छयेति । स्वेच्छया कुशाग्रहणपूर्वकत्वं स्तुत्युपगानयोः कदेत्याकांक्षायां तद्योग्यं कालमाह—नियतेति । स्वाध्यायो वेदाध्ययनं स्वकाले विधिनियतब्रह्मयज्ञानन्तरमित्यर्थः । कुशस्य आग्रहणं सम्यग्ग्रहणं, स्तुतिः यजुरादिमन्त्रः, उपगानं साम । आच्छन्देन कुशाग्रहणेन सहिते तत्पूर्वके च ते स्तुत्युपगाने च ते तथोक्ते, ताभ्यां तदध्ययनं लक्ष्यते । तत्त्वप्रदीपे उपगानं साम्ना, स्तुतिस्तदन्यैर्यजुरादिभिरित्युक्तत्वेऽपि टीकायां स्तुत्युपगानपदाभ्यां तत्करणे एव गृहीते तयोरेवाध्ययनकर्मत्वात् । अत्र ब्रह्मयज्ञरूपमन्त्राध्ययनकाल एव कुशाग्रहणं विहितम् । ब्रह्मयज्ञानन्तरभाविमन्त्राध्ययने तु कुशाग्रहणं स्वेच्छयैवेति विवेकः । एवेत्यनेन एवार्थकतुशब्दो भिन्नक्रमेणात्र सम्बध्यत इत्याह । तत्त्वप्रदीपे तु तुशब्दो विशेषार्थक इत्याशयेन बन्धहानौ त्वित्यन्वयो दर्शितः । हानावित्यस्य विधिबन्धहानावित्यर्थमभिप्रेत्य तद्विशेष्यस्यागामिसूत्रादाकृष्टस्य 'साम्पराये' इत्यस्यार्थमाह—मोक्ष इति । आदिपदेन यजनादिकर्मपरिग्रहः । उपासनादीत्यनन्तरं अस्तीति क्रियत इति वा शेषः । तेनाप्येवार्थकतुशब्दस्यान्वयः ॥

(३) ननु मोक्षे उपासनमस्ति चेत्तत्कुतः स्वेच्छयैवेत्यङ्गीकार्यं, विधित एव किं न स्यादित्याशङ्कापरिहारायोक्तं सूत्रे—उपायनेति ॥ तत्रायनेन ज्ञानेन उप ब्रह्मसमीपे अयनं गमनं तस्य शब्दः उपायनशब्दो मोक्षस्य ज्ञानसाध्यतावोधकं वाक्यमिति भावेन तमंशं व्याचष्टे—ब्रह्मेति । इति मोक्षेति । इत्येवंरूपं यन्मोक्षस्य ज्ञानसाध्यताभिधायकं वाक्यं तच्छेषत्वात्

दितरेषाम्, तच्चोक्तम् 'एतत्साम गायन्नास्ते' (तै. ३-१०) इत्यादि।

(४) ब्रह्मतर्के च।

मुक्ता अपि हि कुर्वन्ति स्वेच्छयोपासनं हरेः।
नियमानन्तरं विप्राः कुशाद्यैरप्यधीयते ॥ इति ॥

तदर्थत्वात् तद्वाक्यविहितापरोक्षज्ञानसाधनविधायकत्वादित्यर्थः। पुरुषविद्यायाम्' इत्यतोऽस्य सम्बन्धिपदमनुवर्तनीयमित्याह—इतरेषामिति। 'श्रोतव्यो मन्तव्यः' (बृ. ४-४-५.) 'तद्विजिज्ञासस्व' (तै. ३-१.) इत्याद्युपासनविधीनामित्यर्थः। केचित्तु—इदमध्याहृतमित्याहुः। तत्त्वप्रदीपदिशा उपासनाशब्दशेषत्वादिति सूत्रपाठे उपासनाशब्दानां उपासनाविधीनां शब्दशेषत्वात् मोक्षवाक्यशेषत्वादित्यर्थः। अस्मिन् पक्षे उपासनेति व्यस्तं पदं समस्तं च। तत्र व्यस्तपदस्य कर्मोपलक्षकस्यार्थो भाष्यकृता उपासनादीत्यनेन दर्शितः, न तु पृथक्तच्छब्दव्याख्यानं, न वा भावबोधरीत्याऽयं शेषः। इतरेषामित्येतदपि श्रुतपदार्थकथनं, नानुवृत्तमिति ध्येयम्। भवेदियं चिन्ता, यदि मुक्तस्योपासनमेव स्यात्, तदेव कुत इत्यतस्सूत्रे तदुक्तमित्युक्तं, तद्व्याचष्टे—तच्चेति। अनेन सूत्रे तुशब्दश्चार्थोऽपि। स च तदित्यनेनापि सम्बध्यते। तथाच यदुपासनं श्रुतावुक्तं यत्तस्य स्वेच्छायत्तत्वं तच्च ब्रह्मतर्के उक्तं चेति सूत्रांशयोजना दर्शिता भवति। श्रुतिं पठति—एतदिति। आदिपदात् 'ऋचां त्वः पोषमास्ते' (ऋ. १०-७१-११.) इत्यादि गृह्यते। इत्यादीति। इत्यादावित्यर्थः 'एतत्' वक्ष्यमाणं 'हावु' (तै. ३-१०-५.) इत्यादि साम गायन्नास्ते मुक्तचतुर्मुख इति तैत्तिरीयश्रुत्यर्थः। 'त्वः' कश्चिद्ब्रह्मा 'पुपुष्वान्' पुष्टस्सन् ऋचां 'पोषं' पुष्टिमुच्चारणं कुर्वन्नास्ते। 'त्वः' अन्यस्तु ब्रह्मा शक्करीषु ऋक्षु गायत्रं साम गायति। त्वस्तु ब्रह्मा 'जातविद्यां' पौरुषेयविद्यां वदति। त्वस्तु ब्रह्मा 'यज्ञस्य' विष्णोः 'मात्रां उ अंशमेव 'विमिमीते' ध्यायतीति ऋङ्मन्त्रार्थः॥

(४) न केवलं श्रुतौ, किन्तु ब्रह्मतर्के चोपासनमुक्तमिति चशब्दार्थः। 'नियमानन्तरं' नियतस्वाध्यायानन्तरं 'विप्राः' द्विजन्मानः। यथेति

(५) कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः ॥ इति च भारते ॥ २७ ॥

(६) सू—ॐ ॥ साम्पराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ ॐ ॥ २८ ॥

शेषः। कुशाद्यैरित्याद्यशब्दात् प्राङ्मुखत्वादि गृह्यत इति तत्त्वप्रदीपोक्तिः। इति ब्रह्मतर्के इत्यन्वयः ॥

(५) किञ्च मुक्तानां यजनाद्यप्यस्ति, किमुतोपासनमिति भावेन चार्थ-कतुशब्दात्कर्मापि क्रियत इत्युक्तं सूत्रे। तद्विवृतं आदिपदेन भाष्यकृता। तत्रार्थे प्रमाणमाह—कृष्ण इति॥ व्याख्यातमिदमंशाधिकरणे। भारते उक्तमित्यन्वयः। अनेन—अस्त्येव 'हानौ' बन्धहानिरूपायां मुक्तौ तदुपासनादि। न च विधिबद्धत्वेन संसारसमानधर्मत्वं मुक्तेः, यतः तत्रोपासनादिविधिं विना 'छन्देन तु' स्वेच्छयैवाङ्गीकृतम्। कुतो? यतो मुक्तिबन्धहानिर्विधिबन्धहानिरूपा अतः। न चाविहितत्वात् तत्करणानुपपत्तिः, अदर्शनादिति वाच्यम्। कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवदुपपत्तेः। यथा द्विजन्मनां स्वकाले विधिनियतस्वाध्यायानन्तरमपि संस्कारवशात्स्वेच्छया कुशाग्रहणपूर्वं स्तुत्युपगानपदोक्तमन्त्रसामाध्ययनं तद्वत् मुक्तानां संस्कारवशान्मोक्षेऽपि स्वेच्छयैवोपासनोपपत्तेः। न च मुक्तावुपासनमस्ति चेत्स्वेच्छयेति कुतः, वैधमेव किं न स्यादिति वाच्यम्। इतरेषां 'उपायनशब्दशेषत्वात्' अयनेन ज्ञानेनोपायनं ब्रह्मसामीप्यादिप्राप्तिः। तथाचोपासनाविधीनां 'ब्रह्मविदाप्नोति' (तै. २-१-१.) इति सामीप्यादिरूपमोक्षस्य ज्ञानसाध्यताभिधायकमोक्षवाक्यशेषत्वादित्यर्थः। तथाच मोक्षसिद्ध्यर्थं प्रवृत्ताविधयस्तत्रापि कथं तां विदध्युरिति भावः। न च मुक्तस्योपासनादावेव मानाभाव इति वाच्यम्। यतस्तस्योपासनादि तस्येच्छाधीनत्वं च श्रुतौ भारते ब्रह्मतर्कवाक्ये चोक्तमिति सूत्रार्थ उक्तो भवति ॥

(६) ननु मुक्तस्योपासनं न स्वेच्छया, किन्तु मोक्षे तदातदा प्राप्तानिष्टपरिहारार्थमेव, कस्यापि निष्फलप्रवृत्तेरदर्शनात् इत्याशङ्कां परिहर्तुं सूत्रं—साम्पराय इति॥ अत्र आच्छन्देनेत्यनुवृत्तपदस्यार्थमाह—स्वेच्छयेति। इतीति सावधारणम्। न त्वनिष्टपरिहारार्थमित्यवधारणार्थः। तदुपासादीति सम्बध्यते। साम्परायशब्दस्य तात्पर्यार्थमाह—मुक्तस्येति।

स्वेच्छयेत्यङ्गीकर्तव्यं मुक्तस्य तीर्णत्वात् । 'तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवति' (बृ. ६-३-२२.) इति ह्यन्ये पठन्ति ।

(७) वायुप्रोक्ते च—

स्थितप्रज्ञत्वमाप्ता ये ज्ञानेन परमात्मनः ।
ब्रह्मलोकं गतास्सर्वे ब्रह्मणा च परं गताः ॥
तीर्णतर्तव्यभागाश्च स्वेच्छयोपासते परम् ॥ इति ॥ २८ ॥

॥ इति ह्यन्यधिकरणम् ॥ १७ ॥

पूर्वोत्तरान्वयि तत् । साम्परायशब्दस्तु सम्यक्परस्य आयः प्राप्तिः सम्परायः स एव साम्पराय इति व्युत्पत्त्या मोक्षार्थक इति पूर्वमेव मोक्ष इत्युक्त्या व्याख्यातः । कुत इत्यतस्साम्पराये तर्तव्यानिष्टस्यैवाभावादिति सूत्र एव हेत्वभिधानात् तमनुपन्यस्य तस्यासिद्धिपरिहाराय तल्लब्धं हेतुमाह—मुक्तस्य तीर्णत्वादिति । तीर्णाशेषानिष्टत्वादित्यर्थः । तस्याप्यसिद्धिमाशङ्क्य तत्परिहारत्वेन तथा ह्यन्य इत्येतद्व्याचष्टे—तीर्णो हीति । 'तदा' मुक्तौ सर्वान् शोकान् 'तीर्णः' अतिक्रान्तः पुरुषः 'अयनाद्धृदि विष्णुः स हृदयं कीर्तितो बुधैः' इति छान्दोग्यभाष्योक्तेः सर्वहृदि स्थितेः हृदयं विष्णुः तस्य 'भवति' तत्सम्बन्धी भवति । तत्प्रतिबिम्बत्वेन तच्छेषभूतो भवतीत्यर्थः । सार्वकालिकस्यापि शेषभावस्य व्यक्त्यपेक्षयाऽत्र भवतीति निर्देशः । अत एव तत्त्वप्रदीपे हृदयस्यैव भवति स्वदृष्ट्याऽपीत्युक्तम् । 'हि' यस्मात् 'अन्ये' छन्दोगाः वाजसनेयिनश्च ॥

(७) अत्र स्मृतिं चाह—वायुप्रोक्ते चेति ॥ 'ये' जनाः परमात्मनो 'ज्ञानेन' परोक्षेण 'स्थितप्रज्ञत्वं' स्थिता प्रतिष्ठां प्राप्ता प्रज्ञा अपरोक्षज्ञानं येषां ते तथोक्तास्तेषां भावस्तत्त्वं तत्प्राप्ताः तत एव 'ब्रह्मलोकं' सत्यलोकं गताः तत्र चतुर्मुखोपदेशं प्राप्ताः अथ तेन सह 'परं' आत्मानं गताः बन्धमोक्षाख्यभागयोर्मध्ये तर्तव्यो भागः अंशो बन्धः तीर्णः तर्तव्यभागो यैस्ते तथोक्ताः ते सर्वेऽपि 'परं' परमात्मानं स्वेच्छया उपासत इत्यर्थः । प्रतीकालम्बनविवक्षया 'ब्रह्मलोकं गताः सर्वे' इत्युक्तिरिति केचित् । तत्रान्त्यपादः साध्याभिधायी, उपान्त्यः साधनाभिधायी, अन्ये

॥ १८. छन्दाधिकरणम् ॥

(१) कर्मापि कुर्वन्ति न वेत्यत आह—

सू—ॐ ॥ छन्दत उभयाविरोधात्

॥ ॐ ॥ २९ ॥

स्वेच्छया कुर्वन्ति न वा। बन्धप्रत्यवाययोरभावात् ॥ २९ ॥

(२) सू—ॐ ॥ गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽ

न्यथा हि विरोधः ॥ ॐ ॥ ३० ॥

तदुपपादकसमर्पका इति स्मृतेः प्रकृतोपयोगो द्रष्टव्यः। इतीति। इति वायुप्रोक्ते एतदेवोक्तमित्यर्थः ॥

॥ इति हान्यधिकरणम् ॥ १७ ॥

॥ १८. छन्दाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे मुक्तानां कर्मणि नियमाभावः समर्थ्यते। प्रासङ्गिकत्वान्नाध्यायादिसङ्गतिः। विषयसंशयौ दर्शयति—कर्मेति ॥ मुक्ता इति प्रकृतमस्ति। न केवलमुपासनमित्यपिशब्दार्थः। कर्मकरणशक्तावपीति वा। नियमेनेति शेषः। तथा च इति सन्देहे नियमेन कुर्वन्तीति पूर्वपक्षे प्राप्ते कर्म कुर्वन्ति न वेत्यनियमसिद्धान्तमाह सूत्रकार इत्यर्थः। सूत्रं पठति—छन्दत इति। सूत्रे हानावित्यनुवर्तते। तदिति च। तच्च कर्मकरणवाचीत्याशयेन छन्दत इत्यस्यार्थमाह—स्वेच्छयेति। स्वेच्छानुसारेणेत्यर्थः। छन्दत इत्यनेन लब्धं साध्यमाह—कुर्वन्ति न वेति। अनेन कर्मण्यनियमः सूचितः। कुत इत्यतस्तत्र हेतुत्वेनोभयाविरोधादित्येतद्व्याचष्टे—बन्धेति। अनेनोभयस्मिन् कर्मकरणाकरणयोः अविरोधात् विधिबन्धप्रत्यवायाख्यविरोधाभावादिति हेत्वर्थ उक्तो भवति ॥

(२) ननु मुक्तानां विधिबन्धप्रत्यवायाभाव एव कुत इत्यतः सूत्रं—गतेरिति ॥ अत्रोभयाविरोधादित्यस्यानुवृत्तिमभिप्रेत्य तत्पदं व्याचष्टे—बन्धेति। निमित्तसप्तमीयं, विधिबन्धप्रत्यवायाभावादित्यर्थः। सावधारणमेतत्। तेनास्य व्यापकतासिद्धिः। हिशब्दः खल्वित्यर्थे। गतेरित्यस्यार्थ-

बन्धप्रत्यवायाभावे हि मोक्षस्यार्थवत्त्वम्। अन्यथा मोक्षत्वमेव न स्यात्।

(३) कदाचित्कर्म कुर्वन्ति कदाचिन्नैव कुर्वते।
नित्यज्ञानस्वरूपत्वान्नित्यं ध्यायन्ति केशवम्॥

माह—मोक्षस्येति। अर्थवत्त्वं' अर्थ इच्छाविषयता तद्वत्त्वं पुरुषैरर्थ्यमानत्वमिति यावत्। 'अन्यथा' विधिबन्धप्रत्यवाययोर्भावे। अर्थवत्त्वमित्यस्य व्याख्या—मोक्षत्वम्। मोक्षेच्छावत्त्वमिति। मुचेः सनन्ताद्भावे घञ्, तत अशआद्यच्। मोक्षस्य तत्सम्बध्यते, किमु प्राप्यत्वमित्येवार्थः। न स्यादित्यनेन विरोध इत्यस्यार्थ उक्तो भवति तथाचायं सूत्रार्थः—'हि' यस्मादुभयाविरोधादेव उभयस्मिन् कर्मकरणाकरणयोर्विधिबन्धप्रत्यवायाख्यविरोधाभावादेव 'गतेः' परमात्मगतिरूपमोक्षस्य 'अर्थवत्त्वं' पुरुषैरर्थ्यमानत्वम्। भावे घञन्तोऽयमर्थशब्दः अर्थ इच्छाविषयताऽस्यामस्तीत्यर्थवती तस्या भावोऽर्थवत्त्वम्। 'अन्यथा' गतावपि विधिबन्धप्रत्यवाययोर्भावे तस्या विधिबन्धप्रत्ययाख्यसंसारसमानधर्मवत्त्वे तद्वैलक्षण्याभावाद्विरोधः। तस्मान्मुक्तानां 'उभयथा' कर्मकरणेन तदकरणेन च स्थितिरिति॥

(३) ननु मुक्तानां कर्मण्यनियमश्चेदुपासनेऽपि तथा स्यादविशेषादित्याशङ्कां परिहर्तुं कर्मोपासनयोः अनियमनियमरूपोक्तार्थे स्मृतिमाह—कदाचिदिति॥ मुक्ता इति शेषः। अनेन कर्मण्यनियम उक्तः। पूर्ववाद्युक्ताविशेषहेतोरसिद्धिं वक्तुमुपासननियमे हेतुमाह—नित्येति। नित्यं भगवद्विषयकं यदपरोक्षज्ञानं तत्स्वरूपत्वान्मुक्तानामित्यर्थः। संसारे भगवदपरोक्षज्ञानस्यामुक्तकर्तृकस्यान्तःकरणवृत्तिरूपत्वेऽपि मुक्तौ अन्तःकरणवृत्तिरूपत्वाभावेन तस्यात्मस्वरूपत्वमेवेति सिद्ध्यति। न च स्वरूपत्वे ज्ञानस्य सकर्तृकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। विशेषबलादुपपत्तेः। 'नित्यं' नियमेन ध्यायन्ति। उपासते नित्यं भगवद्दृष्टिकर्तृत्वे नित्यं भगवदुपास्तिकर्तृत्वं कुत इति चेत् दृष्टेरेवोपास्तिरूपत्वात्। यथोक्तं तत्त्वप्रदीपे—नित्यं भगवद्दृष्टिरूपत्वान्मुक्ता नित्यमुपासते। सभक्तिभगवद्दृष्टिरुपास्तिर्भवति। पूर्वमविरतनिरन्तरोपास्त्या हि भगवन्तमैक्षन्त पश्चादानन्दस्वरूपिणी सा

(४) तीर्णतर्तव्यभागा ये प्राप्तानन्दाः परात्मनः ॥
प्रत्यवायस्य बन्धस्याप्यभावात्स्वेच्छया भवेत् ॥
इति ब्रह्माण्डे ॥ ३० ॥

(५) सू—ॐ ॥ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ॐ ॥ ३१ ॥

स्वत एवानुवर्तत इति। अस्यार्थः--नित्यं भगवद्दृष्टिस्तत्स्वरूपत्वात्कर्तृत्वान्मुक्ता नित्यमुपासते। उपास्तिकर्तारो भवन्ति। ननु भगवद्दृष्टिकर्तृत्वे उपास्तिकर्तृत्वं कुत इत्यत आह—सभक्तीति। इदं च द्वेषिकर्तृकभगवद्दृष्टिव्यावृत्त्यर्थम्। ननु भगवद्दृष्टेरुपास्तिसाध्यत्वात्कथं उपास्तिरूपत्वमित्यत आह—पूर्वमिति। संसारे अन्तःकरणवृत्तिरूपावच्छिन्नोपास्त्या हि भगवन्तमैक्षन्त जडमनसा युक्ताः। पश्चात्संसृत्यनन्तरं मुक्तावानन्दस्वरूपिण्युपास्तिः स्वत एवानुवर्तते। तथाचान्तःकरणवृत्तिरूपायाः दृष्टेः तादृशोपास्तिसाध्यत्वेऽपि न मुक्तकर्तृकभगवद्दृष्टेरुपास्तिसाध्यत्वं किंत्वात्मस्वरूपत्वमेवेति भवति। सोपास्तिरिति भाव इति॥

(४) विध्याद्यभावेऽप्यनिष्टनिवृत्त्यर्थं आनन्दप्राप्त्यर्थं वा कर्मणि नियमः किं न स्यादिति शङ्कायामाह—तीर्णेति॥ व्याख्यातमेतत्। 'परमात्मनः' हरेः प्रसादात् ये प्राप्तानन्दाः तेषामिति शेषः। अपिश्चार्थः। यद्यपीत्याद्यर्थे च। भवेत् कर्मेति शेषः। प्रत्यवायस्येत्यादिनाऽर्धेन कदाचिदिति साध्यवाक्यं हेतूक्तिपूर्वं विवृतं भवति। न च 'सोमेनानन्दं जनयन्' इत्युक्तिविरोधः। कर्मभिरप्राप्तानन्दप्राप्तेरेवेह निषिद्धत्वात्। तत्र भोगेनानन्दवैचित्र्यकरणमात्रस्योक्तत्वात्। ब्रह्माण्डे पुराणे नियमानियमौ समर्थिताविति शेषः॥

(५) ननु विध्याद्यभावो मुक्तानां कर्मानियमसम्भावक एव, न तूपपादकहेतुः, विध्यादिरहितेश्वरकर्तृकसृष्ट्यादिकर्मणि व्यभिचारादतस्तदुपपादकाभावादनुपपन्नोऽसौ कर्मानियम इत्याशङ्कां परिहर्तुं सूत्रं—उपपन्न इति॥ अत्रोपपन्न इत्यस्य विशेष्यमाह—एवंभाव इति। मुक्तानामिति शेषः। छन्दत इति प्रकृतः। कदाचित्कर्म कुर्वन्ति न चेत्येवंस्थितिरित्यर्थः।

उपपन्नश्चैवंभावः। प्राप्तत्वात्तल्लक्षणस्य फलस्य।

(६) यथा लोके विध्यर्थत्वेन विष्णुक्रमणादिकं कृत्वा समाप्तकर्मेच्छया करोति न करोति च ॥ ३१ ॥

॥ इति छन्दाधिकरणम् ॥ १८ ॥

॥ १९. अनियमाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ अनियमस्सर्वेषामविरोधाच्छब्दानुमानाभ्याम् ॥ ॐ ॥ ३२ ॥

उपपन्नश्चेत्यनेन न केवलं सम्भावितोऽयम्, किन्तूपपन्नश्चेति समुच्चयार्थकश्चशब्दः सूत्रेऽनुषञ्जनीय इत्युक्तं भवति। तल्लक्षणार्थोपलब्धेरिति हेतुपदस्य तस्य कर्मणः अर्थः फलं परम्परया मोक्षस्तस्योपलब्धेः प्राप्तेरिति, एवं तत् स्वप्राप्त्यनन्तरं स्वसाधनानुष्ठाननियमनिवारणं लक्षणमसाधारणधर्मो यस्यार्थस्य स तथोक्त इति विभागेनार्थमभिप्रेत्य तत्पदं व्याचष्टे—प्राप्तत्वादिति। तल्लक्षणस्येति। अत्रापि तत्फलस्य कर्मफलस्य मोक्षस्य तत् स्वप्राप्त्यनन्तरं स्वसाधनानुष्ठाननियमनिवारणं लक्षणमसाधारणधर्मो यस्य फलस्येति द्वेधा व्याख्या कार्या॥

(६) लोकवदिति दृष्टान्तांशं विवृणोति—यथेति॥ विध्यर्थत्वेनेति। यजमानस्य यागविधिपूर्तिलक्षणफलसाधनत्वेनेत्यर्थः। विष्णुक्रमणादिकमिति। विष्णुक्रमणं नाम विष्णुमुद्दिश्य क्रियमाणो यागपूर्वाङ्गभूतः कर्मविशेषः। 'समाप्ते' पूर्तिं गते 'कर्मणि' यागे 'इच्छया' स्वेच्छया करोति। यजमान इति शेषः। समाप्तकर्मेति बहुव्रीहिपाठे न शेषः कार्यः। अनेन मुक्ता न कर्मनियमवन्तः, विशेषहेत्वभावे सति प्राप्तफलत्वात् यागकर्तृवदित्यनुमानमुक्तं भवति॥

॥ इति छन्दाधिकरणम् ॥ १८ ॥

॥ १९. अनियमाधिकरणम् ॥

(१) अत्रोपासनोत्पन्नब्रह्मज्ञानानां सर्वेषां मोक्षनैयत्यं साध्यते। सूत्रे नियमपूर्वपक्षनिषेधपूर्वकं अनियम इति साध्यांशं व्याचष्टे—प्राप्तेति॥ 'प्राप्तज्ञानानां' उत्पन्नापरोक्षज्ञानानामपीत्यर्थः। न केवलमप्राप्तज्ञानानां

प्राप्तज्ञानानामपि केषाञ्चिन्मुक्तिप्राप्तिः केषाञ्चिन्न, यथोपसंहार-नियम इति न मन्तव्यम्। 'सर्वे गुणा ब्रह्मणैव ह्युपास्या नान्यैर्देवैः किमु सर्वैर्मनुष्यैः' इत्युपसंहारे विरोधादन्यत्राविरोधात्।

(२) 'न कश्चिद्ब्रह्मवित्सृतिमनुभवति मुक्तो ह्येव भवति तस्मादाहुः

मोक्षो नेत्यपिशब्दार्थः। यद्यपि तथाऽपीत्यर्थे वा अपिः। सिद्धान्तवाक्येनास्यान्वयः। निर्धारणषष्ठीयम्। केषाञ्चित् योग्यानां केषाञ्चित् अयोग्यानाम्। पूर्ववादी नियमे दृष्टान्तमाह—यथेति। उपासकेषु केषाञ्चिदेव सर्वगुणोपसंहारो नायोग्यानामित्युपसंहारे यथा पुरुषनियमस्तथा मुक्तावपीत्यर्थः। इतिशब्दो नेत्यनेनापि सम्बध्यते। नेति। नियम इति न मन्तव्यमित्यनन्तरं किन्तु सर्वेषामपि मुक्तिरिति शेषः। अनेन सूत्रे तुशब्दानुवृत्तिस्तस्याप्यर्थत्वं मुक्तिरिति शेषश्च सूचितः। अत्र हेतुः—अविरोधादिति। तद्व्याचष्टे—सर्व इति। इतीति। इति श्रुत्योपसंहारे अनियमनिषेधादित्यर्थः। 'अन्यत्र' सर्वेषां मोक्षे 'अविरोधात्' निषेधाभावादित्यर्थः। 'हि' यस्मात् वेदोक्ताः सर्वे गुणाः 'अन्यैः' ब्रह्मेतरैर्देवैर्नोपास्याः, किमु मनुष्यैर्नेति, तस्मादुक्तेर्वैयर्थ्यायोगाद्ब्रह्मणैवोपास्या इति श्रुत्यर्थः॥

(२) नन्वनियमे निषेधाभावेऽपि साधकाभावान्नियम एवेत्यतः प्राप्तं शब्दानुमानाभ्यामित्यंशं व्याचष्टे—नेति॥ 'कश्चित्' कोऽपि 'ब्रह्मवित्' ब्रह्मापरोक्षज्ञानी 'सृतिं' संसारं, सदेति शेषः। अत्र हेतुः—मुक्तो हीति। 'हि' यस्मात्कदाचित्सृतेः मुक्तो भवति तस्मादित्यर्थः। हेत्वन्तरमाह—तस्मादिति। सदा सृत्यनुभवाभावादेवैनं ज्ञानिजीवं 'सृतिहा' सृतित्यागीत्याहुरित्यर्थः। यद्वा—सृतिनिवर्तकज्ञानविषयत्वादेनं परमात्मानं 'सृतिहा' सृतिघ्न इत्याहुरित्यर्थः। श्रौतेतिशब्दस्य इत्याहुर्वृद्धा इत्यन्वयः। श्रुतेश्चेति। न केवलमविरोधादिति चार्थः। अस्यानियम इत्यनेनान्वयः। केषाञ्चिदिति। ब्रह्मज्ञानिनां मध्ये केषाञ्चिदित्यर्थः। अन्येषामिति। सम्प्रतिपन्नेभ्योऽन्येषां विप्रतिपन्नानामित्यर्थः। इत्यनुमानादिति। इतिवाक्यस्मारितव्याप्तिमल्लिङ्गादित्यर्थः। प्रयोगस्तु—विप्रतिपन्ना ज्ञानिनो नियतमोक्षाः, ज्ञानित्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति। श्रुतिसमुच्चये चशब्दः। अनेन—सूत्रे साम्पराय इत्यनुवर्तते, तुरिति च। मुक्तिरिति शेषः।

सृतिहेति ' इति कौण्डिन्यश्रुतेश्च ॥ यथा केषाञ्चिन्मोक्ष एव-मन्येषामित्यनुमानाच्च ॥ ३२ ॥

॥ इत्यनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

॥ २०. यावदधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ॐ ॥ ३३ ॥

तथाच यथा सर्वगुणोपसंहारे पुरुषनियमस्तथा ब्रह्मज्ञानिनां मध्ये केषाञ्चिन्नेति साम्पराये मोक्षे ' नियमः ' पुरुषनियमो नास्ति, किन्तु प्राप्तज्ञानानामपि सर्वेषामस्ति मुक्तिः। कुतः? 'अविरोधात्' तन्निषेधाभावात् शब्दानुमानाभ्यां साधकाभ्यां च तत्सिद्धेरिति सूत्रार्थ उक्तो भवति ॥

॥ इत्यनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

॥ २०. यावदधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे उपासनेऽधिकारनियमः समर्थ्यते । नोपास्तिमन्तोऽधिकारनियमवन्तः मानाभावादिति प्राप्ते सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—यावदिति ॥ यथायथेत्यनेन यावदधिकारमित्यव्ययं अधिकारशब्दितयोग्यतानुसारेणैवेति व्याख्यातं भवति। एवमिति। तथा तथैव, न तु श्रवणादिरूपस्वप्रयत्नानुसारेणेत्यर्थः। 'विशिष्यते' उत्तरोत्तरमतिशीयते तारतम्येन युक्तो वर्तत इति यावत्। अनेनावस्थितिरिति पदं व्याख्यातम्। सूत्रे साम्पराय इत्यस्य गतावित्यस्य वा अनुवृत्तिमभिप्रेत्य तदर्थमाह—मुक्ताविति। आनन्द इति अवस्थाप्रकारीभूततारतम्याश्रयकथनम् । अनेन 'आधिकारिकाणां' अधिकारानुसारेणैव अनुष्ठानशीलानां परमेश्वरदत्ताधिकारे वर्तमानानां ब्रह्मादीनां मुक्ताववस्थितिः आनन्दादिगुणतारतम्येन अवस्थानं यदस्ति तत् 'यावदधिकारं उपासनाधिकारनियमानुसारेणैव भवति न तूपासनादिप्रयत्नानुसारेणेति समग्रसूत्रं हेतुसाध्ययोः व्याप्त्युपपादकतया व्याख्यातं भवति। अनेनास्त्येवाधिकारिकाणां उपासनाधिकारनियमः। कुतो? मुक्तावानन्दतारतम्यसद्भावादित्यनुमानं सूचितम्। सूत्रे तारतम्यस्यावधिनिरूप्यत्वेऽपि तत्स्वरूपत्व-

यथा यथाऽधिकारो विशिष्यते एवं मुक्तावानन्दो विशिष्यते 'मनुष्येभ्यो गन्धर्वाणां गन्धर्वेभ्य ऋषीणामृषिभ्यो देवानां देवेभ्य इन्द्रस्य इन्द्राद्रुद्रस्य रुद्राब्रह्मण एष ह्येव शतानन्दः' इति चतुर्वेदशिखायाम् ।

(२) अध्यात्मे च—

ज्ञानं चोपासनं चैव मुक्तावानन्द एव च ।
यथाऽधिकारं देवानां भवत्येवोत्तरोत्तरम् ॥ इति ॥ ३३ ॥

(३) सू—ॐ॥ अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्य-तद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ॐ ॥ ३४॥

ज्ञापनायावस्थितिपर्यन्त धावनम् । अन्यथा तारतम्यमित्येव ब्रूयात् । ननु मुक्तावानन्दतारतम्यमेव कुतः येनोपासनाधिकारनियम इत्यत आह— मनुष्येभ्य इति। मनुष्योत्तमेभ्य इत्यर्थः। न चास्य 'अथात आनन्दस्य मीमांसा' (तै. २-८) इत्यादिश्रुतिविरोधः। चक्रवर्तिपित्रादीनां अनुक्तेरिति वाच्यम्। संक्षेपरूपस्यास्य विस्तराविरोधित्वात्। अत्र गन्धर्वपदं देवमनुष्यो-भयपरम्। ऋषिग्रहणेनाजानजा अपि परिगृहीताः। 'देवानां' इन्द्रावरता-त्त्विकदेवानाम्। षष्ठ्यन्तपदानां श्रुतिगतेन पूर्ववाक्येन आनन्दो विशिष्यत इत्येवंरूपेणान्वयः। अत एव प्राक् स्ववाक्ये विशिष्यत इत्युक्तं, ननु रुद्राच्छतानन्दस्येति क्वचिदुच्यते। ब्रह्मण इति कथमित्यत आह—एष इति। हिशब्दः प्रसिद्धौ। चतुर्वेदशिखायामित्यस्य इत्युक्तमिति शेषेण विशिष्यत इत्यनेनान्वयः॥

(२) ननु मुक्तावानन्दतारतम्यं उपासनादिरूपप्रयत्नतारतम्येनैव सम्भवत्यतोऽप्रयोजको हेतुरित्यत आह—अध्यात्मे चेति। चशब्दः परस्पर-समुच्चये। 'देवानां' मुक्तियोग्यानां 'यथाधिकारं' अधिकारानुसारेणैव उपासनं यथोपासनमेव ज्ञानं यथाज्ञानमेव मुक्तावानन्द इत्येते गुणाः उत्तरो-त्तरं परस्परसापेक्षा भवन्तीत्यर्थः। अध्यात्मेचेत्यस्यापि पूर्ववदन्वयः॥

(३) ननु मुक्तावानन्दतारतम्यमेव नोपपद्यते असमत्वे मुक्तानां परस्परविरोधप्राप्तेः, लोके तथा दर्शनात्। तारतम्यश्रुतयस्तु संसार-

न चासमत्वेन विरोधो भवति। ब्रह्मधीत्वाद्दोषाभावसाम्यादुत्तमेभ्योऽन्येषां भावाच्च।

विषया इत्याशङ्कां परिहरन्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—अक्षरधियामिति॥ असमत्वेन निमित्तेन, अनेन तुशब्दो विरोधनिमित्तसूचकतया व्याख्यातः। विरोधः परस्परं वध्यघातकभावादिः। विरोधप्रयोजकासमत्वस्य सत्त्वात् कथं मुक्तानां विरोधो न भवतीत्यतः तत्र सामान्यादित्यस्य हेतुत्वमभिप्रेत्य सामान्यशब्दितसाम्यप्रतियोगिनं दर्शयति—दोषाभावेति। सूत्रे दोषाभावादित्येव वक्तव्ये साम्यादित्यधिकोक्तिबलात्सर्वेषामिति लभ्यते। साम्यशब्दार्थः समस्तश इति सुधोक्तेः। तथाच दोषाभावसाम्यादित्यस्यासङ्कुचितसर्वेषां मुक्तानां विषयलम्पटत्वमात्सर्यादिदोषाभावादित्यर्थः। विषयलम्पटत्वं विषयरागः, मात्सर्यमप्रीतिः 'अप्रीतिर्मद्वशो नायमिति मत्सर ईरितः' इति भागवततात्पर्योक्तेः। अप्रीतिश्चित्ततोदः 'न मद्वशोऽसाविति चित्ततोदं मात्सर्यमार्याः प्रवदन्ति' इति सङ्क्षिप्तरामायणोक्तेः। ननु मुक्तानां दोषाभाव एव कुतः इत्यतः तत्राक्षरधियामिति हेतुगर्भविशेषणेन सूचितं हेतुमाह—ब्रह्मधीत्वादिति। मुक्तानामिति शेषः। ब्रह्मधीत्वात् दोषाभावसाम्यादिति हेतुहेतुमद्भावेनान्वयः। देशकालगुणापरिच्छेदवाचिना ब्रह्मशब्देन अक्षरशब्दो व्याख्यातः। तदेतत्सर्वमक्षयगुणगणधाम्नि परमानन्दरूपे परमैश्वर्यरूपे यथेष्टानन्दभोजके भगवति स्थितधियां कुतोऽसमत्वेन विरोधः। रागद्वेषादिदोषाभावसाम्याच्च। अन्यथा ब्रह्मदर्शनमेव न स्यात्। रागमत्सरादिव्यपोहेन बहुजन्मसु निरन्तरोपासकानां हि तद्भवतीति तत्त्वप्रदीपेऽभिहितम्। अत्र साम्याच्चेति चशब्दस्योत्तरत्र तद्भावहेतुनाऽन्वयः। असमत्वनिमित्तविरोधाभावे दोषाभावाख्यहेतुमभिधाय हेत्वन्तरप्रतिपादनाय तद्भावादिति सूत्रखण्डः प्रवृत्तः। तं व्याचष्टे—उत्तमेभ्य इति। मात्सर्यादिविषयतया प्रसञ्जितेभ्यः उत्तमेभ्यः 'अन्येषां' अवराणां ज्ञानादिरूपोपकारस्य 'भावात्' सद्भावादित्यर्थः। यथोक्तं तत्त्वप्रदीपे, यैश्च मत्सराद्विरोध आशङ्क्यते तेभ्य एव परेषां ज्ञानादिगुणभावात्तत्रोत्कर्षो हर्षमाधत्त इति। अनेन सूत्रे तेभ्यः तेषां तस्येति तन्त्रावृत्तिर्दर्शिता भवति। चशब्दो हेतुसमुच्चये। अनेन सौत्रतुशब्दो भिन्नक्रमेण चशब्दार्थतयाऽपि व्याख्यातः॥

(४) औपसदवच्छिष्यवत् । उक्तं च तुरश्रुतौ—

नानाविधा जीवसङ्घा विमुक्तौ
न चैव तेषां ब्रह्मधियां विरोधः ।
दोषाभावाद्गुरुशिष्यादिभावात्
लोकेऽपि नासौ किमु तेषां विमुक्तेः ॥ इति ॥ ३४ ॥

॥ इति यावदधिकरणम् ॥ २० ॥

---

(४) ननु विरोधिष्वसाम्यं विषयलम्पटत्वादि च दृश्यते, तत्कथं निश्चिनुमो दोषनिबन्धन एव विरोधो, न त्वसाम्यनिमित्त इत्यतस्तदुत्तरत्वेनौपसदवदित्येतद्व्याचष्टे—औपसदवदिति ॥ उप ब्रह्मसमीपं सादयति, गमयत्येनमित्युपसद्गुरुः तस्यायमौपसदः तेन शिक्षणीयः शिष्यः । (उपसीदतीत्युपसदः स एव औपसदः स्वार्थिकोऽण्प्रत्ययः। तथाच शिष्य इत्यर्थलाभ इति भावः) सच्छिष्यवदिति भाष्यपाठस्तु शिष्यवदिति चायुक्तमिति सुधानुवादविरोधादनादरणीयः । वस्तुतस्तु शिष्यवदित्यस्य तत्त्वप्रदीपानुसारात् सच्छिष्यवदित्यर्थः । न च सूत्रे तदर्थालाभः । आङ्प्रश्लेषेण तल्लाभात् । तथाच दोषासमत्वयोः क्वचिद्विरोधिषु समावेशेऽपि दोषाणामेव विरोधप्रयोजकत्वनिश्चयो युज्यते । असमयोरपि गुरुशिष्ययोर्दोषाभावेन विरोधाभावदर्शनात् । अन्यथा तत्र व्यभिचारापत्तेरिति भावः। स्वोक्तार्थे श्रुतिं चाह सूत्रकृत्—तदुक्तमिति ॥ तच्चार्थेतुशब्दान्वयेन व्याचष्टे—उक्तं चेति। 'देवसंघाः' मुक्तियोग्यसमुदायाः। जीवसंघा इति क्वचित्पाठः। 'विमुक्तौ' मोक्षे। 'नानाविधाः' तारतम्योपेताः गणशस्सन्तीत्यर्थः 'तेषां' मुक्तानां न विरोधः। कुतो ? दोषाभावात् । अत्र हेतुः—ब्रह्मधियामिति। विरोधाभावे हेत्वन्तरमाह—गुरुशिष्यादीति। आदिशब्देन स्वामिभृत्यभावो गृह्यते। इममर्थं कैमुत्येनाप्याह—लोक इति। 'तेषां' ब्रह्मधियां 'लोके' संसारेऽपि। 'असौ' विरोधो न, कुतो? दोषाभावाद्गुरुशिष्यादिभावाच्च। 'किमु विमुक्तेः' अनन्तरमिति शेषः ॥

॥ इति यावदधिकरणम् ॥ २० ॥

॥ २१. इयदामननाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ इयदामननात् ॥ ॐ ॥ ३५ ॥

नामाद्यारभ्य प्राणान्तमुत्तरोत्तरमुत्तमत्वमुक्तम् । न प्राणात्किञ्चिद्भूय उक्तम् । तथापि पूर्ववत्स्यादिति न वाच्यम् ।

(२) 'प्राणो वाव सर्वेभ्यो भूयान्न हि प्राणाद्भूयान्प्राणो ह्येव भूयांस्तस्माद्भूयान्नाम' इति कौण्ठरव्यश्रुतेः ॥ ३५ ॥

॥ २१. इयदामननाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे उपासनाधिकारिणां प्राणावसानत्वं समर्थ्यते । सूत्रं पठति—इयदिति ॥ तथापि पूर्ववत्स्यादित्यनेन द्वितीयसूत्रसूचितपूर्वपक्षं प्रदर्शयिष्यन्पूर्वपक्षे बाधकमाशङ्कते—नामादीति । यद्यपि छन्दोगश्रुताविति वाक्यं प्रागध्याहार्यम् । नामादीत्यादिपदेन नामवाङ्मनःसङ्कल्पचित्तध्यानविज्ञानबलान्नातेजआकाशस्मराशा गृह्यन्ते । नामादिशब्दाश्च उपास्वाहापर्जन्यमित्राग्निवरुणविधुप्रवहानिरुद्धाहङ्कारिकप्राणेन्द्रोमारुद्रवाणीपराः । 'प्राणान्तं' मुख्यवायुपर्यन्तं 'उत्तरोत्तरोत्तमत्वं' पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरमाधिक्यमुक्तमित्यर्थः । 'प्राणात्' मुख्यप्राणात् 'किंचित्' वस्त्विति शेषः । 'भूयः' अधिकं नोक्तमित्यन्वयः । तथाच प्राणः स्वोत्तमाधिकारियुक्तः अधिकारित्वात् नामाधिकारिवदिति पूर्वपक्षसाधकानुमानेऽनुक्तिः बाधिकेतिभावः । बाधकं परिहरन् द्वितीयसूत्रदर्शितपूर्वपक्षमाह—तथापीति । पूर्ववदिति । श्रुतौ पूर्वगृहीतनामादिवदित्यर्थः । स्यादिति । प्राणादधिकोऽधिकारी साध्यः स्यादित्यर्थः । अधिकारित्वाद्धेतोरिति शेषः । अनुक्तिस्तु प्रमाणदुर्बलत्वान्न बाधिकेति भावः । सिद्धान्तयति—नेति । न वाच्यमित्यनन्तरं किन्तु अधिकारिणामपि 'इयत्' इयत्त्वमेव प्राणावधित्वमेवेति भावप्रधानं सौत्रं प्रतिज्ञावाक्यं संयोज्यम् । अधिकारिणां प्राणावधित्वमेवेति तदर्थः ॥

(२) कुत इत्यतः प्रवृत्तं आमननादिति हेत्वंशं व्याचष्टे—प्राण इति । वावेत्यवधारणे । 'हि' यस्मात्प्राणात् 'भूयान्' अधिकः कोऽपि नास्ति तस्मात्प्राण एव सर्वेभ्यो भूयान्, प्राण एव भूयानिति निगमनम् ।

(३) सू—ॐ ॥ अन्तरा भूतग्रामवदिति चेत्तदुक्तम् ॥ ॐ ॥ ३६ ॥

यथा भूतग्राम एकस्मादेक उत्तमोऽस्त्येव एवं प्राणादपि परमात्मानमन्तरा विद्यत इति चेन्न, प्राणादुत्तमाभावे प्रमाणमुक्तम् । अन्यत्रोत्तमाभावे न प्रमाणम् । दृश्यते चान्यत्रोत्तमत्वम् ॥ ३६ ॥

यस्मात्प्राणो भूयानधिकः तस्मात्प्राणो लोके 'भूयान्नाम' भूयश्शब्दवाच्य तया प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥

(३) उक्तमाक्षिप्य समाधातुं सूत्रं—अन्तरेति । अत्राक्षेपांशं व्याचष्टे—यथेति । यथा 'भूतग्रामे' प्राणिसमूहे नामादौ 'उत्तमो' विशिष्टोऽस्त्येव, तथा प्राणादप्युत्तमो विद्यत इति साध्यत इत्यर्थः । ननु परमात्मनः श्रियश्चोत्तमत्वाङ्गीकारेण सिद्धसाधनमित्यत उक्तम्—अन्तरेति सौत्रं पदं व्याचष्टे—परमात्मानमिति । श्रियोऽप्युपलक्षकमेतत् । अनेन सूत्रे अक्षरमिति पदानुषङ्गस्सूचितः । 'अन्तरा' विना । नञाकर्षेण परिहारांशं व्याचष्टे—नेति । नानुमानेन प्राणादप्युत्तमः साध्य इत्यर्थः । कुतो नेत्यतस्तत्र हेतुत्वेन तदुक्तमित्यंशं व्याचष्टे—प्राणादिति । 'प्रमाणम्' 'प्राणो वाव सर्वेभ्यो भूयान्' इति श्रुतिरूपम् । उक्तमित्यनन्तरं यत इति शेषः । तथाचाधिकारित्वादित्यनुमानस्यागमबाध इति भावः । ननु नास्मदनुमानस्य बाधः, प्राणादुत्तमाभावे नामादेरप्युत्तमो न स्यादधिकारित्वाविशेषादिति अनुकूलतर्कसाहाय्येन इतरानुमानापेक्षया प्रबलत्वादित्याशङ्क्य आकृष्टनञावृत्त्या अन्यत्रेत्यध्याहारेण च परिहरति—अन्यत्रेति । नामादावुत्तमाभाव इत्यर्थः । नन्वभाव इव भावेऽपि न प्रमाणमस्तीत्यतः तदुत्तरत्वेन दृश्यत इति पदाध्याहारेण तदित्येतद्योजयति—दृश्यते चेति । 'अन्यत्र' वागादौ नामाद्युत्तमत्वं 'दृश्यते' उच्यते छान्दोग्य इति शेषः । न केवलमन्यत्रोत्तमाभावो न दृश्यते, किन्तूत्तमसद्भावो दृश्यते प्रमीयते चेति चशब्दार्थः । तथाच प्रतितर्कस्य प्रमाणबाध इति भावः । अनेन—'तत्' तत्र प्राणादुत्तमाभावे तच्छ्रुतिरूपं प्रमाणमुक्तम्, भूतग्रामे तु नोत्तमाभावे प्रमाणम् । प्रत्युत तत्सद्भाव एव दृश्यत इति सूत्रखण्डार्थ उक्तो भवति॥

(४) सू—ॐ ॥ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॥ ॐ ॥ ३७ ॥

प्राणस्य सर्वोत्तमत्वे परमात्मना भेदानुपपत्तिरिति चेन्न, श्रुत्युपदिष्टवदुपपत्तेः । अन्येभ्यः प्राणस्योत्तमत्वं तस्मात्परमात्मनो ह्युपदिष्टम् ॥ ३७ ॥

॥ इतीयदामननाधिकरणम् ॥ २१ ॥

---

(४) उक्तमाक्षिप्य समादधत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—अन्यथेति ॥ अत्रान्यथाशब्दार्थमाह—प्राणस्येति। सर्वोत्तमत्वे इत्युपलक्षणम्। प्राणादुत्तमाधिकार्यभावे 'प्राणो वाव सर्वेभ्यः' (कौण्ठरव्य) इति श्रुतिस्थसर्वशब्दस्य निरुपचरितसर्वार्थत्वाङ्गीकारे चेत्यपि अन्यथाशब्दार्थो ज्ञातव्यः। सूत्रे अक्षरेणेत्यनुषक्तपदस्यार्थमाह—परमात्मनेति । भेदेति। प्राणस्येति वर्तते । सर्वोत्तमद्वयायोगादिति भावः । एवं 'अन्यथा' श्रुतिस्थसर्वशब्दस्य सङ्कुचितार्थत्वे परमात्मानं च श्रियं च विनेतिवत्कतिपयाधिकारिणश्च विनेत्यपि वक्तुं शक्यत्वाद्विवक्षितसिद्ध्यनुपपत्तिरिति सूत्रखण्डवृत्त्यन्तरमपि भाष्याभिप्रेतं द्रष्टव्यम् । परिहारांशं व्याचष्टे—नेति । नोक्तदोषप्राप्तिरित्यर्थः । कुत इत्यतः कर्मणि घञन्तत्वमाश्रित्य यत उपदेशवदुपपद्यत इति हेत्वंशं व्याचष्टे—श्रुतीति। छन्दोगश्रुत्युक्तप्रकारेणैव श्रुत्यन्तरस्थसर्वशब्दस्य सङ्कोचोपपत्तेः। अत एव प्राणपरमयोः भेदोपपत्तेरित्यर्थः। तथाच द्वितीयपक्ष एवाङ्गीक्रियते । संकोचनियामकं तु श्रुतिवाक्यमेवेति भावः। किं तच्छ्रुत्युपदिष्टमित्यत आह—अन्येभ्य इति । स्वव्यतिरिक्तसर्वाधिकारिभ्य इत्यर्थः। 'तस्मात्' प्राणात्। हिः प्रसिद्धौ हेतौ वा। 'उपदिष्ट' उक्तं छन्दोगश्रुतौ। तस्मात् विष्णुव्यतिरिक्तसर्वार्थत्वं श्रुतेरिति वाक्यशेषः ॥

॥ इतीयदामननाधिकरणम् ॥ २१ ॥

॥ २२. व्यतिहाराधिकरणम् ॥

(१) नेति चेन्न—

सू—ॐ ॥ व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥ ॐ ॥ ३८ ॥

उक्तं प्राणात्परमात्मन उत्तमत्वं पूर्वोक्ताध्याहारेण ।

(२) 'एष तु वा अतिवदति' (छां. ७-१६.) इति विशिंषन्ति हि ।

॥ २२. व्यतिहाराधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे उपासनाधिकारिणः प्राणात्परमेश्वरस्योत्तमत्वं प्रसाध्यते। पूर्वपक्षयति—नेति ॥ छन्दोगश्रुतौ प्राणस्यैव सर्वोत्तमत्वमुक्तम्, न तु प्राणात्परमात्मनः। न च वाच्यं सत्यपदोदितस्य विष्णोः प्राणादाधिक्यमुक्तमिति। कुतो? यतो भूतग्रामवत्प्रश्नप्रतिवचनरूपप्रकरणभेदकल्पकं न, यतश्च 'एष तु वा अतिवदति। यः सत्येनातिवदति' इत्युक्तम्, सत्यत्वं प्राणविशेषणमेव न विष्णुविशेषणं, अत इत्यर्थः। पूर्वपक्षं प्रतिषेधति—नेति। प्रश्नादिरूपप्रकरणभेदकल्पकाभावात् सत्यत्वस्य प्राणविशेषणतया विष्णुविशेषणत्वाभावात् न प्राणाद्विष्णोरुत्तमत्वमुक्तमित्यर्थः। कुतो नेत्यतः सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—व्यतिहार इति। यतश्छान्दोग्ये 'पूर्वोक्ताध्याहारेण' पूर्वेषु नामादिप्रकरणेषु 'अस्ति भगवो नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति, तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति' (छा. ७-१-५.) 'वाग्वाव नाम्नो भूयसी' (छा. ७-२-१.) इत्युक्तवाक्यसदृशस्य 'अस्ति भगवः प्राणाद्भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति सत्यं वाव प्राणाद्भूयः' इत्येवंरूपस्य प्रश्नप्रतिवचनरूपवाक्यस्याध्याहारेण प्रकरणभेदकल्पनया सत्यस्य विष्णोः प्राणादुत्तमत्वमुक्तं अतो नेति योजना। अनेन यतः इतरवत् 'व्यतिहारः' अध्याहार इति हेत्वंशो व्याख्यातः। श्रुतौ 'भगवो' भगवन्निति नारदकर्तृकप्रश्नस्य 'सत्यं वाव' इति सनत्कुमारकर्तृकं प्रतिवचनम् ॥

(२) नन्वध्याहारे कारणाभाव इत्यतस्तत्र हेतुत्वेन विशिंषन्तीत्यंशं व्याचष्टे—एष तु वा अतिवदतीति ॥ विशिंषन्ति हीति। छान्दोग्ये 'स वा

(३) यथेतरेषु विशेषणम् ।

एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवति । तं चेद्ब्रूयुरतिवाद्यसीति । अतिवाद्यस्मीति ब्रूयात् । नापह्नुवीत' (छा. ७-१५.) इति प्राणवादिनोऽतिशयितवस्तुवादित्वेनातिवादित्वमुक्तम् । ततश्च 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इति सत्याख्यवस्तुवादिनोऽप्यतिवादित्वमुच्यते । तत्र प्राणातिवादिनः सकाशात्सत्यातिवादी तुशब्देन विशेष्यते । तथाच 'हि' यस्माच्छन्दोगाः प्राणातिवादिनः सकाशात्सत्यातिवादिनं 'विशिंषन्ति' अतिशयितवस्तुवादित्वविशेषणयुक्ततया आमनन्ति । एवं सत्यवादिनं विशिंषन्तः प्राणात्सत्यं विशिंषन्ति । तेन ज्ञायते अन्योऽसावन्योऽसाविति । तस्मात् प्रकरणभेदकसद्भावात्प्राणप्रकरणात्परस्तात् 'एष तु वा' इत्यतः प्राक् 'अस्ति भगवः' इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनाध्याहारः कार्य इत्यर्थः । स एषोऽधिकारी एवं शृण्वान एवं विजानन्नेवं ध्यायन्नेवं पश्यन् 'अतिवादी' अतिशयितं उत्तमं मुख्यप्राणाख्यं वस्तु वदतीत्यतिवादी भवति 'तं' प्राणातिवादिनं प्रति यदि त्वमतिवाद्यसीत्यन्ये ब्रूयुः, तदा सत्यमतिवाद्यस्मीति ब्रूयात् 'नापह्नुवीतैव' नैवापनीयेतेत्यर्थः । योऽधिकारी सन् निर्दोषश्चासौ यो नियामकश्चेति सत्यो विष्णुस्तेनातिवदति तमतिवदति एष एव तु प्राणातिवाद्यपेक्षया विशेषेणातिवदति अतिशयितमुत्तमं वस्तु वदतीत्यर्थः ॥

(३) ननु कथमिदं विशेषणं प्रकरणभेदकं, येन प्रश्नाद्यध्याहारं प्रतिपद्येमहीत्यतः तदुत्तरत्वेनापि इतरवदित्यंशं व्याचष्टे—यथेति ॥ 'इतरेषु' वागादिषु । प्रयुक्तमिति शेषः । 'वाग्वा व नाम्नो भूयसी' इत्यादिकं विशेषणं प्रकरणभेदकमित्यर्थः । वाचो नामाधिक्यरूपातिशयाभिधायकत्वादिति भावः । तथैतदपीति वाक्यशेषः । यस्सत्येनातिवदति स तु प्राणातिवादिनोऽप्यतिशयितं वस्तु विशेषेण वदतीति वचनमुखेन प्राणात्सत्यस्य आधिक्यवाचकत्वादिति भावः । अनेनेनरवदित्यस्य विशिंषन्ति हीत्यनेनापि सम्बन्धः सूचितः । अनेन न विष्णोः प्राणादुत्तमत्वाभावः, यतस्तच्छ्रुत्युपदिष्टं, न च प्रश्नाद्यभावात्प्राणपरैव श्रुतिः, यत इतरवत्प्रकरणान्तरवत्प्रश्नाद्यध्याहारः कर्तुं शक्यः । न चात्र कारणाभावः । हि यतः छन्दोगाः इतरवद्विशिंषन्ति 'वाग्वाव नाम्नो भूयसी' इत्यादिना नामादितो वागा-

(४) उत्तमत्वं हि देवानां मुक्तावपि हि मानवात् ।
तेभ्यः प्राणस्य तस्माच्च नित्यमुक्तस्य वै हरेः ॥
इति बृहत्तन्त्रे ॥ ३८ ॥

॥ इति व्यतिहाराधिकरणम् ॥ २२ ॥

॥ २३. सत्याधिकरणम् ॥

(१) कृतिर्निष्ठा ज्ञानमित्यादीनां भेदाद्बहव उत्तमा इति चेत्—

दिकमिव 'एष तु वा इति' तुशब्देन प्राणात्सत्यं विशिंषन्त्यत इति सूत्रार्थ उक्तो भवति ॥

(४) उक्तार्थे हिशब्दसूचितां स्मृतिं चाह—उत्तमत्वमिति ॥ 'देवानां' नामादिदेवानां 'मानवात्' मनुष्योत्तमादिति । उपलक्षणम् । मुक्तावप्युत्तमत्वमस्ति किमु संसारे इत्यर्थः । 'तेभ्यो' देवेभ्यः 'प्राणस्य' मुख्यवायोः 'तस्मात्' प्राणात् । चस्त्वर्थः । नित्यमुक्तस्येति हेतुगर्भम् । हरेरुत्तमत्वमिति सम्बन्धः । बृहत्तन्त्र इत्यस्योक्तमिति पूर्ववाक्येनान्वयः ॥

॥ इति व्यतिहाराधिकरणम् ॥ २२ ॥

॥ २३. सत्याधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे प्राणाद्विष्णोरेवोत्तमत्वं साध्यते । पूर्वपक्षयति—कृतिरिति ॥ बहव इत्यनन्तरं अपीति, इत्यादीनामित्यनन्तरं उक्तत्वादिति च शेषः । तथाच न केवलं प्राणात्सत्यपदोक्तो विष्णुरेवोत्तमः, किन्तु बहवोऽप्युत्तमास्सन्ति । कुतः ? कृतिः निष्ठा ज्ञानमित्यादिशब्दवाच्यानां बहूनां सत्यादुपर्युक्तत्वादित्यर्थः । आदिपदेन सत्यं विज्ञानं मतिः श्रद्धा सुखं भूमा अहङ्कारः आत्मेति शब्दवाच्या गृह्यन्ते । ननु विज्ञानादीनां सत्येनान्योन्यं चाभेदान्न बहूनामुत्तमत्वं, किन्त्वेकस्यैवेत्यत आह—भेदादिति । सत्येनान्योन्यं चेति शेषः । बहव इति । प्राणादुत्तमा बहव एव स्युः, नत्वेकः सत्यपदोदितो विष्णुरित्यर्थः । तत्त्वप्रदीपे तु सत्यस्य परमात्मत्वे सत्यादीनां भेदात्परमात्मनोऽपि बहव उत्तमाः स्युरिति पूर्वपक्षो दर्शितः । यद्यपि छान्दोग्ये सत्यादनन्तरं विज्ञानं मतिः श्रद्धा निष्ठा कृतिः सुखं भूमा

(२) न,

सू—ॐ ॥ सैव हि सत्यादयः ॥ ॐ ॥ ३९ ॥

सत्यादिगुणास्तस्या एव परदेवतायाः स्वरूपभूताः ।

अहङ्कार आत्मेति क्रमो, न तु कृत्यादित्वेन। तथापि सूत्रे अक्षरस्य प्रकृतत्वात् तदिति वक्तव्ये श्रुतिस्थकृत्यादिशब्दानुसारेण सेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्तदनुसारेणात्र कृत्यादित्वेनोक्तिः। न चैवं सत्यादित्वेनोक्तिस्स्यादिति वाच्यम्। 'सत्यं पूर्णं कृतिः पूर्णा निष्ठा पूर्णा श्रद्धा पूर्णा' ( ) इत्यादिश्रुत्यन्तरानुरोधेन सत्यादनन्तरं कृतिर्निष्ठेति क्रमेण निर्देशात्। तत्त्वप्रदीपे तु लक्ष्मीरपि सत्यादिगुणकत्वात्सत्यादिपदैरुच्यते। तथाच तद्विवक्षया सैवेति स्त्रीलिङ्गशब्दप्रयोग इत्युक्तम्। तथा स्त्रीलिङ्गोक्त्या कृतिर्निष्ठेत्यादिशब्दवाच्यत्वं विष्णोरुचितमिति चोक्तम् ॥

(२) पूर्वपक्षं प्रतिषेधति—नेति ॥ न प्राणादधिकाः बहव इति युक्तमित्यर्थः। तत्त्वप्रदीपदिशा तु न तु परमात्मनोऽपि बहव उत्तमाः शङ्क्या इत्यर्थः। एवं प्रतिज्ञां बहिरेव प्रदर्श्य कुतो नेत्यतः तत्र हेतुत्वेन सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—सैवेति। 'हि' यस्मात्सत्यादयोऽहङ्कारान्ताः 'सा' अक्षरशब्देन प्रकृता ईश्वराख्या परदेवतैव, न तु ततो भिन्नाः तस्मादित्यर्थः। तस्या एवेति। अक्षरशब्देन प्रकृताया एवेत्यर्थः। सत्यादयः आत्मान्ताः सा परदेवतैवेति व्याख्यातव्ये सत्यादयो गुणाः तस्या एव स्वरूपभूता इति व्याख्यानं सत्यादिशब्दवाच्यानां भेदनिराकरणेन अभेदसाधनार्थम्। अनेन कथमभेदसिद्धिरिति चेदित्थं—'सत्यं भगवो विजिज्ञासे' (छा. ७-१६.) इति नारदस्य सत्याख्यस्य विष्णोः गुणजिज्ञासायां सनत्कुमारेण 'यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजानन् सत्यं वदति' (छा. ७-१७.) इति वाक्यशेषेण सत्याख्यविष्णुगुणत्वेन तदविनाभूतज्ञानस्योक्तत्वात्, तथोत्तरत्रापि तत्तद्गुणजिज्ञासायां तत्तदविनाभूतसत्यादीनामेवोक्तत्वादभेदसिद्धेः। अन्यथा सत्यादिजिज्ञासायां विज्ञानादिकथनस्यासङ्गतत्वापातात् ॥

(३) ब्रह्मतर्के च ।

नामादिप्राणपर्यन्तात् यो हि सत्यादिरूपवान् ।
तस्मै नमो भगवते विष्णवे सर्वजिष्णवे ॥ इति ॥

(४) सत्याद्या अहमात्मान्ता यद्गुणास्समुदीरिताः ।
तस्मै नमो भगवते यस्मादेव विमुच्यते ॥
इति चाध्यात्मे ॥ ३९ ॥

॥ इति सत्याधिकरणम् ॥ २३ ॥

---

(३) गुणत्वयुक्तिसिद्धाभेदरूपार्थे हिशब्दसूचितां स्मृतिं चाह—ब्रह्मतर्के चेति ॥ न केवलं सूत्र इति चार्थः। यो नामादिप्राणपर्यन्तात् अधिकारिजातात् 'अधि' उपरि 'सत्यादिरूपवान्' सत्यादिशब्दवाच्यगुणवानुक्तः, गुणस्वरूपतयोक्तः, तस्मै भगवते 'सर्वजिष्णवे' सर्वजयशीलाय विष्णवे नम इत्यन्वयः। 'नामादिप्राणपर्यन्ताद्यो हि सत्यादिरूपवान्' इति पाठे उपरिश्रुत इति आधिक्येनेति वा शेषः। हिः प्रसिद्धौ ॥

(४) नन्वस्तु भूमान्तानां भगवद्गुणोक्त्या तेनाभेदः, न त्वहङ्कारात्मनोः, तयोरभेदानुक्तेरित्यत आह—सत्याद्या इति॥ सत्यविज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृतिसुखभूमान इत्यर्थः। 'अहमात्मान्ताः' बहुव्रीहिः । अहङ्कारात्मान्ताः शब्दाः 'यद्गुणाः' यस्य परस्य गुणस्य वाचकाः समुदीरिताः प्रमाणे तस्मै भगवते नम इत्यर्थः। अहङ्कारात्मनोः सत्यादाविव गुणप्रश्नप्रतिवचनपूर्वकमभेदानुक्तावपि अस्त्येव भगवत्स्वरूपत्वमित्यत्र हेतुर्यस्मादिति। यस्मादहङ्कारात्मनोः ज्ञानात् यस्मात् 'सवा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स्वराट् भवति' (छा. ७-१२-४.) इति वाक्यशेषे बन्धाद्विमुच्यत इत्युक्तम् , तस्मात्तयोस्तत्स्वरूपत्वमित्यर्थः। श्रुतावात्मशब्दो विष्णुपरः, तस्मिन् रत्यादिमान् 'स्वराट्' स्वतन्त्रो बन्धरहित इत्यर्थः। इति ब्रह्मतर्के इति चाध्यात्म इत्युभयत्राप्युक्तमिति शेषः। अनयोः अतस्सत्यादय इति पूर्वेणान्वयः ॥

॥ इति सत्याधिकरणम् ॥ २३ ॥

॥ २४. कामाधिकरणम् ॥

(१) प्रकृतेरपि जन्मादेः संसारप्राप्तेः किमिति नामादिष्वपाठ इति ।

(२) अत्रोच्यते—

सू—ॐ ॥ कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ॐ ॥ ४० ॥

॥ २४. कामाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे श्रिय उपासनानधिकारित्वं साध्यते। पूर्वपक्षयति—प्रकृतेरिति॥ न केवलं प्राणादेः किन्तु चित्प्रकृतेर्लक्ष्म्या अपि उपासनाधिकारोऽस्त्येवेति प्रतिज्ञायां हेतुमाह—संसारेति। 'प्राप्तेः' सिद्धेः। साधुत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। नन्वसिद्धः संसार इत्यत आह—जन्मादेरिति। सीतारुक्मिण्यादिरूपेण जन्ममरणादेर्दर्शनात्। 'यतः प्रसूता' (महा. १.) इत्यादिश्रुतेश्चेत्यर्थः। अधिकारसिद्धेः फलमाह—किमिति। कस्माद्धेतोरित्यर्थः। नामादिषु मध्ये। किमिति। किं निमित्तः 'अपाठो' पाठाभावः किंप्रयुक्त इत्यर्थः। किन्तु तदध्याहारः। तत्पाठोऽध्याहर्तव्य एवेत्यर्थः। स च भवन् प्राणादुपरि एव भवेत्, तथाच नाधिकारिणां प्राणावसानत्वमिति भावः।

(२) सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—अत्रेति। अत्रास्मिन् पूर्वपक्षे सिद्धान्त उच्यते सूत्रकृतेत्यर्थः। सूत्रं पठति—कामादिति। अत्र कामादित्येत्स्वकामपरतया व्याख्याति—स्वेच्छयेति। सौत्रचशब्दस्य कामाच्चेत्यन्वयमभिप्रेत्यार्थमाह—एवेति। न कर्मत इत्यर्थः। अनेनेन्द्रादिवज्जननादिकं निरस्तं भवति। तत्रेत्यनन्तरं शेषं दर्शयन् तदर्थमाह— मूलेति। मूलरूपेण 'मूलस्थाने' वैकुण्ठादौ भगवत्समीपे स्थितेत्यर्थः। अनेन प्रकृतेः इतरजननवत् मुख्यजननादिर्निरस्तो भवति। चशब्दस्येतरत्र चेत्यपि सम्बन्धं समुच्चयार्थत्वं चाभिप्रेत्य इतरत्रेत्यस्यार्थमाह—अन्यत्र चेति। भूम्यादावपीत्यर्थः। सूत्रे इतरत्रेत्यनन्तरमध्याहार्यं दर्शयति—अवतारेति। बहुवचनमाद्यर्थे। अवतारादि करोतीत्यर्थः। 'अवतारो' जनप्रत्यक्षविषयता। आदिपदेनैतदविषयत्वरूपा मृतिर्गृह्यते। यद्वा—अवतीर्यमाणसीतारुक्मिण्यादि-

स्वेच्छयैव मूलस्थाने स्थिताऽन्यत्रचावतारान् करोतीश्वरेच्छानुसारेण।

(३) 'सर्वायतना सर्वकाला सर्वेच्छा सर्वज्ञा न बद्धा बन्धिका सैषा प्रकृतिरविकृतिः' इति वत्सश्रुतेः ।

(४) नामादयस्तु बद्धत्वान्मोचकत्वात्परोऽपि च ।
उभयोरप्यभावेन यथाऽव्यक्तं न तूदितम् ॥

रूपबाहुळ्याद्बहुवचनम्। मरणादेरुपलक्षणमेतत्। 'करोति' प्राप्नोति। अनेन जननादेरवतारादिविषयत्वेनान्यथासिद्धिरुक्ता भवति। कामादित्य-स्येशकामादित्यप्यर्थमाह—ईश्वरेति। अनेन प्रकृतेःस्वातन्त्र्यशङ्का निरस्ता भवति। अत्रेश्वरेच्छानुसारेण वर्तमानया स्वेच्छयैव मूलस्थाने स्थितेन तेन सहैवान्यत्र च तेन सहावतारान् करोतीति तत्त्वप्रदीपोक्तार्थविशेषो बोध्यः। करोतीत्यस्य प्रकृतिरिति विपरिणतेन सम्बन्धः ॥

(३) मूलरूपेण भगवत्समीपे स्थिता स्वेच्छयैवावतारान् करोतीत्ये-तत्कुतः इत्यतः तत्र हेतुत्वेन आयतनादिभ्य इत्यंशं व्याचष्टे—सर्वायत-नेति ॥ सर्वं जगदायतनमाश्रयो यस्यास्सा तथोक्ता। सर्वः कालः आश्रयो यस्याः सा तथोक्ता। आभ्यां देशकालानन्त्यमुच्यते। सर्वमिच्छाधीनं यस्यास्सा 'सर्वेच्छा' सर्वं जानातीति 'सर्वज्ञा' सर्वावस्थेति पाठे सर्व-जनस्य सर्वाऽपि जाग्रदाद्यवस्था यस्याः सा तथोक्तेत्यर्थः। तत्त्वप्रदीपे तु सर्वः पूर्णो विष्णुस्तस्यायतनमेवास्या आयतनं, तत्काल एव कालः तस्मा-देव च इच्छा चेत्यर्थः उक्तः। स्वयं क्वचिदपि न बद्धा बन्धिका च सर्व-जीवानां 'अविकृतिः' विकाररहिता। अचेतनप्रकृतिव्यावृत्त्यर्थमिदं विशे-षणम्। सर्वेच्छा सर्वज्ञेत्येतच्च न व्यावर्तकं, जडेऽपि ज्ञानेच्छोपादानत्वेन तथोक्तिसम्भवात्। या एवंभूता सैषा चित्प्रकृतिरिति श्रुत्यर्थः। इति वत्स-श्रुतेरित्यनेन आयतनादिभ्य इति सौत्रपदस्य भावप्रधानगर्भितस्य सर्वाय-तनत्वादिबोधक श्रुतेरित्यर्थ उक्तो भवति। सूत्रे बहुवचनं तु श्रुतिप्रतिपाद्य-बहुत्वाद्युक्तमिति भावः ॥

(४) नन्वेवं प्रकृतेरसंसारित्वेनानधिकारित्वेऽपि कुतः छन्दोगश्रुतौ नामादिष्वपाठः, भगवदुक्तिवत्तारतम्यकथनावसरे तदुक्तेरावश्यकत्वात्। अन्यथा प्रकृतेरभावप्रसङ्गादित्यतः सूत्रचशब्दसूचितां स्मृतिमाह—नामा-

श्रुतौ तथा जीवपरावुच्येते किञ्चनेतरत् ।

दयस्त्विति ॥ तुशब्दो विशेषार्थः। चशब्दोऽवधारणे। तथाच यथा छन्दोगश्रुतौ बद्धत्वान्निमित्तादेव नामवागादय उदिताः। मोचकत्वादेव परमात्माऽप्युदितः। उभयोर्बन्धमोचकत्वयोरभावेनैव 'अव्यक्तं' श्रीतत्त्वं 'नोदितं' नोक्तं, न तु तस्या अभावान्निमित्तात्। तथा 'द्वा सुपर्णा' (मु. ३-१.) इति श्रुतौ 'स्वाद्वत्ति' इत्युक्तात्कर्मबद्धत्वात् 'सखाया' उपकार्योपकारिणावित्यनेनोक्तात् मोचकत्वादेव जीवपरमात्मानावेवोच्येते। न तु ताभ्यां 'इतरत्' अन्यत्किञ्चिज्जडमुच्यते। अनेन बुद्धिजडपरतया व्याख्यानं निरस्तं भवति। यदा चैवमुक्तिः तदा श्रुतौ

ईश्वरः प्रकृतिर्जीवो जडं चेति चतुष्टयम्।
पदार्थानां समुद्दिष्टम् . . . . ॥

इति बृहदारण्यकभाष्योदाहृतप्रमाणोक्ततत्त्वचतुष्टयमध्ये ईश्वरजीवाख्यं तत्त्वद्वयमेवोक्तं ज्ञातव्यं, न तु जडाभाव इत्यर्थः। तत्त्वप्रदीपे तु—बद्धत्वमोचकत्वयोरुभयोरभावेन यथा येन प्रकारेण योजनायामव्यक्तं नैवोदितं छन्दोगश्रुतौ, तथा तस्मिन्नेव योजनाप्रकारे प्राणपर्यन्तो जीवराशिः सत्यादिगुणकः परमेश्वरश्चैवोच्यते, न त्वन्यत्किंचित्, अव्यक्तस्याबद्धत्वेन परतत्त्वेऽन्तर्भावात्। 'तदा' तस्मिन् पक्षे तत्त्वद्वयमेवोक्तमित्युक्त्वा, एवं च प्रकारान्तरेणापि श्रुतियोजनाऽस्तीति गम्यते। येन प्रकारेणाव्यक्तशब्दशब्दिता स्वरमणपरतन्त्रा अक्षतगुणगणलक्षणा सा महालक्ष्मीरत्र संलक्ष्यते। स्वयं च सूत्रं 'सैव हि सत्यादयः' (३-३-३९) इति तदभिमुखमिव च प्रतिभाति। 'यथाऽव्यक्तं न तूदितम्' इत्यादिकमुदाहरद्भिरिह भट्टारकैश्च तां कटाक्षेण वीक्षमाणामभिप्रेक्षामहे। सा देवी प्रस्तुतैव भगवत्प्रस्तावे अनादिकालभगवत्सम्बन्धित्वादित्याह। भूमादिगुणत्वमुभयथा विष्णोरेवेति भूमा विष्णुरेवेत्युक्तं, पुरस्ताच्छ्रीगुणेषूदितेष्वपि सत्यादिषु तेषां भूमा विष्णुरेवेत्यर्थः। न हि भगवतोऽन्यत्र सत्यज्ञानादीनां परिपूर्तिः। न च 'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्यादिना सर्वस्वातन्त्र्यादिधर्मोपपत्तिरन्यत्रेत्यादि तत्रैवावेदितम्। अन्तराले अनुक्तिपक्षेऽपि नोपासनीया सेति मा भूच्छङ्का इत्युपासनापादे प्रस्तौति देवीम्। प्राणप्रस्तुतिः प्राणादुपरि सहैव भगवता मुमुक्षूणां अभिध्यातव्येति। नामादि-

नोच्यते च तदा तत्त्वद्वयं वै समुदाहृतम् ॥
इति ब्रह्मतर्के ॥ ४० ॥

प्राणपर्यन्तानामपि भूतानामुत्तरोत्तरतो विशेषादुपास्तिपूजादिकं विवक्षितम्, किं पुनरखिलेश्वरस्य अतिप्रियतमाया विरिञ्चमुखनिखिलसुरवरपुरस्सरसज्जनसन्ततसेव्याया देव्या इति विशेषार्थ उक्तः। अत्र तत्त्वप्रदीपपक्षे स्मृतिगतस्य श्रुताविव्यस्य नावृत्तिः। टीकाकृत्पक्षे तु आवृत्तिः यथातथाशब्दयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावसूचकत्वम्। तत्त्वप्रदीपपक्षे तु प्रकारसमर्पकत्वम्। टीकाकृत्पक्षेऽस्याः स्मृतेः प्राकृतिकजडाभावशङ्कानिवारकत्वम्। तत्त्वप्रदीपपक्षे तु बन्धमोचकत्वान्यप्रकारेण परापरत्वरूपेण अव्यक्तपरतयाऽपि छन्दोगश्रुतियोजनाप्रदर्शकत्वमिति विशेषो ज्ञातव्यः। महालक्ष्मीः 'अत्र' छन्दोगश्रुतौ 'संलक्ष्यते' प्रतिपाद्यतयाऽभिप्रेयते इत्यर्थः। 'तदभिमुखं' लक्ष्म्यभिमुखं तत्परमिवेत्यर्थः, भट्टारकैः श्रीमदाचार्यराजैः सा देवीत्यादिना सा देवी सत्यादय इति सूत्रस्य अर्थान्तरमुक्तम्। 'प्रस्तावे' प्रकरणे 'प्रस्तुता' प्रकृतैवेत्यर्थः। 'इत्याह' उपस्थितेरिति सूत्रकृत्। प्रकृतिपुरुषयोः साम्यशङ्कां वारयति—भूमादीति। आदिशब्देन अहमात्मनोः ग्रहणं 'उभयथा' सम्प्रसादादध्युपदेशाच्च। 'सत्यादिषु' मत्यादिरूपश्रीगुणेषूदितेष्वपीत्यन्वयः। 'तेषां' तैः 'भूमा' पूर्ण इत्यर्थः। तैरेव भूमाधिकरणे 'अन्तराले' प्राणपरमात्मनोर्मध्ये बन्धमोचकत्वविवक्षया श्रुत्यनुक्तिपक्षेऽपि प्रस्तौति देवीं सत्यादिशब्दैः सूत्रकृदित्यर्थः। 'मुमुक्षूणां' मुमुक्षुभिः अभिध्यातव्या देवीति हेतोः प्राणप्रस्तुतिरित्यन्वयः। देव्याः पूजादिकं विवक्षितमिति किमु वक्तव्यमित्यर्थः। अनेन—चित्प्रकृतिरुपासनाधिकारिणी न भवति, तत्साधकसंसारित्वशून्यत्वात्। न च जननादिदर्शनश्रुतिविरोधाद्धेतोरसिद्धिः। यतश्च 'इतरत्र' भूम्यादावप्यवतारान् करोति। अतो जननादिदर्शनस्यावतारविषयत्वेन विरोधाभावादिति भावः। न च लोकसिद्धजन्माद्येव किं न स्यादिति शङ्क्यम्। यतस्सा तत्र मूलस्थाने मूलरूपेण भगवत्समीपे स्थिता। न च तादृशानामपीन्द्रादीनामर्जुनादिरूपेण उत्पत्तेर्दर्शनात् हेतोरप्रयोजकत्वं शङ्क्यम्। यतः सा 'कामात्' स्वेच्छयैव तत्र स्थिता न कर्मतोऽतः। न च स्वेच्छानुसारित्वे तस्याः स्वातन्त्र्यं

(५) सू—ॐ ॥ आदरादलोपः ॥ ॐ ॥ ४१ ॥

अबद्धत्वेऽपि भक्तिविशेषादेवोपासनाद्यलोपस्तस्या भवति ।

(६) यथा श्रीर्नित्यमुक्ताऽपि प्राप्तकामाऽपि सर्वदा ।
उपास्ते नित्यशो विष्णुमेवं भक्तो हरेर्भवेत् ॥
इति बृहत्तन्त्रे ॥ ४१ ॥

शङ्क्यम् । यतः सा 'कामात्' ईश्वरेच्छामनुसृत्यैवावतारादि करोति, न स्वेच्छामात्रादतः । न च मूलरूपेण भगवत्समीपे स्थिता इतरत्र स्वेच्छयैवावतारादि करोतीति विशिष्टहेतोरसिद्धिरिति वाच्यम् । 'आयतनादिभ्यः' सर्वायतनत्वादिप्रतिपादकश्रुतेरेवेति सूत्रार्थ उक्तो भवति ॥

(५) ननु रमाया असंसारित्वे कृतकृत्यत्वेन भगवदुपासनाद्यभावस्स्यात् । न चासौ युक्तः ।

यदर्चितं ब्रह्म भवादिभिः सुरैः
श्रिया च देव्या मुनिभिश्च सात्वतैः ।
तुलसीभिरीशमभ्यर्चति . . .

इत्यादिप्रमाणविरुद्धत्वात् । अत्रार्चितमुपासितं पूजितं चेत्युक्तेरित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठति—आदरादिति ॥ अत्र पूर्वसूत्राच्चोऽनुवर्तते । स चाप्यर्थ इति भावेन सूत्रं व्याचष्टे—अबद्धत्वेऽपीति । यद्यपि श्रीरबद्धा अत एव कृतकृत्या च, तथापीत्यर्थः । आदरशब्दस्य 'आदरो भजनं भक्तिर्बहुमानं च सेवनम्' इत्यभिधानसिद्धमर्थमाह—भक्तीति । निरुपाधिकसर्वातिशयितभक्तिवशादित्यर्थः । अलोप इत्येतत्प्रतियोग्युक्तिपूर्वकं व्याचष्टे—उपासनादीति । आदिपदेन पूजोच्यते । सूत्रेऽध्याहारात्प्रकरणाद्वा लब्धं धर्मिपदमाह—तस्या इति । प्रकृतेरित्यर्थः ॥

(६) अत्रार्थे स्मृतिं चाह—यथेति ॥ 'प्राप्तकामा' लब्धेष्टा कृतकृत्याऽपीति यावत् । विशेषणद्वयसमुच्चयेऽपिशब्दौ । 'नित्यशः' सर्वदा 'एवं' तथा हरेर्भक्तोऽन्योऽपीति शेषः । एवमित्यावर्तते । तस्य 'एवं भवेत्' निरुपाधिकभक्त्या हरेरुपासको भवेदित्यर्थः ॥

(७) सू—ॐ ॥ उपस्थितेस्तद्वचनात् ॥ ॐ ॥ ४२ ॥

अनादिकाले भगवत्सम्बन्धित्वाद्युज्यते च नित्यमुक्तत्वं तस्याः।

(८) 'द्वावेतावनादिनित्यावनादियुक्तौ नित्यमुक्तावनादिकृतौ नित्यकृतौ योऽयं परमो या च प्रकृती रमते ह्यस्यां परमो रमते ह्यस्मिन् प्रकृतिः स्वस्मिन् हि रमते परमो न स्वस्मिन् प्रकृतिरत

---

(७) ननु न रमायाः नित्यमुक्तत्वं युक्तं, कारणाभावात्। न च स्वत एव तत्। तस्या अस्वतन्त्रत्वादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठति—उपस्थितेरिति॥ अत्रोपस्थितिर्नाम समीपे स्थितिः। भक्तिकर्मत्वेन प्रकृतत्वादीशस्येति लभ्यते। सा च सर्वकाले विवक्षिता। तस्याः नित्यावियोगित्वादिति भावेनोपस्थितेरित्येतद्व्याचष्टे—अनादीति। अनाद्यनन्तकाले भगवद्विनाभूतत्वादित्यर्थः। भगवत्सम्बन्धित्वादित्यस्य भगवत्प्रसाद्यत्वादित्यप्यर्थः। अनेन नित्यमुक्तत्वे भगवत्प्रसादाख्यकारणमुक्तं भवति। सूत्रेऽध्याहार्यं प्रतिज्ञावाक्यं दर्शयति—युज्यते चेति। चोऽवधारणे। युज्यते इत्यस्य कर्त्राकांक्षायां तत्कर्तृत्वेन तद्वचनादित्यत्र तदिति व्यस्तपदेन बोध्यं दर्शयति—नित्यमुक्तत्वमिति। कस्या इत्याकांक्षायां प्रकरणलब्धं धर्मिणं दर्शयति—तस्या इति। श्रिय इत्यर्थः॥

(८) ननु उपस्थितिः कुतः सिद्धेत्यतस्तत्र हेतुत्वेन तद्वचनादित्येतद्व्याचष्टे—द्वाविति॥ या प्रकृतिर्यश्चायं परमः तौ द्वौ 'अनादिनित्यौ' देहतोऽपि 'अनादियुक्तौ' अनादिकालतः सम्बद्धौ 'नित्यमुक्तौ' अनन्तकालदुःखासम्बन्धौ 'अनादिकृतौ' नित्यकृतौ सर्वकाले पूर्णावित्यर्थः। विष्णोः परमशब्दवाच्यत्वे निमित्तमाह—रमत इति। 'अस्यां' प्रकृतौ 'अस्मिन्' परमे। तर्ह्युभयोः साम्यमित्यत आह—स्वस्मिन्निति। श्रियां रममाणोऽपि तत्स्थे स्वस्मिन् रमत इत्यर्थः। 'रमायां रममाणोऽपि तत्स्थेनैव श्रियाऽऽत्मना। रमते' इत्यैतरेयभाष्योक्तेः। यत एवमत एनं विष्णुं परम इत्याहुःस्वरमणेन मायाः परत्वात् परमशब्दवाच्य इत्यर्थः। इति गौपवनश्रुतिवचनादिति। अस्य सिद्धादिति शेषेण भगवत्संबन्धित्वादित्यनेनान्वयः। अनेन सूत्रे तद्वचनात् सिद्धादुपस्थितेरित्यन्वयः।

एनमाहुः परम इति' इति गौपवनश्रुतिवचनात् ॥ ४२ ॥

॥ इति कामाधिकरणम् ॥ २४ ॥

॥ २५. निर्धारणाधिकरणम् ॥

(१) दर्शनार्थं ह्युपासनं तच्च श्रवणादेरेव भवति, अतः किमर्थमिति ।

(२) अत्रोच्यते—

सू—ॐ ॥ तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ॐ ॥ ४३ ॥

तद्वचनादित्यस्य च तस्यां श्रुतौ तस्याः उपस्थितेः वचनात् उक्तेरित्यर्थं उक्तो भवति ॥

॥ इति कामाधिकरणम् ॥ २४ ॥

॥ २५. निर्धारणाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे श्रवणमननिदिध्यासनरूपस्य समस्तस्याप्युपासनस्य कर्तव्यत्वं समर्थ्यते। पूर्वपक्षयति—दर्शनार्थमिति ॥ 'हि' यतः 'उपासनं' ध्यानं ब्रह्मदर्शनार्थमेव, न तु प्रयोजनान्तरार्थं, तस्यादर्शनात्, अनिष्टत्वाच्च। 'तच्च' दर्शनं उपासनान्तर्गत 'श्रवणादेः' श्रवणमननाभ्यामेव 'भवति' भविष्यति। अतः किमर्थं समस्तोपासनमित्यर्थः। एवं 'हि' यतः तच्चोपासनमेव हरेः 'दर्शनार्थं' तत्प्रयोजनकं, न तु श्रवणाद्यपीति 'भवति' इष्यते, अतः 'श्रवणादेः' श्रवणमननयोः किमर्थं उपासनमनुष्ठानमित्यपि तत्त्वप्रदीपदिशा व्याख्येयम् ॥

(२) अथ सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे—अत्रेति ॥ सूत्रं पठति—तन्निर्धारणेति । अत्र ध्यानस्य दर्शनार्थं अवश्यकर्तव्यतासमर्थनाय तन्निर्धारणार्थनियमः तद्दृष्टेः पृथक्फलं इत्ययमंशः प्रवृत्तः। तत्र तन्निर्धारणं च अर्थनियमश्चेति द्वन्द्वः, छन्दःकल्पत्वात् एकवद्भावेऽपि नपुंसकत्वाभावः । यद्वा—तन्निर्धारणेन सहितोऽर्थनियम इति मध्यमपदलोपी समासः। प्रथमतच्छब्दः इयदामननात्, सैवेत्यत्र प्रकृतपरापरतत्त्वपरः भावप्रधानो वा । द्वितीयस्तु सैव हीति प्रकृतब्रह्मपरः । फलमिति

तत्त्वनिश्चयो वेदार्थनियमश्च ब्रह्मदृष्टेः पृथगेव ।

(३) हिशब्देन 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ. ४-४-५.) इति श्रुतिं सूचयति ॥

(४) श्रवणादिफलं चाज्ञानविपर्ययादिदर्शनप्रतिबन्धनिवृत्तिः ।

तद्दृष्टेरिति चावर्तते। हिः हेतावित्याशयेन तमंशं व्याचष्टे—तत्त्वेति । परापरतत्त्वज्ञानमित्यर्थः। 'वेदार्थनियमः' अयमेव वेदार्थो नान्य इति निर्णय इत्यर्थः। फलमित्यत्रान्वीयते। तद्दृष्टेरित्यस्यार्थो—ब्रह्मदृष्टेरिति। भगवद्दर्शनादित्यर्थः। फलादिति विपरिणामेनात्रापि सम्बध्यते। ध्यानफलादिति तदर्थः। पृथगिति सावधारणमित्याह—पृथगेवेति । एवेत्यनन्तरं फलमिति सम्बध्यते । अतो दर्शनार्थं ध्यानं कर्तव्यमिति वाक्यशेषः। तत्त्वप्रदीपे तु समस्तगुणसम्पूर्णो नारायण इत्ययमेव वेदार्थ इति ज्ञानं वेदार्थनियमः, इदं श्रवणफलम्। उपपन्न एवं भाव इति निश्चयः तत्त्वनिश्चयः, इदं मननफलमित्यभिहितम्। अस्मिन् पक्षे तत्त्वनिश्चयो वेदार्थनियम इति भाष्यपदद्वयं सौत्रपदद्वयस्य व्यत्यासेन व्याख्यानरूपमिति प्रतिभाति ॥

(३) ननु ध्यानादेव चेद्दर्शनं, किं तर्हि श्रवणमननाभ्यां प्रयोजनमित्याशङ्कानिरासाय सौत्रं हिशब्दं श्रुतिसूचकतया व्याचष्टे—हिशब्देनेति ॥ सूचयति सूत्रकारः। श्रुतिस्तु जिज्ञासानये व्याकृता। अत्र दर्शनार्थं ध्यानं, तदर्थं श्रवणमनने इति त्रितयस्याप्यङ्गाङ्गिभावेन विहितत्वात्समस्तमुपासनं कर्तव्यमिति भावः ॥

(४) ननु श्रुतोऽपि श्रवणादित्रितयसमुच्चयः कथमङ्गीकर्तुं शक्यते, ध्यानादेव दर्शनसम्भवात्। न च ज्ञानोपयोगितया श्रवणादेः कर्तव्यता। श्रवणादेः फलान्तरस्योक्तत्वादित्याशङ्कानिरासकं प्रतिबन्धः फलमित्यंशं व्याचष्टे—श्रवणादीति ॥ श्रवणादेः साक्षात्फलं चेत्यर्थः। आदिशब्देन मननं गृह्यते। अज्ञानेति। अज्ञानविपर्ययादिरूपं यद्दर्शनस्य प्रतिबन्धकं तन्निवृत्तिरित्यर्थः। आदिपदेन संशयो गृह्यते। तथाच तत्त्वनिर्णयो वेदार्थनियमः अपरोक्षज्ञानं चेति क्रमभावीति शब्दादिजन्यानीत्युत्तरभाविटीकारीत्या गुरूपदेशरूपशब्दप्रत्ययस्य श्रवणशब्दार्थत्वेन विवक्षितस्य तत्त्वनिर्णय-

(५) ब्रह्मतर्के च—

श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ ।

द्वाराऽज्ञाननिवर्तकत्वात् युक्त्यनुसन्धानात्मकमननस्य च वेदार्थनियम-द्वारा संशयविपर्ययनिवर्तकत्वेन प्रतिबन्धकनिवर्तकतया ध्यानफलकापरोक्ष-ज्ञानोपयोगित्वात्, ध्यानस्य च ज्ञानप्रतिबन्धकस्य दृढत्वाद्ध्यानादेव दर्शन-मिति टीकानुसारेण दृढप्रतिबन्धकस्य संशयस्यात्यन्तिकनिरासद्वारा तदुप-योगित्वात्, ज्ञानार्थिनः समस्तोपासनमपेक्षितमेवेति भावः। अनेन—'हि' यतः 'तन्निर्धाणार्थनियमः' तत्त्वनिश्चयो वेदार्थनियमश्चेत्येवंरूपं गुरूपदेशविषयवाक्यश्रवणयुक्त्यनुसन्धानात्मकमननफलं ध्यानफलात् 'तद्दृष्टेः' ब्रह्मदर्शनात्पृथक् ताभ्यां तद्दृष्टेरसिद्धेः, तद्दृष्टेरर्थे तद्ध्यानं कार्यम्। ननु ध्यानादेव चेद्दर्शनं, तर्हि श्रवणमननाभ्यां प्रयोजनाभावात् श्रवणादि-त्रयानुष्ठानं कुत इत्यतो—हीति। 'श्रोतव्यो मन्तव्यः' इत्यादिश्रुत्या ज्ञानार्थं त्रितयस्यापि विहितत्वादित्यर्थः। ननु श्रौतोऽपि त्रितयसमुच्चयः कथमङ्गीकर्तुं शक्यः, ध्यानादेव दर्शनसम्भवात्, श्रवणादेः फलान्तरस्यैव उक्तत्वाच्चेत्यतः—अप्रतिबन्धः फलमित्याह। यतस्तद्दृष्टेः 'अप्रतिबन्धः' प्रतिबन्धनिवृत्तिः तयोः श्रवणमननयोः साक्षात् फलं, तद्द्वारा ध्यानजन्य-ज्ञानं फलं अतः समुच्चयोऽङ्गीकार्य इति सूत्रार्थ उक्तो भवति॥

(५) श्रवणादेः प्रतिबन्धकनिवृत्तिद्वारा ज्ञानोपयोगित्वरूपोक्तार्थे स्मृतिं चाह—ब्रह्मतर्के चेति॥ उक्तमिति शेषः। न केवलं सूत्र इति चार्थः। किमुक्तमित्यतस्तत्पठति—श्रुत्वेति। 'श्रुत्वा' गुरूपदेशं प्राप्य तज्जन्यतत्त्व-ज्ञानद्वारा तदज्ञानं 'पराणुद्य' परिहृत्य 'मत्वा' ब्रह्मविषयकयुक्त्यनु-सन्धानात्मकमननं कृत्वा 'तत्संशयविपर्ययौ' संशयमिथ्याज्ञाने पराणुद्य, तथा 'ध्यात्वा' दृढप्रतिबन्धं च पराणुद्य ब्रह्मदर्शनं 'लभते' प्राप्नोती-त्यर्थः। यद्वा—श्रवणमनननिदिध्यासनानां क्रमेणाज्ञानविपर्ययसंशयनिवर्त-कत्वमत्रोच्यते। यथोक्तं तत्त्वप्रदीपे—तत्त्वनिश्चयवतोऽपि परोक्षात्कश्चि-त्संशयो भवति आ दृष्टेः। दर्शने तु कीदृशोऽपि न भवेत्। तदाह—

श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ ।
संशयं च पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनम्॥ इति॥

संशयं च पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनम् ॥ इति ॥ ४३ ॥

॥ इति निर्धारणाधिकरणम् ॥ २५ ॥

॥ २६. प्रदानाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ॥ प्रदानवदेव हि तदुक्तम् ॥ ॐ ॥४४॥

ननु—

अथ वा सततं शास्त्रविमर्शो न भविष्यति ।
विष्णुशास्त्रावमर्शनं, एकमन्यद्धरेर्ध्यानम् ॥

इति च । तन्त्रसारे श्रवणादिरूपशास्त्रावमर्शस्य साक्षादपरोक्षज्ञानसाधनत्वोक्तेरत्र प्रतिबन्धकनिवर्तकतया ध्यानाङ्गतया अपरोक्षज्ञानोपयोगित्वोक्तौ तद्विरोध इति चेत्, अत्रोक्तं सुधायां—शास्त्राभ्यासस्य ध्यानाङ्गत्वेऽपि स्वतन्त्रोपासनत्वं चास्ति । तेन चित्तवृत्तिनिरोधनादिति । अथ वा— उपासनाप्राक्कालीनयोः तदनन्तर्गतयोः तज्जातीययोः श्रवणमननयोः अत्र विचारितत्वात् तन्त्रसारे च तदतिरिक्तयोः तदनन्तरभाविनोः विवक्षितत्वात् न विरोधः । शास्त्राभ्यासध्यानरूपद्विविधोपासनस्यापि श्रवणमननमङ्गमिति तत्त्वप्रदीपोक्तेः सुधायामपि श्रवणमननरूपशास्त्राभ्यासस्य भेद एव तात्पर्यं, न तु भावबोध इव अभेदे तात्पर्यं वर्णनीयम् । केचित्तु— ईषद्बिम्बध्यानस्य सर्वापेक्षितत्वेऽपि अधिकारिविशेषे शास्त्रविमर्शप्राचुर्यविवक्षया 'अथवा सततम्' इति वाक्योपपत्तेः न विरोध इत्याहुः । इति ब्रह्मतर्के इत्यन्वयः । अस्य च अज्ञानादिनिवृत्तिः श्रवणादिफलमित्युक्तमिति पूर्वेणान्वयः ॥

॥ इति निर्धारणाधिकरणम् ॥ २५ ॥

॥ २६. प्रदानाधिकरणम् ॥

(१) अत्र भगवज्ज्ञानसाधनश्रवणाद्युपासनस्य सेतिकर्तव्यताकत्वं साध्यते । सूत्रं पठति—प्रदानवदेवेति ॥ अत्र तच्छब्दपरामर्शप्रदर्शनपूर्वकं एवशब्दसूचितपूर्वपक्षं प्रतिक्षिपन् सूत्रं व्याचष्टे—न चेति । श्रवणादिमात्रेणेति । यथाकथञ्चिदनुष्ठितेन इतिकर्तव्यतारहितेन श्रवणादिनेत्यर्थः । अनेन पूर्वपक्षसूचकैवशब्दार्थ उक्तो भवति । ब्रह्मदृष्टिर्भवतीत्यनेन सूत्रे

न च श्रवणादिमात्रेण ब्रह्मदृष्टिर्भवति, किन्तु सेतिकर्तव्येन। यथा गुरुदत्तं तथैव भवति।

(२) 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' (छां. ६-१४-२.) इति ह्युक्तम् ॥४४॥

॥ इति प्रदानाधिकरणम् ॥ २६ ॥

पूर्वस्माद्धिपरिणामेन दृष्टेरिति पदमनुवर्तत इति सूचितम्। कुतो नेत्याशङ्कते—किं त्विति। तदुत्तरतया मतुबाश्रयणेन प्रदानवदित्येतद्व्याचष्टे—सेतिकर्तव्येनेति। भावप्रधानोऽयं निर्देशः। इतिशब्दः प्रकारार्थः। इति प्रकारेण कर्तव्यमितिकर्तव्यमङ्गिभूतं कर्म तस्य भाव इतिकर्तव्यत्वमङ्गं तत्सहितेनेत्यर्थः। श्रवणादिनेति वर्तते। कुत इत्यतोऽपि प्रवृत्तं यतस्तत्फलं 'प्रदानवत्' तदनुरूपमित्यभिप्रायेण वत्यन्तांशं विवृणोति—यथेति। 'गुरुदत्तं' गुरुदानं तदुपदेशो यथा 'तथा' तदनुसार्येव भवति। फलमिति शेषः। सप्रदानेनेत्यनुक्त्वा सेतिकर्तव्येनेत्युक्त्या 'श्रोतव्यो मन्तव्यः' इति श्रुतिविरोधः परिहृतः। तथाच गुरुप्रदानं ज्ञानसाधनस्य श्रवणादेः इतिकर्तव्यताऽङ्गमेव, न चैतावता तस्य साधनवत्कार्यत्वेन पृथग्वाच्यता सोमलतारसकार्यत्वोक्तिवत् तदङ्गदृढमुष्टिनिपीडनादेः पृथग्वचनात्। अतो न श्रवणादिमात्रस्य ज्ञानहेतुताबोधकश्रोतव्य इत्यादिवचनविरोध इति भावः॥

(२) ननु प्रदानाधीनत्वं ज्ञानस्य कुत इत्यतः प्रवृत्तं तदुक्तमित्येतद्व्याचष्टे—आचार्यवानिति॥ 'हि' यस्मादुक्तं तदिति सम्बध्यते। तथाच छन्दोगश्रुतौ तज्ज्ञानस्य गुरुप्रसादाधीनत्वमुक्तमित्यर्थः। हीत्यमेन सूत्रे पूर्वस्माद्धिशब्दोऽनुवर्तनीयः, स च श्रुतिसूचकः, यस्मादित्यर्थे चेत्युक्तं भवति। 'आचार्यवान्' तदनुग्रहवान् पुरुषो विमुक्ताविद्यापटलस्सन् ब्रह्म वेदेति छन्दोगश्रुत्यर्थः। अनेन—'हि' यतस्तत् प्रदानयुक्तमेव श्रवणादि ज्ञानसाधनमिति तस्यां श्रुतावुक्तं अतः 'प्रदानवत्' प्रसादपूर्वकत्वेन प्रकृष्टगुरूपदेशाख्यदानयुक्तमेव श्रवणादि 'तद्दृष्टेः' ब्रह्मज्ञानस्य साधनं, न श्रवणादिमात्रमिति सूत्रार्थ उक्तो भवति॥

॥ इति प्रदानाधिकरणम् ॥ २६ ॥

॥ २७. लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥

(१) गुरुप्रसादः स्वप्रयत्नो वा बलवानिति निगद्यते—

सू—ॐ ॥ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ॐ ॥ ४५ ॥

ऋषभादिभ्यो विद्यां ज्ञात्वाऽपि सत्यकामेन 'भगवांस्त्वेव मे कामे ब्रूयात्' । (छा. ४-९-२.) श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य

॥ २७. लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥

(१) अत्रेतिकर्तव्यतारूपगुरुप्रसादस्य बलीयस्त्वं समर्थ्यते । संशयप्रकारं दर्शयति—गुर्विति ॥ यज्ज्ञानसाधनतया गुरुप्रसादपूर्वकश्रवणादि प्रकृतं तन्मध्ये किं गुरुप्रसादो बलवान् उत श्रवणादिरूपशिष्यप्रयत्न इति संशय इत्यर्थः । एवं वाशब्दं चशब्दार्थं कृत्वा इतिद्वयं समं वेति कोट्यन्तरपरतया व्याख्येयम् । उपलक्षणमेतत् । गुरुप्रसादस्येतिकर्तव्यतामात्रत्वात् शिष्यप्रयत्न एव बलवानिति पूर्वपक्षे चेत्यपि द्रष्टव्यम् । सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे—निगद्यत इति । सूत्रं पठति—लिङ्गेति । अत्र 'तत्' तस्य गुरुप्रसादस्य 'तत्र' प्राबल्ये 'लिङ्गभूयस्त्वात्' लिङ्गबाहुल्यदर्शनाद्बहुलिङ्गदर्शनादिति हेतुवाक्ययोजनामभिप्रेत्य सूत्रक्रमेण प्रथमं हेतुवाक्यं व्याचष्टे—ऋषभादिभ्य इति । ऋषभाविष्टाद्वायोरित्यर्थः । तथैव तत्त्वप्रदीपोक्तेः । 'वायुर्वृषभरूपः सन्' इति छान्दोग्यभाष्यस्याप्ययमेवार्थः । आदिपदेन प्रत्यक्षोऽग्निः हंसरूपी ब्रह्मा जलवायसरूपी वरुणश्च गृह्यते । 'विद्यां' ब्रह्मविद्यां 'ज्ञात्वाऽपि' श्रुत्वैव । यद्वा—'विद्यां' ज्ञानादिगुणकं ब्रह्म ज्ञात्वा पुनरपीत्यर्थः । सत्यकामेन 'वचनात्' उक्तत्वादित्यन्वयः । सत्यकामो नाम ऋषिः स्वोपनेत्रा गौतमेन पालनार्थं गवानुगमनकर्मणि नियुक्तोऽरण्यं प्रविष्टो गुर्वाज्ञाक्रमेण तत्रैव बहुवर्षगणं प्रोवास । तत्रैनं प्रत्यृषभोऽग्निर्हंसो मद्गुश्चेत्येतद्रूपा देवाः स्वयमेव आगत्य ब्रह्मविद्यामुपदिदिशुः । अथ तैः ब्रह्मविद्यां श्रुत्वा स्वाचार्यकुलं पुनः प्राप्तोऽथाचार्येण गौतमेन हे सत्यकाम त्वं ब्रह्मविदिव भासि को नु त्वामनुशशास देवो वा मनुष्यो वेत्युक्तो मनुष्येभ्योऽन्ये देवा इति 'प्रतिजज्ञे' विज्ञापयांचक्रे । अथ गौतममुपदेशाय प्रार्थयत । किमिति ? यद्यपि देवेभ्यो मया श्रुतं ब्रह्म,

आचार्याद्धयेव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापयति' (छा. ४-९-३) इति वचनात्।

(२) 'अत्र ह न किञ्चन वीयाय' इत्यनुज्ञानादुपकोसलवचनाच्च

तथापि भगवानेव तु 'मे' मम 'कामे' तादर्थ्ये सप्तमी, शुभार्थे 'ब्रूयात्' ब्रवीतु। कुतः? 'हि' यतो 'भगवद्दृशेभ्यो भगवत्समेभ्य एव 'मे' मया श्रुतम्, न त्वाचार्यात् अतो हेतोः। न च यस्मात्कस्माच्चित् श्रवणेनाल-मिति शङ्क्यम्। यतः उपनयनादिकर्तुराचार्यादाराधितादेव 'विदिता' लब्धा विद्या 'साधिष्ठं' भावप्रधानोऽयं साधुतमत्वं स्थिरत्वं वा 'प्रापयति' स्वार्थे णिच्, प्राप्नोति। क्वचिद्भवतीति पाठः, तदा भवतेः प्राप्त्यर्थता ज्ञेया। न च देवा मे आचार्याः, तेषामाचार्यतया मयाऽनङ्गीकृतत्वादिति भावः। प्रापय-तीत्यनन्तरं श्रुताविति शब्दोऽस्ति, तस्य इति प्रतिजज्ञे इत्यन्वयः। अयं तु भाष्यकारीयः। इति वचनादित्यस्योत्तरत्रान्वयः॥

(२) लिङ्गान्तरं दर्शयति—अत्रेति॥ 'अत्र' ऋषभादिदेवेभ्यः श्रवणे तन्निमित्तं किञ्चन 'न वीयाय' नापगतं न ते काचिद्धानिरपराधोऽ-भूदिति गौतमः सत्यकामायोवाचेत्यर्थः। हेत्यास्वादने। इत्यनुज्ञानादिति। इत्येवं गौतमेन गुरुणा देवोपदिष्टस्य स्वाभिमतिसूचकशब्दोक्तिरूपानुज्ञा-करणादित्यर्थः। स्वप्रदानस्याप्राबल्येऽनुज्ञावैयर्थ्यादिति भावः। लिङ्गान्तरं दर्शयति—उपकोसलवचनाच्चेति। उपकोसलस्य सत्यकामस्य गुरुप्रार्थना-रूपवचनादित्यर्थः। एवमुपकोसलं प्रति गुरूपदेशवचनाच्चेत्यप्यर्थः। तत्त्व-प्रदीपे तु उपकोसलस्यार्थे सत्यकामं प्रति जायावचनात् उपकोसलायाग्नीनां वचनात् तेषां प्रत्येकं वचनात् तथा उपकोसलायाचार्यानुज्ञार्थं अग्नीनां वचनादिति चतुर्धा व्याख्यातम्। इत्थं हि छान्दोग्ये आख्यायिका—उप-कोसलो नाम ऋषिः तस्मै सत्यकामाख्यो गुरुः स्वजायोक्तोऽपि विद्याम-प्रोच्यैव प्रोषितः। अथोपकोसलः स्वगुरोराज्ञानुसारेण बहुवर्षगणं गार्हप-त्यादीनग्नीन् परिचचार। अथ ते तुष्टाः 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' (छा. ४-१०.) इत्यादिना सम्भूय प्रत्येकं च ब्रह्मविद्यामुपदिदिशुः। तेभ्यः श्रुतविद्योऽप्युपकोसलः 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता' (छा. ४-१४.) इति तैरुपदिष्टो गुरुमार्थयत। गुरुरपि सत्यकामस्तं प्रति 'य एषोऽन्तरक्षिणि

लिङ्गभूयस्त्वाद्गुरुप्रदानमेव बलवत् ।

(३) तर्हि तावताऽलमिति न मन्तव्यम् । 'श्रोतव्यो मन्तव्यः'

पुरुषो दृश्यते' (छा. ४-१५.) इत्यादिना विद्यामुवाचेति । श्रवणादेरेव प्राबल्ये न तेन गुरुः प्रार्थ्येत, गुरुणा च नोच्येत, अतो ज्ञायते गुरुप्रदानं बलवदिति । यद्यपि छान्दोग्ये 'किन्तु सोम्य तेऽनुवोचन्' (छा. ४·१४.) इति सत्यकामेन पृष्टः उपकोसलः 'इति ह प्रतिजज्ञे' (छा. ४-१४.) अग्निभिरुक्तं विज्ञापयांचक्रे इत्येवोच्यते, न तु तेन विद्योपदेशाय गुरुरर्थ्यते इति । प्रत्युत 'लोकान्वाव किल सोम्य तेऽब्रुवन्नहं तु वक्ष्यामि' (छा. ४-१४.) इत्यनेन स्वयमेवोपदिष्टवानिति प्रतीयते । तथापि 'इति ह प्रतिजज्ञे' इत्यनेनाग्निभिरुक्तस्य 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता' (छा. ४·१४.) इत्यस्यापि विज्ञापितत्वात्तदेव प्रार्थनाज्ञापकमिति भावः । 'वचनात्' अभ्यनुज्ञानात् । वचनाच्च लिङ्गभूयस्त्वादिति सामानाधिकरण्यम् । तथाच सत्यकामप्रार्थनगौतमानुज्ञोपकोसलप्रार्थनसत्यकामवचनात्मकात् बहुलिङ्गादित्यर्थः । एवं हेतुं व्याख्याय तद्बलीय इति प्रतिज्ञांशं व्याचष्टे—गुर्विति । 'बलवत्' प्रबलं स्वप्रयत्नादिति शेषः । एवेति सूत्रेऽनुवृत्तपदानुवादः । न श्रवणादीत्येवार्थः । यद्यपि तत् गुरुप्रसादमात्रं बलवदिति प्रतिज्ञातव्यम् । प्रसादप्राबल्यस्यैवेह विचार्यत्वात् । न तु प्रसादपूर्वकगुरूपदेशात्मकप्रदानपर्यन्तधावनम् । तथापि 'सविशेषणे हि' इति न्यायेन गुरुप्रसादप्राबल्य एव तात्पर्यान्न दोषः । न च सूत्रे बलीय इति बलप्रकर्ष एवोक्तः, न तु बलवत्त्वमिति वाच्यम् । प्रदानं न श्रवणादितो दुर्बलं नापि तद्वत् बलवत्, किन्तु बलीयः बलवत्तरमिति ज्ञापनाय प्रयुक्तस्य बलीयःपदस्य बलवत्तरमिति स्मृत्यनुसारेण तथैव व्याख्येयत्वात् । सूत्रे स्मृत्यनुसारेण अर्शआद्यजन्तात् इन्यन्ताद्वा प्रत्ययमाश्रित्य बलवदिति व्याख्यातमित्यदोषः । तर्हि स्मृताविव प्रसादापेक्षया अन्यद्बलवत्साधनं व्युदसितुं बलवत्तरमिति प्रतिज्ञातव्यमिति वाच्यम् । बलवदित्यस्य श्रवणादेः सर्वस्मात् साधनात् बलवत्तरमित्यर्थाभ्युपगमात् । एवशब्दश्च बलवदेवेत्यपि संबध्यते । नाधमं नापि सममित्यर्थसिद्धेः । यद्वा—सूत्रे मत्वर्थे ईयसुन्, स्मृतौ स्वार्थे तरबार्षः ॥

(३) तदपीत्यंशमवतारयति—तर्हीति ॥ गुरुप्रसादस्य प्राबल्ये इत्यर्थः ।

(बृ. ४-४-५) इत्यादेस्तदपि कर्तव्यम् ।

(४) वाराहे च—

गुरुप्रसादो बलवान्न तस्माद्बलवत्तरम् ।
तथापि श्रवणादिश्च कर्तव्यो मोक्षसिद्धये ॥ इति ॥ ४५ ॥

॥ इति लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ २७ ॥

॥ २८. पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रिया-मानसवत् ॥ ॐ ॥ ४६ ॥

'तावता' तावतैव न श्रवणादिना कृत्यमित्येवशब्दार्थः । 'इति' इत्यपि न केवलं प्रसादस्य दौर्बल्यमिति, किन्तु श्रवणादेर्वैयर्थ्यमित्यपि न मन्तव्य-मित्यर्थः । कुतो नेत्यतस्तत्र हेतुतया—हि तदपीत्यंशं हिशब्दसूचितश्रुत्युदा-हरणपूर्वकं कर्तव्यमिति पदाध्याहारेण च व्याचष्टे—श्रोतव्य इति । 'तदपि' श्रवणादिकमपीत्यर्थः ॥

(४) अत्र स्मृतिमाह—वाराहे चेति ॥ न केवलं सूत्र इति चार्थः । साधनेषु गुरुप्रसादो बलवान् , तस्मात्प्रसादात् 'बलवत्तरं' बलवत्साधनं नास्तीत्यर्थः । यद्यप्येवं, तथापि मोक्षसिद्धये 'श्रवणादिश्च' श्रवणादिरपि कर्तव्य इत्यर्थः । इति वाराहे इत्यस्य सूत्रकृदुक्तमुक्तमित्यध्याहृतेनान्वयः ॥

॥ इति लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ २७ ॥

॥ २८. पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे पूर्वप्राप्तादन्योऽपि गुरुः स्वीकार्य एवेति समर्थ्यते ।

गुरुत्यागे भवेन्मृत्युर्मन्त्रत्यागे दरिद्रता ।
गुरुमन्त्रपरित्यागी रौरवं नरकं व्रजेत् ॥ इति ॥

गुरुपरित्यागे दोषश्रवणात् , प्रथमप्राप्तपरित्यागे कारणाभावाच्च पूर्वप्राप्त एव गुरुर्ग्राह्यो नान्य इति प्राप्ते सिद्धान्तयत्सूत्रं पठति—पूर्वेति ॥ अत्र पूर्व-विकल्पः स्यादिति साध्यांशं व्याचष्टे—न चेति । किन्तु पश्चात्तनोऽपि

न च पूर्वप्राप्त एव गुरुरिति नियमः। समग्रानुग्रहं चेत्पश्चात्तनः करोति स्वयमेव तदा विकल्पः स्यात्।

स्वीकार्यो भवतीत्येवकारार्थः। अनेन पूर्वविकल्पस्स्यादित्यस्य पूर्वप्राप्ते गुरौ विकल्पो 'नियमः' स एवानुवर्तनीय इति नियमो नास्ति, किन्तु पश्चात्तनोऽपि स्वीकार्यो भवेदित्यर्थ उक्तो भवति। ननु पश्चात्तनस्वीकारवैयर्थ्यमित्यतः प्रवृत्तं प्रकरणादित्यंशं व्याचष्टे—समग्रेति। समग्रानुग्रहमिति प्र इत्यस्यार्थकथनम्। शिष्याज्ञानादिपरिहरणसमर्थं तदपेक्षितार्थोपदेशार्थानुग्रहमित्यर्थः। अनुग्रहमित्यनेन सूत्रे प्रकृष्टानुग्रहकरणमपेक्ष्येति ल्यब्लोपे पञ्चमीत्युक्तं भवति। 'चेत्' यतः पश्चात्तनो गुरुरिति शेषः। प्रकरोतीत्यनेनोपसर्गस्य न केवलं कर्मसमर्पकत्वं, किन्तु क्रियातिशयद्योतकत्वमपीत्युक्तं भवति। तथाच पूर्वगृहीतात्पश्चात्तनो गुरुः यतः समग्रानुग्रहं करोति अतो न तत्स्वीकारवैयर्थ्यमिति सोऽपि स्वीकार्यः, न तु पूर्वप्राप्त एव गुरुरिति नियम इति योजना। इदानीं प्रकरणात्पूर्वविकल्प इत्यंशं पूर्वत्यागे पश्चात्तनस्वीकारे विशेषाभिधानपरतयाऽपि व्याचष्टे—समग्रेति। अस्मिन् पक्षे प्रकरोतीत्यन्तस्य न पूर्वेणान्वयः, किन्तु उत्तरवाक्येनान्वयः। 'चेत्' यदि। पश्चात्तन इत्यनन्तरं समोऽधिकः अधम इति शेषः। 'स्वयमेव' यदृच्छयैव। तदेत्यस्य तत्र त्यागे स्वीकारे चेत्यप्यर्थः। सूत्रे पूर्वविकल्प इत्यस्य पररूपभावाभावयोः अविकल्पो विकल्प इति द्वेधा विच्छिन्नत्वात् भाष्येऽपि विकल्पोऽविकल्प इति द्वेधा विच्छेदः कार्यः। पूर्वानुज्ञयेति शेषः। नेति चानुषज्यते। तथाच पश्चात्तनो यदि पूर्वगृहीतेन समः तदा पूर्वत्यागे पश्चात्तनः समग्रानुग्रहं करोति चेत् पूर्वतनस्त्याज्यः, न चेत् न त्याज्य इति विकल्पः व्यवस्थितप्रकारभेदः स्यात्। एवं समः समग्रानुग्रहं करोति चेत्तदा पूर्वसमस्वीकारे विकल्पः स्यात् पूर्वानुज्ञया स्वीकार्यः। तदभावे 'न वा' न स्वीकार्य एवेति विधिरिति। स्वयमेवेत्यनेन विकल्पश्च यदृच्छया प्राप्तौ, न तु तदर्थं प्रयतितव्यमित्युक्तं भवति। एवं पश्चात्तनोऽधिक उत्तमश्चेत् स च यदि समग्रानुग्रहं न करोति, तदा पूर्वस्मादधिकस्वीकारे 'अविकल्पो' विकल्पो न स्यात्। न स्वीकार्य इति यावत्। एवं पश्चात्तनः पूर्वस्मादधिकः समग्रानुग्रहं करोति चेत् तदा स्वयमेव पूर्वानुज्ञां विना 'अविकल्पः' असंशयः, पूर्वं परित्यज्योत्तमो गुरुस्स्वीकार्यस्स्यात्।

(२) मानसक्रियावत् । यथोभयोर्ध्यानयो समयोः ।

(३) पूर्वस्मादुत्तमो लब्धः स्वयमेव गुरुर्यदि ।
गृह्णीयादविचारेण विकल्पः समयोर्भवेत् ॥
समग्रानुग्रहाभावात्सत्यकामस्स्वकं गुरुम् ।
ऋषभाद्यनुज्ञया चैव प्राप तस्माद्धि युज्यते ॥
इति बृहत्तन्त्रे ॥

एवं पश्चात्तनः पूर्वस्मादधमश्चेत्तदा त्यागे 'अविकल्पो' नियम त्याग एव न स्यात् । 'गुणाधिकं गुरुं प्राप्य तद्धीनं नाप्नुयात्क्वचित्' इति वचनात् । पूर्वस्मादधमः समग्रानुग्रहं करोति चेत् स्वीकारे विकल्पः स्यात् पूर्वानुज्ञया ग्राह्य एव स्यात् । यथोक्तं तत्त्वप्रदीपे, अतः सिद्धं समग्रानुग्रहे तूत्तमस्य तदनुज्ञया वरः प्राप्य इतीति योजना ॥

(२) साम्ये विकल्प इत्यत्र सूत्रोक्तं दृष्टान्तमर्थक्रमेण व्याचष्टे—मानसेति ॥ अनेन सूत्रे षष्ठीद्विवचनान्ताद्वतिः । क्रिया धात्वर्थः ध्यायत्यर्थो ध्यानम् । मानसी मनोवृत्तिरूपा च सा क्रिया च कडारादित्वात्परनिपातः इत्युक्तं भवति । मानसक्रियावदिति स्वपदं वर्णयति—यथेति । विकल्पः स्यादिति सम्बन्धः । 'उभयोः' रामकृष्णादिरूपद्वयविषययोः नील-पीतादिरूपद्वयविषययोर्वेत्यर्थः । 'समयोः' फलतः समयोरेव विकल्पः नोत्तमाधमयोरिति ॥

(३) अत्र स्मृतिमाह—पूर्वस्मादिति ॥ यदि 'पूर्वस्मात्' पूर्वगृही-तात् उत्तमो गुरुर्लब्धस्तदा असौ अविचारेणासंशयं स्वयमेव पूर्वानुज्ञां विना गृह्णीयादित्यर्थः । 'समयोः' ज्ञानादितः । पूर्वोत्तरयोरिति च त्यागस्वीकारयोरिति च शेषः । यदि पूर्वस्मादुत्तमोऽविचारेण स्वीकार्यः, तर्हि कथमृषभादयः सत्यकामेन न गृहीताः, प्रत्युत पूर्वतन एव प्राप्तोऽतो नैतद्युक्तमित्यत आह—समग्रेति । 'हि' यस्मात्सत्यकामः ऋषभादीनां एकैकस्मादेव 'समग्रानुग्रहाभावात्' तैस्तदकरणात् ऋषभाद्यनुज्ञयैव 'स्वकं' स्वयोग्ययावदुपदेशकत्वेन स्वयोग्यमेव गुरुं गौतमं 'प्राप' जग्राह, न तूत्तमान्, तस्मात्पूर्वपरित्यागेन समग्रानुग्रहकर्ता उत्तमः समो वा स्वीकार्य इत्येतद्युज्यत इत्यर्थः ॥

(४) समग्रानुग्रहं कश्चित्स्वयमेव समो यदि ।
कुर्यात्पुनश्च गृह्णीयादविरोधेन कामतः ॥
(५) ध्यानयोस्समयोर्यद्वद्विकल्पः कामतो भवेत् ।
एवं गुरोर्द्वितीयस्य विकल्पो ग्रहणेऽपि च ।
इति महासंहितायाम् ॥ ४६ ॥

(६) सू—ॐ ॥ अतिदेशाच्च ॥ ॐ ॥ ४७ ॥

'ब्रह्मोपास्व ब्रह्मोपचरस्व तच्छृणु हि तत्त्वामवतु ।

---

(४) साम्ये पूर्वानुज्ञापेक्षितेति भावेन तत्र स्मृतिमाह—समग्रेति ॥ यदि पुनः पूर्वस्य ज्ञानादिगुणैः समः कश्चिन्मध्ये प्राप्तो गुरुः स्वयमेव शिष्यप्रयत्नं विनैव प्रसन्नः समग्रानुग्रहं कुर्यात् 'तदाऽविरोधेन' पूर्वानुज्ञया 'कामतो' यथेच्छं गृह्णीयात्तमिति शेषः। पूर्वानुज्ञाऽभावे स्वस्येच्छाभावे च न गृह्णीयादिति भावः ॥

(५) सौत्रदृष्टान्तं स्ववाक्येन विवृतमपि स्मृत्याऽपि विवृणोति—ध्यानयोरिति ॥ ईशरूपद्वयविषयकयोः फलतः समयोः ध्यानयोः 'यद्वत्' यथा 'कामतः' इच्छया व्यवस्थितो विकल्पः स्वापेक्षितान्यतरानुष्ठानं, एवं तथा द्वितीयस्योत्तरस्य पूर्वसमस्य गुरोः 'ग्रहणे' स्वीकारे 'विकल्पः' पूर्वानुज्ञया स्वीकार्यः अन्यथा नेति। एवमिच्छायां स्वीकार्योऽन्यथा नेति। एवं द्वितीयस्य समस्य लाभे पूर्वस्याग्रहणे त्यागे विकल्पः, द्वितीयस्य समग्रानुग्रहकर्तृत्वे पूर्वस्य त्यागोऽन्यथाऽत्याग इति विकल्पस्स्यादित्यपि व्याख्येयम्। बृहत्तन्त्रे महासंहितायां चेत्युभयत्र सूत्रकृदुक्तं उक्तमिति शेषः। अनेन 'गुरुत्यागे' इति दोषवचनस्याधमस्वीकारविषयत्वं वा अनुज्ञाभावविषयत्वं वा समग्रानुग्रहस्याकर्तुः स्वीकारविषयत्वं वेति गतिरुक्ता भवति ॥

(६) हेत्वन्तरेण समोत्तमगुरुस्वीकारं समर्थयत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—अतिदेशाच्चेति ॥ दृष्टान्तमुखेन वचनमतिदेशः। तथाच इति श्रुतौ पूर्वगुरुणैव स्वसमोत्तमगुरुस्वीकाराय दृष्टान्तमुखेन शिष्यधर्माणामुपदिश्यमानत्वादित्यर्थः। अतिदेशाच्चेत्यस्य आचार्यादन्यस्यापि समोत्तमेषु शिष्यस्य वृत्त्यतिदेशाच्चोक्तार्थे निश्चय इति तत्त्वप्रदीपदिशा पूर्वविकल्प इत्युक्तार्थ-

यथा ब्रह्मोपचरेर्यथा मामुपचरेर्ये चाऽन्येऽस्मद्विधाः श्रेयसश्च तानुपास्व तानुपचरस्व तेभ्यः शृणु हि ते त्वामवन्तु ' इति पौष्यायणश्रुतावतिदेशाच्च ॥ ४७ ॥

॥ इति पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥ २८ ॥

॥ २९. विद्याधिकरणम् ॥

(१) न च 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' (गी. ३-२०) इत्यादिनाऽन्यन्मोक्षसाधनम् ।

निश्चय इति वाक्यशेषेणान्वयः । ' ब्रह्मोपास्व ' तद्विषयकध्यानादिकं कुरु । ' उपचरस्व ' पूजय ' तद्धि ' प्रसिद्धं ब्रह्म शृणु । शृणुहीति छान्दसमेकं वा पदम् । तत् त्वां रक्षतु । यथा ब्रह्मोपासीथाः तथा मामुपास्व, यथा ब्रह्मोपचरेः तथा मामुपचरस्वेति शेषः । यथा मामुपचरेस्तथा येऽन्ये च ' अस्मद्विधाः ' अस्मत्समानाः ' श्रेयसो ' विभक्तिविपरिणामेन श्रेयांसः तान् श्रेयसोऽस्मदुत्तमांश्च उपास्वोपचरस्वेति शिष्यं प्रति गुरुवाक्यमेतत् । आचार्योपासनं नाम सविनयमन्ते स्थितिः आचार्योपचारोऽभीष्टकरणादिः । ' तेभ्यः ' समोत्तमेभ्यः ब्रह्म शृणु ' ते ' समोत्तमाः त्वां ' अवन्तु ' रक्षन्त्विति तत्त्वप्रदीपदिशा

॥ इति पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥ २८ ॥

॥ २९. विद्याधिकरणम् ॥

(१) अत्र नये उपासनस्य कर्तव्यतासमर्थनाय ज्ञानमेव मुक्तिहेतुरिति समर्थ्यते । सूत्रगतैवकारसूचितपूर्वपक्षं प्रतिषेधति—न चेति ॥ चोऽवधारणे अप्यर्थे च । ज्ञातमिति शेषः । तथाच इत्यादिना वाक्येन मोक्षसाधनत्वेन ज्ञातं ज्ञानात् ' अन्यत् ' कर्माद्येव मोक्षसाधनं नेत्यर्थः । यद्वा—' अन्यत् ' कर्माद्यपि मोक्षसाधनं नेत्यर्थः । आदिशब्देन ' त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ' (महाना. १०.) ' प्रयागमरणेन वा ' इत्यादिकं गृह्यते । ' संसिद्धिं ' मोक्षं ' आस्थिताः ' प्राप्ताः ' जनकादयो ' विदेहादयः । इदं गीतावाक्यम् । 'त्यागेन' देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागेन 'अमृतत्वं' मोक्षं ' आनशुः ' प्रापुरिति श्रुत्यर्थः । न चेत्युक्तार्थे हेतुतया सूत्रमुपन्यस्य

सू—ॐ ॥ विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ॐ ॥ ४८ ॥

'तमेवं विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे. ३-८) इति निर्धारणाद्विद्ययैव मोक्षः ॥ ४८ ॥

(२) सू—ॐ ॥ दर्शनाच्च ॥ॐ ॥ ४९ ॥

न केवलं विद्यया, किं तु अपरोक्षज्ञानेन च। 'सर्वान् परो माययाऽयं सिनीते दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेण' इति कौशिकश्रुतेः ॥ ४९ ॥

॥ इति विद्याधिकरणम् ॥ २९ ॥

व्याचष्टे—विद्येति। 'अयनाय' मोक्षार्थं अपरोक्षज्ञानादन्यः 'पन्थाः' उपायो न विद्यते इत्यर्थः। इति निर्धारणादिति। इति श्रुतौ अन्यस्य मोक्षसाधनत्वनिवारणादित्यर्थः। यद्वा—निर्णायकवचनादित्यर्थः। सूत्रे मोक्षसाधनमिति शेषः कार्य इति भावेन विद्यैवेत्येतत्तात्पर्यतो व्याचष्टे—विद्ययैवेति। 'मोक्षः' संसारनिवृत्तिरूपः। भवतीति शेषः। भवति यतोऽतो नेत्यन्वयः। सूत्रे 'नान्यः पन्थाः' इत्येवार्थश्रुत्यनुसारेण प्रथमाप्रयोगेऽपि विद्ययैवेति तृतीयाप्रयोगेन 'कर्मणैव' इत्यादिवचनात्सावधारणविद्यावचनस्य प्राबल्यमुक्तं भवति। अनेन सौत्रतुशब्दः प्राबल्यार्थतया व्याख्यातः। कर्मवचनानां गतिस्तु भाक्तनये एव प्रतिपादिता। प्रतिपादयिष्यते चोत्तरत्र ॥

(२) ननु यदि विद्या मोक्षसाधनं तर्हि ध्यानवैयर्थ्यं, ज्ञानरूपायाः विद्यायाः श्रवणादेव सम्भवादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठति—दर्शनाच्चेति॥ अत्र चशब्दः समुच्चये अप्यर्थः। मोक्ष इति शेष इति भावेन सूत्रं व्याचष्टे—नेति। 'विद्यया' परोक्षज्ञप्त्या। सौत्रदर्शनपदार्थमाह—अपरोक्षज्ञानेनेति। मोक्ष इति वर्तते। तथाच दर्शनार्थं ध्यानमावश्यकमिति भावः। नन्वेवं 'विद्वान्' इति परोक्षविद्यया मोक्षश्रवणात्कथमुच्यते दर्शनान्मोक्ष इति, तत्राह—सर्वानिति। विशेषश्रुतिबलात्साऽपि दर्शनार्थेति भावः। अयं 'परः' सर्वोत्तमः हरिः 'सर्वान्' जीवान् 'मायया' स्वेच्छया प्रकृत्या च यतः 'सिनीते' बध्नाति अतः 'तं' यथायोग्यं दृष्ट्वैव मुच्यते बन्धात्, नान्येन परोक्षज्ञानमात्रेण नान्यपुरुषदर्शनेन, अन्यस्य बन्धमोचन-

॥ ३०. श्रुत्यधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ॐ ॥ ५० ॥

सावधारणा बलवती श्रुतिः ।
इन्द्रोऽश्वमेधांच्छतमिष्ट्वाऽपि राजा
ब्रह्माणमीड्यं समुवाचोपसन्नः ।
न कर्मभिर्न धनैर्नैव चान्यैः
पश्येत् सुखं तेन तत्त्वं ब्रवीहि ॥ इति बलवल्लिङ्गम् ।

शक्तस्याभावादिति वा श्रुत्यर्थः। श्रुतेरित्यनेन न केवलं ब्रह्मदर्शनादित्यर्थः, किन्तु श्रुतेरित्यप्यर्थ इत्युक्तं भवति ॥

॥ इति विद्याधिकरणम् ॥ २९ ॥

॥ ३०. श्रुत्यधिकरणम् ॥

(१) अस्मिन्नधिकरणे यत्साधनं भगवदुपास्तिः तस्य ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं समर्थ्यते । 'कर्मणैव' इति वचनात् कर्मसाध्य एव मोक्ष इति प्राप्ते सिद्धान्ताभिधानाय सूत्रं पठति—श्रुत्यादीति ॥ अत्र मत्वर्थे ईयसुन् । श्रुत्यादिबलीयस्त्वादित्यस्य श्रुतिलिङ्गोपपत्तिस्मृतीनामतिबलवत्त्वात् । बलवच्छ्रुत्यादेरिति यावत् । इत्यर्थमभिप्रेत्य बलीयस्त्वे हेतुप्रदर्शनपूर्वकं सूत्राभिप्रेतां श्रुतिं, आदिपदसूचितप्रमाणानि च दर्शयति—सावधारणेति । 'तमेवम्' इति 'दृष्ट्वैव' (कौशिक.) इति श्रुतिः 'कर्मणैव' इति स्मृतेर्बलवती यतः 'सावधारणा' निरवकाशेतरव्यवच्छेदरूपाऽवधारणेन युक्ता अत इत्यर्थः । यद्यपि 'तमेवम्' (श्वे. ३-८.) इति श्रुतावधारणं न श्रूयते, तथापि 'नान्यः पन्थाः (श्वे. ३-८.) इत्यवधारणार्थप्रतीतेः, 'दृष्ट्वैव' इत्यत्र च साक्षादवधारणश्रुतेः सावधारणेत्युक्तम् । राजा इन्द्रः शतसङ्ख्याकानश्वमेधाख्यक्रतून् कृत्वा ईड्यं ब्रह्माणं उपसन्नस्समुवाच । किमिति ? हे ब्रह्मन् अहं 'कर्मभिः' अश्वमेधाद्यैः धनैः 'अन्यैः' तपआदिभिः सुखं 'न पश्येत्' पश्येयं न पश्यामि। पश्य इति पाठोऽ-

'नास्त्यकृतः कृतेन' (मुं. १-२-१२) इत्युपपत्तिश्च ॥
कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।
तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥
इति युक्तिमद्भगवद्वचनम् । अतो न प्रमाणान्तरबाधः ॥
(२) 'कर्मणैव' (गी. ३-२०.) इत्ययोगव्यवच्छेदः ॥ ५० ॥

॥ इति श्रुत्यधिकरणम् ॥ ३० ॥

प्यस्ति। तदा पदिव्यत्ययः। आद्यपाठे पुरुषव्यत्ययः। (यद्वा—इन्द्रः पश्ये-दिति परोक्षनिर्देशः। द्रोणं प्रति भीमवचनमेतत्) यत एवं 'तेन' कारणेन तदर्थं दुःखासंभिन्नसुखरूपमोक्षार्थं 'तत्त्वं' मोक्षसाधनज्ञानविषयं ब्रवीहीति श्रुत्यर्थः। इति बलवदिति। इत्युक्तं मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वे अव्य-वहितं लिङ्गं बहुकर्मकृतोऽपीन्द्रस्य दुःखासम्भिन्नसुखरूपमोक्षार्थं तत्त्वज्ञा-नस्य प्रार्थनरूपज्ञापकं स्मृतेर्बलवत् निरवकाशत्वरूपप्राबल्योपेतमित्यर्थः। इत्युपपत्तिरिति। इति श्रुतिबोध्या कार्यत्वे सत्यन्यासाध्यत्वादित्येवंरूपा मोक्षस्य ज्ञानैकसाध्यत्वे साक्षादुपपत्तिश्च स्मृतेर्बलवतीति सम्बन्धः। व्यभिचारादिदूषणशून्यत्वात् श्रौतत्वाच्चेति भावः। लिङ्गोपपत्त्योरुभयोः श्रौतत्वेऽपि मोक्षस्य ज्ञानैकसाध्यत्वे साध्ये व्यवहितत्वाव्यवहितत्वाभ्यां भेदः। श्रुतिस्तु जिज्ञासानये व्याख्याता। यस्मात् 'जन्तुः' शरीरी काम्येन कर्मणा बध्यते 'विद्यया च' अपरोक्षज्ञानेनैव विमुच्यते, तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति 'यतयो' निगृहीतेन्द्रियाः 'पारदर्शिनः' संसृतेः पारभूतस्य ब्रह्मणो दर्शिन इति गीतास्मृत्यर्थः। इतीति। इतिवचनं स्मृतेर्बलवत् कर्मणो बन्धकत्वमुमुक्षुक्रियमाणत्वरूपयुक्तियुक्तत्वादित्यर्थः। भगवद्वचन-मित्यनेन पूर्वपक्षिणा भगवद्वाक्यत्वादित्युक्तहेतोस्साम्यम्। ततश्च तस्य सावकाशत्वमुक्तं भवति। प्रथमान्तानां अस्तीत्यध्याहृतेनान्वयः। ततः किमित्यतः साध्यसम्बन्धं दर्शयति—अत इति। बलवच्छ्रुत्यादेः सत्त्वा-दित्यर्थः। नेति। प्रमाणान्तरेण स्मृतिवचनेन बाधो नेत्यर्थः। विद्यैव मोक्ष-साधनमित्युक्तस्येति शेषः।

(२) नन्वेवं चेत् 'कर्मणैव' इति स्मृतिरप्रमाणमेवेति प्राप्तमित्यतः चशब्दसूचितार्थमाह—कर्मणेति। क्रियत इति शेषः। 'कर्मणैव' इति

॥ ३१. अनुबन्धाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ अनुबन्धादिभ्यः ॥ ॐ ॥ ५१ ॥

न केवलं श्रवणादिभिः गुरुप्रसादेन च ब्रह्मदर्शनम् ।
किन्तु भक्त्यादिभिश्च ।

(२) सर्वलक्षणसम्पन्नस्सर्वज्ञो विष्णुतत्परः ।

वाक्यगतैवकारेण कर्मायोगस्य तदसम्बन्धस्य व्यवच्छेदो निरासः क्रियते बोध्यत इत्यर्थः । तथाच जनकादयः 'कर्मणा सह' कर्म कुर्वन्त एव 'संसिद्धिं' मुक्तिं 'आस्थिताः' प्राप्ता इति न तस्याप्रामाण्यमिति भावः । उपलक्षणमेतत् । कर्मणा संसिद्धिमास्थिता एवेत्यपि योजनासंभवेन नासौ निरवकाश इत्यपि द्रष्टव्यम् । अनेन परकीयस्मृतेः सावकाशत्वाच्चेति सौत्रचशब्दार्थ उक्तो भवति ॥

॥ इति श्रुत्यधिकरणम् ॥ ३० ॥

॥ ३१. अनुबन्धाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे ब्रह्मज्ञानसाधनस्योपासनस्य भक्तिपूर्वकत्वं समर्थ्यते । प्रबलगुरुप्रसादेनैव ब्रह्मदर्शनसम्भवान्न तदर्थं भक्त्यादिकमपेक्षितमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—अनुबन्धेति ॥ सूत्रे पूर्वस्मादनुवृत्तस्य चशब्दस्यार्थमाह—न केवलमिति । श्रवणमननादिभिः दर्शनासम्भवेऽपि प्रबलगुरुप्रसादादिना तत्सम्भवतीत्याशङ्कावारणाय गुरुप्रसादस्य पृथङ्निर्देशः । प्रसादेनापीत्यर्थः । 'ब्रह्मदर्शनं' भवतीति शेषः । अनेन सूत्रे दर्शनाच्चेत्यतो विपरिणामेन दर्शनमित्यनुवर्तनीयमित्युक्तं भवति । अनुबन्धादिभ्य इत्यत्र अनुबन्धशब्दार्थमाह—भक्तीति । 'अनुबन्धस्तु भक्तिस्स्याद्बन्धस्नेह उदाहृतः' इत्यभिधानात् । 'अनुबन्धो' माहात्म्यज्ञानानुसारिस्नेहरूपभक्तिरित्यर्थः । अनुबन्धशब्देन हरिगुरुभक्त्योरुभयोर्ग्रहणमिति सूचनाय भक्तीति सामान्यनिर्देशः । आदिपदेन शमदमादयो गृह्यन्ते । तृतीयापञ्चम्योरेकार्थत्वान्न सूत्रभाष्ययोर्विसंवादः शङ्क्यः । सूत्रे भाष्ये च तैर्विना तदसिद्धेरिति हेतोः सिद्धत्वादनुक्तिः ॥

(२) ननु नियामकभाव इत्यतोऽत्रार्थेऽनुवृत्तचशब्दसूचितस्मृतिमाह—सर्वेति । स्वयोग्यषण्णवत्यङ्गुलत्वादिलक्षणसम्पन्नः स्वयोग्यसार्वज्ञो-

यद्गुरुस्सुप्रसन्नस्सन् दद्यात्तन्नान्यथा भवेत् ॥
तथाऽप्यनादिसंसिद्धभक्त्यादिगुणपूगतः ।
लभेद्गुरुप्रसादं च तस्मादेव च तद्भवेत् ॥ इति ॥

(३) भक्तिर्विष्णौ गुरौ चैव गुरोर्नित्यप्रसन्नताम् ।
दद्याच्छमदमादींश्च तेन चैते गुणाः पुनः ॥
तैस्सर्वैर्दर्शनं विष्णोः श्रवणादिकृतं भवेत् ॥
इति च नारायणतन्त्रे ॥ ५१ ॥

॥ इत्यनुबन्धाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

पेतः ' विष्णुतत्परो ' विष्णुभक्तिमान् गुरुः सुप्रसन्नस्सन् शिष्याय ' यद्द्यात् ' उपदिशेत् ' तदन्यथा ' फलविसंवादि न भवेदित्यर्थः। यद्यपि बलवद्गुरुप्रसादादेव दर्शनं भवति। तथापि भक्त्याद्यपेक्षितमिति शेषः। कुत इत्यत आह—अनादीति। यदनादिकालात्संसिद्धं स्वतः सिद्धमव्यक्तं भक्त्यादि स एव गुणपूगः गुणसमुदायः तस्माद्गुरुप्रसादं लभेदित्यर्थः। चशब्दाद्धरिप्रसादं चेति सूचयति। यत इति शेषः। तर्हि भक्त्यादिकं हरिगुरुप्रसादार्थमेव, न ज्ञानार्थं स्यादित्यत आह—तस्मादेवेति। ' तस्मात् ' अभिव्यक्तभक्त्यादेरेव ' तत् ' अपरोक्षज्ञानं भवेदित्यर्थः। तर्हि भक्त्यादि ज्ञानसाधनमेव न गुरुप्रसादस्येत्यतोऽप्याह—तस्मादिति। ' तस्मात् ' भक्त्यादेरेव तद्गुरुप्रसादादि भवेदित्यर्थः। न च भक्त्यादेरुभयसाधनत्वमयुक्तमिति वाच्यम्। यतोऽनादिसिद्धाव्यक्तभक्त्यादिना गुरुप्रसादः तेन भक्त्याद्यभिव्यक्तिः अभिव्यक्तथादिना च ज्ञानमित्यभ्युपगम्यते ॥

(३) भक्त्यादिगुणपूगत इत्यत्रादिशब्दोक्तं तस्मादिति समान्यैनोक्तं च स्पष्टयति—भक्तिरिति॥ विष्णौ गुरौ च स्वरूपभूतानादिसिद्धा या भक्तिः यश्च शमदमादिस्तत्सर्वं गुरोर्नित्यप्रसन्नतां दद्यात्। तेन गुरुप्रसादेन च पुनरेते भक्त्यादिगुणाः व्यक्ता भवन्ति। व्यक्तैस्सर्वैस्तैर्भक्त्यादिभिः विष्णोर्दर्शनं भवेत्। न चैतावता श्रवणादिवैयर्थ्यमित्याह—श्रवणादिकृतमिति ' दर्शनं श्रवणादिभिः साधनैश्च कृतं भवति। ' तस्मादेव च तद्भवेदिति ' इति प्रथमेतिशब्दस्य ' श्रवणादिकृतं भवेदिति ' इति

॥ ३२. प्रज्ञान्तराधिकरणम् ॥

सू—ॐ ॥ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम् ॥ ॐ ॥ ५२ ॥

उपासनाभेदवत्तद्दर्शनभेदः ।

द्वितीयेतिशब्दस्य च इति नारायणतन्त्र इत्यनेनान्वयः । सूत्रकृदुक्तमुक्तमिति शेषः ॥

॥ इत्यनुबन्धाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

॥ ३२. प्रज्ञान्तराधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे उपासनासाध्यज्ञाने विशेषतारतम्यं समर्थ्यते। 'दृष्ट्वैव तम्' (कौशिक.) इति श्रुतावविशेषितज्ञानेनैव मोक्षोक्तेः सर्वेषां ज्ञानमेकप्रकारमेवेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयितुं सूत्रं प्रवृत्तं—प्रज्ञान्तरेति ॥ अत्र प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदित्यनेन दृष्टान्तोक्तिमुखेन हेतुरुच्यत इत्याशयेन तत्पदं व्याचष्टे—उपासनेति। चशब्दोऽवधारणे, पृथगित्यस्यानुकर्षणार्थश्चेति भावेन दृष्टिश्चेति साध्यांशं व्याचष्टे—दर्शनभेद इति। अनेन प्रज्ञान्तरं प्रज्ञाविशेषः लिङ्गशब्दजन्याविच्छिन्नपरोक्षज्ञानसन्ततिरूपध्यानं तस्य पृथक्त्ववत् भेदवदनेकप्रकारवत्त्ववत् तदनुसारेण 'दृष्टिः' ब्रह्मदर्शनं च पृथक् भिन्नमनेकप्रकारमेव, फलस्य साधनानुसारित्वादिति सूत्रखण्डार्थ उक्तो भवति। नच ध्यानस्य परोक्षज्ञानसन्ततिरूपत्वे 'मानसवासनामयस्य वस्तुनो मनसाऽवलोकनं ध्यानम्' इति सुधाविरोधः, 'क्रियामानसवत्' इति क्रियात्वविरोधश्चेति शङ्क्यम्। परमात्मविषये परोक्षत्वेऽपि तदधिष्ठानभूतवासनामयरूपविषये अपरोक्षत्वसम्भवात्। न च परमात्मांशे उपनीयमानरूपत्वान्न परोक्षत्वमिति वाच्यम्। उपनीतांशेऽपि लौकिकापरोक्षप्रत्यासत्त्यजन्यत्वेन श्रवणादिरूपपरोक्षज्ञानोपनीतविषयत्वेन वा परोक्षत्वाभ्युपगमात्। केचित्तु—गुणादिध्यानमप्यत्र विवक्षितमिति तदंशे परोक्षत्वं युक्तमित्याहुः। तन्न, तस्यापि स्मृतिरूपस्य मनोजन्यत्वेन परोक्षत्वानुपपत्तेः। ध्यायत्यर्थत्वेन क्रियार्थत्वसम्भवान्न तद्विरोधः ॥

(२) तच्चोक्तं कमठश्रुतौ। 'अन्तर्दृष्टयो बहिर्दृष्टयोऽवतारदृष्टयस्सर्वदृष्टय इति। देवा वाव सर्वदृष्टयस्तेषु चोत्तरोत्तरमाब्रह्मणोऽन्येषु यथायोगं यथा ह्याचार्या आचक्षते' इति।

---

(२) ननु साधनपृथक्त्वेऽपि साध्यपृथक्त्वं मास्तु, साध्यसाम्यमेव किं न स्यादित्यतस्तदुक्तमित्युक्तं सूत्रे तद्व्याचष्टे॥ तच्चोक्तमिति॥ चो भिन्नक्रमः। अनेन सूत्रे चशब्दः उक्तं चेत्यपि संयोज्यः। तथाच न केवलं तद्दर्शनपृथक्त्वं साधनपृथक्त्वयुक्तिसिद्धम्, किन्तु श्रुत्युक्तं चेति सूत्रखण्डार्थ उक्तो भवति। केचित् शरीरान्तर्ब्रह्मोपासकाः, अत एव तत्र ब्रह्मदर्शिनः। केचित् बहिरग्न्याद्यधिष्ठाने ब्रह्मोपासकाः, तत्रैव तद्दर्शिनश्च। केचित् अवतारोपासकाः, अत एव दिव्यदृष्ट्या रामकृष्णाद्यवतारदर्शिनः। केचित् व्याप्तोपासकाः, तत एव 'सर्वदृष्टयो' व्याप्तदर्शिनः। यद्यपि सर्वेषामन्तर्बिम्बदर्शनमपेक्षितमेव, तस्य मोक्षार्थत्वादिति सुधोक्तेः। तथापि प्राचुर्यापेक्षया एवमुक्तिः। उपासात्रैविध्योक्तिरपि प्राचुर्यापेक्षयैव। अन्यथा येषां बहिरुपासनेन मोक्षः तेषां ह्युपासनं किञ्चित्कार्यमेवेति बृहद्भाष्यविरोधापातात्। भावबोधे तु केचिदधिकारिणोऽवताराणां दिव्यदृष्ट्या दर्शनेनैव मुच्यन्ते, न तेषामन्तरुपास्तिरावश्यकी, बृहद्भाष्यं तु अवतारदृष्टिविशेषार्थमेवावान्तरोपास्त्यावश्यकतापरं, अत एव 'अञ्जसा दृष्ट्यैव ह्यवताराणाम्' इत्युक्तम्। इतीति। श्रुतिः व्याख्येयपदानि स्वयमेवप्रतीकत्वेन गृह्णाति। तत्र प्राधान्यक्रमानुसारेण व्याप्तदृष्टीन् प्रथमतः निर्दिशति—देवा इति। 'तेषु' देवेष्वपि 'आब्रह्मणः' चतुर्मुखपर्यन्तं 'उत्तरोत्तरं' अधिकं व्याप्तदर्शित्वं ज्ञेयमित्यर्थः। तत्प्रकारश्च 'ब्रह्मा तु सर्वगं पश्येत्' इत्यादिनोक्तः। अवतारादिदर्शिनः के? तेषां च कथं स्थितिरित्याशङ्कायामाह—अन्येष्विति। अवतारादिदर्शिष्वित्यर्थः। 'यथायोगं' योग्यतानुसारेण व्यक्तिविशेषो निर्णेतव्य इति शेषः। यद्वा—अन्येष्वपि यथायोगं उत्तरोत्तरमाधिक्यं ज्ञातव्यमित्यर्थः। ननु योग्यतैव कथं ज्ञायत इत्यत आह—यथेति। 'आचार्याः' गुरवो यथा 'आचक्षते' उपदिशन्ति त्वमेतद्रूपदर्शनयोग्य इति तथेत्यर्थः॥

(३) अध्यात्मे च—

दृष्ट्यैव ह्यवताराणां मुच्यन्ते केचिदञ्जसा ।
दर्शनेनान्तरेणान्ये देवास्सर्वत्र दर्शनात् ॥
तेषां विशेषमाचार्यो वेत्ति सर्वज्ञतां गतः ॥ इति ॥ ५२ ॥

॥ इति प्रज्ञान्तराधिकरणम् ॥ ३२ ॥

॥ ३३. न सामान्याधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ॐ ॥ ५३ ॥

---

(३) ननु यद्यस्ति दर्शनभेदः तर्हि न सर्वेषां मोक्षस्स्यात्, सम्पूर्णज्ञानेनैव मोक्षस्य 'तमेवं, दृष्ट्वा' इत्यादौ प्रमितत्वादित्यतस्तदुत्तरत्वेनापि तदुक्तमित्येतद्व्याचष्टे—अध्यात्मे चेति। अध्यात्माख्यग्रन्थेपि तद्दर्शनपृथक्त्वमुक्तमित्यर्थः। तद्वाक्यं पठति—दृष्ट्येति। दिव्यदृष्ट्येत्यर्थः ।

प्रादुर्भावानपि यदा ज्ञानदृष्ट्यैव पश्यति ।
तदैव मुच्यते योगी ॥ इति काठकभाष्योक्तेः ।

तथाच केचिन्मनुष्याः 'अवताराणां,' रामकृष्णादिरूपाणां 'अञ्जसा दृष्ट्या' दिव्यदृष्ट्या दर्शनेनैव मुच्यन्ते इत्यर्थः। एवकारस्त्वयोगव्यवच्छेदकः। भावबोधपक्षेऽधिकारिविशेषापेक्षयाऽन्ययोगव्यवच्छेदकः। केचित् ऋषयः 'आन्तरेण' हृदयान्तर्जातेन दर्शनेन मुच्यन्ते। सर्वत्र स्थितस्य ब्रह्मणो दर्शनाद्देवा मुच्यन्त इत्यर्थः। 'तेषां' अधिकारिणाम्। यद्वा—'तेषां' देवानां 'विशेषं' तारतम्यं योग्यताविशेषं वा सर्वज्ञतां 'गतः' प्राप्त आचार्यो 'वेत्ति' जानातीत्यर्थः। अनेन 'विद्वान्, दृष्ट्यैव' इत्यादेः न संपूर्णतो जानन् दृष्ट्यैवेत्यर्थः, किन्तूदाहृतविशेषवाक्यबलाद्यथायोग्यमित्यभ्युपगमात् न तद्विरोध इत्युक्तं भवति। 'यावान्' इति वाक्यं चतुर्मुखविषयं सामान्यतः सार्वज्ञविवक्षया सर्वविषयं वेति ध्येयम्। इतीत्यस्याध्यात्म इत्यनेनान्वयः ॥

॥ इति प्रज्ञान्तराधिकरणम् ॥ ३२ ॥

॥ ३३. न सामान्याधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे उपासनस्य बिम्बशब्दितयोग्यात्मरूपविषयकस्यैव मुक्तिसाधनत्वं समर्थ्यते। भगवतस्सर्वरूपेष्वपि मोक्षदातृत्वगुणसाम्यात्

न सामान्यदर्शनमात्रेण मुक्तिः । यथा मृत्युमात्रात् ।

यत्किञ्चिद्रूपदर्शनमेव मोक्षसाधनं न बिम्बविषयमेवेति नियम इति प्राप्ते सिद्धान्तयितुं प्रवृत्तं सूत्रं—न सामान्यादिति ॥ अत्र 'सामान्यात्' साधारणात् उपलब्धेरिति सामानाधिकरण्यम् । लिङ्गव्यत्ययः शब्दस्वभावकृतः । यद्यपि तथापीत्यर्थे मात्रार्थे चापिशब्दः । उपलब्धेरपीत्यन्वीयते । मुक्तिरिति प्रकृतत्वात्सम्बध्यते । तथाच यद्यपि भगवद्रूपाणां सामान्यं साम्यं, अत एव तद्विषयकदर्शनानामपि समानत्वम् । तथापि 'सामान्यायाः' समानब्रह्मरूपविषयत्वेन स्वयोग्यरूपदर्शनेन समानतया वर्तमानायाः उपलब्धेरपि यत्किञ्चिद्रूपदर्शनमात्रात् तस्मादेव सर्वेषां न मुक्तिरित्यर्थः । यद्वा—उपलब्धेः दर्शनस्य साम्यात् साधारणविषयत्वात् न तस्या मुक्तिरित्यर्थः । अथवा—ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमीयम् । तथाच सामान्यमपेक्ष्य रूपसामान्यं विषयीकृत्य सत्या उपलब्धः दर्शनान्न मुक्तिरित्यर्थः । एतत्कल्पद्वये सामान्यादुपलब्धेरिति वैयधिकरण्यमिति भावेन सामान्याद्प्युपलब्धेरिति प्रतिज्ञांशं व्याचष्टे—नेति । अपि तु स्वयोग्यात्मदर्शनादेवेति शेषः । तेनापीत्यस्यापि त्वित्यर्थाश्रयणेन उपलब्धेरित्यस्यावृत्त्या च अपि तु उप समीपे योग्यतया वर्तमानस्य बिम्बरूपस्य लब्धेर्दर्शनादेवेति सूत्रे प्रतिज्ञाशेषः प्रदर्शितो भवति । कुतो नेत्यतः तत्रोपलब्धेः सामान्यात् साधारणत्वादिति हेतुं उपलब्धेरित्यनेनोक्तं

मुक्त्यर्थमात्मयोग्यं तु विज्ञानं तदुदाहृतम् ।
समोऽपि भगवान् बिम्बदर्शनयैवैनं मोचयति ॥ (   )

इत्यादिश्रुतेरिति हेतुं मनसि निधाय सामान्यमात्रान्न मुक्तिरित्यत्र दृष्टान्तप्रतिपादनायोक्तं मृत्युवदित्यंशं व्याख्याति—यथेति । मृत्युमात्रादिति । मृतिमात्रादित्यर्थः । न मुक्तिरित्यनुषज्यते । तथाच यथा ब्रह्मज्ञानिनां सर्वमृतौ मृतित्वसाम्येऽपि न 'मृत्युमात्रात्' साधारणमृतेरनन्तरं मुक्तिः, किन्तु प्रारब्धकर्मक्षये चरममृत्यनन्तरमेव, तथा प्रकृतेऽपि रूपविशेषज्ञानादेव मुक्तिः, न साधारणादित्यर्थः । यद्वा—मृत्युशब्देन मारक उच्यते । संसृतेरिति शेषः । तथाच यथा ब्रह्मज्ञानिनां ज्ञाने संसारमृत्युत्वे समानेऽपि ज्ञानरूपमृत्युमात्रादनन्तरं न मुक्तिः, किन्तु प्रारब्धकर्मावसानकालीनत्वविशेषितान्मृत्योरवतरणानन्तरमेव, एवं भगवद्रूपाणां

(२) न हि लोकापत्तिमात्रं मुक्तिः ।

(३) सामान्यदर्शनाल्लोका मुक्तिर्योग्यात्मदर्शनात् ।
इति नारायणतन्त्रे ॥

(४) मुच्यते नात्र सन्देहो दृष्ट्या तु स्वात्मयोग्यया । इति च ।

साम्येऽपि रूपविशेषज्ञानमेव मोक्षसाधनं, न सामान्यदर्शनमित्यर्थः । 'समोऽपि' इति श्रुतौ बिम्बशब्दो योग्यात्मपरः । न तु

हृदिस्था या हरेर्मूर्तिः जीवो यत्प्रतिबिम्बकः ।
यद्वशे वर्तते जीवः सा तु जीवकला स्मृता ॥

इत्युक्तहृद्गतरूपविशेषपरः । 'दृष्ट्यैव' इति वाक्यविरोधात् । जीवः कलांशो यस्यासौ जीवकला ॥

(२) ननु यदि सामान्यदर्शनान्न मुक्तिः, तर्हि तद्वैफल्यं स्यात् । न च ब्रह्मदर्शनस्य तद्युक्तं, अतः सफलत्वेऽवश्यंभाविनि यत्तस्य फलं स एव मोक्ष इति सामान्यदर्शनमपि मुक्तिसाधनं भवतीत्यतः प्रवृत्तं—न हि लोकापत्तिरित्यंशं व्याचष्टे— न हीति ॥ 'लोकापत्तिमात्रं महरादिलोक प्राप्तिरेवेत्यर्थः । अनेन लोकापत्तिरित्यनन्तरमप्यपिशब्दोऽनुषञ्जनीयः । स चावधारणार्थमात्रार्थः । तथाच न सामान्यदर्शनस्य वैफल्यं शङ्क्यम् । यतः सामान्यादप्युपलब्धेर्लोकापत्तिः भवति अतः । न चैवं तस्य मोक्षसाधनत्वापत्तिः । 'हि' यतो न लोकापत्तिरेव मोक्ष इति 'हि' प्रसिद्धमत इति सूत्रांशयोजनोक्ता भवति ॥

(३) ननु सामान्यदर्शनेन लोकापत्तिरेव न मुक्तिरिति कुत इत्यतो हिशब्दसूचितप्रमाणमाह—सामान्येति ॥ योग्यात्मदर्शनातिरिक्तावतारादिदर्शनादित्यर्थः । 'लोकाः' महरादयः । योग्येति । स्वयोग्यपरमात्मरूपदर्शनादित्यर्थः । भवन्तीति शेषः । नारायणतन्त्रे उक्तत्वादिति शेषः । अस्य न हीत्यनेनान्वयः । न च 'दृष्ट्वैव' इत्युक्तिविरोधः । तस्याधिकारिविशेषविषयत्वात् अधिकारिविशेषाणां च अवतारदर्शनस्य सामान्यदर्शनत्वाभावात् , एवकारस्यायोगव्यवच्छेदार्थाभ्युपगमाद्वा ॥

(४) ननु यथा भगवद्दृष्टीनां मध्ये योग्यात्मदृष्टिरेव मुक्तिहेतुः, न तु रूपान्तरदृष्टिरिति विकल्पः, तथा योग्यात्मदर्शनेऽपि किञ्चिन्मुक्तिहेतुः

(५) दर्शनेनात्मयोग्येन मुक्तिर्नान्येन केनचित् ॥
इति चाध्यात्मे ॥ ५३ ॥

॥ इति न सामान्याधिकरणम् ॥ ३३ ॥

॥ ३४. परेणाधिकरणम् ॥

(१) 'भक्तिरेवैनं नयति भक्तिरेवैनं दर्शयति भक्तिवशः पुरुषो भक्तिरेव भूयसी' इति माठरश्रुतेर्न परमात्मना दर्शनमिति चेत्—

किञ्चिन्नेति विकल्पः स्यादित्यत आह—मुच्यत इति। तुरेवार्थे। स्वात्मयोग्यया दृष्ट्या मुच्यत एव नात्र संशय इत्यर्थः। इति नारायणतन्त्र इत्यन्वयः। भिन्नप्रकरणस्थत्वात् पुनरितिशब्दः॥

(५) ननु सामान्यदर्शनेन यथा लोकापत्तिः तथा क्वचिन्मुक्तिश्च किं न स्यादित्यत आह—दर्शनेनेति॥ 'आत्मयोग्येन' स्वयोग्यरूपविषयकेन दर्शनेनैव मुक्तिः 'नान्येन केनचित्' सामान्यदर्शनादिनेत्यर्थः। अवतारदर्शनमपि केषाञ्चित् स्वयोग्यमिति न तदत्र व्यावर्त्यमिति न 'दृष्ट्वैव' इत्यनेन विरोधः। यद्वा—मुक्तिर्नान्येनेत्यनेन अवतारादिदर्शनस्याव्यवधानेन मुक्तिसाधनत्वं निषिध्यते। 'दृष्ट्वैव' इत्यत्र तु व्यवधानेन तदुच्यते। अतो न विरोधः। यथोक्तं गीतातात्पर्ये।

दृशिः—नियमेनैव मोक्षाय भवेद्योग्या भवेद्यदि।
अयोग्या भक्तिजाता चेत् क्रमान्मुक्तिर्भवेत्तया॥ इति ॥

इत्यध्यात्मे च सूत्रकृदुक्तमुक्तमिति शेषः॥

॥ इति न सामान्याधिकरणम् ॥ ३३ ॥

॥ ३४. परेणाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे 'अनुबन्धादिभ्यः' इत्यत्र दर्शनसाधनतयोपासनसाहित्येनोक्तभक्तेः स्वातन्त्र्यं निरस्यते। पूर्वपक्षयति—भक्तिरिति॥ भक्तिरेव 'एनं' परमात्मानमधिकारिणं नयति, न त्वन्यदित्यर्थः। यद्वा—'तयैवैनं वशं नयेत्' इति स्मृत्यनुसारेण भक्तिरेवैनं परमात्मानं वशं नयतीत्यर्थः। 'एनं' विष्णुं भक्ताय दर्शयति। पुरुषो हरिभक्तिवशो

(२) न, 'तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम' (मु. ३-२-४.) इति

(३) कथं तर्ह्येषा श्रुतिः।

सू—ॐ ॥ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ॐ ॥ ५४ ॥

भक्त्यधीनः 'भूयसी' साधनेषु श्रेष्ठा। इति श्रुतेः 'परमात्मना' तत्प्रसादेन 'दर्शनं' दर्शनादि ब्रह्मसाक्षात्कारादि न भवतीति ज्ञायत इत्यर्थः॥

(२) सिद्धान्तयति—नेति॥ परमात्मना दर्शनादि नेति न, किन्तु तेनैव दर्शनादि भवतीत्यर्थः। कुत इत्यतस्तत्र हेतुत्वेन चशब्दसूचितां श्रुतिमाह—तस्येति। आथर्वणे—

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्॥
एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वान्॥ (मु. ३-२-३.)

इति पूर्ववाक्ये अयं परमात्मा भक्तिरहितैः प्रवचनमेधाश्रवणादिभिः न लभ्यते भक्तिपूर्वकैरपि स्वातन्त्र्याभावान्न लभ्यः, किन्तु 'एतैः' भक्तिप्रधानकैः प्रवचनाद्युपायैः 'यो' ब्रह्मदर्शनार्थं यतते इत्युक्तः, तस्याधिकारिणः एतैः प्रसन्नः परमात्मा 'ब्रह्मधाम' परब्रह्माधिष्ठानभूतं वायुं 'विशते' तत्र तस्याविर्भवतीत्यर्थः। 'प्रधानं धाम विष्णोस्तु प्राण एव प्रकीर्तितः' इत्याथर्वणभाष्योक्तेः। तत्त्वप्रदीपे तु ब्रह्मपुरं हृदयं 'एषः' परमात्मा 'विशते' तत्र दृश्यते इत्युक्तम्॥

(३) यदि परमात्मनैव दर्शनादि कथं तर्हि भक्तेरेव तत्साधनत्वाभिधायकश्रुतिरुपपद्यत इति शङ्कते—कथमिति॥ 'एषा' भक्तेः कर्तृत्वाभिधात्री 'भक्तिरेवैनम्' इति श्रुतिः कथमुपपद्यत इत्यर्थः। तत्परिहाराय सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—परेण चेति। एवकारो भिन्नक्रमः। अत्रेति शेषः। परमात्मा भक्त्यैव 'दर्शनं प्राप्य' दर्शनविषयो भूत्वा मुक्तिं ददातीति हेतोः अत्र 'एतैरुपायैः' इति श्रुतौ भक्तिः करणत्वेनोच्यते यतोऽत एषा श्रुतिरुपपद्यत इति योजना। करणे कर्तृत्वोपचार इति भावः। ननु साधनान्तराण्यनुक्त्वा किं विशिष्याभिधीयते भक्तिरेवैनम्' इतीत्यत आह—

परमात्मैव भक्त्या दर्शनं प्राप्य मुक्तिं ददातीति प्रधानसाधनत्वाद्भक्तिः करणत्वेनोच्यते ।

(४) मायावैभवे च—

भक्तिस्थः परमो विष्णुस्तयैवैनं वशं नयेत् ।
तयैव दर्शनं यातः प्रदद्यान्मुक्तिमेतया ॥

प्रधानसाधनत्वादिति । साधनेषु प्रधानत्वादित्यर्थः । भक्तिः करणत्वेनोच्यत इत्यत्र भक्त्यैव मुक्तिं ददातीत्ययं हेतुः । इतिशब्दस्य भक्तिरित्यप्यन्वयेन ज्ञापितायां विशिष्योच्यते इति प्रतिज्ञायां प्रधानसाधनत्वादित्ययं हेतुः । अनेन भूयस्त्वादित्यस्यार्थ उक्तो भवति । सूत्रे चोऽप्यर्थोऽवधारणार्थश्रुतिसूचकश्च । प्रधानसूत्रात्तदुक्तमित्यनुवर्तते । तथाच 'अपि' यद्यपि 'एतैरुपायैः' इति श्रुतेः 'परेण च' परमात्मनैव तद्दर्शनादिकं, न तु भक्त्या । तथापि 'भक्तिरेनम्' इति श्रुतेः 'ताद्विध्यं' ईश्वरकर्तृत्वश्रुतिवत्कर्तृताप्रतिपादकत्वमुपपद्यते । कथम्? यतः 'अनुबन्धस्य' भक्तेः 'एतैः' इति श्रुतौ तत्करणत्वमुक्तमतः । तथाच करणे कर्तृत्वोपचार इति भावः । मुख्यकर्तृत्वाङ्गीकारे तु 'एतैरुपायैः' इति निरवकाशविशेषश्रुतिविरोध इति तुशब्दाभिप्रायः । न च साधनान्तराणि विहाय किं विशिष्याभिधीयते 'भक्तिरेनम्' इति श्रुतावनुबन्धो भक्तिरिति वाच्यम् । तस्याः 'भूयस्त्वात्' साधनेषु प्रधानत्वादिति सूत्रार्थः ॥

(४) अत्रैव स्मृतिमाह—मायेति ॥ मायावैभवाख्यग्रन्थ इत्यर्थः । भक्तौ तिष्ठतीति भक्तिरत्र तिष्ठतीति वा भक्तिस्थः । भक्तयामधिकारिणो भक्तेः नियामकश्चेति तत्त्वप्रदीपोक्तेः । 'तया' अनादिसिद्धया भक्त्यैव 'एनं' स्वात्मानं 'वशं नयेत्' जीववशोऽहमिति ज्ञापयेत् । यद्वा—'एनं' जीवं 'वशं नयेत्' तस्य भगवदीयोऽहमिति स्मृतिं जनयेदित्यर्थः । 'तयैव' गुरुप्रसादेनाभिव्यक्तभक्त्यैव करणेन दर्शनं 'यातः' प्राप्तस्तद्विषयो भूत्वा 'एतया' अतिपरिपक्वया भक्त्या जीवाय मुक्तिं प्रदद्यादित्यर्थः । भक्तिरित्यनेनानुबन्धशब्दार्थ उक्तः । तत्र प्रमाणमाह—स्नेहेति । अनु स्वानुकूलं यथा तथा बध्नाति बद्धमिव वशयति स्वप्रभुमित्यनुबन्धः । 'यस्तस्मिन्' विष्णौ 'बहुमानपुरस्सरः' बहुः पूर्णता मानं ज्ञानं देशकालगुणैः पूर्णत्व-

स्नेहानुबन्धो यस्तस्मिन् बहुमानपुरस्सरः ।
भक्तिरित्युच्यते सैव करणं परमेशितुः ॥
इति ।

(५) सर्वशब्दानां ब्रह्मणि प्रवृत्तेश्च ॥ ५४ ॥

॥ इति परेणाधिकरणम् ॥ ३४ ॥

॥ ३५. एकाधिकरणम् ॥

(१) जीवांशानां पृथगुत्पत्तेर्नानादियोग्यताऽपेक्षेति न मन्तव्यम्, कुतः ?

ज्ञानपूर्वकः स्नेहः स एवानुबन्धः सैव भक्तिरित्युच्यते इत्यर्थः । ननु दर्शनादौ हरेरेव कर्तृत्वे कथं 'भक्तिरेवैनम्' इति श्रुतिरुपपद्यत इत्यत आह—सैवेति । 'परमेशितुः' परमेश्वरस्य दर्शनादिदाने सा भक्तिरेव करणमित्यर्थः । करणे कर्तृत्वोपचार इति भावः । करणं साधनेषु प्रधानमित्यनेन साधनान्तराण्यनुक्त्वा भक्तेरेवाभिधाने कारणमुक्तं भवति । इतीत्यस्य मायावैभव इत्यनेनान्वयः ॥

(५) एवं 'हन्ता रामशरः' इतिवत्करणेऽपि कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनात्करणार्थत्वेन 'भक्तिरेवैनम्' इति श्रुतिमुपपाद्य प्रकारान्तरेणाप्युपपादयति—सर्वेति ॥ भक्तिरित्यादिसर्वपदानामित्यर्थः । 'ब्रह्मणि' परब्रह्मणि 'प्रवृत्तेः' समन्वयात् परममुख्यवृत्तेः सत्त्वात् । ब्रह्मैवैनं नयतीत्याद्यर्थोपपत्तेश्चोपपन्ना श्रुतिरित्यर्थः । अनेन 'च' यतः 'परेण' वाच्येन निमित्तेन भक्त्यादिशब्दस्य 'ताद्विध्यं' तस्य 'एतैरुपायैः' इत्यादिवाक्यस्य विधा प्रकार इव प्रकारो यस्य स तद्विधस्तस्य भावस्ताद्विध्यं तद्ब्रह्मनारायणस्य कर्तृत्ववादित्वं युक्तम्, अतो नेश्वरस्य दर्शनादिकर्तृत्वे श्रुत्यनुपपत्तिरिति सूत्रखण्डस्य अर्थान्तरमुक्तं भवति ॥

॥ इति परेणाधिकरणम् ॥ ३४ ॥

॥ ३५. एकाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे उपासनस्यानादियोग्यतासापेक्षत्वं समर्थ्यते । तत्र 'उपलब्धिवत्, व्यतिरेकः' इत्याभ्यां सूचितहेतूक्तिपूर्वकं पूर्वपक्षयति—

सू—ॐ ॥ एक आत्मनश्शरीरे भावात् ॥ ॐ ॥ ५५ ॥

अंशांशिनोरेकत्वमेव । अंशिकर्मविनिर्मितशरीर एवांशस्य भावात् ॥ ५५ ॥

(२) सू—ॐ ॥ व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५६ ॥

जीवेति ॥ उपासनादाविति शेषः । पृथगिति भिन्नं पदं पृथक्त्वादित्यर्थः । तथाच नोपासनाद्यर्थं योग्यताऽपेक्षाऽस्ति । कुतः? योग्यतायाः सादित्वे तद्वदुपासनस्याप्यागन्तुकत्वप्रसंगात् अनादित्वं वाच्यम् । तच्च न युक्तं यत इन्द्रादिजीवांशानामर्जुनादीनां योग्यता नानादिः । न चासिद्धिः । इन्द्रादिजीवांशानामुत्पत्तेः सादित्वात् । धर्मिण एव सादित्वे तद्धर्मभूतयोग्यताया अनादित्वायोगादिति भावः । न चांशिनोऽनादित्वात् कथमंशानामुत्पत्तिः तयोरैक्यादिति वाच्यम् । इन्द्राद्यंशिजीवेभ्यस्तदंशानां पृथक्त्वात् भिन्नत्वात् । न चासिद्धिः । अंशानामिन्द्रादिजीवेभ्यः पृथक्त्वात् ज्ञानसुखादौ अनुसन्धानानुसन्धानाख्यवैलक्षण्यवत्त्वादिति योजना । एवं प्राप्तं पूर्वपक्षं प्रतिषेधति—नेति । कुतो न मन्तव्यमित्याक्षिपति—कुत इति । तत्परिहाराय सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—एक इति । अत्र अंशोंशी चैक एवेति योजनामभिप्रेत्य एक इति प्रतिज्ञावाक्यतात्पर्यमाह—अंशेति । कुत इत्यतः षष्ठ्यर्थोक्तिपूर्वकं आत्मनश्शरीरे भावादिति हेत्वंशं व्याचष्टे—अंशीति । 'भावात्' अभिमानितया सत्त्वादित्यर्थः । अनेनात्मांश आत्मना अंशिना एक एव, न भिन्नः कर्मनिर्मितशरीरे आत्मनोंशस्य भावात्सत्त्वादिति सूत्रार्थ उक्तो भवति ॥

(२) ननु ज्ञानादिभेदादंशांशिनोर्भेद एव युक्तो नाभेद इत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—व्यतिरेक इति ॥ ज्ञानं वृत्तिरूपम् । आदिशब्देन तादृशसुखादिर्गृह्यते । व्यतिरेकशब्दार्थो भेद इति सप्तम्यन्ताद्वतिरिति भावेन भेद इति सप्तमीप्रयोगः । आत्मनोरिति विपरिणतपदस्यार्थः—अंशांशिनोरिति । पृथग्भाव इत्यनेन व्यतिरेकशब्दस्योपमानोपमेययोरन्वयो

ज्ञानादिभेदे विद्यमानेऽपि नांशांशिनोः पृथग्भाव एव ।
तदुपासनादिभोगादंशस्य ।

(३) परमसंहितायां च—
अंशिनस्तु पृथग्जाता अंशास्तस्यैव कर्मणा ।
पुनरैक्यं प्रपद्यन्ते नात्र कार्या विचारणा ॥ इति ॥ ५६ ॥

॥ इत्येकाधिकरणम् ॥ ३५ ॥

दर्शितः। एवेति तुशब्दस्यार्थः। अनेनात्मनोर्नोपलब्धिवद्व्यतिरेक इति प्रतिज्ञांशो व्याख्यातः। कुत इत्यतस्तदुत्तरत्वेन तद्भावभावित्वादिति हेत्वंशं व्याचष्टे—तदुपासनादीति। अंशिकर्तृकोपासनादिजातमहाफल-भावादित्यर्थः। उपासनाजनितमहाफलानुसन्धानमेवाभेदे प्रयोजकं तद-भावस्त्वसिद्ध इत्युक्तं भवति। अनेन 'उपलब्धिवत्' उपलब्ध्यादौ धर्मे व्यतिरेक इव भेद इव अनुसन्धानाननुसन्धानात्मकवैलक्षण्यमिव आत्म-नोरंशांशिनोः धर्मिणोरपि परस्परं 'व्यतिरेक एव' अन्योन्याभावरूप-पृथग्भाव एव, न त्वभेद इति न वाच्यम्। कुतः? 'तद्भावभावित्वात्' भावशब्द आवर्तते। तत्रैकस्यानुभवोऽर्थः। भवतेरनुभवार्थत्वात्। अन्यस्य मानसक्रियारूपध्यानाख्यमुपासनमर्थः। अपरस्योपासनफलमानन्द-वृद्धिरर्थः। 'भावो वृद्धिः समुद्दिष्टा क्वचिद्भावो मनः स्मृतम्' इति वचनात्। तुशब्दस्यात्रान्वयः। स चाप्यर्थः। तथाच आत्मन उपलब्ध्यादौ ज्ञानादावनुसन्धानाननुसन्धानरूपे अल्पत्वमहत्त्वरूपे वा व्यतिरेके विद्य-मानेऽप्यात्मनोंशस्याल्पे वृत्तिज्ञानसुखादौ मानुषान्नोपभोगादिनाऽनुसन्धा-नाभावेऽपीति यावत्। 'तद्भावभावित्वात्' तस्यांशिनो भावस्य तत्कर्तृक-प्रधानसाधनोपासनादिसम्बन्ध्यानन्दवृद्धिरूपमहाफलस्य भावित्वात् अनु-सन्धातृत्वात् अंशत्वेऽपीति सूत्रार्थ उक्तो भवति॥

(३) आद्यसूत्रार्थे स्मृतिं प्रमाणयति—परमेति ॥ न केवलं सूत्र इति चार्थः। 'अंशाः' अर्जुनादयः। 'तस्यैव' अंशिन एव 'कर्मणा' तत्कर्म-निमित्तेनैव शरीरेण सह 'अंशिनः' इन्द्रादेः 'पृथक्' विभक्ततया भूम्यादौ जाताः सन्तः 'पुनः' कर्मपर्यवसानानन्तरं स्वस्थानं गताः अंशि-नैक्यं 'प्रतिपद्यन्ते' प्राप्स्यन्तीत्यर्थः। न त्वन्यकर्मणेत्येवशब्दार्थः। अत्रार्थे

॥ ३६. अङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ॐ ॥ ५७ ॥

ब्रह्माद्यङ्गदेवतावबद्धोपासनादि प्रतिशाखं प्रतिवेदं च नोपसंह्रियते ।

हिशब्दात्

'विचारणा' चर्चा न कार्येत्यर्थः। इति परमसंहितायां सूत्रकृदुक्तमुक्तमित्यन्वयः ॥

॥ इत्येकाधिकरणम् ॥ ३५ ॥

३६. अङ्गावबद्धाधिकरणम्

(१) अत्राधिकरणे भगवदुपासनस्य यथायोग्यं ब्रह्माद्यङ्गदेवतोपासनस्य युक्तत्वेन कर्तव्यता प्रतिपाद्यते। 'अन्या वाचो विमुञ्चथ' (मु. २-२-५.) 'पूजयेन्नान्यदेवताः' इत्यादेर्नाङ्गाश्रितान्यदेवतोपासनं कार्यं, किन्तु केवलं ब्रह्मोपासनमेव, कार्यत्वे वा एकस्य प्रतीतगुणाः सर्वेषूपसंहर्तव्या इति प्राप्ते सिद्धान्तयत्सूत्रं पठति—अङ्गेति। अत्राङ्गशब्देन विष्णोरङ्गसमुद्भूते, विष्णोरङ्गानि देवताः' इति वचनादीशाङ्गजातत्वान्निमित्ताद्ब्रह्मादिदेवाः अङ्गानीत्युच्यन्ते। भावप्रधानोऽयमावर्तनीय इति भावेन अङ्गावबद्धा इति प्रतिज्ञांशं व्याचष्टे—ब्रह्मादीति। ब्रह्मादयश्च ताः देवताश्च तदवबद्धं तत्सम्बद्धं च तदङ्गत्वावबद्धं च तत् उपासनादिचेति विग्रहः। प्रथमादिशब्देन रुद्रादयो गृह्यन्ते। द्वितीयेन परिचर्यानमस्काराद्युच्यते। कार्यमेव अधिकारिभिरिति शेषः। एवेत्यनेन सौत्रतुशब्दोऽवधारणार्थतयाऽपि व्याख्यातः। अङ्गावबद्धा इति वचनेनोदाहृतश्रुत्यादिविरोधः परिहृतः। श्रुत्यादौ प्राधान्येनोपासनस्यैव निषिद्धत्वात् अङ्गत्वेनोपासनस्य चाभ्युपगतत्वात्। अत एव—

सर्ववर्णाश्रमैर्विष्णुरेक एवेज्यते सदा ।
रमाब्रह्मादयस्तस्य परिवारतयैव तु ॥

समत्वाद्वोत्तमत्वाद्वा नाङ्गदेवाद्युपासनम् ।
उपसंहार्यमित्याहुर्वेदसिद्धान्तवेदिनः ॥
इति ब्रह्मतर्कवचनात् ॥ ५७ ॥

इति वचनम् । अनेन अङ्गावबद्धाः ब्रह्मादिदेवविषयाः अङ्गत्वसम्बद्धाः तत्प्रकारकाः उपासनाद्याः कार्या एव सर्वैर्मुमुक्षुभिः । कुत एतत्? हि-शब्दसूचितायाः 'समत्वात्' इति स्मृतेरेवेति सूत्रांशस्यार्थ उक्तो भवति। तर्हि सर्वगुणाः सर्वत्रोपसंहृत्योपास्याः स्युरिति शङ्कते—त्विति । तदुत्तरत्वेन—न शाखासु प्रतिवेदमित्येतद्व्याचष्टे—प्रतिशाखमिति । 'प्रतिवेदं' सर्ववेदानां 'प्रतिशाखं' सर्वशाखास्वित्यन्वयः। उक्तमुत्तमानां गुणजातमवमेष्विति शेषः। चस्समुच्चये। शाखास्वित्येव पूर्तौ प्रतिवेदमित्याद्युक्तिः अविभक्तमूलवेदापेक्षयेत्युक्तं तत्त्वप्रदीपे। 'नोपसंह्रियते' अवमेषु नोपसंहार्यमिति। अनेन प्रतिवेदं प्रतिशाखासूक्ता अङ्गावबद्धा उत्तमाङ्गदेवतासम्बन्धिनो ब्रह्मणः सर्वगुणाः 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्' (तै. आ. ३-१२) इत्युक्ताः 'अवमेषु' रुद्रादिषु तद्गुणाः 'त्र्यम्बकाय त्रिपुरान्तकाय कालाग्निरुद्राय नीलकण्ठाय'(न्यासनमस्कृतिः) इत्युक्ताः इन्द्रादिषु च नोपसंहर्तव्याः, किन्तु योग्या एवेति सूत्रखण्डस्यार्थ उक्तो भवति। न चायं विभागो न दृष्ट इति वाच्यम्। यथा खलु भगवत्परवाक्यानां न सर्वेषामन्यत्र ब्रह्मादिष्वन्वयः, अपि तु योग्यानामेव 'हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे' (तै. सं. ४-१-८.) इत्यादीनां, तद्वदुपपत्तेरिति भावः। कुत एतत्सिद्धमित्यतः प्रवृत्तं हीत्येतद्व्याचष्टे—समत्वादिति॥ सूचितादिति शेषः। अस्य वचनादित्यनेनान्वयः। स्मृतौ कार्यमिति उत्तमानां गुणजातमधमेष्विति च शेषः। उपासनाशब्द आवर्तते। तत्रैकः कर्मणि ल्युडन्तो गुणजातपरः। आदिशब्देन गन्धर्वादयो गृह्यन्ते। तथाच अङ्गदेवाद्युपासनं कार्यं मुमुक्षुभिः, परं तु उत्तमानां ब्रह्मादीनां गुणजातमधमेषु नोपसंहार्यमित्याहुरित्यर्थः। कुत इत्यतो हेतुमाह—समत्वादिति। वाशब्दौ चार्थौ परस्परसमुच्चये। अयमर्थः—अन्यगुणानामन्यत्र उपसंहारे सर्वदेवानां साम्येनैव भाव्यं, तच्च नास्ति केषाञ्चित्समत्वात् केषाञ्चिदुत्तमत्वादिति सर्वसाम्याभावात्। तत्त्वप्रदीपे तु असमानां समत्वेनोपासनस्य उत्तमानां अधमत्वेनोपासनस्य च निषिद्धत्वादित्येवंप्रकारसमर्पकतया व्याख्यातम्। हेत्वसिद्धिपरिहारायाह—वेदेति।

(२) सू—ॐ ॥ मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ॐ ॥ ५८ ॥

सर्वदेवतामन्त्रा यथाऽधीयन्ते एवमविरोधो वा ।

(३) उपासनाऽङ्गदेवानां परमाङ्गतया भवेत् ।
उपसंहृतिर्विशेषे तु फलानामन्यथा न तु ॥

वेदनिर्णायकग्रन्थवेदिन इत्यर्थः । तथाच वेदसिद्धान्ते नानागुणत्वेनैव तेषामुक्तेर्नासिद्धिरिति भावः । वचनादित्यस्य नोपसंह्रियत इत्यनेनान्वयः । इति ज्ञायत इति शेषः ॥

(२) एवमेकत्र प्रतीतानां सर्वगुणानामन्यत्रोपसंहाराभाव उक्तः । इदानीमुपसंहाराभ्युपगमेऽपि न विरोध इत्याह सूत्रकृत्—मन्त्रादिवदिति । अत्रादिशब्देन बहुवाक्यसमूहरूपविद्योच्यते । षष्ठ्यन्ताच्च वतिरिति भावेन सूत्रं व्याचष्टे—सर्वेति । अग्न्याद्यधमसर्वदेवतामन्त्रादय इत्यर्थः । अधीयन्त इति अध्येतृभिरुत्तमसर्वदेवेष्विति शेषः । तेषां तत्प्रतिपादकत्वादिति भावः । 'एवं' अधमगुणानामुत्तमेषूपसंहारे 'अविरोधो' विरोधाभावस्तेषु तद्गुणसत्त्वादित्यर्थः । अनुपसंहारस्यैवमुत्तमगुणविषयत्वात् उपसंहारवचनस्याधमगुणविषयत्वादिति भावेन भाष्ये सूत्रे च व्यवस्थितविकल्पार्थकवाशब्दः ॥

(३) यदुक्तं अङ्गदेवतोपासनं कार्यं एकत्र प्रतीतानामन्यत्र यथायोग्यगुणानामुपसंहारश्च कार्य इति, तद्द्वयं किं सर्वैः कार्यं न वेत्यपेक्षायामाह —उपासनेति ॥ सर्वैः कार्येति शेषः । 'अङ्गदेवानां' ब्रह्मादीनां 'परमाङ्गतया' परमात्मपरिवारत्वेनोपासना 'सर्वैः' मोक्षयोग्यैः कार्या भवेत्, न तु प्राधान्येनेति । तर्हि गुणोपसंहृतिरपि तथा स्यादित्यतो गुणोपसंहृतौ विशेषमाह—उपसंहृतिरिति । विशेष इति तादर्थ्ये सप्तमी । उपसंहृतिस्तु 'फलानां विशेषे' अतिशयितफलार्थं तदपेक्षायामेव कार्या, 'अन्यथा' तदनपेक्षायां केवलमोक्षाय न कार्येत्यर्थः । यथोक्तं तत्त्वप्रदीपे—यथा विषभयादौ गरुडादिषु विषहरत्वादिगुणोपसंहृतिरिति । फलविशेषापेक्षाऽपि पुरुषविशेषाणामेवेत्याह—पुरुषाणामिति । 'विशेषात्' उत्तमाधिकारित्वरूपात् । अत्र फलविशेषार्थिनः पुरुषविशेषाश्चैके एव, वाशब्दस्तु पुरुषाणां विशेषादित्यनेनोत्तमाधिकारिरूपोपासकप्रतिपत्तौ सत्यां उत्तमाधिकारिभि-

पुरुषाणां विशेषाद्वा यथायोगं भविष्यति ।
इति बृहत्तन्त्रे ॥ ५८ ॥

॥ इत्यङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ ३६ ॥

॥ ३७. भूमाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाच दर्शयति ॥ ॐ ॥ ५९ ॥

रपि फलातिशयापेक्षायां कर्तव्या, अन्यथा नेति उपसंहृतिरूपसाधनविषय एव विकल्पबोधकः, न तु फलविशेषार्थिभिः कर्तव्या नान्यैरिति ज्ञातव्यम्। तथाच उपसंहृतिस्तु पुरुषाणां विशेषं उत्तमाधिकारित्वमपेक्ष्य ' यथायोगं फलानां विशेषे ' यथायोग्यफलविशेषार्थं ' भविष्यति ' भवति । ' अन्यथा' उत्तमाधिकारित्वाभावे तादृशफलयोग्यताया एवाभावात् न वा न कर्तव्या वेति व्यवस्थितो विकल्पः । यद्वा—ये फलविशेषार्थिनः ते गुणोपसंहारपूर्वकं उपासका इति पूर्वमुपासकपुरुषप्रतिपत्तौ फलातिशयार्थित्वं साधनतयोक्तं, इदानीं तु ये पुरुषविशेषा उत्तमाधिकारिणः तेषां गुणोपसंहारपूर्वकं उत्तमाधिकारित्वं साधनतयोच्यत इति उपासकप्रतिपत्तौ साधन एव विकल्पो वाशब्दार्थः, नोपासकविकल्पः । सा चोपसंहृतिः ' यथायोगं ' उपास्यानां देवानां योग्यगुणविषयिण्येव ' भविष्यति ' भवतीत्यर्थः । बृहत्तन्त्र इति । उक्तमिति शेषः ॥

॥ इत्यङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ ३६ ॥

॥ ३७. भूमाधिकरणम् ॥

(१) अत्र भूमगुणस्य सर्वोपासकसाधारणत्वं समर्थ्यते । व्यर्थत्वाद्भूमगुणो न सर्वोपास्य इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयितुं सूत्रं—भूम्न इति ॥ अत्र भूम्नः सर्वोपास्यत्वमिति साध्याध्याहारमभिप्रेत्य तत्र हेतुपरतया ज्यायस्त्वमित्येतद्व्याचष्टे—सर्वेति । क्रतुवदित्यस्योभयत्रान्वयः । तथाच विष्णोर्ज्ञानानन्दादिसर्वगुणेषु मध्ये ' भूमगुणस्य ' पूर्णत्वरूपशुभधर्मस्य ' यो वै भूमा ' (छा. ७-२४.) इत्यत्र श्रुतस्य ' ज्यायस्त्वं ' क्रतुवद्विशिष्टत्वमित्यर्थः । कुत इत्यतो भूमत्वमृते कस्यापि गुणस्यानुपास्यत्वात् सर्वस्यापि पूर्णज्ञानः

सर्वगुणेषु भूमगुणस्य ज्यायस्त्वं क्रतुवत् सर्वत्र सहभावात् ।
दीक्षाप्रायणीयोदयनीयसवनत्रयावभृथात्मकः क्रतुः ।

(२) भूमैव देवः परमो ह्युपास्यो नैवाभूमा फलमेषां विधत्ते ।
तस्माद्भूमा गुणतो वै विशिष्टो यथा क्रतुः कर्ममध्ये विशिष्टः ॥
इति गौपवनश्रुतिः ॥ ५९ ॥

॥ इति भूमाधिकरणम् ॥ ३७ ॥

पूर्णानन्द इत्यादिक्रमेण तदनुबन्धेनैवोपास्यत्वादिति भावेन विशिष्टत्वे साध्ये हेतुपरतयाऽपि क्रतुवदित्यंशं व्याचष्टे—क्रतुवदिति । सर्वत्रेति । सर्वयागेष्विति दृष्टान्तार्थः । दार्ष्टान्तिके तु 'सर्वत्र' आनन्दादिगुणेष्वित्यर्थः । 'सहभावात्' स्वानुवृत्त्याऽङ्गिनः साफल्यसाधकत्वात् । अनेन सूत्रे क्रतुवदित्यस्यावृत्त्या साध्यहेत्वोरन्वयः । सर्वत्र सहभावादिति हेत्वध्याहारश्च सूचितः । ननु क्रतुशब्दः स्वाङ्गक्रियावचनः, न च तस्य सर्वक्रतुष्वनुवृत्तिरस्तीत्यतो नात्र क्रतुशब्दः स्वाङ्गप्रधानपरः, किन्तु अङ्गकलापपर इति भावेन क्रतुशब्दार्थमाह—दीक्षेति । ज्योतिष्टोमे दीक्षा नाम यजमानसंस्काररूपकर्मविशेषः । प्रायणीयोदयनीयौ तस्याद्यन्तयोः कर्तव्येष्टिविशेषौ । प्रातस्सवनं माध्यन्दिनसवनं तृतीयसवनं चेति सोमाभिषवरूप सवनत्रयम् । अवभृथो नाम 'अप्स्ववभृथेन चरन्ति' ( ) इत्युक्तेष्टिविशेषः । एतदात्मकाङ्गकलापः सर्वत्र कर्तुं योग्यत्वान्निमित्तादिह क्रतुशब्देनोक्त इत्यर्थः ।

(२) सूत्रकृत्स्वोक्तार्थस्य प्रामाणिकत्वप्रदर्शनाय तथा दर्शयति श्रुतिरित्याह । तमंशं व्याचष्टे—भूमैवेति ॥ अत्र भूमन्शब्दो धर्मपरो धर्मिपरश्च । तथाच 'परमो देवो' नारायणो 'भूमा' सर्वगुणपूर्ण इति पूर्णत्वेनैव सर्वोपास्यो, नैवाभूमा । कस्मात्? 'हि' यतो भूमगुणो गुणराशितः क्रतुवद्विशिष्टः, यथा 'क्रतुः' दीक्षाद्यङ्गकलापः कर्ममध्ये विकृतियागेषु विशिष्टः तेषां स्वसाहित्येन साफल्यप्रदत्वात् । तथा भूमगुणो 'गुणतो' गुणराशितो गुणेभ्यो वा 'विशिष्टः' प्रधानः । कथं विशिष्टः? 'हि' यस्मात् भूमैव गुणः सर्वगुणेषु प्रविष्टतयोपासितः 'एषां' अधिकारिणां फलं 'विधत्ते' ददाति । 'न त्वभूमा' अपूर्णत्वमुपासितं अपूर्णत्वेनोपा-

॥ ३८. नानाशब्दाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ नाना शब्दादिभेदात् ॥ ॐ ॥ ६० ॥

शब्दोऽनुमा तथैवाक्षो योग्यताभेदतस्सदा ।
ब्रह्मादीनामेकमर्थं बहुधा दर्शयन्ति हि ॥

सितो वा देवः, तस्मादित्यर्थः। तथाच भूमगुणस्यान्यगुणेभ्यो वैशिष्ट्यं नाम भूमगुणानुबद्ध एव सर्वोऽपि गुणः उपासकानां फलं ददाति, नाभूमेत्येतदेव, न तु विष्णुगुणाः परस्परमुत्तमाधमभाववन्त इति भावः। श्रुतिरित्यस्य तथाच दर्शयतीत्यनुषङ्गेणान्वयः। अनेन—'भूम्नः' पूर्णत्वस्य सर्वोपास्यत्वं, कुतः? 'च' यतः सर्वगुणेषु क्रतुवज्ज्यायस्त्वम्। तदपि कुतः? क्रतुवत्सर्वत्र सहभावात्। न चैतत्सर्वमप्रामाणिकं, यतः श्रुतिस्तथा दर्शयतीति सूत्रयोजनोक्ता भवति। तथा हीति सूत्रपाठे हिशब्दो यस्मादित्यर्थो ज्ञातव्यः। मायावादखण्डने भूम्नो ज्यायस्त्वमित्युक्तमिति। महाभारततात्पर्यनिर्णये च ज्यायस्त्वं मुख्यतः सर्ववेदादिप्रतिपाद्यत्वमित्यर्थोऽभिमतः। स च सूत्राक्षराणां बह्वर्थत्वाभिप्रायेण तट्टीकायामुक्तः॥

॥ इति भूमाधिकरणम् ॥ ३७ ॥

॥ ३८. नानाशब्दाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणेऽधिकारिणां भूमगुणस्य नानाप्रकारेण प्रतीतिः समर्थ्यते भूमत्वे विशेषकल्पनायोगाद्भूमगुणः सर्वेषामेकप्रकारेणैव प्रतीयत इति प्राप्ते सिद्धान्तयितुं सूत्रं पठति—नानेति॥ अत्र भूम्न इत्येतत् प्रथमान्ततया विपरिणम्यानुवर्तते। नानेति भावप्रधानम्, नानात्वेनेति। उपास्यते इति शेषः। एवं च प्रतिज्ञावाक्यसिद्धौ तत्र हेतुरुक्तः—शब्दादिभेदादिति। भूमगुणप्रत्यायकैः शब्दानुमाप्रत्यक्षप्रमाणैः अधिकारियोग्यताभेदात् भूम्नो नानारूपेण प्रतीतेरिति तदर्थ इति भावेन अस्मिन्नर्थे प्रमाणोदाहरणपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे—शब्देति। प्रथमं तत्त्वनिर्णयोऽथ वेदार्थनियमोऽथापरोक्षज्ञानमिति कार्यक्रमानुसारेण स्मृतौ शब्दादीनां क्रमेण निर्देशः। एवं सूत्रेऽपि। शब्दः आगमः। अक्षः प्रत्यक्षम्। तथाशब्दः समुच्चये। आहत्यैते 'योग्यताभेदात्' योग्यताविशेषात्सदा ब्रह्मादीनामेकैकमर्थं पूर्णत्वादिरूपं 'बहुधा' अवान्तरविशेषवत्त्वेन 'दर्शयन्ति'

अतः पूर्णत्वमीशस्य नानैवैषां प्रदृश्यते ।
अतः फलस्य नानात्वं नानैवोपासना यतः ॥

इति ब्रह्मतर्के । अतो भूमत्वमपि नानैवोपास्यते ॥ ६० ॥

॥ इति नानाशब्दाधिकरणम् ॥ ३८ ॥

॥ ३९. विकल्पाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॥ ॐ ॥ ६१ ॥

ज्ञापयन्ति 'हि' यतोऽतः 'एषां' ब्रह्मादीनामीशस्य पूर्णत्वं नानैव 'प्रदृश्यते' प्रतीयते उपासनकाले । यतः नाना प्रदृश्यतेऽतो नानाप्रकारेणैव पूर्णत्वोपासनं भवेत् । यतो नानोपासनमतः फलस्य 'नानात्वं' तारतम्यमुपपद्यत इति योजना । न चोपास्यभूमत्वप्रतीतेः शब्दानुमानसाध्यत्वेऽपि कथं प्रत्यक्षसाध्यत्वमिति वाच्यम् । योगिनां मनसापि तत्प्रतीतिसम्भवेन तस्याक्षितयसाध्यत्वोपपत्तेः । ब्रह्मतर्क इत्यस्य यतः शब्दादिभेदान्नाना प्रतीयते भूमत्वमतो नानैवोपास्यतेऽपीत्युक्तमित्यन्वयः । न केवलं नाना प्रतीयतेऽपि तु नानैवोपास्यतेऽपीति सिद्धमित्यन्वयः । नानैवोपास्यतेऽपि नानैव फलप्रदमपीत्यपेरर्थः । न च भूमत्वविशेषानुपपत्तिः । अतीतवत्सराणां मासानां चानन्त्ये समेऽपि वत्सरानन्त्यान्मासानन्त्ये विशेषवत् अधिकारियोग्यताविशेषात् प्रतीते पूर्णत्वेऽपि विशेषसम्भवादिति भावः ॥

॥ इति नानाशब्दाधिकरणम् ॥ ३८ ॥

॥ ३९. विकल्पाधिकरणम् ॥

(१) अत्र नये बिम्बातिरिक्तरूपोपासनस्याकर्तव्यता निरस्यते । स्वयोग्यरूपातिरिक्तरूपविशेषविषयमुपासनं मुमुक्षुणा न कर्तव्यम् , मोक्षानुपयुक्तत्वात् । प्रत्युत क्रियमाणमपि तदुपासनं स्वयोग्योपासनविघ्नायैव भवेदिति प्राप्ते सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य सामान्योपासनस्येति पदाध्याहारेण व्याचष्टे—विकल्प इति ॥ अपिः समुच्चये । तथाच न केवलं स्वयोग्यस्य, किन्तु तदतिरिक्तस्य 'सामान्यस्य' वैष्णवत्वेन बिम्बसमानतया वर्त-

स्वयोग्योपासनानन्तरं सामान्यस्यापि कस्यचिदुपासनं विकल्पेन भवति विशिष्टफलापेक्षया ।

(२) मुक्त्यर्थमात्मयोग्यं हि कार्यमेव ह्युपासनम् ।
नृसिंहादिकमन्यच्च दुरितादिनिवृत्तये ॥

मानस्य कस्यचित् नृसिंहरामकृष्णादिरूपविशेषस्याप्युपासनं स्वयोग्योपासनानन्तरं मुमुक्षोः 'विशिष्टफलापेक्षया' उत्तमफलापेक्षया ज्ञानादिप्रतिबन्धकदुरितविशेषनिवृत्तिलक्षणमोक्षोपयोगिफलेच्छया निमित्तभूतया 'विकल्पेनैव भवति' प्रकारद्वयोपेतमेव न तु एकप्रकारोपेतमिति योजना । स्वयोग्योपासनानन्तरमिति सामान्योपासनस्य मोक्षार्थोपासनानन्तरभावित्वकथनेन प्रत्युतेत्युक्तदोषो निरस्तः । सूत्रे विशिष्टफलत्वादित्यनेन विकल्पे निमित्तं सूचितम् । तदपेक्षोपलक्षकतया विवृतं—विशिष्टफलापेक्षयेति । तेन मोक्षानुपयुक्तत्वादिति दोषो निरस्तः । अनेन मुमुक्षोः विशिष्टफलत्वादिति बहुव्रीहिः । इच्छोपलक्षकमेतत् । ल्यब्लोपनिमित्तापञ्चमी, विशिष्टफलापेक्षत्वमपेक्ष्येतिभावेन विशिष्टफलापेक्षयेत्याह । विशिष्टफलापेक्षया सामान्योपासनस्य कर्तव्यतायां यस्य मुमुक्षोः दुरितमस्ति तन्निवृत्तिरूपविशिष्टफलापेक्षाचास्ति तेन कर्तव्यम् । यस्य तु मुमुक्षोर्न दुरितमस्ति तत्सत्त्वे वा स्वयोग्यतीव्रोपासनेनैव दुरितादिनिवृत्तिसिद्धेस्तदनिच्छा तेन न कर्तव्यमिति । अत एव न वैफल्यदोषः ॥

(२) अत्रार्थे स्मृतिमाह—मुक्त्यर्थमिति ॥ 'आत्मयोग्यं' स्वयोग्यरूपविषयकमुपासनं यतो मुक्त्यर्थं 'हि' प्रसिद्धं, अतः कार्यमेवेत्यर्थः । नृसिंहादिकमन्यच्चेतिविशेषणविशेष्यभावः । रूपमिति शेषः । चः समुच्चये । दुरितं दुरदृष्टम् । प्रथमादिशब्देन कृष्णरामहयशीर्षादिवैष्णवरूपं गृह्यते । द्वितीयेन अज्ञानमिथ्याज्ञानकामक्रोधादि । 'यथायोगं' यथायोग्यमुपासते मुमुक्षव इति शेषः । केचित् नरसिंहादिरूपं नैवोपासत इति । उपास्यत इति पाठे तु मुमुक्षुभिरिति शेषः । कुतो विकल्पः? 'फलविभेदतः' दुरितादिनिवृत्तिरूपफलविशेषाकांक्षाभावात्' यद्वा—स्वयोग्योपासनाफलात् नृसिंहाद्युपासनाफलस्य भिन्नत्वात् भेदात् भेदमपेक्ष्येत्यर्थः । केषाञ्चित्तीव्रस्वयोग्योपासनादेव दुरितादिनिवृत्तिरूपफलसिद्धेर्न तद-

उपासते यथायोगं न वा फलविभेदतः ।
इति ब्रह्मतर्के ॥ ६१ ॥

॥ इति विकल्पाधिकरणम् ॥ ३९ ॥

॥ ४०. कामाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ॐ ॥ ६२ ॥

पेक्षेति भावः। यद्यपि नृसिंहादिकमपि केषाञ्चित्स्वयोग्यं रूपं, तथापि तदतिरिक्ताधिकारिणां तत्सामान्यं, तेषामेव सामान्योपासने विकल्प उक्त इति न कुचोद्यावकाशः। ब्रह्मतर्के उक्तत्वादिति शेषः। अस्य विकल्पेन भवतीति पूर्वोक्तेनान्वयः॥

॥ इति विकल्पाधिकरणम् ॥ ३९ ॥

॥ ४०. कामाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे ज्ञानसाधनोपासनस्यैव आवश्यकत्वं, न कामसाधनभगवद्रूपगुणविषयोपासनस्येति समर्थ्यते। ज्ञानसाधनार्थादिसाधनत्वेन पूर्ववन्मोक्षोपयोगिफलत्वात् काम्योपासनमवश्यं कर्तव्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयत्सूत्रं पठति—काम्या इति ॥ तुशब्दो नृसिंहाद्युपासनादस्य विशेषद्योतकोऽवधारणे च। इति शब्दोऽध्याहार्यः। विकल्प इत्यनुवर्तते। अत्र कामशब्दो घञन्तः काम्यपरः। कामस्येदं रूपं काम्यं, कामस्येमे गुणाः—

वसुपूर्णकरं रत्नपर्वतस्थं विभावयन्।
वसुसिद्धिमवाप्नोति ॥

इत्युक्ताः काम्याः। षष्ठ्यर्थसम्बन्धश्च साध्यसाधनभाव इति केचित्। वस्तुतस्तु काम्यत इति काम्यं रूपं, काम्यन्त इति काम्या गुणा इति विग्रहः। रूपगुणयोः काम्यसाधनत्वात्काम्यत्वम्। तथाच 'काम्यास्तु' काम्यसाधनरूपे श्रीकरादौ कामसाधनभगवद्गुणास्तु 'यथाकामं' स्वस्वचित्तादिकामं मोक्षादिकामं वाऽनतिक्रम्य तदनुसारेण 'समुच्चीयेरन्' उपसंह्रियेरन्। न वा विषयलम्पटैरमुमुक्षुभिरुपसंहर्तव्याः, तद्रहितैर्मुमुक्षु-

(२) यस्य यस्य हि यः कामः तस्य तस्य ह्युपासनम् ।
ताद्दशानां गुणानां च समाहारं प्रकल्पयेत् ॥
अकामत्वान्मुमुक्षूणां न वा तेषामुपासनम् ।
तुष्ट्यर्थमीश्वरस्यैव नैवोपासा विदुष्यति ॥
इति बृहत्तन्त्रे ॥ ६२ ॥

॥ इति कामाधिकरणम् ॥ ४० ॥

भिस्तु नोपसंहर्तव्या इति व्यवस्थितविकल्प एव स्यात्, न तु नियतिः। मुमुक्षुभिर्नेति कुतः? 'पूर्वहेत्वभावात्' मुमुक्षातः पूर्वकालीनो यो वित्तादिकामाख्यो हेतुस्तदभावात्। यद्वा—मुमुक्षुभिरेव यथाकाममिच्छारूपेश्वरप्रसादमनतिक्रम्य तदर्थमुपसंहार्याः वित्तादिकाममनुरुध्य तदर्थं नोपसंहार्या इति विकल्पः स्यात्। नेति कुतः? 'पूर्वहेत्वभावात्' पूर्वसूत्रोक्तदुरितादिनिवृत्तिरूपफलविशेषाख्यप्रबलहेतोरभावात् मुमुक्षापूर्वकालीनान्यकामाख्यहेत्वभावात्, अर्थादिकं विना ज्ञानाभावाख्यहेत्वभावाच्चेति सूत्रार्थः ॥

(२) अत्रैव स्मृतिमाह— यस्येति ॥ अत्र प्रथमयच्छब्दौ अधिकारिपरौ। तच्छब्दौ काम्यपरौ। न तु तावेकविषयौ। प्रथमान्तयच्छब्दस्यावृत्तिः। कामशब्दः सविषयेच्छार्थः। असावसाविति ग्राह्यम्। वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः। तथाच यस्य यस्य पुंसोऽधिकारिणः यो यो वित्तादिकामोऽस्ति, असावसौ मुमुक्षुः तस्य तस्य तत्तत्काम्यप्रदभगवद्रूपस्योपासनं 'प्रकल्पयेत्' कुर्यात्। 'हि' प्रसिद्धम्। न केवलमुपासनं, किन्तु 'ताद्दशानां' कामसाधनानां गुणानां 'समाहारं' एकबुद्ध्यारोपणं च प्रकल्पयेत्। 'मुमुक्षूणामुपासनं नेति वा। कुतः? तेषां 'अकामत्वात्' अन्यकामनारहितत्वात्। एवमधिकारिभेदेन विकल्पमभिधायेदानीं मुमुक्षुष्वेव विकल्पमाह—तुष्ट्यर्थमिति। एवकारो भिन्नक्रमः। चोऽवधारणे। तथाच ईश्वरस्य 'तुष्ट्यर्थं' प्रसादार्थमेव तस्य रूपस्य गुणानां चोपासनं नैव विदुष्यति। अन्यकामार्थं तु दुष्यति। तदर्थं तैर्नकार्यमित्यर्थः। तत्त्वप्रदीपे तु—यस्य यस्य यो धनैश्वर्यादिकामो भवति। तस्य तस्य तदर्थमुपासनं कार्यं, सचोपासकस्ताद्दशानाममुकयथानां गुणानामुपसंहारं च

॥ ४१. अङ्गाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ अङ्गेषु यथाऽऽश्रयभावः ॥ ॐ ॥ ६३ ॥

अङ्गदेवतानां यथा यथा परमेश्वराङ्गाश्रयत्वम् । 'चक्षोस्सूर्यो अजायत' (ऋ. १०-९०-१३.) इत्यादि, तथा भावना कर्तव्या ॥ ६३ ॥

प्रकल्पयेत् । न वा मुमुक्षूणां काम्योपासनं, तेषामकामत्वात् । अतोऽत्यन्तमापद्येव काम्यरूपगुणोपासनं तेषां, तदपि नान्यकामनया, किन्त्वीश्वरस्य तुष्ट्यर्थमेव तदपि ह्याह—तुष्ट्यर्थमिति । 'सकामेभ्योऽमितगुणा या कामैस्तु कृता क्रिया' इत्यन्यत्र चाहेत्येवमेव व्याख्यातम् । इति बृहत्तन्त्रे सूत्रार्थ उक्त इति शेषः ॥

॥ इति कामाधिकरणम् ॥ ४० ॥

॥ ४१. अङ्गाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे अङ्गाश्रितत्वेन देवतोपासनस्य कर्तव्यता समर्थ्यते । द्विविधमङ्गदेवतोपासनं—परिवारत्वेन भगवदङ्गाश्रितत्वेन चेति । तत्राद्यं सर्वमुमुक्षुसाधारणं 'अङ्गावबद्धाः' इत्यत्रोक्तम् । द्वितीयं देवतामात्राधिकारिकमत्र समर्थ्यते इति विवेकस्तत्त्वप्रदीपेऽभिहितः । ब्रह्मादिदेवानामीश्वराङ्गाश्रितत्वेनोपासनं न कर्तव्यम्, निरधिकारिकत्वात् । न तावत्तत्सर्वाधिकारिकम् । 'आनन्दादयः' इत्युक्तचतुर्गुणनियमव्याघातात् । नापि देवाधिकारिकम्, 'ब्रह्मा शिरसि ललाटे रुद्रः' इत्यादितत्प्रकरणेषु देवानामेतदुपासनमित्यनुक्तेरिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे —अङ्गेष्विति । अत्राङ्गेष्वित्यावर्तते । तत्रैकं षष्ठ्यन्ततया विपरिणतं देवतावाचि । द्वितीयं प्रकृतपरमाङ्गवाचि । यथेत्यप्यावर्तते । तथा तथेति च लभ्यते । उक्त इति कर्तव्य इति शेषः । भाव इतिशब्दो बुद्ध्या विविक्त उपासनापरपर्यायभावनावाची । तथाच 'चक्षोः सूर्यो अजायत' इत्यादीनामङ्गानां सूर्यादिदेवानामाश्रयिणां भगवतोऽङ्गेषु 'आश्रयभावः' आश्रयत्वं यथा यथोक्तः 'तथा तथा' तेन तेन प्रकारेण तेषां 'भावः' उपासनं

(१) सू—ॐ ॥ शिष्टेश्च ॥ ॐ ॥ ६४ ॥

यस्मिन् यस्मिन् यो हि चाङ्गे निविष्टः
परस्य चिन्त्यः स तथा तथैव।
इति पौत्रायणश्रुतेः ॥ ६४ ॥

(३) सू—ॐ ॥ समाहारात् ॥ ॐ ॥ ६५ ॥

कर्तव्य इति योजनामभिप्रेत्य सूत्रं व्याचष्टे—अङ्गेति। परमेश्वराङ्गाश्रयत्वमिति बहुव्रीहिः। अङ्गदेवतानामित्यस्य परमेश्वराङ्गाश्रयत्वमित्यनेन भावनेत्यनेन च सम्बन्धः। उक्तमिति शेषः। इत्यादीति लुप्तविभक्तिको निर्देशः। इत्यादिनेत्यर्थः। यद्यपि श्रुतावङ्गजातत्वमेवोक्तं, न तु तदाश्रितत्वं, तथापि तदाश्रिताश्च ते सर्वे' इति वचनाद्यत्र जन्म तत्रैव स्थितिरिति न दोषः। कर्तव्येति सावधारणम्। अत्र हेतुस्तु उत्तरसूत्रे चशब्देन अत्रापि उक्त इत्यध्याहृतपदेन च सूचितः अन्यथा तदुक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्येवंरूपो द्रष्टव्यः।

(२) अत्रैव युक्त्यन्तराभिधानाय सूत्रम्—शिष्टेश्चेति। तद्व्याचष्टे—यस्मिन्निति। यो यो देवः 'परस्य' विष्णोः यस्मिन् यस्मिन् अङ्गे 'निविष्टः' प्रविष्टः आश्रितः। 'हि' प्रसिद्धः। स सः 'तथा तथा' तत्तदङ्गनिविष्टत्वेन 'चिन्त्यः' उपास्य इत्यर्थः। 'शिष्टिः' शिक्षाविधायकश्रुतिरिति फलितार्थं इति भावेनाह—श्रुतेरिति। श्रुतेरित्यनन्तरं सूत्रानुसारात् समुच्चयार्थकश्चशब्दोऽध्याहार्यः। अनेन—न केवलं 'चक्षोः' इत्यादावङ्गाश्रयत्वेनोक्तयन्यथाऽनुपपत्त्या तथा भावः कर्तव्यः, किन्तु 'शिष्टेः' 'यस्मिन्' इति श्रुतौ तथा विधानाच्चेति सूत्रार्थ उक्तो भवति॥

(३) ननु निरधिकारिकत्वात्तद्विधानादिवैयर्थ्यस्यैवोचितत्वाच्च नाङ्गदेवतोपासनं युक्तमित्याशङ्कायां सूत्रं—समाहारादिति। अत्र समाहारपदं सम्पूर्वकहृधातुयुक्तश्रुतिसूचकं 'अस्यैव च' इति सूत्रे ऊष्मेतिपदवदिति भावेन समाहारपदसूचितश्रुत्युदाहरणपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे—अङ्गैरिति। क्रियासमुच्चये चः। कर्मसमुच्चयेऽपिशब्दः। तथाच 'परात्' परमात्मनः चक्षुराद्यङ्गैः करणैः ये ये देवाः 'विसृष्टाः' विविधप्रकारेण सृष्टाः 'हि' प्रसिद्धाः 'तत्तद्गुणान्' तत्तद्देवसूर्यसोमादिमहाप्रकाशाह्लादकरत्वादीन्

अङ्गैः परार्ध्ये हि देवा विसृष्टास्तत्तद्गुणान् परमे संहरेत ।
तांश्चापि तत्रैव विचिन्त्य देवान् स्थानं मुमुक्षुः परमं व्रजेत ॥
इति काषायणश्रुतौ समाहारवचनाच्च ॥ ६५ ॥

(४) सू—ॐ ॥ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ॐ ॥ ६६ ॥

गुणान् 'परमे' परमाङ्गे 'संहरेत' उपसंहरेत। न केवलं गुणानङ्गेषु, किन्तु 'तांस्तान्' तत्तदङ्गजान् देवानपि 'तत्रैव' तत्तज्जनकाङ्गेष्वेव विचिन्तयीत। न चास्य फलाभावः। यत एवं विचिन्त्य 'परमं स्थानं' सायुज्यरूपं व्रजेत 'मुमुक्षुः' देवत्वयोग्य इति तत्त्वप्रदीपदिशा श्रुत्यर्थः। समाहारवचनादिति। अत्रापि समाहारपदं श्रुतिसूचकम्। तथाच काषायणानां समाहारश्रुतिवचनादित्यर्थः। चस्समुच्चये। अनेन—सूत्रेऽपि चशब्दोऽनुषञ्जनीय इति सूचितम्। अस्य तथा भावना कर्तव्या इत्यनेनान्वयः। अनेन संहरेतेति समाहारपदघटितश्रुतेरङ्गदेवतोपासनस्य परमस्थानरूपसायुज्यप्राप्तिफलकत्वावगमात्, अत एव देवताधिकारिकत्वावगमान्न निरधिकारिकत्वं न वा तद्विधानादिवैयर्थ्यं कल्प्यमिति सूत्रार्थ उक्तो भवति। तत्त्वप्रदीपे तु न केवलमङ्गेषु तत्त्वदेवतानां भावनयाऽधिकारी पूर्यते पूर्णफलभाग्भवति, किन्तु हरेरङ्गेषु चक्षुर्मन आदिषु तदाश्रितसूर्यसोमादिगुणबिम्बानां महाप्रकाशाह्लादकरत्वादीनां गुणानां समाहारादुपसंहाराच्च। न चास्यासिद्धिः। 'अङ्गैः परात्' इति श्रुतौ समाहारोक्तेरिति व्याख्यातम्। अस्मिन् पक्षे सूत्रेऽनुषक्तश्चः हेतुसमुच्चये। श्रुतौ पूर्वांशस्योपयोगश्च, भाष्ये काषायणानां श्रुतौ समाहारोक्तेरित्यन्वयश्च ऋजुः। टीकाकृत्पक्षे तदन्वयो वक्रः। तत्पक्षे साध्यसमुच्चये चः। पूर्वांशस्तु श्रुतिसूचकः प्रमेयान्तरसूचकश्चेति ध्येयम् ॥

(४) हेत्वन्तरेणाङ्गदेवोपासनस्य कर्तव्यतां समर्थयत्सूत्रं पठति—गुणेति॥ गुणानां ज्ञानानन्दादीनां सूर्याद्याश्रयचक्षुष्ट्वादीनां भगवद्गुणत्वात् भगवद्गुणानां चोपास्यत्वेन साधारणस्य एते उपास्या एते तु नेति विभागं विहाय योग्यानां सर्वेषामुपास्यत्वस्य 'साधारण्यात्' इति श्रुतावुक्तत्वाद्देवैरङ्गाश्रितत्वेन अङ्गदेवताभावना कर्तव्येति सूत्रयोजनामभिप्रेत्य सूत्रोपात्तश्रुतिमुदाहरन् सूत्रं व्याचष्टे—साधारण्यादिति। 'तत्त्वदृशो' ब्रह्म-

साधारण्यात्सर्वगुणाः परस्य
समाहार्यास्तत्त्वदृशो मुमुक्षोः । इति माण्डव्यश्रुतेश्च ॥ ६६ ॥

॥ इत्यङ्गाधिकरणम् ॥ ४१ ॥

॥ ४२. नवाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ॥ न वाऽतत्सहभावश्रुतेः ॥ ॐ ॥ ६७ ॥

न वाऽङ्गदेवतोपसंहारः कार्यः। उपसंहारस्य सहाश्रवणात् ॥ ६७ ॥

ज्ञानिनो 'मुमुक्षोः' तेन परस्य सर्वे गुणाः 'साधारण्यात्' साधारण्येन एते उपास्या एते तु नोपास्या इति विभागं विहाय यथाशक्ति सर्वे समाहार्या इति श्रुत्यर्थः। श्रुतेश्चेत्यस्य तथा भावना कर्तव्येति पूर्वेणान्वयः। तत्राङ्गाश्रितत्वेन देवतोपासनं देवाश्रयत्वेन तद्गुणबिम्बगुणवत्त्वेन च परमात्मोपासनं समनियतं, अतः 'समाहारात्, गुणसाधारण्यश्रुतेः, दर्शनाच्च' इत्येतेषां विरोधो न शङ्कनीयः ॥ ४१ ॥

॥ इत्यङ्गाधिकरणम् ॥ ४१ ॥

॥ ४२. नवाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे अङ्गदेवतोपासनस्य सर्वशाखानुक्तत्वेन प्राप्ताकर्तव्यत्वशङ्कानिरासेन कर्तव्यता समर्थ्यते। सूत्रमुपन्यस्यति—न वेति ॥ अत्राधिकारिविशेषानिर्देशेन गूढाभिसन्धिना सूत्रकृतोक्तं न वेति प्रतिज्ञांशं व्याचष्टे—न वेति। अङ्गेषु भगवदङ्गेषु अङ्गदेवतोपसंहारः तासामुपसंहृत्योपासनं न कर्तव्यं वेत्यर्थः। अनेन सूत्रे 'अङ्गेषु यथाश्रयभावः' इत्यस्यानुवृत्तिः सूचिता भवति कुतो नेत्यतः अतत्सहभावश्रुतेरिति हेतुवाक्यं व्याचष्टे—उपसंहारस्येति। उपसंहारपूर्वकाङ्गदेवतोपासनस्येत्यर्थः। सहेति। सर्वशाखागतोपासनसहभावेनेत्यर्थः। अनेन तच्छब्दस्य तेनेत्यावृत्तिः सूचिता। अश्रवणादित्यनेन सूत्रे नञो व्यत्यासेनान्वय उक्तो भवति। अनेन क्वचिदेवोक्तत्वात् सर्वशाखास्वनुक्तत्वात् देवैः कर्तव्यं न वा अन्यैरित्यभिसन्धिः प्रकटितो भवति। तथाच अङ्गेषु देवानां यथाऽऽश्रयभावोऽस्ति तथा भावरूपोपासना देवैः कर्तव्या। कुतः? क्वचित्सहभावश्रुतेः। न

(२) सू—ॐ ॥ दर्शनाच्च ॥ ॐ ॥ ६८ ॥

सत्यो ज्ञानः परमानन्दरूप आत्मेत्येवं नित्यदोपासनं स्यात् ।
नान्यत्किञ्चित्समुपासीत धीरस्सर्वैर्गुणैर्देवगणा उपासते ॥
इति कमठश्रुतौ ॥ ६८ ॥

॥ इति नवाधिकरणम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

॥ ॐ ॥

कर्तव्या वा देवान्यैः । कुतः? 'अतत्सहभावश्रुतेः' तथोपासनस्य सर्वशाखागतोपासने सह सर्वत्र सहभावस्याश्रुतत्वादिति सूत्रार्थ उक्तो भवति ॥

(२) देवैरेव तथोपासनं कर्तव्यं, नान्यैरित्येतमेवार्थं युक्तिसिद्धं श्रुत्याऽपि समर्थयत्सूत्रं पठित्वा तां श्रुतिमुदाहरति—दर्शनाच्चेति ॥ न केवलं युक्तेः, किन्तु 'सत्यो ज्ञानः' इति श्रुतेश्च अङ्गदेवतोपसंहारो देवैः कार्यः, इतरैर्न वेति सूत्रार्थः । 'नित्यदा' योग्यसर्वकाले स्यात् सर्वमुमुक्षूणामिति शेषः । 'नान्यत्किञ्चित्' गुणादि 'सर्वैः' योग्यसर्वैः 'देवगणाः' ब्रह्मरुद्रादिदेवसमुदायाः । देवानां गणशोऽनेकत्वद्योतनाय गणा इति बहुवचनम् । कमठश्रुतौ दर्शनादुक्तेश्च न वाऽङ्गदेवतोपसंहारो देवेतरैः कार्यः, किन्तु देवैरित्यन्वयः ॥

॥ इति नवाधिकरणम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां
श्रीमद्रघुनाथतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण
श्रीमज्जगन्नाथयतिना कृतायां
श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

॥ ॐ ॥

॥ अथ चतुर्थः पादः ॥

॥ १. पुरुषार्थाधिकरणम् ॥

(१) ज्ञानसामर्थ्यमस्मिन् पाद उच्यते ॥

सू—ॐ ॥ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ ॐ ॥ १ ॥

यद्दर्शनार्थमुपासनोक्ता तस्माद्दर्शनात्सर्वपुरुषार्थप्राप्तिरिति बादरायणो मन्यते ।

॥ १. पुरुषार्थाधिकरणम् ॥

(१) एतत्पादार्थं दर्शयति—ज्ञानेति ॥ यदर्थं पूर्वपादे उपासनोक्ता तस्य ब्रह्मापरोक्षज्ञानस्य 'सामर्थ्यं' महिमा 'अस्मिन्' आरभ्यमाणे चतुर्थे 'उच्यते' अनुवर्ण्यत इत्यर्थः । तत्र ज्ञानिनां मोक्षेतरपुरुषार्थेषु विरक्तत्वेन तदिच्छाया एवाभावात्, इच्छाभावेऽपि तत्प्राप्तौ पुरुषार्थत्वहान्यापत्तेः ज्ञानस्य मोक्षमात्रे साधनत्वं, न सर्वेषु पुरुषार्थेषु इति प्राप्ते सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्यति—पुरुषार्थ इति ॥ अत्र अतः पुरुषार्थ इति प्रतिज्ञाभागे सङ्गतिसूचकस्य अत इत्यस्यार्थमाह—यद्दर्शनार्थमिति । यस्य ब्रह्मदर्शनस्यार्थमित्यर्थः । 'तस्मात्' अतो दर्शनतः । तत्त्वप्रदीपे तु यस्य विष्णोर्दर्शनार्थं उपासनोक्ता 'तस्मात्' तस्य प्रसादात् सञ्जाताद्दर्शनादित्यर्थ उक्तः । पुरुषार्थ इत्यस्यार्थमाह—सर्वेति । पुरुषैरर्थ्यमानं यावच्छुभं तस्य सर्वस्यैव प्राप्तिर्भवति, न तु मोक्षमात्रस्येत्यर्थः । ब्रह्मदर्शन इति शेषः । अधिकारिणः फलसम्बन्धबोधनाय प्राप्तिपर्यन्तधावनम् । यद्यपि सूत्रे सर्वशब्दो न श्रूयते । तथापि पुरुषैरर्थ्यमानत्वरूपधर्माक्रान्तसर्वपुरुषार्थवाचिपुरुषार्थशब्दपर्यालोचनया तल्लाभ इत्याशयेन सर्वेत्युक्तम् । इति बादरायणो मन्यत इत्यस्य शब्दादित्यनन्तरमन्वयः । बादे ज्ञाने रतानामधिकतया आश्रयत्वेन भगवत्तमो वेदेश्वर उच्यत इति तत्त्वप्रदीपोक्तरीत्या बादरायणशब्दार्थो ज्ञातव्यः ॥

(२) यं यं लोकं मनसा संविभाति
विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।
तं तं लोकं जयते तांश्च कामान्
तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः (मु. ३-१-१०.) ॥
इति शब्दात् ॥ १ ॥

(३) सू—ॐ ॥ शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ ॐ ॥ २ ॥

अस्त्येव मोक्षसाधनत्वं ज्ञानस्य स्वर्गादिषु तत्साधनकर्मशेषत्वेन ।

---

(२) ज्ञानात्सर्वपुरुषार्थ इत्येतत्कुत इत्यतः शब्दादिति हेत्वंशं व्याचष्टे—यमिति ॥ यस्मात् 'विशुद्धसत्त्वो' निर्मलान्तःकरणो ब्रह्मज्ञानी 'यं यं लोकं' स्वर्गादिरूपं मनसा 'संविभाति' इच्छति, प्राप्तुमिति शेषः 'यांश्च कामान्' काम्यान् 'कामयते' इच्छति तं तं लोकं तान् कामांश्च 'जयते' प्राप्नोति। तस्मादेवं परमात्मज्ञानस्य सर्वपुरुषार्थसाधनत्वात् तत्सिद्ध्यर्थं 'आत्मज्ञं' ब्रह्मज्ञानिनं 'भूतिकामः' 'स वेदैतत्' इत्युत्तर-वाक्योक्तसर्वपुरुषार्थकामो जनः 'अर्चयेत्' पूजयेदित्यर्थः। तत्त्वप्रदीपे तु धातूनामनेकार्थत्वाभिप्रायेण 'संविभाति' मनुते, भा ज्ञान इति धातो-रिति व्याख्यातम्। इतिशब्दादिति। इत्याथर्वणश्रुतेरित्यर्थः। अत्र ज्ञानिनां प्रायेणान्येच्छाभावेऽपि यस्य ज्ञानिविशेषस्य सौभरिकर्दमादिवत् भवतीच्छा, तस्य ज्ञानादेव सर्वपुरुषार्थप्राप्तिर्भवतीति सिद्धान्तिनो भावा-भ्युपगमात् न 'परीक्ष्य' इत्यादिविरोधः ॥

(३) यदुक्तं ज्ञानस्य सर्वपुरुषार्थसाधनत्वं तदाक्षिपत्सूत्रं पठति—शेषत्वादिति ॥ अत्रात इत्यनुवर्तते। एतस्येति तदर्थः। पुरुषार्थ इत्यस्य पुरुषार्थसाधनत्ववचनमित्यर्थ इत्याशयेन सोपस्करं शेषत्वात्पुरुषार्थवाद इत्यंशं व्याचष्टे—अस्त्येवेति। एवकारो भिन्नक्रमः। दर्शनादिति पदस्य षष्ठ्यन्ततया विपरिणामेनानुषङ्गः। साधनत्वमित्येतद्बुद्ध्या विविच्यावर्तते। तत्रैकः साधनत्ववचनोपलक्षकः। स्वर्गादिष्विति चावर्तते। तथा चेत्थं सूत्रभाष्ययोजना—'अतः' एतस्य ब्रह्मदर्शनस्य मोक्षसाधनत्वमेवास्ति, न तु

(४) स्वर्गं धनाद्देहतो वै गृहाच्च प्राप्स्यन्ति धीरा न त्वधीराः कुतश्चित् । इति वदति जैमिनिः ॥ २ ॥

(५) सू—ॐ ॥ आचारदर्शनात् ॥ ॐ ॥ ३ ॥

ज्ञानिनामेव देवादीनामाचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

स्वर्गादिषु साधनत्वं, तत्साधनं तु कर्मैव । न चैवं 'यं यम्' इति वादविरोधः । यतः 'पुरुषार्थवादः' दर्शनस्य स्वर्गादिषु साधनत्ववचनं 'शेषत्वात् तत्साधनकर्मशेषत्वेन' तस्य स्वर्गादेः पुरुषार्थस्य साधनं यत्कर्म ज्योतिष्टोमादि तच्छेषत्वेन तेनैव सिद्ध्यत्स्वर्गादावाधिक्यसम्पादकत्वेन निमित्तेनैव प्रवृत्तो, न प्रधानसाधनत्वाभिप्रायेणात इति ॥

(४) ननु शेषत्वे प्राधान्यप्रयोगानुपपत्तिः । तथाऽदर्शनादित्यतस्तदुत्तरत्वेन प्रवृत्तं शेषत्वात्पुरुषार्थवाद इत्यंशमावर्त्य यथाऽन्येष्वित्यत्राप्यन्वयमभिप्रेत्य व्याचष्टे—स्वर्गं धनादिति । अन्येष्विति सम्बध्यते । तथाच 'स्वर्गं धनात्' ( ) इति श्रुतौ ज्ञानकर्मभ्यां 'अन्येषु' धनादिषु स्वर्गसाधनकर्मशेषत्वेन प्राधान्यप्रयोगवदित्यर्थः । 'धनात्' बहुवित्तव्ययात् 'देहतः' शरीरात् तदायासादेः 'गृहात्' गृहस्थाद्गृहस्थाश्रमाच्च एतत्साध्याद्यागादेरित्यर्थः । इति जैमिनिर्मन्यत इत्यनुषज्यते ॥

(५) ननु श्रुतिबलात् ज्ञानस्यैव सर्वपुरुषार्थसाधनत्वं किं न स्यात्, कुतः श्रुतेरर्थान्तरपरिकल्पनेत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठति—आचारेति ॥ अत्राध्याहार्यांशं दर्शयन् सूत्रं व्याचष्टे—ज्ञानिनामेवेति । विशेषणसङ्गतैवकारोऽयोगव्यवच्छेदकः । तथाच 'नैव देवपदं प्राप्ताः ब्रह्मदर्शनवर्जिताः' इति वचनात् पदप्राप्तेः पूर्वं ज्ञानिनामेव अथ देवादित्वं प्राप्तानां न ज्ञानरहितानामित्यर्थः । आदिपदेन प्रजापादीनां ग्रहणम् । आचारः कर्मानुष्ठानं दर्शनात् श्रवणात् 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त' (तै. आ. ३-१२-७.) इत्यादाविति शेषः । पूर्वपक्षिणा जैमिनिमतस्य सर्वविषयकत्वाश्रयणाद्देवादीत्युक्तम् । सूत्रे क्वचिच्चशब्दः पठ्यते । तदभिप्रायेण भाष्येऽपि चशब्दप्रयोग इति केचित् । तच्चिन्त्यम् । अस्य सूत्रस्य शङ्कापरिहारत्वेन हेत्वन्तरपरत्वाभावात् । आचारदर्शनादित्यस्य शेषत्वादेव पुरुषार्थवादः, न तु प्राधान्यादिति प्रकृतसाध्येनान्वयः ॥

(६) सू—ॐ ॥ तच्छ्रुतेः ॥ ॐ ॥ ४ ॥

'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' (छा. १-१-१०.) इति शेषत्वश्रुतेः ॥ ४ ॥

(७) सू—ॐ ॥ समन्वारम्भणात् ॥ ॐ ॥ ५ ॥

---

(६) नन्वेवमस्तु ज्ञानकर्मणोरुभयोरपि स्वर्गादिसाधनत्वं, ज्ञानस्य कर्मशेषत्वं कुत इत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्यति—तदिति। अत्र तदिति व्यस्तं समस्तं च। 'तत्' कर्म प्रति 'तस्य' ज्ञानस्य शेषत्वस्य श्रुतेस्तच्छेषत्वमेव सिद्धमिति सूत्रयोजनामभिप्रेत्य सूत्राभिमतश्रुत्युदाहरणपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे—यदेवेति। ज्ञानस्येत्यनुवर्तते। तथाच छान्दोग्यवाक्ये ज्ञानस्य कर्मशेषत्वश्रुतेरित्यर्थः। 'श्रद्धया' आस्तिक्यबुद्ध्या युक्तया 'उपनिषदा' तस्य ब्रह्मण उप समीपं निषादयति गमयति एनमित्युपनिषत् स्वयोग्यविद्या तया 'स्वयोग्यं तु परिज्ञानं यत्तस्योपनिषत्स्मृतम्' इति छान्दोग्यभाष्योक्तेः। 'विद्यया' ज्ञानेन ज्ञानी यत्कर्म करोति तदेव 'वीर्यवत्तरं' अधिकफलसाधनं भवतीत्यर्थः। इयं श्रुतिः बादरायणमते मानुषविषया तत्कर्तृकज्ञानस्य शेषत्ववादिनी प्रतिबन्धकयुक्तदेवताविषया चेति ज्ञातव्यम् ॥

(७) ननु यथा ज्ञानस्य 'यं यम्' (मु. ३-१-१०.) इति श्रुतमपि प्राधान्यं न स्वीक्रियते, किन्तु शेषत्वमेव, एवं 'यदेव विद्यया' (छा. १-१-१०.) इति श्रुतमपि कर्मणः प्राधान्यं नाङ्गीकार्यं, किं नाम? ज्ञानशेषत्वं कर्मणः साम्यं वा भवेत्, विशेषप्रमाणाभावादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठति—समिति। अत्र समन्वारम्भणमिति विपरिणामेनावृत्तिर्वा तदित्यनुवृत्तिर्वा। तथा च 'समन्वारम्भणात्' 'कर्मैव' इति कर्मण एव प्राधान्येन स्वर्गाद्यारम्भकत्वश्रुतेः 'तत्' समन्वारम्भणं कर्मण एव स्वर्गाद्यारम्भकत्वमिति सूत्रयोजनामभिप्रेत्य समन्वारम्भणशब्दोपलक्षितश्रुत्युदाहरणपूर्वं सूत्रं व्याचष्टे—कर्मैवेति। इतीति। एवंरूपसमन्वारम्भणवाचिमाठरश्रुतेरित्यर्थः। चशब्दोऽवधारणे साध्यसमुच्चये वा। तेन श्रुतेरित्यस्य समन्वारम्भणमिति साध्येनान्वयः सूचितो भवति। ननु कर्मणः स्वर्गाद्यारम्भकत्वमेव सूचितं, न प्राधान्यं, तच्च परस्यापि सिद्धमित्या-

कर्मैव देहं दैविकं मानुषं वाऽ
प्यन्वारभेन्नापरस्तत्र हेतुः।
भोगांस्तदीयांश्च यथाविभागं
ददाति कर्मैव शुभाशुभं यत् ॥
इति माठरश्रुतेश्च। संशब्दः प्राधान्यं दर्शयति ॥ ५ ॥

(८) सू—ॐ ॥ तद्वतो विधानात् ॥ ॐ ॥ ६ ॥

ज्ञानी च कर्माणि सदोदितानि कुर्यादकामः सततं भवेत।
इति कमठश्रुतौ ज्ञानवतोऽपि विधानात् ॥ ६ ॥

शङ्कोत्तरत्वेन संशब्दस्यार्थमाह—समिति। 'दर्शयति' प्रतिपादयति कर्मण इति शेषः। सिद्धान्ते मनुष्यविषयेयं श्रुतिः, प्रतिबन्धकयुक्तदेवताविषया च। तथाच ज्ञानोत्तरकालीनं शुभाशुभं कर्मैव 'दैविकं' मनुष्याणामेव देवलोके ज्योतिर्मयदेहं मानुषं वा देहं प्रतिबन्धकयुक्तदेवानां चोभयं देहमन्वारभेत्। 'अपरः' कर्मातिरिक्तज्ञानादिः 'तत्र' शरीराद्युत्पादने 'हेतुः' प्राधान्येन कारणं न भवति। किन्तु कर्मशेषतयैव कारणं भवतीत्यर्थः। 'तदीयान्' देवमानुषीयान् भोगांश्च कर्मैव ददाति 'यथाविभागं' योग्यायोग्यविभागमनतिक्रम्य पुण्यं शुभफलं पापमशुभफलमिति विभागमनतिक्रम्येति वा। कर्मस्वरूपमाह—शुभाशुभं यदिति। पुण्यपापात्मकमित्यर्थः। तत्त्वप्रदीपे तु नापरस्तत्र हेतुरित्यर्थः, विष्णोरितरापेक्षया ना परः पुरुषस्स्वतन्त्रहेतुरिति चार्थसम्भवादित्युक्तम् ॥

(८) ननु तथापि न ज्ञानस्य कर्मशेषत्वं युक्तं, किन्तु स्वयमेव पुरुषार्थहेतुः। कस्मात्? ज्ञानिकर्मणां फलाभावात्। फलाभावेऽप्याचारस्तु मुक्तवल्लीलयैवेत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्यति—तद्वत इति ॥ अत्राप्यर्थकचशब्दोऽध्याहार्य इत्याशयेन तद्वत इत्यस्यार्थमाह—ज्ञानवत इति। न केवलं ज्ञानरहितस्येत्यपेरर्थः। विधानादिति। कर्मण इति शेषः। श्रुतौ विधानादिति हेतोर्न ज्ञानिनः कर्म लीलामात्रमित्यध्याहृतसाध्येनान्वयः। श्रुतिषु 'उदितानि' उक्तानि कर्माणि 'ज्ञानी च' ज्ञान्यपि सदा कुर्यात्। न केवलमेतावत्, किन्तु ज्ञानी सततमकामश्च भवेतेति श्रुत्यर्थः ॥

(९) सू—ॐ ॥ नियमाच्च ॥ ॐ ॥ ७ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे (ई. २.) ॥
इति ॥ ७ ॥

(१०) सू—ॐ ॥ अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ॐ ॥ ८ ॥

---

(९) इतश्च न ज्ञानिकर्म लीलामात्रमित्यभिदधत्सूत्रं पठति—नियमाच्चेति ॥ अत्र चस्समुच्चये । नियमोऽकरणे प्रत्यवायः । तेन तच्छ्रुतिर्गृह्यते । तथाच न केवलं विहितत्वान्न ज्ञानिकर्म लीलामात्रं, किन्त्वकरणे प्रत्यवायश्रुतेश्चेति सूत्रार्थ इत्याशयेन तां श्रुतिमुदाहरति—कुर्वन्निति । इतीत्यस्य सूत्रेणान्वयः । 'कुर्वन्' इति मन्त्रार्थस्तु—'शतं समाः' शतंवर्षाणि 'इह' मानुषादिजन्मनि यावत् 'जिजीविषेत्' जीवितुमिच्छेत् तावत् 'कर्माणि' स्वोचितानि 'कुर्वन्नेव' आमरणं भगवत्पूजात्मकानि असङ्कल्पितफलानि स्वोचितानि कर्माणि सर्वथा कुर्यादिति यावत् । 'एवं' कर्माणि कुर्वति 'नरे' मनुष्यमात्रेऽपि 'कर्म' पापं 'न लिप्यते' स्वोचितेनासङ्गकर्मणा भगवत्पूजां कुर्वन्तमल्पाधिकारिणमपि प्रागुत्तराणि पापानि न बाधन्ते । ततश्च ज्ञानाधिकारी भवतीति यावत् । 'इतः' कर्मकरणात् 'अन्यथा' कर्माकरणे 'न लिप्यते इति नास्ति' भगवत्पूजामकुर्वन्तं पापानि बाधन्त एव, ततश्च नासौ ज्ञानेऽधिक्रियते, अतः कर्माणि कार्याणीति ईशावास्यटीकायामुक्तम् । तत्त्वप्रकाशिकायां तु—'एवं' कर्मकरणे त्वयि कर्म न लिप्यते । 'इतोऽन्यथा' अकरणे 'नरे' न क्षीयत इति नरं ज्ञानं तद्वानपि नरः तस्मिन् ज्ञानिन्यपि त्वयि पापं कर्म न लिप्यत इति नास्तीत्यर्थ उक्तः । तत्त्वप्रदीपे तु—'इह' परमेश्वरे अर्पितानि कर्माणि कुर्वन्नेव शतं समाः जिजीविषेत् । एवं त्वयि नरे न कर्म लिप्यते, इतोऽन्यथा कर्म न लिप्यत इति नास्तीत्यर्थ उक्तः । सः ईशावास्यटीकोक्तान्न भिद्यत इति ध्येयम् ॥

(१०) एवं जैमिनिमतावलम्बेन चोदिते स्वमतं समर्थयत्सूत्रमुपन्यस्यति—अधिकेति ॥ अत्राधिकोपदेशादिति हेतुवाक्यं व्याचष्टे—ज्ञानादे-

'ज्ञानादेव स्वर्गो ज्ञानादेवापवर्गो ज्ञानादेव सर्वे कामाः सम्पद्यन्ते । तथापि यथा यथा कर्म कुरुते तथा तथाऽधिको भवति' इति कौण्ठरव्यश्रुतेः । युधिष्ठिरादीनां राजसूयादिना फलाधिक्यदर्शनाच्चेति बादरायणस्य मतम् ॥ ८ ॥

वेति । तथापीत्युक्तेर्यद्यपीति लभ्यते । अपवर्गो मोक्षः । 'कामाः' काम्याः 'यथा यथा' यद्यत् कुरुते पुरुषः 'तथा तथा' तेन तेन कर्मणा 'अधिको' ज्ञानफले अतिशयितो भवतीत्यर्थः । अनेनाधिकोपदेशादित्यस्य-ज्ञानादेव सिद्ध्यत्सु स्वर्गादिष्वधिकभावोपदेशादित्यर्थ उक्तो भवति । तद्दर्शनादिति हेत्वन्तरं, तत् चार्थकतुशब्दान्वयेन तच्छब्दावृत्त्या च व्याचष्टे—युधिष्ठिरादीनामिति ॥ अन्येषां देवजातीनां स्वर्गजुषां मध्ये 'युधिष्ठिरादीनां' धर्मादीनां राजसूयादिना फलाधिक्यस्य लिङ्गस्य दर्शनात् दृष्टत्वादित्यर्थः । उक्तं हि—

राजसूयजितान् लोकान् अश्वमेधाभिवर्धितान् ।
प्राप्नुहि त्वं महाभाग तपसश्च महाफलम् ॥

इति स्वर्गारोहणपर्वणि । तथा—

ज्ञानिनामपि देवानाम् ॥ इति ब्रह्मतर्के च ॥

'लोकान्' लोके भवान् फलातिशयानित्यर्थः । श्रुतेर्दर्शनादित्यनयोः तस्माद्दर्शनादेव सर्वपुरुषार्थप्राप्तिरिति पूर्वसाध्येनान्वयः । एवं सौत्रहेतोः तदित्यस्य बुद्ध्या विभागेन तुशब्दस्यैवेति व्याख्यानेन च परिष्कृतेन तदेवमेवेति साध्यवाक्येन परम्परयाऽन्वयः । इतिशब्दाध्याहारेण बादरायणस्येत्येतद्व्याचष्टे—इतीति । अनेन—'अधिकोपदेशात्' ज्ञानादेव जायमानेषु स्वर्गादिपुरुषार्थेषु कर्मणा अधिकस्य आधिक्यस्यातिशयस्य 'ज्ञानादेव' इत्यत्रोपदेशात् उक्तत्वात् 'तद्दर्शनाच्च' तेषां ज्ञानिनामेवान्येषां देवजातीनां मध्ये युधिष्ठिरादीनां तेन राजसूयादिकर्मणा तस्य फलाधिक्यरूपलिङ्गस्य तत्र 'राजसूयजितान्' इत्यादौ दर्शनात् श्रवणाच्च तत् देवानां ज्ञानादेव सर्वं स्वर्गादिफलं, कर्मणस्तु तत्रातिशयाधायकत्वेन ज्ञानशेषत्वं सिद्धम् । यस्मादेतत्सिद्धं तस्मान्नाचारादिवैयर्थ्यं न वा विध्याद्यनुपपत्तिः, यत एवमतो यदुक्तं ज्ञानादेव सर्वपुरुषार्थप्राप्तिरिति 'तदेवमेव' तत्तथैव, न तु ज्ञानं कर्मशेषतया पुरुषार्थसाधनमित्येवं बादरायणाचार्यस्य मतमिति

(११) सू—ॐ ॥ तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ॐ ॥ ९ ॥

राजसूयादिकृतावकृतौ च सममेव तेषां विज्ञानम् ।

(१२) विज्ञातमेतत्सर्वेषां मुनीनां ब्रह्मदर्शनात् ।
स्यादेव मोक्षो नान्यस्मादिति तत्रापि चित्रता ॥

(१३) स्वर्गादयः कर्मणैव नान्येनेत्यपरे विदुः ।
ज्ञानेनाधिक्यमित्याहुर्जैमिन्याद्यास्तु केचन ॥

सूत्रार्थ उक्तो भवति । तत्त्वप्रदीपे तु जैमिन्युक्तश्रुतीनामेवंगतेरित्यपि एवंशब्दर्थ उक्तः ॥

(११) नन्वस्तु ज्ञानस्य सर्वपुरुषार्थहेतुत्वं, कर्मणस्तु तच्छेषत्वं, शेषत्वं च न ज्ञानफलेऽतिशयाधायकत्वेन, नापि तदुत्पत्त्युपयोगित्वेन तदुत्तरभावित्वात् , किन्तु ज्ञानेन फले साधयितव्ये सामर्थ्यसम्पादकतया ज्ञाने अतिशयाधायकत्वेनेति किं न स्यादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्यति—तुल्यं त्विति ॥ अत्र तुशब्दस्यैवार्थत्वं तदित्यस्य विपरिणामेनानुवृत्तिं चाभिप्रेत्य सूत्रार्थमाह—राजसूयादीति । आदिपदेन अश्वमेधादिर्गृह्यते । कृतिः करणम् । सममिति तुल्यमित्यस्य एवेति तुशब्दस्य कृतावकृतौ तेषामिति विपरिणततच्छब्दस्य ज्ञानमिति दर्शनशब्दस्य व्याख्यानमिति द्रष्टव्यम् । न तु विषममित्येवशब्दार्थः । अन्यथा कर्मकरणे ज्ञानं पुरुषार्थसाधने समर्थं अकरणे असमर्थमितिज्ञाने विशेषस्स्यादिति भावः । ज्ञानमित्यनन्तरं यत इति शेषः । अतो ज्ञानिकर्म न ज्ञाने अतिशयाधायकं, किन्तु ज्ञानफल इति साध्यसमर्पकैवंशब्देन अस्यान्वयः ॥

(१२) नन्वेवं तर्हि भगवन्मतविरोधेन जैमिनिमतस्याप्रामाण्यं प्रसज्यते । न च मुनिमतस्य तद्युक्तम् । जैमिनिमतस्य प्रामाण्ये तु भगवन्मतस्य अप्रामाण्यमित्याशङ्कां स्मृत्या परिहरति—विज्ञातमिति ॥ जैमिन्यादीनां व्यासशिष्याणां सर्वेषां मुनीनां ब्रह्मदर्शनादेव मोक्षः स्यात् , नान्यस्मात्कर्मण इत्येव 'विज्ञातं' सम्मतमिति यावत् । 'तत्रापि' तेषां मतेष्वपि मोक्षान्यफलविषयेऽपि 'चित्रता' आधिक्यं नानाप्रकारमस्ति ॥

(१३) वैचित्र्यमेव दर्शयति—स्वर्गादय इति ॥ 'अपरे' केचिदृषयः स्वर्गादयः कर्मणैव भवन्ति, न तु कर्मणोऽन्येन तच्छेषभूतेन ज्ञानेनेति

अदृष्टमेव ज्ञानेन दृष्टं नैवोपलभ्यते ।
इति केचिद्विदः प्राहुः व्यासशिष्या इमेऽखिलाः ॥
यस्माद्व्यासमतं सर्वं सत्यमेव ततोऽखिलम् ॥

(१४) यथाऽऽकाशस्त्वनन्तोऽपि व्यामो हस्तावधिस्तथा ।
प्रादेशोऽपि हि सत्येन तथैतेषां मतानि तु ॥

'विदुः' अभ्युपजग्मुः । इदं मतमपरोक्षज्ञानिष्वेव मनुष्येषु येऽधमाः तत्कर्तृकज्ञानविषयम् । केचन जैमिन्याद्यास्तु अपरोक्षज्ञानेन कर्मशेषभूतेन कर्मफले सर्वत्र दृष्टादृष्टरूपे आधिक्यमित्याहुः । इदं मतमुत्तममनुष्यविषयमिति प्राञ्चः भावबोधकाराश्च । अर्वाचीनास्तु इदं मतं योग्यमध्यममनुष्यविषयमित्याहुः । केचित्तु कर्मशेषभूतेन ज्ञानेन ' अदृष्टं ' स्वर्गादिकं सर्वमेव ' उपलभ्यते ' प्राप्यते, न तु दृष्टं पुत्रवृष्टिधनादिकमपीत्याहुः । इदं मतं मध्यममनुष्यविषयमिति प्राञ्चो भावबोधकाराश्च । अर्वाचीनास्त्विदं मतं योग्येषूत्तममनुष्यविषयमित्याहुः । अत्र यद्यपि प्राचीनपक्षे भावबोधपक्षे च स्वर्गादय इति स्मृतिक्रमभङ्गोऽस्ति । तथापि मानुषा अपि उत्तममध्यमाधमभेदभिन्ना यथायोग्यं विचित्रमतविषया भवन्तीति सुधोक्तेर्यथायोग्यमेव स्मृत्युक्तपक्षे योजनीयः । न चाधमक्रमेण योजने स्मृत्यानुगुण्यं सुधाविरोधश्च नास्तीति वाच्यम् । प्रमेयबाधात् । कर्मसाध्ये दृष्टादृष्टादौ सर्वत्र ज्ञानस्यानुप्रवेशो ह्युत्तमपक्षे । दृष्टमात्रप्रवेशो मध्यमे । अधमे तु न कुत्रापि ज्ञानस्य प्रवेश इति तत्त्वम् । व्युत्क्रमस्यापि क्रमत्वे सुधोक्तानुक्रमविरोधो यथायोग्यमित्युक्तिविरोधश्चात्रेति ध्येयम् । कर्मफले विचित्रतायामपि न मुनिमतानामसत्यत्वं शङ्क्यमित्याह—इम इति । यस्मादिमे एवं वदन्तोऽखिलाः सर्वेऽपि व्यासशिष्याः, तस्मादुक्तं ' सर्वं व्यासमतं ' वेदव्यासमतान्तर्भूतं ' ततोऽखिलं ' निश्शेषं सर्वं सत्यमेवाधिकारिभेदादित्यर्थः ॥

(१४) अत्र दृष्टान्तमाह—यथेति ॥ यथा आकाशोऽनन्तोऽपि 'सत्येन' सत्यत्वेन वर्तते, तथा तत्प्रभेदाश्च ' व्यामः ' पुरुषप्रमाणः बाहुद्वयपरिमितो वा ' हस्तावधिः ' हस्तपरिमितः प्रादेशपरिमितश्चेत्येते सत्यत्वेन वर्तन्ते, तथा भगवन्मतं तदन्तर्गतान्येतेषां मुनीनां मतानि च साकल्येन सत्यानीत्यर्थः । तुश्चार्थः चस्समुच्चये । तत्त्वप्रदीपे तु—यथा आकाशः

(१५) स्वयन्तु भगवान् व्यासो व्याप्तज्ञानमहांशुमान् ।
अनन्ताकाशवत्पश्यन्निखिलं पुरुषोत्तमः ॥
ज्ञानेनैवाप्यते सर्वं कर्मणा त्वधिकं भवेत् ।
इतिप्राह महायोगी पुमर्थानां विनिर्णयम् ॥
इति भविष्यत्पर्वणि ।

कात्स्न्येन गृह्यमाणोऽनन्तोऽपि परिमाणभेदापेक्षया व्यामो हस्तप्रमाण इत्याद्युच्यते 'सत्येन' सत्यवचनेनैव, तथैतेषां मतान्यधिकारिभेदापेक्षया सत्यानीत्यर्थ उक्तः ॥

(१५) ननु ज्ञानादेव सर्वे पुरुषार्थाः कर्मणा तु तदाधिक्यमिति भगवन्मतं, अन्येषां तु नैवं मतं, अतः कथमनन्ताकाशवदन्तर्भावितान्यमतत्वं बादरायणमतस्येत्यत आह—स्वयं त्विति ॥ तुरप्यर्थः । अनन्ताकाशवदित्यस्य पूर्वेणान्वयः । भूतव्यावृत्त्यर्थं—अनन्तेति । व्याप्तेत्यर्थः । दृष्टान्ते विधेय-धर्मवैकल्यपरिहारायेदम् । तथाच पुरुषोत्तमो भगवान् अनन्ताकाशवत् व्याप्तज्ञानमहांशुमान् 'महायोगी' महामुनिर्व्यासो नानाधिकारिकं निखिलं मतं पश्यन्नपि स्वमतत्वेनेति शेषः । अपरोक्षज्ञानेनैव सर्वं स्वर्गादि-कमाप्यते, ज्ञानोत्तरकृतकर्मणा तु तदधिकं भवेदित्येवं देवतालक्षणाधिका-रिविशेषविवक्षया 'पुमर्थानां विनिर्णयं' षष्ठ्या अलुक्, व्यधिकरणबहु-व्रीहिरयं, स्वर्गादिपुमर्थसाधनविषयकनिर्णयजनकं स्वमतं पृथक्प्राहेत्यर्थः । आकाशवद्व्याप्तज्ञानमहांशुमान् व्यास इति यथाश्रुतान्वयो न सम्भवति, व्याप्तज्ञानवत्त्वरूपविधेयधर्मस्य पक्षदृष्टान्तोभयान्वयाभावात्, किन्त्वाकाश-वद्व्याप्तं च तत् ज्ञानं चेति विधेयैकदेशेनान्वयो वाच्यः । तथाचायमनन्वय-दृष्टान्तः । अत एव टीकाकृदनन्ताकाशवदित्यनन्वयदृष्टान्त इत्युक्त्वा तदुप-पादयितुं यथाऽऽकाशो व्याप्तस्तथा ज्ञानमित्येकदेशान्वयं प्रदर्शितवान् । न च दृष्टान्तस्य अनेकविधत्वाभावः ।

व्यत्यासोऽनन्वयश्चैव प्रसिद्धोऽभूत एव च ।
सर्वसांहारिकश्चेति दृष्टान्तः पञ्चधा स्मृतः ।

इत्युक्तेः । 'रमादिवन्नास्वतन्त्रो हरिः' इति व्यत्यासदृष्टान्तः । अनन्वयस्य तु प्रकृतमेवोदाहरणम् । प्रसिद्धो महानसादिः, 'यथोर्णनाभिः' (मु. १-१-७.) इति च । अभूतस्य 'दिवि सूर्यसहस्रस्य' इत्याद्युदाहरणम् ।

(१६) ज्ञानिनामपि देवानां विशेषः कर्मभिर्भवेत् ।
चीर्णेऽकृते वा ज्ञानस्य न विशेषोऽस्ति कर्मणि ॥
इति ब्रह्मतर्के ॥ ९ ॥

॥ इति पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ २. असार्वत्रिकाधिकरणम् ॥

(१) सर्वेषां पुरुषार्थापेक्षित्वात् ज्ञानाधिकारितेति ।

सर्वसांहारिकस्य 'कृष्णो नारायणवत्, रामः कृष्णवत्' इत्यादि। सर्वेषां नारायणकृष्णधर्माणां कृष्णे रामे चोपसंहारात्। 'गगनं गगनाकारम्' इत्यादि सर्वसांहारिकस्योदाहरणमिति केचिदाहुः। भविष्यत्पर्वणीति। मतानां प्रामाण्यमुक्तमिति शेषः।

(१६) नन्वेवं स्मृत्या मतानां प्रामाण्योक्तावपि परस्परविरुद्धत्वात्कथं तत्स्यादित्यतो भगवन्मतं देवताविषयं, जैमिन्यादिमतं मनुष्यविषयमतो न विरोध इति भावेनात्र स्मृतिमाह—ज्ञानिनामिति ॥ तत्त्वप्रदीपे तु राजसूयादिना फलाधिक्यमित्युक्तं सममिति चोक्तम्। तत्र प्रमाणमाह—ज्ञानिनामपीत्यवतारितम्। यद्यपि देवाः ज्ञानिनः, तथापीत्यर्थेऽपिशब्दः। ज्ञानिनां देवानां ज्ञानेन सर्वफलसिद्धावपीति वा। 'विशेषः' आधिक्यं ज्ञानफल एव, न तु ज्ञाने इति शेषः। कुत इत्यत आह—चीर्ण इति। कर्मणि 'चीर्णे' अनुष्ठिते 'अकृते' अननुष्ठिते वा 'ज्ञानस्य' ज्ञाने 'विशेषः' अतिशयः पुरुषार्थसाधनसामर्थ्यासामर्थ्यरूपो नास्तीत्यर्थः। 'हि' यस्माद्ब्रह्मतर्के इति व्यासमतस्य देवताविषयत्वोक्तेर्न विरोध इति वाक्यशेषः। यद्वा—तत्त्वप्रदीपानुसारात्फलाधिक्यं ज्ञानानां विशेषश्चोक्त इति शेषः॥

॥ इति पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ २. असार्वत्रिकाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे ज्ञाने सर्वेषामधिकाराभावो वर्ण्यते। पूर्वपक्षयति—सर्वेषामिति ॥ 'सर्वेषां' जनानां पुरुषैरर्थ्यमानो यो ज्ञानसाध्यो मोक्षः तदपेक्षित्वात् निर्दुःखसुखमाप्नुवानीति तदर्थित्वादित्यर्थः। उपलक्षणमे-

(२) अत आह—

सू—ॐ ॥ असार्वत्रिकी ॥ ॐ ॥ १० ॥

न सर्वेषामधिकारः ॥ १० ॥

(३) सू—ॐ ॥ विभागश्शतवत् ॥ ॐ ॥ ११ ॥

नवकोट्यो हि देवानां तेषां मध्ये शतस्य तु ।
सोमाधिकारो वेदोक्तो ब्रह्मणी द्वे शताधिके ॥

तत्—सर्वेषां ज्ञानसाधने श्रवणादौ सामर्थ्याच्चदुपयोगिविद्यत्तासद्भावाच्चे-त्यपि ज्ञातव्यम् । ज्ञानाधिकारिता स्यादिति शेषः । सर्वेषामधिकार इत्यनुक्त्वा अधिकारितेति स्त्रीलिङ्गप्रयोगेन वक्ष्यमाणसूत्रं विशेष्यपदोक्त्याऽनुकरोति ॥

(२) सिद्धान्तयत्सूत्रमवतारयति—अत इति ॥ सूत्रं पठति—असार्वत्रिकीति । ज्ञानाधिकारिता 'असार्वत्रिकी' सर्वेषां नेति व्याकृतमपि सूत्रं पुनः स्वोक्तिविवरणेन व्याचष्टे—नेति । जनानामिति शेषः ॥

(३) नन्वर्थित्वादेः सर्वेषामपि सद्भावात् कथं नाधिकारितेत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्यति—विभाग इति ॥ अत्र तुल्यमित्यतः तुशब्दोऽनुवर्तते । शतवदिति चावर्तते । तत्रैकस्य शतशब्दवतो वचनादित्यर्थ इत्याशयेन सूत्रं व्याचष्टे—नवकोट्य इति । 'नवकोट्यो' नवकोटयः तावत्सङ्ख्याकाः 'हि' प्रसिद्धाः देवानां गणाः सन्तीति शेषः । कोटीशब्दो वा, तथात्वे सङ्ख्या इति शेषः । 'तेषां' नवकोटीनां मध्ये 'शतस्य तु' शतसङ्ख्याकदेवगणस्यैव 'सोमाधिकारः' सोमरसद्रव्यकयागाधिकार इत्यर्थः । सोमपानाधिकार इति वा । न केवलं शतस्यैव, किन्तु शताधिकयोरपि अधिकारोऽस्तीत्याह—ब्रह्मणी इति । विष्णुचतुर्मुखाख्यपरापरे ब्रह्मणी इत्यर्थः । यथाशब्दः शतस्येत्यतः प्राग्योजनीयः । अत्यन्तसाम्ये एवशब्दः । प्रजाः सन्तीति शेषः । कियान् जन इति जात्यैकवचनम् । अयोग्यजनव्यावृत्त्यर्थमाह—विष्णिवति । वचनादित्यनेन शतवदित्यंशः, सुखापेक्षासाम्येऽपीत्यनेनानुवृत्ततुशब्दश्च सर्वेषां निर्दुःखानन्दरूपपुरुषार्थापेक्षासाम्येपीत्यर्थतया व्याख्यातः । इतिवचनाच्च सर्वेषां ज्ञानाधिकार

यथा तथैवासङ्ख्येयाः प्रजास्तासु कियान् जनः ।
ज्ञानाधिकारी संप्रोक्तो विष्णुपादैकसंश्रयः ॥
इति वचनात्सुखापेक्षासाम्येऽपि विभाग इष्यतेऽधिकारार्थम् ॥
॥ ११ ॥

(४) कस्याधिकारः ?

सू—ॐ ॥ अध्ययनमात्रवतः ॥ ॐ ॥ १२ ॥

किन्तु ज्ञानाधिकारार्थं शतवद्विभागः 'इष्यते' अङ्गीक्रियते इति योजना। अनेन—'शतवत्' शतस्यैव यथा खलु नवकोटीनां देवत्वसाम्येऽपि न तेषां साधारण्येन सोमाधिकारः किन्तु परापरब्रह्मद्वयाधिकशतस्येति विभाग एव, तथा 'शतवद्वचनात्' शतशब्दयुक्तनवकोट्य इति वचनात् 'तु' अपि सर्वेषां पुरुषार्थापेक्षासाम्येऽपि न ज्ञानाधिकारः, किन्तु तदर्थं ज्ञानाधिकारार्थं 'शतवद्विभागः' पुरुषविभागोऽङ्गीकार्य इति सूत्रार्थ उक्तो भवति। सोमाधिकारिशतदेवास्तु तत्त्वप्रदीपेऽभिहिताः। तेषामयं सङ्ग्रहश्लोकः—

प्रधानवायुर्मरुतोऽश्विनौ च वस्वर्करुद्राः पितरो गुरुश्च ।
द्यावापृथिव्यावृभवोऽपि विश्वे देवाः शतं सोमसवाधिकारिणः ॥

इति। अत्र पितृपतीनां त्रित्वं, अश्विनोर्द्वित्वं, सहस्रऋभूणामेकत्वं च विवक्षितम् ॥

(४) ननु यद्यर्थित्वादिसाम्येऽपि न सर्वेषामधिकारः, तर्हि कस्याप्यसौ न स्यात्। यदि केषाञ्चिदधिकारोऽस्ति तर्ह्यर्थित्वाद्यतिरिक्तमधिकारप्रयोजकविशेषणं वक्तव्यम्, न च तदस्तीति भावेनाक्षिपति—कस्येति। अर्थित्वातिरिक्तस्य केन विशेषणेन युक्तस्य अधिकारः ? न केनापि युक्तस्येत्यर्थः। कस्याधिकार इति प्रयोगेन वक्ष्यमाणसूत्रापेक्षितसम्बन्धिपदं प्रदर्शितं भवति। एतच्चोद्यपरिहाराय सूत्रं पठति—अध्ययनेति। मात्रशब्दः कार्त्स्न्यार्थः। तथाच यथाशक्त्यखिलवेदाध्ययनरूपविशेषणवत इत्यर्थः। यथोक्तं तत्त्वप्रदीपे—मात्रशब्दः कार्त्स्न्येऽवधारणे च। तथाच साङ्गवेदाध्ययनवतः सफलाध्ययनवतः अशक्तौ च यथासम्भवं वेदाध्ययनवत इति। भवतीति ज्ञानाधिकार इति सम्बन्धः ॥

(५) अवैष्णवस्य वेदेऽपि ह्यधिकारो न विद्यते ।
गुरुभक्तिविहीनस्य शमादिरहितस्य च ॥
न च वर्णावरस्यापि तस्माद्ध्ययनान्वितः ।
ब्रह्मज्ञाने तु वेदोक्ते ह्यधिकारी सतां मतः ॥
इति ब्रह्मतर्के ।

(६) 'पठेद्वेदानथार्थानधीयीताथ विचार्य ब्रह्म विन्देत्'
इति च कौषारवश्रुतिः ॥ १२ ॥

॥ इत्यसार्वत्रिकाधिकरणम् ॥ २ ॥

---

(५) ननु यद्यध्ययनवतां ज्ञानाधिकारः तर्हि 'विभागः' इत्युक्तिभङ्गस्स्यात् । सर्वैरपि वेदस्याध्येतुं शक्यत्वादित्यत आह—अवैष्णवस्येति ॥ विष्णुभक्तिविहीनस्येत्यर्थः । अपिः वैदिकेऽपीति समुच्चये, वेदोक्तेऽपि तर्हि अवैष्णवस्यापीति वा । 'हि' यस्मात् । नञो द्विर्ग्रहणं सर्वत्र सम्बन्धं ज्ञापयति । अथ वा—शूद्रस्य तन्त्रेऽधिकारसत्त्वात् पृथङ्निषेधः । आद्यश्चस्समुच्चये । द्वितीयोऽवधारणे । वर्णावरः शूद्रः । अपिस्समुच्चये । 'वेदोक्ते तु' वेदजन्य एव ब्रह्मज्ञाने । तन्त्रोक्ते त्वध्ययनानपेक्षेति तुशब्दाभिप्रायः । तृतीयोऽपिः भिन्नक्रमः विष्णुभक्तिरूपविशेषणसमुच्चयार्थः । हिशब्दपाठे पुनः हिशब्दः प्रसिद्धौ, सज्जनसम्मतेर्हेतुत्वद्योतको वा । तस्मादित्यस्य यस्माद्ध्ययने भगवद्भक्तिमतामेवाधिकारो नान्येषां, तस्माद्ध्ययनान्वितो ब्रह्मज्ञानेऽधिकारीति युक्तमित्यन्वयः । इतीति शेषः । न चाभक्तस्यानधिकारित्वे चतुर्मुखस्य विरोचनाध्यापने कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । अभक्तानामनधिकारितया तदध्ययनस्य वैफल्यमेवेति ज्ञापनायाध्यापनोपपत्तेः । अत एव तत्त्वप्रदीपे अध्ययनवत इत्येतत् सफलाध्ययनवत इति व्याख्यातम् । इति ब्रह्मतर्के इति । सूत्रकृदुक्तमुक्तमिति वाक्यशेषः ॥

(६) अध्ययनवतो वैदिकब्रह्मज्ञानेऽधिकार इति यत्स्मृत्या सिद्धं तत्र श्रुतिं चाह—पठेदिति ॥ 'वेदान् पठेत्' गुरूच्चारणमनूच्चारयेत् । 'अथ' अनन्तरं 'अर्थान्' वेदार्थान् 'अधीयीत' गुरुमुखाज्जानीयात् । अथैवं श्रवणोपासनानन्तरं 'ब्रह्म विचार्य' मत्वा ध्यात्वा च 'अथ विन्देत्' अपरोक्षतो जानीयात् । अथ प्राप्नुयादित्यर्थः । इति चेति चः पूर्वोक्तस्मृति-

॥ ३. अविशेषाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ नाविशेषात् ॥ ॐ ॥ १३ ॥

न सामान्येनाधिकारो देवादीनाम् ।

(२) अथ पुमर्थसाधनान्यर्थो धर्मो ज्ञानमित्युत्तरोत्तरम् । तत्राधिकारिणो मनुष्या ऋषयो देवा इत्युत्तरोत्तरम्' इति कौण्डिन्यश्रुतिः ॥ १३ ॥

॥ इत्यविशेषाधिकरणम् ॥ ३ ॥

समुच्चये । श्रुतिश्चेत्यन्वेति । अध्ययनवतामेव वैदिकब्रह्मविद्याधिकार इत्यर्थमाहेति शेषः ॥

॥ इत्यसार्वत्रिकाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ३. अविशेषाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे ज्ञानाधिकारे तारतम्यं समर्थ्यते । तारतम्यकल्पकाभावात् सर्वेषां अविशेषेण ज्ञानाधिकार इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रं पठति—नेति ॥ अत्राधिकार इत्यनुवर्तते । अविशेषादित्यावर्तते । नाविशेषादित्येकपद्यं च । देवादीनामिति शेष इति भावेन सूत्रं व्याचष्टे—नेति । तत्र द्वितीयस्य साम्यप्रसङ्गादित्यर्थः । देवादीनामिति । 'देवानां' ऋषिगन्धर्वाणां मनुष्याणां च न साम्येनाधिकारः, तथा तेषां प्रत्येकमपि न साम्येनाधिकार इत्यर्थः । अनेन—देवादीनां ज्ञाने अधिकारः 'अविशेषात्' साम्येन न, कुतः? तथासति 'अविशेषात्' ज्ञानेऽपि साम्यप्रसङ्गात् । किन्तु 'नाविशेषात्' तारतम्येनेति सूत्रार्थ उक्तो भवति ॥

(२) ज्ञानाधिकारतारतम्ये न केवलं युक्तिः प्रमाणमित्याशयेन श्रुतिं चाह—अथेति ॥ आरम्भे अथशब्दः । पुमर्थो मोक्षः । तथाच 'अर्थो' वित्तं 'धर्मः' सुकृतं 'ज्ञानं' ब्रह्मदर्शनमित्येतानि त्रीणि पूर्वपूर्वं उत्तरोत्तरमपेक्ष्य पुमर्थसाधनानीत्यर्थः । तत्रार्थस्य धर्मज्ञानद्वारा मोक्षसाधनत्वं, धर्मस्य ज्ञानद्वारा, ज्ञानस्य तु साक्षादिति विवेकः । एतेषु येऽधिकारिणः तेषां च तारतम्यमाह—तत्रेति । त्रिष्वित्यर्थः । इत्येते उत्तरोत्तरमतिशयिताः प्रत्येकं प्रत्येकमधिकारिण इत्यर्थः । तत्त्वप्रदीपे तु—अर्थो धर्मो ज्ञानमित्यु-

॥ ४. स्तुत्यधिकरणम् ॥

(१) 'अथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवेति' (बृ. ५-५-१.) ज्ञानिनो यथेष्टाचरणं विधीयत इति ।

त्तरोत्तरतः पुमर्थानां कामस्वर्गापवर्गाणां साधनानि साध्यं चोत्तरमधिकमित्यर्थः। तेषु त्रिष्वपि अधिकारिणो मनुष्यर्ष्यादिदेवास्तु 'उत्तरोत्तरं' प्रत्येकं प्रत्येकं वेत्यर्थ इत्युक्तम्। अस्य नेति पूर्ववाक्येनान्वयः ॥

॥ इत्यविशेषाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ४. स्तुत्यधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे ज्ञानिनां सदसत्प्रवृत्त्योर्विशेषः साध्यते। पूर्वपक्षं सूचयति—अथेति ॥ अथेत्यतः प्राक् ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्त्योर्विशेषो नास्तीति साध्यमध्याहृत्य तत्र हेतुतया यतश्शब्दाध्याहारेणाथेत्यादि विधीयत इत्यन्तं वाक्यं योजनीयम्। ईदृश एवेति। इति श्रुताविति शेषः। 'तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवेति' बृहदारण्यकवाक्यस्यायमर्थः—यस्मादपरोक्षज्ञानान्मोक्षः, तस्माद्यो 'ब्राह्मणो' ब्रह्म अणितुं प्राप्तुं योग्योऽसौ 'पाण्डित्यं' आगमजन्यं श्रवणरूपज्ञानं सम्पादयेत्। पाण्डित्यं 'निर्विद्य' नितरां लब्ध्वा 'बाल्येन' युक्तिरूपबलसहितेन तज्जन्येन मननरूपज्ञानेन 'तिष्ठासेत्' स्थातुमिच्छेत् बाल्यं सम्पादयेदिति यावत्। 'अथ' तदुभयलाभानन्तरं 'मुनिः' ध्यानी भवति मौनममौनं च निर्विद्येत्यनुवादात् अथ मुनिरपरोक्षज्ञानी भवतीति लभ्यते। अत एव व्यासतीर्थीये 'अथ मुनिः' इत्यस्यानन्तरमध्याहृतस्यामुनिरित्यस्यार्थमाहेत्युक्तम्। तथाच एवं 'मौनं' उपासनारूपज्ञानं 'अमौनं' अपरोक्षज्ञानं च निर्विद्याथ ब्राह्मणो जीवन्मुक्तो भवति तथोच्यते 'सः' जीवन्मुक्तो येन केन सता वा स्यादसता वा प्रकारेण कर्माचरणेन 'स्यात्' वर्तेत, 'तेन' यथेष्टाचरणेन 'ईदृश एव' ज्ञानफलमोक्षं प्राप्त एव भवति। न तावता तस्य मोक्षहानिरिति। यद्यपि बृहद्भाष्ये 'ब्राह्मणो' मुक्तो भवतीत्यर्थः। 'सः' मुक्तो येन केनापि

(२) अत आह—

सू—ॐ ॥ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ ॐ ॥ १४ ॥

न विधिः। ज्ञानिनः स्तुतयेऽनुमतिमात्रं वा।

वर्तयन् 'ईदृश एव' परमात्मनः सकाशादानन्दभिक्षुक एव, न कदाचित्स्वतन्त्रो भवतीति ब्राह्मणशब्दः परममुक्तपरतया येन केनेत्येतन्निमित्तपरतया च व्याख्यातः। तथापि तत्रैव

प्रथमब्राह्मणो मुक्तो द्वितीयो योग्य उच्यते।
अपरोक्षविन्मुक्तयोस्तु तार्तीयेनोभयोर्ग्रहः॥

इति प्रमाणोदाहरणेन अथमुनिरित्यस्यानन्तरं अध्याहारं विनैव ब्राह्मणपदानुषङ्गेण श्रुतिव्याख्यानायापरोक्षज्ञानिपरत्वस्याप्युक्तत्वादविरोधः। न च प्रमेयदीपिकायां बलेन युतं बालं तस्य भावो बाल्यमित्याशयेन युक्तिबलोपेतत्वं बाल्यं, आगमज्ञत्वं पाण्डित्यं, 'अथ मुनिः' मननशीलो भवतीत्यर्थोक्तेर्विरोध इति वाच्यम्। गीताभाष्ये 'मौनं मननशीलत्वम्' इत्यस्यार्थे अस्याश्श्रुतेरुदाहृतत्वात् तदानुकूल्याय तथा व्याख्यानेऽप्यस्य प्रकारान्तरत्वसम्भवात्॥

(२) सिद्धान्तयत्सूत्रमवतारयति—अत इति॥ सूत्रं पठति—स्तुतय इति। अत्र 'नाविशेषात्' इत्यतः विपरिणामेन नाविशेष इत्यस्यानुवृत्तिं 'परामर्शम्' इत्यतः अचोदनेत्यस्याकर्षणं च अभिप्रेत्य सूत्रं व्याचष्टे—न विधिरिति। न यथेष्टाचारविधिरित्यर्थः। 'केन स्याद्येन स्यात्' इति वाक्यमित्यस्ति। यत इति शेषः। न विधिरित्यस्यातो न विध्यनुपपत्तिदोष इत्युपस्कृतेनान्वयः। तस्य च अतो ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्त्योर्नाविशेषः किन्त्वस्त्येव विशेष इति परमसाध्येनान्वयः। तर्हि 'येन स्यात्' इति किमर्थमुच्यत इत्यतः तत्सार्थक्यकथनपरतया स्तुतयेऽनुमतिर्वेत्येतद्योजयति—ज्ञानीति। ज्ञानीत्यतः प्राक् किन्त्विति शेषः। स्तुतिः सामर्थ्यप्रकटनम्। तथाच यथा कश्चिद्भृत्यं प्रति स्तुतये कथ्यते यथेष्टं कुर्वेति न तु विधिः तथैतदपि 'ज्ञानिनस्तुतये एव' यदि ज्ञानी सता वाऽसता वा कर्मणा वर्तेत, तदाऽपि 'ईदृश एव' मोक्षवानेवेति ज्ञानिनो गुणवर्णनायैवोच्यते, न तु विधिः। अथ वा—अनुमतिरनुज्ञामात्रमेतत्। यदि ज्ञानी

(३) युज्यते च ॥ १४ ॥

(४) सू—ॐ ॥ कामकारेण चैके ॥ ॐ ॥ १५ ॥

'कामचाराः कामभक्षाः कामवादाः कामेनैवेमं देहमुत्सृज्याथ परात्परमीयुरनारम्भणम्' (सामशाखा) इति चैके पठन्ति ॥ १५ ॥

अनुष्ठेयानां सत्कर्मणां मध्ये येन केनापि वा वर्तेत, स्वेच्छया केषाञ्चित्सत्कर्मणां चरणं केषाञ्चिदचरणमित्येवंभाववान् स्यात्, तदापीदृश एव महाफलवानेव, तस्यानियतत्वेनावश्यं कार्याभावादित्येवमनुष्ठेयसत्कर्मणां यथेष्टाचाराभ्यनुज्ञामात्रमेतत्, सर्वथा न विधिरिति भावः। अधिकारिभेदेन पक्षद्वयप्रवृत्तेर्वाशब्दः ॥

(३) ननु न सदसत्प्रवृत्तिभ्यां ज्ञानिनो विशेषो युज्यते, तथासत्य सत्प्रवृत्त्या कुण्ठितशक्तेर्ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वाभावप्रसङ्गात्। तथाचानियम इत्युक्तव्याघातः, सत्कर्मसमुच्चितस्य मोक्षसाधनत्वप्रसङ्गाच्चेत्यत आह—युज्यते चेति। चोऽवधारणे। सदसत्प्रवृत्तिभ्यां विशेष इति शेषः ॥

(४) नन्वसत्प्रवृत्त्या कुण्ठितशक्तेर्ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वाभावप्रसङ्गात्कथं युज्यत इत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्यति—कामेति। अत्र चोऽप्यर्थः साध्यसूचकः। ज्ञानिनो मोक्षमिति पठन्तीति च शेषः इत्याशयेन सूत्रसूचितश्रुत्युदाहरणपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे—कामचारा इति। ज्ञानिन इति शेषः। अत्र विशेषणत्रयेण सौत्रकामकारपदं कामसञ्चरणभक्षणवचनेषु समं यत्कामकरणं तद्वाचीत्युक्तं भवति। उक्तं हि तत्त्वप्रदीपे—कामकारः कामितकरणं, तत्कामचारभक्षवादेषु त्रिष्वपि सममिति। 'कामेन' इच्छया 'इमं' कर्मनिमित्तं देहं त्यक्त्वा 'अनारम्भणं' अनादिभूतं परात्परं ब्रह्म 'ईयुः' प्राप्नुयुरित्यर्थः। इति चेति। चो यत इत्यर्थे साध्यसमुच्चये वा। 'एके' अन्ये सामशाखिनः। पठन्तीत्यस्यातो नासत्प्रवृत्त्या कुण्ठितशक्तित्वेन ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वाभावः प्रसज्यत इति चशब्दसूचितसाध्येनान्वयः ॥

(५) सू—ॐ ॥ उपमर्दं च ॥ ॐ ॥ १६ ॥

'ओमित्युच्चार्यान्तरिममात्मानमभिपश्योपमृद्य पुण्यं च पापं च काममाचरन्तो ब्रह्मानुव्रजन्ति' इति च तुरश्रुतौ ॥ १६ ॥

(६) सू—ॐ ॥ ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ ॐ ॥ १७ ॥

न तावता कामचाराणां ज्ञानेऽधिकारः ।

य इमं परमं गुह्यमूर्ध्वरेतस्सु भाषयेत् ।

---

(५) इदमेव साध्यं कैमुत्येन साधयत्सूत्रं पठित्वा चशब्दस्य विषभक्षान्मृतेरिवानिवार्यतया प्राप्तस्य प्रारब्धकर्मणोऽपीत्येवमप्यर्थत्वेन कैमुत्यद्योतकत्वमभिप्रेत्य व्याचष्टे—उपमर्दं चेति। उपमर्दः फलह्रासः। अन्तः हृदयस्येति। प्रतिमादेरुपलक्षणम्। तथाच मुक्तियोग्या ओमित्युच्चार्य श्रवणादिकं च कृत्वा हृदयस्य प्रतिमादेरन्तरिमं परमात्मानं 'अभिपश्य' दृष्ट्वा प्रारब्धमनिष्टं पुण्यं पापं च किञ्चिद्भुक्तं ज्ञानेन 'उपमृद्य' फलह्रासेन विनाश्य 'कामं' यथेच्छं सदसत्कर्माचरन्तोऽपि ब्रह्म 'अनुव्रजन्ति' प्राप्नुवन्त्येवेति श्रुत्यर्थः ॥

(६) ननु यदि कामचाराणामपि ज्ञानिनां मुक्तियोग्यता, तर्हि तद्ब्रजिज्ञासूनामपि कामचाराणां ज्ञानाधिकारः स्यादविशेषात्, तथाच 'अध्ययनमात्रवतः' इत्युक्तस्य विष्णुभक्तिशमादिमतामेवाधिकार इत्यस्य बाधः स्यादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठति—ऊर्ध्वेति ॥ अत्र ऊर्ध्वरेतस्स्वित्युक्तिः प्रधानत्वादुपलक्षणमन्यगुणानाम्। चशब्द एवार्थः साध्यसमुच्चये चेत्याशयेन चशब्दसूचितं प्रतिज्ञावाक्यं दर्शयति—न तावतेति ॥ कामचाराणामपि ज्ञानिनां मुक्तियोग्यताऽस्तीत्येतावतेत्यर्थः। तत्त्वजिज्ञासूनां ज्ञानाधिकारो मन्तव्य इति शेषः। सूत्रे हिशब्दो हेत्वर्थ इति ज्ञापनाय श्रुतेरिति पञ्चमीप्रयोगः। श्रुतेरित्यस्य न साक्षात् किन्तु ऊर्ध्वरेतस्त्वादिगुणवत्स्वेव ज्ञानोपदेशविधानादित्यध्याहृतहेतुद्वारा नेत्यनेनान्वयः। अनेन 'हि' यतः 'शब्दे' 'य इमम्' इति श्रुतौ 'ऊर्ध्वरेतस्सु च' गुरुकुलवासब्रह्मचर्यापरपर्यायोर्ध्वरेतस्त्वादिगुणवत्स्वेव ज्ञानोपदेशो विहितो न कामचारिष्वतो न तेषां ज्ञानाधिकार इति सूत्रार्थ उक्तो भवति। यः 'इमं' प्रकृतं 'गुह्यं' गोप्यं

न तथा विद्यते भूयान्यं प्राप्यान्येऽपि भूयसः ॥
इति माठरश्रुतेः ॥ १७ ॥

(७) सू—ॐ ॥ परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ ॐ ॥ १८ ॥

'परमं' विष्णुमूर्ध्वरेतस्त्वादिगुणवत्स्वेव 'भाषयेत्' उपदिशेत् 'तथा' तद्वत् 'भूयान्' श्रेष्ठो नास्ति 'यं' उपदेशकं प्राप्यस्थिताः। शिष्यभावेनेति शेषः। कैमुत्यद्योतकोऽपिः 'अन्ये' शिष्या अपि 'भूयसो' भूयांसः श्रेष्ठा भवन्तीति श्रुत्यर्थः। यद्यप्यस्यां श्रुतावूर्ध्वरेतस्त्वादिगुणरहितानां कामचाराणामुपदेश्यत्वाभावोक्तिमुखेन परोक्षज्ञानाधिकाराभाव एव अवगम्यते न त्वपरोक्षज्ञाने तदभावः। तथाऽप्यपरोक्षज्ञानस्य परोक्षज्ञानपूर्वकत्वात्परोक्षज्ञानाधिकाराभावे सुतरामपरोक्षज्ञानाधिकाराभावः सिद्ध्यतीति भावः ॥

(७) एवं 'केन स्यात्' इत्यस्य यथेष्टाचारविधित्वमनङ्गीकृत्य स्तुत्यनुमतिरूपार्थावुक्तौ। यथेष्टाचारविधित्वानङ्गीकारेणैव यज्जैमिनिनाऽर्थान्तरमुक्तं तत्प्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्यति—परामर्शमिति ॥ अत्र शब्देनेति कामकार इति विपरिणामेनानुवर्तते। तस्येत्युच्यमान इति च शेषः। अवधारणार्थकश्चशब्दस्तस्येत्यनेन कामशब्देन कामकारपदेन च सम्बध्यते इत्याशयेन सूत्रं व्याचष्टे—प्रातरिति ॥ प्रातरित्यतः प्राक् 'केन स्यात्' इति वाक्ये 'कामचाराः' इति वाक्ये चेत्युपस्कार्यम्। इत्युक्ताचारेति। इत्यादिवाक्योक्तसदाचारपरामर्शेनेत्यर्थः। न च 'कामचाराः' इत्यस्य प्रातः' इत्युक्ताचारपरामर्शित्वेऽपि 'केन स्यात्' इत्यस्य न तत्परामर्शित्वमिति वाच्यम्। उभयोः समानार्थत्वेन तदुपपत्तेः। परामर्शो ग्रहणम्। परामर्शेनेत्यनन्तरं उच्यमान इति शेषः। 'कामतः' स्वेच्छया। एवशब्दस्य पूर्वेणोत्तराभ्यां च सम्बन्धः। विधिबन्धेति। एवकारव्यावर्त्यार्थकथनम्। 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिरऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः' (तै. सं. ६-३-१०.) इत्यादिश्रुतेरङ्गस्य तदकरणे प्रत्यवायलक्षणो यो विधिबन्धः तद्वर्जितत्वेनेत्यर्थः। तथाच 'कामचाराः, येन स्यात्' इत्यादिना 'प्रातः' इत्युक्ताचारपरामर्शेन तं परामृश्य 'उच्य-

'प्रातरुत्थाय सन्ध्यामुपासीत यत्सन्ध्यामुपासते ब्रह्मैव तदुपासतेऽथ देवान्नमेज्जुहुयाद्वेदानावर्तयीत नान्यत्किञ्चिदाचरेन्न सुरां पिबेन्न पलाण्डुं भक्षयीत नभृशं वदेन्न विस्मरेदात्मानं सोमं पिबेद्धुतशेषेण वर्तयेत्' (   ) इत्युक्ताचारपरामर्शेन

मानो' विधीयमानः कामचारः 'तस्य' सदाचारस्यैव सत्कर्मण एव विधिबन्धवर्जितत्वेन कामत एव नियमेनाचरणरूपमेव न तु, निषिद्धस्याप्याचरणमिति योजना। नन्वस्य पक्षस्य मनुष्यविषयत्वात्कथं मनुष्याणां 'विधिनियता मनुष्याः' इत्युक्तिः, विधिबन्धवर्जितत्वविधिनियतत्वयोरेकत्र विरोधादिति चेन्न, विहितानामकरणेऽधःपातहेतुप्रत्यवायाभावाद्विधिबन्धवर्जितत्वं, अकरणे प्रत्यवायमात्रफलह्रासादेर्भावाद्विधिनियतत्वमित्येवं तयोरेकत्राविरोधात्। न च सदाचारस्य स्वेच्छयाऽऽचरणे मनुष्याणां चतुर्मुखसाम्यप्रसङ्ग इति वाच्यम्। सर्वे विधय इच्छायां सत्यां विहितं कार्यमित्येव चतुर्मुखं प्रति प्रवर्तन्ते, न त्ववश्यं कार्यमित्येव। इतरान् प्रति तु सत्यामसत्यां चेच्छायां विहितं कार्यमेव, अकरणे फलह्रासप्रत्यवायादेः सत्त्वादित्येवं प्रवर्तन्त इति विशेषसत्त्वात्। अनेन जैमिनिपक्षे तत्त्वप्रदीपरीत्या 'येन केन' इत्यस्य येन केन सन्ध्योपास्त्यादिसदाचारेणेत्यर्थः। स्यादिति विधौ लिङ्। तस्य कामतो नियमेन वर्तेतेत्यर्थः। एवं 'कामचाराः कामभक्षाः कामवादाः' इत्यस्य सन्ध्योपास्तिदेवप्रणामाग्निहोत्रहोमादीन् कामत एव चरन्ति निषिद्धानि नाचरन्तीति कामचाराः। कामत एव सोमादिभक्षणात् सुराद्यभक्षणात्कामभक्षाः। कामत एव वेदानां शब्दतोऽर्थतश्चावर्तनादन्यभाषणवर्जनात् कामवादा इत्यर्थ उक्तो भवति। अनेन—'कामचाराः, येन स्यात्' इति शब्देनोच्यमानः कामचारस्तस्यैव 'प्रातरुत्थाय' इत्युक्ताचारस्यैवानन्दाभिवृद्ध्यर्थं कामचारः 'कामत एव' स्वेच्छयैव नियमेनाचरणमेव पर्यवस्यति, न तु निषिद्धप्रवृत्तेरपि, न वा विधिबन्धेन, न वा सत्कर्ममध्ये कस्यचिदनाचरणम्। न चात्राचारानुक्तिदोषः। यतोऽयं शब्दस्तस्यैव 'प्रातरुत्थाय' इत्यादिश्रुतिस्मृत्युक्ताचारस्यैव सत्कर्मण एव 'परामर्श' येन केनेति सर्वनाम्ना आचारादिपदेन च ग्रहणं विदधाति, न निषिद्धस्यापीति जैमिनिः

विधिबन्धवर्जितत्वेन कामत एव तस्य चरणं कामचार इति जैमिनिर्मन्यते।

(८) न च निषिद्धं कर्म कर्तव्यमेवेति चोदना। 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' ( ) इत्याद्यपवादश्च ॥ १८ ॥

मन्यत इति सूत्रखण्डार्थ उक्तो भवति। श्रुतावुत्थायेत्यनन्तरं शौचदन्तधावनस्नानादिकं कृत्वेत्यपि ग्राह्यम्। सन्ध्याशब्दार्थमाह—ब्रह्मैवेति। सन्ध्यामुपासते जना इति यत् 'तद्ब्रह्मैव' एतद्विषयो ब्रह्मैवेत्यर्थः। अनेन सन्ध्याकाले सम्यग्ध्येयत्वात् सन्ध्याशब्दवाच्यस्य परब्रह्मणो मन्त्रैरुपस्थानमेव सन्ध्योपास्तिरित्युक्तं भवति। 'देवान्' प्राच्यादिदिगवस्थितान् ब्रह्मेन्द्रादीन् 'नमेत्' प्रणमेत्। 'जुहुयात्' अग्निहोत्रहोमादीन् कुर्यात्। 'वेदानावर्तयीत' शब्दतोऽर्थतश्चाभ्यसेदित्यर्थः। अन्यत् 'निषिद्धम्'। तदेव विवृणोति—न सुरामित्यादिना। 'पलाण्डुं' लशुनं 'न भृशं वदेत्' न निष्ठुरं वदेत् 'आत्मानं' परमात्मानं 'सोमं' सोमरसम्। हुतशेषेण वर्तयेदिति। पुनः पुनः होमानुष्ठानेन तच्छेषं तदा तदा भक्षयेदित्यर्थः। अत्र न भृशं वदेदित्यादिकं सर्ववर्णाश्रमिसाधारणम्। सन्ध्योपासनादिकं तु त्रैवर्णिकानामेव। अग्निहोत्रादिकं तु गृहस्थानामेवासाधारणमिति विवेकः प्रमेयदीपोक्तोऽनुसन्धेयः॥

(८) ननु किमर्थं सत्प्रवृत्तावेव कामचरणं नियमेनात्रोक्तमित्युच्यते, निषिद्धप्रवृत्तिरप्यत्रोक्ता किं न स्यादित्याशङ्क्य किं निषिद्धं ज्ञानिनां कर्तव्यमिति स्फुटं विधिसद्भावादेतदुच्यते? उत निषेधाभावाद्वेति विकल्प्याद्योत्तरत्वेन नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वमभिप्रेत्य—अचोदनेत्यंशं व्याचष्टे—न चेति॥ चस्त्वर्थः। चोदना विधिः। द्वितीयोत्तरत्वेन—अपवदति। हीत्यंशं योजयति—ब्राह्मण इति। अपवादो निषेधः। चस्समुच्चये। सूत्रस्थस्यैवायमनुवादः। न चायं निषेधोऽज्ञानिमात्रविषय इति वाच्यम्। सामान्यरूपत्वेन ज्ञानिष्वपि प्रवृत्तेः। अपवादश्चेत्यनन्तरमस्ति यत इति शेषः। अस्यातो न निषिद्धप्रवृत्तिविषयोऽप्ययं कामचार इति जैमिनिर्मन्यत इत्यध्याहृतसाध्येनान्वयः। अनेन—'हि' यतः 'हि' प्रसिद्धा निषिद्धं कर्तव्यमेवेति स्पष्टचोदनाविधिर्नास्ति। प्रत्युत 'हि' प्रसिद्धा 'ब्राह्मणः' इति श्रुतिः

(९) सू—ॐ ॥ अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ ॐ ॥ १९ ॥

अनुष्ठेयानां मध्य एव कामतश्चरणं कामतो निवृत्तिरिति बादरायणो मन्यते । 'केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवेति' (बृ. ५-५-१.) साम्यश्रुतेः ।

ब्रह्महननादि निषिद्धं कर्म 'अपवदति' न कार्यमिति निषेधति च, अतः सदाचारस्यैव 'कामचारः, येन स्यात्' इति कामचार उक्तः, न तु निषिद्धस्यापीति जैमिनिर्मन्यत इति सूत्रखण्डार्थ उक्तो भवति ॥

(९) एवं 'येन स्यात्' इति वाक्यस्य जैमिनिमतानुसारेण स्वेच्छया सदाचारविधित्वमेवोक्त्वा यत् स्तुतयेऽनुमतिर्वेत्युक्तमभ्यनुज्ञानं तदेव कामचारश्रुत्यर्थतया प्रतिपादयत्सूत्रं पठति—अनुष्ठेयमिति ॥ अत्रानुष्ठेयमित्येतद्विभक्तिविपरिणामेन व्याचष्टे—अनुष्ठेयानामिति । अनुष्ठेयत्वेन विहितकर्मणामित्यर्थः । यद्वा—अनुष्ठेयमपेक्ष्येत्यन्वयं, अनुष्ठेयं कर्म चरणाचरणवत्त्वेनात्रोच्यत इति वाऽन्वयमुपेत्य तत्तात्पर्यमाह—अनुष्ठेयानामिति । निर्धारणषष्ठीत्वाभिप्रायेण मध्य इत्युक्तं, न तु सर्वकर्मणामित्येवकारार्थः । सूत्रे कामचार इत्यनुवर्तत इत्याशयेन तत्पदं व्याख्याति—कामत इति । इच्छयेत्यर्थः । केषाञ्चिदिति शेषः । 'चरणं' करणं 'निवृत्तिः' अकरणम् । निवृत्तिरित्यनन्तरमित्यनुज्ञानमेव कामचारश्रुत्यर्थ इति शेषः । अनेन सूत्रे अनुमतिरिति पदस्यानुवृत्तिस्सूचिता । इति मन्यते इति शेषोक्तिः एवं साध्यपदं व्याख्याय कुत इत्यतस्तत्र हेतुतया साम्यश्रुतेरित्यंशं व्याचष्टे—केन स्यादिति । तथा चास्मिन् पक्षे ज्ञानी यदि 'येन केन चित्' किञ्चिद्विहितानुष्ठानेन अननुष्ठानेन वा 'स्यात्' वर्तेत तदा 'ईदृश एव' सम एव, न तु तस्मिन् किञ्चिद्विहिताकरणनिमित्तसाम्यासम्भवो वाच्य इति श्रुत्यर्थः । लिङस्तु आमन्त्रणमर्थ इति भावः । यद्यपि सर्वसदाचारपक्षेऽपि साम्यमस्त्येवेत्यप्रयोजकता हेतोः । तथाऽपि जैमिनिपक्षे ज्ञानिनः सर्वसदाचारसद्भावात्साम्यसम्भावनैव ज्ञाप्यते, न तु बादरायणपक्ष इव साम्यासम्भवप्रसक्तिपूर्विका तन्निवृत्तिः । असम्भवनिवृत्तिरेव चेह श्रुति-

(१०) यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ (गी. ३-१७.)
इति भगवद्वचनाच्च ॥ १९ ॥

ज्ञाप्यतया ग्राह्या, न तु सम्भवः, सम्भवज्ञापनादप्यसम्भवनिवृत्तेर्ज्यायस्त्वात्, अतो नोक्तदोष इति भावः । अनेन—'अनुष्ठेयं' अनुष्ठेयानां मध्ये कामचारो यस्मिन् करवाणीति कामस्तस्य चरणं यस्मिन्न करवाणीति कामस्तस्यानाचरणमित्येवमनुष्ठेये कामचारानुमतिरेव शब्दे 'येन केन स्यात्' इति श्रुतावुच्यते, न तु सर्वेषां कामचारः । यद्वा—'अनुष्ठेयं' चरणाचरणवत्त्वेनात्र श्रुतावुच्यत इति बादरायणो मन्यते । कुतो ? ज्ञानिनः करणाकरणयोः 'येन स्यात्' इति साम्यश्रुतेरिति सूत्रार्थ उक्तो भवति ॥

(१०) सत्यमस्मिन् पक्षे साम्योक्तिः सम्यक्सम्बध्यत इति । तथापि तन्न युज्यते, कर्तव्यपरित्यागे साम्यायोगात् । अतो मुख्यासम्भवेऽमुख्याऽपि जैमिन्युक्तयोजनैव साध्वीत्यतः सूत्रेऽनुवृत्तचशब्दसमुच्चितगीतास्मृतिं दर्शयति—यस्त्विति ॥ इति वचनादिति । इति ज्ञानिनां कार्याभावोक्तेरित्यर्थः । अस्य न साम्यायोग इत्यध्याहृतसाध्येनान्वयः । 'आत्मरतिः' परमात्मदर्शननिमित्तसुखं प्राप्तः 'आत्मतृप्तः' आत्मना परमात्मना तत्प्रसादेन तृप्तः अन्यत्र विषयसुखेऽलंबुद्धिमान् । न केवलं हरिप्रसादेन तृप्तिः, किन्तु हेत्वन्तरमस्तीत्याह—आत्मनीति । परमात्मनि सन्तोषवान् तत्स्थ एव सन् सन्तुष्टः परमात्मदर्शनादिनिमित्तसुखवानित्यर्थः । 'सन्तोषः तृप्तिकारणं सुखम्' इत्यभिधानात् महासुखवतोऽल्पसुखेऽलंबुद्धिर्भवत्येवेति तस्य तद्धेतुत्वोपपत्तिः । अत्र पूर्वविशेषणमेव पुनस्तृप्तिकारणत्वेनानूद्यत इति न पुनरुक्तिः । य एवंभूतो 'मानवो' ज्ञानी 'तस्य कार्यं' अवश्यं कर्तव्यं कर्म न विद्यत इत्यर्थः । यद्यपि 'यस्तु' इति वचनं तात्पर्यनिर्णये मुक्तपरतया भाष्ये समाधिस्थपरतया व्याकृतं, तथापि समाधिस्थस्यापि ज्ञानित्वाद्वा ज्ञानिसामान्यपरत्वस्यापि सम्भवाद्वाऽत्रोदाहरणोपपत्तिः । न चास्य वाक्यस्य

अतीतानागतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणक्षमः ।
एतादृशोऽपि नाचारं श्रौतं स्मार्तं परित्यजेत् ॥

(११) सू—ॐ ॥ विधिर्वा धारणवत् ॥ ॐ ॥ २० ॥

'केन स्याद्येन स्यात्' (बृ. ५-५-१.) इति विधिर्वा । यथा वेद-धारणं त्रैवर्णिकानां विहितं नान्येषाम् । एवं स्वमतानुसारिणी प्रवृत्तिर्ज्ञानिनां विहिता । न तत्राधर्मशङ्का कार्या । नान्येषा-मिति वा ।

इति हरिवंशे कार्योक्तिविरोधः शङ्क्यः । तेषां विहिताकरणे एष्यदर्था-लाभात् तदर्थं कार्यत्वस्य तत्रोक्तावपि सिद्धहान्यभावेन नरकाद्यभावेन च कार्यं न विद्यत इत्युक्तिसम्भवात् ॥

(११) एवं 'केन स्यात्' इति वाक्यस्य यथेष्टाचारविधित्वाभाव मभ्युपेत्य नियमेन सर्वसदाचारविधित्वमनुष्ठेयानां मध्ये कामचाराभ्यनुज्ञा-नमित्यर्थद्वयं स्तुत्यनुमतिरूपार्थद्वयं चोक्तं, अथायं स्वेच्छाचरणविधिर्वा भवतीत्यर्थप्रतिपादकं सूत्रं पठति—विधिर्वा धारणवदिति ॥ अत्र विधिरि-त्यंशं व्याचष्टे—केन स्यादिति । विधिरिति । यथेष्टाचरणविधिरित्यर्थः । वाशब्दोऽस्य पक्षान्तरत्वद्योतकः । ननु ज्ञानिनां न स्वेच्छाचरणविधिर्युक्तः, अज्ञानिनामपि तथात्वप्रसङ्गादित्याशङ्कोत्तरत्वेन प्रथमान्ताद्वतिमाश्रित्य धारणवदित्यंशं व्याचष्टे—यथेति । 'वेदधारणं' वेदाध्ययनं अधीतवेद-स्यापि स्मृत्यर्थं पुनः पुनः पाठो वा । अत एव तत्त्वप्रदीपे वेदपाठादिक-मित्युक्तम् । 'त्रैवर्णिकानां' ब्रह्मक्षत्रियवैश्यानां सावधारणमेतत् 'विहितं' 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' (तै. आ. २-१५-१.) 'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः' इत्यादिनेति शेषः । 'अन्येषां' शूद्रादीनाम् । प्रत्युत तेषामध्ययनादौ सति दण्ड एव श्रुत इति भावः । उक्तमर्थं दार्ष्टान्तिके संयोजयति—एवमिति । स्वमतानुसारिणीति । स्वेच्छानुसारिणी प्रवृत्तिः ज्ञानिनामेव विहिता, नान्येषामित्यन्वयः । इति वेति न पक्षान्तरोक्तिः, किन्तु विधिर्वेत्युक्तस्यैव दृष्टान्तविवरणपूर्वं दार्ष्टान्तिकोपपादनव्याजेन विवरणमिति ध्येयम् । ननु नायं यथेष्टाचारविधिः सम्भवति, तथासति ज्ञानिनोऽधर्मकरणस्यापि विधिविषयत्वप्राप्तथाऽचोदनेत्युक्तविरोधः स्यादित्यत आह—न तत्रेति । 'तत्र' ज्ञानिप्रवृत्तिविषये 'अधर्मशङ्का' अधर्मत्वशङ्का' न कार्येत्यर्थः ॥

(१२) स्वेच्छयैव प्रवृत्तिस्तु ब्रह्मणो विधिचोदिता ।
नाशङ्क्यं तन्मतं क्वापि विष्णोः प्रत्यक्षचोदना ॥
इतरेषां न विहिता स्वेच्छावृत्तिः कथञ्चन ॥
इति ब्राह्मे ॥ २० ॥

(१३) सू—ॐ ॥ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ ॐ ॥ २१ ॥

---

(१२) कुत इत्यत आह—स्वेच्छयेति ॥ ' ब्रह्मणो ' विधातुः ' विधिचोदिता ' ' येन स्यात् ' इति विधिविहितेत्यर्थः । यत इति शेषः । अतः ' तन्मतं ' तस्य विरिञ्चस्याभिप्रेतं वेदविरुद्धत्वेन प्रतीतमपि पुत्रिकाकामनादि अधर्मत्वेन नाशङ्क्यमित्यर्थः । हेत्वन्तरमाह—विष्णोरिति । यतो विष्णोरेवं कुर्विति ' प्रत्यक्षचोदना ' प्रेरणा विरिञ्चस्यास्त्यतोऽपि तन्मतं नाशङ्क्यमित्यर्थः । वेदस्तु विष्णोः परोक्षाज्ञारूप इति प्रत्यक्षाज्ञानुसारेण नेतव्य इति भावः । अत्र ब्रह्मण इत्युक्तेऽपि उपलक्षणया ज्ञानिनामित्यर्थो ज्ञातव्यः । अत एव स्ववाक्ये ज्ञानिनां विहितेत्युक्तम् । अन्यथा अत्रैव स्मृतौ ब्रह्मणस्स्वेच्छाचारविधिः मनुष्याणां स्वेच्छाचारेऽचोदनेति विषयव्यवस्थायां पारिप्लवार्था इति वक्ष्यमाणविषयविभागो व्यर्थः स्यात् । तत्त्वप्रदीपे तु द्वितीयवाशब्दात् ज्ञानिनामपि केषाञ्चिदेवेति सूचितम् । विषयभेदं प्रकटयति—स्वेच्छयैवेत्यादिनेति । अनेनात्रैव विषयविभागः क्रियत इत्युक्तम् । तत्तु वक्ष्यमाणरीत्या वस्तुस्थित्यभिप्रायकमेवेति ध्येयम् ॥

(१३) उक्तमाक्षिप्य समादधत्सूत्रं पठति—स्तुतीति ॥ अत्राक्षेपांशं व्याचष्टे—स्तुतीति । ' स्वेच्छाचरणं ' ' येन स्यात् ' इति स्वेच्छाचरणवचनं ' स्तुतिमात्रं ' ज्ञानिनां स्तुतय इति पूर्वोक्तस्तुतिरेवेत्यर्थः । मात्रशब्दार्थमाह—एवेति । तद्व्यावर्त्यमाह—नेति । ' तैः ' ज्ञानिभिः । कुत इत्यत उपादानादित्येतत्सम्बन्धिप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे—सामान्येति । ' सन्ध्यामुपासीत ' इत्यादिसर्वजनसाधारणविधिस्वीकारादित्यर्थः । तत्त्वप्रदीपे तु ज्ञानदानादिसामान्यविधिस्वीकारादित्यर्थ उक्तः । स्वेच्छाचरणविधौ तदयोगादिति भावः । परिहारांशं व्याचष्टे—नेति । ज्ञानिनां स्वेच्छा-

स्तुतिमात्रमेव स्वेच्छाचरणं न विधिः। तैरपि सामान्यविधि-
स्वीकारादिति चेन्न, अपूर्वत्वात् परवशत्वात्। सर्वविध्यति-
क्रमेण स्तुतिमात्रविषयत्वं परब्रह्मण एव हि ॥

(१४) विधीनां विषयास्त्वन्ये ब्रह्मणः स्वेच्छया कृतौ।
परस्य ब्रह्मणो ह्येव सर्वविध्यतिदूरता ॥
इति ब्रह्मतर्के ॥ २१ ॥

चरणविधिर्मास्तु, किन्तु स्तुतिमात्रमेतदिति नयुक्तमित्यर्थः। कुतो नेत्य-तस्तत्र तथा सति ज्ञानिनां सर्वविध्यतिक्रमेण स्तुतिमात्रविषयत्वं स्यादित्यु-त्तरवाक्यमावृत्त्या योजनीयम्। अथ न च तद्युक्तमिति नेत्यंश आवृत्त्या योज्यः। कुत इत्यतस्तत्र हेतुत्वेन—अपूर्वत्वादित्यंशो योज्यः। तस्य व्याख्यानं—परवशत्वादिति। परब्रह्माधीनत्वादित्यर्थः। न ह्ययं विरिञ्चः पूर्वमनादिब्रह्म भवति, किन्तु तस्य परब्रह्मणो वशग इति तत्त्वप्रदीपोक्तेः। अत्रानादिभिन्नत्वमपूर्वशब्दार्थः। तदधीनत्वं तु न्यायसिद्धार्थः। अनादि-भिन्नस्य कस्माच्चिदुत्पत्तेरावश्यकत्वेन तस्य तदधीनत्वात्। परमात्माधीन-त्वेऽपि सर्वविध्यतिदूरत्वेन स्तुतिमात्रविषयं ज्ञानिनां किं न स्यादित्यत आह—सर्वेति। 'हि' यस्मात्' सर्वविध्यतिक्रमेण' सर्वविधिनिषेधा-गोचरत्वेन विधिविषयत्वं विना स्तुतिमात्रविषयत्वं परब्रह्मण एव, न तु विरिञ्चस्य, तस्मादित्यर्थः।

(१४) ननु ज्ञानिनां सन्ध्योपास्त्यादिसामान्यविधिसद्भावात्स्वेच्छा-विध्यभावेऽपि न सर्वविध्यतिदूरत्वमित्याशङ्कां परिहर्तुमुक्तार्थे स्मृतिं चाह—विधीनामिति। सर्वविधीनामित्यर्थः। निषेधानामप्युपलक्षणम्। 'अन्ये' अज्ञानिनः। वस्तुतस्तु ब्रह्मेतरज्ञानिनः। अत एव तुशब्दात्ते-ष्वपि विशेषोऽस्ति, वक्ष्यते च 'विशेषितत्वादिति' इति तत्त्वप्रदीपोक्तिः। ब्रह्मण इति ज्ञानिमात्रोपलक्षणम्। हेतुस्तु पूर्वोक्त एव। 'कृतौ' करणे। विधिविषयत्वमिति शेषः। 'हि' यस्मात्। ब्रह्मतर्के उक्तमिति शेषः। अस्य सर्वेत्यादिनाऽन्वयः॥

(१५) सू—ॐ ॥ भावशब्दाच्च ॥ ॐ ॥ २२ ॥

यथाविधानमपरे विधिर्भावे प्रजापतेः ।
ब्रह्मणः परमस्यैव सर्वविध्यतिदूरता ॥
इति च तुरश्रुतौ ॥ २२ ॥

(१६) सू—ॐ ॥ पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ ॐ ॥ २३ ॥

---

(१५) ननु ज्ञानिनां स्वेच्छाचरणविधेः स्फुटप्रमाणासिद्धत्वे भवेत् 'येन स्यात्' इति वाक्यं स्वेच्छाचरणविध्यर्थकं, विधेः स्फुटप्रमाणसिद्धत्वमेव कुत इत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य तत्सूचितश्रुतिमेवोदाहरति—भावेति । अत्र विधिरित्यनुवर्तते । तथा च इच्छावाचिभावशब्दघटितश्रुतेश्च ज्ञानिनां स्वेच्छाचरणविधिः सिद्ध इति सूत्रार्थः । यतः 'अपरे' ब्रह्मेतरज्ञानिनः वस्तुतस्तु मनुष्यज्ञानिनो 'यथाविधानं' नित्यनैमित्तिकविधिमनतिक्रम्य वर्तन्त इति शेषः । प्रजापतेः तदुपलक्षितज्ञानिनः वस्तुतस्तु विरिञ्चस्य देवानां च 'भावे' इच्छायां स्वेच्छाचरणविषये 'विधिः' येन स्यादित्यादिरूपोऽस्त्यतः परमस्य ब्रह्मणो हरेरेव सर्वविध्यतिदूरता ज्ञातव्या । मुक्तव्यावृत्त्यर्थं—अतीति । सर्वदैवेत्यर्थः । रमाऽपि हर्याज्ञाविधिविषयेति न तत्राप्यतिप्रसक्तिरिति भावः । श्रुतौ चेत्यन्वयः । ज्ञानिनां स्वेच्छाचरणविधिरुक्त इति शेषः । सूत्रे भाष्ये च न केवलं स्वेच्छाचरणविधिविषयत्वं सामान्यविध्यविषयाणां ज्ञानिनां सर्वविध्यतिदूरपरवशत्वान्यथाऽनुपपत्त्या, किन्तु श्रुतेश्चेति समुच्चये चशब्दः ।

(१६) उक्तमाक्षिप्य समादधत्सूत्रमुपन्यस्यति—पारिप्लवार्था इति । अत्र पूर्वपक्षांशे पारिप्लवार्था इत्यस्य विशेष्यं दर्शयति—केनेति । इत्यादयो व्यपदेशा इति शेषः । पारिप्लवार्था इत्यस्य प्लुगतावित्युक्तेः परिप्लवोऽव्यवस्था तत्सम्बन्धिनः पारिप्लवाः अव्यवस्थिताः ते च तेऽर्था इति विग्रहमभिप्रेत्य तत्पदं व्याख्याति—स्थिरत्वेति । स्थिरत्वस्यानिवृत्तिरभावोऽस्थिरत्वं तद्येषां ते स्थिरत्वनिवृत्तयः अस्थिरा इति यावत् । तेऽर्था येषां ते तथोक्ताः चञ्चलार्थका इत्यर्थः । अर्थचाञ्चल्यं च बुद्धिकृतमेवेति ध्येयम् । आदिपदेन

'केन स्याद्येन स्यात्' (बृ. ५-५-१.) इत्यादयः स्थिरत्व-निवृत्त्यर्था इति चेन्न, 'त्रेधा हि ज्ञानिनो ह वाव भवन्ति विधि-नियता अनियताः स्वेच्छानियता इति। विधिनियता मनुष्या अनियता हि देवा ब्रह्मैव स्वेच्छानियत इति' गौपवनश्रुतौ विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

(१७) सू—ॐ॥ तथा चैकवाक्योपबन्धात् ॥ ॐ ॥ २४ ॥

'कामचाराः' इत्यादेर्ग्रहणम्। अयमाशयः—'स ब्राह्मणः' इति वाक्यं तावत्सर्वज्ञानिसाधारणमतो मनुष्यादिषु सर्वेषु स्तुतये भवतीति तत्त्वप्रदी-पोक्तेः स्तुतिपक्षस्य ज्ञानिसाधारण्येनाविरुद्धत्वेऽपि नियमेन सर्वधर्मा-चरणानुष्ठेयानां मध्ये कामचारानुज्ञानस्वेच्छाचरणरूपप्रकारत्रयस्य एक-धर्म्यगतत्वेन विरुद्धत्वात्तद्व्यपदेशानामपि विरुद्धत्वम्। एवं च यदा विरुद्धधर्मप्रतिपादकानेकवाक्यानामेव न यथाभूर्थबोधकत्वं तदा सुतरामे-कस्य 'येन स्यात्' इतिवाक्यस्य तद्भावो वस्तुनि विकल्पायोगादिति। सूत्रे परिहारांशं व्याचष्टे—नेति। उक्तं नेत्यर्थः। कुतो नेत्यतो—विशेषि-तत्वादित्युक्तम्। तस्य ज्ञानिनां मनुष्यदेवचतुर्मुखभेदेनानेकप्रकारत्वा-दित्यर्थमुपेत्य तस्यासिद्धिपरिहाराय श्रुतिपरतयाऽपि तमंशं व्याचष्टे—त्रेधा हीति। विशेषितत्वादिति। विशेषितत्वोक्तेरित्यर्थः। नासिद्धिरिति वाक्यशेषः। श्रुतौ 'हिः' प्रसिद्धौ। वावेत्यवधारणे। त्रैविध्यमेव दर्श-यति—विधिनियता इति। विधिबन्धवर्जितत्वेन कामत एव नियमेन विहिताचरणवन्त इत्यर्थः। 'अनियताः' अनुष्ठेयानां मध्ये कामचारानु-ज्ञावन्तः 'स्वेच्छानियताः' स्वेच्छाचरणविधिनियता इत्यर्थः। इति त्रेधेत्य-न्वयः। त्रीन् क्रमेण निर्दिशति—विधीति ॥

(१७) ननु ज्ञानिनामनेकप्रकारत्वोक्त्या कथं विरोधपरिहारो जात इत्याशङ्कापरिहाराय सूत्रम्—तथाचेति। अत्रैकवाक्येति भावप्रधानो निर्देशः। समग्रसूत्रस्य चावृत्तिरित्याशयेन सूत्रं व्याचष्टे—एवं सतीति। तथाचेत्यस्य व्याख्यानमेतत्। एतच्चावर्तते। सम्बन्धो भवतीति चावर्तते।

एवं सति विधिवाक्यानां स्वेच्छावृत्तिवाक्यानां च सम्बन्धो भवति ॥ २४ ॥

(१८) सू—ॐ ॥ अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ ॐ ॥ २५ ॥

वृत्तिर्वर्तनं चरणम्। एकवाक्यतयेति शेषः। तथाचैवं सति ज्ञानिनां त्रैविध्ये सिद्धे सति विधिवाक्यानां 'प्रातरुत्थाय' इत्यादिसर्वसदाचार-विधिवाक्यानां 'यस्त्वात्मरतिः' इति स्वेच्छावृत्त्यनुज्ञावाक्यानां तथा 'यथा-विधानम्' इति स्वेच्छावृत्तिविधिवाक्यानां चैकवाक्यतया 'सम्बन्धः' अविरोधो भवति। एवं सति 'केन स्यात्' इति वाक्यस्यापि तदनुसारे-णार्थत्रयेऽप्येकवाक्यतया सम्बन्धो भवतीति योजना। अनेन—'तथा चैवं सति' ज्ञानिनां त्रैविध्ये सिद्धे सति 'एकवाक्योपबन्धात्' विधि-वाक्यानां स्वेच्छावृत्तिवाक्यानां चैकवाक्यत्वेन ज्ञानिभेदमाश्रित्याविरोधे सति 'केन स्यात्' इति वाक्यस्यापि तदनुसारेणार्थत्रयेऽप्येकवाक्यतया 'उपबन्धात्' उपपन्नत्वात् न 'केन स्यात्' इत्यादिव्यपदेशाः पारि-प्लवार्था इति सूत्रार्थ उक्तो भवति। अनेन जैमिनिमतं मानुषज्ञानि-विषयम्। द्वितीयं देवताविषयम्। तृतीयं हिरण्यगर्भविषयम्। स्तुति-पक्षस्तु समान इत्युक्तं भवति। ननु न देवाः सामान्यविधिविषयाः। नापि चतुर्मुखवत्स्वेच्छाचारविधिविषयाः, उदाहृतवचनात्। एवं च स्तुति-पक्षस्य ज्ञानिमात्रसाधारणत्वे देवानां किञ्चिद्विध्यविषयाणां परमात्मव-त्सर्वविध्यतिक्रमेण स्तुतिविषयत्वं स्यात्। ततश्च परमात्मन एव तदित्युक्त-मयुक्तमिति चेन्न। देवानां चतुर्मुखवत्सर्वात्मना स्वेच्छाचारविधिविषय-त्वाभावेऽपि प्रायः स्वेच्छाचरणविधिसद्भावात्। न चात्र मानाभावः।

स्वेच्छानुवृत्त्यैव भवेद्ब्रह्मणः प्रायशस्तथा।
देवानामपि सर्वेषां विशेषादुत्तरोत्तरम्॥

इति वचनात्। किञ्च विध्यभावेऽपि देवानामनुज्ञाविषयत्वाभ्युपगमेन स्तुतिमात्रविषयत्वाभावान्नेश्वरसाम्यमिति ज्ञातव्यम्॥

(१८) एवं ज्ञानिनः 'केन स्यात्' इति श्रुतिबलेन सदसत्प्रवृत्त्यो-र्योऽविशेषः शङ्कितः स श्रुतेरर्थान्तरोक्तया 'परामर्शम्' इत्यादिना

अत एव ज्ञानस्य मोक्षदाने नाग्निहोत्राद्यपेक्षा।

(१९) ब्रह्मतर्के च—

येषां ज्ञानं समुत्पन्नं तेषां मोक्षो विनिश्चितः।
शुभकर्मभिराधिक्यं विपरीतैर्विपर्ययः॥
स्वेच्छानुवृत्त्यैव भवेद्ब्रह्मणः प्रायशस्तथा।
देवानामपि सर्वेषां विशेषादुत्तरोत्तरम्॥ इति॥ २५॥

परिहृतः। तत्र यदुक्तं ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्त्योर्विशेषे ज्ञानस्यासत्प्रवृत्ति-कुण्ठितशक्तेर्न मोक्षसाधनत्वमिति, तत् 'कामकारेण चैके' इत्यादिना परिहृतम्। यच्चाभिहितं मोक्षसाधनत्वे ज्ञानस्य सत्प्रवृत्तिसापेक्षत्वं स्यादिति तत्परिहाराय सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—अत एवेति॥ 'कामचाराः' इति श्रुतौ कामचाराणामपि मोक्षस्योक्तत्वादेवेत्यर्थः। न तत्र हेत्वन्तरं वक्तव्यमित्येवकाराभिप्रायः। सूत्रे अत इत्यावृत्तपदं व्याख्याति—ज्ञानस्य मोक्षदान इति। मोक्षदानकर्मणीत्यर्थः। मोक्षसाधन इत्यनुक्त्वा मोक्षदान इत्युक्त्या

अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुः ज्ञानिनां मोक्षदश्च सः।
विष्णुर्हि दाता मोक्षस्य
मोक्षदस्तु जनार्दनः॥

इत्यादिवचनात् ज्ञातो भगवानेव मोक्षदाता ज्ञानदाता च। ज्ञाने तु उपचरितं दातृत्वमिति सूचितं भवति। नाग्निहोत्राद्यपेक्षेत्यनेन अग्नेरिन्धनं समन्त्रकं सन्दीपनं यस्मिन् कर्मणि तदग्निहोत्रं तथोक्तम्। आदिपदेन स्वाश्रमवर्णधर्माः ग्राह्याः, तदपेक्षाभाव इत्येव अग्नीन्धनाद्यनपेक्षेति पदं नञ्व्यत्यासेन व्याख्यातं भवति। सूत्रे चोऽप्यर्थः। ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्तिभ्यां विशेषसद्भावेऽपीति स्फुटत्वान्न व्याख्यातः। द्वितीयचोद्यपरिहारस्याद्यचोद्यपरिहारेण समुच्चये चशब्द इति केचित्॥

(१९) ननु यदि सत्कर्मणा न मोक्षो निषिद्धकर्मणा न तत्प्रतिबन्धः कथं तर्हि ताभ्यां ज्ञानिनो विशेष इत्यतश्चशब्दसूचितस्मृतिमाह—ब्रह्मतर्के चेति॥ न केवलं सूत्र इति चार्थः। तेषामित्यनन्तरं शुभाशुभकर्मकरणयोरपीति शेषः। अनेन सर्वसाधारणस्तुतिपक्षः सङ्गृहीतः। तर्हि शुभाशुभाभ्यां

(२०) सू—ॐ ॥ सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ ॐ ॥ २६ ॥

सर्वधर्मापेक्षा च ज्ञानस्योत्पत्तौ 'विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' (बृ. ६-४-२२.) इति श्रुतेः।

को विशेष इति तत्राह—शुभेति। 'आधिक्यं' मोक्षे मनुष्याणामानन्दवृद्धिः। 'विपरीतैः' अशुभैः 'विपर्ययो' ह्रासो भवेत्। भवेदित्यत्राधिक्यमित्यनुषज्यते। मुक्तावपेक्षितसर्वाधिक्यमित्यर्थः। एवकारेण न तदर्थं श्रुतिविहिताग्निहोत्राद्यपेक्षा नापि लोकदृष्ट्या निषिद्धपुत्रिकाकामत्यागाद्यपेक्षाऽस्तीत्युच्यते। सर्वेषां ब्रह्मेतरदेवानामपि उत्तरोत्तरं विशेषादाधिक्येन प्रायशः स्वेच्छानुवृत्त्यैव मुक्तौ क्लृप्तसुखाधिक्यं भवेत् न तदर्थं प्रायः शुभाशुभकरणत्यागापेक्षाऽस्तीत्यर्थः। इति ब्रह्मतर्के इत्यन्वयः। उक्तत्वादिति शेषः। अस्य नेत्यनेनान्वयः॥

(२०) नन्वस्तु ज्ञानिनः सत्प्रवृत्त्या विशेषः। स च मोक्षप्राप्तिरूप एव, नाधिक्यरूपः। न चैवं ज्ञानिनां सुकृतौ कृतावकृतौ च मोक्षश्रुतिविरोधः। तत्प्रवृत्तेः मोक्षहेतुत्वेऽप्यसत्प्रवृत्तेरप्रतिबन्धकत्वेन तदुपपत्तेरित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्यति—सर्वेति॥ अत्र चोऽवधारणे। ज्ञानस्योत्पत्तावित्यध्याहृतेनान्वेतीत्याशयेन सर्वापेक्षेत्यंशं व्याचष्टे—सर्वेति। उत्पत्तौ चेति सम्बन्धः। चशब्दोऽवधारणार्थः। तादर्थ्ये सप्तमी। ज्ञानस्येत्यावर्तते। न मोक्षदान इत्यादि पूर्वभाष्यमिहानुवर्तते। धर्मशब्देनाध्यापनशौर्यवार्ताशुश्रूषणादिरूपा वर्णधर्माः गुरुकुलवासाग्निहोत्रपञ्चयज्ञतपउपास्त्यादिरूपा आश्रमधर्माः शमदमभक्त्यादिरूपाः सामान्यधर्माः श्राद्धादिरूपा नैमित्तिकधर्माश्च तत्त्वप्रदीपोक्ता गृह्यन्ते। तथा च ज्ञानस्य मोक्षदाने नाग्निहोत्रादिसत्प्रवृत्त्यपेक्षा। कुतो? यतो ज्ञानस्य उत्पत्त्यर्थमेव सर्वधर्मेष्वपेक्षा न तत्फलसाधनत्वेऽपीति योजना। ज्ञानोत्पत्त्यर्थं कुतः सर्वापेक्षाऽवगम्यत इत्यतः प्रवृत्तस्य—यज्ञादिश्रुतेरित्यस्य यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वश्रुतेरपीत्यर्थमभिप्रेत्य श्रुत्युदाहरणेन तमंशं व्याचष्टे—विविदिषन्तीति। बृहदारण्यकश्रुतिरियम्। अत्र 'विविदिषन्ति' इत्यस्य पूर्वेणान्वयः। अत्र 'अनाशकेन' अनशनेन। 'यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इत्यस्य 'एतमेव विदित्वा

(२१) यथा गतिनिष्पत्त्यर्थमश्वादयोऽपेक्ष्यन्ते न निष्पन्नगतेर्ग्रामादिप्राप्तौ ॥ २६ ॥

(२२) सू—ॐ ॥ शमदमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ ॐ ॥ २७ ॥

यद्यपि ज्ञानेनैव मोक्षो नियतः। तथापि ज्ञानी शमदमाद्युपेतः स्यात् ।

मुनिर्भवति' इत्युत्तरवाक्येनान्वयः। एतं भगवन्तमपरोक्षतो ज्ञात्वा मुनिनामको भवतीत्यर्थः। वस्तुतस्तु—विविदिषन्तीत्यारभ्य ग्रहणात् ये ब्राह्मणा विविदिषन्ति ते यज्ञादिना वर्तेरन्नित्यन्वयो बोध्यः। केचित्तु—'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाः' इति पूर्वप्रकृता ब्राह्मणाः 'तं' पूर्वोक्तगुणवन्तं 'एतं' परमात्मानं वेदाध्ययनयज्ञादिना 'विविदिषन्ति' ज्ञातुमिच्छन्तीत्युक्तेः अश्वेन जिगमिषन्तीत्यादाविव यज्ञादेः धात्वर्थज्ञानसाधनतैवोक्ता भवतीति प्रकृतसङ्गतिरित्याहुः॥

(२१) ननु सर्वसत्कर्मणो ज्ञानार्थं अपेक्षितस्यापि मोक्षार्थमपेक्षितत्वं किं न स्यादित्याशङ्कोत्तरत्वेन अश्ववदित्यंशं अश्वस्य गतावपेक्षा यथेत्यर्थकतयोपलक्षणाभिप्रायेण व्याचष्टे—यथेति ॥ गतिः प्रयाणम्। आदिपदाद्गजयानादयो गृह्यन्ते। निष्पन्नगतेरिति बहुव्रीहिः। निवृत्तगतेः पुरुषस्येत्यर्थः। ग्रामादीति। प्राप्तिस्संयोगः। आदिपदात्पत्तनादिग्रहणम्। गतिसाध्यफल इति शेषः। अपेक्ष्यन्त इत्यनुषङ्गः॥

(२२) ननु यदि सदसत्प्रवृत्तिभ्यां मोक्षतदभावयोरभावः, तर्हि ज्ञानिनस्ताभ्यां विशेषो नास्तीति न तेन सत्कर्म कार्यमसत्कर्म त्याज्यम्। न च ताभ्यां मोक्षे आधिक्यादि भवतीत्युक्तमिति वाच्यम्। 'ज्ञानादेव सर्वे कामाः' (कौण्ठरव्य.) इति श्रुतेर्ज्ञानादेव तदुपपत्तेरित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्यति—शमेति ॥ अत्र पूर्ववाद्युक्तानुवादपूर्वं तथाऽपीत्यंशं व्याचष्टे—यद्यपीति। ज्ञानिन इति शेषः। शमेति साध्यभागं व्याचष्टे—ज्ञानीति। 'शमदमाद्युपेतः' शमादिसत्प्रवृत्तियुक्तो निषिद्धहीनश्च स्यादित्यर्थः।

(२३) 'आचार्याद्विद्यामवाप्यैतमात्मानमभिपश्य शान्तो भवेद्दान्तो भवेदनुकूलो भवेदाचार्यं परिचरेत् परिचरेदाचार्यम्' इति माठरश्रुतौ ज्ञानिनोऽपि तद्विधेः ।

(२४) 'ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति । तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनं यो वा एतामुपनिषदमेवं

यद्यपि शमाद्युपेतः स्यादिति सुवचम् । तथापि श्रुतौ पृथङ्निर्देशात्सर्वत्र साहचर्याच्चोभयोपादानम् ॥

(२३) कुत इत्यतस्तद्धेतुत्वेन तद्विधेरित्यंशं व्याचष्टे—आचार्यादिति ॥ 'आचार्यात्' तदुपदेशात् 'विद्यां' परोक्षज्ञानं प्राप्य 'एतं' हृद्गतं परमात्मानं 'अभिपश्य' दृष्ट्वा 'शान्तो' भगवन्निष्ठावान् 'दान्तः' इन्द्रियनिग्रहवान् । 'शान्तिस्तु भगवन्निष्ठा दमो ह्यसुविनिग्रहः' इत्यभिधानात् । 'अनुकूलः' सतामिति शेषः । 'परिचरेत्' सेवेत । परिचरेदिति पुनरुक्तिस्तात्पर्यार्था । आचार्यसमं स्वस्माच्छ्रेयांसमाचार्यं बहुमानेन परिचरेदिति वा । 'ये के चास्मच्छ्रेयांसस्तानुपचरस्व' (पौष्यायण.) इति श्रुतेरिति तत्त्वप्रदीपदिशा श्रुत्यर्थः । तत्राभिप्रायेणोक्तस्य तदित्यस्यार्थो—ज्ञानिनोऽपीति । नियतमोक्षस्यापीत्यपेरर्थः । अपरोक्षज्ञानिन एवेत्यवधारणे वाऽपिशब्दः । तेन श्रुतेः परोक्षज्ञानिपरत्वशङ्का निरस्ता । तद्विधेरिति । शमादिविधानादित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । 'न हन्तव्यः' (   ) इत्यादिनिषेधाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अनेन तस्यां श्रुतौ तस्य ज्ञानिनस्तस्य शमादेर्विधानादिति सूत्रखण्डो व्याख्यातः ॥

(२४) ननु ज्ञानादेव संसारदुःखनिवृत्तिवदानन्दातिशयस्यापि सिद्धेर्व्यर्थः शमादिविधिरित्यतः प्रवृत्तं तदङ्गतयेत्याद्यंशमसिद्धिपरिहाराय श्रुत्युदाहरणपूर्वं व्याचष्टे—ब्राह्मीमिति ॥ प्रथमेतिशब्दः श्रुतिस्थः । एवं द्वितीयोऽपि । तृतीयो भाष्यकारीयः । इतीत्यनन्तरं श्रुत्याऽवगतयेति शेषः । ज्ञानाङ्गतयेति । ज्ञानप्रतिष्ठापकत्वेनेत्यर्थः । निमित्तभूतयेति शेषः । तेषां ज्ञानोत्तरकालशमादीनां ज्ञानप्रतिष्ठापकत्वं नाम ज्ञानवृद्ध्यर्थत्वं प्रतिदिनं तत्सम्पादकत्वमिति यावत् । यथोक्तं तत्त्वप्रदीपे—शमादीनां ज्ञानवृद्ध्यर्थमवश्यानुष्ठेयत्वादिति । ज्ञानफलपूर्त्यर्थमित्यर्थः । अनुष्ठेयत्वादित्यस्य न

वेद ' (केन. ४-७, ८, ९.) इति ज्ञानाङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ।

(२५) यस्य ज्ञानं तस्य मोक्ष इति नात्र विचारणा ।
तस्य शान्त्यादयोऽङ्गानि तस्मात्तेषामनुष्ठितिः ॥

वैयर्थ्यमित्यध्याहृतसाध्येनान्वयः । 'उपनिषदं भो ब्रूहि' इत्युमापतिना ब्रह्माणं प्रति भो भगवन्निति सम्बोध्य पृष्टे सति तत्र किमुपनिषत्प्रतिपाद्यं पृच्छसि ? किं वोपनिषदुत्पन्नविद्याया अवस्थानकारणं ? किं वा विद्याया उत्पत्तिकारणमिति हृदि विकल्प्याद्यस्योत्तरमाह—ब्राह्मीमिति । 'ते' तुभ्यं 'ब्राह्मीं' परब्रह्मविषयां 'वाव' असंशयं 'उपनिषदं' तत्स्वरूपमब्रूमेति ब्रह्मोवाचेत्यन्वयः । द्वितीयस्योत्तरमाह—तस्या इति । 'तस्यै' तस्या विद्यायाः 'तपः' कृच्छ्रचान्द्रायणादि शास्त्रप्रवचनं वा 'दमः' इन्द्रियनिग्रहः 'कर्म' वर्णाश्रमोचितं 'प्रतिष्ठा' तद्धेतुः । तपआदिमत्सु सर्वविद्या प्रतितिष्ठतीत्यर्थः । तपआदीनां विद्याप्रतिष्ठापकत्वं विद्याऽभिवृद्ध्यर्थत्वम् । तृतीयस्योत्तरमाह—वेदा इति । 'वेदाः' ऋगादयः तदनुकूलग्रन्थाश्च शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्यौतिषमिति षड्वेदाङ्गानि 'सत्यं' मीमांसा 'निर्णीयते यतः सम्यगिदं सत्यमिति स्फुटम्' इति वचनात् । 'आयतनं' उत्पत्तिकारणं तस्या इत्यनुषङ्गः । एतदुपनिषज्ज्ञानिनः फलमाह—य इति । 'यः' अधिकारी 'एतां' उपनिषदं वेद सः 'अनन्ते' अपरिच्छिन्ने 'स्वर्गे' स्वरूपसुखज्ञानात्मके 'लोके' प्रकाशमाने 'ज्येये' ज्येष्ठे परे ब्रह्मणि प्रतितिष्ठतीति तलवकारश्रुत्यर्थः । यद्यप्यत्र वेदादिकारणत्वोक्त्या परोक्षज्ञानमेव प्रतिपाद्यतया भाति । तथापि 'यो वा वेद' इति फलवाक्यपर्यालोचनया परोक्षज्ञानद्वाराऽपरोक्षज्ञानपर्यवसायित्वमस्य वाक्यस्य वक्तव्यमिति नासङ्गतिः । अत एव भाष्ये फलवाक्यपर्यन्तोदाहरणम् । न चास्य सूत्रस्य 'तुल्यं तु दर्शनं, चीर्णे कृते वा' इत्युक्तिविरोधः शङ्क्यः । ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वेऽविशेषस्य तत्रोक्तत्वादिह च ज्ञानवृद्ध्यर्थत्वोक्तेर्विरोधाभावात् ॥

(२५) ननु ज्ञानादेव मोक्षसिद्धौ किं प्रतिष्ठयेत्यत आह—यस्येति ॥ 'ज्ञानं' ब्रह्मापरोक्षज्ञानं 'तस्य' ज्ञानस्य 'शान्त्यादयः' शमादयः

अवश्यकरणीया स्यादन्यथाऽल्पफलं भवेत् ॥

इत्याग्नेये । तुशब्दः पूर्णफलार्थत्वं सूचयति ॥ २७ ॥

(२६) सू—ॐ ॥ सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ ॐ ॥ २८ ॥

'यदि ह वा अप्येवंविन्निखिलं भक्षयीतैवमेव स भवति' (   ) इति सर्वान्नानुमतिः प्राणात्ययविषया । 'न वा

'अङ्गानि' ज्ञानवृद्ध्यर्थानि ज्ञानेन सम्पूर्णमोक्षसाधने उपयुक्तानि भवन्तीत्यर्थः । 'तस्मात्' अङ्गत्वात् 'अन्यथा' शान्त्याद्यननुष्ठानेऽसत्कर्मानुष्ठाने चेत्यर्थः । 'अल्पफलं' प्राप्तव्यह्रासो यावदनभिव्यक्तिश्चेत्यर्थः । नन्वेतत् श्रुत्युक्तं प्रमेयं सूत्रे किं नोक्तमित्यत आह—तुशब्द इति । शमादेरिति शेषः । 'पूर्णफलार्थत्वं' फलपूर्तिप्रयोजकत्वम् । उपलक्षणमेतत् । असत्प्रवृत्तेरल्पफलत्वं च सूचयतीत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

(२६) ननु यदि सदसत्प्रवृत्तिभ्यामस्ति ज्ञानिनो विशेषः, तर्हि 'कथमेवंविन्निखिलं भक्षयीत' इति निषिद्धान्नभोजनेऽपि ह्रासाभावोक्तिः सम्भवति । तस्मान्न विशेषस्स्यादिति पूर्वोक्तस्य तर्कपराहतिमाशङ्क्य परिहरत्सूत्रं पठति—सर्वेति ॥ अत्र चशब्दः शङ्काव्यावर्तकः । तथाच ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्त्योर्विशेषाभ्युपगमे न 'एवंवित्' इति श्रुतिबाधो वाच्य इति प्रतिज्ञासिद्धौ तत्र हेतुत्वेन श्रुतेरन्यविषयत्वोक्तिपरं—सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यय इत्यंशं व्याचष्टे—यदीति । इतीति । एवंरूपा शाखान्तरस्था 'सर्वान्नानुमतिः' निषिद्धानिषिद्धसर्वभक्षणानुज्ञाश्रुतिरित्यर्थः । प्राणात्ययविषयेति । यदि प्राणात्ययकाले ज्ञानी निषिद्धं भुञ्जीत, तर्हि न तेन तस्य विशेष इत्येवं प्राणहानिप्रसक्तिकालविषयेत्यर्थः । विषयेत्यनेन सप्तम्यर्थ उक्तः । एवमुक्तप्रकारेण ब्रह्मविद्यदि 'निखिलं' निषिद्धानिषिद्धरूपं सर्वं भक्षयीत । तदाऽपि सः 'एवमेव' मुक्त एव भवति, न तु ह्रसत इति श्रुत्यर्थः । साधारणश्रुतेः कुतः प्राणात्ययविषयकत्वकल्पनेत्यतः तद्दर्शनादित्यंशं व्याचष्टे—नवेति । इति तद्दर्शनादिति । इत्येवंरूपाऽऽजीवनोपयुक्तनिषिद्धभक्षणानुमतितोऽधिकरागप्राप्तानुपानप्रत्याख्यानरूपलिङ्गप्रतिपादकमुनिवचनादि-

अजीविष्यमिमानखादन्निति होवाच कामो म उदपानम्'
(छा. १-१०-४.) इति तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

(२७) सू—ॐ ॥ अबाधाच्च ॥ ॐ ॥ २९॥

त्यर्थः। अतो ह्रासाभावोक्तेरन्यथोपपन्नत्वात् न तद्बलाज्ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्त्योरविशेषः शङ्कनीय इति ज्ञानिनाऽपि निषिद्धं न कार्यमेवेति भावः। अनेन—यतो 'यदि ह वा' इति सर्वान्नानुमतिश्रुतिः प्राणात्ययकालविषया अतो ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्त्योर्विशेषाभ्युपगमे नैतच्छ्रुतिबाधः। कुतः श्रुतेरन्यकालविषयत्वकल्पनं? 'तद्दर्शनात्' तत्र श्रुतेः प्राणात्ययविषयत्वे तस्य लिङ्गस्य दर्शनात् 'न वा' इति तल्लिङ्गप्रतिपादकश्रुतेरिति सूत्रार्थं उक्तो भवति। सूत्रे तल्लिङ्गादित्येव वक्तव्ये दर्शनपर्यन्तधावनमसिद्धिपरिहारार्थमिति ध्येयम्। 'न वा अजीविष्यम्' इति छन्दोगश्रुतेरयमर्थः—चक्रायणस्यापत्यं चाक्रायणः उषस्तिनामा मुनिरतिवृष्ट्या दौर्भिक्ष्ये सति स्वजायया सह कस्यचित् 'इभ्यस्य' धनिकस्य इभपालकस्य वा ग्रामे उवास। स च तत्र तत्रान्नार्थी अटन् ''कुल्माषान्' मुद्गान् कुत्सितवनमाषान् वा खादन्तमिभ्यं यदृच्छयोपलभ्य ययाचे। अथेभ्योऽस्मै कुल्माषान् दत्वा अनुपानं' उच्छिष्टजलपानं कुर्विति मुनिं प्रार्थयामास। एवमिभ्येन प्रार्थितो मुनिरेतदुदकपाने उच्छिष्टं मया पीतं स्यादित्यनूवाच। तत्रेभ्यो बभाषे एतेऽपि कुल्माषा उच्छिष्टाः 'न स्वित्' न किमिति। तत्र मुनिरुवाच। किमिति? यदि 'इमान्' कुल्माषान् 'नाखादं' नाभक्षयं तर्हि 'न वाऽजीविष्यं' जीविष्यामि अतः प्राणात्यये दोषाभावात्ते मया भक्षिताः उदपानं तु 'मे कामो' ममेच्छाधीनं इदानीं वर्तते। वृथोच्छिष्टस्वीकारे दोषप्राप्तेस्तन्न पिबामीति। श्रुतावखादन्निति नञ्पूर्वकशत्रन्तः, अखादन्नाजीविष्यमित्यन्वयः। लिङ्यं टीकायां लङ् लिङ् चेति ज्ञेयम्।

(२७) ननु ज्ञानिनां निषिद्धाकरणे बाधकसद्भावात् न सदसत्प्रवृत्तिभ्यां विशेषो युक्त इत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठति—अबाधाच्चेति॥ न केवलं निषिद्धकरणे साधकप्रमाणाभावात् ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्त्योरविशेषो न युक्तः, किन्तु निषिद्धाकरणे बाधकाभावाच्चेति सूत्रवृत्तिमभिप्रेत्याबाधादिति हेतोरसिद्धिपरिहाराय सूत्रं स्मृत्यैव व्याचष्टे—अन्याय्येति।

अन्यायचरणाभावे न हि ज्ञानस्य बाधनम् ।
अतो विद्वानपि न्याय्यं वर्तेतोत्कर्षसिद्धये ॥
इति ब्रह्मतर्के ॥ २९ ॥

(२८) सू—ॐ ॥ अपि स्मर्यते ॥ ॐ ॥ ३० ॥

अतीतानागतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणक्षमः ।
एतादृशोऽपि नाचारं श्रौतं स्मार्तं परित्यजेत् (विसर्जयेत्) ॥
इति हरिवंशेषु ॥ ३० ॥

(२९) सू—ॐ ॥ शब्दश्चाऽतोऽकामचारे ॥ ॐ ॥ ३१ ॥

'अन्यायचरणं' निषिद्धानुष्ठानं 'हि' यतः । 'विद्वान्' ज्ञानी न केवलमविद्वानित्यपिशब्दार्थः । निषिद्धं त्यजेदिति भिन्नक्रमेण समुच्चये वाऽपिशब्दः । 'न्याय्यं' योग्यं सत्कर्म 'वर्तेत' अनुवर्तेत । उत्कर्षो मौक्तानन्दातिशयादिरूपः । ब्रह्मतर्के उक्तादिति शेषः । अस्याबाधादित्यनेनान्वयः । निषिद्धकरणे प्रमाणसत्त्वात् ज्ञानिना तत्कर्तव्यमिति पक्षान्तरं त्वसिद्धत्वादायुक्तमित्युक्तं—'अचोदना' इत्यत्र ॥

(२८) ननु ज्ञानिनो निषिद्धकरणनिषेधकप्रमाणाभावान्न सदसत्प्रवृत्त्योर्विशेषो युक्त इत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा सूत्राभिप्रेतस्मृतिमुदाहरति—अपीति ॥ वक्ष्यमाणश्रुतिसमुच्चयेऽपिशब्दः । हरिवंशेष्विति । स्मर्यतेऽपीत्यपिशब्दान्वयः । यतो निषिद्धाकरणमिति शेषः । अस्मातो नाविशेष इति प्रकृतसाध्यपदेनान्वयः । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यं तस्य पापादुद्धरणक्षमः । किमु अनेतादृश इति कैमुत्यमपिशब्दार्थः । श्रुत्युक्तं 'श्रौतं' स्मृत्युक्तं 'स्मार्तं' 'आचारं' तदङ्कं न विसर्जयेदित्यस्य सत्कर्मकरणं निषिद्धाकरणं च न परित्यजेदित्यर्थः ॥

(२९) न केवलं स्मृतिरेव निषेधिका, अपि तु श्रुतिरपीत्याह—सूत्रकृत्—शब्द इत्यादिना ॥ यतोऽकामचारे न केवलं स्मृतिः, अपि तु 'शब्दश्च' श्रुतिरप्यस्ति अतः । एवमतश्च कामचारस्याल्पफलत्वाच्च न ज्ञानिनः कामचारो युक्त इत्यतोऽल्पफलत्वाद्योऽयमकामचारस्तत्र शब्दश्चा-

'स य एतदेवं विदेवं मन्वान एवं पश्यन्न कामचरितं चरेन्न कामं भक्षयीत न काममनुवर्तेत' इति कौण्डिन्यश्रुतौ ।

(३०) अत इत्यल्पफलत्वं सूचयति ।

न निषिद्धानि वर्तेत पूर्णज्ञानफलेच्छया । इति पाद्मे ॥ ३१ ॥

(३१) सू—ॐ ॥ विहितत्वाच्चाश्रमकर्माऽपि ॥ ॐ ॥ ३२ ॥

स्तीति वा सूत्रवृत्तिमभिप्रेत्य तत्र शब्दपदोक्तां श्रुतिमुदाहरति—स इति। 'यः' अधिकारी 'एतत्' ब्रह्म 'एवं' उक्तगुणवत्त्वेन 'वित्' श्रवणेन विषयीकुर्वन् 'मन्वानः' तद्विषयकमननध्याने कुर्वन्नथ पश्यन्नास्ते सः 'कामचरितं' कामगमनं 'न चरेत्' न कुर्यात्। यद्वा—कामचरितं यथा भवति तथा 'न चरेत्' न गच्छेदित्यर्थः। 'कामं' यथेच्छं न भक्षयीत 'कामं' निषिद्धरागं सर्वं काम्यं वा नानुसरेदिति श्रुत्यर्थः। श्रुतावित्यस्य अकामचार उक्त इति विपरिणताध्याहृतपदाभ्यामन्वयः ॥

(३०) ननु निषिद्धकरणे बाधकाभावात्तत्क्रियत इत्यतस्तदुत्तरत्वेनात इत्यंशं व्याख्याति—अत इति॥ अतश्शब्देन निषिद्धकरणसमानाधिकरणज्ञानस्य 'अल्पफलत्वं' तद्धेतुत्वं, यद्वा—निषिद्धकरणस्य 'अल्पफलत्वं' फलह्राससाधनत्वं 'सूचयति' परामर्शयति सूत्रकृदित्यर्थः। पूर्वं 'तथापि तु' इति तुशब्देन सत्प्रवृत्तेः पूर्णफलकत्वसूचनेन असत्प्रवृत्तेरल्पफलत्वस्यार्थात् आगतत्वात्तस्य इहातश्शब्देन परामर्शो युक्त इति भावः। निषिद्धस्याल्पफलहेतुत्वमेव कुत इत्यत आह—नेति। वर्तेतेत्यावर्तेते। तथाच यः 'पूर्णज्ञानफलेच्छया' पूर्णं यत् ज्ञानफलं तदिच्छया वर्तेत, तदिच्छुः सन् निषिद्धानि कर्माणि नानुवर्तेतेत्यर्थः। पाद्म इति। वचन इति शेषः। अस्याल्पफलत्वमित्यादिनाऽन्वयः ॥

(३१) ननु निषिद्धाचरणे फलह्रासादिबाधकसद्भावादस्तु ज्ञानिनो निषिद्धं वर्ज्यम्, न तु सत्कर्मकरणमावश्यकम्। न चैवं पूर्णफलासिद्धिः। ह्रासकारणाभावे ज्ञानादेव तत्सिद्धेरित्याशङ्क्य परिहरत्सूत्रमुपन्यस्यति—विहितत्वादिति॥ अत्र चशब्दः साध्यांशे कर्तव्यमित्यध्याहृतपदेनाऽप्यन्वे-

न केवलं निषिद्धाकरणेन पूर्यते। कर्तव्यं च वर्णाश्रमविहितं कर्म।

(३२) पश्यन्नपीममात्मानं कुर्यात्कर्माविचारयन्।
यदात्मनस्सु नियतमानन्दोत्कर्षमाप्नुयात् ॥
इति कौषारवश्रुतौ विहितत्वाच्च।
अपिशब्दो वर्णधर्मसमुच्चयार्थः ॥ ३२ ॥

(३३) सू—ॐ ॥ सहकारित्वेन च ॥ ॐ ॥ ३३ ॥

यथा राज्ञस्सहकार्येव मन्त्री
तथाऽप्यृते तं क्षितिपः कार्यमृच्छेत्।

तीत्याशयेन तं निषिद्धाकरणसमुच्चयार्थकतया व्याचष्टे—नेति। 'पूर्यते' कर्मेति शेषः। पूर्णफलयुक्तो भवति पुरुष इति वा। साध्यांशं व्याचष्टे—वर्णेति। वर्णेष्वाश्रमेषु च कर्तव्यतया विहितमित्यर्थः। वर्णेत्यपिशब्दार्थोक्तिः ॥

(३२) कुत इत्यतो विहितत्वादिति हेतुं व्याख्याति—पश्यन्निति ॥ 'इमं' हृदयादिगतं परमात्मानं पश्यन्नपि, न केवलमपश्यन्नित्यपेरर्थः। 'अविचारयन्' असंशयानः कर्म कुर्यात्। कर्म किमित्यत आह—यदिति। 'आत्मनः' कर्तृजीवस्य 'सुनियतं' वर्णाश्रमोचितम्। फलमाह—आनन्देति। येनेति शेषः। यद्वा—'यत्' यस्मादात्मनः 'सुनियतं' योग्यमानन्दोत्कर्षमाप्नुयादित्यर्थः। विहितत्वाच्चेति। न केवलमानन्दातिशयार्थत्वादिति चार्थः। वक्ष्यमाणसहकारित्वसमुच्चयार्थो वा। सूत्रेऽनुक्तो वर्णधर्मः आश्रमधर्मेण सह किमिति भाष्यत इत्यत आह—अपिशब्द इति ॥

(३३) ननु विहितत्वेऽपि न सत्कर्म ज्ञानिना कार्यं फलाभावात्। न च सम्पूर्णफलार्थं तत्कर्तव्यमिति वाच्यम्। तस्य ह्रासकारणाभावे स्वत एवसिद्धेः अन्यथा ज्ञानकर्मसमुच्चयवादापातादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य

एवं ज्ञानं कर्म विनाऽपि कार्यं
सहायभूतं न विचारः कुतश्चित् ॥
इति कमठश्रुतौ सहकारित्वोक्तेश्च ॥

(३४) ज्ञानान्मोक्षो भवत्येव सर्वाकार्यकृतोऽपि तु ।
आनन्दो ह्रसतेऽकार्याच्छुभं कृत्वातु वर्धते ॥ इति ब्रह्माण्डे ॥

(३५) सर्वदुःखनिवृत्तिस्तु ज्ञानिनो निश्चितैव हि ।

व्याचष्टे—सहकारित्वेनेति ॥ सम्पूर्णफलसिद्धौ ज्ञानसहकारित्वेनोक्तेश्च वर्णाश्रमविहितं कर्म कर्तव्यमिति सूत्रार्थः । सूत्रे हेत्वसिद्धिपरिहारायोक्तेरिति शेषः कार्यः, चः साध्यसूचकोऽपीत्याशयेन श्रुत्युदाहरणपूर्वं सूत्रं व्याचष्टे—यथेति । यथा यद्यपि ' क्षितिपो ' राजा 'तं' मन्त्रिणमृते राज्यकार्यं ' ऋच्छेत् ' प्राप्नोति । तथापि राज्ञो मन्त्री सम्पूर्णकार्यसिद्धेः सहकार्येव ' एवं ' तथा यद्यपि ज्ञानं कर्म विनाऽपि मोक्षकार्यं साधयेदिति शेषः । तथापि कर्म सम्पूर्णफलसाधने सहायभूतं फलाधिक्यहेतुत्वात् । नात्र कुतश्चित्कारणात् संशयः कार्य इत्यर्थः । सहकारीति । कर्मणः सम्पूर्णफलसिद्धौ ज्ञानसहकारित्वेनोक्तत्वाच्चेत्यर्थः । न केवलं विहितत्वादिति चार्थः । एतेन समुच्चयवादो निरस्तः, विनाऽपि कर्म ज्ञानमात्रेण मोक्षस्वरूपसिद्धेः ॥

(३४) 'एवं ज्ञानं कर्म विनाऽपि' इति श्रुत्युक्तार्थे स्मृतिं चाह—ज्ञानादिति ॥ ब्रह्मदर्शनादित्यर्थः । अकार्यं निषिद्धं कर्म । सर्वकार्याकृतावपीत्यपि व्याख्येयम् । ज्ञानिन इति शेषः । ' अकार्यात् ' अनापदि निषिद्धकरणात् । ' शुभं ' स्वस्ववर्णाश्रमोचितं ज्ञानिमात्रसाधारणं शमादिकर्म च कृत्वा, स्थितस्येति शेषः । वर्धते आनन्दः शुभमिति वा । ब्रह्माण्डे सहकारित्वेनोक्तत्वादित्यन्वयः । एवं ब्रह्मतर्क इत्यस्याऽपि ॥

(३५) ननु यदि सम्पूर्णानन्दप्राप्तौ कर्म सहकृतं ज्ञानं साधनं, तर्हि समुच्चयवादापत्तिर्दुर्वारा । न च मोक्षस्वरूपमात्रं ज्ञानमात्रसाध्यं, न तत्र कर्माऽपि कारणमिति न समुच्चय इति वाच्यम् । सम्पूर्णानन्दप्राप्तिमन्तरेण

उपासया कर्मभिश्च भक्त्या चानन्दचित्रता ॥

इति बृहत्तन्त्रे (ब्रह्मतर्के) ॥

(३६) धर्मस्वरूपचित्रत्वाद्यो यो देवमनोगतः ।

स एव धर्मो विज्ञेयो न ह्येते लोकसम्मिताः ॥

इति च पाद्मे ॥ ३३ ॥

॥ इति स्तुत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

मोक्षस्वरूपस्य पृथगभावादित्यत आह—सर्वेति ॥ स्वानुबन्धिसर्वदुःख-निवृत्तिरित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । बहुतरानन्दानुभवश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तथाच सर्वदुःखनिवृत्तिरूपो मोक्षो ज्ञानैकसाध्य इति न दोष इति भावः । 'उपासया' ज्ञानोत्तरकृतब्रह्मोपासनेन 'कर्मभिः' निवृत्तकर्मभिः । आनन्दचित्रतेति । आनन्दानुभववैचित्र्यमित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । समग्रा-नन्दव्यक्तिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । केचित्तु—आनन्दस्य बहुत्वाद्विचित्रता तार-तम्यं क्रमेण आनन्दवृद्धिरित्यर्थ इत्याहुः ॥

(३६) यदुक्तमसत्प्रवृत्त्या आनन्दह्रास इति, न तद्युक्तम् । चतुर्मुखा-दीनां पुत्रिकाकामाद्यसत्प्रवृत्त्या ह्रासाभावादित्यत आह—धर्मेति ॥ शुभकर्म-स्वरूपाणां विचित्रत्वादित्यर्थः । धर्मवैचित्र्यं तु यो देवादीनां धर्मः स मनुष्याणामधर्मः । योऽन्येषामधर्मः स देवादीनां धर्म इत्यादिरूपमिति ध्येयम् । 'देवमनोगतः' देवमनोवृत्त्या कर्तव्यतया विषयीकृतः, इतरेषाम-भावात् । तेषामेवायं विशेषः कथमित्यत आह—न हीति ॥ 'हि' यस्मात् 'एते' देवाः 'लोकसम्मिताः' इतरजनसदृशा नेत्यर्थः । पाद्मे इति । निश्शङ्कं विवक्षितार्थोऽभिहित इति शेषः । इति च ब्रह्माण्ड इत्यारभ्य स्थिताश्चशब्दाः परस्परसमुच्चयार्थाः । 'अबाधाच्च' इत्यादिसूत्राणां 'अचोदना चापवदति हि, शमदमाद्युपेतः स्यात् तथापि तु तद्विधेः, अत एव 'चाग्नीन्धनादि' इत्यादिवचनैः पौनरुक्त्यपरिहारस्तु 'अबाधाच्च' इत्यादिसूत्राण्युदाहृत्योक्तमेवार्थं प्रमाणान्तरैः प्रचुरतरं प्रपञ्चयतीति तत्त्व-प्रदीप एवाभिहितः ॥

॥ इति स्तुत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ५. उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात् ॥ॐ॥ ३४ ॥

सर्वप्रकारेणोत्साहेऽपि ये ज्ञानयोग्यास्त एव ज्ञानं प्राप्नुवन्ति नान्ये।

(२) 'य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः'

॥ ५. उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे ब्रह्मज्ञानस्याधिकारिमात्रप्राप्यत्वं वर्ण्यते। वेदानधिकारिणामवैष्णवानामपि वेदप्राप्तिदर्शनात् तद्वदनधिकारिभिरपि महाप्रयत्नेन ज्ञानमाप्तुं शक्यमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्यति—सर्वथाऽपीति ॥ सूत्रे महाप्रयत्नमात्रमप्रयोजकमिति ज्ञापनाय सर्वथाऽपीत्युक्तमिति भावेन तद्व्याचष्टे—सर्वेति। प्रकारः अङ्गम्। उत्साहः प्रयत्नः श्रवणादिरूपः। इत्थंभूतलक्षणे तृतीया। साङ्गश्रवणादिप्रयत्नेऽपीत्यर्थः। अपिः यद्यपितथापीत्यर्थे। त इति तच्छब्दपरामर्शनीयं दर्शयति—य इति। ज्ञानं प्राप्नुवन्तीति शेषोक्तिः। योग्यता त्वनादिभूता तत्तत्फलप्राप्तिसाधनागन्तुकप्रयत्नादृष्टातिरिक्ताकारणानागन्तुकस्वभावविशेषाख्या बोध्या। एवकारव्यावर्त्यमाह—नेति। अन्य इत्यनन्तरं प्रत्युत विपरीतज्ञानं तादृशफलं वेति शेषः। तेन सौत्रतुशब्दो व्याख्यातः। उक्तं हि तत्त्वप्रदीपे—अयोग्यः उत्साहेनापि न ज्ञानं प्राप्नोति तुशब्दाद्विपर्ययं प्राप्नोति च। अमृतार्थं प्रयतमान इव राहुः शिरच्छेदमिति ॥

(२) एवं साध्यांशं व्याख्याय कुत इत्यतस्तद्धेतुत्वेनोभयलिङ्गादित्यंशं सर्वथाऽपीत्यस्यात्राप्यन्वयमभिप्रेत्य व्याचष्टे—य आत्मेति ॥ इति श्रुत्येति। अभेदे तृतीया। एवंरूपश्रुत्यात्मको योऽयमाचार्योपदेशः चतुर्मुखकर्तृकोपदेशः तस्य इन्द्रविरोचनयोः समत्वेऽपीत्यर्थः। विरोचनो नामासुरः। विपरीतज्ञानमिति। चक्षुषि प्रतीयमानप्रतिबिम्ब एव अपहत पाप्मत्वादिलक्षात्मेति विपरीतज्ञानमित्यर्थः। सावधारणमेतत्। न तु सम्यग्ज्ञानमित्यवधारणार्थः। इन्द्र इति च सावधारणम्। न तु विरोचन इत्यवधारणार्थः। सम्यग्ज्ञानमिति। अपेत्यनुषज्यते। इत्युभयविधलिङ्गा-

(छा. ८-७-३.) इति श्रुत्या आचार्योपदेशसाम्येऽपि विरोचनो-
विपरीतज्ञानमाप इन्द्रस्सम्यग्ज्ञानमित्युभयविधलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

दिति । इत्येवंरूपमिन्द्रविरोचनयोः सम्यग्ज्ञानप्राप्तयप्राप्तिरूपं यत् उभयेषां योग्यायोग्यजनानां सम्यग्ज्ञानविपरीतज्ञानप्राप्तिरूपोभयविधार्थप्राप्तिसाधकं यल्लिङ्गं तस्मादित्यर्थः । अनेन सूत्रे उभयशब्द आवर्तते । तत्रैक उभयशब्द-पर्यायः । अपर उभयविधार्थकः । तथाच उभयोः इन्द्रविरोचनयोर्गुरूपदेश-साम्येऽपि उभयविधात् ज्ञानप्राप्तयप्राप्तिरूपात् योग्यायोग्यजनानां सम्य-ग्ज्ञानविपरीतज्ञानप्राप्तिरूपोभयविधार्थस्य साधकलिङ्गादिति हेत्वर्थ उक्तो भवति । एवं हि छन्दोगोपनिषदि श्रूयते । 'तौ ह प्रजापतिरुवाच किमि-च्छन्ताववास्तमिति । तौ होचतुः य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्वि-शोकोऽविजिघत्सोऽपिपासस्सत्यकामस्सत्यसंकल्पस्सोऽन्वेष्टव्यस्स विजि-ज्ञासितव्यः . . . इति ह भगवतो वचो वेदयन्ते तमिच्छन्ताववास्तमिति । तौ ह प्रजापतिरुवाच य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच' (छा. ८-७.) इत्यादि । अस्यार्थः—'तौ' पूर्वप्रकृताविन्द्रविरोचनौ द्वात्रिंशत्सहस्रसङ्ख्याकानि वर्षसहस्राणि गुह्यनियमाख्यं ब्रह्मचर्यव्रतं चरन्तावूषतुर्ह किल । एवं स्वसमीपवासिनौ प्रजापतिरुवाच ह । किमिति ? 'वां' युवामत्र किमिच्छन्ताववास्तमिति । तावेवं पृष्टौ ऊचतुर्ह । तदे-वाह—'य आत्मा' इत्यादिना 'विजिज्ञासितव्यः' इत्यन्तेन । इत्येवं 'भगवतः' पूज्यस्य ते 'वचो' वाक्यं 'वेदयन्ते' तदर्थभूतं परमात्मानं वेत्तुमिच्छन्ति देवासुरा इति शेषः । अतस्तमात्मानमुपदेष्टृतो ज्ञातुमिच्छ-न्तावावां 'अवास्तं' अवात्स्व पुरुषादिव्यत्यासः छान्दसः । 'तौ' एवं-प्रकटिताभिप्रायौ प्रजापतिः 'उवाच' उपदिदेश—य एषोऽन्तरक्षिणीति । योऽक्षिस्थो विश्वनामा हरिरात्मा सोऽपगतपाप्मत्वादिगुणक इति । य आत्मेत्यादेरर्थस्तु दहरनयेऽभिहितः । यद्यपि य इत्यादि विजिज्ञासितव्य इत्यन्तं वाक्यं प्रजापतिना पूर्वोक्तमेवेन्द्रविरोचनाभ्यामनूद्यत इति नोपदेश-रूपमतो नैतदुदाहरणार्हं, किन्तु य एषोऽन्तरक्षिणीत्याद्येवोदाहरणीयम् । तथापि भगवतो वच इत्यन्ते श्रवणादस्यापि चतुर्मुखोपदेशत्वावगमान्ना-सङ्गतिः । तथाच भाष्ये विजिज्ञासितव्य इत्यन्तोदाहरणं प्रतीकरूपमुप-लक्षणाभिप्रायमन्यस्याप्युदाहरणीयत्वं ज्ञापयतीति द्रष्टव्यम् ॥

(३) सू—ॐ ॥ अनभिभवं च दर्शयति ॥ ॐ ॥३५॥

'दैवीमेव सम्पत्तिं देवा अभिगच्छन्त्यासुरीमेव चासुरा नैवैतयोरभिभवः कदाचित्स्वभाव एव ह्यवतिष्ठते' इति स्वभावानभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

(४) सू—ॐ ॥ अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ॐ ॥ ३६ ॥

---

(३) ननु महता प्रयत्नेन अयोग्यताया अभिभावयितुं, शक्यत्वाद्योग्यानामपि ज्ञानप्राप्तिः किं न स्यात् । दृष्टं हि विश्वामित्रस्य महता प्रयत्नेन विप्रत्वमित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठति—अनभिभवं चेति ॥ अत्र नायोग्यताऽभिभवेनायोग्यानामपि ज्ञानप्राप्तिर्युक्ता । कुतः? अयोग्यत्वस्य स्वभावत्वादिति हेतुसाध्ये उपस्कृत्य तत्र हेतोरसिद्ध्यप्रयोजकत्वशङ्कापरिहारकतया सूत्रं व्याचष्टे—दैवीमेवेति ॥ देवसम्बन्धिनीं मुक्तियोग्यत्वरूपामित्यर्थः । न त्वयोग्यत्वमित्येवार्थः । 'सम्पत्तिं' स्वभावं 'देवाः' मुक्तियोग्याः 'अभिगच्छन्ति' प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अनेन देवानामपि प्रबलशापमहापचारादिना योग्यताभिभवसम्भवेन मिथ्याज्ञानप्राप्तिरपि स्यादिति शङ्काऽपि निरस्ता भवति । 'आसुरीं' असुरसम्बन्धिनीमयोग्यत्वरूपां सम्पत्तिमसुरा अभिगच्छन्तीत्यर्थः । 'एतयोः' देवासुरस्वभावयोः । यद्वा—देवासुरयोः तथात्वे स्वभावस्येति शेषः । 'अभिभवः' अपायः' कदाचिदपि नास्ति, किन्त्वेते देवासुराः 'स्वभावे' योग्यत्वायोग्यत्वरूपेऽवतिष्ठन्त इत्यर्थः । 'हि' यतः इति श्रुतिरिति शेषः । स्वभावानभिभवमिति । देवासुरस्वभावस्याभिभवाभावमित्यर्थः । स्वभावेत्युक्त्या सूत्रे स्वभावस्येति शेषो दर्शितः । तेन स्वभावत्वादिति हेतुस्सूचितः । सूत्रे भाष्ये च चशब्दः न केवलं स्वभावानभिभवं दर्शयति श्रुतिः, किन्तु योग्यत्वायोग्यत्वयोः देवासुरस्वभावत्वं च प्रतिपादयतीति समुच्चयार्थः । तथाच नासिद्धिर्न वाऽप्रयोजकतेति भावः । एतेन क्षत्रियत्वादिप्रतिबन्दी निरस्ता । तेषामस्वभावत्वात् ॥

(४) ननु मा स्तु तमोयोग्यानां मुक्तियोग्यानां च अतिदार्ढ्येन स्वभावाभिभवायोगात् सम्यग्विपरीतज्ञानप्राप्तिः । तथापि सा मध्यममनुष्याणां भवतु, कोटिद्वयविषयकतया तज्ज्ञानस्य दार्ढ्याभावेन तत्स्वभा-

सम्यग्ज्ञानविपरीतज्ञानयोरन्तरा स्थितानामपि देवासुरभावयोः दार्ढ्यदृष्टेः ॥ ३६ ॥

(५) सू—ॐ ॥ अपि स्मर्यते ॥ ॐ ॥ ३७ ॥

असुरा आसुरेणैव स्वभावेन च कर्मणा ।
ज्ञानेन विपरीतेन तमो यान्ति विनिश्चयात् ॥

वाभिभवस्य कर्तुं शक्यत्वादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्यति—अन्तरेति॥ अत्रान्तरशब्दस्य ससम्बन्धिकत्वात्प्रकरणलब्धं तत्सम्बन्धिद्वयं दर्शयति—सम्यगिति। 'अन्तरा' मध्ये स्थितानामिति शेषोक्तिः। मानवानामिति शेषः। अपिशब्दो न केवलं देवासुराणां, किन्तु मिश्रबुद्धीनामपीति समुच्चयार्थः। अपीत्यन्तस्यानभिभव एवेति विपरिणतेन सम्बन्धः। अनेनापिशब्दोऽनभिभवाकर्षकोऽपीत्युक्तं भवति। देवासुरभावयोरित्यत्रापि सम्बध्यते। स्थितिरिति शेषः। तेनान्तराशब्दस्यावृत्तिः सूचिता। एवं साध्यांशं व्याख्याय तद्दृष्टेरिति हेत्वंशं व्याख्याति—देवासुरभावयोरिति। देवासुरोभयस्वभावयोरित्यर्थः। विमिश्रज्ञान इति यावत्। सावधारणमेतत्। दार्ढ्यदृष्टेरिति। विशेषेणेति शेषः। अनेन तदित्येतत् तेषां तत्र तस्येत्यावृत्त्या व्याख्यातम्। तथा चशब्दोऽवधारणार्थतया तुशब्दो विशेषार्थतया च व्याख्यातो भवति। स च विशेषः एकेषामुभयत्रापि बहुमतिः, केषाञ्चिदुभयत्राऽपि निन्दा, औदासीन्यमन्येषामित्यादिरूपस्तत्त्वप्रदीपेऽभिहितः। दृष्टेरित्यस्य श्रुतितो लोकतश्च विशेषो दृश्यत इति तत्त्वप्रदीपवाक्यादर्थो ज्ञेयः। 'लोकतः' स्मृतित इत्यर्थः। अनेन—न केवलं देवासुराणां, किन्तु सम्यग्ज्ञानविपरीतज्ञानयोः 'अन्तरा' मध्ये स्थितानां मानवानामपि अन्तरा देवासुरभावयोः स्थितेर्मिश्रज्ञानत्वस्यानभिभव एव, मिश्रज्ञानित्वमेवेति यावत्। न तु ज्ञानादिप्राप्तिः। कुतः? 'तद्दृष्टेः' तेषां 'तत्रैव' मिश्रज्ञान एव 'तु' विशेषेण 'तस्य' दार्ढ्यस्य दर्शनाच्छ्रुतिस्मृत्युदितत्वादिति सूत्रार्थ उक्तो भवति॥

(५) ननु देवदानवमानवानां सम्यग्ज्ञानादिस्वभावत्वे तद्योग्यतास्वभावत्वे च भवेदभिभवाभावः। तदेव कुतः, तादृशस्वभावत्वे च तथा फलेन भाव्यम्, तदपि कुत इत्याशङ्कां स्मृत्या परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य तां स्मृति-

देवा दैवस्वभावेन कर्मणा चाप्यसंशयम् ।
सम्यग्ज्ञानेन परमां गतिं गच्छन्ति वैष्णवीम् ॥
नानयोरन्यथाभावः कदाचित्क्वापि विद्यते ।
मानुषा मिश्रमतयो विमिश्रगतयोऽपि च ॥ इति स्कान्दे ॥३७॥

(६) सू—ॐ ॥ विशेषानुग्रहं च ॥ ॐ ॥ ३८ ॥

शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमति नेनीयमानः ।

मुदाहरति—अपीति॥ स्वभावेनेति समासान्तर्गतमासुरस्वभावेनेति भिन्नं च पदं ज्ञानकर्मणोर्विशेषणं, तथा आसुरेणेति पदं समासप्रविष्टदेवपदं च तयोरेव विशेषणम्। ज्ञानादेर्दैवत्वादिकं 'सर्वभूतेषु येनैकम्' इत्यादिगीतावाक्येनोक्तं सात्त्विकतामसत्वरूपं ज्ञातव्यम्। केचित्तु—आसुरेण कर्मणा विपरीतेन ज्ञानेनेत्यन्वयमाहुः। एके तु—आसुरेणेत्यस्य विवरणं—विपरीतेनेत्याहुः। तथाच 'असुराः' अयोग्याः 'आसुरेण' तामसेन स्वभावेन योग्यतया 'स्वभावेन' तदनुसारिणा कर्मणा, तथा आसुरेण स्वभावेन विपरीतेन ज्ञानेन च 'विनिश्चयात्' निस्सन्देहं तमो यान्त्येव। 'देवाः' मुक्तियोग्याः 'दैवस्वभावेन' दैवेन सात्त्विकेन स्वभावेन स्वभावानुसारिणा कर्मणा तादृशेन ज्ञानेन च असंशयं 'परमां वैष्णवीं गतिं' सर्वोत्तमं विष्णुस्वरूपं तत्स्थानं वा गच्छन्ति। 'अनयोः' दैवासुरस्वभावयोस्तत्फलयोश्च कदाचित्काले क्वापि पुरुषे 'अन्यथाभावो' व्यत्यासो न विद्यते। 'मानुषाः' नित्यसंसृतियोग्याः सम्यग्विपर्ययमिश्रराजसबुद्धयः तादृशकर्मिणश्च, अत एव 'विमिश्रगतयो' विमिश्रफलशालिनोऽपीति स्मृत्यर्थः। स्कान्द इति। स्मर्यत इत्यन्वयः। अनेन—यतो देवादीनां तत्तत्स्वभावत्वं अपिशब्दात्सूचितं तादृशफलं च स्मर्यते, अतस्तदुभयं सिद्धमिति सूत्रार्थ उक्तो भवति॥

(६) हेत्वन्तरेण देवानामेव सम्यग्ज्ञानतत्फले, नान्येषामित्यर्थप्रतिपादकं सूत्रमुपन्यस्य तदपेक्षितं पूरयति—विशेषेति॥ इति श्रुतिरिति शेषः। चो भिन्नक्रमः समुच्चये। तथाच न केवलं स्मृत्युक्तत्वात्, किन्तु यतः 'शृण्वे' इति श्रुतिः 'देवेषु' योग्येषु परमेश्वरस्य 'विशेषानुग्रहं'

एधमानद्विळुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥
(ऋ. ६-४७-१६.)
इति विशेषानुग्रहं च दर्शयति देवेषु परमेश्वरस्य ।
(७) असुरान् दमयन् विष्णुः स्वपदं च सुरान्नयन् ।
पुनःपुनर्मानुषांस्तु सृतावावर्तयत्यसौ ॥
इति भविष्यत्पर्वणि ॥ ३८ ॥

(८) सू—ॐ ॥ अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥
॥ ॐ ॥ ३९ ॥

तत्फलसद्भावं च 'दर्शयति' प्रतिपादयत्यतोऽपि देवानामेवेश्वरानुग्रहसाध्ये सम्यग्ज्ञानफले, नान्येषामिति योजना । श्रुत्यर्थस्तु—'वीरः' अध्यवसायान्तगामी स्वनिश्चयानुसारेण स्वकार्यसम्पूर्तिकर्ता नरसिंह इति वा 'स इन्द्रः' परमेश्वरः 'उग्रमुग्रं' सर्वान् दुष्टप्रकृतीन् 'दमायन्' दमयन् नित्यनरकं प्रापयन्। यद्वा—अन्धेतमसि दण्डयन् 'अन्यमन्यं' दुष्टेभ्योऽन्यान् तद्विरुद्धान् सर्वान् सत्स्वभावान् 'अति' संसारमतिक्रम्यातिक्रमयित्वा 'नेनीयमानः' भृशं स्वपदं नयन् सुधारीत्या संसारं भृशमतिक्रमयन्निति वा 'एधमानद्विट्' स्वयोग्यतातिरेकेणैधमानं वर्धमानं द्वेष्टीत्येधमानद्विट् 'शृण्वे' वेदादिषु श्रूयते। कुत एधमानद्विट्? यतः 'उभयस्य' देवासुरवर्गस्य राजा, किञ्च स एव मनुष्यान् 'विशः' प्रजाः स्वर्गाद्युद्दिश्य कर्मकरणाद्विश इव विशो मध्यमजीवान् 'चोष्कूयते' नित्यं संसार एवावर्तयतीति। परमेश्वरस्येत्यनेन श्रुतिस्थमिन्द्रपदं व्याख्यातं भवति ॥

(७) श्रुत्यर्थनिश्चयिकां स्मृतिं चाह—असुरानिति॥ 'असौ' विष्णुः 'असुरान्' अयोग्यान्। 'स्वपदं' स्वस्थानं 'सुरान्' मुक्तियोग्यान् 'मानुषान्' मिश्रान् पुनःपुनः 'सृतावावर्तयति' स्वर्गे भूमौ नरके च भ्रामयतीत्यर्थः। इति भविष्यत्पर्वणि वचनमिति शेषः। अस्य विशेषानुग्रहमित्यादिनाऽन्वयः। श्रुतिस्मृत्योः समुच्चये चशब्दः॥

(८) यदुक्तं श्रुतिस्मृतिभ्यां न दैत्यानां तत्स्वभावाभिभवेन देवत्वप्राप्तिरिति, तदेव युक्त्याऽपि समर्थयत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—अत इति।

देवभागादसुरभाग एव बहुलः । 'तस्मान्न जनतामियात्' (बृ. ३-३-१०.) इति लिङ्गात् । चशब्दात् 'ततः कनीयसा एव देवा ज्यायसा असुराः' (बृ. ३-३-१.) इति श्रुतेश्च ॥

(९) असुरा बहुला यस्मात्तस्मान्न जनतामियात् ।
इति च ब्राह्मे ॥ ३९ ॥

देवभागादित्यनेनातश्शब्दः असुरभाग इत्यनेनेतरपदं बहुल इत्यनेन ज्याय इति पदं व्याख्यातं भवति । न तु देवभाग इत्येवशब्दार्थः । बहुल एवेति सम्बन्धः, न तु कदाचिदून इत्येवार्थः । अनेन भिन्नक्रमस्तुशब्दो व्याख्यातः । सूत्रे अतस्तु इत्यपि सम्बन्धः । तेन अवतारिकोक्तार्थस्य व्यापकता सिद्ध्यति । ज्यायस्त्वमेव कुत इत्यतः प्रवृत्तं हेत्वंशं व्याख्याति—तस्मादिति । इति लिङ्गादिति । इति बृहदारण्यकवाक्यबोध्यात् ज्याय एवेत्याद्युक्तार्थसाधकात् ज्ञानाङ्कुरसंरक्षणार्थं जनताप्रवेशनिषेधोक्त्यन्यथाऽनुपपत्तिरूपलिङ्गादित्यर्थः । सौत्रचशब्दार्थमाह—चशब्दादिति । सूचिताया इति शेषः 'ततः' तयोर्देवासुरभागयोर्मध्ये देवाः 'कनीयासाः कनीयांसः' सङ्ख्यातोऽल्पा इत्यर्थः । 'असुराः' अयोग्याः 'ज्यायसाः' ज्यायांसो बहुला इत्यर्थः । कनीयसा ज्यायसा इत्यकारान्ते पदे । केचित्तु सकारान्ते द्वितीयाबहुवचनान्ते इत्याहुः पक्षद्वयेऽपि छान्दसं रूपं प्रथमे अकारप्रत्ययस्य द्वितीये दीर्घस्य च प्रापकाभावात् । श्रुतेश्चेत्यस्यापि ज्याय एवेत्यनेनैव सम्बन्धः ॥

(९) ननु जनताप्रवेशनिषेधोऽसुरबाहुल्यनिमित्त एवेति कुत इत्यत आह—असुरा इति । 'जनतां' जनसङ्घं 'नेयात्' न प्रविशेदित्यर्थः । ब्राह्मे पुराणे उक्तश्चेति शेषः । केचित्तु—'तस्मान्न जनताम्' इति स्मृतिवाक्यं लिङ्गप्रदर्शकत्वेन प्रागेकदेशेनोदाहृतं पुनस्तस्यैव समग्रस्य ननु जनताप्रवेशनिषेधोऽसुरबाहुल्यनिमित्त एवेति कुत इत्याशङ्कापरिहारकत्वेनोदाहरणं कृतमित्याहुः । अपरे तु—उभयोः स्मृतित्वमुपेत्य पूर्ववाक्यमन्यदिदं तु समग्रं स्मृत्यन्तर भाष्ये चशब्दार्थतयोदाहृतमित्याहुः । तत्राद्यपक्षो बृहदारण्यके 'तस्मान्न जनतामियात्' इति स्पष्टं श्रवणेन पूर्ववाक्यस्य श्रुतित्वादुत्तरस्य स्मृतित्वेनोभयोर्भिन्नत्वादनुपपन्नः । द्वितीयपक्षस्तु पूर्ववाक्यस्य स्मृतित्वाभावादेवायुक्तः । सूत्रे अत इत्यावर्तते । अत्रैकोऽनभिभवपरामर्शकः । तुरवधारणे । चस्समुच्चये । तथाच न

(१०) सू—ॐ ॥ तद्भूतस्य तु तद्भावो जैमिनेरपि नियमाऽतद्रूपाऽभावेभ्यः ॥ ॐ ॥ ४० ॥

असुरजातेरेवासुरत्वं देवजातेरेव देवत्वं जैमिनेरपि सिद्धमेव। 'नासुरा दैवीं न देवा आसुरीं न मनुष्या दैवीमासुरीं च गतिमीयुरात्मीयामेव जातिमनुभवन्ति' (   ) इति नियमश्रुतेः। 'नासुराणां दैवं रूपं न देवानामासुरं न चोभयं मनुष्याणां यो

दैत्यानां स्वभावाभिभवेन देवपदप्राप्तिः, 'अत एव' असुरस्वभावानभिभवादेव 'अतो' देवभागादितरत् असुरवृन्दं 'ज्यायस्तु' बहुलमेवेत्येतदुपपद्यते। अन्यथा तेषां कदाचिदूनत्वापत्त्या तदनुपपत्तिः स्यात्। न च ज्यायस्त्वस्यासिद्धिः, लिङ्गाच्छ्रुतेश्च तत्सिद्धेरिति सूत्रार्थः॥

(१०) जैमिनिमतेनापि स्वरूपाभिभवो नेत्येतमर्थं समर्थयत्सूत्रं पठति—तद्भूतस्येति॥ अत्र तच्छब्दो देवासुरनरपरामर्शकः। भूतशब्दः स्वभावरूपजात्यर्थकः। यद्वा—तदिति भावप्रधानं, भूतशब्दः प्राप्तौ, तुशब्दोऽवधारणे। तद्भावस्तत्त्वम्। सिद्धमिति शेषः इत्याशयेन तद्भूतस्य तु तद्भावो जैमिनेरपीति प्रतिज्ञांशं व्याचष्टे—असुरेति। असुरजातेरिति बहुव्रीहिः। जातिः स्वभावः। तथा चासुरस्येत्यर्थः। देवजातेरित्यप्येवमेव व्याख्येयम्। उपलक्षणमेतत्। मनुष्यजातेरेव मनुष्यत्वमित्यपि द्रष्टव्यम्। यद्यप्यभ्यर्हितत्वात् देवजातेरेव देवत्वमिति प्रथमं वक्तव्यम्। तथापि श्रुत्यनुसारेणैवमुक्तम्। जैमिनेरपीति। न केवलं व्यासस्येत्यपेरर्थः। अनेन पुरुषार्थादिनय इवात्र व्यवस्थितविकल्पो नास्तीति सूचितम्। केन हेतुना जैमिनेस्तत्सिद्धिरित्यतो नियमेत्याद्युक्तं सूत्रे। तत्र नियमादिशब्दस्तच्छ्रुतिलक्षकः। तद्रूपं प्राग्विद्यमानस्वभावः, तन्नेत्यतद्रूपं, भावप्रधानमेतत्। अभावशब्दो भावस्याप्युपलक्षक इति भावेन तमंशं व्याचष्टे—नासुरा इति। 'असुराः' अयोग्याः 'दैवीं गतिं' देवस्वभावं 'नेयुः' न प्राप्नुवन्ति। एवं देवा मनुष्याश्च स्वस्वान्यगतिं न यान्ति। किन्त्वात्मीयां स्वीयामेव 'जातिं' स्वभावमनुसृत्य भवन्तीत्यर्थः। रूपमिति। रूप्यते निरूप्यते व्यावर्त्यते वस्त्वनेनेति रूपं सम्यग्ज्ञानादिधर्मः। यो जनो यद्रूपो यल्लक्षणोपेतः स तद्रूप एव। कुतः?

यद्रूपः स तद्रूपो निसर्गो ह्येष भवति ’ (   ) इत्यतद्रूपत्व-श्रुतेः । ‘ तं भूतिरिति देवा उपासाञ्चक्रिरे ते बभूवुस्तस्माद्धा अप्येतर्हि सुप्तो भूर्भूरित्येव प्रश्वसित्य भूरित्यसुरास्ते ह पराबभूवुः ’ (ऐ. आ. २-१-८.) इति देवासुराणां भावाभाव-श्रुतेश्च ।

(११) देवानां भूतिरित्येव मनो विष्णौ स्वभावतः ।
असुराणामभूतित्वेनैतन्नेयमतोऽन्यथा ॥

‘ हि ’ यस्मात् ‘ एषः ’ सम्यग्ज्ञानादिधर्मः ‘ निसर्गः ’ स्वभावो भवतीत्यर्थः । ‘ देवाः ’ योग्याः ‘ तं ’ परमात्मानं ‘ भूतिः ’ ज्ञानैश्वर्यादिभूतिप्रदः तद्रूप इति उपास्तिं चक्रिरे । तेन भूतिमन्तो बभूवुः । सुधायां तु मुक्ता इति शेष इत्युक्तम् । तस्माद्देवानां भूतिरित्युपासकत्वादेव ‘एतर्हि’ अद्यापि सर्वदेवोत्तमः ‘ सुप्तः ’ सुप्तजनेषु स्थितो वायुः ‘ भूर्भूरित्येव ’ ज्ञानैश्वर्यादिरूपस्तत्प्रदश्चेत्येव ‘ प्रश्वसिति ’ प्रश्वासनियमपूर्वकं स्तौति । अभूतिः ’ अस्माकमनैश्वर्यहेतुरतद्रूप इति ‘ असुराः ’ अयोग्या उपासते । अतस्ते ‘ पराबभूवुः ’ भूत्यादिगुणहीना नित्यनिरयं प्राप्ता बभूवुरित्यर्थः । इति श्रुतेरित्यन्वयः । भावाभावशब्दाभ्यां भूत्यभूती तथोपासनं च गृह्यते । तथाच तं भूतिरित्येवंरूपेण देवासुराणां परस्परविपरीतस्य भूतित्वेनाभूतित्वेनोपासननियमस्य भूत्यभूतिरूपतत्फलनियमस्य च श्रुतेरित्यर्थः। अन्यथा स न स्यादिति भावः। चशब्दः पूर्वोक्तश्रुतिसमुच्चये ॥

(११) ननु प्रह्लादादीनां दैत्यानामेव सम्यग्ज्ञानतत्फलयोर्दर्शनात्ते देवानामेवेत्येतत्कथमित्यतः उक्तार्थे स्मृतिं चाह—देवानामिति ॥ यतो देवानां विष्णौ स्वभावतो भूतिरित्येव मनः स्यात्। तेषां तथैवोपासनं स्यादिति यावत् । अतः फलमपि तथैव स्यादिति शेषः । असुराणां ‘अभूतित्वेन ’ तद्विषय एव मनः स्यात् । फलमपि तादृशमेव स्यात् । अत एव तदुपासनं फलं च । ‘ अतः ’ उक्तात् ‘ अन्यथा’ अनियतधर्मिकतया ‘नेयं’ ज्ञेयं नेत्यर्थः । तथाच प्रह्लादादीनां भूतित्वेनोपासकत्वान्न दैत्यत्वमिति नोक्तनियमभङ्ग इति भावः । तर्हि देवानां तेषां प्रह्लादादिभावः किंनिबन्धन

देवाः शापाभिभूतत्वात्प्रह्लादाद्या बभूविरे ।
अतस्सुगतिरेतेषां नान्यथा व्यत्ययो भवेत् ॥
इति चाध्यात्मे ॥ ४० ॥

॥ इत्युभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ६. आधिकारिकाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ॥ न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तद्योगात् ॥ ॐ ॥ ४१ ॥

इत्यत आह—देवा इति । शापाभिभूतत्वात् ' शापेन तिरोहितस्वभावत्वादित्यर्थः । ' अतो ' देवत्वादेव ' तेषां ' प्रह्लादादीनां ' सुगतिः ' सम्यग्ज्ञानतत्फले । ' अन्यथा ' कारणान्तरात् ' व्यत्ययः ' उक्तस्यान्यथाभावो न भवेदित्यर्थः । केचित्तु—' अतो ' देवत्वात् ' अन्यथा ' दैत्यत्वेन निमित्तेन उक्तस्य व्यत्यय इत्येतत् न भवेदिति व्याचख्युः । न चैवं यथा कथञ्चिद्देवानामसुरत्वं प्राप्तमिति वाच्यम् । असुरत्वस्यौपाधिकत्वेन प्राप्तस्यापि निवर्तनात् पुनर्देवत्वप्राप्तेः । तदुक्तं गीतातात्पर्ये—

देवाः शापबलादेव प्रह्लादादित्वमागताः ।
अतः पुनश्च देवत्वं ते यान्ति निजमेव तु ॥
हेतुतः सोऽन्यथाभावो रक्तता स्फटिके यथा ॥

इति । ' अध्यात्मे ' ग्रन्थे उक्तत्वादिति शेषः । पञ्चम्यन्तानां सौत्रसाध्यपदेनान्वयः ॥

॥ इत्युभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ६. आधिकारिकाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे ब्रह्मज्ञानस्य देवतापदाकांक्षाशून्यैरेव प्राप्यत्वमहिमा वर्ण्यते । देवादिषु नियतं ज्ञानं तदन्यैर्न प्राप्यमित्युक्तम् । ज्ञानाक्षेपकतया सङ्गतं देवतापदमन्यैः प्राप्यं न वेतीदानीं विचार्यते ।

स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान्
विरिञ्चतामेति ततः परं हि माम् ॥

न च परमात्मैश्वर्यादिकमाकांक्ष्यम् । ब्रह्मादीनामपि नाकांक्ष्यं, किमु परस्येति सूचयितुमपिशब्दः । चशब्दस्तु ज्ञानार्थिनां पूर्वोक्तादित्थंभावान्तरसूचकः ।

इत्यादेः देवतापदमन्यैः प्राप्यं, किं बहुना? प्रयत्नैर्भगवदैश्वर्यमपि प्राप्तुं शक्यते, किमु देवतापदमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—न चेति॥ सूत्रे तदिति व्यस्तं समस्तं च। तत्र व्यस्तेन पूर्ववाद्युक्तस्य परामर्शः। तथाच यत्पूर्वपक्षिणा देवतापदं भगवदैश्वर्यं चान्यैः प्राप्यमित्युक्तं, तन्नेत्यर्थः। कुतो नेत्यतस्तदयोगात् इति हेतुर्योज्यः। अत्र तच्छब्देन सूत्रकारबुद्धिस्थदेवपदपरमात्मैश्वर्याकांक्षा गृह्यते । सावधारणमेतत् । तथाच तस्याः तदुभयाकांक्षाया एवायोगादित्यर्थः । तदाप्तिस्तु दूरोत्सारितेति भावः। ननु सूत्रे न चाधिकारिकमित्यनेन तदयोगादित्युक्ताकांक्षान्वये सति ब्रह्मादिपदानाकांक्षैवोच्यते । अतः कथं न परमात्मैश्वर्यादिकमाकांक्ष्यमिति भण्यते। सूत्रे मुखतस्तदुक्तस्य ब्रह्मादिपदस्यापिपदेन ग्रहणं अपिपदसूचितस्य मुखतो ग्रहणं चायुक्तमित्यत आह—ब्रह्मादीनामिति। पदमितिशेषः। 'नाकांक्ष्यं' नाकांक्षार्हं रुद्रादिपदयोग्यैः। 'परस्य' विष्णोः। ऐश्वर्यमित्यनुवर्तते। ब्रह्मादीनामित्यनेन उत्तमाधिकारिणां ब्रह्मादिदेवानां यस्य यस्मिन्नधिकारः श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धः तत्पदमाधिकारिकमित्याधिकारिकपदं व्याख्यातं भवति । कैमुत्यसूचकतया चाप्याधिकारिकमपीत्यपिपदं व्याचष्टे—ब्रह्मादीनामपीति। तथा च कैमुत्ये आक्षेप्याक्षेपकभावापन्नयोरुभयोरप्यपिपदाधिकारिकपदगृहीतत्वान्नोत्सूत्रत्वं भाष्यस्य। अपिपदेन सूचितस्यापि परमात्मैश्वर्यस्य प्राधान्यान्मुखतोग्रहणं च युक्तमिति भावः। नन्वेतत्प्रतिपादनं न पादसङ्गतमित्याशङ्कानिरासकतया सौत्रं चशब्दं व्याचष्टे—चशब्दस्त्विति। पूर्वोक्तादिति। 'ऊर्ध्वरेतस्सु च' इत्यत्रोक्तादित्यर्थः। समुदायैकवचनमेतत्। इत्थं भावान्तरेति। इत्थंभाव इतिकर्तव्यता। अन्य इत्थंभाव इत्थंभावान्तरम्। तथाच ज्ञानार्थिनामपेक्षितः पूर्वोक्तेभ्यो ब्रह्मचर्यादिभ्योऽन्यो य इत्थंभावः परब्रह्मणो देवानां चैश्वर्याद्याकांक्षाकरणरूपस्तत्सूचक इत्यर्थः॥

(२) अयोग्यमारोढुं प्रयतन् प्रपतन् हि दृश्यते। एवमयोग्यस्य परमात्मैश्वर्यस्य ब्रह्मादिपदस्य चाकांक्षायां पतनमनुमीयते।

(३) न देवपदमन्विच्छेत्कुत एव हरेर्गुणान्।
इच्छन् पतति पूर्वस्मादधस्ताद्यत्र नोत्थितिः॥
इति ब्रह्माण्डे॥

(४) स्वकीयमिच्छमानं तु राजाद्याः पातयन्ति हि।
एवमेव सुराद्याश्च हरिश्च स्वपदेच्छुकम्॥

---

(२) ननु भगवदैश्वर्याद्याकांक्षायोगः कुतः प्रमाणादवसीयत इत्यतः प्रवृत्तं—पतनानुमानादित्यंशं व्याचष्टे—अयोग्यमिति॥ वृक्षादिकमिति शेषः। 'प्रयतन्' प्रयत्नं कुर्वन् 'प्रपतन्' पतनक्रियावान् हि दृश्यते लोके। अनेन दृष्टान्तभूते अयोग्यारोहप्रयत्नवति जने हेतुसाध्ये दर्शिते। दार्ष्टान्तिकमाह—एवमयोग्यस्येति। सूत्रे मुखतः पूर्वगृहीतस्यापि ब्रह्मादिपदस्याप्राधान्यात् पश्चान्निर्देशः। 'आकांक्षायां' प्रयत्नविशेषरूपायां कृतायामिति शेषः। अनेन पक्षे हेतुसत्त्वमुपपादितम्। 'अनुमीयते' आकांक्षावत इति शेषः। अयोग्यस्येति वचनात् तत्पदयोग्यस्य तत्पदाकांक्षायां नैव दोष इति सूच्यते। अनेनेत्थमनुमानप्रयोगस्सूचितः—ब्रह्मादिपदाकांक्षावान् पतति, अयोग्यारोहप्रयत्नवत्त्वात्। अयोग्यवृक्षारोहप्रयत्नयुक्तवदिति। न च केवलाकांक्षावति प्रयत्नरूपहेतोरसिद्धिः। इच्छाया अपि प्रयत्नविशेषत्वात्, यथोक्तं सुधायाम्—साधनगोचराविच्छाप्रयत्नौ प्रवृत्तिरित्युच्येते इति॥

(३) ननु निर्मूलानुमानमप्रमाणमित्यतोऽनुमानादित्येतदनुकूलस्मृतिमानादित्यर्थकतयाऽपि व्याचष्टे—नेति॥ यदा चैवं तदा 'हरेर्गुणान्' ऐश्वर्यादीन् 'कुतः' कथमेवान्विच्छेदित्यर्थः। 'यत्र' स्थाने पतितस्येति शेषः। नोत्थितिस्ततः 'पूर्वस्मात्' पूर्वतनस्वस्थानादधस्तात् स्थिते तमसि पततीत्यर्थः। ब्रह्माण्डे उक्तत्वादिति शेषः। अस्यायमर्थोऽनुमीयत इति पूर्वेणान्वयः॥

(४) नन्वयोग्यारोहप्रयत्नस्य पतनकारणत्वेऽपि इच्छामात्ररूपस्य प्रयत्नस्य तददर्शनान्न तावन्मात्रं बाधकमित्यतः इच्छाया अपि पतनकार-

इत्याद्यनुमानरूपवाक्याच्च (रूपकवाक्याच्च) ।
(५) मायाभिरुत्सिसृप्सत इन्द्र द्यामारुरुक्षतः ।
अव दस्यूंरधूनुथाः (ऋ. ८-१४-१४.) इति श्रुतिश्च ॥ ४१ ॥

णत्वं स्मृत्युक्तानुमानेन दर्शयन् पतनानुमानादित्येतत्प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—स्वकीयमिति ॥ पदमिति शेषः। तुरवधारणे। हिः प्रसिद्धौ। प्रथमाद्यपदममात्यादिपरम्। द्वितीयं गन्धर्वादिपरम्। चः परस्परसमुच्चये। यद्वा—एकश्चशब्दः पातयन्तीत्यस्यानुकर्षणार्थः। स्वपदमिच्छतीति स्वपदेच्छुः, स्वार्थे कः। स्वपदेच्छुकं पातयतीत्यन्वयः। इत्यादीति। अनुमानं रूपयति ज्ञापयतीत्यनुमानरूपं, स्वार्थे कः एवमादिरूपं च तदनुमानरूपकवाक्यं चेति विग्रहः। अनेन विमतो देवादिभिः पात्यते, अशक्तत्वे सति तत्पदेच्छुत्वात्, राजपदेच्छुवदित्यनुमानं सूचितं भवति। वाक्याच्चेति। चस्समुच्चये। अस्याप्ययमर्थोऽनुमीयते ज्ञायत इति पूर्वेणान्वयः॥

(५) नन्वत्र मूलाभाव इत्यतोऽनुमानादित्येतन्मूलभूतश्रुतेरित्यर्थकतयाऽपि व्याचष्टे—मायाभिरिति॥ हे इन्द्र परमेश्वर 'मायाभिः' मोहिकाभिः कुविद्याभिः 'उत्' उत्तमत्वं 'सिसृप्सतः' सृप्लृ गतौ, प्राप्तुमिच्छतः 'द्यां' स्वर्गं, 'अरुरुक्षतः' आरोढुं चेच्छतो 'दस्यून्' 'ऐकात्म्यं नाम यदिदं केचिद्ब्रूयुः अनैपुणाः' इत्यादिनोक्तान् ब्रह्मस्तेनान् 'अव' अन्धे तमसि 'अधूनुथाः' अवाक्षिप इति श्रुत्यर्थः। इति श्रुतिश्चेति। उक्तार्थे प्रमाणमिति शेषः। अत्र तत्त्वप्रदीपे रुद्रादिपदयोग्यैरित्यभिप्रायेण ब्रह्मादीनामित्युक्तम्। ते नैवाकांक्षन्ति अतस्तेषामधःपातशङ्का दूराद्दवीयसी, यतस्त उत्पन्नज्ञानाः स्वेच्छानुवृत्त्या प्रायः सुखाद्युत्कर्षवन्तो भवन्ति, ये तूत्पन्नज्ञानत्वेऽपि विधिनियतास्तेषामेव ज्ञानात्प्राक् पूर्वस्मादधःपतनं तत्र वैशेषिको विधिः। ये पुनः श्रुतिस्मृतिभिः बहुभिः निवारिता अप्ययोग्यपदमारुरुक्षन्ति, तेनैवज्ञानायोग्याः, तानुद्दिश्येह—मायाभिरिति विशेष उक्तः। अस्यार्थः—पदं नाकांक्ष्यं रुद्रादिपदयोग्यैः। 'दूराद्दवीयसी' दूराद्दूरतरा। उत्पन्नज्ञानाः' उत्पन्नापरोक्षज्ञानाः रुद्रादियोग्याः 'अनुवृत्त्या' आचारेण। 'विधिनियताः' मनुष्याः 'अधःपतनं' तदाशङ्का। तत्र वैशेषिको विधिरिति। तानुद्दिश्य न ब्रह्मादिदेवपदमिच्छेदिति विधिः प्रवर्तत इति॥

(६) सू—ॐ॥ उपपूर्वमपीत्येके
भावशमनवत्तदुक्तम् ॥ ॐ ॥ ४२ ॥

उपदेवपदं च नाकांक्ष्यमित्येके। भावशमनवदृषिपदवदेव। तच्चोक्तमिन्द्रद्युम्नश्रुतौ 'अथ यथर्षीन् प्रजापतीन्नाकांक्षेदेवं न गन्धर्वान्न विद्याधरान्न सिद्धान्' इति।

(७) बृहत्संहितायां च—

न दैवानभिकांक्षेत कुत एव हरेर्गुणान्।

---

(६) कैमुत्येनापि देवतापदाकांक्षाऽयोगं साधयत्सूत्रं पठति—उपेति ॥ अत्रोपशब्दः समीपवर्तिवाची। पूर्वपदं च पूर्वसूत्रे आधिकारिकपदेन प्रकृतदेवपरामर्शकम्। अपिशब्दः कैमुत्यार्थकः। यदोपदेवपदं नाकांक्ष्यं किमु दैवमित्याशयेनोपपूर्वमित्येतद्व्याचष्टे—उपेति। देवानामुपवर्तिनां गन्धर्वादीनामित्यर्थः चोऽप्यर्थः। नाकांक्ष्यमिति शेषोक्तिः। 'इत्येके' केचन वदन्तीति शेषः। भावे चित्ते चेष्टायां च शमनात् शान्तेर्भावशमना ऋषयः तेन तत्पदं लक्ष्यत इत्याशयेन भावशमनवदित्येतदनूद्य सावधारणतया व्याचष्टे—भावेति। ऋषिपदेन प्रजापतयोऽप्युपलक्ष्यन्ते। न तत्र दृष्टान्तान्तरं गवेषणीयमित्येवशब्दार्थः। एवेत्यनन्तरं अपरे तु ऋषित्वादिसामान्याकाराश्रयणेनाकांक्ष्यमिति वदन्तीत्युपस्कर्तव्यम्। ऋष्यादिपदाकांक्षायोग एव कुत इत्यतस्तद्धेतुत्वेन तदुक्तमित्येतद्व्याचष्टे—तच्चोक्तमिति। न केवलं सूत्रे, किन्तु श्रुतौ चेदमुदितमिति चशब्दार्थः। आरम्भार्थेऽथशब्दः। 'यथर्षीन्' आर्षान् तद्धर्मान् नाकांक्षेत्, एवं ज्ञानार्थी 'प्रजापतीन्' प्राजापत्यान् 'गन्धर्वान्' गान्धर्वान् 'विद्याधरान्' वैद्याधरान् 'सिद्धान्' सैद्धान् धर्मान् नाकांक्षेदित्यर्थः। इत्युक्तमित्यन्वयः। यद्यपि गन्धर्वादिपदस्यानाकांक्ष्यत्वे ततोऽपि न्यूनमृषिपदं न दृष्टान्तीकर्तुं शक्यं, तत्रानाकांक्ष्यत्वानिश्चये ततो न्यूने सुतरां तदनिश्चयात्। तथापि 'यथा ऋषीन्' इत्यादि श्रुत्यनुसारेणेयमुक्तिः। साऽपि तस्यापि साध्यत्वाभिप्राया ॥

(७) न चेति उपेति सूत्रद्वयार्थे स्मृतिं दर्शयति—बृहदिति ॥ ज्ञानार्थी यदा 'दैवान्' देवगुणानेव नाभिकांक्षेत तदा 'हरेर्गुणान्' ऐश्वर्यादीन्

प्राजापत्यान्नं चार्षांश्च गान्धर्वादीनपि क्वचित् ॥
ऋष्यादिषु विशेषे तु दोषो नैवाविशेषतः ॥
इति विशेषदर्शनार्थमेक इत्युक्तम् ॥ ४२ ॥

‘ कुतः ’ कथमभिकांक्षेतेत्यर्थः । ‘ प्राजापत्यान् ’ कश्यपकर्दमादिप्रजेश्वरगुणान् नाभिकांक्षेतेति सर्वत्र सम्बन्धः । ‘ आर्षान् ’ ऋषीणामिमे आर्षाः तान् गुणान् , एवं गान्धर्वान् ’ आदिपदेन वैद्याधरादयो गृह्यन्ते । ‘क्वचित्’ काले । एवं सूत्रद्वयार्थे स्मृतिवाक्यमुदाहृत्येदानीं तच्छेषमेव प्रमाणीकृत्यैक इत्युक्तेरभिप्रायमाह—ऋष्यादिष्विति । ऋषिगन्धर्वादिष्वित्यर्थः । स्थित इति शेषः । ‘ विशेषे ’ विशिष्टत्वादिविशेषधर्मे आकांक्ष्यमाणे इति शेषः । तेनैवशब्दान्वयः । यथा वसिष्ठस्स्यां विश्वामित्रस्स्यां तुम्बुरुः स्यामिति । दोषो भवतीति शेषः । ‘ अविशेषतः ’ अविशेषे सामान्यधर्मे ऋषित्वमात्रे आकांक्ष्यमाणे तु न दोषः, यथाऽहं कश्चिदृषिः स्यामिति तत्त्वप्रदीपदिशा स्मृतिशेषार्थः । अविशेषित इति पाठे ऋष्यादावविशेषिते सतीत्यर्थः । ननु सामान्याकांक्षाऽपि कथं युज्यते ‘ अयोग्यमिच्छन् पुरुषः ’ इति दोषोक्तेः । शतकोटिसङ्ख्याकेष्वपि ऋषिषु एकेनैक्यज्ञानं विना तथाऽऽकांक्षाऽयोगेन सामान्याकांक्षायामपि विशेषे पर्यवसानादिति चेन्न, केषाञ्चित् सत्कुलजननतपःकरणादियोग्यानामृषिगन्धर्वक्षितिपादीनां तथाऽऽकांक्षासम्भवात् । न च देवत्वेऽपि केषाञ्चिद्योग्यानां तथाऽऽकांक्षाऽस्त्विति वाच्यम् । यतो यथा देवत्वस्य नवकोटिष्वेव भावोऽन्यत्राभावः न तथा ऋषित्वस्य शतकोटिष्वेव भावोऽन्यत्राभावोऽस्ति । कुत एतत् ? राजर्षीणां दूर्वासःप्रभृतीनां च ऋषित्वदर्शनात् । एवमयोग्यानां द्रमिडादीनां गन्धर्वादित्वदर्शनाच्चेति दिक् । इतीति । इति शब्दः आवर्तते । तत्रैकस्य इति बृहत्संहितायामित्यनेनान्वयः । अन्यस्य इति विशेषदर्शनार्थमित्युत्तरेणान्वयः । योजनाप्रकारस्तु—इत्येवं रूपस्य ‘ ऋष्यादिषु ’ इति प्रमाणशेषेणोक्तस्य विशेषविवक्षवो नाकांक्ष्यमिति ब्रुवन्ति, सामान्यविवक्षवस्त्वाकांक्षायां न दोष इत्याहुरिति विशेषस्यार्थविशेषस्य दर्शनार्थं प्रदर्शनार्थमेव सूत्रकृतैक इत्युक्तम्, न तु सामान्यविशेषभावमपहाय एकस्मिन् अनाकांक्ष्यत्वविषये विप्रतिपत्तिसूचनार्थम्, सर्वज्ञेन बादरायणेन आकांक्ष्यत्वानाकांक्ष्यत्वयोरन्यतरस्यानाकांक्ष्यत्वस्य निर्धारितत्वात् , देवपदादौ वस्तुनि आकांक्ष्यत्वतदभावरूपविकल्पा-

(८) सू—ॐ ॥ बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ॥ ॐ ॥ ४३ ॥

देवर्षिगन्धर्वादिपदेभ्योऽन्यत्र शुभविषय आकांक्षायामनाकांक्षायां च न पतनम् ।

सम्भवाच्चेति भाव इति। अनेन यदा 'भावशमनवत्' ऋषिपदवत् यदा ऋषिपदं नाकांक्ष्यं एवं 'उपपूर्वं' पूर्वेषां पूर्वसूत्रे आधिकारिकपदेन प्रकृतानां देवानामुपवर्तमानानां गन्धर्वादीनामपि पदं नाकांक्ष्यम्, तदा किमु देवानां पदं नाकांक्ष्यमिति एके वसिष्ठत्वादिविशेषमवलम्ब्य वदन्ति। ऋषित्वादिसामान्याकारेण त्वाकांक्ष्यमित्यपरे ब्रुवन्ति। न च ऋष्यादिपदाकांक्षायोगासिद्धिः। यतस्तदृष्यादिपदस्यानाकांक्ष्यत्वं श्रुत्युक्तमत इति सूत्रार्थ उक्तो भवति। केचित्तु—सूत्रे पूर्वशब्दः प्रभृत्यर्थकः। आधिकारिकाणामिति षष्ठ्यन्तं पदं चानुवर्तते। तथाच आधिकारिकाणां देवानामुपवर्तिगन्धर्वप्रभृतीनां पदमिति सूत्रखण्डार्थमाहुः। एके तु उपेतिशब्दः पूर्वो यस्य तदुपपूर्वं उपदेवपदं तद्वाच्यानां पदमित्यर्थमाहुः॥

(८) ज्ञानार्थिना यथा देवादिपदं नाकांक्ष्यं, एवं ज्ञानभक्त्यादिकमाकांक्ष्यं न वेति सन्देहं पराकुर्वत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—बहिरिति॥ सूत्रे बुद्ध्या विवेकेन विपरिणाम्यानुवृत्तस्य पूर्वेभ्य इति पदस्य व्याख्यानं—देवर्षीत्यादि। आदिपदात् प्रजापत्यादि गृह्यते। पदशब्दः सर्वत्र सम्बध्यते। बहिरित्यस्यार्थः—अन्यत्रेति। तद्विवृणोति—शुभविषय इति। ज्ञानभक्त्यादिरूपशुभधर्मविषय इत्यर्थः। विषय इत्यनन्तरं विशेषार्थकस्तुशब्दः संयोज्यः। उभयथेत्येतद्व्याचष्टे—आकांक्षायामिति। ननु

विज्ञानभक्त्यादिकमप्यतीव न साधनं कामबहिष्कृतं चेत्।
अकामितोऽवाग्गतिमेव दद्यात्॥

इति भारततात्पर्यनिर्णये ज्ञानभक्त्यादेरनाकांक्षायामनर्थोक्त्या आकांक्ष्यत्वविधानादनाकांक्षायां पतनाभावोक्तिः कथमिति चेन्न, नियमाभावे तात्पर्यात्। उक्तवचनस्य सार्वकालिकानाकांक्षाविषयत्वात्। शुभशब्देन ज्ञानसाधनैश्वर्यादि गृह्यते। तदाकांक्षायां अनाकांक्षायां च न पतनमित्यर्थः। ज्ञानं प्रत्यैश्वर्यादेरनियतसाधनत्वादिति भावः। न पतनमिति सूत्रे शेषोक्तिः॥

(९) देवर्षिगन्धर्वाणां पदाकांक्षी पतेद्ध्रुवम् ।
अन्यत्र शुभमाकांक्षन्न पतेदविरोधतः ॥ इति स्मृतेः ॥
(१०) नानात्वमेव कामानां नाकामः क्व च दृश्यते ।

---

(९) कुतो न पतनमित्यतः प्राप्तं स्मृतेरिति हेत्वंशं व्याचष्टे—देवर्षीति। पदेष्वाकांक्षा यस्येति वा पदान्याकांक्षतीति वा विग्रहः। नित्यसापेक्षत्वात्पदाकांक्षी इति समासः। अन्यत्रेत्यतः प्राक् पतेभ्य इत्युपस्कार्यम्। 'अन्यत्र' अन्यत् 'शुभं' ज्ञानादि तत्साधनैश्वर्यादिकं च। कुतो न पतेदित्यत आह—अविरोधत इति। ज्ञानादिकामस्य श्रुत्याद्यविरुद्धत्वादित्यर्थः॥

(१०) ननु—विहाय कामान्यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः।
निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति॥

इति मोक्षाङ्गत्वेन सर्वकामप्रहाणिविधानात् कथं शुभकामे पतनाभाव इत्याशङ्कोत्तरत्वेनाचारादित्यंशं स्मृतिपरतया व्याचष्टे—नानात्वमिति॥ स्यादित्यतः परमप्येवशब्दस्य तेनेत्यतः परं चशब्दस्यान्वयः। तथाच कामयमानः पुमान् 'अविरुद्धकामः' अनिषिद्धेच्छावान् स्यादेवेति प्रतिज्ञा। न चाकामत्ववचनविरोधः, यतः पुमान् श्रुत्यविरुद्धानिषिद्धकामत्वेनाप्यकामो 'भण्यते' उच्यते अतः। तथाच सामान्याभावोक्तेः विशेषाभावपरत्वादविरोध इति भावः। ननु कुतः सङ्कोच इत्यत आह—नानात्वमिति। यतः कामानां 'नानात्वं' निषिद्धकामत्वानिषिद्धकामत्वाभ्यां विलक्षणत्वमतः पुरुषेष्वविरुद्धमेव दृश्यते। अविरुद्धकामत्वमेव युज्यत इति यावत्, न त्वकामत्वमेवातः संकोच इत्यर्थः। यत्किञ्चित्प्रतियोगिमति सामान्याभावासम्भवादिति भावः। ननु पुरुषेषु केवलाकामत्वायोगः कुत इत्यत आह—नेति। यतः 'अकामः' काममात्रशून्यः पुमान् 'क्वापि' देशे न दृश्यते। यद्वा—'अकामः' काममात्राभावः 'क्वापि' पुरुषे 'न दृश्यते' न प्रतीयते अतोऽकामः काममात्राभाववान्न युज्यत इत्यर्थः। तदेतदुक्तं तत्त्वप्रदीपे—निषिद्धकामत्वमनिषिद्धकामत्वमिति कामानां नानात्वं बहुविधत्वमेव दृश्यते लोके न पुनरकामत्वं क्वापि अतः कामयमानः पुमान् 'अविरुद्धकामः स्यात्' श्रुत्यविरुद्धमेव कामयीत। तेन निषिद्धं न कामयतीत्यकाम उच्यत इति। इत्याचाराच्चेति। एवंरूपं यदविरुद्धकामाचारप्रतिपादकं वाक्यं तस्मादित्यर्थः।

अनोऽविरुद्धकामस्स्यादकामस्तेन भण्यते ॥
इत्याचाराच्च ॥ ४३ ॥

॥ इत्याधिकारिकाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ ७. फलश्रुत्यधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ॐ ॥ ४४ ॥

'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (तै. २-१.) इत्यादि फलं स्वामिनां देवानामेव भवति। 'यदु किञ्चेमाः प्रजाः शुभमाचरन्ति देवा

चः पूर्वस्मृतिसमुच्चये। न च टीकायामाचारादित्यस्य शङ्कापरिहारकत्वोक्तिविरोधः। शङ्कापरिहारकत्वेऽप्येतत्समुच्चितस्यैव स्मृत्याख्यपूर्वहेतोः पतनाभावसाधकत्वेन समुच्चयाविरोधात्। यद्वा—सूत्रभाष्ययोस्तत्त्वप्रदीपोक्तरीत्या 'ऋषभं मा समानानाम्' ( ) इति श्रुतिसमुच्चये चशब्दः। अस्यामपि श्रुतौ मां समानानां सज्ञानानां ऋषभं श्रेष्ठं कुर्विति ज्ञानाद्यविरुद्धकामस्योक्तत्वेन प्रकृतार्थसाधकत्वात्॥

॥ इत्याधिकारिकाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ ७. फलश्रुत्यधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे ब्रह्मज्ञानस्य सन्निधिमात्रेणास्वामिनोऽपि पराधीनस्य ज्ञानिनः कर्तुः फलदातृत्वमहिमा वर्ण्यते। तत्र पूर्वपक्षप्रदर्शकं सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—स्वामिन इति॥ इत्यादीति लुप्तविभक्तिकम्। उक्तमिति शेषः। फलं स्वामिनामित्यनेन स्वामिन इति समुदायैकवचनान्तं हेतुगर्भं, फलेति लुप्तविभक्तिकमिति सूचितम्। तथाच 'ब्रह्मवित्' इत्यादिनोक्तं ज्ञानफलं 'स्वामिनो' ज्ञानस्वामिनां देवानामेव भवति, न प्रजानाम्। कुतः? श्रुतेः 'यदु किञ्चेमाः' इति फलश्रुतेः। देवानामिन्द्रियादिप्रेरकत्वेन ज्ञाने स्वामित्वाच्चैवमाचार्य आत्रेयोऽपि मन्यत इति योजना। श्रुतावुशब्द एवार्थः। तथा चेमाः प्रजाः यदेव किञ्चन शुभं कर्माचरन्ति तद्देवा एवाचरन्ति। तेषां कर्मसाधनेन्द्रियादिप्रेरकत्वेन तत्स्वामित्वादिति भावः। एवं

एव तदाचरन्ति यदु किञ्चेमाः प्रजाः विजानते देवा एव तद्विजानते देवानां ह्येतद्भवति स्वामी हि फलमश्नुते नास्वामी कर्म कुर्वाणः' इति माध्यन्दिनायनश्रुतेरित्यात्रेयो मन्यते ॥ ४४ ॥

(२) सू—ॐ॥ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॥ ॐ ॥ ४५ ॥

प्रजाः यदेव किमपि विजानते तद्देवा एव जानन्तीत्यर्थः। भावस्तु पूर्वोक्त एव। ननु प्रजाकर्तृकयोः कर्मज्ञानयोः कथं देवस्वामिकत्वमित्यत आह—देवानां हीति। 'हि' यतो देवानामेतच्छुभकर्मादि भवत्यतस्तेषामेवफलं भवतीत्यर्थः। ननु कर्तुरेव फलावश्यंभावात् कथं स्वामिनः फलमित्यतो दृष्टान्तमाह—स्वामी हीति। लोक इति शेषः। कृष्यादिस्थले तथा दर्शनादिति हिशब्दार्थः। तत्त्वप्रदीपे तु न ह्यन्य उपास्ते न ह्यन्यः फलमश्नुत इति समञ्जसं भवेदित्यादिना प्रजानामेव फलं न स्वामिनामिति प्राप्ते स्वामिनामपि फलं, तस्य महत्त्वाद्भाष्ये एवशब्दः। प्रजानां त्वल्पमिति सिद्धान्तपरतयेदं सूत्रं व्याख्यातम् ॥

(२) एवमात्रेयमतावलम्बेन पूर्वपक्षिते सिद्धान्तयत्सूत्रं पठति—आर्त्विज्यमिति। अत्रार्त्विज्यमिति लुप्तोपमानम्। ऋत्विजामिदमार्त्विज्यम्। ऋत्विजां यज्ञफलमिवेति यावदित्याशयेन सूत्रं व्याचष्टे—सत्रयागेष्विति। ऋत्विजामपीति। अग्रहपतीनामिति शेषः। न केवलं ग्रहपतेरित्यपेरर्थः। अग्रहपतीनामपीति वा। फलं यज्ञफलम्। अनेन फलभागित्वे साध्ये पूर्वोक्तस्वामित्वहेतोरप्रयोजकत्वमुक्तं भवति। तस्मा इत्येतत् षष्ठ्यन्ततया प्रथमान्ततया तृतीयान्ततया च विपरिणाम्य व्याचष्टे—अल्पं फलमिति। ज्ञानफलमित्यर्थः। प्रजानामपीति। न केवलं देवानामेव फलं, किन्तु प्रजानामपीत्यपेरर्थः। प्रजानामपि फलभाक्त्वं कुत इत्यतः प्रवृत्तं तस्मै हीत्यादि व्याचष्टे—तदर्थमिति। प्रजार्थमेवेत्यर्थः। अनेन सूत्रे तच्छब्दः प्रजापरः, तादर्थ्ये चतुर्थीत्युक्तं भवति। क्रियमाणत्वादिति। सम्पाद्यमानत्वादित्यर्थः। ज्ञानस्येति शेषः। अनेन हिशब्दो हेत्वर्थः परिक्रियते इत्यस्य क्रियते इत्यर्थ

सत्रयागेष्वृत्विजामपि फलदर्शनादल्पं फलं प्रजानामपि भवतीत्यौडुलोमिर्मन्यते। तदर्थं देवैः क्रियमाणत्वात् ॥ ४५ ॥

(३) सू—ॐ ॥ सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ॐ ॥ ४६ ॥

तृतीयः स्वपक्षः।

उक्तो भवति। तथा चायं सूत्रार्थः 'आर्त्विज्यं' आर्त्विज्यमिव यथा सत्रयागेऽग्रहपतीनामप्यृत्विजां यज्ञफलं तथा 'तासां' प्रजानामस्वामिभूतानामपि तदल्पफलमस्ति। कुतो? 'हि' यतः 'तस्मै' प्रजाफलार्थं 'तैः' प्रजास्थितैः तत्तत्करणप्रेरकैर्देवैः 'तत्' ज्ञानादि 'परिक्रियते' सम्पाद्यतेऽत इति। तत्त्वप्रदीपे तु यथा सत्रयागेषु न केवलं ग्रहपतेरेव, किन्तु 'ऋत्विजां' इष्टप्रथमयज्ञानां स्वान्स्वानग्नीन् तदग्निषु समारोप्य दीक्षितानामनात्तदक्षिणानामल्पं फलं दृश्यते ग्रहपतेः द्रव्यादिस्रष्टुरसमत्वेऽपि, तथा देवैः क्रियमाणस्य ज्ञानयज्ञस्यार्त्विज्यं प्रजाभिः परिक्रियते। 'तत्' आर्त्विज्यं तासामप्यल्पफलदं भवत्येव। कुतो? 'हि' यतः 'तस्मै' तदर्थं प्रजानामपि फलसिद्ध्यर्थमेव तासु स्थित्वा तत्तत्करणानि व्यापारयद्भिर्देवैः ज्ञानयज्ञः 'परिक्रियते' अनुष्ठीयते अत इति सूत्रार्थो वर्णितः। एतत्पक्षे आर्त्विज्यमित्यावर्तते। एवं परिक्रियत इत्येतदपि। अस्यार्त्विज्यमित्यनेन ज्ञानयज्ञ इत्यध्याहृतेन चान्वयः। तथाच सत्रयागेष्वार्त्विज्यमृत्विजामल्पफलदं तथा देवैर्यो ज्ञानयज्ञः क्रियते तस्यार्त्विज्यं यत्प्रजाभिः क्रियते तदार्त्विज्यं प्रजानामप्यल्पफलदं भवत्येव। कुतो हि यत इत्यादिरूपा सूत्रयोजना द्रष्टव्या ॥

(३) यदि देवैः प्रजार्थं ज्ञानादि साध्यते तर्हि तत्फलं प्रजानामेव भवेत्, न किञ्चिद्देवानां इत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्यति—सहकारीति ॥ अत्र तृतीयमित्यस्यैतदित्यध्याहृतेनान्वयः। पक्षेणेति च भावप्रधानम्। तथाच 'एतत्' वक्ष्यमाणं पक्षत्वेन तृतीयमित्यर्थ इत्याशयेन सम्बन्धिप्रदर्शनपूर्वकं पक्षेण तृतीयमित्यस्य फलितार्थमाह—तृतीय इति। स्वेति सावधारणम्। तथाच पूर्वोपन्यस्तपक्षद्वयापेक्षयाऽयं तृतीयः स्वस्यैव भगवतो बादरायणस्यैव पक्षः न त्वौडुलोमिना ज्ञात इत्यर्थः। यद्यपि

(४) देवानां ज्ञानादिकर्मणि सहकार्यन्तरत्वेन प्रजा विधीयन्ते। यथा प्रजावतो राज्ञः प्रजाः सहकारित्वेन विधीयन्ते। यथा वाऽऽचार्यस्य शिष्याः।

पूर्णफलापेक्षया देवानामेव फलमिति श्रुत्यवष्टम्भेन प्रवृत्तस्याद्यपक्षस्य, अल्पफलापेक्षया प्रजानामपीति युक्त्यवष्टम्भेन प्रवृत्तस्य द्वितीयपक्षस्य तदुभयोपपादकस्य अस्य तृतीयपक्षस्य च विरोधाभावात्पक्षत्रयमपि बादरायणीयमेव, उत्तरप्रस्थाने तथैव विवृतत्वात्। तथापि मन्दानामात्रेयमतस्यापाततो विरुद्धतया प्रतीतेरेवमुक्तम्। न चैवं पक्षत्रयस्य वस्तुतोऽविरोधसम्पादने आद्यद्वितीयाभ्यां तृतीयस्य तदुभयोपपादकस्य कथं भेद इति वाच्यम्। यतो देवानां महाफलं प्रजानां त्वल्पफलमित्येवं सदृष्टान्तमौडुलोमिनाऽभिहितं, न तु वक्ष्यमाणं ज्ञातम्, बादरायणेन तु प्रधानाङ्गभावोक्तिपूर्वकं तदुपपादनं क्रियत इति। उक्तं हि तत्त्वप्रदीपे—देवानामेव महत्फलमित्यत्र श्रुतिमात्रेण श्रावयामास। प्रजानामप्यल्पफलमस्तीत्यत्र युक्तिमौडुलोमिना प्रयोजयामास। स्वयन्तु सर्वविद्याचार्यतमः आचार्यप्रवेशेन प्रवक्तृत्वं प्रजासु स्थित्वा तत्तदिन्द्रियप्रवर्तनेन ज्ञापनमित्येतदुभयं देवानां फलाधिक्ये कारणं, सहकार्यन्तराभावे स्वविहितज्ञानदानासम्भवेन विहितानुष्ठानाङ्गत्वात्प्रजानामपेक्ष्यत्वं, तासामप्यल्पफलभावे कारणं, प्रजानामाचार्यस्य देवानां च फलेयत्ताविशेषं चेति बहून् विशेषानाहेति तृतीयः स्वपक्ष इत्याहेति। एवं प्रथमसूत्रे स्वामिभृत्यभावमुखेन द्वितीये यजमानऋत्विग्भावेन तृतीये प्रधानाङ्गभावेन महदल्पफलत्वोपपादनाद्भेद इत्यपि समाधानं द्रष्टव्यम्। नन्वेवमपि तत्त्वप्रदीपे सूत्रत्रयमपि सिद्धान्तपरतया व्याख्याय, यत्तु न्यायविवरणेऽन्यथा व्याख्यानम्, तदात्रेयमतानुवादमुखेन मन्दाशङ्कानुवादपरमिति न तत्प्रत्यनीकत्वं सिद्धान्तवादस्येति भाष्यस्य न्यायविवरणविरोधस्याऽपि परिहृतत्वात्तद्विरोधः स्यादिति चेन्न, आपाततो विरोधमाश्रित्य न्यायविवरणभाष्ययोः प्रवृत्तिसम्भवात्। तदनुसारेण टीकाया अपि प्रवृत्तेः। तत्त्वप्रदीपस्य च वस्तुस्थित्या प्रवृत्तत्वात्॥

(४) कोऽसौ तृतीयः पक्ष इत्यतस्तत्प्रदर्शनार्थं प्रवृत्तं सहकार्यन्तरविधिरित्यंशमपेक्षितोपस्कारेण व्याचष्टे—देवानामिति॥ सहकार्यन्तरत्वेनेत्यनेन सूत्रे भावप्रधानो निर्देशः तृतीयातत्पुरुषश्चेत्युक्तं भवति। सूत्रे भाष्ये

(५) वाराहे च—

ज्ञानादिदानं देवानां विष्णुना साधु चोदितम् ।
वेदे च तेषां विहितं तत्राचार्यो महत्तरः ॥
विहितस्सहकारित्वे सहकार्यन्तरं प्रजाः ।
पातृत्वेन यथा राज्ञो यथा शिष्या गुरोरपि ॥

च आचार्यापेक्षया प्रज्ञानां सहकार्यन्तरत्वादन्तरशब्दप्रयोगः । केचित्तु—अन्तरशब्दो विशेषार्थकः, स चानुग्राह्यत्वरूप इत्याहुः। विधीयन्त इत्यनन्तरं यत इति शेषः। अस्यात उभयोरपि महदल्पफले स्त इत्युपस्कारेणेतिशब्दाध्याहारेण च तृतीय इत्यनेनान्वयः। तत्र देवानां प्रजाकृतपुण्यफलभाक्त्वमेव, न तु पापफलभाक्त्वं तत्फलं त्वसुराणामिति विवेको द्रष्टव्यः। कथं विधिरित्यतः प्रवृत्तं तद्वतो विध्यादिवदित्यंशं व्याचष्टे—यथेति । तद्वत इत्यस्य व्याख्या–प्रजावत इति। तस्य विवरणं–राज्ञ इति। सहकारित्वेनेति। पालनकर्मणीति शेषः। तद्वत इति प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—आचार्यस्येति । शिष्यवत इत्यादावुपस्कर्तव्यम्। शिष्याः सहकारित्वेन विधीयन्त इति सम्बन्धः। अत्राप्यत उभयोरपि महदल्पफले स्त इति वाक्यशेषः। तेन सौत्रादिशब्दार्थ उक्तो भवति। यथा प्रजावत इत्यादेः शिष्या इत्यन्तस्य तथाशब्दाध्याहारेण देवानामित्यादिनाऽन्वयः ॥

(५) अत्रैवार्थे स्मृतिमाह—वाराहे चेति ॥ देवानां प्रजाभ्यो 'साधु' सम्यक्साक्षादिति वा ज्ञानादिदानं विष्णुना 'चोदितं' आज्ञप्तम्। आदिशब्देन मोक्षादिर्गृह्यते। 'तेषां' देवानां वेदे विहितं चेति चशब्दान्वयः। 'तत्र' स्वविहिते ज्ञानदाने 'आचार्यो' गुरुः 'महत्तरो' महान् मुख्यः। स्वार्थे तरप्। 'सहकारित्वे सहकारित्वेन' तद्विषये वा विहितः। सहकार्यन्तरं प्रजा इति पूर्वोत्तराभ्यां सम्बध्यते। तत्र दार्ष्टान्तिके अन्तरशब्दोऽमुख्यान्यपरः दृष्टान्ते व्यक्तिविशेषार्थकः। अत एव प्राक् स्ववाक्ये सहकारित्वेनेत्येतावदेवोक्तम्। राज्ञः पातृत्वेन निमित्तेन प्रजास्तस्य सहकार्यन्तरमित्यन्वयः। पालने व्याख्याने चेति क्रमेण शेषः। तस्माद्देवानां ज्ञानदाने प्रज्ञानां सहकारिमात्रत्वादाचार्याणां मुख्यसहकारित्वाच्चासां प्रजानां 'यावच्छ्रुतं' यावत्प्रमाणासिद्धं तावत्फलं भवति। अतो 'महत्तरं' महत्फलं आचार्याणां भवति। 'ततः' आचार्यात् 'देवानां' ब्रह्मान्तानां 'उत्तरोत्तरं' महत्तरं

तस्माच्छ्रुतं फलं तासामाचार्याणां महत्तरम् ।
ततो महत्तरं प्रोक्तं देवानामुत्तरोत्तरम् ॥ इति ॥ ४६ ॥

॥ इति फलश्रुत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ ८. कृत्स्नभावाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ॐ ॥ ४७ ॥

मुक्तावष्टगुणं शिष्याद्गुरुराप्नोति' इत्युक्तरीत्याऽतिशयितं फलं भवतीत्यर्थः। इति वाराहे इत्यन्वयः। न केवलं सूत्रकृतेति चशब्दार्थः। वाराह इत्यनन्तरं देवानामित्यादिनोक्तमभिहितमिति वाक्यशेषः ॥

सूत्रार्थस्तु 'तत्' वक्ष्यमाणं 'पक्षेण' पक्षत्वेन 'तृतीयं' तृतीयः पक्षः। स च स्वस्य भगवतो बादरायणस्यैव पक्षः, नौडुलोमिना ज्ञातः। कोऽसौ ? यो देवानां स्वविहिते ज्ञानदाने कर्मणि प्रजानां 'सहकार्यन्तर-विधिः' यद्देवैराचार्याणां सहकारित्वेन प्रजानां सहकार्यन्तरत्वेन कारणम्, अत एवोभयोः फलवैलक्षण्यं च। तत् कथं? 'तद्वतो विध्यादिवत्' यथा प्रजावतो राज्ञः शिष्यवतो गुरोश्च पालने व्याख्याने च प्रजानां शिष्याणां च सहकारितया विधिः तथेति। आदिशब्दो गुरो राज्ञश्च महत्फलमिति सूचयति ॥

॥ इति फलश्रुत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ ८. कृत्स्नभावाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे ब्रह्मज्ञाने विशेषाधिकारिणां यतीनां सर्वाश्रमि-भ्योऽतिशयसमर्थनेन ज्ञानमहिमा वर्ण्यते। पूर्वपक्षादिप्रदर्शनाय सूत्रं पठति —कृत्स्नेति ॥ अत्र गृहीणोपसंहार इत्यंशसूचितं सयुक्तिकपूर्वपक्षमाह— कुटुम्ब इति। कुटुम्ब इत्यतः प्राक् तत्रेति, उक्त्वेत्यतः प्राक् मोक्षमिति चोपस्कर्तव्यम्। गृहिणेत्यावर्तते। षष्ठ्यर्थे तृतीया। उपसंहार उपनिष-त्समापनम्। तथाचेत्थं योजना—गृहस्थस्यैव मुक्तावुत्तमत्वं, कुतो? यस्मात् 'तत्र' छन्दोगोपनिषदि 'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि प्रतिष्ठाप्याहिंसन् सर्वाणि भूतान्य-

'कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधत्' इत्युक्त्वा 'न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते' (छा. ८-१५-१) इति गृहिणोपसंहारः क्रियते। तस्माद्गृहस्थस्यैवोत्तमत्वमिति न वाच्यम्। यतः कृत्स्नगृहस्थान् देवानपेक्ष्यैवोपसंहारः क्रियते।

न्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते' इति 'गृहिणा' गृहिणः गृहस्थस्यैव मोक्षमुक्त्वा 'न च पुनरावर्तते' इति 'गृहिणोपसंहारः' तद्विषयकोपसंहारः क्रियते तस्मादिति। न ह्याधिक्याभावे सर्वेषां मोक्षे समाने विशिष्योक्तिर्युक्तेति भावः। उपसंहारपदप्रयोगेनास्य वाक्यस्याधिक्ये तात्पर्यं सिद्धमिति ज्ञापितम्। उपसंहारस्य तात्पर्यनिर्णायकत्वात्। श्रुत्यर्थस्तु—'यथाविधानं' विधिमनतिक्रम्य 'आचार्यकुलात्' वंशात् वेदमधीत्य 'यथाविधानं' सेवारूपं कर्म 'अतिशेषेण अशेषेण' 'अभिसमावृत्य' कृत्वा 'कुटुम्बे' गृहस्थाश्रमे वर्तमानः शुचौ देशे स्थित्वा 'स्वाध्यायं' वेदमधीयानो 'धार्मिकान्' धर्मसम्बन्धिनो व्यापारान् 'विदधत्' कुर्वन् तादृशजनान् पुत्रादीन् विशेषेण धारयन्निति वा 'आत्मनि' परमात्मनीन्द्रियाणि 'सम्प्रतिष्ठाप्य' नियम्य 'तीर्थेभ्यो' यज्ञेभ्यः 'अन्यत्र' तानि विना सर्वाणि भूतान्यहिंसन् यावदायुषं स्वात्मानमेवं प्रवर्तयन् परमात्मानं दृष्ट्वाऽथ परब्रह्मलोकं 'अभिसम्पद्यते' प्राप्नोति। स्वर्गं प्राप्त इवायं पुनरावर्तते किं? नेत्याह—न चेति। चोऽवधारणे। कदाचिदपि केनापि निमित्तेन नैवावर्तत इति। श्रुतौ कुटुम्बीति क्वचित् पाठः तत्त्वप्रदीपविरुद्धः। पूर्वपक्षं प्रतिषेधति—न च वाच्यमिति। कुतो नेत्यतस्तत्र पूर्वपक्षहेतोरन्यथासिद्ध्युक्तिपरं कृत्स्नभावादिति सूत्रांशं हेतुत्वेन व्याचष्टे—यत इति। कृत्स्नगृहस्थानिति हेतुगर्भम्। कृत्स्नाः सम्पूर्णाः गृहस्थधर्मा येषां ते तथोक्ताः। अस्य विवरणं—देवानिति। अनेन कृत्स्नो भावो गृहस्थधर्मो यस्य देववर्गस्य कृत्स्नस्य गृहस्थधर्मस्य भावो यस्मिन्निति वा स तथोक्त इति सौत्रपदं व्याख्यातं भवति। सूत्रे एकवचनं जात्यभिप्रायम्। 'अपेक्ष्य' विषयीकृत्येत्यनेन सूत्रे पञ्चमी ल्यब्लोपनिमित्तेत्युक्तं भवति। एवेति तुशब्दार्थोक्तिः। न तु मनुष्यगृहस्थानिति तदभिप्रायः। यतो देवाः कृत्स्नगृहस्थाः अतो योग्यत्वात्कृत्स्नगृहस्थान् देवानपेक्ष्योपसंहारः

(२) 'कृत्स्ना ह्येते गृहिणो देवाः कृत्स्ना ह्येते यतयोऽत एतेषां न पुत्रा दायमुपयन्ति न चैते गृहान्विसृजन्त्यरागा अद्वेषा अलोभाः सर्वभोगाः सर्वज्ञाः सर्वकर्तारः' इति पौत्रायणश्रुतिः ॥ ४७ ॥

क्रियते, न तु मनुष्यगृहस्थान्। यत एवमतो न तद्बलात् गृहस्थस्यैवोत्तमत्वमिति वाच्यमिति योजना। तथाच मनुष्योत्तमेषु स्वरूपगृहिभ्यः स्वरूपयतीनामेवोत्तमत्वम्। स्वरूपयतीनां साधनकाले कदाचिद्गृहस्थजन्मप्राप्तावपि यतीजन्मबाहुल्याद्यतित्वमेव। मानुषयतिभ्यस्तु देवानामेवोत्तमत्वं बोध्यम्। क्रियत इत्यनन्तरं न च देवानामपि यतेरुत्तमत्वं कथमिति वाच्यम्। 'कृत्स्नभावात्' कृत्स्नयतिधर्मस्य देवेषु भावात् सद्भावादिति सौत्रपदस्य व्याख्यानान्तरमुपस्कर्तव्यम् ॥

(२) ननु देवानां कृत्स्नगृहस्थत्वं कृत्स्नयतिधर्मत्वं च कुतः सिद्धमित्यतः कृत्स्नभावादिति पदोपलक्षितां श्रुतिमाह—कृत्स्ना हीति ॥ हिः प्रसिद्धौ। तथाच प्रसिद्धा देवा एव 'कृत्स्नाः' पूर्णाः 'गृहिणो' गृहस्थाः। एते देवाः कृत्स्नाः यतय इति प्रतिज्ञाद्वयम्। तत्र यतित्वसाधकमाह—अत इति। 'अतः' कृत्स्नयतित्वादेव 'एतेषां' देवानां पुत्राः 'दायं' विभागात्पूर्वं पित्रादिसम्पादित द्रव्यादि दायः तं नोपयन्ति' न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। तथाच यथा यतिपुत्राणां यतिसंपादितप्राप्त्यभावः, एवं इन्द्रादिदेवपुत्राणां जयन्तप्रभृतीनां इन्द्राद्यैश्वर्यप्राप्त्यभावोऽपीति देवानां यतित्वं सिद्धमिति भावः। यथोक्तं द्वितीयतात्पर्ये—

अदायादास्तु पुत्राणामुद्रिक्तज्ञानचक्षुषः।
नारायणपरा देवाः .... ॥ इति ॥

गार्हस्थ्यसाधकमाह—न चेति ॥ एते देवाः 'गृहान्' गृहस्थाश्रमं भवनं वा न विसृजन्तीत्यर्थः। प्रसिद्धगृहस्था अपि तथेति भावः। अरागा इत्यादिविशेषणानि त्रीणि यतित्वस्यैवोपपादकान्तराणि। पुनर्गार्हस्थ्ये साधनान्तरमाह—सर्वभोगा इति। पुनर्यतित्वे उपपादकमाह—सर्वज्ञा इति। यथा यतीनां गृहिवद्व्यासङ्गाभावादधिकज्ञानसम्पादनं विद्यते एवं देवानां सार्वज्ञं वर्तत इत्यतोऽपि तेषां यतित्वमिति भावः। पुनर्गार्हस्थ्ये साधकान्तरमाह—सर्वकर्तार इति। पुत्रकृत्त्वादिसर्वकर्तार इत्यर्थः। अत्र श्रुतौ कृत्स्ना यतय इति यतित्वस्याप्युक्तिर्देवानामपि यत्यपेक्षया कथमुत्तम-

(३) सू—ॐ ॥ मौनवदितरेषामप्युपदेशात्
॥ ॐ ॥ ४८ ॥

न चाश्रमद्वयमेव देवानाम्। 'देवा एव ब्रह्मचारिणो देवा एव गृहस्था देवा एव वनस्था यथा ह्येते मुनय एव सर्ववर्णाः

त्वमिति शङ्कानिरासाय। गार्हस्थ्ययतित्वसाधकहेतूनां व्यामिश्रोक्तिस्तु देवेषु तयोरविरोध इति प्रतिपादनायेति ध्येयम्। इतीति। इति पौत्रायणश्रुतिर्देवानां कृत्स्नगार्हस्थ्ययतित्वे आहेति न हेत्वसिद्धिरिति वाक्यशेषः। तथाचायं सूत्रार्थः—यतः यः 'कुटुम्बे' इत्यादिना गृहिणो मोक्षमुक्त्वा 'न च पुनरावर्तते' इति 'गृहिणा' गृहिणो गृहस्थाश्रमिणः 'उपसंहारः' उपनिषत्समापनं सः 'कृत्स्नभावात्तु' कृत्स्नगृहस्थधर्मवतो देवानपेक्ष्यैव कृतः, अतो यतेरेव सर्वाश्रमिषु उत्तमत्वं, न गृहिण इति सिद्धान्तवादस्य न तद्विरोध इति वाक्यशेषः। देवानपेक्ष्येति कुतः? तेषां 'कृत्स्नभावात्' कृत्स्नगृहस्थधर्मवत्त्वेन गृहिविषयकोपसंहारयोग्यत्वात्। न च देवानामपि यतेः सकाशादुत्तमत्वं कथमिति वाच्यम्। 'कृत्स्नभावात्' कृत्स्नस्य सम्पूर्णयतिधर्मस्य तेषु सद्भावात्। न चाश्रमद्वयसत्त्वे मानाभावः। 'कृत्स्नभावात्' 'कृत्स्नोभयभावश्रुतेरिति॥

(३) युक्त्यन्तरेण मानुषयतिभ्यो देवानामुत्तमत्वं समर्थयत्सूत्रमुपन्यस्यति—मौनवदिति॥ अत्रापिशब्दो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः समुच्चये कैमुत्ये च। अप्यन्त आवर्तते। भावस्सिद्ध इति शेष इत्याशयेन सशेषाप्यन्तसूत्रांशोक्तं साध्यमाह—न चेति। आश्रमद्वयमेवेति। गृहयत्याश्रमरूपाश्रमद्वयकर्मित्वमेवेत्यर्थः। न तु सर्वाश्रमकर्मित्वमित्येवशब्दार्थः। देवानामित्यनन्तरं किन्तु सर्वाश्रमकर्मित्वमपीति प्रतिज्ञाशेषः। एतत्सूचनाय चशब्दः। कुत इत्यतस्तद्धेतुत्वेनोपदेशपदोक्तश्रुत्युदाहरणपूर्वकं मौनवदितरेषामप्युपदेशादित्यंशं व्याचष्टे—देवा इति। देवा एव ब्रह्मचारिण इत्याद्युक्तार्थस्य 'यथा ह्येते मुनयः' इत्यादिनोपपादनं क्रियते। अत्र 'यथा ह्येते' देवाः 'मुनयो' यतयः प्रसिद्धाः 'एवं' तथा सर्वाश्रमा इत्येवंशब्दस्य व्यवधानेनान्वये सर्वाश्रमा इति दार्ष्टान्तिकोक्तिः। एवंशब्दस्य समुच्चयार्थत्वे न केवलं यतयः, किन्तु सर्ववर्णास्सर्वाश्रमाश्चेति स्वस्थानेऽन्वयः।

सर्वाश्रमाः सर्वं ह्येते कर्म कुर्वन्ति' इति कौण्ठरव्यश्रुतौ यतित्व-दृष्टान्तेन अन्येषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥

॥ इति कृत्स्नभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ९. अन्वयाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ॐ ॥ ४९ ॥

'एतां विद्यामधीत्य ब्रह्मदर्शीवाव भवति । स एतां मनुष्येषु विब्रूयात् । यथा यथा हवै ब्रूयात्तथा तथाऽधिको भवति' इति

सर्ववर्णास्सर्वाश्रमा इत्युभयत्र हेतुमाह—सर्वं हीति । 'हि' यतः सर्ववर्णाश्रमोचितं कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः । मुनेर्भावः कर्म वा मौनमित्याशयेन मौनवदित्येतद्व्याचष्टे—यतित्वेति । कर्माप्युपलक्ष्यते । इतरेषामित्यस्य प्रतिपदं—यतित्वादन्येषामिति । ब्रह्मचर्यादीनामित्यर्थः । 'उपदेशात्' उक्तत्वात् । अनेन देवानां 'मौनवदितरेषामप्युपदेशात्' मौनवद्यतित्ववदितरेषामप्याश्रमधर्माणां तेषु भावः सिद्धः, न त्वाश्रमद्वयकर्मित्वमेव तेषां, तथाच यदाऽऽश्रमद्वयकर्मित्वेनैव देवानां यतिभ्य उत्तमत्वं सिद्ध्यति तदा किमु वाच्यं सर्वाश्रमकर्मित्व इति सूत्रार्थ उक्तो भवति ॥

॥ इति कृत्स्नभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ९. अन्वयाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे अपरोक्षज्ञानसङ्गतपरोक्षज्ञानस्यातिगोप्यत्वमहिमा समर्थ्यते । सूत्रं पठति—अनाविष्कुर्वन्निति ॥ अत्र विषयोदाहरणपूर्वकमनाविष्कुर्वन्नित्यनेन सूचितं पूर्वपक्षं दर्शयति—एतामिति । अत्रेत्थं योजना —यतः 'एताम्' इति माठरश्रुतौ विद्यादानं कर्तव्यं श्रूयते, तथा स्वाधिक्यानुसारेण फलप्रदं चोच्यते । अतो ज्ञानदात्रा स्वस्याधिकफलार्थं तदुपयोगितया 'बहूनां' शिष्याणां स्वीकारार्थं 'तत्' विद्यादानं 'आविष्कारेणैव' उच्चैः कार्यमिति । 'एतां' प्रकृतां 'विद्यां' ब्रह्मज्ञानसाधनवेदविद्यां 'अधीत्य' तदर्थं मत्वा ध्यात्वा वेदविद्यां विचार्येति वा 'ब्रह्मदर्शी' ब्रह्मापरोक्षज्ञानी भवति शिष्यः ह प्रसिद्धौ । वावेत्यवधारणे । 'सः' गुरुरेतां 'मनुष्येषु' बहुजनमध्ये यथा यथाऽधिकमिति शेषः । 'विब्रूयात्'

माठरश्रुतौ विद्यादानं श्रूयते। तच्च बहूनां स्वीकरणार्थमाविष्कारे-णेति न मन्तव्यम्। अन्वयात् युक्तेः। आविष्कारेऽयोग्यानामपि स्वीकारप्राप्तिः। तच्च निषिद्धम्।

(२) 'मा नः स्तेनेभ्यो ये अभिद्रुहस्पदे
निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जागृधुः।
येषां नैतन्नापरं किं च नैकं
ब्रह्मणस्पते ब्रूहि तेभ्यः कदाचित्' (ऋ. २-२३-१६.)॥

उच्चैः सम्यक् उपदिशेत् 'तथा तथा' उपदेशाधिक्यानुसारेण फलेऽधिको भवतीति श्रुत्यर्थः। एवं प्रदर्शितं पूर्वपक्षं निषेधति—इति न मन्तव्यमिति। किन्त्वनाविष्कुर्वन्नेवोपदिशेदिति प्रतिज्ञाशेषः। कुत एतदित्यतः प्रवृत्त-मन्वयादिति हेतुमनूद्य व्याचष्टे—अन्वयादिति। 'युक्तेः' उपपत्तेः। काऽसावुपपत्तिरित्यत आह—आविष्कार इति। सभाचत्वरादावित्यादावुप-स्कार्यम्। सभाचत्वरादावुपविश्योपदेशे इत्यर्थः। स्वीकारेति। 'स्वीकारो' विद्यास्वीकारः। नन्वयोग्यानां ग्रहणप्रसङ्गेऽपि कुतोऽनाविष्कारेण वाच्य-मित्यत आह—तच्चेति। चस्त्वर्थः। 'तत्' अयोग्येभ्यः कथनं तु श्रुत्यादि-निषिद्धमित्यर्थः॥

(२) तां श्रुतिमुदाहरति—मान इति॥

मा नस्स्तेनेभ्यो ये अभिद्रुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जागृधुः।
येषां नैतन्नापरं किञ्चनैकं ब्रह्मणस्पते ब्रूहि तेभ्यः कदाचित्॥
अथोपशमेनोपरता मनुष्या ये धर्मिणो ब्रूहि तेभ्यः सदा नः।
आदेवानामोहते विव्रयो हृदि बृहस्पते न परः साम्नो विदुः॥

इति ऋङ्मन्त्रद्वयस्यैतरेयभाष्यसुधातत्त्वप्रदीपटीकारीत्याऽयमर्थः—एतद्वायुं प्रति विद्यादेवतानां प्रार्थनरूपं वचनम्। तथाच हे ब्रह्मणस्पते 'आसन्यं प्राणमूचिरे . . . एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः' (बृ. ३-३-२१.) इति श्रुतेः ब्रह्मणो वेदस्य पते वायो ये रमणरूपत्वाद्रामो भगवान् स एव स्वामीति ज्ञानमेषा-मस्ति ते रामिणः तस्मान्निष्क्रान्ताः तस्य विमुखाः निरामिणः भगवदुत्तम-त्वाज्ञानिनः, निरो निषेधार्थत्वात् निरामिणस्तदज्ञानिनः प्रत्युत तस्य जीव-रूपत्वज्ञानेन तन्नीचतावेत्तृत्वात्तद्विरोधिनः। यद्वा—रामो रमणमस्यास्तीति

अथोपशमेनोपरता मनुष्याः
ये धर्मिणो ब्रूहि तेभ्यः सदा नः ।
आदेवानामोहते विव्रयो हृदि
बृहस्पते न परः साम्नो विदुः ॥ (ऋ. २-२३-१६.) इति ॥

(३) विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेवधिष्टेऽहमस्मि ।

रामी भगवान् तस्मान्निष्क्रान्ताः तस्य विमुखाः निरामिणः, अत एव तस्य रिपवः 'अन्नेषु' अन्नादिषु भोगेष्वेव 'जागृधुः' आकांक्षां चक्रुः। अकांक्षावन्त इति यावत् । ते 'अभिद्रुहस्पदे' अभितो द्रोहस्य विष्णुवैष्णवद्रोहफलस्य नित्यनिरतिशयदुःखस्यास्पदे' आकरे तमसि स्थातुं योग्या भवन्तीति शेषः । यतोऽतस्तेभ्यः स्तेनेभ्योऽस्मान् मा वोचः न ह्यस्मच्छ्रवणवान् दुःखमर्हतीति भावः । एवमेषां एतद्वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म न, अपरं तदपरं जगच्च नास्ति, किन्तु 'किञ्च' यत्किञ्चित् निर्गुणं ब्रह्म 'नैकं' एकविधभिन्नं सदसद्विलक्षणं अनिर्वाच्यं च जगदभिमतं 'तेभ्यो' ब्रह्मस्तेनेभ्यो 'नः' अस्मान् मा ब्रूहि । अथ किं नाम ? हे 'बृहस्पते' 'वाग्घि बृहती' (छा. १-२-११.) इति श्रुतेः बृहत्या वाचः पते वायो ये 'शमेन' विष्णुनिष्ठया 'उप' समीपे तस्मिन्नेव 'रताः' मनुष्याः मननशीलाः 'धर्मिणो' निष्कामकर्मिणः ये च देवानां 'व्रयः' नपुंसकं पदमेतत् । वरं नियामकं च ब्रह्म हृदि वि आ ओहते व्यौहते वहन्ति। सर्वत्र समत्वात् 'साम्नो' विष्णोः सकाशात् 'परः' परं उत्तमं च न विदुः तेभ्यो नः अस्मान् सदा ब्रूहीति। ऐतरेयभाष्ये तु 'तदेव' सामैव वासुदेवादिरूपेण 'हृदा' स्वेच्छया 'ओहते' प्राप्नोति सर्वमिति ओहते इत्येतत् भगवद्विषयतया व्याख्यातम् । यद्यपि भाष्योदाहृतऋग्द्वये पूर्वोत्तरार्धयोरेव पाठः सांव्यावहारिकः । तथापि 'मा नस्स्तेनेति पूर्वासु ह्यूनता दृश्यतेऽर्थतः' इति ऋग्भाष्योक्तेः मध्यगतं 'येषां नैतत् , अथोपशमेन' इत्यर्धर्चद्वयमवान्तरवेदे अन्तर्हितं मूलवेदे पठितमिति ध्येयम् । इतीत्यस्य निषिद्धमित्यनेनान्वयः ॥

(३) श्रुत्यन्तरं पठति—विद्येति ॥ 'ब्राह्मणं' वायुं प्रति विद्यादेवता आजगाम। आगत्य च हे वायो मां 'गोपाय' गोपय रक्ष तेऽहं 'शेवधिः'

अनार्यकायानृजवे शठाय मा स्म ब्रूया ऋजवे ब्रूहि नित्यम् ॥
इति च ॥ ४९ ॥

॥ इत्यन्वयाधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ १०. ऐहिकाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ॥ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्
॥ ॐ ॥ ५० ॥

निधिरस्मि। मां 'अनार्यकाय' भागवते—

तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्ववेदिनाम्।
अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः॥
मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढम्।
मत्कृते त्यक्तकर्माणः त्यक्तस्वजनबान्धवाः॥
मदाश्रयकथाहृष्टाः . . . . . . ॥

इत्यादिनोक्तार्यकलक्षणरहिताय 'अनृजवे' अविपरीतचित्तादिप्रवृत्तिमान् ऋजुः तद्भिन्नाय 'शठाय' मूर्खाय दोषदृशे वा मा स्म ब्रूयाः। माशब्दोऽयं निषेधार्थः, न माङ्। तर्हि कस्मै वाच्येत्याकांक्षायामाह—ऋजव इति। आर्यकाद्युपलक्षणमेतत्। तथाचार्यकाय अशठाय ऋजवे 'नित्यं' नियमेन मां ब्रूहीति प्रार्थयामासेति श्रुत्यर्थः। अत्रापि इतीत्यस्य निषिद्धमित्यनेनान्वयः। श्रुतिसमुच्चये चः॥

॥ इत्यन्वयाधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ १०. ऐहिकाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे अपरोक्षज्ञानस्य प्रतिबन्धाभावे साधनसम्पत्तिजन्मन्येवोत्पत्तिः समर्थ्यते। साधनसम्पूर्तावपि ज्ञानानुदये कारणाभावात् साधनसम्पूर्तिजन्मन्येव ज्ञानस्य भाव्यत्वात्। तदभावे तु कदाऽपि तदनुदय इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रं पठति—ऐहिकमिति॥ अत्र तदिति व्यस्तं समस्तं च। तत्र व्यस्तमावृत्तं विपरिणतं च श्रुतिप्रकृतपरामर्शीत्याशयेन तत्पदार्थं वदन् तस्यैहिकपदेनान्वयं प्रदर्शयति—आत्मेति। तच्च तद्दर्शनं चेति विग्रहः। दर्शनं ब्रह्मदर्शनम्। चशब्दो विशेषणसमुच्चये। तथाच

'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ. ४-४-५.) इति दर्शनार्थं श्रवणादि विधीयते। तच्च दर्शनमैहिकमेव प्रारब्धप्रतिबन्धाभावे।

(२) श्रुत्वाऽऽत्मानं मतिपूर्वं ह्युपास्य
इहैव दृष्टिं परमस्य विन्देत्।
यद्यारब्धं कर्म निबन्धकं स्या-
त्प्रेत्यैव पश्येद्योगमेवान्ववेक्ष्य॥
इति सौपर्णश्रुतौ तद्दर्शनात्।

'आत्मा' इति श्रुतौ यद्दर्शनार्थं श्रवणादि विधीयते तच्छ्रवणादिसाध्यत्वेन श्रुतं दर्शनं 'ऐहिकं' इह जन्मनि भवमेव यस्मिन् जन्मनि श्रवणादिसम्पत्तिः तज्जन्मभवमेव, न तु तस्मिन् जन्मन्येवेति नियम इत्यर्थः। न च क्वचिच्छ्रवणादिसम्पत्तिजन्मनि ज्ञानानुदयविरोध इत्यतः प्रवृत्तस्याप्रस्तुतप्रतिबन्ध इत्यस्यार्थमाह—प्रारब्धेति। ज्ञानोदयविघटकत्वेन प्रसक्तप्रतिबन्धकाभावे इत्यर्थः। तथाच प्रतिबन्धकाभावे, तद्दर्शनमैहिकमेव प्रतिबन्धे तु जन्मान्तर इति अनियमाभ्युपगमात्। क्वचित्कारणे सत्यपि कार्यानुदयस्य प्रतिबन्धकप्रयुक्तत्वान्नोक्तदोष इति भावः। अनेन सूत्रे ऐहिकमित्यावर्तते तच्च सावधारणम्। तदिति व्यस्तमावर्तते। तथाच तच्छ्रुतौ श्रवणादिफलत्वेनोक्तं ब्रह्मदर्शनमैहिकमेव। न च क्वचित्तदभावविरोधः। यतस्तद्दर्शनं प्रस्तुतप्रतिबन्धे जन्मान्तरे भवं अप्रस्तुतप्रतिबन्धे त्वैहिकमेवेत्यनियमाभ्युपगमोऽत इति सूत्रखण्डार्थ उक्तो भवति॥

(२) उभयं कुत इत्यतः तद्दर्शनादित्येतद्व्याचष्टे—श्रुत्वेति॥ 'आत्मानं' परमात्मानं श्रुत्वा अथ 'मतिपूर्वं' मननपूर्वकं 'उपास्य' ध्यात्वा 'इहैव' श्रवणादिसम्पत्तिजन्मन्येव 'परमस्य' विष्णोर्दर्शनं 'विन्देत्' प्राप्नुयात्। प्रारब्धप्रतिबन्धाभाव इति शेषः। तत्सत्त्वे त्वाह—यदीति। 'निबन्धकं' नितरां बन्धकं आरब्धं ज्ञानप्रतिबन्धकं कर्म यदि स्यात्। तर्हीति शेषः। 'प्रेत्य' अस्माच्छरीरान्मृत्वा

ज्ञानं तु योगमुद्दिष्टं युज्यते तेन यत्सुखम्।
क्वचिद्योग उपायस्स्यात्क्वचिच्चित्तनिरोधनम्॥

(३) अनादिजन्मसम्बन्धं निर्भेत्तुं पापपञ्जरम् ।
यावत्या सेवया शक्यं तावत्कार्यं न संशयः ॥
यावद्दूरे स्थितो गम्यात्तावद्गन्तव्यमेव हि ।
इह जन्मान्तरे वाऽपि तावत्यैव तु दर्शनम् ॥
(४) श्रवणं मननं चैव निदिध्यासनमेव च ।
परे गुरौ च या भक्तिः परिचर्यादिकं हरेः ॥

इत्यभिधानाद्योगशब्दोक्तं श्रवणाद्युपायं पुनः किञ्चित् 'अन्ववेक्ष्य' अपेक्ष्यैव कृत्वैव परमस्य दृष्टिं विन्देदित्यर्थः। श्रुतौ दर्शनादित्यनेन तस्यां श्रुतौ तस्यार्थस्य प्रतिबन्धकसदसत्त्वयोरैहिकानन्तर्यैकत्वरूपार्थस्य दर्शनादुक्तत्वादिति सूत्रखण्डार्थ उक्तो भवति ॥

(३) श्रुतिसिद्धार्थे स्मृतिं चाह—अनादीति ॥ पञ्जरशब्दोऽस्त्रीलिङ्गः पतत्रिगतिप्रतिबन्धकनीडवाची। तथाच प्रवाहतोऽनादिजन्मभिः सम्बन्धो यस्य तत्, अनादिजन्मसम्बन्धं अनादिजन्मकारणं पापमेव पञ्जरसदृशं पापरूपज्ञानप्रतिबन्धकं 'यावत्या सेवया' यावज्जन्मभवेन सेवनेन 'निर्भेत्तुं' विदारयितुं शक्यं तावत्सेवनं कार्यमित्यर्थः। अनादीति व्यस्तं वा पदं पापविशेषणम्। तथात्वे जन्मसम्बन्धमिति कर्मणि घञन्तं, जन्मभिः सम्बन्धं यदनादि पापं तदेव पञ्जरमित्यर्थः। अत्र निदर्शनमाह—यावदिति। 'गम्यात्' प्राप्याद्ग्रामादेस्तदपेक्ष्य यावद्दूरे स्थितो जनः तावद्दूरं तेन गन्तव्यमिति हि प्रसिद्धमित्यर्थः। ननु 'तद्यथा पुष्करपलाशे' (छां. ४-१४-३.) 'यथैषीकातूलम्' (छां. ५-२४-३.) इत्यादिश्रुतेः ब्रह्मदर्शनैकसाध्यः पापपञ्जरनिर्भेदः कथं सेवया भवेदित्यत आह—इहेति। इह सेवाजन्मनि जन्मान्तरे वा यावत्या सेवया पापपञ्जरं निर्भेत्तुं शक्यं तावत्यैव सेवया दर्शनं भवति। अथ पापपञ्जरनिर्भेदो भवतीत्यर्थः। तुशब्दः प्रतिबन्धकाभावभावयोरिह जन्मान्तरे वेति विशेषद्योतकः। तथा च पापपञ्जरनिर्भेदस्येह जन्मनि जन्मान्तरे वा सेवासाध्यदर्शनसाध्यत्वाभ्युपगमात् साक्षात्सेवासाध्यत्वानभ्युपगमात् न श्रुतिविरोध इति भावः ॥

(४) ननु श्रवणाद्येकसाध्यं ज्ञानं कथं शुश्रूषारूपसेवया स्यादित्यत आह—श्रवणमिति ॥ चशब्दः परस्परसमुच्चये। एवशब्दावेवमित्यर्थौ।

एषा सेवेति सम्प्रोक्ता यया तद्दर्शनं भवेत् ॥
इति बृहत्संहितायाम् ॥ ५० ॥

॥ इत्यैहिकाधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ ११. मुक्तिफलाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ॐ ॥ ५१ ॥

एवमेव प्रारब्धकर्माभावे शरीरपातानन्तरमेव मोक्षः ।
तद्भावे जन्मान्तराणीत्यनियमः ॥

'परे' परमात्मनि विषये परिचर्या पूजा। आदिपदान्नमनादिग्रहः। प्रथमयच्छब्दस्य या भक्तिः यच्च परिचर्यादिकमित्युभयत्रान्वयः। अयमेव न सर्वत्र सेवाशब्दार्थः, किन्तु ज्ञानसाधनविषयैवेत्याह—ययेति। यया तद्दर्शनं ब्रह्मदृष्टिर्भवति सा सेवा 'एषा' श्रवणादिरूपा सम्प्रोक्तेत्यर्थः। एवं च यावत्या सेवयेत्यत्र सेवाशब्दार्थत्वेन श्रवणादिसेवैव सम्प्रोक्ता, न शुश्रूषा, अतो न ज्ञानस्य श्रवणादिसाध्यत्वप्रतिपादकात्मा वा अरे इत्यादिप्रमाणविरोध इत्यर्थः। बृहत्संहितायामुक्तत्वादुक्तं युक्तमिति शेषः॥

॥ इत्यैहिकाधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ ११. मुक्तिफलाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे ब्रह्मज्ञानस्य स्वोत्पत्तिजन्मानन्तरमेव प्रतिबन्धकाभावे मुक्तिसाधनत्वमहिमा वर्ण्यते। तत्र कारणे सति कार्यानुदये हेत्वभावाद्यच्छरीरे ज्ञानमुत्पन्नं तच्छरीरपातानन्तरमेव मोक्ष इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तियत्सूत्रमुपन्यस्यति—एवमिति॥ अत्र एवं मुक्तिफलानियम इति साध्यांशं एवकारगर्भिततया व्याचष्टे—एवमेवेति। यथा ज्ञाने चानियमः, एवं मुक्तिफलेऽप्यनियम एव न तु नियम इत्यर्थः। ननु निष्कारणमनियमे कदाऽपि मोक्षाभावप्रसङ्ग इत्यत एवमित्येतद्विवृणोति—प्रारब्धेति। प्रारब्धकर्माख्यमुक्तिप्रतिबन्धकाभाव इत्यर्थः। 'तद्भावे' प्रतिबन्धकसत्त्वे जन्मान्तराणीति द्वितीयाबहुवचनं, बहुत्वमविवक्षितम्। जन्मान्तरमित्यर्थः।

(२) 'धर्मी स्वर्गं विधर्मा निरयमेत्येव ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेत्येव ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेत्येव' ( ) इति ब्रह्मसंस्थस्य मोक्षस्यैवावधारणात् ।

(३) विद्वानमृतमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा
अवसन्नं यदारब्धं कर्म तत्रैव गच्छति ॥

प्राप्यैवेति शेषः। तथाच प्रारब्धभावाभावयोरनियमकारणत्वात् नोक्तदोष इति भावः ॥

(२) ननु कुतोऽत्र प्रतिबन्धककल्पनमित्यतः तत्र हेतुत्वेन तदवस्थावधृतेरित्यंशं तच्छ्रुत्युदाहरणपूर्वकं व्याचष्टे—धर्मीति ॥ 'धर्मी' पुण्यकर्मवान् 'विधर्मी' पापकर्मवान् तत्कर्ता 'ब्रह्मसंस्थो' ब्रह्मदर्शी 'अमृतत्वं' मुक्तिं 'एति' प्राप्नोति एवशब्देन कश्चित् तदयोगं व्यवच्छिनत्ति एत्येव ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमिति। द्विर्वचनं तात्पर्यद्योतनार्थम्। इतीत्यनन्तरं श्रुताविति शेषः। 'ब्रह्मसंस्थस्य' ब्रह्मदर्शिनः ब्रह्मज्ञानस्येति यावत्। 'मोक्षस्यैव' मुक्तिहेतुत्वस्यैव। आवर्तनीयोऽयमेवशब्दः। तथा चैवशब्देन मुक्तिहेतुत्वस्यैवावधारणात् एतज्जन्मन्येवेत्यनवधारणादित्यर्थः। अनेन प्रतिबन्धकदशायां सति ज्ञाने मोक्षाभावेनावधारणानुपपत्तिः। प्रतिबन्धकाभावेऽपि ज्ञाने सति मोक्षाभावे तु ब्रह्मसंस्थस्य तद्दर्शनस्य मोक्षहेतुत्वावधारणानुपपत्तिरेव। अतः श्रौतमोक्षहेतुत्वावधारणान्यथाऽनुपपत्त्या प्रतिबन्धककल्पना युक्ता। तथाच प्रतिबन्धकसद्भावोऽनियमहेतुः, तदाक्षेपकं चावधारणं, तस्यासिद्धिनिवारिका श्रुतिरित्युक्तं भवति। अथवा—ज्ञानिनः तद्देहपातानन्तरमेव मोक्षो जन्मान्तराणि प्राप्य वा इति मोक्षकालनियमे एव श्रुतिः प्रमाणम्। अत्र पक्षे श्रुतौ ज्ञानिनो मोक्षस्यैवावधारणादेतद्देहपातानन्तरमेवेत्येवंरूपनियमस्यानवधारणान्नियमायोगस्याव्यवच्छेदान्नियमानुक्तेरिति हेतुवाक्यार्थस्यैवं मुक्तिफलानियम इति साध्येनान्वयः। अत्र भाष्यस्थैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः, श्रुतिगतस्त्वयोगव्यवच्छेदक इति द्रष्टव्यम् ॥

(३) ननु श्रुतौ नियमानुक्तिमात्रं नानियमसाधकमित्यतः स्मृतिमुदाहरति—विद्वानिति ॥ 'विद्वान्' ब्रह्मापरोक्षज्ञानी 'अमृतं' मुक्तिमाप्नोत्येव। नात्र सन्देहः कार्य इत्यर्थः। परन्तु यस्मिन् जन्मनि ज्ञानमुत्पन्नं

न चेद्बहूनि जन्मानि प्राप्यैवान्ते न संशयः ॥
इति नारायणाध्यात्मे ॥ ५१ ॥

॥ इति मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः
॥ तृतीयाध्यायस्समाप्तः ॥
॥ ॐ ॥

तद्देहपातानन्तरमेवेति न नियम इत्याह—अवसन्नमिति। 'यत्' यदि आरब्धं कर्म 'तत्रैव' तद्देह एव 'अवसन्नं' पर्यवसन्नं तद्देहपातानन्तरमेवामृतं 'गच्छति' प्राप्नोति। अवसन्नं न चेत् बहूनि जन्मानि प्राप्यैव 'अन्ते' प्रारब्धक्षयान्ते अमृतं गच्छति नात्र संशय इत्यर्थः। नारायणाध्यात्म इत्यस्य 'प्रारब्धकर्माभावे' इत्यादिनोक्तो नियमः युक्त इति पूर्वेणान्वयः। सूत्रे फलशब्दो ज्ञानफलेषु मोक्षस्य प्राधान्यज्ञापनार्थः। तदुक्तं तत्त्वप्रदीपे—सर्वपुरुषार्थप्राप्तिदर्शनादित्युक्तेऽपि इतरेषामानुषङ्गिकत्वं साक्षात्फलत्वं मुक्तेरेवेति फलशब्द इति। द्विरुक्तिस्त्वेतदध्यायार्थस्य प्रामाणिकत्वसूचनार्थेति द्रष्टव्यम्। तदुक्तमैतरेयभाष्ये—

सर्वप्रमाणसिद्धत्वं वक्तुमाध्यायमूलतः।
अध्यायान्ते द्विरुक्तिस्स्यात्पूर्वोक्तस्यावधारणे ॥ इति ॥

'अवधारणे' निर्णायकग्रन्थे। 'आध्यायमूलतः' अध्यायमूलमारभ्य पूर्वोक्तस्यार्थस्य सर्वप्रमाणसिद्धत्वं वक्तुं अध्यायान्ते द्विरुक्तिस्स्यादित्यर्थः॥

॥ इति मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां
श्रीमद्रघुनाथतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण
श्रीमज्जगन्नाथयतिना कृतायां
श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः
॥ तृतीयाध्यायस्समाप्तः ॥
॥ ॐ ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीजगन्नाथयतिकृता

सूत्रदीपिका

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मक-
लक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

॥ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ तदन्तराधिकरणम् ॥ १ ॥

(१) ॐ तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॐ॥ तदन्तरप्रतिपत्तौ शरीरान्तरप्राप्त्यर्थम् । जीवः सम्परिष्वक्तः पृथिव्यादिभूतसंयुक्त एव। रंहति इमं देहं परित्यज्य लोकान्तरं गच्छतीति ज्ञायते। कुतः। प्रश्ननिरूपणाभ्यां "वेत्थ यथेति" (छां. ५-३-९) श्वेतकेतुमृषिं प्रति प्रवाहणस्य राज्ञः प्रश्नात्। तथा "इति त्विति" प्रवाहणोक्तपरिहाराच्चेत्यर्थः। ॥ १ ॥

॥ त्र्यात्मकत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

(२) ॐ त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॐ ॥ जीवः सर्वभूतपरिष्वक्त एव गच्छति। नाद्भिरेव। आप इति विशेषोक्तिस्तु त्र्यात्मकत्वात् अपां क्षितिसलिलानलात्मकत्वात्। तेष्वप्यपां भूयस्त्वात् । बाहुल्यात्। युज्यते। अतो न तद्विरोध इत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ प्राणगत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

(३) ॐ प्राणगतेश्च ॐ ॥ भूतव्याप्तप्राणशब्दितेन्द्रियाणां जीवेन सह गमनश्रवणाच्च । जीवो भूतसम्परिष्वक्त एव गच्छतीत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ अग्न्याद्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

(४) ॐ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॐ ॥ अग्न्यादिगतिश्रुतेः प्राणानां यत्रेति अग्न्यादीन् प्रति गमनस्योक्तेर्न जीवेन सह गमनमिति चेन्न । कुतः भाक्तत्वात् " यत्रेति " श्रुतेः (बृ. ५-२-१३) प्राणभागविषयत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ प्रथमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

(५) ॐ प्रथमेऽश्रवणादितिचेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॐ ॥ प्रथमे तस्मिन्नित्युपक्रमे । प्रथमे द्युनामके ॥ प्रथमाग्नौ होमश्रवणात् भूतानां जीवसाहित्यश्रवणाभावाच्च । न जीवो भूतसहितो गच्छतीति चेन्न । कुतः हि यतः । ता एव प्रस्तुता आप एवोपक्रमगतश्रद्धाशब्देनोच्यन्ते । अतः तत्कुतः उपपत्तेः " आपः पुरुषवचसो भवन्ति" (छां. ५-९-१) इत्युपसंहारोपपत्तेरित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ अश्रुतत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

(६) ॐ अश्रुतत्वादितिचेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॐ ॥ अश्रुतत्वात् भूतानां जीवेन सह गमनस्य " अग्निं वागप्येति " इतिवत् प्रत्यक्षश्रवणाभावान्न तेषां सह गमनमिति चेन्न । कुतः " अथैनमिति " (कौण्डिण्य) श्रुत्या इष्टादिकारिणां यागहोमकृताम् । प्रतीतेः प्रत्यक्षत एव भूतवियोगसहयोगयोरवगमादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ भाक्ताधिकरणम् ॥ ७ ॥

(७) ॐ भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति ॐ ॥ काम्यकर्मिणां उक्तममृतत्वं भाक्तं अमुख्यम् । कुतः अनात्मवित्त्वात् तेषामब्रह्मज्ञानित्वात् । वाशब्देन जिज्ञासुज्ञानिकृताकाम्यकर्मजन्यामृतत्वमपि न संसारनिवृत्तिरूपमुख्यामृतत्वरूपम् । किन्तु अन्तःकरणशुद्ध्यानन्दाति-

शयरूपनिरतिशयपरममुख्यमिति पक्षद्वयं सूचयति। कुत एतत् हि यस्मात्। "अमृतो वा" इति "स एनमिति" (बृ. ३-४-१५) "कर्मणा" इति "आत्मानम्" इति च श्रुतिः तथोक्तार्थान् दर्शयति प्रतिपादयति। तस्मादित्यर्थः।

॥ कृतात्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

(८) ॐ **कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्याम्** ॐ॥ कृतात्यये कृतस्य कर्मणः स्वर्गादौ भोगेनात्यये क्षये सति। पुनरनुशयवान् भुक्तशेषवानेवेमं लोकं प्रत्यागच्छतीति ज्ञायते। कुतः दृष्टस्मृतिभ्याम्। "ततःशेषेण" इति दृष्टशब्दितश्रुतेः।"भुक्तशेषेति" स्मृतेश्चेत्यर्थः॥ १ ॥

॥ यथेताधिकरणम् ॥ ९ ॥

(९) ॐ **यथेतमनेवञ्च** ॐ॥ जीवेन यथा येन मार्गेण स्वर्गादिकम्। इतं प्राप्तम्। तथा तेन। अनेवं अन्येन मार्गेण च। जीव इमं लोकमागच्छतीत्यर्थः॥ १ ॥

॥ चरणाधिकरणम् ॥ १० ॥

(१०) ॐ **चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः** ॐ॥ गतागतं न यज्ञादेर्भवति। किन्तु चरणात् यज्ञाङ्गभूताचारादेव। चरणाचार इति श्रुतेरिति चेन्न। कुतः यतः श्रुतिः तदुपलक्षणार्थाजहत्स्वार्थलक्षणया यज्ञाचारोभयप्रतिपादिकेति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते। अत इत्यर्थः॥ १ ॥

(११) ॐ **आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्** ॐ॥ उपलक्षणार्थत्वे चरणशब्दस्यानर्थक्यम्। कुतः रमणीयकपूयपदाभ्यामेव कर्मोपलक्षणसम्भवादिति चेन्न। कुतः तदपेक्षत्वात् तस्य साध्वसाधुयज्ञादि-

मत्त्वस्य तदपेक्षत्वात् आचारादिसापेक्षत्वात् । तथाच तद्बोधार्थं तत्पदसार्थक्यं सम्भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

(१२) ॐ **सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः** ॐ ॥ सुकृतदुष्कृते साध्वसाधुकर्मणी एव श्रुतिस्थचरणशब्दवाच्ये न तु तदङ्गाचरणमिति बादरिराचार्यो मन्यत इत्यर्थः । तुशब्दात् खशब्दात् स्वसिद्धान्तोऽपि स एव इति सूचयति ॥ ३ ॥

॥ अनिष्टाधिकरणम् ॥ ११ ॥

(१३) ॐ **अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम्** ॐ ॥ चशब्दो दुःखान्तरसमुच्चये । न केवलमिष्टादिकारिणामेव गतागतं किन्त्विष्टशब्दितयागादिकर्मविरुद्धपापकारिणामपि । कुतः यतः श्रुतं "तद्य इह" इति (भाल्लवेय) श्रुत्या तथोक्तम् । अत इत्यर्थः ॥ १ ॥

(१४) ॐ **संयमनेत्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात्** ॐ ॥ तुशब्दोऽवधारणे । सप्तमी द्वितीयार्थे । संयमने नरके । सम्यग्यमशासनमनुभूयैव स्थितानामितरेषामिष्टादिकारिभ्योऽन्येषां मध्ये आरोहावरोहौ केषाञ्चिदारोहः नरकादुत्थानं केषाञ्चिदवरोहः ततोऽपि नीचस्थाने नित्यनरके पातो भवति । कुतः तद्गतिदर्शनात् तेषां अनिष्टादिकारिणां तद्गतेः एवंविधगतेः दर्शनात् "सर्वे" इह इति (कौण्ठरव्य) श्रुतावुक्तत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

(१५) ॐ **स्मरन्ति च** ॐ ॥ स्मृतिकर्तारः उक्तमर्थं "गच्छन्ति" इत्यादिस्मृतिभिः प्रतिपादयन्ति चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ अपिसप्ताधिकरणम् ॥ १२ ॥

(१६) ॐ **अपि सप्त** ॐ ॥ स्मर्तारः रौरवादिसप्तविधानपि नरकान् "रौरवः" इति (भारते) स्मृतिभिः प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ तत्राप्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

(१७) ॐ **तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः** ॐ ॥ चशब्दो दुःखानुभवं विनैवेत्यर्थसूचकः । तथाच तत्रापि नरकेऽपि । तद्व्यापारात् दुःखानुभवं विनैव तस्येश्वरस्य प्रेरणाख्यव्यापारसत्वादविरोधः । ईश्वरस्य नरके स्थित्वा तत्स्थजीवानियन्तृत्वे "सर्वं" इति श्रुतिविरोधः । तन्नियन्तृत्वे दुःखभोक्तृत्वमित्युभयविधविरोधो नेत्यर्थः ॥१॥

॥ विद्याधिकरणम् ॥ १४ ॥

(१८) ॐ **विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात्** ॐ ॥ तुशब्दोऽवधारणे । "अथैतयोः पथोः" इति (छां. ५-१०-८.) श्रुतावेतयोरित्यस्य ज्ञानकर्मणोरित्येवार्थः । न तु धूमार्चिरादिमार्गयोरिति । येन जीवस्य फलस्वातन्त्र्यं स्यात् । कुतः प्रकृतत्वात् । "तद्य इत्थम्" इति (छां. ५-१०-१.) तयोरपि प्रकृतत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ न तृतीयाधिकरणम् ॥ १५ ॥

(१९) ॐ **न तृतीये तथोपलब्धेः** ॐ ॥ तृतीये "तिर्यग्यातना तमः" इत्युक्ताधोगतिषु तृतीये तमसि । न सुखमस्तीति शेषः । कुतः तथोपलब्धेः तथा प्रतीतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

(२०) ॐ **स्मर्यतेऽपि च लोके** ॐ ॥ अन्धे तमसि सुखराहित्यं "नान्धे तमसि" इति (भविष्यत्पर्व०) स्मृतिकर्त्रा स्मर्यते च स्मृत्या च प्रतिपाद्यते । किञ्चैतत् लोकेऽपि लोकदृष्टव्याप्तिकानुमानेनापि सिद्धमित्यर्थः ॥ २ ॥

(२१) ॐ **दर्शनाच्च** ॐ ॥ तृतीये सुखराहित्यं हिरण्यगर्भप्रत्यक्षाच्च सिद्धमित्यर्थः ॥ ३ ॥

(२२) ॐ **तृतीये शब्दावरोधः संशोकजस्य** ॐ ॥ तृतीय इत्यावर्तते ।

तृतीये तमसि । तत्रापि तृतीये अन्धे तमसि तद्विषये । यः शब्दः । तेन संशोकजस्य सम्यक् शोकजस्य । मोहस्यावरोधः प्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

(२३) ॐ **स्मरणाच्च** ॐ ॥ तमस्त्रैविध्यस्य तृतीयतमसः श्रवणे श्रोतृमोहप्राप्तिश्च "महातमः" इति (कौर्मे) स्मृत्या तदुभयं सिद्धमित्यर्थः ॥५॥

॥ तत्स्वाभाव्याधिकरणम् ॥ १६ ॥

(२४) ॐ **तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः** ॐ ॥ कर्मिणि तत्स्वाभाव्यापत्तिः तस्य धूमादिदेवस्य स्वाभाव्यस्य स्वभावसदृशस्वभावस्य । प्राप्तिरेव । न तदैक्यं तत्पदप्राप्तिर्वा । कुतः उपपत्तेः अन्यस्यान्यैक्यादृष्ट्याऽस्यैवार्थस्य युक्तत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ नातिचिरेणाधिकरणम् ॥ १७ ॥

(२५) ॐ **नातिचिरेण विशेषात्** ॐ ॥ स्वर्गान्निर्गतः कर्मी नातिचिरेण अचिरेणैव । भूमावागत्य ब्राह्मणादियोनिं प्राप्नोति । न चिरेण । कुतः विशेषात् "तद्य इहेति" (छां. ५-१०-७.) विशेषवचनादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ अन्याधिकरणम् ॥ १८ ॥

(२६) ॐ **अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात्** ॐ ॥ कर्मिणो अन्याधिष्ठिते अन्यजीवाभिमन्यमानव्रीह्यादिशरीरे प्रवेश एव न तु तदभिमानित्वम् । येन दुःखं स्यात् । तर्हि "व्रीहियवाः" इत्यभेदोक्तिः कथमित्यत उक्तम् । पूर्ववदिति । यथा "धूमो भूत्वा" इत्यादौ (छां. ५-१०-५.) धूमादिभावोक्तिः तथा । कुत एतत् अभिलापात् "सोऽवाग्गतः" इति (कौषारव) श्रुतौ तथाभिधानादित्यर्थः ॥ १ ॥

(२७) ॐ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॐ ॥ हिंसारूपत्वाद्यज्ञस्य कर्मासिद्धं दुःखसाधनमिति चेन्न । कुतः शब्दात् श्रुतिवाक्यविहितत्वादित्यर्थः ।

॥ रेतोऽधिकरणम् ॥ १९ ॥

(२८) ॐ रेतः सिग्योगोऽथ ॐ ॥ कर्मिणः प्रथमं रेतःसिग्योगः रेतःसिचा पित्रा योगः सम्बन्धः । तत्प्रवेश इति यावत् । अथ अनन्तरम् । मातृप्रवेशो भवति न तु प्रथममेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ योन्यधिकरणम् ॥ २० ॥

(२९) ॐ योनेः शरीरम् ॐ ॥ ल्यब्लोपे पञ्चमी । कर्मी पितृद्वारा मातृयोनिं प्रविश्यैवाथ तत्र शरीरं लभते न तद्विनेत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीजगन्नाथयतिकृतायां सूत्रदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ सन्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

(१) **ॐ सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॐ** ॥ हि यस्मात् । "अथ रथान्" इति (बृ. ६-३-१०.) श्रुतिः सन्ध्ये जाग्रत्सुषुप्तिसन्धौ भवतीति स्वप्ने भगवतः सृष्टिमाह । अतः सृष्टिः स्वप्नपदार्थसृष्टिः । भगवत एव जायत इत्यर्थः ॥ १ ॥

(२) **ॐ निर्मातारंचैके पुत्रादयश्च ॐ** ॥ चो यतः । एके शाखिनः । एनं भगवन्तम् । "य एषु सुप्तेषु" इति (कठ. ५-८.) स्वप्नपदार्थनिर्मातारमामनन्ति । अपरे च पुत्रादयः । तस्माद्विष्णोरेव जायन्त इति वदन्ति । तस्माद्विष्णोरेव स्वाप्नसृष्टिरित्यर्थः ॥ २ ॥

(३) **ॐ मायामात्रन्तु कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तिस्वरूपत्वात् ॐ** ॥ तुरेवार्थे । सन्ध्यं मायामात्रं निमित्तोपादानभूताभ्यां मायाशब्दितेच्छावासनाभ्यामेव निर्मितं न बाह्यकारणकम् । कुतः कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् बाह्यवत्सम्यगनभिव्यक्तस्वरूपत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

(४) **ॐ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॐ** ॥ चो यतः । स्वाप्नपदार्थः सूचकः शुभाशुभज्ञापकः । अतोऽपि नासत्यः । तत्कुतः "यदा" इति (छां. ५-२-९.) श्रुतेः । प्रत्यक्षतः फलदर्शनाच्चेति हि शब्दः । किञ्च तद्विदः स्वाप्नविदो व्यासादयः आचक्षते च । "यदा" इति श्रुतौ स्वाप्नार्थानामर्थक्रियाकारित्वं वदन्त्यतोऽपीत्यर्थः । ॥ ४ ॥

॥ पराभिध्यानाधिकरणम् ॥ २ ॥

(५) **ॐ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॐ** ॥ हि

यस्मात्। ततः परमात्मनः सकाशात्। अस्य जीवस्य। बन्धविपर्ययौ बन्धमोक्षौ भवतः। तस्मात्पराभिध्यानात्तु परमात्मेच्छयैव। सन्ध्यं तिरोहितं लीनं भवति। न कारणान्तरादित्यर्थः॥ १॥

॥ देहयोगाधिकरणम्॥ ३॥

(६) ॐ देहयोगाद्वासोऽपि ॐ॥ देहयोगाद्वासोऽपि देहाभिमानेनावस्थितिरूपजाग्रदवस्थापि पराभिध्यानादेव भवति नान्यत इत्यर्थः॥१॥

॥ तदभावाधिकरणम्॥ ४॥

(७) ॐ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि ह ॐ॥ अस्य जीवस्य नाडीषु आत्मनि नाडीस्थिते परमात्मन्येव। तदभावः जाग्रत्स्वप्नयोरभावः। सुषुप्तिर्जायते। तस्य तदा तत्प्रवेशो भवति। कुतः तच्छ्रुतेः "आसु तदा नाडीषु" इति (छां. ८-६-३.) श्रुतेः तथा श्रवणादित्यर्थः। हेत्यस्यार्थस्य युक्ततामाह॥ १॥

॥ प्रबोधाधिकरणम्॥ ५॥

(८) ॐ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॐ॥ अस्य जीवस्य प्रबोधः सुप्तेरुत्थानम्। अस्मात् परमात्मन एव भवति नान्यतः। कुतः "एष एव" इति (कौण्डिन्य) श्रुतत्वादित्यर्थः॥ १॥

॥ कर्मानुस्मृत्यधिकरणम्॥ ६॥

(९) ॐ स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॐ॥ चशब्दोऽप्यर्थे। स एव ईश्वर एव। सर्वेषामपि सर्वदा सर्वावस्थाप्रेरकः। न देशकालान्तरेऽन्यः। कुतः कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः "एष ह्येव" इति (कौ. ३-८.) कर्मणामीशाधीनत्वश्रुतेः। प्रदर्शक इत्यनुकूलस्मृतेश्च। "एषः" इति शब्दाच्चात्मानमिति (बृ.उ. ३-४-१५.) विधेश्चेत्यर्थः॥ १॥

॥ सम्पत्त्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

(१०) **ॐ मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॐ** ॥ मुग्धे मूर्छायाम् । जीवस्यार्धसम्पत्तिः परमात्मन्यर्धप्रवेशः । कुतः परिशेषात् प्रसक्तप्रतिषेधपूर्वकानुमानादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ नस्थानतोऽप्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

(११) **ॐ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॐ** ॥ परस्य परमात्मनः । स्थानतोऽपि अक्ष्यादिस्थानभेदादपि । उभयलिङ्गं भिन्नरूपम् । नास्ति । किन्तु सर्वत्र सर्वस्थानेषु स्थितं रूपमेकमेव । कुतः हि यस्मात् । "सर्वेषु" इति (ऐ.आ. ३-२-३.) श्रुतिरत्रास्ति । अत इत्यर्थः ॥ १ ॥

(१२) **ॐ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॐ** ॥ भेदात् कार्यकारणबद्धाविति (मां. २-१६.) स्वप्नजाग्रदनुभवजनकत्वरूपभेदकत्वधर्मश्रवणात् विश्वादिरूपाणां नाभेद इति चेन्न । कुतः प्रत्येकं परस्परम् । तेषां रूपाणाम् । अतद्वचनात् "एष त आत्मा" इत्यभेद श्रुतेरित्यर्थः ॥ २ ॥

(१३) **ॐ अपि चैवमेके ॐ** ॥ यत एवमभेदं चशब्दादनन्तरूपत्वं चैके शाखिनः "अमात्रः" इति (मां. ४-७.) श्रुतौ पठन्ति । अपि अभेदेऽपि भेदव्यपदेशः स्थानभेदाद्युज्यते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ अरूपाधिकरणम् ॥ ९ ॥

(१४) **ॐ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॐ** ॥ ब्रह्म अरूपवदेव प्राकृतरूपरहितमेव । कुतः तत्प्रधानत्वात् प्रकृत्याद्युत्तमत्वात् । हिशब्दसूचितास्थूलमिति (बृ. ५-८-८.) श्रुतेश्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

(१५) ॐ **प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम्** ॐ ॥ चो हेतुसूचकः । प्रकाशवत् लोकविलक्षणचक्षुरादिप्रकाशे नास्ति प्रकाश इति व्यवहारस्येव । अवैयर्थ्यं न ब्रह्मणो रूपित्वश्रुतीनामप्रामाण्यम् । कुतः तस्यारूपित्वेऽपि विलक्षणरूपित्वाभ्युपगमादित्यर्थः ॥ २ ॥

(१६) ॐ **आह च तन्मात्रम्** ॐ ॥ यत "ऐकात्म्यम्" इति (मां. २-७.) श्रुतिः ब्रह्मणः तन्मात्रं विज्ञानानन्दैकस्वरूपं रूपमाह वक्तीत्यर्थः । अतो न वैलक्षण्यानिरुक्तिरिति चशब्दार्थः ॥ ३ ॥

(१७) ॐ **दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते** ॐ ॥ चो यतः । चः समुच्चये । न केवलं ब्रह्मणः आनन्दाद्यात्मकत्वं दर्शयति । किन्तु "तद्विज्ञानेन" (मुं. २-२-८.) इति श्रुतिः ज्ञानस्य ब्रह्मात्मकत्वमपि दर्शयति प्रतिपादयति । अथो इत्यर्थान्तरवाचि । अथो विज्ञानस्यापि ब्रह्मरूपत्वं स्मर्यते व्यासादिभिः "शुद्धस्फटिकम्" इत्यादिना (मात्स्ये) । अतो न ज्ञानानन्दयोर्ब्रह्मस्वरूपत्वमप्रामाणिकमित्यर्थः ॥४॥

॥ उपमाधिकरणम् ॥ १० ॥

(१८) ॐ **अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्** ॐ ॥ अत एव ईशतद्रूपाणामभेदोक्तेरेव । अत एव चेतनत्वादिहेतोरेव । उपमा जीवस्य मत्स्यादिसाम्यम् । मत्स्यादिवदीश्वराभेद इति चेत् । नेति शेषः । चशब्देन भिन्नत्वसाम्ये समुच्चिनोति । कुतः यतः सूर्यकादिवत् यथा जलप्रतिबिम्बितसूर्यकादेः सूर्यादिप्रतिबिम्बत्वाद्भिन्नत्वं तथा जीवस्य प्रतिबिम्बत्वात् भिन्नत्वमित्यर्थः । यद्वा । अत एव मत्स्यादीनां ब्रह्मणो ज्ञानादिगुणैरविशेषोक्तेरेव । अत एव सूर्यकादिवत् । उपमा सूर्यकाद्युपमा । जीवस्य मत्स्यादितुल्यांशत्वे तदविशेषापत्तेरेव उपमा ब्रह्मप्रतिबिम्बतेत्यर्थः । अत एव ब्रह्मप्रतिबिम्बत्वादेव सूर्यकादिवन्न ब्रह्माभिन्नो जीव इति चशब्दार्थः । अथवा । अत एव प्रकृताभ्यां

तदधीनत्वतत्सदृशत्वाभ्यामेव । उपमा सूर्यकादिवदित्युपमा । जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वात् नोपाध्यधीनत्वादिना न तन्निवृत्त्या प्रतिबिम्बतानिवृत्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ अम्बुवदधिकरणम् ॥ ११ ॥

(१९) ॐ **अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्** ॐ ॥ सादृश्यार्थे वतिः । सादृश्यं स्नेहाख्यविशेषेण विवक्षितम् । तथाच यतः अम्बुवदग्रहणात् स्नेहसहितमाहात्म्यज्ञानाभावात् । भक्तिं विनेति यावत् । तथात्वं सुखाद्यात्मकत्वरूपेश्वरसादृश्यम् । न तु सम्यग्व्यज्यते । अतो भक्तिरेव सम्यक् स्वरूपाभिव्यक्तिजनिकेति तदर्थं सा कर्तव्येत्यर्थः ॥१॥

॥ वृद्धिह्रासाधिकरणम् ॥ १२ ॥

(२०) ॐ **वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम्** ॐ ॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वं भक्त्यादेः साधकेष्वाधिक्यन्यूनता न तावदङ्गीकार्यम् । कुतः अन्तर्भावात् महदल्पफलवतां ब्रह्मादीनामन्येषां च भक्तत्वेऽन्तर्भावात् । तथापि कुतो वृद्धिह्रासभाक्त्वम् । एवं भक्तितारतम्ये सत्येव । उभयसामञ्जस्यात् उभयान् महदल्पफलान् ब्रह्मादिजीवान् प्रति फलदातुरीश्वरस्य सामञ्जस्यात् वैषम्येन फलदानस्य भक्तितारतम्येन युक्तत्वात् । अन्यथा अयुक्तत्वात् । अतस्तदङ्गीकार्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

(२१) ॐ **दर्शनाच्च** ॐ ॥ "अथात" इति (तै. २-८.) श्रुतौ "यथेति" स्मृतौ च फलतारतम्यदर्शनात् उक्तत्वाच्चोक्तं युक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

॥ पालकत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

(२२) ॐ **प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः** ॐ ॥ हि यतः । नैतावदेनेति (ऋ. १०-३१-८.) श्रुतिः प्रकृतैतावत्त्वं प्रकृतस्य

सृष्ट्यादिकर्तृत्वस्य । एतावत्त्वं सृष्टिसंहारकर्तृत्वमात्रपर्यवसितत्वम् । प्रतिषेधति निराचष्टे । ततः सृष्ट्यादिकर्तृत्वात् । भूयः अधिकम् । पालकत्वं च ब्रवीति । अतः पालकत्वात् सृष्टिं चेति सूचितपालकत्वाख्यं महिमान्तरमपि हरेरस्तीति ज्ञापयतीत्यर्थः । चशब्देन सृष्टिं चेति स्मृतिः (ब्रह्माण्डे) सूचिता ॥ १ ॥

॥ अव्यक्तत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥

(२३) ॐ **तदव्यक्तमाह हि** ॐ ॥ तत् ब्रह्म । अव्यक्तं पुरुषप्रयत्नेन द्रष्टुमशक्यस्वभावम् । कुतः हि यस्मात् । अव्यक्तं च निष्कलमिति (कौण्ठरव्य) श्रुतिस्तथाऽह तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

(२४) ॐ **अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्** ॐ ॥ अपि भक्तिरहिताराधनेनापि न ब्रह्म व्यक्तीकर्तुं शक्यम् । कुतः संराधनेऽपि सम्पूजनेऽपि । अव्यक्तत्वस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यां ज्ञानिप्रत्यक्षसूक्ष्मत्वहेतुकानुमानाभ्यां सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

(२५) ॐ **प्रकाशवच्चावैशेष्यम्** ॐ ॥ चो नञर्थः । प्रकाशवत् यथाग्नेः स्थूलसूक्ष्माभ्यां व्यक्तत्वाव्यक्तत्वे । तथा ब्रह्म न किन्तु स्वतोऽव्यक्तमेव । कुतः यतः अवैशेष्यं ब्रह्मणि स्थूलसूक्ष्मत्वविशेषो नास्ति । अत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

(२६) ॐ **प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्** ॐ ॥ प्रकाशश्च अपरोक्षज्ञानञ्च । कर्मणि विषयभूते ब्रह्मणि । अभ्यासात् श्रवणादेरावर्तनात् । भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

(२७) ॐ **अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम्** ॐ ॥ अतः अव्यक्तत्वे प्रत्यक्षत्वे प्रमाणसद्भावात् । तदन्यथाऽनुपपत्त्या । अनन्तेन अपरिच्छिन्नेन ब्रह्मणा । तत्प्रसादेनाव्यक्तस्यापरोक्ष्यं भवतीति ज्ञायते । न केवलमनुपपत्तिमात्रात् किं तर्हि । हि यस्मात् । तथा लिङ्गं तस्याभिध्यानादित्युक्त-

मीशप्रसादस्य बन्धनिवृत्तिहेतुत्वरूपम् । प्रसादस्य दर्शनहेतुत्वज्ञापक-मस्ति तस्मादित्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ अहिकुण्डलाधिकरणम् ॥ १५ ॥

(२८) ॐ **उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्** ॐ ॥ ब्रह्म आनन्दगुणकं तद्रूपञ्च भवति । कुतः उभयव्यपदेशात् आनन्दो ब्रह्म (तै. ३-६) आनन्दं ब्रह्मणः (तै. २-४) इत्यादिश्रुतिषु गुणात्मकत्वेन गुणित्वेन च ब्रह्मणः उक्तत्वात् । तदपि कथम् । अहिकुण्डलवत् यथाऽहेः सर्पस्य । कुण्डलत्वं कुण्डलित्वञ्च । विशेषात्तथेत्यर्थः ॥ १ ॥

(२९) ॐ **प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्** ॐ ॥ यथा प्रकाशाश्रयस्यादित्यस्य प्रकाशरूपत्वं तदाश्रयत्वञ्च तद्वत् ब्रह्मणोऽपि । अन्यपरित्यागेनादित्यदृष्टान्ते को हेतुरित्यत उक्तम् । तेजस्त्वादिति । ब्रह्मादित्ययोरुभयोरपि तेजोरूपत्वात्तदभिप्रायेण तद्दृष्टान्तीकरणमित्यर्थः ॥ २ ॥

(३०) ॐ **पूर्ववद्वा** ॐ ॥ यथा कालः पूर्वेणाभिन्नोऽपि पूर्वकाल इति पूर्वपदेन विशिष्यते तथा ब्रह्म आनन्देन विशिष्यत इत्यर्थः । आदरार्थं स्थूलसूक्ष्मबुद्धिविवक्षया वा दृष्टान्तत्रयोक्तिः ॥ ३ ॥

(३१) ॐ **प्रतिषेधाच्च** ॐ ॥ ब्रह्मगुणानां ब्रह्मणश्च "नेह नानास्ति" (कठ. २-४.) इति भेदस्य । प्रतिषेधाच्च ब्रह्म गुणात्मकमित्यर्थः ॥४॥

॥ परमताधिकरणम् ॥ १६ ॥

(३२) ॐ **परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः** ॐ ॥ ब्रह्मगुणजातं परं लोकविलक्षणम् । कुतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः "एष सेतुः" (छां. ८-४-१.) इति सेतुत्वोक्तेः । "यतो वाचः" (तै. २-४.) इत्युन्मानशब्दितपूर्णत्वोक्तेः । "एतस्यैवानन्दस्य" (बृ. ६-३-२२.) इति बिम्बप्रतिबिम्बभावसम्बन्धोक्तेः । अन्यज्ज्ञानंत्विति लौकिकानन्दाद्भेदोक्तेश्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

(३३) ॐ **दर्शनात्** ॐ ॥ अन्यानन्दादीनां प्रत्यक्षसिद्धत्वान्मनोवाग्विषयत्वाच्च ब्रह्मानन्दस्यातथात्वादेव लोकविलक्षणत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

(३४) ॐ **बुद्ध्यर्थः पादवत्** ॐ ॥ यथा लोकपादविलक्षणेषु जीवाख्यभूतेषु "पादोऽस्य विश्वा भूतानि" (ऋ. १०-९०-३.) इति पादपदप्रयोगः । बुद्ध्यर्थः भूतानां ईशांशत्वज्ञापनार्थः । तथाऽलौकिकेऽपि ब्रह्मानन्दादावानन्दपदप्रयोगः । बुद्ध्यर्थः अनुकूलतया वेदनीयत्वादिधर्मज्ञापनार्थ इत्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ **स्थानविशेषाधिकरणम्** ॥ १७ ॥

(३५) ॐ **स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत्** ॐ ॥ प्रकाशादिवत् यथा सूर्यकान्तादिगतसूर्यादिप्रतिबिम्बेऽग्निजनकत्वादि वैचित्र्यम् । स्थानविशेषात् सूर्यकान्तादिस्थानगुणवैचित्र्यादुपपद्यते । तथा ब्रह्मादिस्थानगतभक्त्यादिगुणवैचित्र्याद्भगवदानन्दप्रतिबिम्बेषु ब्रह्माद्यानन्देष्वपि वैचित्र्यमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

(३६) ॐ **उपपत्तेश्च** ॐ ॥ बिम्बभूतभगवदैश्वर्यवशादेव प्रतिबिम्बभूतब्रह्माद्यानन्दवैचित्र्योपपत्तेश्च तत्प्रतिबिम्बत्वमितरेषां युक्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ **तथान्यत्वाधिकरणम्** ॥ १८ ॥

(३७) ॐ **तथाऽन्यत्प्रतिषेधात्** ॐ ॥ यथा जीवानन्दादि ब्रह्मानन्दादेर्विलक्षणम् । तथा ध्यानकाले प्रतीतं वासनात्मकं वस्तु । ब्रह्मणोऽन्यत् तद्भिन्नम् । कुतः "यन्मनसा" (केन. १-६.) इति श्रुतावन्यस्य ब्रह्मत्वप्रतिषेधादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ **सर्वगतत्वाधिकरणम्** ॥ १९ ॥

(३८) ॐ **अनेन सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्यः** ॐ ॥ अनेन भगवतैव । सर्वदेशकालयोः सृष्ट्यादिर्भवति । न तु देशकालान्तरयोरन्येन ।

कुतः सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्यः "एष सर्वगतः" इति (भाल्लवेय) सर्वगतत्वश्रुतेः । तस्य च सृष्ट्याद्यर्थत्वात् । विष्णौ प्रयुक्तमायामय-शब्दव्याख्यानरूपसर्वत्रेत्यादि (चतुर्वेदशि०) श्रुतेश्चेत्यर्थः । अन्यत्र प्रमाणाभावाच्चेत्यादिशब्दार्थः ॥ ९ ॥

॥ फलाधिकरणम् ॥ २० ॥

(३९) ॐ **फलमत उपपत्तेः** ॐ ॥ फलं स्वर्गादि । अतः ईश्वरादेव भवति । न कर्मतः । कुतः उपपत्तेः ईश्वरस्य चेतनत्वेन फलदातृ-त्वस्य युक्तत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

(४०) ॐ **श्रुतत्वाच्च** ॐ ॥ श्रुतत्वाच्च " रातिः " इति (बृ. ५-९-२८.) श्रुत्युक्तत्वाच्चेश्वरस्यैव फलदातृत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

(४१) ॐ **धर्मं जैमिनिरत एव** ॐ ॥ जैमिनिराचार्यः धर्मं फलप्रदमाह । तं च धर्मम् । अत एव ईश्वरादेव जन्यं मन्यते । कुतः अत एव "एष ह्येव" इति (कौ. ३-८.) श्रुतेरेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

(४२) ॐ **पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्** ॐ ॥ बादरायणाचार्यस्तु । पूर्वं पूर्वोक्तम् । ब्रह्म धर्मं चोभयं फलहेतुं मन्यते । तत्र ब्रह्म-कर्तृत्वेन कर्म करणत्वेन हेतुरिति विशेषस्तुशब्दार्थः । कुतः हेतु-व्यपदेशात् " पुण्येन" इति (प्र. ३-७.) श्रुतौ ब्रह्मकर्मणोः कर्तृत्व-करणत्वरूपहेतुत्वस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीजगन्नाथयतिकृतायां सूत्रदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ सर्ववेदाधिकरणम् ॥ १ ॥

(१) ॐ **सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्** ॐ ॥ पूर्वसूत्रे पूर्वपदोदितं ब्रह्म सर्ववेदान्तप्रत्ययम् । बहुव्रीहिः । यथाशक्ति सर्ववेदविषयकश्रवणाद्युत्पन्ननिर्णयजन्यज्ञानविषयम् । कुतः चोदनाद्यविशेषात् "आत्मा" इत्यादि (बृ. ३-४-७.) विधीनामादिपदोदितानां "अत्र ह्येते" (बृ. ३-४-७.) इत्यादिवाक्योक्तयुक्तीनां चाविशेषात् । सर्वाधिकारिसाधारणत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

(२) ॐ **भेदान्नेति चेदेकस्यामपि** ॐ ॥ चेदिति नेति भेदादिति अपीति चावर्तते । तर्हीति शाखायामिति च लभ्यते । तथाच चेद्यदि सर्वशाखोक्तार्थानां भेदात् पृथक्त्वात् । एकैकेन सर्वशाखोक्तं ज्ञेयं न । किन्तु स्वस्वशाखोक्तमेवेत्युच्यते । तर्हि अपि स्वस्वशाखोक्तमपि । न ज्ञेयं स्यात् । कुतः एकस्यां शाखायामपि भेदात् अर्थभेददर्शनात् । अथ यदि तत्र धर्मभेदादेकस्मिन् धर्मिणि भिन्नधर्मविधानात् प्रसङ्गभेदाच्चेति परिहार उच्यते तस्य सर्वशाखोक्तपरिज्ञानेऽपि सम इत्यर्थः ॥ २ ॥

(३) ॐ **स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च** ॐ ॥ स्वाध्यायस्य "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति (तै.आ. २-१५.) विधेः । तथात्वेन सर्वसाधारण्येनाध्ययनविधायकत्वेन । समाचारे सर्ववैदिककर्मकरणे । अधिकारात् सर्वेषामधिकारसद्भावाच्च । हीति सूचितायाः "वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः" इति स्मृतेश्च एकैकेनापि सर्वशाखाध्ययनेन ब्रह्म ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

(४) ॐ **सलिलवच्च तन्नियमः** ॐ ॥ चोऽवधारणे । तन्नियम इत्यत्र पञ्चमीतत्पुरुषकर्मधारयौ । सलिलवत् सलिलमिव । तन्नियमः यथा

सर्वेषां सलिलानां प्रतिबन्धाभावमपेक्ष्यैव समुद्रैकाश्रयत्वनियमः। तथाऽत्रापि तस्याः पुरुषशक्तिमपेक्ष्यैव तन्नियमः। सर्ववेदोक्तप्रकारेण ध्यानेन ब्रह्म ज्ञातव्यमिति नियम इत्यर्थः॥ ४॥

(५) ॐ **दर्शयति च** ॐ॥ श्रुतिः स्मृतिश्च सर्वशाखोक्तमार्गेण ब्रह्म ज्ञातव्यमित्यर्थं दर्शयति ज्ञापयतीत्यर्थः॥ ५॥

॥ उपसंहाराधिकरणम् ॥ २ ॥

(६) ॐ **उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च** ॐ॥ विधिशेषवत् विधिविहितस्येव। यथा विधिविहितत्वात्सन्ध्यावन्दनादिकमवश्यं कर्तव्यम्। तथा अर्थाभेदात् भेदो विभागः। सर्ववेदार्थभूतानामानन्दादिगुणानामपहतपाप्मत्वादिदोषाभावानां चाभेदात् अविभागात्। तानविभज्येति यावत्। उपसंहारः सर्वगुणानामप्येकबुध्यारोहणरूपोपसंहारः। "उपास्य एकः" इति (भाल्लवेय) श्रुतौ विहितत्वात्कर्तव्यः। सोऽपि समाने च समानविषय एव। ये ब्रह्मणि योग्याः पूर्णत्वाविरोधिनो गुणाः। तद्विषय एव। नत्वयोग्यरोदनादौ। तथा सत्यनर्थप्राप्तेरित्यर्थः॥ १॥

(७) ॐ **अन्यथात्वं चशब्दादिति चेन्नाविशेषात्** ॐ॥ अन्यथात्वं सर्वगुणोपसंहारः कार्य इत्युक्तस्यान्यथाभावः। तस्याकर्तव्यत्वमेवावश्यमङ्गीकार्यम्। कुतः शब्दात् "आत्मेत्येवोपासीत" इत्यनुपसंहार श्रुतेः (बृ. ३-४-७) इति चेन्न। अविशेषात् एते गुणा नोपसंहार्या इति विशेषप्रमाणाभावात्। सर्वैर्गुणैरित्यविशेषेणोपसंहारे तु विशेषप्रमाणसद्भावाच्चेत्यर्थः। आत्मेत्येवेत्येवकारस्त्वयोगव्यवच्छेदक इति भावः॥ २॥

(८) ॐ **न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत्** ॐ॥ परोवरीयस्त्वादिवत् 'यथा स एषः' (छां. १-९-२) इत्युक्तानां निरवधिकसर्वोत्तमत्वरूपपरोवरीयस्त्वादिगुणानामेवोपासनार्थमुपसंहारो न सर्वगुणानाम्।

तद्वत्सर्वगुणोपसंहारो न कर्तव्यो वा। कुतः प्रकरणभेदात् परोवरीयो वैश्वानरादिप्रकरणभेदान्। अन्यथा तन्न स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

(९) ॐ **संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि** ॐ ॥ संज्ञातः सर्वविद्यानां भगवन्नामत्वेन तद्गुणोक्तिरूपत्वात्। सर्वविद्योक्तगुणोपसंहारः कार्य इति चेत्। तदुक्तं तत्र चोद्ये तदिष्टमेवेति समाधानं तेनोपसंहारसूत्रेणोक्तमित्यर्थः। न केवलं युक्तिसिद्धमेतत्। किन्तु तदपि तस्मिन्नर्थे " नाम वा एता " इति (कौण्डिन्यश्रुतेः) प्रमाणमप्यस्ति। तु अस्त्येवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

॥ प्राप्त्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

(१०) ॐ **प्राप्तेश्च समञ्जसम्** ॐ ॥ उपसंहारानुपसंहारयोः कर्तव्यत्वम्। समञ्जसं युक्तम्। कुतः प्राप्तेः तत्तद्योग्यपुरुषभेदेन तयोर्व्यवस्थितत्वाद्विरोधप्राप्तेश्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ४ ॥

(११) ॐ **सर्वाभेदादन्यत्रेमे** ॐ ॥ इमे सर्वगुणोपसंहर्तृब्रह्मादयः। अन्यत्र तदनुपसंहर्तृभ्योऽन्यत्र। तत्फलविलक्षणमहाफले भवन्ति तद्भाजो भवन्ति। कुतः सर्वाभेदात् सर्ववेदोक्तगुणानां अविभागेनोपसंहर्तृत्वेनोपासनादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ आनन्दाधिकरणम् ॥ ५ ॥

(१२) ॐ **आनन्दादयः प्रधानस्य** ॐ ॥ आनन्दादयः आनन्दो ज्ञानं सच्छब्दोदितं निर्दोषत्वं आत्मपदोदितस्वामित्वमित्येते चत्वारो गुणाः। प्रधानस्य मोक्षस्यार्थे सर्वमुमुक्षुभिः उपास्या इत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ प्रियशिरस्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

(१३) ॐ **प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे** ॐ ॥ सर्वेषामधिकारिणां प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिः। 'तस्य प्रियमेव शिरः'

(तै. उ. २-५-२) इत्यादिश्रुत्युक्तप्रियशिरस्त्वादिगुणोपासनयोग्यता नास्ति। किन्तु केषाञ्चिदेव। कुतः हि यस्मात्। तेषां भेदे फलभेदे फलतारतम्ये हि प्रसिद्धा नैव सर्वेति (वाराह) स्मृतिरस्ति। यस्माच्च भेदे फलभेदसिद्ध्यर्थं उपचयापचयौ उपासने वृद्धिह्रासौ। तारतम्यमिति यावत्। अपेक्षितौ तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ इतराधिकरणम् ॥ ७ ॥

(१४) ॐ **इतरेत्वर्थसामान्यात्** ॐ ॥ तुशब्द एवार्थे। अर्थसामान्यात्। ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी। उपासनस्य स्वस्वप्राप्यफलसाम्यमपेक्ष्य इतरे चतुर्थ्यः सर्वेभ्यश्चेतरे मध्यमा गुणाः देवादिभिरुपसंहर्तव्या एवेत्यर्थः ॥ १ ॥

आध्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

(१५) ॐ **आध्यानाय प्रयोजनाभावात्** ॐ ॥ वेदेषु सर्वगुणोक्तिरुपसंहारश्च आध्यानाय सम्यग्ज्ञानाध्यानार्थम्। क्लृप्तो भवेत्। कुतः प्रयोजनाभावात् गुणोक्तेस्तदुपसंहारस्य च ध्यानं विना प्रयोजनाभावादित्यर्थः ॥ १ ॥

(१६) ॐ **आत्मशब्दाच्च** ॐ ॥ "आत्मेत्येवोपासीत" (बृ. ३-४-७) इत्यत्रात्मेति भावप्रधानं सावधारणञ्च। आत्मत्वमात्रोपास्तिविधायकः शब्द आत्मशब्दः। आत्मेत्येवोपासीतेति शब्दः। तस्माद्गुणान्तरव्यावृत्तिपूर्वमात्मत्वोपास्तिविधायकशब्दादनुपसंहारश्च सिध्यतीति-चार्थः ॥ २ ॥

आत्मगृहीत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

(१७) ॐ **आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्** ॐ ॥ यतः इतरवत् "सत्यं-ज्ञानम्" इत्यादि (तै. २-१) वाक्ये सत्यादिपदैरन्येषां गुणानामिवात्मगृहीतिः आत्मैवेति वाक्येऽप्यात्मशब्देन चतुर्णां गुणानां ग्रहणं

सम्भवति । कुतः उत्तरात् "अत्रैवैते (बृ.३-४-७) इत्युत्तर-वाक्याच्च । अतो न चतुर्गुणोपास्त्युक्तेस्तद्विरोध इत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ अन्वयाधिकरणम् ॥ १० ॥

(१८) ॐ **अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात्** ॐ ॥ नन्वात्मेति वाक्यस्यानुपसंहारमानत्वमयुक्तम् । कुतः अन्वयात् आत्मशब्दे सर्वगुणानामन्वयात् । तस्य तद्बोधकत्वादिति यावत् । इति चेत् स्यात् यत्परोक्तं तत्तथा स्यादेव । तथापि नानुपपत्तिः । कुतः अवधारणात् । आत्मेत्येवेत्यवधारणात् । न चानिर्णयः । आत्मशब्दो हि ब्रह्मादीन् प्रत्येव सर्वगुणान्वदति नान्यान्प्रतीति निर्णयोपपत्तेरित्यर्थः ।

॥ कार्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

(१९) ॐ **कार्याख्यानादपूर्वम्** ॐ ॥ कार्याख्यानात् ध्यानकार्यस्य मोक्षस्यालौकिकत्वोक्तेः । अपूर्वं अलौकिकं गुणजातम् । ध्यातव्यमित्यर्थः ।

समानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

(२०) ॐ **समान एवञ्चाभेदात्** ॐ ॥ एवञ्च एवमपि । ब्रह्मगुणानामलौकिकत्वेऽपि । वाण्याः समाने योग्यगुणविषय एवोपसंहारः नत्वयोग्यक्रियासु । तत्रत्वभेदात् अभेदमपेक्ष्य त्रिविक्रमत्वादीनां कादाचित्कानां क्रियाणां तत्सजातीयनित्यविक्रान्त्यादिष्वन्तर्भाव्योपसंहारो भवेदित्यर्थः ॥ १ ॥

(२१) ॐ **सम्बन्धादेवमन्यत्रापि** ॐ ॥ हिरण्यगर्भस्य तु अन्यत्रापि त्रिविक्रमत्वादिक्रियाविशेषेऽपि । एवं सर्वदोपसंहारो युज्यते । कुतः सम्बन्धात् क्रियाणां ब्रह्मणा तादात्म्यरूपसम्बन्धेन नित्यत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

॥ नवाधिकरणम् ॥ १३ ॥

(२२) ॐ न वा विशेषात् ॐ ॥ आत्मेति वाक्यस्थात्मशब्देन सर्वगुणानां ग्रहणं नवाऽभ्युपगम्यते । कुतः विशेषात् अधिकारियोग्यताविशेषमपेक्ष्य तस्य तद्योग्यगुणाभिधायकत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

(२३) ॐ दर्शयति च ॐ ॥ सर्वानिति (भाल्लवेय) श्रुतिः स्वोक्तार्थं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

॥ सम्भृत्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

(२४) ॐ सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॐ ॥ आदिपदेन नञः समाकर्षः । चशब्द एवार्थः । सम्भृतिद्युव्याप्ती सम्यग्भरणप्रकाशव्याप्ती । न सर्वस्योपास्ये । किन्तु देवाद्युपास्ये एव । कुतः अत एवाधिकारियोग्यतायां विशेषसद्भावादेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ पुरुषाधिकरणम् ॥ १५ ॥

(२५) ॐ पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॐ ॥ पुरुषविद्यायामपि सर्वविद्योत्तमत्वेन प्रतिज्ञातायामपि । पुरुषसूक्ताख्यविद्यायां केषाञ्चिदेवोक्तत्वादितरेषां तत्रोक्तेभ्योऽन्येषाञ्च गुणानामनाम्नानात् । कर्तव्य एव सर्वविद्यागुणोपसंहार इत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ वेधाधिकरणम् ॥ १६ ॥

(२६) ॐ वेधाद्यर्थभेदात् ॐ ॥ अर्थभेदात् वेधाद्युपासनफलस्य हिंसादेर्यत्यादियोग्यफलाद्विलक्षणत्वात् वेधादि भिन्धि विद्धि शृणीही (बृहत्तन्त्रे) त्युक्तवेधादिकं न सर्वोपास्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ हान्यधिकरणम् ॥ १७ ॥

(२७) ॐ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॐ ॥ तुरवधारणे । यतः हानौ बन्धहानिरूपमुक्तौ । तदुक्तं मुक्तानां "एतत्साम" इति (तै. ३-१०.) श्रुतावुपासनमुक्तम् । अतो

मोक्षेऽपि तेषामुपासनमस्त्येव । तदपि कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवदेव न विधितः । यथा नियतब्रह्मयज्ञानां द्विजानां नियतसन्ध्योपासनानन्तरमपि कुशैराच्छन्देन स्वेच्छयैव स्तुत्युपगान इवोभयत्र नाम्नोरध्ययनम् । तथा स्वेच्छयैव न विधितः । कुतः उपायनशब्दशेषत्वात् । उपायनं मोक्षः उपासनाविधीनां मोक्षवाक्यशेषत्वादित्यर्थः । तथाच मोक्षार्थो उपासनाविधयः कथं तत्रापि ता विदध्युरित्यर्थः ॥१॥

(२८) **ॐ साम्पराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॐ** ॥ साम्पराये मोक्षे । उपासनं स्वेच्छयैवेत्यङ्गीकार्यम् । न त्वनिष्टनिवृत्त्यर्थम् । कुतः तर्तव्याभावात् मुक्तेः परिहर्तव्यानिष्टस्यैवाभावात् । तदपि कुतः हि यस्मात् । अन्ये शाखिनः तथा "तीर्णो हि" इति (बृ. ६-३-२२.) श्रुतिं पठन्ति । तस्मादित्यर्थः ॥ २ ॥

॥ छन्दाधिकरणम् ॥ १८ ॥

(२९) **ॐ छन्दत उभयाविरोधात् ॐ** ॥ मुक्ताः छन्दतः स्वेच्छामनुसृत्यैव कर्म कुर्वन्ति न विधितः । कुतः उभयाविरोधात् कर्मकरणाकरणयोः विधिबन्धप्रत्यवाययोः अभावादित्यर्थः ॥ १ ॥

(३०) **ॐ गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॐ** ॥ हिर्हेतौ। उभयथा हि बन्धप्रत्यवाययोरभावादेव । गतेः मुक्तेः । पुरुषार्थत्वम् । अन्यथा मुक्तौ बन्धप्रत्यवाययोर्भावे । विरोधः मुक्तेः संसारसमत्वेनापुरुषार्थत्वरूपविरोधः स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

(३१) **ॐ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॐ** ॥ यथा लोके यागाङ्गविष्णुक्रमणस्य क्रियानुष्ठाननियमः न यागसम्पूर्त्यनन्तरमपि अस्ति । किन्तु कदाचिदेव । तथा मुक्तानां कदाचित्कर्म कुर्वन्ति न वेत्येवं तावदुपपन्नः युक्तः । कुत एतत् । तल्लक्षणार्थोपलब्धेः तल्लक्षणस्य परम्परया कर्मसाध्यस्यार्थस्य मोक्षस्य । उपलब्धेः प्राप्तत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ अनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

(३२) ॐ **अनियमः सर्वेषामविरोधाच्छब्दानुमानाभ्याम्** ॐ ॥ अनियमः अपरोक्षज्ञानिनां मध्ये केषाञ्चिन्मोक्षः केषाञ्चिन्नेत्येवंरूपव्यवस्थाभावो ज्ञायते । कुतः सर्वेषामपि मोक्षे । अविरोधात् निषेधकाभावात् । किञ्च शब्दानुमानाभ्यां "न कश्चित्" इति (कौण्डिन्य) श्रुतेः तन्मूलकानुमानच्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ यावदधिकरणम् ॥ २० ॥

(३३) ॐ **यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्** ॐ ॥ आधिकारिकाणां योग्यतानुसार्युपासनशीलानां ब्रह्मादीनां स्वस्वाधिकारानुसारेणैव मुक्तौ । अवस्थितिः । अवस्थितानामुपासनावत्तारतम्येनैव मुक्तौ तेषां फलमित्यर्थः ॥ १ ॥

(३४) ॐ **अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम्** ॐ ॥ तुशब्दोऽप्यर्थः । अक्षरधियां ब्रह्मज्ञानिनाम् । विषमत्वेप्यविरोधः विरोधो नास्ति । कुतः ब्रह्मधीत्वात् । किञ्च सामान्यतद्भावाभ्यां सर्वेषां दोषाभावात् उत्तमेभ्यः अधमानां उपकारभावाच्च । कथम् । औपसदवत् सच्छिष्यवत् । किञ्च तदुक्तं तत् असमत्वेऽपि विरोधो नास्तीत्येतत् "नाना" इति तुरश्रुतावुक्तमतोऽप्यविरोध इत्यर्थः ॥ २ ॥

॥ इयदामननाधिकरणम् ॥ २१ ॥

(३५) ॐ **इयदामननात्** ॐ ॥ अधिकारितारतम्यं इयदेव प्राणावधिकमेव । कुतः आमननात् "प्राणो वाव" इति (कौण्ठरव्य) श्रुतेरित्यर्थः ॥१॥

(३६) ॐ **अन्तरा भूतग्रामवदिति चेत्तदुक्तम्** ॐ ॥ भूतग्रामवत् यथा नामादिप्राणसमूहे एकस्मादेक उत्तमो दृष्टः । तथा अन्तरा परमात्मानं श्रियञ्च विना प्राणादप्युत्तमोऽस्त्विति चेत् । नेति शेषः । यत-

स्तदुक्तं तत्र प्राणादुत्तमाभात्रे नहीति (कौण्ठरव्य) प्रमाणमुक्तम् । अत इत्यर्थः ॥ २ ॥

(३७) ॐ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॐ॥ अन्यथा प्राणादप्युत्तमाभावे । प्राणपरमात्मनोर्भेदानुपपत्तिरिति चेन्न । कुतः यतः उपदेशवत् यथा श्रुतावुक्तं तथाऽङ्गीक्रियते । अतो नोक्तदोष इत्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ व्यतिहाराधिकरणम् ॥ २२ ॥

(३८) ॐ व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॐ ॥ व्यतिहारः प्राणप्रकरणादनन्तरं विष्णोः प्रकरणात् प्राक् प्रश्नप्रतिवचनयोरध्याहारः कार्यः । कुतः हि यस्मात् । इतरवत् नामादितो वागादिकमिव प्राणवादिनः सकाशात् सत्याख्यविष्णुवादिनः छन्दोगाः "एष तु वा" इति (छां. ७-१६.) तुशब्देन विशिंषन्ति व्यावर्तयन्ति । तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ सत्याधिकरणम् ॥ २३ ॥

(३९) ॐ सैव हि सत्यादयः ॐ ॥ हि यस्मात् । सत्याद्याः अह्मात्मान्ताः पदार्थाः । सैव ईश्वराख्यपरदेवतैव । तस्मात्प्राणाधिकाः बहवः न । किन्तु श्रीतदीशावेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ कामाधिकरणम् ॥ २४ ॥

(४०) ॐ कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॐ ॥ लक्ष्मीः तत्र भगवत्समीपे स्थिता सती । इतरत्र च भूम्यादावपि । कामात् ईश्वरेच्छयैवावतारान्करोति । कुतः आयतनादिभ्यः सर्वगतत्वप्रतिपादकसर्वायतनेत्यादिश्रुत्यादिभ्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

(४१) ॐ आदरादलोपः ॐ ॥ आदरात् भगवति निरुपाधिकभक्त्यतिशयात् । अलोपः श्रियो भगवदुपासनाभावो नेत्यर्थः ॥ २ ॥

(४२) ॐ **उपस्थितेस्तद्वचनात्** ॐ ॥ श्रियो नित्यमुक्तत्वं युज्यते । कुतः उपस्थितेः हरिसमीपे सदा स्थितेः । श्रियो नित्यसमीपस्थत्वं च । तद्वचनात् " द्वावेतौ " इति (गौपवनश्रुतेः) नित्यसम्बन्धित्वबचनात् । ज्ञायत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ **निर्धारणाधिकरणम्** ॥ २५ ॥

(४३) ॐ **तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम्** ॐ ॥ यतस्तन्निर्धारणार्थनियमः वेदार्थनिश्चयो वेदार्थनियमश्चेत्येतद्रूपम् । श्रवणमननफलं । ध्यानफलभूतायाः । तद्दृष्टेः ब्रह्मदर्शनात् । पृथगेव-भिन्नमेव । अतो न ब्रह्मदृष्टिः श्रवणादिना भवतीत्यर्थः । तथापि न श्रवणमननवैयर्थ्यम् । कुतः हि यस्मात् । अप्रतिबन्धः ब्रह्मदृष्टिप्रति-बन्धकनिवृत्तिः । तन्निश्चयः तन्नियमद्वारा श्रवणमननयोः फलम् । अतो ध्यानसाध्यापि दृष्टिः प्रतिबन्धकनिवृत्तिद्वारा श्रवणादिसाध्या भवति । तदर्थं श्रवणादिकमपि कार्यमेवेत्यर्थः । हि शब्देन " आत्मा-वा अरे " इति (बृ. ४-४-५) श्रुतिः सूचिता ॥ १ ॥

॥ **प्रदानाधिकरणम्** ॥ २६ ॥

(४४) ॐ **प्रदानवदेव हि तदुक्तम्** ॐ ॥ प्रदानवत् सम्यक् प्रीतिपूर्वकं गुरू-पदेशयुक्तमेव श्रवणादिकं ज्ञानसाधनं न केवलम् । कुतः हि यतः । तदुक्तम् । तस्य ज्ञानस्य गुरुप्रसादाधीनत्वं " आचार्यवान् " इति (छां. ३-१४-२) श्रुतावुक्तमत इत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ **लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम्** ॥ २७ ॥

(४५) ॐ **लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि** ॐ ॥ तत् गुरुप्रसादपूर्वक-प्रदानमात्रम् । बलीयः अतिशयेन बलवत् । कुतः लिङ्गभूयस्त्वात् वृषभहंसजलवायसरूपेभ्यो वाय्वग्निवरुणेभ्यः श्रुतविद्येनापि सत्य-

कामेन वचनात् । लिङ्गभूयस्त्वात् गुरुप्रदानादिरूपलिङ्गबाहुल्यदर्शनात् । तथापि तदपि श्रवणादिकमपि कार्यम । कुतः " श्रोतव्यः " इति (बृ. ४-४-५) श्रुतेरित्यर्थः । हि शब्दः श्रुतिसूचकः ॥ १ ॥

॥ पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥ २८ ॥

(४६) **ॐ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् ॐ** ॥ क्रियामानसवत् मानसक्रियारूपध्याने यथा विकल्पः तथा पूर्वविकल्पः पूर्वप्राप्तेन गुरुणा समस्य पश्चात्प्राप्तस्य गुरोः । विकल्पः ग्राह्यो वा नवेति विकल्पः स्यात् । न तु स्वीकार्य एवेति विधिः । कुतः प्रकरणात् प्रकृष्टानुग्रहमपेक्ष्य गुरोः स्वीकार्यत्वादिति भावः ॥ १ ॥

(४७) **ॐ अतिदेशाच्च ॐ** ॥ पूर्वगुरुणैव स्वसमोत्तमगुरुस्वीकारायातिदेशात् । " यथा " इति पौष्यायणश्रुत्यातिदिश्यमानत्वात् । युक्तमेव पश्चात्तनस्वीकरणमित्यर्थः ॥ २ ॥

॥ विद्याधिकरणम् ॥ २९ ॥

(४८) **ॐ विद्यैव तु निर्धारणात् ॐ** ॥ " नान्यः पन्थाः " इति (श्वे. ३-८) निर्धारणात् अन्यनिषेधेन ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वनिश्चयात् । विद्यैव मोक्षसाधनं न कर्मादिकमित्यर्थः । श्रुतेः प्राबल्यद्योतकस्तु-शब्दः ॥ १ ॥

(४९) **ॐ दर्शनाच्च ॐ** ॥ न केवलं परोक्षज्ञप्तिरूपविद्ययैव मोक्षः । किन्तु दर्शनाच्च ब्रह्मसाक्षात्कारादपि । अतो न ध्यानवैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

॥ श्रुत्यधिकरणम् ॥ ३० ॥

(५०) **ॐ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॐ** ॥ मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वेऽबाधःकर्मणैवेति स्मृतिविरोधो नास्ति कुतः । श्रुत्यादिबलीयस्त्वात्

ज्ञानस्य मोक्षसाधकत्वोपपादकत्वं "एवं विदित्वा" इत्यादिश्रुतिलिङ्गादेरतिबलवत्वेन स्मृतिगतैवशब्दस्यायोगव्यवच्छेदार्थत्वोपपत्तेरित्यर्थः। एतत्सूचनाय चशब्दः ॥ १ ॥

॥ अनुबन्धाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

(५१) ॐ अनुबन्धादिभ्यः ॐ ॥ न केवलं श्रवणादिना। नापि प्रबलगुरुप्रसादेन ब्रह्मदर्शनं भवति। किन्त्वनुबन्धशब्दितहरिगुरुभक्तिशमादिभ्यश्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ प्रज्ञान्तराधिकरणम् ॥ ३२ ॥

(५२) ॐ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तं ॐ ॥ प्रज्ञान्तरं प्रज्ञाविशेषः। ध्यानमिति यावत्। तस्य पृथक्त्ववत् अनेकप्रकारत्ववत्। तदनुसारेण दृष्टिश्च ब्रह्मदृष्टिरपि अनेकप्रकारा न सर्वेषामेकविधा। किञ्च तदुक्तम्। तद्दृष्टेरनेकविधत्वं "अन्तर्दृष्टयो" इति (कमठ) श्रुतावुक्तञ्चेत्यर्थः ॥१॥

॥ न सामान्याधिकरणम् ॥ ३३ ॥

(५३) ॐ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॐ ॥ मृत्युवत् मृत्युमात्रानन्तरं यथा न मुक्तिः। किन्तु चरममृतिविशेषानन्तरमेव। तद्वदत्रापि भगवद्रूपाणां साम्येऽपि उपलब्धेः। भगवद्दृष्टिसामान्यात् साधारणरूपापरोक्षज्ञानात्। न सर्वेषां मुक्तिः। किन्तु स्वस्वबिम्बदर्शनादेव। न चैवं सामान्यदर्शनस्य वैफल्यम्। तस्य महरादिलोकप्राप्तिसाधनत्वात्। न चैतावता तस्य मोक्षहेतुत्वं प्राप्नोति। हि यतः। लोकापत्तिः लोकप्राप्तिमात्रं न मुक्तिः। तस्मादित्यर्थः। हीत्यनेन सामान्यदर्शनादि (नारायणतन्त्रे) त्यादि प्रमाणप्रसिद्धिश्च सूचिता ॥

॥ परेणाधिकरणम् ॥ ३४ ॥

(५४) ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॐ ॥ तुरपि यद्यपि। परेण च परमात्मनैव। ब्रह्मदर्शनम्। तथापि शब्दस्य

" भक्तिरेवैनमिति " (माठर) श्रुतेः ताद्विध्यं परमात्मन इव भक्तेः स्वातन्त्र्येण ब्रह्मदर्शनहेतुत्ववाचित्वं युज्यते। कुतः दर्शनादौ कारणत्वादिति हेतुरुपस्कर्तव्यः। यद्वा परेण वाच्येन निमित्तेन शब्दस्य भक्तिरिति श्रुतेः। ताद्विध्यं युक्तमित्यर्थः। तर्हि कथं भक्तिरिति वाक्येन सत्स्वप्यन्यसाधनेषु अनुबन्धो भक्तिः विशिष्योच्यत इत्यत उक्तम्। भूयस्त्वादिति। तस्याः साधनेषु। भूयस्त्वात् प्राधान्यात्। तदभिप्रायेणानुबन्धो भक्तिर्विशिष्योच्यत इत्यर्थः॥ १॥

॥ एकाधिकरणम् ॥ ३५ ॥

(५५) ॐ **एक आत्मनः शरीरे भावात्** ॐ॥ अंशोऽशीतिपदयोः अर्थः एक एव। अंशांशिनोरैक्यमेव। कुतः आत्मनः अंशिनः। इन्द्रादेः शरीरे कर्मनिर्मितशरीरे। अंशस्यार्जुनादेः। भावात् तदभिमानितया सत्त्वादित्यर्थः॥ १॥

(५६) ॐ **व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्नतूपलब्धिवत्** ॐ॥ उपलब्धिवत् ज्ञानसुखादौ परस्परं भेद इव। अंशांशिनोरपि। व्यतिरेको भेद इति तु न। कुतः तद्भावभावित्वात् अंशस्यांशिकृतभावशब्दितोपासनजन्यफलानुभवित्वात्। अन्यथा तन्नस्यादित्यर्थः॥ २॥

॥ अङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ ३६ ॥

(५७) ॐ **अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम्** ॐ॥ तुशब्दो विशेषे। अङ्गावबद्धाः हरेरङ्गाश्रिताः। देवा अपि तत्परिवारत्वेन देवैरुपास्याः। तदुपसंहारे तु विशेषोऽस्ति। कः? देवानां प्रतिवेदं सर्ववेदगतासु शाखासु उक्तं यत् ब्रह्माद्यङ्गदेवतावबद्धगुणजातं तत्सर्वं रुद्रादिषु नोपसंहार्यम्। किन्तु योग्यमेवेत्येवं रूप इत्यर्थः। हीत्यनेन समत्वाद्वेति (ब्रह्मतर्क) स्मृतिप्रसिद्धिः सूचिता॥ १॥

(५८) ॐ **मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः** ॐ ॥ मन्त्रादिवत् यथाऽग्न्याद्यधमदेवतावाचिमन्त्रविद्यानां ब्रह्माद्युत्तमदेवतावाचित्वं तथाऽविरोधः अधमगुणानामुत्तमेषूपसंहारेऽपि विरोधो नास्तीति वाऽभ्युपगम्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

॥ भूमाधिकरणम् ॥ ३७ ॥

(५९) ॐ **भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाच दर्शयति** ॐ ॥ क्रतुवत् यथा क्रतुशब्दितप्रायणीयाद्यङ्गजातस्य । विकृतिक्रतुषु अनुवृत्तिं अनुष्ठेयत्वं च । तथा भूम्नः पूर्णत्वगुणस्येतरगुणेभ्यो ज्यायस्त्वं विशिष्टत्वम् । आनन्दादिगुणेष्वनुवृत्तितयोपासनस्य सफलत्वं सर्वोपास्यत्वं चेत्येवं रूपं युज्यते । कुत एतत् हि यस्मात् । "भूमैव देवः" इति (गौपवन) श्रुतिः । तथा दर्शयति प्रतिपादयति । तस्मादित्यर्थः ॥१॥

॥ नानाशब्दाधिकरणम् ॥ ३८ ॥

(६०) ॐ **नाना शब्दादिभेदात्** ॐ ॥ भूमगुणः सर्वैर्यथायोग्यं नानाप्रकारेणोपास्यः । नत्वेकप्रकारेण । कुतः । शब्दादिभेदात् । शब्दादिप्रमाणैरधिकारिभेदात् । भूमगुणस्य नानाप्रकारेण प्रतीतेरित्यर्थः ॥१॥

॥ विकल्पाधिकरणम् ॥ ३९ ॥

(६१) ॐ **विकल्पो विशिष्टफलत्वात्** ॐ ॥ विकल्पः स्वस्वमोक्षसाधनान्यनृसिंहाद्युपासनं कार्यं न वेति द्विविधः प्रकारः स्यात् । कुतः विशिष्टफलत्वात् तथोपासनस्य दुरितनिवृत्तिरूपफलविशेषमपेक्ष्य कर्तव्यत्वेन तदनुसारेण विकल्पस्यैव युक्तत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ काम्याधिकरणम् ॥ ४० ॥

(६२) ॐ **काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात्** ॐ ॥ काम्यास्तु काम्यसाधनरूपे कामितसाधनभगवद्गुणास्तु । यथाकामं ।

स्वस्वफले कामानुसारेण । समुच्चीयेरन्नवा अमुमुक्षुभिरुपसंहर्तव्याः मुमुक्षुभिस्तु नोपसंहर्तव्या इति । वा व्यवस्थितविकल्पः स्यात् । कुतः पूर्वहेत्वभावात् मुमुक्षूणां मोक्षेच्छापूर्वकालीनपूर्वसूत्रोक्तान्यकामाख्यहेत्वभावात् । एवं मुमुक्षुभिरेवेश्वरप्रीत्यर्थमुपसंहार्या फलार्थं नोपसंहार्या इति वा विकल्पः स्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ अङ्गाधिकरणम् ॥ ४१ ॥

(६३) ॐ अङ्गेषु यथाऽऽश्रयभावः ॐ ॥ अङ्गेषु भगवदङ्गेषु । यथाऽऽश्रयभावः "चक्षोः सूर्योऽजायत" इत्यादौ (ऋ. १०-९०-१३) यथा यथाऽऽश्रयत्वमुक्तं तथा तैरुपासनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

(६४) ॐ शिष्टेश्च ॐ ॥ यस्मिन्निति (पौत्रायण) श्रुतिविहितत्वाच्च तथोपासनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

(६५) ॐ समाहारात् ॐ ॥ समाहारशब्देनोपसंहारफलश्रुतिर्गृह्यते । देवानां स्वस्वजनकाङ्गत्वरूपगुणोपसंहारे फलवचनाच्च । तैस्तथोपसंहृत्योपासनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

(६६) ॐ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॐ ॥ गुणानां भगवद्गुणानां । साधारण्यस्य सर्वोपास्यत्वस्य । श्रुतेः "साधारण्यात्" इति (माण्डव्य) श्रुत्युक्तत्वाच्च । देवैस्तथोपासनं कार्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

॥ नवाधिकरणम् ॥ ४२ ॥

(६७) ॐ न वाऽतत्सहभावश्रुतेः ॐ ॥ अङ्गदेवतोपासनं देवान्यैर्नकार्यम् । किन्तु देवैरेवेति वा व्यवस्थितविकल्पः स्यात् । कुतः अतत्सहभावश्रुतेः तत्सहश्रुतेरभावात् । सर्वशाखागतगुणोपासनेन सहाङ्गदेवतोपासनस्य श्रवणादित्यर्थः ॥ १ ॥

(६८) ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ "सत्यो ज्ञान" इति (कमठ) श्रुतौ अस्यार्थस्य दर्शनात् उक्तत्वाच्च देवैरेवाङ्गदेवतोपास्तिः कार्या नान्यैरित्यर्थः ॥२॥

इति श्रीजगन्नाथयतिकृतायां सूत्रदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

(१) ॐ **पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः** ॐ ॥ पुरुषैरर्थ्यमानं यच्छुभफलं तत्सर्वमपि । अतः ब्रह्मदर्शनाद्भवति न तु मोक्षमात्रम् । कुतः शब्दात् "यं यं" इति (मुं. ३-१-१०) श्रुतेरिति भगवान् बादरायणो मन्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

(२) ॐ **शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः** ॐ ॥ शेषत्वात् ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वात् । निमित्तादेव पुरुषार्थवादः "यं यम्" इति (मु. ३-१-१०) श्रुतौ ज्ञानस्य स्वर्गादिपुरुषार्थसाधनत्ववादः न तु मोक्ष इव स्वर्गादौ प्राधान्यात् । तत्कथम् । यथा अन्येषु स्वर्गसाधन-कर्मशेषभूतेषु धनादिषु । यथा स्वर्गं धनादिति प्राधान्यवादः । तथेति जैमिनिराचार्यो मन्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

(३) ॐ **आचारदर्शनात्** ॐ ॥ "यज्ञेन यज्ञं" इति (तै. आ. ३-१२-७) देवानामपि कर्मानुष्ठानश्रुतेश्च न ज्ञानादेव सर्वपुरुषार्थप्राप्तिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

(४) ॐ **तच्छ्रुतेः** ॐ ॥ "यदेव विद्यया" इति (छां. १-१-१०) ज्ञानस्य कर्मशेषत्वश्रुतेः न तत्प्रधानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

(५) ॐ **समन्वारम्भणात्** ॐ ॥ न कर्मणः ज्ञानशेषत्वम् । तत्साम्यञ्च । किन्तु प्राधान्यम् । कुतः समन्वारम्भणात् "कर्मणैवेति" (माठरश्रु.) प्राधान्येन स्वर्गाद्यारम्भकत्वश्रुतेरित्यर्थः ॥ ५ ॥

(६) ॐ **तद्वतो विधानात्** ॐ ॥ तद्वतः विधानात् "ज्ञानी च कर्माणि" इति (कमठ श्रु.) कर्मविधानात् न ज्ञानिकर्म लीलारूपमित्यर्थः ॥ ६ ॥

(७) ॐ **नियमाच्च** ॐ ॥ ज्ञानिनोऽपि कर्मनियमस्याकरणे प्रत्यवायस्य च "कुर्वन्" इति (ई० २.) श्रुतेश्च । न ज्ञानिकर्म लीलारूपमित्यर्थः ॥ ७ ॥

(८) ॐ **अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्** ॐ ॥ तुशब्दो व्यासमतविशेषद्योतकः । बादरायणस्य त्वेवं ज्ञानादेव सर्वपुरुषार्थप्राप्तिरित्येवं मतम् । कुतः अधिकोपदेशात् अधिकस्य ज्ञानजन्यमोक्षे कर्माधीनातिशयस्य "ज्ञानादेव" इति (कौण्ठरव्य) श्रुतावुक्तत्वात् । किञ्च तद्दर्शनाच्च तस्य ज्ञानजन्यफले कर्मजन्यातिशयस्य राजसूयादिना (भविष्यत्पर्वणि) युधिष्ठिरादावुपलम्भाच्चेत्यर्थः । अत्र भगवन्मतं देवतानिष्ठज्ञानविषयम् । जैमिन्यादिमतं तदन्यमनुष्यनिष्ठज्ञानविषयम् । अतो न विरोध इति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

(९) ॐ **तुल्यं तु दर्शनम्** ॐ ॥ ज्ञानिकर्म न ज्ञानेऽतिशयकृत् । किन्तु ज्ञानफल एव । कुतः यतो दर्शनं ज्ञानम् । तुल्यं तु कर्मकरणाकरणयोः सममेव । अत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

॥ असार्वत्रिकाधिकरणम् ॥ २ ॥

(१०) ॐ **असार्वत्रिकी** ॐ ॥ ज्ञानाधिकारिता सर्वजनस्थिता नेत्यर्थः ॥१॥

(११) ॐ **विभागः शतवत्** ॐ ॥ विभागः केषाञ्चिज्ज्ञानाधिकारिता अन्येषां नेति विभागः । शतवत् परापरब्रह्माधिकदेवताशतस्यैव सोमाधिकारः नान्येषामिति विभागवत् "नवकोट्यो हि" इत्यादावुक्तत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

(१२) ॐ **अध्ययनमात्रवतः** ॐ ॥ यथाशक्ति सर्ववेदाध्ययनवतो ब्रह्मविद्याधिकारिता नान्यस्येत्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ अविशेषाधिकरणम् ॥ ३ ॥

(१३) ॐ **नाविशेषात्** ॐ ॥ देवादीनां ज्ञानाधिकारिता । अविशेषात् साम्यात् । न । किन्तु तारतम्यादिनेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ स्तुत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

(१४) ॐ **स्तुतयेऽनुमतिर्वा** ॐ ॥ ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्त्योर्विशेषोऽस्त्येव । कुतः यतः यथेष्टाचारो ज्ञानी मुच्यत एवेति ज्ञानिस्तुतय एव "येन स्यात्केन स्यात्" इत्युच्यते । अनुमतिर्वा ज्ञानिनां यथेष्टाचारेऽभ्यनुज्ञामात्रं वा न त्वत्र यथेष्टाचारविधिरत इत्यर्थः ॥ १ ॥

(१५) ॐ **कामकारेण चैके** ॐ ॥ एके शाखिनः । कामकारेण च यथेष्टाचारेणापि ज्ञानिनां मोक्षं "कामचाराः" इति (सामशाखा) श्रुतौ पठन्ति । अतो न ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्त्योर्मोक्षहानिः । किन्तु फले विशेषमात्रमस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

(१६) ॐ **उपमर्दश्च** ॐ ॥ चशब्दोऽप्यर्थः । यदा ज्ञानिनः प्रारब्धकर्मणोऽपि किञ्चिद्भुक्तस्य ज्ञानेनोपमर्दं ईषत्फलह्रासम् । "ओमित्युच्चार्य" इति (तुर) श्रुतावेके शाखिनः पठन्ति । तदा ज्ञानोत्तरकालीनासत्कर्म न मोक्षप्रतिबन्धकमिति किं वर्णनीयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

(१७) ॐ **ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि** ॐ ॥ कामचाराणामपि ज्ञानिनां मुक्त्यधिकारवत् कामचाराणां जिज्ञासूनां न ज्ञानाधिकारः । कुतः हि यस्मात् । शब्दे य इममिति (माठर) श्रुतावूर्ध्वरेतस्त्वादिगुणवत्स्वेव ज्ञानोपदेशो विहितः । तस्मादित्यर्थः ॥ ४ ॥

(१८) ॐ **परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि** ॐ ॥ जैमिनिः परामर्शं "येन स्यात्" इति वाक्ये प्रातरुत्थायेत्यादिश्रुत्युक्तसदाचारस्यैव ग्रहणमभ्युपेत्यात्र सदाचारस्यैव स्वेच्छया नियमेनाचरणं प्रतिपाद्यम् । न तु निषिद्धस्य करणमिति मन्यते । कुतः हि यस्मात् ।

अचोदना अनिषिद्धं ज्ञानिना कार्यमिति विध्यभावः अपवदति च प्रत्युत "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इति श्रुतिः विकर्म निषेधति च इति। तस्मादित्यर्थः ॥ ५ ॥

(१९) ॐ **अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः** ॐ ॥ बादरायणः भगवान् बादरायणस्तु। अनुष्ठेयं स्वेच्छया श्रुत्याद्युक्तानुष्ठानयोग्यकिञ्चित्कर्माचरणाभ्यनुज्ञानमेव "येन स्यात्" इति (बृ. ५-१-१.) श्रुतेरर्थः। न तु सर्वकर्मकरणाय यथेष्ठाचारविधिरेवेति मन्यते। कुतः साम्यश्रुतेः केनापि प्रकारेण प्रवृत्तावपि "ईदृश एव" इति ज्ञानिनः साम्योक्तेः ॥ ६ ॥

(२०) ॐ **विधिर्वा धारणवत्** ॐ ॥ यथा वेदधारणविधेः त्रैवर्णिकाधिकारिकत्वमेव न तु सर्वाधिकारिकत्वम्। तथा विधिः ज्ञानिनामेव "येन स्यात्" इति (बृ. ५-१-१.) स्वेच्छाचारविधिः न त्वज्ञानिनामित्यर्थः। वाशब्दः प्रागुक्तपक्षद्वयात् अस्य पक्षान्तरत्वद्योतकः ॥७॥

(२१) ॐ **स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्** ॐ ॥ "केन स्यात्" इति वाक्यं पूर्वोक्तस्तुतिरेव न स्वेच्छाचरणविधिः। कुतः उपादानात् ज्ञानिभिरपि "सन्ध्यामुपासीत" इत्यादि साधारणविधिस्वीकारादिति चेन्न। कुतः अपूर्वत्वात् अशब्दवाच्यपरमात्माधीनत्वादित्यर्थः। तथाच ज्ञानिनः स्वेच्छाचरणविधेरप्यभावे सर्वविध्यतिदूरत्वप्रसङ्गेन परमात्माधीनत्वं न स्यादिति भावः ॥ ८ ॥

(२२) ॐ **भावशब्दाच्च** ॐ ॥ भावः इच्छाभावशब्दघटित "यथाविधानम्" इति (तुर) श्रुतेश्च "केन स्यात्" इत्ययं कामचारविधिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

(२३) ॐ **पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात्** ॐ ॥ नियमेन सर्वधर्माचरणविधिपक्षस्यानुष्ठेयानां मध्ये स्वेच्छया कतिपयधर्माचरणा-

भ्यनुज्ञानपक्षस्य स्वेच्छाचरणविधिपक्षस्य च परस्परविरुद्धत्वात् । "येन-स्यात् " इत्यादयः पारिप्लवार्थाः अव्यवस्थितार्थका इति चेन्न । कुतः विशेषितत्वात् " त्रेधाहि ज्ञानिनः " इति (गौपवन) श्रुतौ ज्ञानिनां विधिनियतादिपदैर्विशेषितत्वेन तेषामनेकप्रकारत्वस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥

(२४) ॐ **तथा चैकवाक्योपबन्धात्** ॐ ॥ उक्तपक्षत्रयानुसारिवाक्यानां अधिकारिभेदमाश्रित्याविरोधेनैकवाक्यतायाः युक्तत्वात् । तथाच श्रुतीनामेकवाक्यत्वे सिद्धे " येन स्यात् " इति वाक्यस्यापि एकवाक्योपबन्धात् अधिकारिभेदेन व्यवस्थितार्थकत्वोपपत्तेः न पारिप्लवार्थत्वमित्यर्थः । तथाच जैमिनिमतं मनुष्यज्ञानविषयम् । व्यासमतं देवताविषयम् । " विधिर्वा " इतिमतं विधिवेत्तृविषयमिति न विरोध इति भावः ॥ ११ ॥

(२५) ॐ **अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा** ॐ ॥ ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वे अग्नीन्धनाद्यनपेक्षा अग्निहोत्रादिसत्कर्मसापेक्षितत्वं नास्ति । कुतः अत एव कामचाराणामपि मोक्षस्य प्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

(२६) ॐ **सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्** ॐ ॥ अश्ववत् यथा गतिसाधनाश्वादयः गतिनिष्पत्त्यर्थमेवापेक्ष्यन्ते न तत्फलं ग्रामादि प्राप्त्यर्थम् । तथा मोक्षसाधनज्ञानोत्पत्तावेव । सर्वापेक्षा सर्वधर्मापेक्षा । न तु ज्ञानफलमोक्षेऽपि । कुतः यज्ञादिश्रुतेः " विविदिषन्ति यज्ञेन " इति (बृः ६-४-२२) श्रुतेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

(२७) ॐ **शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्** ॐ ॥ यद्यपि ज्ञानेनैव मोक्षो नियतः । तथापि ज्ञानी शमदमाद्युपेतः स्यात् शमदमादियुक्तो भवेत् । कुतः तद्विधेः " आचार्यात् " इति (माठर) श्रुत्या तस्य ज्ञानिनः शमदमादेर्विधा-

नात्। तथापि न ज्ञानिनः शमदमादिवैयर्थ्यम्। कुतः तदङ्गतया ज्ञानाङ्गतया ज्ञानफलोपकार्यमतस्तेषां शमदमादीनामवश्यानुष्ठेयत्वात् अवश्यमनुष्ठानार्हत्वात्। तुशब्दः शमदमादेः पूर्णफलार्थत्वं सूचयति ॥१४॥

(२८) ॐ **सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्** ॐ ॥ चशब्द एवार्थे। ज्ञानिनः सर्वान्नानुमतिः " यदि ह वा अप्येवं वित् " इति निषिद्धानिषिद्धसर्वभक्षणस्याभ्यनुज्ञानश्रुतिः। प्राणात्यये प्राणत्यागकालविषयैव न तु सर्वकालविषया कुतः तद्दर्शनात् तस्मिन्नर्थे " न वा अजीविष्यम् " इति (छां. १-१०-४) श्रुतेः तदर्थरूपलिङ्गदर्शनाच्चेत्यर्थः ॥ १५ ॥

(२९) ॐ **अबाधाच्च** ॐ ॥ ज्ञानिनां निषिद्धाकरणे बाधकाभावाच्च निषिद्धं न कार्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

(३०) ॐ **अपि स्मर्यते** ॐ ॥ तत्करणेऽल्पफलता च "अतीत" इत्यादिना (हरिवंशेषु) कृष्णादिभिः स्मृतिभिः निषिद्धं न कार्यमिति स्मर्यते च। अतोऽपि न निषिद्धं ज्ञानिभिः कार्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥

(३१) ॐ **शब्दश्चातोऽकामचारे** ॐ ॥ चो यतः। अकामचारे निषिद्धकर्माभावे। शब्दः " स य एतदेवं वित् " इति (कौण्डिन्य) श्रुतिरस्ति। अतोऽपि न निषिद्धं ज्ञानिना कार्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

(३२) ॐ **विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि** ॐ ॥ चः कारणसमुच्चये। अपिः वर्णाश्रमधर्मसमुच्चये। ज्ञानिना न केवलं निषिद्धमकार्यम्। किन्त्वाश्रमधर्मोऽपि वर्णाश्रमोचितकर्मापि सम्पूर्णफलार्थं कार्यम्। कुतः विहितत्वात् " पश्यन्नपि " इति (कौषारव) श्रुतिविहितत्वादित्यर्थः ॥१९॥

(३३) ॐ **सहकारित्वेन च** ॐ॥ ज्ञानिना सम्पूर्णफलसिद्ध्यै सत्कर्म कार्यमेव। कुतः "यथा राज्ञः" इति (कमठ) श्रुतौ मोक्षफलातिशयकर्मणो ज्ञानसहकारित्वेनोक्तत्वाच्चेत्यर्थः ॥ २० ॥

॥ उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

(३४) ॐ **सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात्** ॐ ॥ सर्वथापि देशकालगुरूपदेशाद्यनेकसाधनसम्पत्तावपि ये ज्ञानयोग्याः त एव ज्ञानमाप्नुवन्ति । नायोग्याः । कुतः उभयलिङ्गात् । उभयोः योग्यायोग्ययोः इन्द्रविरोचनयोः । विरिञ्चोपदेशसाम्येऽपि सम्यग्विपरीतज्ञानप्राप्तिरूपज्ञापकादेवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

(३५) ॐ **अनभिभवं च दर्शयति** ॐ ॥ चो यतः । "दैवीमेव" इति श्रुतिः । न केवलं योग्यायोग्यस्वरूपं दर्शयति । किन्त्वनभिभवं च स्वभावतिरस्काराभिभवञ्च । दर्शयति प्रतिपादयति । अतो नायोग्यानां ज्ञानप्राप्तिरित्यर्थः ॥ २२ ॥

(३६) ॐ **अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः** ॐ ॥ चशब्दोऽवधारणे । तुशब्दो विशेषार्थः। अन्तरा सम्यग्ज्ञानविपरीतज्ञानयोर्मध्ये । स्थितानां नित्यसंसारिणामपि मिश्रस्वभावानभिभव एव । कुतः तद्दृष्टेः तेषां तस्मिन् मिश्रज्ञान एव तस्योदाहृतस्य दृष्टेर्दर्शनादित्यर्थः ॥ २३ ॥

(३७) ॐ **अपि स्मर्यते** ॐ ॥ कृष्णादिभिः (गीतायां) स्वभावानाभिभवः "असुराः" इति (स्कान्दे) स्मर्यते च । अतोऽपि देवदानवमानवस्वभावानां नाभिभव इत्यर्थः ॥ २४ ॥

(३८) ॐ **विशेषानुग्रहं च** ॐ ॥ चशब्दो युक्तिसमुच्चये । यतः "शृण्वे वीर" (ऋ. ६-४७-१६) इति श्रुतिः देवेषु परमेश्वरस्य विशेषानुग्रहञ्च । दर्शयति प्रतिपादयति । अतो देवानामेव सम्यक् ज्ञानतत्फले नान्येषामित्यर्थः ॥ २५ ॥

(३९) ॐ **अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च** ॐ ॥ तुशब्दोऽवधारणे । अतो देवभागादसुरभागस्य कदाप्यूनत्वाभावात् । इतरत् असुरवृन्दमेव । अतो देवभागाज्ज्यायः बहुलम् । कुतः लिङ्गात् "तस्मान्न जनतामियात्" इति (बृ. ३-३-१०) जनसङ्घप्रवेशनिषेधोक्त्यन्यथाऽनुप-

पत्तिरूपलिङ्गात्। चशब्दसूचित "ततः कनीयसा" इति (बृ. ३-३-१) श्रुतेश्चेत्यर्थः ॥ २६ ॥

(४०) ॐ तद्भूतस्य तु तद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॐ ॥ तद्भूतस्य तु देवभूतस्यैव। तद्भावः देवताभावः एवमसुरस्यैवासुरभावः जैमिनेराचार्यस्यापि सिद्ध एव। कुतः नियमातद्रूपाभावेभ्यः नासुरा इति चशब्दसूचितश्रुतेः "यो यद्रूपः" इति अतद्रूपशब्दोक्तान्यस्यान्यरूपत्वाभावश्रुतेः। अभावः अभूतिः। देवासुराणाम्। "तं भूतिः" इति (ऐ. आ. २-१-८) इति भावशब्दितश्रुतेरित्यर्थः ॥ २७ ॥

॥ आधिकारिकाधिकरणम् ॥ ६ ॥

(४१) ॐ न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॐ ॥ चशब्दः ज्ञानार्थिनां अयोग्याकांक्षावर्जनरूपेतिकर्तव्यतान्तरसूचकः। आधिकारिकमपि देवतापदमपीतरैर्नाकांक्ष्यम्। भगवदैश्वर्यादिकं तु सुतरामिति सूचयितुमपिशब्दः। कुतः पतनानुमानात् अयोग्येच्छात्वतः पतनस्य स्मार्तयुक्तिसिद्धत्वात्। अत एव तदयोगात् अयोग्याकांक्षाया कर्तुमयुक्तत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

(४२) ॐ उपपूर्वमपीत्येके भावशमनवत्तदुक्तम् ॐ ॥ भावशमनवत् भावे चित्ते शमनं भगवन्निष्ठा येषां ते भावशमनाः ऋषयः तत्पदं यथा नाकांक्ष्यम्। किमुत सुतरां देवादिपदमिति सूचयितुमपिशब्दः। इत्येके शाखिनः मन्यन्ते। कुतः यतो ज्ञानार्थिनां यथेतीन्द्रद्युम्नश्रुतौ। तदुक्तं तथोक्तम्। अत इत्यर्थः ॥ २ ॥

(४३) ॐ बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ॐ ॥ बहिस्तु देवादिपदेभ्योऽन्यत्र। ज्ञाने भक्त्यादिविषये। उभयथाऽप्याकांक्षायां अनाकांक्षायामपि न दोषः। कुतः देवर्षिरिति स्मृतेराचाराच्च नानात्वमिति शुभाचारविधायकशब्दाच्चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ फलश्रुत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

(४४) ॐ **स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः** ॐ ॥ समुदायविवक्षया स्वामिन इत्येकवचनम् । तथाच स्वामिनां देवानामेव । ज्ञानफलं भवति न प्रजानाम् । कस्मात् तेषामेव ज्ञानस्वामित्वात् "यदु किञ्च" इति (माध्यन्दिन श्रु.) तेषामेव फलश्रुतेश्चेत्येवमात्रेयाचार्यो मन्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

(४५) ॐ **आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मैहि परिक्रियते** ॐ ॥ हि यस्मात् । तस्मै प्रजार्थं देवैः परिक्रियते प्रजाद्वारा ज्ञानं सम्पाद्यते । तस्मादार्त्विज्यं आर्त्विज्यमिवेति शेषः । ऋत्विजां यज्ञफलमिव प्रजानामप्यल्पज्ञानफलमस्तीत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

(४६) ॐ **सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्** ॐ ॥ तद्वतो प्रजावतो राज्ञः, शिष्यवतो गुरोश्च । विध्यादिवत् विधानफलयोरिव। यथा प्रजानां शिष्याणां पालनव्याख्यानयोः राजगुरुसहकारित्वेन विधानं फलञ्च तयोरेव मुख्यतया स्वविहितज्ञानदाने प्रजानां सहकार्यन्तरविधिः देवैरनुग्राह्यरूपविशेषसहकार्यन्तरत्वेन करणम् । पक्षेण पक्षत्वेन । तृतीयं आत्रेयौडुलोमिपक्षापेक्षया तृतीयः । अयमेव बादरायणीयपक्ष इत्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ कृत्स्नभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

(४७) ॐ **कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः** ॐ ॥ यतः "कुटुम्बे" इति (छां.८-१५-१) श्रुतौ गृहिणो गृहस्थस्यैव मोक्षफलोक्त्या पर्यवस्यति । कृत्स्नभावात् सम्पूर्णगृहस्थधर्मवतो देवानपेक्ष्यैव । अतः श्रुत्यविरोधाच्च यतेरेव सर्वाश्रमिषूत्तमत्वमित्यर्थः ॥ १ ॥

(४८) ॐ **मौनवदितरेषामप्युपदेशात्** ॐ ॥ मौनवत् यतित्वस्येव । इतरेषां अन्याश्रमधर्माणामपि । उपदेशात् "देवा एव ब्रह्मचारिणः" इति (कौण्ठरव्य) श्रुतावुक्तत्वात् । सर्वाश्रमिभ्यो देवानामुत्तमत्वमित्यर्थः ॥ २

॥ अन्वयाधिकरणम् ॥ ९ ॥

(४९) ॐ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॐ ॥ गुरुः अनाविष्कुर्वन्सभादिषु आविष्कारमकुर्वन्नेव । शिष्येभ्यो विद्यामुपदिशेत् । कुतः अन्वयात् अयोग्यानामपि ज्ञानप्राप्त्या अतिप्रसङ्गरूपयुक्तेरित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ ऐहिकाधिकरणम् ॥ १० ॥

(५०) ॐ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॐ ॥ अप्रस्तुतप्रतिबन्ध प्रस्तुतप्रतिबन्धशब्दोक्तप्रारब्धकर्माभावे । अपरोक्षज्ञानमैहिकं श्रवणादीनां सम्पूर्तिजन्मन्येव भवति । प्रतिबन्धे तु जन्मान्तरे भवति । कुतः तद्दर्शनात् "श्रुत्वा" इति (सौपर्ण) श्रुतौ तथा प्रतिपादनादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ ११ ॥

(५१) ॐ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॐ ॥ एवं यथा ज्ञानेऽनियमः तथा मुक्तिफलानियमः । मोक्षाख्यफलेऽपि ज्ञानिनः तच्छरीरपातानन्तरमेव मोक्ष इति नियमो नास्ति । किन्तु असति प्रारब्धे तद्देहपातानन्तरमेव । सति तु तद्देहान्तरावसाने मोक्षो भवति । ननु कुत एवं कल्प्यते । ज्ञानजन्मानन्तरं मुक्त्यभावे कदाऽपि मुक्तिर्नेत्येवं कुतो न कल्प्यत इत्यत उक्तम् । तदिति । तस्यां ब्रह्मसंस्थो इति श्रुतौ तस्मिन् ब्रह्मणि अवस्थितस्य । तज्ज्ञानिन इति यावत् । अवधृतेः अमृतत्वमेत्येवेति मोक्षफलावधारणादित्यर्थः । अतः प्रतिबन्धककल्पनेति भावः । उक्तस्य सर्वस्यैतदध्यायार्थस्य प्रसिद्धत्वसूचनार्था द्विरुक्तिः ॥ १ ॥

इति श्रीजगन्नाथयतिकृतायां सूत्रदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ॐ ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणि

श्रीजगन्नाथयतिकृतभाष्यदीपिकासमलङ्कृत-
श्रीमन्मध्वभाष्यसहितानि
सूत्रदीपिकासंवलितानि

(फलाध्यायः)

श्रीचामराजेन्द्रसंस्कृतमहापाठशालायां
द्वैतवेदान्तप्रधानाध्यापकैः
विद्याविशारद न्यायवेदान्तचूडामणि **मागडि श्रीरङ्गनाथाचार्यैः**
मुद्रणावसरे संशोधितानि

श्रीमद्व्यासराजगुरुसार्वभौमविद्याकर्णाटकसिंहासनाधीश्वर-
श्रीमद्विद्याप्रसन्नतीर्थश्रीपादानामाज्ञानुसारेण
बेङ्गळूरुनगरीस्थया
भाष्यदीपिकाप्रकाशनसमित्या
प्रकाशितानि

शालिवाहनशकाब्दाः
क्रिस्ताब्दाः

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राधिकरणविषयसूचिका

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः

अधि० ।	सूत्र० ।	विषयाः ।
१	१-२	श्रवणमननादीनां आवृत्तिः कर्तव्येति निरूपणम् ॥
२	३	विष्णुः मम स्वामी इत्युपासना कर्तव्येति निरूपणम् ॥
३	४	नामादिप्रतिमायां ब्रह्मदृष्टिः न कर्तव्या, किन्तु तत्र स्थितत्वेन उपासना कार्यैति निरूपणम् ॥
४	५	परमात्मनः ब्रह्मत्वेन उपासना कर्तव्येति निरूपणम् ॥
५	६	परमात्मनः अवयवे आदित्यादिजनकत्वोपासना देवैरेव कार्या इति निरूपणम् ॥
६	७-११	आसीनस्सन् उपासनां कुर्यादिति निरूपणम् ॥
७	१२	मोक्षपर्यन्तं उपासना कर्तव्या मोक्षेऽपि उपासना अस्ति इति निरूपणम् ॥
८	१३-१९	परमात्माऽपरोक्ष्ये जाते पूर्वतनयोः अनारब्धयोः अनभीष्टयोश्च पुण्यपापयोः नाशः उत्तरयोः अनारब्धयोः अनभीष्टयोः पुण्यपापयोः असंबन्धः भवति। भगवद्द्वेषिणः तमसि पतने सति पुण्यस्य असंबन्धः भवति ज्ञानिकृतपुण्यकर्म मोक्षे अतिशयफलाय भवति इति निरूपणम् ॥

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः

१	१-२	उमा रुद्रे विलीयते सर्वे देवाः नियम्यनियामकभावानुसारेण नियामकेषु विलीयन्त इति निरूपणम् ॥

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

॥ हरिः ॐ ॥

॥ ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम् ।

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

प्रथमः पादः

॥ १. आवृत्त्यधिकरणम् ॥

(१) फलं निगद्यतेऽस्मिन्नध्याये । कर्मनाशाख्यं फलमस्मिन् पादे । नित्यशः कार्यं सर्वथा भाव्यं साधनं प्रथमत उच्यते । प्रायिकत्वाच्चाध्यायानां पादानां च न विरोधः ।

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

॥ १. आवृत्त्यधिकरणम् ॥

(१) एतदध्यायप्रतिपाद्यं दर्शयति—फलमिति ॥ साध्यमित्यर्थः । ब्रह्मदर्शनेत्यादावुपस्कार्यम् । मोक्षरूपमिति शेषः । 'निगद्यते' कीदृशमिति विचार्यतेऽस्मिन् चतुर्थेऽध्याय इत्यर्थः । मोक्षस्य दर्शनसाध्यत्वं तु 'अनियमः, विद्यैव' इत्यादावेवोक्तमिति भावः । एतत्पादार्थं दर्शयति—कर्मेति । निगद्यत इत्यनुषज्यते । मोक्षलक्षणं हि ज्ञानफलं चतुर्विधं—कर्मक्षयोत्क्रान्तिमार्गभोगभेदात् । तत्रास्मिन् पादे दर्शनपूर्वकालीनसञ्चितकर्मनाशाख्यं फलं निगद्यत इत्यर्थः । नन्वावृत्तिरित्यादिसूत्रे कर्मक्षयोक्त्यप्रतीतेः कथमेतत्पादप्रतिपाद्यकथनमित्यत आह—नित्यश इति । सर्वदैवेत्यर्थः । परमादरेणेत्यप्यादावुपस्कार्यम् । किमर्थमेतदुच्यते इत्यत उक्तं—सर्वथा भाव्यमिति । सर्वप्रकारविघ्नेऽपि यावच्छक्त्यनुष्ठेयमित्यर्थः । नित्यशः करणविशिष्टसाधनं विनाऽपरोक्षज्ञानाभावात्तदभावे च चतुर्विधमोक्षेषु मध्ये एकस्यापि मोक्षस्याभावादस्य सर्वथा भाव्यत्वमिति भावः । तथाच यतः सर्वथा भाव्यमतो

(२) सू—ॐ ॥ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ ॐ ॥ १ ॥

'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ. ४-४-५.) इत्यादीनां नाग्निष्टोमादिवदेकवारेणैव फलप्राप्तिः,

---

नित्यशः कार्यमिति योजना। साधनमिति। श्रवणाद्यावृत्त्यादिरूपज्ञान-साधनमित्यर्थः। 'प्रथमतः' सप्ताधिकरण्यां 'उच्यते' कर्तव्यत्वेन प्रतिपाद्यते। सर्ववेदान्तनयेन गतार्थतापरिहाराय—नित्यशः सर्वथेति चोक्तम्। तथाच तत्रोक्तस्यैव साधनस्य सर्वप्रकारविघ्नेऽपि सर्वदा परमादरेण यावच्छक्त्यनुष्ठेयत्वरूपेत्थंभावोऽत्रोच्यत इति न गतार्थतेति भावः। यदि फलाध्याये कर्मक्षयपादे च साधनमेवोच्यते तर्ह्यध्यायपादानामर्थव्यवस्थाऽभावः स्यादित्यत आह—प्रायिकत्वाच्चेति। प्रथमश्चोऽप्यर्थः। द्वितीयस्समुच्चये। तथाचाध्यायपादेष्वर्थान्तरोक्तावपि न व्यवस्थाऽभावलक्षणविरोधो भवति। कुतः ? समन्वयाध्यायानां नामादिपादानां च 'प्रायिकत्वात्' प्राचुर्येण स्वस्वैकार्थप्रतिपादकत्वादिति योजना। न चास्य पादस्य कर्मक्षये प्रायिकत्वानुपपत्तिः, अधिकरणसप्तके साधनविचारात् फलस्य चैकस्मिन्नेवाधिकरणे विचारादिति वा वाच्यम्। योऽर्थः प्रायेण कार्त्स्न्येन प्राधान्येन च यत्र प्रतिपाद्यते सोऽध्यायादिस्तदर्थक इत्यस्यार्थस्यात्र विवक्षितत्वात्। तथाच कर्मक्षयवत् साधनस्य कार्त्स्न्येन प्राधान्येन एतत्पादविचार्यत्वाभावान्नोक्तानुपपत्तिरिति भावः।

(२) तत्र सङ्गत्यादिजिज्ञासाजननाय सूत्रमेवादौ पठति—आवृत्तिरिति ॥ सूत्रे आवृत्तिरिति प्रतिज्ञांशं कर्तव्येति पदाध्याहारेणावृत्तिपदसूचितपूर्वपक्षनिषेधपूर्वकं व्याचष्टे — आत्मेति। इत्यादीनामिति। इति श्रुत्या आदीयन्ते उपादीयन्ते वाच्यतयेति इत्यादीनि तेषामित्यर्थः। श्रवणादीनामिति शेषः। यद्वा—इत्यादिश्रुत्युक्तानां श्रवणादीनामित्यर्थः। अत्रादिशब्देनैतज्जातीयवाक्यान्तरं गृह्यते। प्राप्तिरिति प्रथमा पञ्चम्यर्थे। यत इति शेषो वा। नेत्यावर्तते, इतीति च। अग्निष्टोमादीत्यादिशब्देन दर्शपौर्णमासादिकं गृह्यते आवृत्तिरिति सावधारणमेतत्। एकेन वाक्येनावगतस्य तत्त्वस्य पुनः पुनस्तेन वाक्येन अन्येन वा अवगतिः श्रवणावृत्तिः। युक्त्या मननावृत्तिरप्येवमेव। तथाच 'अग्निष्टोमादिवत्' यथा सकृदनुष्ठिताग्नि-

किन्त्वावृत्तिः कर्तव्या। 'स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम्' (छा. ६-८-७) इत्याद्यसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

(३) सू—ॐ ॥ लिङ्गाच्च ॥ ॐ ॥ २ ॥

ज्योमादेः स्वर्गफलसिद्धिस्तथा श्रवणादीनामपि 'एकवारेण' सकृदनुष्ठानेनैव 'फलप्राप्तेः' फलसिद्धेः 'आत्मा' इत्यादिश्रुत्युक्तानां श्रवणादीनां नावृत्तिरतोऽनावृत्तिरिति पूर्वपक्षो न, किन्तु श्रवणादीनामावृत्तिरेव कर्तव्येति योजना। कुत इत्यतोऽसकृदुपदेशादिति हेत्वंशं व्याचष्टे—स इति। इत्यादीति। इत्यादिरूपो योऽयमसकृदुपदेशः अनेकवारमुक्तिस्तस्मादित्यर्थः। आदिशब्देन 'स आत्मा तत्त्वमसि' (छा. ६-८-७.) इति शिष्टवाक्यं गृह्यते। श्वेतकेतुं प्रति उद्दालकवाक्यमेतत्। प्रकृतः परदेवताख्यो विष्णुः सारत्वात्सः। नियमनात् ज्ञानरूपत्वाद्वा यः। सर्वस्येष्टत्वादविघ्नसर्वेच्छारूपत्वाद्वा एषः। सूक्ष्मज्ञानविषयत्वादतिसूक्ष्मपरिमाणत्वाद्वा अणिमा। 'इदं सर्वं' जगत् 'ऐतदात्म्यं' एतत् सत् आत्मा स्वामी यस्य तत्तथोक्तम्। यद्वा—एष चासावात्मा च तदात्मा विचित्रा हि तद्धितगतिरिति वचनात्, तस्येदमित्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययः तद्वशमित्यर्थः। ततत्वात् तत् परमानन्दत्वतः साधुस्वरूपत्वाद्वा सत्यं साधनात् सः पूर्णगुणत्वादात्मा। तत्त्वं अतत् त्वमिति च पदच्छेदः। तथाच त्वं 'तत्त्वं' तत्त्वतः 'अतदसि' तस्मादन्योऽसीति छन्दोगश्रुत्यर्थः। अनेनोद्दालकेन श्वेतकेतुं प्रति परतत्त्वस्य 'असकृत्' नवकृत्वः 'उपदेशादुपदिष्टत्वात् ज्ञानार्थं श्रवणादीनामावृत्तिः एव कर्तव्या। श्रवणादेः सकृदेव कर्तव्यत्वे किमर्थमसावसकृदुपदिशेदिति भाव इति सूत्रार्थ उक्तो भवति।

(३) हेत्वन्तरेण श्रवणाद्यावृत्तिं साधयत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—लिङ्गाच्चेति॥ आदिशब्देन 'अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तꣳ होवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति' (तै. ३-२.) इत्यादिकं गृह्यते। 'स तपः' इत्यतः प्रागपि 'तस्मा एतत्प्रोवाच। अन्नं प्राणं चक्षुश्श्रोत्रं मनो वाचमिति। तꣳहोवाच। यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तै. ३-१.) इत्यादिकमप्युदाहरणीयम्। इत्थं हि तैत्तिरीये आख्यायिका—वरुणपुत्रो भृगुः ब्रह्माध्यापयेति पितरमुपसादितवान्। अथ वरुणस्तस्मै भृगवे अन्नमयादिरूपाष्टक-

'स तपोऽतप्यत . . पुनरेव वरुणं पितरमुपससार'

(तै. ३-१.२.) इत्याद्यावर्तनलिङ्गाच्च ।

नित्यशः श्रवणं चैव मननं ध्यानमेव च ।

कर्तव्यमेव पुरुषैर्ब्रह्मदर्शनमिच्छुभिः ॥

इति बृहत्तन्त्रे ॥ २ ॥

॥ इत्यावृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

मुपदिदेश। तेषां जगज्जन्मादिकारणत्वादिलक्षणान्यप्युवाच। एवं श्रुतान्नादिरूपो भृगुः पुनःपुनस्तद्विषय एवापृच्छत्। तथैव वरुणोऽप्युपदिदेश। एवमुपदिष्टस्स भृगुः 'तपः' आलोचनं 'अतप्यत' अकरोत्। स तपस्तप्त्वा अन्नमयाख्यमनिरुद्धरूपं जगज्जन्मादिकर्तृत्वलक्षणवत्तया साक्षात्कृतवान्। स भृगुरेकरूपं साक्षात्कृत्य द्वितीयमपि साक्षात्कर्तुं गुर्वनुग्रहार्थं पुनरेव वरुणं पितरं 'उपससार' उपसादितवान्। हे 'भगवो' भगवन् प्राणमयाख्यं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमिति शेषः। 'अधीहि' अनुज्ञां देहि अनुजानीहीति वाच्ये विनयप्रदर्शनायैवमुक्तिः। एवं भृगुणोक्तो वरुण उवाच। किमिति? 'तपसा' ज्ञानानुसन्धानरूपालोचनेन ब्रह्म विजिज्ञासस्व 'तपो ब्रह्म' ज्ञानरूपं ब्रह्मेति तपसो ब्रह्मज्ञानहेतुत्वात्तपो ब्रह्मेत्यभेदोपचार इति ग्रन्थान्तरे। इत्याद्यावर्तनलिङ्गादिति। एवमादिवाक्यबोध्यं यदनुज्ञाप्रार्थनाऽऽवर्तनादिरूपं श्रवणावर्तनलिङ्गं तस्मादित्यर्थः। चशब्दो न केवलं उपदेशाख्यगुरुव्यापाराद्धेतोरावृत्तेः कर्तव्यतासिद्धिः, किन्तु श्रुतस्य पुनरालोचनेनापरोक्षितत्वरूपशिष्यव्यापाराख्यलिङ्गदर्शनादपीति हेतुसमुच्चये। लिङ्गाच्चेत्यस्यावृत्तिः कर्तव्येति पूर्वेणान्वयः। अस्य श्रवणादित्रितयावृत्तिसाधकत्वाद्योगविभागः। यद्यपि श्रौतलिङ्गदर्शनबलान्मनननिदिध्यासनयोरेवावृत्तिः सिद्ध्यति, न श्रवणादीनां त्रयाणाम्। तथापि श्रुतान्नमयादीनां जगज्जन्मादिकारणत्वेन यद्ब्रह्मत्वं प्रागुक्तम्, तस्य 'तपो ब्रह्म' इत्यनेन सर्वत्र तद्घटकसार्वज्ञ्योक्तयोपपादनस्य श्रवणाद्यावर्तने लिङ्गत्वं सम्भवत्येव। न चान्नमयरूपे तपश्शब्दोक्तसार्वज्ञेन ब्रह्मत्वानुपपादनात्कथमेतदष्टरूपाणां श्रवणाद्यावर्तनलिङ्गत्वमिति वाच्यम्। तत्रालिङ्गत्वेऽपि तदितररूपेषु लिङ्गत्वसम्भवेन ब्रह्मविषयकश्रवणाद्यावृत्तावस्य लिङ्गत्वाविरोधात्। न च भृगु-

॥ २. आत्माधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ॐ ॥ ३ ॥

आत्मेत्युपदेश उपासनं च मोक्षार्थिभिः सर्वथा कार्यमेव। 'नान्यं विचिन्तय आत्मानमेवाहं विजानीयामात्मानमुपास

कर्तृकश्रवणादेरेकरूपविषयत्वाभावात्कथमियमावृत्तिरिति वाच्यम्। एकैक-रूपविषयेऽपि सामान्यविशेषाभ्यां द्विश्श्रवणादिप्राप्तेः।

॥ इत्यावृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ २. आत्माधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे आत्मत्वोपास्तेर्नित्यशः कार्यत्वं समर्थ्यते। आत्मत्वं न सर्वथा सदोपास्यमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्यति—आत्मेति ॥ अत्रात्मशब्दः प्रकारार्थः, इतिशब्दश्चावर्तते। तत्राद्यो रूढ्या विष्णुपरः। द्वितीयः आदत्ते स्वीयतयाभृत्यानिति स्वामिवाची। उपदेशः उपासनं च कार्यमिति शेषः इति भावेनात्मेति प्रतिज्ञांशं 'आत्मेप्युपासनम्' इति स्मृत्यनुसारेण व्याचष्टे—आत्मेति। सूत्र इवात्राप्यात्मेत्यावर्तते। तत्रैको रूढोऽन्यः स्वामिवचनः। उपदेशश्चेति चशब्दान्वयः। न केवलं तथोपासन-मावश्यकं किन्तु तथोपदेशश्च कार्य इति चशब्दार्थः। मोक्षार्थिभिरिति सौत्रतुशब्दस्यार्थान्तरोक्तिः। अनेनात्मत्वोपास्तेरवश्यकर्तव्यत्वे तस्या एव मोक्षसाधनत्वात् तां विना मोक्षासिद्धेरिति हेतुरुक्तो भवति—सर्वथेति। सर्वप्रकारविघ्नेऽपि सदा कार्यमित्यर्थः। तुशब्दस्यार्थः—एवेति, न त्वकार्य-मित्येवकारार्थः। कुतः सर्वथा कार्यत्वमित्यतो हेत्वन्तरप्रतिपादनाय प्रवृत्तं आत्मेत्युपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चेत्यंशं श्रुत्युदाहरणपूर्वकं व्याचष्टे—नेति। इतीति। इति श्रुत्येत्यर्थः। 'हि' यतः। उपगच्छन्तीति। उपासते गुरूपदेशेन जानन्ति चेत्यर्थः। उक्तं हि सुधायां उपगच्छन्तीत्येतत् ज्ञानार्थं उपासनार्थं चेति। अत एव श्रुतौ विजानीयामुपास इत्युभयोक्तिः। सन्त इति सिद्धमिति च शेषः। तथाच 'हि' यतो 'न' इति श्रुत्या सन्त आत्मेत्युपगच्छन्तीति सिद्धम्, आत्मत्वस्योपास्यत्वं सिद्धमिति यावत्।

आत्मा हि ममैष भवति' (   ) इति ह्युपगच्छन्ति ।
'आत्मेत्येवोपास्व आत्मेत्येव विजानीहि नान्यं किञ्चन विजानथ
आत्मा ह्येवैष भवति' (   ) इति ग्राहयन्ति च ।

(२) आत्मेत्युपासनं कार्यं सर्वथैव मुमुक्षुभिः ।
नानाक्लेशसमायुक्तोऽप्येतावन्नैव विस्मरेत् ॥
इति भविष्यत्पर्वणि ।

(३) आत्मा विष्णुरिति ध्यानं विशेषणविशेष्यतः ।

अतो मोक्षार्थिभिरात्मा विष्णुरात्मा स्वामीत्युपासनं सर्वथा कार्यमेवेति योजना। श्रुत्यर्थस्तु—अहं परमात्मनोऽयं न विचिन्तये। परमात्मानमेवात्मेति विजानीयाम् । परमात्मानमेवात्मेत्युपासे.। न चैतदविद्यमानोपासनमित्याह—आत्मेति। 'एषः' विष्णुः 'मम' उपासकस्यात्मा स्वामीति हि यतः प्रसिद्ध इति। एवमरे शिष्य आत्मा स्वामीत्येवोपास्व, आत्मेत्येव विजानीहि, विष्णोरन्यं नात्मेति 'विजानथ' विजानीथाः। न चायं मिथ्योपासनोपदेशः, 'हि' यतः 'एषः' विष्णुः आत्मा स्वामी भवति खल्विति। अत्रापीत्यनन्तरं श्रुत्येति ग्राहयन्ति चेत्यनन्तरं इति सिद्धमिति च शेषः। योजना तु पूर्ववदेव। ग्राहयन्तीत्यस्योपदिशन्तीत्यर्थः। सन्तः शिष्यानिति शेषः। चशब्द उपदिशन्तिग्राहयन्त्योः समुच्चये, तुशब्दसूचितहेतुसमुच्चये चेति ध्येयम्।

(२) यदात्मत्वोपासनस्य मोक्षसाधनत्वं तुशब्दार्थत्वेनोक्तं मोक्षार्थिभिरित्यनेन, तत् कुतो ज्ञायत इत्यत आह—आत्मेति॥ 'आत्मा' स्वामीत्युपासनं 'सर्वथा' सर्वप्रकारेण यावच्छक्ति सदा कार्यमेव। 'एतावत्' आत्मत्वमात्रं वा न विस्मरेदित्यर्थः। भविष्यत्पर्वणीत्यस्योक्तत्वादिति शेषेणात्मेति प्रतिज्ञावाक्येनान्वयः।

(३) केचित्तु—विष्णुरात्मतया जीवत्वेनोपास्यः। कुतः? यतः 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्युपगच्छन्ति 'तत्त्वमसि' इत्यादिना ग्राहयन्ति च शिष्यानित्यहंग्रहे प्रत्यगर्थस्य जीवात्मत्वग्रहणमेतदधिकरणप्रतिपाद्यतया वर्णयन्ति। तदयुक्तमिति भावेनाह—आत्मेति। कर्तव्यमिति विपरिणामेनाकृष्यते। तथाच विष्णुः 'आत्मा' स्वामीति ध्यानं कर्तव्यम्। कथम्? 'विशेषण-

सर्वेषां च मुमुक्षूणामुपदेशश्च तादृशः ॥
कर्तव्यो नास्य हानेन कस्य चिन्मोक्ष इष्यते ॥
इति ब्राह्मे ॥ ३ ॥

॥ इत्यात्माधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ३. नप्रतीकाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ न प्रतीके न हि सः ॥ ॐ ॥ ४ ॥

'नाम ब्रह्मेत्युपासीत' (छा. ७-१-५.) इत्यादिना शब्दभ्रान्त्या

विशेष्यतः' भावप्रधानः सावधारणश्च। मुमुक्षूणामिति तृतीयार्थे षष्ठी। तथाच सर्वैरपि मुमुक्षुभिर्विष्णुरात्मा स्वामीति विशेषणविशेष्यभावेनैव ध्यानं कर्तव्यम्। न तु विष्णोर्जीवात्मत्वविधानेन। न केवलं ध्यानं, किन्तु तादृशः आत्मा विष्णुरिति विशेषणविशेष्यभावोपेत उपदेशश्च कर्तव्यः। 'अस्य' आत्मत्वस्योपासनस्य 'हानेन' त्यागेनास्याकरणे कस्यापि मोक्षो नेतीष्यते प्रामाणिकैरिति स्मृत्यर्थः। ब्राह्म इत्यनन्तरं अर्थान्तरं दूषितमिति वाक्यशेषः।

॥ इत्यात्माधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ३. नप्रतीकाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे ब्रह्मज्ञानार्थिनो विष्णुप्रतीकैक्योपासनवर्जनमावश्यकमिति प्रतिपाद्यते। 'नाम ब्रह्म' इति श्रुतेर्भगवत्प्रतिमारूप नामवागादिकं ब्रह्मतयोपास्यमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्यति—नेति ॥ अत्र प्रतीक इति विषयसप्तमी। सुधोक्तरीत्या पूर्वसूत्रादात्मेतीति पदद्वयमुत्तरसूत्राद्दृष्टिपदं च, यद्वा—उत्तरसूत्राद्ब्रह्मदृष्टिपदमेवात्र सम्बध्यत इति भावेन न प्रतीक इति प्रतिज्ञांशं कर्तव्येति पदाध्याहारेण व्याचष्टे—नाम ब्रह्मेत्युपास्त इत्यादिनेति। आदिशब्देन 'वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते' इत्यादीनि गृह्यन्ते। जातयेति शेषः। कर्तव्येत्यनन्तरमितीत्यनुवर्तते। तथाच इत्यादिना वाक्येनैकविभक्तिकत्वरूपसामानाधिकरण्यबलेन जातया अस्मिन् वाक्ये ऐक्योपासनं विधीयत इति शब्दविषयभ्रान्त्या मूलभूतया 'प्रतीके' नामवाङ्मनः-

न प्रतीके ब्रह्मदृष्टिः कार्या। किन्तु तत्स्थत्वेनैवोपासनं कार्यम्।

(२) ब्रह्मतर्के च—

नामादिप्राणपर्यन्तमुभयोः प्रथमात्वतः।
ऐक्यदृष्टिरिति भ्रान्तिरबुधानां भविष्यति॥

सङ्कल्पादिशब्दितोपास्याहापर्जन्यमित्रादिरूपप्रतिमाविषये 'ब्रह्मदृष्टिः' ब्रह्मत्वोपास्तिः कर्तव्येति यत्पूर्वपक्षिणोक्तं न तद्युक्तमिति योजना। आत्मेत्यनुक्त्वा ब्रह्मेत्युक्त्या प्रतीके आत्मेति दृष्टिर्जीवदृष्टिर्न कार्येति परव्याख्यानं निरस्तं भवति। 'सः' प्रसिद्धो 'यः' अधिकारी नामोपास्यरूपप्रतीकं ब्रह्मेत्युपास्ते, 'अस्य' तस्याधिकारिणो नाम्नो 'यावद्गतं' व्याप्तिस्थानं तत्र 'कामचारो' यथेष्टसञ्चारो भवतीति पूर्वपक्षे श्रुत्यर्थः। सिद्धान्ते तु नाम्नि ब्रह्मास्तीत्युपास्त इत्यर्थः। ननु यद्यभेदोपासनं न युक्तं तर्हि कथं उपासनं कार्यम्। न च न कार्यमेवेति वाच्यम्। श्रुत्यप्रामाण्यप्रसङ्गादित्याशङ्कते—किन्त्विति। परिहरति—तत्स्थत्वेनेति। अनेन सूत्रे प्रतीक इत्यावर्तते। अधिकरणत्वं च सप्तम्यर्थः। ब्रह्मदृष्टिरित्यत्रापि सम्बध्यते। आत्मेति दृष्टिरिति वा। किन्त्विति लभ्यते। तथाच किन्तु प्रतीकाधिकरणे ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्येति प्रतिज्ञाशेषो दर्शितो भवति। कुतो नेत्यतस्तद्धेतुत्वेन 'हि' यतः 'सः' आत्मा विष्णुः प्रतीकं न भवतीति सूत्रखण्डो योजनीय इति सिद्धत्वादन्यत्र व्याकृतत्वाच्चात्र स न व्याकृतः।

(२) तत्स्थत्वेनैवोपासनं कार्यं, न त्वभेदेनेत्युक्तार्थे स्मृतिं चाह—ब्रह्मतर्के चेति॥ अयमर्थ उक्त इति शेषः। न केवलमस्माभिरिति चार्थः। नामादीति। नामशब्दादीत्यर्थः। आदिशब्देन वाङ्मनःसङ्कल्पचित्तध्यानविज्ञानबलान्नातेजआकाशस्मराशाशब्दा गृह्यन्ते। 'प्राणपर्यन्तं' प्राणशब्दपर्यन्तं 'उभयोः' नामादिब्रह्मपदयोः। यद्यपि नामादिशब्दास्सर्वानुगतब्रह्मशब्दाश्च बहव इति द्विवचनानुपपत्तिः। तथापि प्रत्येकवाक्यविवक्षया राशिद्वयविवक्षया वा तदुपपत्तिः। प्रथमात्वत इति। प्रथमाविभक्त्यन्तत्वादित्यर्थः। केचित्तु—ननु छान्दोग्ये 'नामोपास्व, वाचमुपास्व' (छा. ७-१.) इत्यादिविधिवाक्यं, 'स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य

नामादिस्थितिरेवात्र ब्रह्मणो हि विधीयते ।
सर्वार्था प्रथमा यस्मात्सप्तम्यर्था ततो मता ॥ इति ॥ ४ ॥

॥ इति नप्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

कामचारो भवति...... वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतं तत्रास्य' (छा. ७-१..) इत्यादिफलवाक्यं च श्रूयते। तत्र चोभयोः द्वितीयान्तत्वमेव, न प्रथमान्तत्वं तत्कथमेतदिति चेत्—न, यतो 'नाम ब्रह्मेत्युपासीत' इति शाखान्तरीयपाठाभिप्रायेणेदं वचनम्। छान्दोग्यानुसारेण तु 'प्रथमात्वतः' इत्येतद्द्वितीयात्वादित्यस्योपलक्षकम्। द्वितीयात्वेऽपि देवदत्तं सिंहं विद्धीत्यादौ विधिबलेनैक्यप्रतीतेः। यथोक्तं तत्त्वप्रदीपे प्रथमात्वत इति सन्निकृष्टोपलक्षणं, प्रथमात्वात् द्वितीयात्वादित्यर्थः। शाखान्तरे प्रथमात्वादितीत्याहुः। तन्न, भाष्यपुस्तकेषु शाखान्तरपाठस्यादर्शनात्, तत्त्वप्रदीपरीत्या शाखान्तरपाठस्य स्मृत्यभिप्रेतत्वेऽपीह भाष्ये तदुपादाने नियामकाभावाच्च, फलवाक्यगतनपुंसकनामब्रह्मपदयोरितिशब्दशिरस्कयोः प्रथमान्तत्वेन तयोर्विषयत्वे सति सम्भवति द्वितीयान्तत्वमाश्रित्याक्षेपस्य तदज्ञानमूलत्वाच्च। यथोक्तं छान्दोग्यव्यासतीर्थीये—नाम ब्रह्मोपास्वेत्याद्युक्ताः द्वितीयाः स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते इत्याद्युक्ताः प्रथमाश्च सप्तम्यर्थतया व्याख्याता इति। तस्मात् छान्दोग्यस्थफलवाक्यानुसारेणैवैतद्वचनम्। परन्तु प्रथमात्वत इत्येतदजहत्स्वार्थलक्षणया द्वितीयात्वत इत्यस्याप्युपलक्षकम्। तत्त्वप्रदीपोऽप्युभयोपलक्षकत्वाभिप्रायः। तथा चोपलक्षणापक्षे फलवाक्ये उभयोः प्रथमात्वेन द्वितीयात्वाभावेऽपि विधिवाक्ये ब्रह्मपदानुवर्तनेनोभयोर्द्वितीयात्वं सम्पाद्य द्वितीयात्वत इत्येतत्परतया योजनीयमिति सिद्ध्यति। अनेन 'वाचं ब्रह्म' इत्यादिवाक्यमपि गृहीतं भवति। शाखान्तरे प्रथमात्वादिति तत्त्वप्रदीपस्तु शाखान्तरीयविधिवाक्य इत्यर्थकः। 'मनो हि ब्रह्म मन उपास्व' (छा. ७-३.) इत्यत्रत्यश्रुतिवत् 'नाम हि ब्रह्म, वाग्घि ब्रह्म' इत्यपि शाखान्तरे पाठोऽस्तीति तदभिप्रायको वा भवतीति न तद्विरोधः। अन्ये तु—उपलक्षणां विना 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यत्रेव प्रथमात्वत इत्यस्य प्रथमा च द्वितीया च प्रथमे तयोः भावः प्रथमात्वम्, तत इत्यर्थ इत्याहुः। एके तु—'मनो हि ब्रह्म मन उपास्व' इति मनआख्यप्रतीकविषयवाक्ये मनो हि ब्रह्मेति मनोब्रह्मपदयोः प्रथमान्तत्वदर्शनात्तद्वाक्यबलेन 'नाम हि ब्रह्म,

॥ ४. ब्रह्माधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ॐ ॥ ५ ॥

ब्रह्मदृष्टिश्च सर्वथा कार्यैव परमेश्वरे । उत्कृष्टत्वात् ।

वाग्घि ब्रह्म ' इत्यादिवाक्यानां सर्वत्रोहे क्रियमाणे नामादिपदानां ब्रह्मपदस्य च सर्वत्र प्रथमान्तत्वमस्तीति भावेन 'नामादिप्राणपर्यन्तमुभयोः प्रथमात्वतः ' इत्युक्तम् । एवमेव शाखान्तरपाठोऽप्यस्तीति सम्प्रदायविद इत्याहुः । प्रथमात्वत इत्यनन्तरं निमित्तादिति शेषः । उभयोरैक्यदृष्टिरिति । अभेदोपास्तिरित्यर्थः । अत्र कर्तव्यतयोच्यत इति शेषः । भ्रान्तिरित्यस्य भविष्यतीत्यनेनान्वयः । सामानाधिकरण्यबलेन तथा भ्रान्तिसम्भवादिति भावः भ्रान्तौ मूलकारणमाह—' अबुधानां ' अज्ञानामिति । ननु कस्मादियं भ्रान्तिरबुधानां कल्प्यते, बुधानामेवं प्रमैव किं न स्यादित्यत आह—नामादीति । नामादौ स्थितिरवस्थानं 'अत्र' 'नामब्रह्म' इत्यादिवाक्येषु 'ब्रह्मणो' विष्णोः 'हि' यतः 'विधीयते' अभिधीयते । नामेति प्रथमाया वाचमिति प्राणमिति द्वितीयायाश्च तर्हि का गतिः इत्यत आह—सर्वार्थेति । प्रथमेति द्वितीयाया अप्युपलक्षकम् । तथाच यस्मात्प्रथमा 'सर्वार्था' सर्वविभक्त्यर्थका तथा द्वितीया प्रथमाव्यतिरिक्तसर्वार्था 'ततः' तस्मात् 'सप्तम्यर्था' सप्तमीविभक्त्यर्था अधिकरणत्वार्थका मतेति योजना । इति ब्रह्मतर्क इत्यन्वयः ॥

॥ इति नप्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ४. ब्रह्माधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे ब्रह्मत्वोपास्तेरावश्यकत्वं समर्थ्यते । ब्रह्मत्वस्यैव सदा विशिष्योपासने कारणाभावान्न ब्रह्मत्वं सर्वथोपास्यमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रं पठति—ब्रह्मेति ॥ अत्रात्मेति सूत्रात्परमेश्वरवाची सप्तम्यन्ततया विपरिणतः आत्मशब्दोऽनुवर्तते । एवं तुशब्दोऽपि सर्वथेत्यर्थकस्सन् गुणान्तरोपासनादस्य विशेषद्योतकोऽवधारणार्थश्चार्थकश्च । कार्येति शेष इति भावेन ब्रह्मदृष्टिरिति प्रतिज्ञांशं व्याचष्टे—ब्रह्मदृष्टिरिति । चः समुच्चये । एवकारो भिन्नक्रमः । तथाच न केवलमात्मदृष्टिः, किन्तु 'परमेश्वरे' भगवत्येव 'ब्रह्मदृष्टिः' सर्वोत्कृष्टत्वोपास्तिश्च कार्येत्यर्थः । सा च परोक्त-

(२) ब्रह्मदृष्ट्या सदोपास्यो विष्णुस्सर्वैरपि ध्रुवम् ।
महत्त्ववाची शब्दोऽयं महत्त्वज्ञानमेव हि ।
सर्वतः प्रीतिजनकमतस्तत्सर्वथा भवेत् ॥

रीत्या न प्रतीके कार्या 'न हि सः' इति पूर्वन्यायेन निरस्तत्वात्किन्तु भगवत्येवेति भावेनाह—परमेश्वर इति । उभयोपास्तिप्रकारस्तु वक्ष्यते । कुत इत्यत उत्कर्षादिति हेतुं व्याचष्टे—उत्कृष्टत्वादिति । परमेश्वरस्येति विपरिणामेनानुषङ्गः । यद्वा—ब्रह्मत्वस्येति शेषः । अथ वा—ब्रह्मदृष्टेरिति विपरिणामेनान्वयः । ननु सूत्रे उत्कर्षादित्युक्तम् , भाष्ये चोत्कृष्टत्वादिति तदेवोक्तम् । तत्कथमनेन हेत्वर्थनिर्णयः कथं च हेतुसद्भाव इति चेदुच्यते, यथा आत्मदृष्टिस्तथा ब्रह्मदृष्टिः ब्रह्मत्वोपास्तिश्च परमेश्वर एव कार्येति प्रतिज्ञा । तत्र हेतुः—उत्कर्षादिति तस्यार्थः । परमेश्वरस्योत्कृष्टत्वादिति भगवतो ब्रह्मत्वोपास्त्या उत्कृष्टत्वसिद्धेः । ब्रह्मत्वोपास्तौ उपासकेन कृतायां भगवदुत्कृष्टत्वोपास्तिरेव कृता स्यादिति फलितार्थः । ननु ब्रह्मत्वोपासनेऽपि कथमुत्कृष्टत्वमनेनोपासितमिति चोद्येऽपि उत्कृष्टत्वादित्येतदेवोत्तरम् । सर्वोत्कृष्टत्वस्यैव ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादित्यर्थः । तदपि कुतः ? 'उत्कृष्टत्वात्' ब्रह्मत्वे सर्वगुणान्तर्भावेन ब्रह्मपदप्रवृत्तिनिमित्तब्रह्मत्वस्यान्तर्भावितसर्वगुणत्वेनोत्कृष्टत्वरूपत्वादित्यर्थः । तथाच ब्रह्मत्वोपासनमुत्कृष्टत्वोपासनं भवत्येवेति भावः । ननु तथापि कुतो गुणान्तरपरित्यागेनास्योपासनमित्यतोऽप्याह—उत्कृष्टत्वादिति । गुणान्तरोपासनेभ्योऽस्यैवोपासनस्योत्कृष्टत्वादतिशयेनोत्कृष्टप्रसादहेतुत्वादिति ॥

(२) सूत्रार्थे स्मृतिं चाह—ब्रह्मेति ॥ धान्येन धनवानितिवदत्राभेदे तृतीया । तथाच विष्णुस्सर्वैर्ब्रह्मदृष्ट्या सर्वोत्कृष्टत्वोपासनेन 'उपास्यो' विषयीकर्तव्य इत्यर्थः । अनेन ब्रह्मदृष्टिरित्यंशो व्याख्यातः । अत्र हेतुमाह—महत्त्वेति । 'अयं शब्दो' ब्रह्मशब्दः । यत इति शेषः । अनेन हेत्वंशो व्याकृतः । गुणान्तरपरित्यागेनास्यैव उपासने कारणमाह—महत्त्वेति । ज्ञानमुपासनं 'हि' यतः । 'सर्वतो' लक्ष्म्यादिसर्वेभ्यो महत्त्वज्ञानमित्यन्वयः । यद्वा—सर्वतो गुणान्तरोपासनादाधिक्येनेति शेषः । भवे त्यतः प्राकार्यमित्युपस्कार्यम् । तथाचेत्थं योजना—यतोऽयं शब्दो महत्त्ववाची

(३) आत्मेत्येव यदोपासा तदा ब्रह्मत्वसंयुता ।
कार्यैव सर्वथा विष्णोर्ब्रह्मत्वं न परित्यजेत् ॥
इति च ब्रह्मतर्के ॥ ५ ॥

॥ इति ब्रह्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ५. आदित्याधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ॐ ॥ ६ ॥

'हि' यस्मान्महत्त्वज्ञानमेव सर्वतः प्रीतिजनकं, अतस्तन्महत्त्वज्ञानं सर्वथैव कार्यं भवेत्, यत एवमतो विष्णुस्सदोपास्य इति ॥

(३) आत्मत्वोपासनवत् ब्रह्मत्वोपासनं विनाऽपि मोक्षासम्भवाच्चैतत्कार्यमिति भावेन चशब्दज्ञापितार्थे प्रमाणमाह—आत्मेति ॥ यदा विष्णोरात्मेत्युपासा विष्णुधर्मिकात्मत्वप्रकारकोपासना मोक्षसिद्ध्यर्थमधिकारिणा कार्यैव, तां विना मोक्षाभावादिति भावः । तदा ब्रह्मत्वोपासनाभावेऽपि मोक्षाभावात् तदर्थं 'ब्रह्मत्वसंयुता' तत्प्रकारिकाऽप्युपासना 'सर्वथा' सर्वप्रकारविघ्नेऽपि कार्यैवेति योजना । अस्मिन् पक्षे न चतुर्गुणनियमः । एतदेव विवृणोति—ब्रह्मत्वमिति । ब्रह्मत्वोपासनमित्यर्थः । अनेन ब्रह्मदृष्टिं विना मोक्षाभावेनोत्कृष्टसाधनत्वादात्मनि ब्रह्मदृष्टिः कार्येति सूत्रस्य वृत्त्यन्तरं दर्शितं भवति । ननु ब्रह्मत्वस्याप्यवश्योपास्यत्वे चतुर्गुणोपासनानियमभङ्गस्स्यादित्यतो वाऽऽह—आत्मेति । अस्मिन् पक्षे यदा आत्मेत्युपासा प्रवर्तते तदा 'ब्रह्मत्वसंयुता' सर्वोत्कृष्टस्वामी विष्णुरित्यात्मत्वविशेषणत्वेन ब्रह्मत्वविषयिणी कार्येति योजना । ब्रह्मतर्के चेति । अयमर्थ उक्त इति शेषः । न केवलमस्माभिरिति चार्थः ॥

॥ इति ब्रह्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ५. आदित्याधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे विष्ण्वङ्गाश्रितत्वेन देवतोपासनमावश्यकमिति साध्यते । आदित्यादिभिर्देवैः स्वस्वोत्पत्त्यङ्गाश्रितत्वेनोपासनं सदा सर्वथा

'चक्षोस्सूर्यो अजायत' (ऋ. १०-९०-१३) इत्याद्युपासनं च देवानां कार्यमेव । स्वोत्पत्तिस्थानत्वात्स्वाश्रयत्वान्मुक्तौ तत्र लयस्यापेक्षितत्वाच्चोपपन्नं तेषां तथोपासनम् ।

न कार्यं, तेषां सदा तत्र स्थित्यभावात्, गुणान्तरेषु सत्सु भगवदङ्गाश्रितत्वेन विशिष्य स्वचिन्तने कारणविशेषाभावाच्चेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रं पठति—आदित्यादीति ॥ अत्रादित्यादिमतय इति प्रतिज्ञांशं व्याचष्टे—चक्षोरिति । इत्यादीति । इत्यादिनेत्यर्थः । उक्तमिति शेषः । यद्यप्यत्रोपासनं नोक्तम् । तथाप्युक्तेरुपासनार्थत्वादमृत इति फलोक्तेश्चार्थादुपासनमुक्तमिति भावः । उपासनमित्यतः प्राक् अङ्ग इत्युपस्कार्यम् । विषयसप्तमीयम् । तथाच स्वाश्रयत्वेन भगवदङ्गोपासनमित्यर्थः । अनेन मतिशब्दो ज्ञानविशेषरूपोपासनोपलक्षक इत्युक्तं भवति । न केवलं पूर्वोक्तमिति चार्थः । देवानामिति । देवैरित्यर्थः । कार्यमित्यनेन सूत्रे कार्या इति शेषो दर्शितः । चशब्दस्यार्थः—एवेति । को विशेषहेतुरित्यतः प्रवृत्तस्य उपपत्तेरित्यस्यार्थमाह—मुक्तौ तत्र 'लयस्य' प्रवेशस्य अपेक्षितत्वादिति । नन्वप्रयोजकोऽयं हेतुरिति चोद्योत्तरत्वेनापि—उपपत्तेरिति हेतुर्योज्यः । उपासनस्य फलसाम्येन कार्यत्वादिति तदर्थः । ननु मुक्तौ तत्र लयोऽसिद्ध इत्यतोऽपि—उपपत्तेरित्याह । तदर्थः—स्वोत्पत्तिस्थानत्वादिति । स्वशब्द उपासकपरः । यतः यस्योत्पत्तिस्तत्र तस्य लयनियमान्नासिद्धिरिति भावः । ननु सूर्यादिदेवानां विविधस्थानेषु चरणेन सदा भगवच्चक्षुराद्याश्रितत्वाभावात्तदभावेऽपि तथोपासनेऽन्यथोपासनप्रसङ्गादेतदयुक्तमित्याशङ्कोत्तरत्वेनाप्युपपत्तेरित्येतद्व्याचष्टे—स्वाश्रयत्वादिति । अङ्गानामिति शेषः । तथाच नित्यं रूपान्तरापेक्षया अङ्गानां स्वाश्रयत्वान्नोक्तानुपपत्तिरिति भावः । चशब्दो हेतूनां समुच्चये । निगमयति—उपपन्नमिति । युक्तमित्यर्थः । 'तेषां' देवानां 'तथा' स्वाश्रयत्वेन भगवदङ्गोपासनमित्यर्थः । तथाचायं सूत्रार्थः—न केवलं ब्रह्मदृष्टिः, किन्तु 'अङ्गे' भगवदङ्गविशेषविषये आदित्यादिभिर्देवैः 'आदित्यादिमतयः' आदित्याद्याश्रयत्वेनेश्वराङ्गोपासना अपि कार्या एव । को विशेषहेतुः?—उपपत्तेः । मुक्तौ तत्तदङ्गेषु प्रवेशस्यापेक्षितत्वादिति हेतोः । न चाप्रयोजकता । 'उपपत्तेः' उपासनस्य फलसाम्येन कार्यत्वात् । न च मुक्तौ तत्र

(२) नारायणतन्त्रे—

आधिव्याधिनिमित्तेन विक्षिप्तमनसोऽपि तु ।
गुणानां स्मरणाशक्तौ विष्णोर्ब्रह्मत्वमेव तु ॥
स्मर्तव्यं सततं तत्तु न कदाचित्परित्यजेत् ।
अत्र सर्वगुणानां च यतोऽन्तर्भाव इष्यते ॥

(३) स्वोत्पत्त्यङ्गं च देवानां विष्णोश्चिन्त्यं सदैव तु ।
तेषां तत्र प्रवेशो हि मुक्तिरित्युच्यते बुधैः ।
तदाश्रिताश्च ते नित्यं ततश्चिन्त्यं विशेषतः ॥ इति ॥ ६ ॥

॥ इत्यादित्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

प्रवेशस्यासिद्धिः । 'उपपत्तेः' स्वोत्पत्तिस्थानत्वात् । न चान्यथोपासनप्रसङ्गादेतदयुक्तम् । 'उपपत्तेः' नित्यं रूपान्तरेणाङ्गानां स्वाश्रयत्वादिति ॥

(२) अतीताधिकरणसहितैतदधिकरणार्थे स्मृतिं चाह—नारायणेति ॥ अयमर्थ उक्त इति शेषः । आधिर्मानसी व्यथा । व्याधी रोगः । एतदुपलक्षितैर्विघ्नहेतुभिरित्यर्थः । विक्षिप्तमनस इति । अन्यव्यासक्तमनस इत्यर्थः। पुंस इति शेषः । कर्तरि षष्ठीयम् । अशक्तावपीत्यन्वयः। तुशब्दो विशेषार्थः । अन्योऽवधारणे । स्मरणं ध्यानम् । विष्णोर्गुणानां स्मरणाशक्तावित्यन्वयः । विष्णोरित्येतद्ब्रह्मत्वमित्यनेनापि सम्बध्यते। 'तत्' ब्रह्मत्वं तदुपासनमिति यावत् । 'चो' यतः 'अत्र' ब्रह्मत्वे सर्वगुणानां ज्ञानानन्दादिविष्णुधर्माणां 'अन्तर्भावः' तद्रूपत्वमिष्यते प्रामाणिकैरतो ब्रह्मत्वं 'सततं स्मर्तव्यं' उपासितव्यमित्यर्थः ॥

(३) एवमतीताधिकरणार्थोपयुक्तांशमुदाहृत्य एतदधिकरणोपयुक्तं स्मृत्यंशमुदाहरति—स्वोत्पत्त्यङ्गं चेति । 'देवानां' देवैर्विष्णोस्स्वोत्पत्त्यङ्गं च सदैव चिन्त्यम् । स्वाश्रयत्वेनेति शेषः । न केवलं ब्रह्मत्वादीति चशब्दार्थः । अत्र हेतुमाह—'तेषां' देवानामिति । 'तत्र' अङ्गेषु 'हि' यतः । न चान्यथोपासनमेतदित्याह—तदाश्रिताश्चेति । 'ते' देवाः 'नित्यं' रूपान्तरेणाङ्गाश्रिता एवेत्यर्थः । 'ततः' तदाश्रितत्वात् 'विशेषतो' विशिष्य सर्वथा देवाश्रयाङ्गं देवैश्चिन्त्यमित्यर्थः । इति नारायणतन्त्र इत्यन्वयः ॥

॥ इत्यादित्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ६. आसीनाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ आसीनस्सम्भवात् ॥ ॐ ॥ ७ ॥

सर्वदोपासनं कुर्वन्नप्यासीनो विशेषतः कुर्यात् । तदा विक्षेपाल्पत्वेन सम्भवात् ॥ ७ ॥

॥ ६. आसीनाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे आसनादिनियमस्साध्यते। प्रयोजनाभावान्नासनं सर्वथापेक्षितमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्यति—आसीन इति॥ अत्र पूर्वस्माच्चशब्दोऽनुवर्तते। स चाप्यर्थोऽवधारणे च। जिज्ञासुरुपासनं कुर्यादिति च शेष इति भावेन प्रतिज्ञांशं व्याचष्टे—सर्वदोपासनं कुर्वन्निति। 'सर्वदा' स्थितिगत्यासनादिसर्वकालेषु 'उपासनं' सामान्यस्मरणादि। कुर्वन्निति। जिज्ञासुरिति शेषः। अपिशब्दो हेतुवाक्ये सम्बध्यते। आसीन इति सावधारणम्। तेनानुवृत्तचशब्दो व्याख्यातः। 'विशेषतः' सर्वथा कुर्यादिति। अत्रापि उपासनमिति सम्बध्यते। अत्रोपासनं वस्तुतो ध्यानम्। तथाचेत्थं प्रतिज्ञावाक्ययोजना—उपासनं कुर्वन् जिज्ञासुः 'आसीनः' उपविशन्नेवोपासनं विशेषतः 'सर्वथा' सर्वप्रकारविघ्नेऽपि कुर्यादिति। आसीनस्योपासने सर्वदोपासनाऽभावः स्यादिति शङ्कावारणाय—सर्वदोपासनं कुर्वन्नित्याह। तथा चाधिकारी सर्वदोपासनं कुर्वन्नेव भवेत्। तच्च आसीन एव कुर्यादित्यर्थः। कुत इत्यतः सम्भवादिति हेतुं तदाशब्दाध्याहारेण व्याचष्टे—तदेति। सावधारणमेतत्। तस्येति शेषः। तथाच यद्यपि उपासनस्यैव ज्ञानसाधनत्वम्। तथापि तस्य 'तदैव' आसने सत्येव 'सम्भवात्' योगात्, अन्यथाऽसम्भवादिति योजना। कुत इत्यतोऽनुवृत्तचशब्दसूचितं हेतुसाधकहेतुं दर्शयति—विक्षेपेति। तस्येत्यत्राऽपि सम्बध्यते। तथाच तस्यासीनस्यैव विक्षेपस्य चित्तविक्षेपस्य अल्पत्वेन अबहुत्वेनेत्यर्थः। उक्तोपासनविरोधिबहुचित्तविक्षेपाभावादन्यस्य च तन्नियमादिति फलितार्थः। तत्त्वप्रदीपे तु सर्वदोपासनं कुर्वन्नयं नाविशेषतः, किन्तु आसीनो विशेषतः कुर्यादित्युक्तम्॥

(२) सू—ॐ॥ ध्यानाच्च ॥ ॐ ॥ ८ ॥

स्मरणोपासनं चैव ध्यानात्मकमिति द्विधा ।
स्मरणं सर्वदा योग्यं ध्यानोपासनमासने ॥
(३) नैरन्तर्यं मनोवृत्तेर्ध्यानमित्युच्यते बुधैः ।
आसीनस्य भवेत्तत्तु न शयानस्य निद्रया ।
स्थितस्य गच्छतो वाऽपि विक्षेपस्यैव सम्भवात् ।

---

(२) ननु सर्वदोपासनं कुर्वन्नासीन एवेत्यनेन सर्वदोपासनं कार्यम्, आसनं चापेक्षितमित्युक्तम्। तन्न युज्यते । विरुद्धत्वेनोभयोरेकदा समावेशायोगात्। तत्रान्यतरस्मिन् त्याज्यो श्रुतिविहितत्वात्सर्वदोपासनमुपादायासनमेव त्यज्यते, तद्विधायकश्रुत्यभावादतो नासनमावश्यकमित्यशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्यति—ध्यानाच्चेति ॥ अत्र ध्यानादिति भावप्रधानो निर्देशः। उपासनविशेषस्येति शेषः। चशब्दोऽनुक्तसमुच्चये, विरोधाभावसमुच्चये चेति भावेन सप्रमाणकं सूत्रं व्याचष्टे—स्मरणेति । स्मरणं विच्छेदेन मनोवृत्तिः। यथोक्तं तत्त्वप्रदीपे—स्मरणं विच्छेदेन मनसो वृत्तिरिति। स्मरणेति भिन्नपदं लिङ्गव्यत्ययः छान्दसः। लुप्तविभक्तिको वा निर्देशः। उपासनमिति शेषो वा। चस्समुच्चये। एवकारो न्यूनसङ्ख्याव्यवच्छेदकः। तथाच उपासनं स्मरणोपासनं ध्यानात्मकं चेति द्विधैवेत्यर्थः। 'सर्वदा' स्थितिगत्यासनादिष्वपि। ध्यानोपासनमिति कर्मधारयः। 'आसने' उपवेशने सत्येव। योग्यमित्यनुषज्यते॥

(३) ध्यानस्वरूपप्रदर्शनपूर्वकं तस्यासनसापेक्षत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति—नैरन्तर्यमित्यादिना ॥ नैरन्तर्यमविच्छेदः। 'तत्' ध्यानम्। तुशब्दोऽवधारणार्थः। आसीनस्यैवेत्यन्वेति। तद्व्यावर्त्यमाह—नेति। निद्रया शयानस्येत्यन्वयः। गच्छत इति षष्ठी। वाशब्दो विकल्पार्थः। एवकारस्सम्भवादेवेत्यन्वेति। तर्हि सुशकेन सार्वकालिकेन स्मरणेनैवालं, किं ध्यानेनेत्यत आह—स्मरणादिति। 'परमं' अधिकं 'अत्र' आधिक्यविषये। नारायणतन्त्र इति। यतोऽभिहितमिति शेषः। ध्यानत्वादिति। तस्य उपासनस्येति शेषः। चशब्दः आसनस्यावश्यकत्वमविरोधश्चेति साध्यसमुच्चये। तथाचेत्थं योजना—यतः उपासनं स्मरणं ध्यानात्मकमिति द्विधा भवति। यतश्च स्मरणोपासनं सर्वदा योग्यम्। यतश्च सर्वदोपासनविधिः सर्वदो-

स्मरणात्परमं ज्ञेयं ध्यानं नास्त्यत्र संशयः ।
इति नारायणतन्त्रे । अतो ध्यानत्वाच्च ॥ ८ ॥

(४) सू—ॐ ॥ अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ॐ ॥ ९ ॥

अचलं चेच्छरीरं स्यान्मनसश्चाप्यचालनम् ।
चलने तु शरीरस्य चञ्चलं च मनो भवेत् ॥
इति ब्रह्माण्डे ॥ ९ ॥

(५) सू—ॐ ॥ स्मरन्ति च ॥ ॐ ॥ १० ॥

पासनं कुर्वन्नित्युक्तिश्च तद्विषयो भवतीति शेषः । यतो ध्यानं मनोवृत्तेर्नैरन्तर्यं उपासनविशेषः । तच्चासनाभावे चित्तविक्षेपप्राप्तेरासने सत्येव युज्यते । यतश्च स्मरणात् ध्यानमधिकमिति नारायणतन्त्रेऽभिहितम् । अतस्तस्यासनसापेक्षतयोच्यमानस्योपासनस्य ध्यानत्वात्तद्रूपत्वान्नासननियमसदोपासनयोर्विरोधः । अत एव ध्यानस्यासनमन्तरेणासम्भवादासनस्यावश्यकत्वं च सिध्यतीति । अत्र सर्वत्र विषयानुक्तिः प्रकृतिसिद्धत्वात्परमात्मा हि प्रकृतः ॥

(४) ननु ध्यानार्थमपि नासनमावश्यकम् । न चैवं चित्तविक्षेपापरिहारः । इन्द्रियाणां विषयेभ्य उपसंहाररूपप्रत्याहारादिना चित्तविक्षेपपरिहारादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठति—अचलत्वं चेति ॥ अत्र मनसो देहस्य भवतीति पदत्रयमध्याहार्यम् । सूत्रपदानामावृत्तिश्च । आसीन इत्यनुवर्तते । उपासनं विशेषतः कुर्यादिति च प्रकरणाल्लभ्यते । अचलत्वमिति प्रथमान्तं द्वितीयान्तं च । साधनसमुच्चये चशब्दः । यद्वा—तत्त्वप्रदीपरीत्याऽनिद्रत्वं चकारार्थः । तथाच यतो मनसः 'अचलत्वं' विक्षेपाभावो न केवलं प्रत्याहारादिना भवति, किन्तु देहस्याचलत्वं चापेक्ष्य भवति । देहस्याचलत्वं चासनमपेक्ष्य भवति । अत आसीन एवोपासनं कुर्यादिति सूत्रवृत्तिमभिप्रेत्य सूत्रार्थे स्मृतिमुदाहरति—अचलमिति । 'चेत्' यदि अचालनमचलनं स्यादित्युभयत्र सम्बध्यते । चोऽन्वयव्यतिरेकसमुच्चये । अपिः धर्मिसमुच्चये । तुः विशेषे । हिः प्रसिद्धौ । ब्रह्माण्ड इत्यनन्तरं सूत्रार्थोऽभिहित इति शेषः ॥

(५) स्मृतिभिरपि आसनस्यावश्यकत्वं समर्थयत्सूत्रमुपन्यस्य ताः स्मृतीरुदाहरति—स्मरन्ति चेति ॥ कृष्णादयोऽपि स्वयमेतमर्थं बुद्ध्वा तद्विषये

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ इत्यादि ॥

(६) सू—ॐ ॥ यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ॐ ॥ ११ ॥

देशकालावस्थादिषु यत्रैकाग्रता भवति तत्रैव स्थातव्यम् ।

'समं कायं' इत्यादिग्रन्थं कुर्वन्तीति सूत्रार्थः । यथोक्तं भागवततात्पर्ये— 'स्मरणं' ग्रन्थकृतिः 'स्मरन्ति च' इत्यादेरिति । 'समम्' इति गीता-स्मृतेरयमर्थः—आसने उपविश्य 'कायशिरोग्रीवं' कायश्च शिरश्च ग्रीवा चेति द्वन्द्वस्तत एकवद्भावः । तत् समं यथा भवति तथा धारयन् अत एवाचलं धारयन् 'स्थिरः' स्थिरमनाः अचञ्चलमना भूत्वा स्वकीयनासिकाग्र-मेव सम्प्रेक्ष्य 'दिशो' दिगवस्थितविषयान् 'अनवलोकयन्' अपश्यन् 'अथात्मविशुद्धये' आत्मनः स्वस्य पापनिवृत्त्यर्थमानन्दवृद्ध्यर्थं वा समाधि-योगं 'युञ्ज्यात्' कुर्यादिति । इत्यादीति । आदिशब्देन स्मृत्यन्तराणि गृह्यन्ते । अत एव सूत्रे बहुवचनम् । इत्यादि स्मरन्तीत्यन्वयः । 'संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वम्' इत्यनेन दृष्टेरचलत्वं चापेक्ष्य आसीनो भवेदिति पूर्वसूत्रस्य, यतस्तथा स्मरन्तीत्युत्तरसूत्रस्य चार्थान्तरमुक्तं भवति । यद्यप्यस्यां स्मृता-वासनस्यावश्यकत्वं नोक्तम् । तथाऽप्यस्याः 'उपविश्यासने युञ्ज्यात्' इत्यनेन सम्बन्धाद्विवक्षितार्थसिद्धिः । न च 'उपविश्यासने' इत्यस्यैव विषयत्वात्कथं प्रमाणत्वेनोपन्यास इति वाच्यम् । तत्रोक्तायास्समतया धारणार्थत्वादिति युक्तेरेवात्र प्रमाणत्वेनोपन्यासात् ।

(६) नन्वासनादिनियतिवत् देशकालादिनियतिरप्यङ्गीकार्या ।

पर्वताग्रे नदीतीरे .... इति स्मृतेः ।

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय वार्युपस्पृश्य माधवः ।
दध्यौ प्रसन्नकरण आत्मानं तमसः परम् ॥

इति भागवतवचनात् ।

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय धर्मार्थानुपचिन्तयेत् ।

इति मनुस्मृतेश्चेत्याशङ्कां निवारयत्सूत्रं पठति—यत्रेति ॥ अत्र ध्याना-दित्यस्य षष्ठ्यन्ततया विपरिणामेन अनुवृत्तिं भवतीति शेषं चाभिप्रेत्य

(७) तमेव देशं सेवेत तं कालं तामवस्थितिम् ।
तानेव भोगान् भुञ्जीत मनो यत्र प्रसीदति ॥
न हि देशादिभिः कश्चिद्विशेषस्समुदीरितः ।
मनःप्रसादनार्थं हि देशकालादिचिन्तना ॥
इति वाराहे ॥ ११ ॥

॥ इत्यासीनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

यत्रेति प्रतिज्ञांशं व्याचष्टे—देशेति । यत्र तत्रेत्यनुवादः, देशकालावस्थादिष्विति व्याख्यानम् । अवस्था आसनम् । आदिशब्देन भोगो गृह्यते । 'एकाग्रता' एकविषयता । ध्यानस्येति शेषः । स्थातव्यमित्येतत्तस्मिन्नेव देशे स्थातव्यं तस्मिन्नेव काले ध्यातव्यं तदेवासनं ग्राह्यं तदेव भोग्यं भोक्तव्यमिति सर्वेषां स्मृत्युक्तानामुपलक्षकम् । अनेन सूत्रे तत्रेति सावधानं ध्यानं कार्यमिति शेष इत्युक्तं भवति ।

(७) अविशेषादिति हेत्वंशस्य स्मृत्यैव व्याख्यानात्तमव्याख्याय समग्रसूत्रार्थे स्मृतिमाह—तमेवेति । अत्र देशकालादीनां किमासनादिवत् ध्यानोपयोगितयाऽऽवश्यकत्वम्, उत पृथगेव ज्ञानोपयोगित्वादिति विकल्प्याद्यस्य दूषणमाह—तमेवेति । अवस्थितिरासनम् । अत्र हेतुमाह—न हीति । यतः 'देशादिभिः' नियतदेशकालादिना 'कश्चिद्विशेषः' अतिशयो नास्ति ध्याने इति शेषः । अतस्तदेव देशादिकं सेवेत न तु नियतमित्यर्थः । द्वितीयस्य दूषणमाह—न हीति । अस्मिन् पक्षे ज्ञान इति शेषः । तथाच ज्ञाने देशादिभिः केवलैर्न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः । तत्र हेतुः—मनःप्रसादनार्थमिति । प्रसादनं तृप्तिरचाञ्चल्यं वा । तदर्थं तत्संपादनार्थमित्यर्थः । 'हि' यतः 'चिन्तना' मार्गणं यद्वा—'चिन्तना' विचारः योगशास्त्र इति शेषः । उक्तं हि तत्त्वप्रदीपे—या तु योगशास्त्रे हरिक्षेत्रदिनादिदेशकालविशेषादिचिन्ता क्रियते सा हरेर्विशेषाभिव्यक्तिहेतुत्वेन तेषां मनःप्रसादकत्वेनैव, नान्यविशेषहेतोरिति । अतोऽन्यथासिद्धत्वात् न देशादेः ज्ञानोपयोगित्वमिति भावः । न च देशकालादिवदासनस्याप्यनियतत्वे 'आसीनः' इति तन्नियमोक्तिविरोध इति वाच्यम् । वीरासनमेव पद्मासनमेव ध्यनोपयोगीति विशेषनियमस्यैवात्र निषेधात् । उपवेशनार्थ-

॥ ७. आप्रायणाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ॥ आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ ॐ ॥ १२ ॥

यावन्मोक्षस्तावदुपासनादि कार्यम् ।

(२) 'स यो ह वैतद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत' (प्र. ५-१) इति हि श्रुतिः ।

मासनसामान्यनियमस्यानिषेधात् । तस्यैव पूर्वमभिहितत्वात् । न च 'पर्वताग्रे' इत्याद्युक्तिविरोधः । प्रायेण मनःप्रसादनार्थत्वेन तदुक्तिसंभवात् । त्यारादे इत्यनन्तरमुक्तत्वादिति शेषः । अस्य पूर्वेणान्वयः ।

॥ इत्यासीनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ ७. आप्रायणाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे ध्यानस्य प्रायणान्तत्वं समर्थ्यते । साधनस्य कार्यपर्यन्तमेवानुष्ठेयत्वात् ज्ञानपर्यन्तमेव ध्यानमावश्यकं, न तु मुक्तिपर्यन्तमपीति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्यति—आ प्रायणादिति ॥ अत्राङ् मर्यादायाम् । टीकारीत्या प्रायणं चरमशरीरोत्क्रमणं, तत्त्वप्रदीपरीत्या तु प्रायणं प्रकर्षेणायनं नारायणं प्रति गमनं मोक्षस्तत्पर्यन्तमित्यर्थ इत्याशयेनाप्रायणादित्यंशं व्याचष्टे—यावन्मोक्ष इति । उपासनादि कार्यमिति शेषोक्तिः । कार्यमिति सावधारणं, मुमुक्षूणामिति शेषः । उपासनं ध्यानम् । आदिपदेन श्रवणादिर्गृह्यते । तत्त्वप्रदीपरीत्याऽर्चनादिकं वा । तत्रायं विवेकः—ज्ञानात्पूर्वं तावच्छ्रवणादियुतध्यानं कर्तव्यं, आनन्दातिशयार्थं ज्ञानानन्तरमपि प्रायेण केवलं ध्यानं कर्तव्यम् । न च श्रवणादिनाऽपि तत्सिद्धिः । ध्यानस्य प्रधानसाधनत्वेन तदयोगात् । सम्यक् ध्यानाभावे श्रवणादीति ।

(२) ननु ध्यानस्य ज्ञानफलकत्वेन तत्पर्यन्तमनुष्ठानेऽपि तदनन्तरमपि मुक्तिपर्यन्तं तदनुवर्तनीयमिति कुतो ज्ञायत इत्यतो ज्ञानात्पूर्वं ध्यानस्य कर्तव्यत्वे विवादाभावात्तत्सिद्धवत्कृत्य तदुत्तरं तस्य कार्यत्वे श्रुतिप्रमाणसूचकतया दृष्टं हीत्येतद्व्याचष्टे—स इति ॥ 'हि' यतः । इति षट्-

(३) ‘सर्वदैनमुपासीत यावद्विमुक्तिर्मुक्ता अपि ह्येनमुपासते’ इति सौपर्णश्रुतिः ।

(४) शृणुयाद्यावदज्ञानं मतिर्यावदयुक्तता ।
ध्यानं च यावदीक्षा स्यान्नेक्षा क्वचन बाध्यते ॥

प्रश्नश्रुतिरस्तीत्यर्थः । अस्य यावन्मोक्ष इत्यनेनान्वयः । हे ‘भगवन्’ पूज्य ‘एतत्’ एतेषु ज्ञानिमनुष्येषु स यः कश्चित् ‘प्रायणान्तं’ प्रायणपर्यन्तं यावच्छरीरादुत्क्रमणं तावदिति यावत् । ‘ओंकारं’ ओमित्याक्रियमाणं तद्वाच्यं परमात्मानं ‘अभिध्यायीत’ प्रणवेन सर्वदा हरिं चिन्तयेदिति यावत् । ‘सः’ पुरुषस्तेन ध्यानेन कतमं लोकं प्राप्नोतीति श्रुत्यर्थः । पिप्पलादं प्रति शैब्यवाक्यमेतत् ।

(३) कैमुत्येनापि ध्यानस्य मुक्तिपर्यन्तत्वं साधयितुं सूत्रखण्डः—तत्रापीति । तत्रापिः कैमुत्ये । तथाच मुक्तावपि ध्यानं कुर्वन्ति सन्तः, किमु ततः पूर्वमिति तस्यासिद्धिपरिहारार्थमपि दृष्टं होत्यंशो योज्य इत्याशयेन तत्सूचितश्रुतिं दर्शयति—सर्वदेति ॥ ज्ञानात्पूर्वं तदुत्तरं चेत्यर्थः । अस्योत्तरावधिमाह—यावद्विमुक्तिरिति । एवं कैमुत्योपयुक्तसाध्यमभिधाय तद्धेतुं कैमुत्यमाह—मुक्ता अपीति । अपिशब्दः कैमुत्ये । हिशब्दो यत इत्यर्थे । श्रुतिश्चेत्यन्वयः । चः श्रुतिद्वयसमुच्चये । यत इति शेषः । अस्यातो यावन्मोक्ष इति साध्यवाक्येनान्वयः ।

(४) ज्ञानपर्यन्तं श्रवणादियुतं ध्यानं कार्यमित्यत्र स्मृतिं चाह—शृणुयादिति ॥ अज्ञानशब्देन तन्निवृत्तिर्लक्ष्यते । तावदिति शेषः । एवमुत्तरत्रापि । मतिर्मननम् । ‘अयुक्तता’ विपर्ययः । युक्तायुक्तत्वसंशयो वा । एतदपि निवृत्त्युपलक्षकम् । कार्येति कार्यमिति च क्रमेण शेषः । तत्त्वस्येति सर्वत्रान्वीयते । श्रवणादेरिव ज्ञानस्याप्यावृत्तावेव मोक्षो न त्वावृत्त्यभाव इति न वाच्यमिति भावेनाह—नेक्षेति । ‘ईक्षा’ ब्रह्मदृष्टिः ‘क्वचन’ कादाचित्काऽपि ‘न बाध्यते’ न मोक्षासाधिका भवति तत्साधिकैव भवतीत्यर्थः । ज्ञानोत्तरं श्रवणादिरहितं केवलध्यानं प्रायेण कर्तव्यमेवेत्यत्रापि प्रमाणत्वेन स्मृतिशेषमुदाहरति—दृष्टतत्त्वस्येति । प्रायेण केवलमित्यध्याहार्यम् । दृष्टं साक्षात्कृतं तत्त्वं ब्रह्माख्यं येन स तथोक्तः तस्ये-

दृष्टतत्त्वस्य च ध्यानं यदा दृष्टिर्न विद्यते ।
भक्तिश्चानन्तकालीना परमे ब्रह्मणि स्फुटा ॥
आ विमुक्तेर्विधिर्नित्यं स्वत एव ततः परम् ॥
इति ब्रह्माण्डे ॥ १२ ॥

॥ इत्याप्रायणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

त्यर्थः । न केवलं जिज्ञासोरिति चशब्दार्थः । ध्यानमित्येतदनन्तरमपि अनन्तकालीनेति पदं विपरिणामेन सम्बध्यते । तथाच 'दृष्टतत्त्वस्य' पुंसः 'परमे ब्रह्मणि' विषये प्रायेण केवलं ध्यानमनन्तकालीनं कर्तव्यमेव । न केवलं ध्यानमनन्तकालीनं, किन्तु 'स्फुटा' निरुपाधिका भक्तिश्चानन्तकालीना अपेक्षिता । तत्र हेतुः—'यदा' यस्मात् दृष्टिः फलत्वेन न विद्यतेऽसिद्धत्वादिति । फलत्वे ह्यनन्तकालीनत्वं न स्यादिति भावः । अथवा—अपरोक्षज्ञानकाले वासनामयध्यानायोगादाह—यदेति । 'यदा' यस्मिन् काले 'दृष्टिः' ब्रह्मदर्शनमित्यर्थः । यद्वा—'यदा' यस्य 'दृष्टिर्न विद्यते' तद्विच्छेदो भवति । तदा तस्यापाकरणार्थं पुनःपुनः दृष्ट्यर्थं दृष्टतत्त्वस्यापि मध्ये मध्ये ध्यानमपेक्षितमित्यर्थः । उक्तं हि तत्त्वप्रदीपे—दर्शनवतोऽपि यदा तद्विच्छेदस्तदा तस्यापकरणार्थं तस्य परमस्य ध्यातुर्विरिञ्चलोकं नीतस्य ततोऽप्युपदेशं प्राप्य पुनरभ्यस्यतः परं पश्यतोऽप्यामोक्षादुपास्तिकर्तव्यतायां प्रमाणदर्शनादिति । ननु ज्ञानोत्तरमपि निरवधिकध्यानं किं विहितत्वात्क्रियते अन्यथा वा ? । नाद्यः—निरवधिकध्यानस्य विहितत्वेन कार्यत्वे मोक्षेऽपि तथाकार्यत्वापत्त्या मुक्तस्य विधिबन्धवर्जितस्वरूपमोक्षविरोधात् । न द्वितीयः—मोक्षात्पूर्वं करणानुपपत्तेरित्यत आह—आ विमुक्तेरिति । मोक्षपर्यन्तमित्यर्थः । नित्यं विधिरित्यन्वयः । विधिविहितत्वेन करणम् । भक्तिध्यानयोरिति शेषः । 'ततः परं' मुक्तेरनन्तरं 'स्वत एव' स्वभावेनैव करणमिति शेषः । ब्रह्माण्डे विवक्षितार्थ उक्त इति शेषः । न केवलं श्रुतिद्वये इति चार्थः ।

॥ इत्याप्रायणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ ८. तदधिगमाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ ॐ ॥ १३ ॥

ब्रह्मदर्शन उत्तराघस्याश्लेषः पूर्वस्य विनाशश्च । 'यद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न लिप्यते' (छा. ४-१४-३.) 'तद्यथेषीका तूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयते एवं

॥ ८. तदधिगमाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे प्रासङ्गिकं समाप्य कर्मक्षयाख्यफलसिद्धिस्साध्यते। प्रागापादितकर्मणां भावात् न ज्ञानेन मोक्षस्सम्भवतीति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्यति—तदिति। अत्र सम्भवत्येव ज्ञानेन मोक्ष इति साध्याध्याहारं, तद्धेतुत्वेन तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरित्यस्यान्वयं, तत्साधकतया तद्व्यपदेशादित्यस्य प्रवृत्तिं चाभिप्रेत्य सूत्रं व्याचष्टे—ब्रह्मदर्शन इति। निमित्तसप्तम्येषा। ब्रह्मदर्शनादित्यर्थः। अनेन सूत्रे तच्छब्दो ब्रह्मदृष्टिरिति प्रकृतब्रह्मपरामर्शी। अधिगमो ज्ञानम्, निमित्तार्थे सप्तमीत्युक्तं भवति। 'उत्तराघस्य' ज्ञानोत्तरकालीनपापस्याश्लेषः फलतः। पूर्वस्येत्यनन्तरमघस्येति बुद्ध्या विवेकेनानुषज्यते। अप्रारब्धस्येति शेषः। 'विनाशः' स्वरूपतः। चः समुच्चये। भवति यत इति शेषः। अस्याध्याहृतसाध्येनान्वयः। उत्तराघस्याश्लेषो नाम नानन्दह्रासकरत्वाभावः, किन्तु पारलौकिकज्ञानोत्तरपापफलनरकादिश्लेषाभावरूपोऽलेपः, तथा ऐहिकज्ञानोत्तरपापफलाशुचित्वासम्भाष्यत्वादिसंश्लेषाभावश्चेति द्रष्टव्यः। यथोक्तं—

ज्ञानोत्तरस्य पापस्य चतुर्थेऽलेप उच्यते।
अशुचित्वादिकं चास्य न भवेदिति तत्फलम्॥

इत्यनुव्याख्यानसुधयोः। कुत एतदुभयं ज्ञानाद्भवतीति, तथासति 'नाभुक्तम्' इति स्मृतिविरोधापातात्। न च तस्या अज्ञानिकर्मविषयत्वं, बाधकाभावादित्यतस्तद्व्यपदेशादित्यंशं तस्मिन् तस्य तयोरित्यावृत्त्यभिप्रायेण व्याचष्टे—तद्यथेति। इतीति। एवंरूपे छन्दोगश्रुतिद्वये इत्यर्थः। तद्व्यपदेशादिति। तस्य ज्ञानिनस्तयोरश्लेषविनाशयोरुक्तत्वादित्यर्थः। तथाच

हैवास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' (छा. ५-२४-३.) इति तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

(२) सू—ॐ ॥ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ ॐ ॥ १४ ॥

पुण्यस्याप्येवमसंश्लेषः पाते। तुशब्दोऽनुत्थानवाची।

श्रुतिरेव बाधिकेति भावः। श्रुत्यर्थस्तु—'तत्' तत्रार्थे वक्ष्यमाणदृष्टान्तो 'यथा पुष्करपलाशे' पद्मपत्रे 'एवं' तथा 'एवंविदि' उक्तप्रकारेण ब्रह्मज्ञानिनि पापं कर्म 'न श्लिष्यते' तत्फलं नरकादिकं न प्राप्नोतीत्यर्थः। इषीका तृणविशेषः, सा च तूलमंशुश्चेति द्वन्द्वैकवद्भावे चेषीकातूलमिति भवति। 'इष्टकेषीक' इति ह्रस्वाभावश्छान्दसः। 'प्रोतं' प्रविष्टं 'प्रदूयते' प्रदह्यते एवमेव 'अस्य' ज्ञानिनः 'सर्वे' ज्ञानोत्तरकृताः 'पाप्मानः' पापानि 'प्रदूयन्ते' स्वरूपतो नश्यन्तीति।

(२) एवं ब्रह्मज्ञानिनो मुक्तिसिद्ध्यर्थं ज्ञानादेवाघविनाशाश्लेषावुक्त्वा तत्समनन्यायत्वाद्भगवद्द्वेषिपुण्यस्यापि मिथ्याज्ञानादेव विनाशाश्लेषौ तमस्सिद्ध्यर्थं वदत्सूत्रमुपन्यस्यति—इतरस्यापीति ॥ अत्रेतरस्येत्ययंशब्दस्तन्त्रावृत्त्या प्रकृतज्ञानीतरब्रह्मद्वेषिपरः अघेतरपुण्यपरश्च। अपिस्समुच्चये। एवंशब्दस्तथार्थे। समित्युक्तिः ज्ञान्यघस्य मुक्तावानन्दह्रासकरत्वमिव न द्वेषिपुण्यस्य तमसि सुखलेशरूपकार्यकरत्वमिति द्योतनाय। अत एव अश्लेष इति प्रकृतेऽपि पुनरारम्भः। पात इति सामीप्ये तादर्थ्ये वा सप्तमीत्यभिप्रेत्य सूत्रं व्याचष्टे—पुण्यस्यापीति। भगवद्द्वेषीत्यादावुपस्कार्यम्। ज्ञानिद्वेषिणोः पुण्यपापयोश्च समुच्चयेऽपिशब्दः। एवमित्यतः प्राक् यथा ज्ञानिपापस्येति लभ्यते। एवंशब्दस्तथार्थः। तथाच 'पाते' प्रत्यासन्ने तमःपतनहेतुभूतमिथ्याज्ञाने पूर्णे सति तमःप्राप्त्यर्थमिति शेषः। यद्वा—पातार्थं यथा ज्ञानिपापस्य संश्लेषः 'एवं' तथा द्वेषिपुण्यस्याप्यसंश्लेषः। उपलक्षणमेतत्। विनाशश्चावश्यक इति योजना। पात इत्यनेन विनाशाश्लेषानङ्गीकारे पातो न स्यादिति हेतुः सूचितः। तेन सूत्रे न हेत्वनुक्तिदोषः। ननु पाते प्राप्तेऽपि तदनुभवानन्तरं पुण्यभोगसम्भवात् किं तदश्लेषादिनेत्याशङ्क्य तदुत्तरत्वेन तुशब्दं व्याचष्टे—तुशब्द इति। अनुत्थानं

(३) यथाऽश्लेषो विनाशश्च मुक्तस्य तु विकर्मणः ।
एवं सुकर्मणश्चापि पततस्तमसि ध्रुवम् ॥
इति चाग्नेये ॥ १४ ॥

(४) सू—ॐ ॥ अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ ॐ ॥ १५ ॥

अनारब्धकार्ये एव पूर्वे पुण्यपापे विनश्यतः ।

तमोऽनुत्थानम् । अनेन—यथा ज्ञानिनः 'एवं पाते तु' अनुत्थानतमःपात प्रत्यासन्ने पातार्थे 'इतरस्य' ब्रह्मद्वेषिणोऽपि 'इतरस्य' पुण्यस्यापि असंश्लेषो विनाशश्चावश्यकः, अन्यथा पातो न स्यादिति सूत्रार्थ उक्तो भवति ।

(३) सूत्रार्थे स्मृतिं चाह—यथेति ॥ 'मुक्तस्य' जीवन्मुक्तस्य प्रत्यासन्नमुक्तस्येति वा । तुशब्दः सौत्रसंशब्दार्थको विशेषार्थः । स च प्रागेवोक्तः । 'विकर्मणो' ज्ञानोत्तरकृतस्य तत्पूर्वस्याप्रारब्धस्य च पापकर्मणः तज्जन्याधर्मस्येति यावत् । अश्लेषो विनाशश्च यथा आवश्यकः 'एवं' तथा 'ध्रुवं' निश्चितं 'तमसि पततः' प्रत्यासन्नपतनवतोऽपि 'सुकर्मणः' पुण्यकर्मणस्तज्जन्यधर्मस्य अश्लेषो विनाशश्चावश्यक इति योजना । ध्रुवमित्यनेन सौत्रतुशब्दार्थ उक्तः । द्वेषिपुण्यस्यासंश्लेषो नाम इह लोके शुचित्वादिसम्पादकत्वाभावः । परत्र च स्वर्गादिसम्पादकत्वाभावरूपोऽलेपः । इति चाग्नेय इति । सूत्रार्थो दर्शित इति शेषः । न केवलमस्माभिरिति चार्थः ।

(४) ननु ब्रह्मज्ञानिद्वेषिणोः ज्ञानादिनैव पापपुण्यक्षये ज्ञानाद्युदय एव सद्यो मोक्षादिप्रसङ्ग इत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठति—अनारब्धकार्ये इति ॥ अत्र न ज्ञानानन्तरमेव मुक्त्यादिप्रसङ्गदोष इति साध्याध्याहारं, तत्रानारब्धकार्ये एव पूर्वे इत्यस्य यतश्शब्दशिरस्कस्य हेतुत्वं चाभिप्रेत्य सूत्रं व्याचष्टे—अनारब्धेति । यस्य पापस्य कार्यं दुःखं यस्य पुण्यस्य कार्यं सुखं च भोक्तुमारब्धं तदारब्धमित्युच्यते । न आरब्धमनारब्धं, अनारब्धे कार्ये ययोस्ते तथोक्ते । पूर्वे इति । ज्ञानमिथ्याज्ञानपूर्वकालीने इत्यर्थः । अस्य विशेष्यमाह—पुण्येति । पुण्यपापे एवेत्यन्वयः । न तु सर्वपुण्यपापे इत्येवशब्दार्थः । विनश्यतः इति सूत्रे शेषोक्तिः ।

(५) 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्यते' (छा. ६-१४-२). इति तदवधेः ।

(६) तुशब्दः स्मृतिद्योतकः ।

यदनारब्धपापं स्यात्तद्विनश्यति निश्चयात् ।
पश्यतो ब्रह्म निर्द्वन्द्वं हीनं च ब्रह्म पश्यतः ।
द्विषतो वा भवेत्पुण्यनाशो नास्त्यत्र संशयः ॥

---

(५) ननु ज्ञानानन्तरं प्रारब्धप्रतिबन्धकसद्भावः कुतः कल्प्यत इत्यतस्तदुत्तरत्वेन तदवधेरित्यंशं श्रुत्युपलक्षकतया व्याचष्टे—तस्येति ॥ इतीत्यनन्तरं श्रवणादिति शेषः । तदवधेरिति भावप्रधानः । तदिति भिन्नं पदं समस्तं च श्रुतिस्थपरामर्शकोऽयम् । तथाच तस्य मोक्षस्य तदवधित्वस्य प्रारब्धकर्मनिवृत्त्यवधिकत्वस्य 'तस्य' इत्यादौ श्रवणादित्यर्थः । तथाच ज्ञानोत्तरमपि कर्मसद्भावो ज्ञायत इति वाक्यशेषः । 'तस्य' अपरोक्षज्ञानिनः 'तावदेव' तावावेव 'चिरं' मोक्षविलम्बः । कियत्कालं? यावत् ज्ञानी प्रारब्धेन कर्मणा 'न विमोक्ष्ये' न विमोक्ष्यते । 'अथ' कर्मनिवृत्त्यनन्तरं ब्रह्म 'सम्पत्स्यते' मुक्तो भवतीति छन्दोगश्रुत्यर्थः । अत्र विमोक्ष्ये इति प्रथमपुरुषः, मुचेः कर्मणि लृट्प्रत्यये विमोक्ष्यते इति रूपं, तस्य व्यत्ययेन विमोक्ष्येतेत्यर्थः । तत्र 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । सम्पत्स्यत इति प्रथमपुरुषे तु तकारस्सन्नेव । तत्त्वप्रदीपे तु न विमोक्ष्ये इत्यत्र पुरुषव्यत्यय एव, न लार्थव्यत्यय इत्युक्तम् ॥

(६) नन्वस्यां श्रुतौ प्रारब्धकर्मसद्भावो न स्फुटं प्रतीयते इत्यतः प्रयुक्तस्य तुशब्दस्य तदवधेरित्यनेनान्वयं चार्थत्वं चाभिप्रेत्य तद्व्याचष्टे—तुशब्द इति । स्मृतिद्योतक इति । विशेषबोधकस्मृतिसमुच्चायक इत्यर्थः । तां स्मृतिं पठति—यदिति । यथा 'निर्द्वन्द्वं' समाधिकशून्यं ब्रह्म 'पश्यतो' दृष्टवतो 'यदनारब्धपापं' प्रारब्धकार्यकभिन्नं पापं स्यात्तन्निश्चयात् 'विनश्यति' विनश्यत्येव । एवं ब्रह्म 'हीनं' गुणाकृतिहीनत्वेन हीनजीवैक्येन च 'पश्यतो' जानतो ब्रह्म 'द्विषतो वा' द्विषतश्च 'पुण्यनाशो' मिथ्याज्ञानपूर्वकालीनधर्मनाशो भवेदिति योजना । केचित्तु—तमोयोग्यानामपि ब्रह्मसाक्षात्कारोऽस्त्येव, किन्तु धर्मिणि प्रत्यक्षे सति तत्र हीनत्वं

(७) तस्याप्यारब्धकार्यस्य न विनाशोऽस्ति कुत्रचित् ।
आरब्धयोश्च नाशस्स्यादल्पयोः पुण्यपापयोः ॥
इति नारायणतन्त्रे ॥ १५ ॥

(८) सू—ॐ ॥ अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ ॐ ॥ १६ ॥

अग्निहोत्राद्यपि तु मोक्षानुभवायैव । तुशब्दाद्ब्रह्मदर्शनवतः ।

दोषांश्च पश्यन्ति रामकृष्णादौ छेदादीनि च । तथाच पश्यत इत्यस्य यथाश्रुत एवार्थ इत्याहुः ॥

(७) उक्तस्यापवादमाह—तस्यापीति ॥ द्वेषिपुण्यस्यापीत्यर्थः । न केवलं ज्ञानिपापस्येत्यपेरर्थः । ज्ञानिद्वेषिसम्बन्धिनोऽपि पुण्यस्य पापस्येति वा 'विनाशः' स्वरूपतः 'कुत्रचित्' काले देशे च । अत एव परमद्वेषिणोऽपि प्रागधःपातात् कदाचिद्भोगान् भुञ्जते इति भावः । अपवादस्यापवादमाह—आरब्धयोरिति । आरब्धकार्ययोरल्पयोः पुण्यपापयोः 'नाशः' फलह्रासरूपोपमर्दः स्यादित्यर्थः । भोगकालस्याल्पत्वादल्पयोरित्युक्तिः ॥

(८) ननु ज्ञानिकृतपुण्यस्य पूर्वोत्तरस्य विनाशाश्लेषौ विद्येते न वा ? आद्ये पूर्वसूत्रे अघशब्दवैयर्थ्यम् । द्वितीये मोक्षासिद्धिः, पुण्यस्यापि बन्धकत्वादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्यति—अग्नीति ॥ अत्र किमकाम्यपुण्यविषयोऽयं विकल्पः ? उत काम्यपुण्यविषयः ? आद्ये तस्य नाशाश्लेषौ न स्त इति समाधानं, न चैवं बन्धानिवृत्तिरिति साध्योपस्कारं चाभिप्रेत्य तत्र हेतुतया—अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैवेत्यंशं व्याचष्टे—अग्निहोत्राद्यपीति । ज्ञानपूर्वोत्तरकालीनाकाम्याग्निहोत्रादीत्यर्थः । आदिशब्देन सन्ध्योपासनश्राद्धादिरूपं नित्यनैमित्तिकपुण्यं गृह्यते । तुशब्दव्याख्यारूपादपिशब्दात् टीकारीत्या ध्यानादि समुच्चीयते । यद्वा—तत्त्वप्रदीपरीत्या द्वेषिपापं गृह्यते । उक्तं हि तत्त्वप्रदीपे—अपिशब्दादितरस्य द्वेषिण इतरदपि इतरविशेषायैवेति गम्यत इति । मोक्षानुभवायैवेति । मोक्षफले विवक्षिते तद्धेतुब्रह्मापरोक्षानुभवायेत्यर्थः । यद्वा—मोक्षे आनन्दातिशयानुभवायेत्यर्थः । यतो भवतीति शेषः । न तु बन्धाय भवति, न वा कार्यमजनयित्वा नाशाश्लेषौ प्राप्नोतीत्ये-

(९) 'स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वा अननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदि ह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्यकर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते' (बृ. ३-४-१५) इति तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

(१०) सू—ॐ ॥ अतोऽन्यदपीत्येकेषामुभयोः ॥ ॐ ॥ १७ ॥

त्वकारार्थः। तत्त्वप्रदीपरीत्या तु मोक्षे आनन्दानुभवायेत्येक एवार्थः। उपलक्षणमेतत्। मिथ्याज्ञानपूर्वकालीनं तदुत्तरकालीनं च पापमन्यथाज्ञानकार्याय भवतीत्यपि द्रष्टव्यम्। तथैव तत्त्वप्रदीपोक्तेः। अनेन टीकारीत्या तत्कार्यायेत्येतत् तच्च तत् कार्यं चेति कर्मधारयमाश्रित्य प्रकृतब्रह्मज्ञानाख्यकार्यायेति, तस्य कार्यमिति तत्पुरुषमाश्रित्य तस्य ज्ञानस्य कार्ये मोक्षेऽनुभवायेति द्वेधा, तत्त्वप्रदीपरीत्यात्वेकधा व्याख्यातं भवति। पूर्वं ज्ञानिद्वेषिणोरनुवृत्तत्वादत्राप्युभयसम्बन्धिपुण्यविषयमिदं वचनमिति शङ्कानिवर्तकतयाऽपि तुशब्दं व्याचष्टे—तुशब्दादिति। टीकारीत्या 'ब्रह्मदर्शनवतः' तद्योग्यस्येत्यर्थः। इति तमन्यस्माद्विशिनष्टीति शेषः। तथाच ब्रह्मदर्शनवतः 'अग्निहोत्रादि' तत्कृतमेवाग्निहोत्रादीत्यन्वयमभिप्रेत्य सूत्रकारः तुशब्देन द्वेषिणः सकाशात् ज्ञानिनं ब्रह्मदर्शित्वरूपव्यावर्तकधर्मेण विशिनष्टीत्यर्थः॥

(९) ननु ब्रह्मदर्शिकृतस्यैव पूर्वोत्तरपुण्यस्य ज्ञानमोक्षानुप्रवेशेनाबन्धकत्वं कुत इत्याशङ्कापरिहारकतया तद्दर्शनादित्येतद्व्याचष्टे—स इति। इति तद्दर्शनादिति। एवंरूपायां वृहदारण्यकश्रुतावुक्तार्थस्य 'दर्शनात्' उक्तत्वादित्यर्थः। अनेन तस्यां श्रुतौ विवक्षितार्थस्य दर्शनादिति सौत्रहेत्वर्थ उक्तो भवति। श्रुतिस्तु भाक्तनये व्याख्याता ॥

(१०) काम्यपुण्यविषय इति द्वितीयपक्षोत्तरं सूत्रमुपन्यस्यति—अत इति॥ अत्रातश्शब्दपरामृश्यं दर्शयन् सूत्रं व्याचष्टे—मुक्तावनुभवकारणादिति। मुक्तौ साध्यायां तत्कारणीभूतो योऽपरोक्षानुभवः तत्कारणादित्यर्थः। यद्वा—मुक्तावतिशयानुभवकारणादित्यर्थः। अकाम्यादित्यनुक्त्वा एवमुक्तिः

मुक्तावनुभवकारणाद्यदन्यत्पुण्यमपि विनश्यति। अप्रारब्धमनभीष्टं च। तथा ह्येकेषां पाठ उभयोस्त्यागेन। 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदस्साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' (शाट्यायन))

उक्तविधयाऽर्थद्वयलाभाय। यदिति श्रवणात्तदिति शेषः। तथाच अतो मुक्तावनुभवकारणात् ज्ञानपूर्वोत्तरकालीनाकाम्यादन्यद्यत्काम्यं पुण्यं तदपि नश्यति। न केवलं पापमित्यपेरर्थः। उपलक्षणमेतत्। न श्लिष्यते च। तत्र पूर्वं नश्यति उत्तरं न श्लिष्यत इति सूत्रांशो व्याख्यातो भवति। अतोऽन्यदपि काम्यं अतः प्रारब्धादिष्टाच्चान्यदेव नश्यति, न तु सर्वमित्यपि वृत्तिमुपेत्य तल्लब्धं विशेषमाह—अप्रारब्धमिति। अस्य पूर्वेणान्वयः। चस्समुच्चये। अत्रायं विवेकः—ज्ञानात्पूर्वतनं काम्यं कर्म द्विविधं प्रारब्धमप्रारब्धं च। तत्र प्रारब्धं न नश्यति। अप्रारब्धं द्विविधं इष्टमनिष्टं च। तत्रेष्टमपि न नश्यति अनिष्टमेव नश्यति। यद्यपि पुण्यकरणकाले सर्वमिष्टमेव। तथापि ज्ञानकाले तदेव किञ्चिदिष्टं किञ्चिदनिष्टं भवति। यथा वक्तृत्वाद्यापादकमिष्टं ज्ञानानन्तरमपि तदिच्छायाः सत्त्वात्। राजत्वाद्यापादकमनिष्टं तस्य ज्ञानभक्त्यादिप्रतिबन्धकत्वेन ज्ञानिनः तदिच्छाया अभावात्, मा भूदिति विपरीतेच्छाभावाच्च। सप्तजन्मसु विप्रत्वापादकं चानिष्टम्। एवं मोक्षातिशयसाधनश्रवणादिसाधनादिप्रापकं पुण्यमिष्टं स्वर्गादिसाधनमनिष्टमिति आनन्दमालोक्तमपि द्रष्टव्यम्। एवमुत्तरकालीनमपि काम्यं करणानन्तरं इच्छाभावाभावाभ्यामिष्टमनिष्टं चेति द्विविधम्। तत्रेष्टस्य संश्लेषः अनिष्टस्य चाश्लेष इति। कुत एतदित्यत एकेषामुभयोरित्यंशं व्याचष्टे—तथाहीति। तथा हीत्युक्त्या इतिशब्दः प्रकारार्थो हेत्वर्थश्चेत्युक्तं भवति। 'एकेषां' सामशाखिनां पाठ इति शेषोक्तिः। 'उभयोः' पापकाम्यपुण्ययोः। तथेत्यस्य विवरणम्—त्यागेनेति। त्यागज्ञापकतयेत्यर्थः। सुहृदां पुण्यप्राप्त्युक्त्या ज्ञानिनस्तत्त्यागोऽवगम्यत इति भावः। इतिशब्दपरामृष्टां श्रुतिं दर्शयति—तस्येति। 'तस्य' ज्ञानिनः। यथेति शेषः। 'दायं' पित्रार्जितं द्रव्यं 'उपयन्ति' प्राप्नुवन्ति। तथा विष्णुभक्ताः 'सुहृदः' प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकर्तारः 'साधुकृत्यां' अप्रारब्धमनभीष्टं काम्यं पुण्यमेव उपयन्ति, न तु अकाम्यं प्रारब्धमिष्टं

(११) अनभीष्टमनारब्धं पुण्यमप्यस्य नश्यति ।
किमु पापं परब्रह्मज्ञानिनो नात्र संशयः ॥
इति पाद्मे ॥ १७ ॥

(१२) सू—ॐ ॥ यदेव विद्ययेति हि ॥ ॐ ॥ १८ ॥

च। अकाम्यस्य ज्ञाने सुखातिशये च विनियुक्तत्वात् प्रारब्धस्य भोक्तव्यत्वात् इष्टनाशस्यापुरुषार्थत्वात् । 'पापकृत्यां' पापकर्मजनिताधर्मं उपयन्तीत्यर्थः। इत्येकेषां पाठोऽस्तीत्यन्वयः । अनेन—'उभयोः' पापकाम्यपुण्ययोः 'त्यागेन' त्यागज्ञापकतया 'इति सुहृदः' इत्येवंरूपः एकेषां पाठोऽस्तीति हेतोः अतः 'अन्यत्' काम्यपुण्यमपि नश्यति न श्लिष्यते चेति सूत्रार्थ उक्तो भवति ॥

(११) ननु तथापि काम्येऽभिहितोऽवान्तरविशेषः श्रुतौ स्पष्टं न प्रतीयत इत्यतोऽपिशब्दसूचितां स्मृतिं दर्शयति—अनभीष्टमिति ॥ परब्रह्मज्ञानिनोऽनभीष्टमनारब्धं पुण्यमपि नश्यति। नात्र संशयः। एवं सति अस्य पापं नश्यतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः। पाद्म इति। अप्रारब्धमनभीष्टं च नश्यतीत्ययं विशेषः स्पष्टमुक्त इति वाक्यशेषः ॥

(१२) ननु ज्ञानिकृतोत्तरकालीनाकाम्यपुण्यस्य कथं मोक्षानुप्रवेशः कर्मणो नश्वराल्पफलकत्वादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठति—यदेवेति ॥ अत्र अग्निहोत्रादि तत्कार्ययेति पदद्वयानुवृत्त्या लब्धं साध्यं दर्शयति—ब्रह्मदर्शीति। अपिश्चार्थ एवार्थश्च ब्रह्मदर्शिकृतमित्यनन्तरं स्वस्थाने च सम्बध्यते। तथाच ब्रह्मज्ञानिकृतमेवाग्निहोत्रादिपुण्यं स्वरूपतोऽल्पमपि 'महत्तमं' अतिशयितमहाफलप्रदं 'अनन्तं' अविनाशिफलप्रदं च भवतीत्यर्थः। अतो युक्तस्तस्य मोक्षानुप्रवेश इति भावः। कुत एतदित्यतस्तत्र हेतुतया सूत्रगृहीतश्रुत्युदाहरणपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे—यदेवेति। 'इति श्रुतेः' इति छन्दोगश्रुतेरित्यनेन सौत्रहिशब्दो यत इत्यर्थे। इतिशब्दः श्रुतिपदार्थक इत्युक्तं भवति। श्रुतिस्तु पुरुषार्थनये व्याख्याता। सूत्रे एकश्रुत्युदाहरणमुपलक्षणम्, इतिशब्दो वा आद्यर्थ इति भावेनात्रार्थे श्रुत्यन्तरं स्मृतिं च क्रमेण दर्शयति—न हास्येति। इति च श्रुतेरित्यन्वयः। चः समुच्चये। इयं बृहदारण्यश्रुतिः भाक्तनये व्याख्याता। स्मृतौ ज्ञानवत इति तृतीयार्थे षष्ठी। एवमज्ञानामिति च।

ब्रह्मदर्शिकृतमल्पमपि पुण्यं महत्तममनन्तं च भवति। 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' (छा. १-१-१०). इति श्रुतेः। न हास्य कर्म क्षीयते' (बृ. ३-४-१५) इति च।

एतयोः कृतपदेनान्वयः। 'अल्पमात्रः' स्वरूपतोऽत्यल्पः अल्पमात्रकृत इति समस्तपाठे अल्पमात्रश्चासौ कृतश्चेति विग्रहः। तदा नित्यसापेक्षत्वात्समासः। 'महान्' महाफलप्रदः 'महान्' स्वरूपतः। यद्यपि तथाऽपीत्यर्थेऽपिः उभयत्रान्वेतव्यः। इति चेति। चः समुच्चये। भारते वचनाच्चेति शेषः। हेतुत्रयस्यापि ब्रह्मदर्शीत्यनेनान्वयः। अनेन यतः ज्ञानिकृताग्निहोत्रादि स्वरूपतोऽल्पमपि 'तत्कार्याय' तच्च तत्कार्यं च तत्कार्यं तस्मै महानन्तफलायैव भवति, न त्वज्ञकर्मवदल्पास्थिरफलाय। कुतः? 'हि' यतः 'यदेव विद्यया' इति 'न हास्य' इति श्रुतिद्वयं 'अल्प' इति स्मृतिश्चेत्येवमाह, अतो युक्तस्तस्य मोक्षानुप्रवेश इति सूत्रार्थ उक्तो भवति। इदं त्ववधेयम्—द्वेषिणः पूर्वपुण्यस्याप्रारब्धस्य विनाशः उत्तरस्याश्लेष इत्ययमर्थस्तावदितरस्येत्यनेनैवोक्तः। अग्निहोत्रादीत्यनेन ज्ञानिकृताकाम्यपुण्यस्य पूर्वस्य ज्ञानार्थत्वमुत्तरस्य ज्ञानकार्यमोक्षातिशयार्थत्वमिति यो न्यायोऽभिहितः सोऽपि द्वेषिणि तद्वैपरीत्येनानुसर्तव्यः। द्वेषपरिपाकप्राक्कालीनस्याप्रारब्धस्य पापस्य द्वेषाभिवृद्धिहेतुत्वमुत्तरस्य तु साक्षात्तमोऽनुप्रवेशः। एवमतोऽन्यदपीत्यनेन ज्ञानपूर्वकालीनकाम्यपुण्यस्याप्रारब्धस्यानिष्टस्य च नाशस्तदुत्तरकालीनस्य तादृशस्यासंश्लेष इति यो न्यायोऽभिहितः स द्वेषिण्यपि वैपरीत्येनानुसर्तव्यः। द्वेषपरिपाकात्पूर्वतनं काम्यमप्रारब्धं पुण्यमनिष्टं चेन्न नश्यति। यथा दुर्योधनादीनां राजत्वापादकं कुरुवंशादौ जननकारणं पुण्यम्। तस्य कृष्णभीमादिमहाद्रोहद्वारा पूर्णतमोहेतुत्वात्। इष्टं चेन्नश्यति। द्वेषपूर्त्युत्तरकालीनं च काम्यपुण्यमप्रारब्धमनिष्टं चेत् श्लिष्यते। इष्टं चेन्न श्लिष्यते। उत्तरस्याकाम्यस्य तु मनुष्याधमकृतस्य तमसि दुःखातिशयह्रासहेतुत्वं, कल्यादिकृतस्य तु तेषां दुःखस्य क्लृप्तत्वात्स्वयोग्याधिकपापविनाशहेतुत्वम्। एवं 'यदेव विद्यया' इत्यनेन ज्ञानिकृतोत्तरपुण्यस्य महानन्तफलत्वमिति यो न्यायोऽभिहितः सः द्वेषिपापेऽप्यनुसर्तव्यः।

अल्पमात्रकृतो धर्मो भवेत् ज्ञानवतो महान् ।
महानपि कृतो धर्मो ह्यज्ञानां निष्फलो भवेत् ॥
इति च भारते ॥ १८ ॥

(१३) सू—ॐ ॥ भोगेन त्वितरे क्षयपित्वाऽथ सम्पत्स्यते ॥ ॐ ॥ १९ ॥

आरब्धपुण्यपापे भोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्पत्स्यते ।
अथेति नियमसूचकः ।
(१४) आरब्धपुण्यपापस्य भोगेन क्षपणादनु ।
प्राप्नोत्येव तमो घोरं ब्रह्म वा नात्र संशयः ॥

प्रमाणबलाद्द्वेषिपापस्यापि तमोऽनुप्रवेशोऽवश्यमङ्गीकार्य इति सूत्रत्रयन्यायो द्वेषिपुण्ये पापे चानुसर्तव्य इति ॥

(१३) ननु तथापि ब्रह्मज्ञानिद्वेषिणोः मुक्तितमसी न सिध्यतः उभयोरपि प्रत्येकं प्रारब्धपुण्यपापसद्भावादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्यति—भोगेनेति ॥ अत्र तुशब्दो ज्ञानिनः प्रारब्धभोगे उपमर्दे चेत्युक्तविशेषद्योतक इति भावेन सूत्रं व्याचष्टे—आरब्धपुण्यपापे इति। अनेन इतरे इत्येतत् प्रकृतानारब्धकार्यकपुण्यपापेतरपरामर्शकमित्युक्तं भवति। 'भोगेन' कार्यद्वाराऽनुभवेन 'क्षपयित्वा' विनाश्यानन्तरम्। ब्रह्मेति शेषोक्तिः। तमो वेत्यस्याप्युपलक्षणमेतत्। 'सम्पत्स्यते' ब्रह्मदर्शीति शेषः। इतर इति च विपरिणामेनात्राप्यन्वीयते। तथाच ब्रह्मदर्शी ब्रह्म 'सम्पत्स्यते' 'इतरो' ब्रह्मद्विट् तमः 'सम्पत्स्यते' प्राप्नोतीति योजना। अतो न प्रारब्धकर्मसद्भावेन मोक्षाद्यभावः शङ्क्य इति भावः। ननु यथा ज्ञानानन्तरं न मोक्षो नियतः, तथा चोपासनानन्तरं ज्ञानमनियतं, तथा कर्मक्षयानन्तरमपि मोक्षोऽनियत इति शङ्कानिवर्तकतयाऽथशब्दंव्याचष्टे—अथेति। शब्द इति शेषः। अनेनाथेत्येतत् अनन्तरमेवेति व्याख्यातं भवति ॥

(१४) कुतोऽयं नियमो ज्ञायत इत्यत आह—आरब्धेति ॥ 'क्षपणात्' नाशादन्वनन्तरमेवेत्येवकारान्वयः। ब्रह्म प्राप्नोति 'घोरं' असह्यदुःखं तमो वा प्राप्नोतीति 'अत्र' अर्थे न संशय इत्यर्थः। ब्रह्मदर्शी ब्रह्मद्विडिति च

ब्रह्मणां शतकालात्तु पूर्वमारब्धसंक्षयः ।
नियमेन भवेन्नात्र कार्या काचिद्विचारणा ।
इति नारायणतन्त्रे ॥ १९ ॥

॥ इति तदधिगमाधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः

॥ ॐ ॥

शेषः । प्रत्येकमस्यान्वयः । अतो नियमः सिद्ध इति वाक्यशेषः । नन्वारब्धभोगस्य निरवधिकत्वे ज्ञानिद्वेषिणोः ब्रह्मतमःप्राप्ती अनुपपन्ने इत्यत आह— ब्रह्मणामिति । अत्र ब्रह्मणां शतमिति षष्ठ्या अलुक् । तस्य कालो ब्रह्मणांशतकालः तस्मात् तत्समाप्तेः ' पूर्वं तु ' पूर्वमेव सर्वेषां ज्ञानिनां 'आरब्धसंक्षयः' प्रारब्धनाशो भवतीत्यर्थः । शतकालानन्तरं न कस्यापि प्रारब्धानुवृत्तिः । किन्तु तत्समाप्तिपर्यन्तमेवेति भावः । ' अत्र ' नियमस्य ' काचित् ' क्वचित् ' विचारणा ' व्यभिचारो नेत्यर्थः । इदमेव वाक्यं तत्त्वप्रदीपरीत्या ब्रह्मणामित्यस्यावृत्तिं तत्रैकस्य समासप्रवेशं चाश्रित्य ब्रह्मणामपि ब्रह्मणांशतकालात्पूर्वमेवारब्धसंक्षयो भवति, एवं ततोऽपि पूर्वं पूर्वमनन्तादीनामिति व्याख्यातं चेद्विशेषनिष्ठं च भवतीति ज्ञातव्यम् । नारायणतन्त्रे वचनादिति शेषः । अस्याप्यध्याहृतेनान्वयः ॥ ६ ॥

॥ इति तदधिगमाधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणा
श्रीमद्रघुनाथतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण
श्रीमज्जगन्नाथयतिना कृतायां
श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यदीपिकायां
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः

॥ ॐ ॥

॥ अथ द्वितीयः पादः ॥

॥ १. वाङ्मनसाधिकरणम् ॥

(१) देवानां मोक्ष उत्क्रान्तिश्चास्मिन् पाद उच्यते—

सू—ॐ ॥ वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ ॐ ॥ १ ॥

वागभिमानिन्युमा मनोऽभिमानिनि रुद्रे विलीयते । वाचो मनोवशत्वदर्शनात् । 'तस्य यावन्न वाङ्मनसि सम्पद्यते' (छा. ६-१५-१) इति शब्दाच्च ।

॥ १. वाङ्मनसाधिकरणम् ॥

(१) एतत्पादार्थं दर्शयति—देवानामिति ॥ स्वपदं गतानां देवानां उत्तरोत्तरप्रवेशात्मको देहान्मोक्षः स्वपदगदेवभिन्नानां मानुषशरीराणां ज्ञानिनां देहाद्ब्रह्मनाड्योत्क्रान्तिश्चास्मिन् चतुर्थस्य द्वितीयपादे उच्यत इति योजना। तत्राधिकार्याधिक्यक्रमात् प्रथमं देवानां लयो निगद्यते पश्चादित-रेषामुत्क्रान्तिरिति भावः। न चैवं पादभेदप्रसङ्गः। चतुर्मुखादिदेवानां मनुष्याणां च बह्वल्पगुणविषयकत्वेन उपासनेऽवान्तरभेदे विद्यमानेऽप्यु-पासनत्वेनैकीकरणवदत्रापि देहलयत्वेनैकीकरणसम्भवात्। तत्र प्रथमाधि-करणे वाचो मनसि लयः समर्थ्यते। तत्र न वाङ्मनसि लीयत इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्यति—वागिति । अत्र वाङ्मनश्शब्दार्थोक्तिपूर्वकं विलीयत इति पदाध्याहारेण सूत्रं व्याचष्टे—वागभिमानिनीति। अत्रोमा-रुद्रपदाभ्यां लक्षणया वारुणीशेषौ सौपर्णीसुपर्णौ च प्रतिपाद्येते। लक्षणा-बीजं तु उमात्ववारुणीत्वादीनामेकद्रव्यसम्बन्धः सौपर्ण्यादीनां पदसादृश्यं चेति सुधोक्तं द्रष्टव्यम्। तत्त्वप्रदीपे तु उमारुद्रादीनामुपरि वारुणीशेषादि-भावात् तदानीमपि तेषु पूर्वप्रसिद्धनामप्रयोगोऽर्जुनादिशरीरपातेऽपि स्वर्गा-रोहणादिकेऽर्जुनादिशब्दप्रयोगवद्भूतपूर्वगत्या न विरुद्ध इत्युक्तम्। कुत इत्यतो—दर्शनादित्येतत् शब्दादित्यनेन पौनरुक्त्यपरिहाराय प्रत्यक्षपरतया व्याचष्टे—वाच इति। प्रत्यक्षतयैवेत्यादावुपस्कर्तव्यम्। मनोऽनुसारेणैव

(२) उमा वै वाक्समुद्दिष्टा मनो रुद्र उदाहृतः ।
तदेतन्मिथुनं ज्ञात्वा न दाम्पत्याद्विहीयते ॥
इति स्कान्दे ॥

(३) सू—ॐ ॥ अत एव च सर्वाण्यनु ॥ ॐ ॥ २ ॥

अत एव च शब्दात्सर्वाणि दैवतानि यथाऽनुकूलं विलीयन्ते 'अग्नौ सर्वे देवा विलीयन्ते अग्निरिन्द्रे इन्द्र उमायां उमा रुद्रे

वाक्प्रवृत्तेः सर्वानुभवसिद्धत्वादिति भावः। शब्दादित्येतच्छ्रुतिप्रदर्शनेन व्याचष्टे—तस्येति। छन्दोगश्रुतिरियम्। अत्र जीवस्य मरणकाले अस्वातन्त्र्यं प्रतिपादयितुं तत्त्वाभिमानिदेवताव्यापारोपरमः प्रतिपाद्यते। अत एव प्रमेयदीपे वागिति वाक्येनोत्क्रमणे परदेवता वागादीन्याकर्षतीत्युच्यते इत्युक्तम्। 'तस्य' म्रियमाणस्य पुरुषस्य यावत्पर्यन्तं वागभिमानिन्युमा मनोऽभिमानिनि 'न सम्पद्यते' तेन ग्रस्तव्यापारा न भवति। तावत्स्वीयान् ज्ञात्यादीन् जानाति। यदा तु वाङ्मनसि संपद्यते तदा न जानाति पुरुष इति श्रुत्यर्थः। यद्यपीयं श्रुतिः मरणकालीनदेवताप्रवेशविषयेति नात्रोदाहरणं युक्तं, तथापि मरणकाले देवताप्रवेशस्य प्रलये तल्लयक्रमानुसारित्वेनास्या उभयविषयत्वान्नासङ्गतिः ॥

(२) नन्वेतच्छ्रुतिसूत्रगतौ वाङ्मनःशब्दौ उमारुद्रपरौ कुतो ज्ञायेते इत्यतः स्मृतेरेवेत्याह—उमेति ॥ अत्राप्युमापदेन वारुणी सौपर्णी च रुद्रपदेन च शेषः सुपर्णश्चोच्यते। उमाविवक्षायां तु तस्याः रुद्रद्वारा भारत्यां लयो ज्ञातव्यः। वैशब्दः प्रसिद्धौ। 'तत्' श्रुत्युक्तं 'एतत्' उमारुद्राख्यं वाङ्मनसाख्यं च 'मिथुनं' द्वन्द्वं 'दाम्पत्यात्' जायापतिभावात्। एवं ज्ञातुर्वैधुर्यं न भवेदिति भावः। स्कान्द इति। वाक् उमा मनो रुद्र इत्युक्तं यत इति वाक्यशेषः ॥

(३) अस्त्वेवं वाचो लयनिर्णयः। तथापि न सर्वदेवानां मोक्षो युज्यते। लयानिश्चयादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठति—अत एवेति ॥ अत्र अत इति पदमनूद्य तदर्थमाह—अत इति 'शब्दात्' श्रुतेः। शब्दादेवेत्यन्वयः। न तत्र मानान्तरं गवेषणीयमित्येवार्थः। एवप्रयोगो नियामकानां बाहुल्याल्लयानिश्चय इति शङ्कानिरासार्थः। चशब्दोऽप्यर्थः। सर्वाणीत्यतः परं

विलीयते एवमन्यानि दैवतानि यथाऽनुकूलम्’ इति हि गौपवनश्रुतेः ॥ २ ॥

॥ इति वाङ्मनसाधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ २. मनःप्राणाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ॐ ॥ ३ ॥

सम्बध्यते। न केवलं वागिति चशब्दार्थः। तत्त्वप्रदीपे तु चशब्दादिन्द्रियाणि चेत्युक्तम्। दैवतानीति सूत्रे शेषोक्तिः। अन्वित्यस्यार्थमाह यथाऽनुकूलमिति। स्वनियम्यनियामकभावानुसारेणेत्यर्थः। विलीयन्त इति पूर्वत्राध्याहृतपदस्यात्र विपरिणामेनानुषङ्गोक्तिः। कोऽसौ शब्द इत्यतस्तमुदाहरति—अग्नाविति। अत्रोमारुद्रपदाभ्यां सौपर्णीसुपर्णावुच्येते। अग्नेरिन्द्रे लयः सूर्यद्वारेणैव, न तु साक्षादिति ज्ञातव्यम्। विलीयत इति सर्वत्र सम्बध्यते। श्रुतेरित्यनन्तरं यत इति शेषः। हिशब्दः श्रुतेः प्रसिद्धत्वद्योतकः। शब्दात् श्रुतेरिति सामानाधिकरण्यम् ॥

॥ इति वाङ्मनसाधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ २. मनःप्राणाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे मनसः प्राणे लयस्समर्थ्यते। न प्राणे मनो लीयते, अविशेषात् इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रं पठति—तन्मन इति॥ अत्र शब्दादित्यस्यानुवृत्त्या उत्तरादिति हेतुवाक्यं व्याचष्टे—मन इति। इत्युत्तरवचनादिति। एवंरूपात् ‘वाङ्मनसि सम्पद्यते’ इति पूर्वनयोदाहृतवाक्यापेक्षयोत्तराद्वाक्यादित्यर्थः। तन्मन इति समासनिविष्टतच्छब्दस्य पूर्वनयोक्तवाग्लयाधिकरणत्वविशेषितपरत्वेन स्पष्टार्थत्वात् तं विहाय तन्मनः प्राण इति प्रतिज्ञांशं व्याचष्टे—मन इति। विलीयत इति शेषोक्तिः, श्रुतौ सम्पद्यत इत्यनुवृत्तपदार्थकथनं वा। सावधारणमेतत्। अत्र प्राणवायुपदाभ्यां व्याख्येयव्याख्यानरूपाभ्यां चतुर्मुखो ग्राह्यः। मनोरुद्रपदाभ्यां शेषो गरुडश्च। तयोश्च वाणीद्वारा चतुर्मुखे लयो बोध्यः। एवं श्रुतावपि वायुरुद्रशब्दौ मनःप्राणशब्दौ व्याख्येयौ। ननु प्राणादनुत्पन्नस्य मनसः कथं प्राणे लय इत्यतोऽनुवृत्तं शब्दादित्येतच्छ्रुत्यन्तरपरतयाऽपि

'मनः प्राणे' (छा. ६-१५-१) इत्युत्तरवचनान्मनोऽभिमानी रुद्रः प्राणे वायौ विलीयते। 'वायोर्वा व रुद्र उदेति वायौ विलीयते तस्मादाहुर्वायुर्देवानां श्रेष्ठः' इति च कौण्डिन्यश्रुतिः ॥ ३ ॥

॥ इति मनःप्राणाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ३. अध्यक्षाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ॐ ॥ ४ ॥

व्याचष्टे—वायोरिति। वावेत्यवधारणे। 'उदेति' उत्पद्यते, तस्मादुत्पन्नत्वादेव वायौ विलीयते रुद्रः। तस्मादित्युत्तरत्रापि सम्बध्यते। 'तस्मात्' रुद्रोत्पत्तिलयहेतुत्वादाहुर्वृद्धाः 'देवानां' रुद्रादीनाम्। श्रुतिरित्यनन्तरं यत इति शेषोऽस्य मनः प्राण इति सिद्धमित्युपस्कृतेनान्वयः। अस्मिन् पक्षे प्राण इति निमित्तसप्तमीति ध्येयम् ॥

॥ इति मनःप्राणाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ३. अध्यक्षाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे प्राणशब्दोक्तचतुर्मुखस्येश्वरे लयः समर्थ्यते। तदधीनत्वानिश्चयान्न परमात्मनि प्राणो लीयत इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्यति—स इति॥ सोऽध्यक्षे इति प्रतिज्ञायां स इत्यनुवादेन प्राण इति व्याख्यानं कृतम्। 'प्राणो' हिरण्यगर्भः। अध्यक्षे इत्यस्य 'अध्यक्षोऽधिपतिः श्रेष्ठो यदक्षाण्यस्य चोपरि' इति गीतातात्पर्योदाहृतवचनानुसारेणैतज्जगदधिकृत्याक्षाणि यस्य सोऽध्यक्ष इति विग्रहाश्रयेणार्थं दर्शयति—परमात्मनीति। विलीयत इति शेषोक्तिः। सावधारणमेतत्। कुत इत्यतस्तत्राध्यक्षपदसूचितं तस्य तदधीनत्वादिति हेतुमभिप्रेत्य, ननु तन्निश्चयोपायाभाव इत्यतः प्रवृत्तस्य तदुपगमादिभ्य इति हेतुवाक्यस्य तस्मिन् प्राणे तेषां देवानामुपगमो लयः तस्मिन् अध्यक्षे तस्य प्राणस्योपगमो वा, आदिपदेन सर्वेषां प्राणानुप्राणनं तत्र लयः प्राणस्य अध्यक्षानुप्राणनं तत्र लयो भोगश्च ग्राह्यः, तदसिद्धिशङ्कायां उपगमादीत्यनेन

स प्राणः परमात्मनि विलीयते । 'सर्वे प्राणमुपगच्छन्ति प्राणः परमुपगच्छति प्राणं देवा अनुप्राणन्ति प्राणः परमनुप्राणिति तस्मादाहुः प्राणस्य प्राण इति' (   ) 'प्राणः परस्यां देवतायाम्' (   )।

(२) मुक्तास्सन्तोऽग्निमाविश्य देवास्सर्वेऽपि भुञ्जते ।
अग्निरिन्द्रं तथेन्द्रश्च वायुमाविश्य सोऽपि तु ॥

तत्प्रतिपादकश्रुतिस्मृतयो ग्राह्या इत्यर्थमभिप्रेत्य तादृशश्रुतिस्मृत्युदाहरणेन तदुपगमादिभ्य इत्यंशं व्याचष्टे—सर्वे इति। देवा इत्यत्रापि सम्बध्यते। ईशलक्ष्मीव्यतिरिक्तसर्वदेवा इत्यर्थः। अन्यथा 'प्राणः परम्' इत्युत्तरवाक्यविरोधः। 'उपगच्छन्ति' प्राप्नुवन्ति 'प्राणो' हिरण्यगर्भः। 'परं' परमेश्वरं 'उपगच्छति' तत्र लीयत इति यावत्। 'देवाः' शेषादयः 'प्राणमनुप्राणन्ति' प्राणमनुसृत्य चेष्टां कुर्वन्ति। 'परं' परमात्मानं 'तस्मात्' प्राणचेष्टाप्रवर्तकत्वात्। इत्याहुरित्यत्रापि परमिति सम्बध्यते। अत्र 'न प्राणः किञ्चिदाश्रितः, सोऽन्यं कथमुपाश्रयेत्' इत्यादिप्राणस्वातन्त्र्यश्रुतीनां सावकाशत्वप्रदर्शनाय 'सर्वे प्राणमुपगच्छन्ति, प्राणं देवा अनुप्राणन्ति' इत्यंशोदाहरणम्। तथाच 'सर्वे प्राणमुपगच्छन्ति' इति श्रुत्युक्तन्यायेन भगवदितरस्वातन्त्र्ये श्रुतितात्पर्यमिति भावः। 'प्राणः परस्यां देवतायाम्' इति श्रुत्यन्तरं, 'परस्यां' विष्ण्वाख्यदेवतायां 'प्राणः' चतुर्मुखो लीयत इत्यर्थः॥

(२) मुक्तास्सन्त इति श्रुतिः॥ अग्नेरधमास्तत्र लययोग्याः सर्वे देवाः 'मुक्ताः' कर्मक्षयं प्राप्ताः सन्तोऽग्निं प्रविश्य तत्र स्थितान् भोग्यान् स्वयोग्यानन्दादीन् 'भुञ्जते' अनुभवन्तीत्यर्थः। अपिरभिव्याप्तौ, अग्निरपीति वा। अग्नेरिन्द्रप्रवेशः परम्परया। तथाशब्द उपमायाम्। चः समुच्चये। 'वायुं' विरिञ्चमाविश्येति पूर्वोक्तसौपर्णीसुपर्णवाणीद्वारेणेति द्रष्टव्यम्। 'सः' वायुः। अपिस्समुच्चये। तुशब्दो हिरण्यगर्भस्येतरदेवेभ्यः सर्वाङ्गप्रवेशाख्यविशेषार्थः। अवधारणे वा तुः। 'बाह्यकान् भोगान्' भुज्यन्त इति भोगाः परमात्मस्वरूपानन्दात् मुक्तान्तरानन्दाच्च बाह्यान् स्वयोग्यानन्दानित्यर्थः। बहुवचनमेकत्वार्थे। यद्वा—बाह्यप्राकृतविषय-

आविश्य परमात्मानं भुङ्क्ते भोगांस्तु बाह्यकान् ।
न ह्यानन्दो निजस्तेषां परैर्लभ्यः कथञ्चन ॥
किमु विष्णोः परानन्दो न ते विष्णाविति (विष्णविति) श्रुतेः ॥
(३) प्राणस्य तेजसि लयो मार्गमात्रमुदाहृतम् ।
सर्वेशितुश्च सर्वादेस्तस्यान्यत्र लयः कथम् ॥
इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ ४ ॥

॥ इत्यध्यक्षाधिकरणम् ॥ ३ ॥

भोगानित्यर्थः । उक्तं हि तत्त्वप्रदीपे । परमात्मस्वरूपादन्यं मुक्तान्तरानन्दाच्च बाह्यं स्वानन्दं भुङ्क्ते बहिर्निर्गतस्तु बाह्यविषयानपि कांश्चित्स्वयोग्यान् भुङ्क्ते इति । पुनस्तुशब्दोऽवधारणार्थः । बाह्यकानित्येतदेवोपपादयति—न हीति । 'हि' यस्मात् 'तेषां' मुक्तानां मध्ये एकस्य 'निजः' स्वरूपभूत आनन्दः 'परैः' अन्यैः 'कथञ्चन' केनाप्युपायेन प्राप्यो न भवति । विष्णोः परानन्दस्तु न प्राप्य इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । विष्णुसम्बन्ध्यानन्दोऽन्यैर्न लभ्य इति कुतो ज्ञायत इत्यत आह—न त इति । अन्यथैतच्छ्रुतिविरोधः स्यादिति भावः । व्याख्यातैषा श्रुतिर्जन्माधिकरणे । न च प्रवेशाभिधायकस्मृत्युदाहरणं प्रकृतासङ्गतमिति वाच्यम् । 'मुक्तौ लये यद्वत्' इत्यनुव्याख्यानोक्तरीत्या मुक्तौ भोगार्थं प्रवेशक्रमस्य लये प्रवेशक्रमस्य च समनियतत्वेन सङ्गतत्वात् ॥

(३) ननु 'प्राणः परस्याम्' (   ) इति श्रुतौ प्राणस्य परमात्मनि लय उक्तः । स नोपपद्यते 'प्राणस्तेजसि' (छा. ६-१५-१.) इति श्रुतिविरोधादित्यतः स्मृत्यन्तरमुदाहरति—प्राणस्येति ॥ प्राणस्य 'तेजसि' लक्ष्म्यां लयो नाम 'मार्गमात्रं' तत्प्राप्तिमात्रम्, न तु जीर्णभाव इति 'उदाहृतं' उक्तमभियुक्तैरित्यर्थः । कुतोऽमुख्यार्थकल्पनेत्यत आह—सर्वेशितुरिति ॥ 'तस्य' प्राणस्य 'सर्वादेः' सर्वोत्पत्तिकारणात् 'सर्वेशितुः' विष्णोरन्यत्र कथं साक्षाल्लयः अयोग्यत्वात् तस्य साक्षात्परमात्मनि लययोग्यत्वादिति भावः । इदं च श्रुतिस्थप्राणशब्दस्य हिरण्यगर्भवाचित्वमाश्रित्योक्तम् । उक्तं हि सुधायां—प्राणशब्दस्य हिरण्यगर्भवाचित्वपक्षे भाष्योक्तमिति द्रष्टव्यमिति । यदा तु प्राणशब्दो वायुवाची तदा तस्य

॥ ४. भूताधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ॐ ॥ ५ ॥

भूतेष्वन्येषां देवानां लयः। 'भूतेषु देवा विलीयन्ते भूतानि परे न पर उदेति नास्तमेत्येकल एव मध्ये स्थाता' इति बृहच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

॥ इति भूताधिकरणम् ॥ ४ ॥

'तेजोऽभिधां तु श्रियमाप्य विष्णुमग्रे ततः पुत्रतयैव वायुः' इत्यनुव्याख्यानोक्तरीत्या साक्षादेव तेजस्येव देहलयो न परमात्मनि, तस्य च चतुर्मुखत्वेन पुनर्जननात् 'विलीनो हि प्रकृतौ संसारमेति' (सौपर्णश्रुतिः) इति श्रुतेरिति ध्येयम्। इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य इति। श्रुती च स्मृती चेति विग्रहः। आदिशब्दोक्तश्रुतिस्मृतिविवक्षया बहुवचनम्। श्रुतिस्मृतिभ्य इत्यस्य प्राणः परमात्मनि लीयते इति सिद्धमिति साध्येनान्वयः ॥

॥ इत्यध्यक्षाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ४. भूताधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे प्राग्विशिष्योक्तेभ्योऽन्येषां देवानां पृथिव्यादिसमस्तभूतेषु लयः समर्थ्यते। 'अग्नौ सर्वे देवा विलीयन्ते' (गौपवन.) इति श्रुतेरग्नावेव सर्वेषां देवानां लय इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्यति—भूतेष्विति ॥ अत्र स इति विपरिणामेनानुवर्तते। देवा विलीयन्त इति प्रकरणाल्लभ्यत इति भावेन भूतेष्विति प्रतिज्ञांशं व्याचष्टे—भूतेष्विति। पञ्चस्वपि भूतेषु तदभिमानिष्वित्यर्थः। अन्येषामिति। 'वाङ्मनसि' इत्याद्यधिकरणत्रये शेषसुपर्णचतुर्मुखपरमात्मसु लीयमानत्वेन उक्तेभ्यो वारुणीसौपर्णीशेषसुपर्णचतुर्मुखेभ्योऽन्येषां देवानामित्यर्थः। कुत इत्यतः तच्छ्रुतेरित्यंशं व्याचष्टे—भूतेष्विति। 'देवाः' उक्तेभ्योऽन्ये देवाः 'भूतानि' पृथिव्यादीनि 'परे' परमात्मनि लीयन्ते इत्यनुषङ्गः। भूतानां परमात्मनि लयस्तु आकाशोव्योंः बृहस्पतिद्वारा भूतवायोः प्रवहस्येन्द्रद्वारा अपां सोमद्वारेत्येवं परम्परया द्रष्टव्यः। परस्यापीतरवच्चेतनत्वाल्लयमाशङ्क्याह—न पर इति। 'नोदेति' नोत्पद्यते। 'अस्तं' लयं 'नैति'

॥ ५. नैकस्मिन्नधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ॐ ॥ ६ ॥

नैकस्मिन् भूते सर्वेषां देवानां लयः 'पृथिव्यामृभवो विलीयन्ते वरुणेऽश्विनावग्नावग्नयो वायाविन्द्रः सोम आदित्यो बृहस्पतिरित्याकाश एव साध्या विलीयन्ते ।

न प्राप्नोति । कुत इत्यत आह—'एकलः' स्वतन्त्र इति । 'मध्ये' देहमध्ये हृदये 'स्थाता' विद्यमान इत्यर्थः । यद्वा—उत्पत्तिलययोर्मध्ये स्थितावेक एव स्थातेत्यर्थः । अनेन ते विशिष्योक्तेभ्योऽन्ये देवाः पञ्चस्वपि भूतेषु लीयन्ते, नैकस्मिन्नग्नावेव । कुतः? 'तच्छ्रुतेः' तस्य भूतेषु देवानां लयस्य श्रुतेः 'भूतेषु देवाः' इति श्रवणादिति सूत्रार्थ उक्तो भवति ॥

॥ इति भूताधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ५. नैकस्मिन्नधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे देवानां सर्वभूतेषु लयः समर्थ्यते । न च पूर्वेण गतार्थता । अधिकाशङ्कयैवैतदधिकरणप्रवृत्तेः । न च सन्न्यायरत्नावल्यामेकाधिकरणत्वेन व्याख्यानात्तद्विरोधः । अस्य प्रस्थानान्तरत्वेन अर्थतोऽभिन्नन्यायमूलत्वेन चाधिकरणभेदेऽप्यविरोधात् । न चानेन पूर्वस्य गतार्थता । 'भूतेषु देवाः' इति श्रुतिविशेषसूचकतया सार्थकत्वात् । 'अग्नौ सर्वे देवाः' इति श्रुतेरग्नावेव सर्वेषां लय इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्यति—नैकस्मिन्निति ॥ अत्र पूर्वसूत्राद्भूतेष्वित्यस्य विपरिणामेनानुवृत्तिं सर्वेषां देवानां लय इति प्रकृतप्रतिज्ञाशेषं चाभिप्रेत्य नैकस्मिन्निति प्रतिज्ञांशं व्याचष्टे—नैकस्मिन्निति । भूते तेजोभिमानिनि अग्नावेव लयो न वाच्य इत्यर्थः । कुतो नेत्यतः प्रवृत्तं दर्शयतो हीति हेत्वंशं श्रुतिद्वयोदाहरणपूर्वकं व्याचष्टे—पृथिव्यामित्यादिना । पृथिव्यभिमानिधरायामृभुनामका देवा विलीयन्त इत्यर्थः । 'वरुणे' अबभिमानिनि अश्विनौ विलीयेते इति विपरिणामेनान्वयः । 'अग्नौ' अग्निजडाभिमानिनि देवे 'अग्नयः' अग्निपुत्रा विलीयन्त इत्यर्थः । 'वायौ' प्रधाने हिरण्यगर्भपरोऽयं शब्दः । इतिशब्दः श्रुतिस्थः आद्यर्थे । यथोक्तं तत्त्वप्रदीपे—इतिशब्दस्याद्यर्थत्वादिति । तथाच

(२) 'मृत्यवः पृथिव्यां वरुण आपोऽग्नयस्तेजसि मरुतो मारुत आकाशे विनायका विलीयन्ते' इति महोपनिषच्चतुर्वेदशिखा च दर्शयतः। अतः 'अग्नौ देवा विलीयन्ते' इति अत्र निर्दिष्टानामेव ॥ ६ ॥

॥ इति नैकस्मिन्नधिकरणम् ॥ ५ ॥

वायाविन्द्रः सोम आदित्यो बृहस्पतिरित्याद्याः सर्वे देवा विलीयन्त इत्यर्थः। तत्रेन्द्रस्य लयः 'इन्द्र उमायाम्' (गौपवन.) इति श्रुत्युक्तक्रमेण सौपर्णीसुपर्णवाणीद्वारेण। सोमस्य चानिरुद्धकामवारुणीशेषवाणीद्वारेण। सूर्यस्य बृहस्पतिशक्रसौपर्णीसुपर्णवाणीद्वारेण। बृहस्पतेः शक्रसौपर्णीसुपर्णवाणीद्वारेण लय इति विवेक्तव्यम्। 'आकाशे' तदभिमानिनि गणपतौ 'साध्याः' तन्नामका देवाः॥

(२) एवं महोपनिषद्वाक्यमुदाहृत्य चतुर्वेदशिखावाक्यमुदाहरति— मृत्यवः पृथिव्यामिति॥ मारकत्वान्निमित्तात् मृत्युनामका देवाः पृथिव्यभिमानिदेवतायां लीयन्त इत्यर्थः। ऋभवः पृथिव्यामिति क्वचित्पाठः। न च ऋभुपृथिव्योः शतस्थतासाम्यात्कथमेतत्। किञ्चिन्न्यूनतादिभावात्। 'आपः' वरुणभिन्नाब्देवताः 'तेजसि' तेजोभूताभिमानिन्यग्नौ 'मरुतो' भूतवाय्वादयो मरुद्गणाः 'मारुते' हिरण्यगर्भे लीयन्ते इत्यर्थः। तत्र मरुतां इन्द्रसौपर्णीसुपर्णवाणीद्वारेण हिरण्यगर्भे लयो न साक्षादिति ध्येयम्। 'विनायकाः' गणपतिभृत्याः विनायकपुत्रा इति वा। ब्रह्मचारिवेषेण प्रच्छन्न इति तत्त्वप्रदीपे उक्तम्। वस्तुतो विनायकस्य गृहस्थत्वात् 'इतीति' एवंरूपेत्यर्थः। महोपनिषच्चतुर्वेदशिखाचेत्यनेन सूत्रे महोपनिषच्चतुर्वेदशिखे इति द्विवचनान्तपदाध्याहारः सूचितः। 'दर्शयतः' प्रतिपादयतः। इतीत्यत्रापि सम्बध्यते। तथाच 'इति' इत्येवं प्रत्येकं भूतेषु देवतालयं दर्शयत इत्यर्थः। अनेन सूत्रे पूर्वस्मात्तदित्येतद्विभज्यानुवर्तते। प्रत्येकं भूतेषु देवानां लीनत्वमिति तदर्थस्य दर्शनक्रियायां कर्मत्वेनान्वय इत्युक्तं भवति। ननु प्रत्येकं भूतेषु देवानां लये 'अग्नौ सर्वे देवा विलीयन्ते' इति श्रुतेः का गतिरित्यत आह—अत इति। इतीत्यनन्तरं श्रुत्या लयाभिधानमिति शेषः। 'अत्र' अनयोः। तथाच यत एवं पृथक् श्रुतिद्वये प्रत्येकं भूतेषु देवानां लयः प्रसिद्धोऽतः 'अग्नौ सर्वे देवाः विलीयन्ते' इति श्रुत्या लयाभिधानं 'अत्र' उदाहृतश्रुतिद्वये 'निर्दिष्टानां' उक्तानामग्निपुत्राणामेव, न सर्वेषां देवानामित्यङ्गी-

॥ ६. समनाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ समना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ॐ ॥ ७ ॥

कार्यमित्यर्थः। तथाच श्रुतिस्थाग्निशब्दः कृत्स्नाग्निपुत्रविषय इति न तद्विरोध इति भावः। उपलक्षणमेतत्। प्रायेण भूतान्तराप्रवेशानां सर्वेषामधमानामग्नावेव लय इति तदभिप्रायकः सर्वशब्द इत्यपि द्रष्टव्यम्। तदुक्तमनुव्याख्याने। 'विशन्ति शिष्टा अपि हव्यवाहनम्' इति। अत्रायं गुरुपादोक्तलयक्रमः—मनुष्योत्तमानां निर्ऋतेश्च यमे लयः। यमस्य पितॄणां वैवस्वतादिमनूनां प्रियव्रतादिचक्रवर्तिनां च स्वायम्भुवे मनौ लयः। ऋभूणां पृथिव्यां लयः। साध्यानामाकाशे लयः। अग्निपुत्राणामग्नौ लयः। अग्नेः सूर्ये लयः। सूर्यस्याकाशस्य पृथिव्याश्च गुरौ लयः। भृग्वादीनां दक्षे लयः। मनुगुरुदक्षशचीनां मरुद्गणानां चेन्द्रे लयः। गन्धर्वाणां कुबेरे लयः। शतस्थानामश्विनोश्च अब्भूताभिमानिनि वरुणे लयः। कुबेरस्य वरुणस्य च सोमे लयः। सोमस्य विष्वक्सेनादिपार्षदानां च अनिरुद्धे लयः। अनिरुद्धस्य सनकादियतीनां रत्याश्च कामदेवे लयः। कामदेवस्य वारुण्याम्। वारुण्याः शेषे। शेषस्य सरस्वत्याम्। एवमिन्द्रस्य सौपर्ण्यां लयः। सौपर्ण्या गरुडे। गरुडस्य सरस्वत्याम्। एवं शेषगरुडमार्गभेदेन स्वोदरप्रविष्टाखिलप्रपञ्चायाः सरस्वत्याः विरिञ्चे लयः। विरिञ्चस्तु लक्ष्मीं प्रविश्य नारायणे लीनो भवतीति ॥

॥ इति नैकस्मिन्नधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ६. समनाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे प्रकृतेर्विष्णौ लयाभावस्समर्थ्यते। विष्णवधीनत्वाल्लक्ष्मीः विष्णौ लीयत इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्यति–समनेति॥ अत्र समनेत्येतद्धेतुगर्भं विशेषणम्। तद्बलात्प्रकृतिरिति विशेष्यं लभ्यते। इदं चावर्तते। अध्यक्ष इति चानुवर्तते इत्याशयेन समनेत्येतद्व्याचष्टे—देशत इति। नेत्यस्य व्याख्या—परमपुरुष इति। परमपुरुषवत्सर्वगता नित्या

देशतः कालतश्च व्याप्त्या समो ना परमपुरुषो यस्याः सा समना । संसारानुपक्रमात्स्वत एवामृतत्वं तस्याः

चेत्यर्थः । समनेत्यनन्तरं न लीयत इति वाक्यशेषः । तेनाद्यचशब्दो नञनुकर्षणार्थ इति सूचितम् । कुतो न लीयत इत्यतोऽमृतत्वञ्चानुपोष्येतद्व्याचष्टे—स्वत एवामृतत्वं तस्या इति । यस्याः सा समनेत्यस्य तस्या इत्यनेनान्वयः । तथाच तस्याः समनायाश्चित्प्रकृतेरमृतत्वमित्यर्थः । अनेन समनेति प्रथमा षष्ठ्यर्थेऽपीत्युक्तं भवति । यथोक्तं तत्त्वप्रदीपे—प्रथमायाः षष्ठ्यर्थत्वेनेति । तस्याश्चेत्यपि सम्बन्धः । अनेनाद्यश्चो न केवलं नुः किन्तु समनाया अप्यसृत्युपक्रमादमृतत्वमिति समुच्चयार्थतयाऽपि व्याख्यातः । अनुपास्यैत्यर्थकस्यानुपोष्येत्यस्य प्रतिपदं—स्वत इति, द्वितीयचशब्दस्यानुपोष्येत्यनेनान्वयमुपेत्य तदर्थमाह—एवेति । 'अमृतत्वं' नित्यमुक्तत्वम् । यत इति शेषः । तेन द्वितीयश्चो यत इत्यर्थेऽपि व्याकृतः । नित्यमुक्तत्वमेव तस्याः कुत इत्याशङ्कानिवारकतयाऽसृत्युपक्रमादित्यंशं व्याचष्टे—संसारानुपक्रमादिति । उपक्रम उपसङ्क्रमणं सम्बन्धस्तदभावादित्यर्थः । कदाचिदपि संसाराभावादिति फलितार्थः । संसाराभावादित्यनुक्त्वाऽनुपक्रमादित्युक्त्याऽयमर्थो ज्ञायते । समनेति विशेषणप्रयोगेन असृत्युपक्रमादित्यस्यासिद्धिशङ्का परिहृता । संसारित्वे नित्यत्वस्य सर्वगतत्वस्य चायोगात्ताभ्यां तत्सिद्धिरिति भावः । न च तदधीनत्वयुक्तिविरोधः । तस्याः प्रबलयुक्तिविरोधेनाभासत्वात् । संसारित्वेन सोपाधिकत्वाच्च । अनेन—न केवलं नुः, किन्तु यतः समनायाः देशतः कालतश्च व्याप्त्या परमपुरुषसमायाः तद्वत्सर्वगताया नित्यायाश्च देव्या अपि 'असृत्युपक्रमात्' कदाऽपि संसारसम्बन्धाभावात् 'अनुपोष्य च' अनुपास्यैवामृतत्वमस्त्यतः समना प्रकृतिरध्यक्षे परमात्मनि न लीयत इति सूत्रार्थ उक्तो भवति । 'तेजः परस्यां देवतायाम्' (छा. ६-१५-१) इति लयोक्तिस्तु गुरौ वसतीतिवत् अतिसमीपस्थित्यर्थतया योजनीयेति न तद्विरोधः । यथोक्तमेकादशस्कन्धतात्पर्ये—'हरेरत्यन्तसामीप्यं लयो लक्ष्म्याः प्रकीर्तितः' इति ॥

(२) बृहच्छ्रुतिश्च—द्वौ वाव सृत्यनुपक्रमौ प्रकृतिश्च परमश्च द्वावेतौ नित्यमुक्तौ नित्यौ च सर्वगतौ चैतौ ज्ञात्वा विमुच्यत इति। नैतावता साम्यम् ॥ ७ ॥

(३) सू—ॐ ॥ तदपीतेः संसारव्यपदेशात्
॥ ॐ ॥ ८ ॥

---

(२) यदुक्तं प्रकृतेरीश्वरवन्नित्यत्वेन सर्वगतत्वेन चानुपक्रान्तसंसारित्वान्नित्यमुक्तत्वमिति, तदयुक्तं तदुभयज्ञापकाभावादित्यत आह—बृहदिति ॥ उक्तार्थे प्रमाणमिति शेषः। न केवलं सौत्रयुक्तिरिति चशब्दार्थः। वावेत्यवधारणे। द्वावेव निर्दिशति—प्रकृतिरिति। चित्प्रकृतिरित्यर्थः। 'परमः' परमात्मा। चौ परस्परसमुच्चये। सृत्यनुपक्रमाविति-नित्यमुक्तावित्यत्र हेतुः। 'नित्यौ' देहतोऽपि नित्यौ सर्वगतौ चेति सृत्यनुपक्रमे हेतुः। पूर्वचशब्दद्वयार्थः। प्रकृतिपरमशब्दयोरन्यपरत्वशङ्कानिरासाय—एतौ ज्ञात्वेति शेषोदाहरणम्। इति बृहच्छ्रुतिरित्यन्वयः। अनेन सूत्रे श्रुतिसमुच्चयेऽपि चशब्द इत्युक्तं भवति। ननु प्रकृतेरपि नित्यमुक्तत्वाङ्गीकारे भगवता सर्वसाम्यमापतितमित्यत आह—नैतावतेति। तस्या इत्यनुषज्यते। परमेणेति शेषः। तथाच प्रकृतिपुरुषयोः नित्यमुक्तत्वादिना साम्यमस्तीत्येतावता न सर्वधर्मेण साम्यमिति सम्बन्धभाष्यस्यार्थः। नेत्यनेन सूत्रे नञनुकर्षकः चशब्दोऽनुवर्तनीय इत्युक्तं भवति ॥

(३) नैतावतेत्युक्तसाध्ये हेतुतया सूत्रं पठित्वा सूत्रव्याख्यानस्य श्रुत्यैव करणात्तद्विहाय सूत्रोपात्तश्रुतिमेवोदाहरति—तदिति ॥ एतावित्युक्तावेव दर्शयति—प्रकृतिश्चेति। 'नित्यौ' देहतोऽपि नित्यौ। समावेतावित्यारभ्य नित्यमुक्तावित्यन्तेन नित्यमुक्तत्वादिनैव साम्यमित्यर्थे प्रमाणमुक्तं भवति, न तु सर्वसाम्यमिति प्रतिज्ञायां तद्धेतौ मोचकत्वामोचकत्वरूपविरुद्धधर्माधिकरणत्वे च प्रमाणत्वेन श्रुतिशेषमुदाहरति—असमावेताविति। 'हि' यतः 'परमे' परमात्मनि 'विलीनः' अन्यैरदृश्य एव तं प्राप्तः 'अमृतत्वं' मुक्तिमेतीति। अनेन सौत्रतच्छब्दः परमात्मपरोऽपीत्युक्तं भवति। विलीन इत्यनेनापीतिशब्दो व्याकृतः। श्रुतेरिति व्यपदेशपदार्थोक्तिः। अनेन—तदपीतेरिति हेतौ पञ्चमी। संसा-

'समावेतौ प्रकृतिश्च परमश्च नित्यौ सर्वगतौ नित्यमुक्तौ असमावेतौ प्रकृतिश्च परमश्च विलीनो हि प्रकृतौ संसारमेति विलीनः परमे ह्यमृतत्वमेति' इति सौपर्णश्रुतेः ॥ ८ ॥

(४) सू—ॐ ॥ सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ॐ ॥ ९ ॥

सूक्ष्मत्वं चाधिकं ब्रह्मणः प्रकृतेः। ज्ञानानन्दैश्वर्यादिप्रमाणाधिक्यं च।

रेति तन्निवृत्तेरप्युपलक्षकम्। अनुवृत्तचशब्देन नेति लभ्यते। तथाच तस्यां प्रकृतौ अपीतेः लयात्संसारव्यपदेशात् 'विलीनो हि' इति श्रुतौ संसारप्राप्त्युक्तेः तथा तस्मिन् परमात्मनि अपीतेः अमुक्तैरदर्शनविशिष्टप्राप्तेरमृतत्वोक्तेः मोचकत्वामोचकत्वरूपविरुद्धधर्मवतोः प्रकृतिपुरुषयोर्न सर्वधर्मेण साम्यम्, किन्तु नित्यमुक्तत्वादिनैवेति सूत्रार्थ उक्तो भवति। यद्वा—तदपीतेरिति षष्ठी। संसारपदं करणव्युत्पत्त्या तद्धेतुपरं भावप्रधानम्। तथा च तदपीतेः संसारहेतुत्वोक्तेरित्यर्थः। संसारनिवृत्तिरूपमुक्तिहेतुत्वस्याप्युपलक्षणमेतत्। तत्त्वप्रदीपे तु—तदापीतेरिति पठित्वा अपीतिरविज्ञातप्रवेशः 'अविज्ञातं प्रविष्टं यदपीतमिति कीर्त्यते' इति वचनात्। आ समन्तादपीतिरापीतिः स्वपरोभयाविज्ञातप्रवेशः। तस्या इत्यर्थः। आङ्प्रश्लेषाभावे 'अप्ययोऽयं समुद्दिष्टः तदन्येषामदर्शनम्' ( ) इति तत्त्वनिर्णयोदाहृतश्रुतिवचनात्प्रवेशस्यान्याविज्ञातत्वमेव प्रतीयते। पूर्वस्यानेन सावकाशत्वात्। तन्मा प्रत्यायीत्याङ्प्रश्लेषः। तथा च तदा स्वस्याप्यविज्ञात एव प्रकृतौ प्रवेश इत्यर्थ इति व्याख्यातः। टीकाकृतोऽप्याङ्प्रश्लेषः अपीतिशब्देन चादर्शनविशिष्टा प्राप्तिरेवाभिप्रेता, न तु प्रध्वंसः। प्रध्वंसस्तु प्रमाणान्तरगम्य इति तत्त्वनिर्णयटीकोक्तिविरोधात्॥

(४) हेत्वन्तरेण प्रकृतिपुरुषयोः सर्वसाम्यं प्रतिषेधत्सूत्रं पठति—सूक्ष्ममिति॥ अत्र पूर्वसात्तदिति विभज्यानुवृत्तमावर्तते। प्रमाणशब्दः परिमाणवाची। तथाच यतस्तद्ब्रह्म तस्याः समनायाः प्रकृतेरपि सूक्ष्मं, न केवलमेतावत्, किन्तु 'प्रमाणतः' ज्ञानानन्दादिगुणतश्चाधिकम्। कुतः?

सर्वतः प्रकृतिः सूक्ष्मा प्रकृतेः परमेश्वरः ।
ज्ञानानन्दौ तथैश्वर्यं गुणाश्चान्येऽधिकाः प्रभोः ॥
इति च तुरश्रुतिः ॥ ९ ॥

(५) सू—ॐ ॥ नोपमर्देनातः ॥ ॐ ॥ १० ॥

अतस्तस्य ये विशेषगुणास्तेषामनुपमर्देनैव साम्यम् ।

'तथोपलब्धेः' तथा श्रुतेरतो न साम्यमिति सूत्रवृत्तिमभिप्रेत्य तदभिप्रेतश्रुत्युदाहरणपूर्वकं तद्व्याचष्टे—सूक्ष्मत्वं चेति। अतिसूक्ष्मत्वं चाधिकमित्यर्थः। न केवलं मोचकत्वमिति चशब्दार्थः। 'प्रमाणाधिक्यं' परिमाणाधिक्यम्। चशब्दः सूक्ष्मत्वसमुच्चये। आधिक्यं ब्रह्मणः यत इति शेषः। अस्यातोऽपि न साम्यमिति पूर्वेणान्वयः। श्रुतौ सर्वपदं ब्रह्मादिपरं, प्रकृतिः श्रीः, प्रकृतेरिति पञ्चमी। परमेश्वर इत्यनन्तरं सूक्ष्म इति विपरिणामेनानुवर्तते। तथाशब्दः समुच्चये। ऐश्वर्यमणिमादि। 'अन्ये' बलाद्या गुणादिधर्माः। न केवलं प्रभोरीश्वरस्य सूक्ष्मत्वं प्रकृतेरधिकं, किन्तु ज्ञानादयोऽप्यधिका इति समुच्चये चशब्दः। इति चेति चशब्दस्स्वोक्तिश्रुतिसमुच्चये ॥

(५) यदि प्रकृतेः न पुरुषेण सर्वसाम्यं तर्हि नित्यमुक्तत्वादिसाम्यमपि न स्यात् ब्रह्मादिवत्। तथाच लयसद्भाव इत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्यति—नेति ॥ अत्र अत इत्यस्य समनेत्यादिसूत्रत्रयप्रकृतसाम्यतदभावपरत्वम्। नोपमर्देनेति नसमासः। अनुपमर्देनेत्यर्थः। तदपीतेरित्यतस्तदिति विभज्यानुवर्तते। तच्च विपरिणामेनावर्तते। साम्यमस्त्येवेति शेषः। तथा चातस्साम्यतदभावयोरेव साधितत्वात्तस्य परमेश्वरस्य ये स्वातन्त्र्याद्यसाधारणगुणास्तेषां यदसाधारण्यं तन्मात्रनिष्ठत्वं तस्य 'अनुपमर्देन' अबाधेन तस्याः प्रकृतेः तेन परमेश्वरेण तेन नित्यमुक्तत्वादिना साम्यमस्त्येवेति सूत्रार्थ इत्यभिप्रेत्य सूत्रं व्याचष्टे—अत इति। 'विशेषगुणाः' असाधारणगुणाः स्वातन्त्र्यादयः। तेषामनुपमर्देनेत्यस्य तेषामसाधारण्यस्यानुपमर्देनेत्यर्थः। अन्यथा लक्ष्मीस्वातन्त्र्यादावपि विष्णुस्वातन्त्र्यादेरबाधादसङ्गतत्वापत्तेः। तन्मात्रनिष्ठत्वरूपासाधारण्यस्य तु अस्त्येव बाध इति भावः। साम्यमस्तीति शेषः। अनेनैवशब्दस्यान्वयः ॥

(६) देशतः कालतश्चैव समा प्रकृतिरीश्वरे ।
उभयोरप्यबद्धत्वं तदबन्धः परात्मनः ॥
स्वत एव परेशस्य सा चोपास्ते सदा हरिम् ।
प्रकृतेः प्राकृतस्यापि ये गुणास्ते तु विष्णुना ॥
नियता नैव केनापि नियता हि हरेर्गुणाः ॥
इति भविष्यत्पर्वणि ॥ १० ॥

---

(६) यदि प्रकृतेरीश्वरेण नित्यमुक्तत्वादिसाम्यं तर्ह्यस्त्येव विशेषगुणासाधारण्योपमर्दः, प्रकृतेर्नित्यमुक्तत्वे तत एव स्वातन्त्र्यप्राप्तेरित्यत आह—देशत इति ॥ 'ईश्वरे' ईश्वरेण 'उभयोः' प्रकृतीश्वरयोः 'अबद्धत्वं' नित्यमुक्तत्वमित्यर्थः। अस्तीति शेषः। अपिः यद्यपि तथाऽपीत्यर्थोऽबद्धत्वमित्यस्यानन्तरो योज्यः । नित्यमुक्तत्वादिसाम्येऽपि न स्वातन्त्र्यादि प्रकृतेरित्याह—तदबन्ध इति। स चासावबन्धश्च तदबन्धः परमात्मनः परेशस्येति सामानाधिकरण्यम् । तथाच यद्यप्युभयोरबद्धत्वमस्ति, तथापि 'परमात्मनः' परमचेतनस्य 'परेशितुः' विष्णोः 'तदबन्धः' अबद्धत्वमित्युक्तोऽबन्धः 'स्वत एव' अपराधीन एव, न प्रकृतेरतो न तस्याः स्वातन्त्र्यादीत्यर्थः। अथवा—'तदबन्धः' तस्याः प्रकृतेरबन्धः नित्यमुक्तत्वं 'परमात्मनो' हरेः सकाशादागतं, परस्य तु स्वत एवेति वैयधिकरण्येनान्वयः। प्रकृतेर्हर्यधीनाबद्धत्वे युक्तिमाह—सा चेति । 'चो' यतः 'सा' प्रकृतिः 'सदा हरिमुपास्ते' सदा हरिसमीपे तिष्ठति अतो नित्यमुक्तत्वं तस्या इति भावः। यद्वा—प्रकृतेरबद्धत्वे उपासनावैयर्थ्यमित्यत उपासनं न फलार्थं, किन्तु आदरादित्युक्तन्यायेन स्वाभाविकमित्याह—सा चेति। चोऽवधारणे। स्वभावत इति शेषः। गुणान्तरेऽपि हर्यधीनत्वं प्रकृतेरित्याह—प्रकृतेरिति। 'गुणाः' ज्ञानानन्दाद्याः विष्णुना नियताः। न केवलं प्रकृतेः, किन्तु 'प्राकृतस्य' ब्रह्मादेर्ये गुणाः 'ते तु' तेऽपि 'विष्णुना नियताः' तदधीना एवेत्यर्थः। स्वत एवेत्यत्र हेतुमाह—नैवेति। हिर्हेतौ प्रमाणप्रसिद्धौ वा। भविष्यत्पर्वणीति वचनाच्चोद्यपरिहारादिति शेषः। अस्य तेषामनुपमर्देन साम्यं युक्तमेवेति पूर्वेणान्वयः॥

(७) सू—ॐ ॥ अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ॥ ॐ ॥ ११ ॥

'द्विधा हीदमवदृश्यते ऊष्मावदनूष्मावच्च । तत्रोष्मावत्परं ब्रह्म यन्न जिघ्रन्ति न पश्यन्ति न शृण्वन्ति न विजानन्ति । अथानूष्मावत्प्रकृतिश्च प्राकृतं च यन्न जिघ्रन्ति जिघ्रन्ति च यन्न पश्यन्ति पश्यन्ति च यन्न शृण्वन्ति शृण्वन्ति च यन्न जानन्ति जानन्ति च' इति सौपर्णश्रुतेः किञ्चित्साम्योपपत्तेः ॥ ११ ॥

---

(७) श्रुतिरूपयुक्तयन्तरेण किञ्चित्साम्यं प्रतिपादयत्सूत्रं पठति—अस्यैवेति ॥ अत्रोष्माशब्देन घ्राणनाद्यविषयत्वाद्यनुकूलसामर्थ्यमुच्यते । तेन तद्वत्त्वप्रतिपादिका श्रुतिर्गृह्यते । उपपत्तेरिति षष्ठीति भावेन तां श्रुतिमुदाहरन् सूत्रं व्याचष्टे—द्विधा हीति । हिशब्दः प्रसिद्धौ । 'इदं' चेतनजातं । 'द्विधा' द्विप्रकारोपेतं 'अवदृश्यते' प्रतीयते । तदेव प्रकारद्वयं दर्शयति—ऊष्मावदिति । ऊष्मावदित्यावर्तते । इदं ऊष्मावदनूष्मावच्चेति द्विविधमित्यर्थः । प्रकारिणावेवाह—तत्रेति । तयोर्मध्ये परं ब्रह्म 'ऊष्मावत्' चक्षुराद्यगोचरत्वानुकूलसामर्थ्यवत् । ऊष्मशब्दस्य सामर्थ्यवाचित्वं च 'ऊष्मनामा स भगवान् समर्थत्वात्प्रकीर्तितः' इत्यैतरेयभाष्योक्तिसिद्धम् । न चाकारान्तोष्माशब्दः न वर्णवाचकोष्मशब्दसमानार्थक इति वाच्यम् । किञ्चिद्वैरूप्येप्यर्थसाम्यसम्भवात् । केचित्तु—उष दाहे इत्युक्तेः पराभितापनसामर्थ्यविशेषवत्त्वं ऊष्मावत्त्वं, तच्च परमात्मनि 'भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो' इति वचनात् स्वभावतः सिद्धमित्याहुः । अन्ये तु—घ्राणाद्यविषयत्वमेवोष्मापदार्थ इत्याहुः । अत्र केचित्—नायं मतुप्, किन्तु वतिः न जिघ्रन्तीति श्रुत्यानुगुण्यात् । तथाचोष्मावत्त्वं ईषदूष्मसदृशत्वं परमात्मनः सर्वथा प्रत्यक्षाविषयत्वात् तत्प्रतिपादिका श्रुतिरूष्मा इत्याहुः । ब्रह्मणः ऊष्मावत्त्वं उपपादयति—यदिति । इदं च 'यत्' ब्रह्म यस्मान्न जिघ्रन्ति न शृण्वन्ति न विजानन्ति मनसा साकल्येन जनास्तस्मादूष्मावदिति व्याख्येयम् । एवमुत्तरत्रापि । यद्यपि घ्राणश्रोत्राविषयत्वं द्रव्यमात्रसाधारणं, तथापि तद्गन्धादेः घ्राणाद्यविषयत्वमादायासाधारण्यं युज्यत इति ध्येयम् । अनूष्मावद्दर्शयितुं प्रतिजानीते—अथेति । आनन्तर्यार्थोऽयं शब्दः । उच्यत इति शेषः । प्रतिज्ञातमाह—प्रकृतिश्चेति । 'प्रकृतिः' श्रीः 'प्राकृतं'

(८) सू—ॐ ॥ प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ ॐ ॥ १२ ॥

'असमो वा एष परो न हि कश्चिदेवं दृश्यते सर्वे ह्येतेऽणवो जायन्ते च म्रियन्ते च छिद्रा ह्येते भवन्ति अथ परो न जायते न म्रियते पूर्णश्चैष भवति' इति चतुर्वेदशिखायां साम्यप्रतिषेधान्नेति चेन्न शारीराद्धि साम्यं प्रतिषिध्यते ॥ १२ ॥

ब्रह्मादि। प्राकृतं रुक्मिण्यादीति व्याख्यानं तु प्रकरणविरुद्धम्। चावन्योन्यसमुच्चये। 'यत्' यस्मात् 'यत्' प्रकृतिप्राकृतम्। उभयरूपत्वोपपादनाय भावाभावोक्तिः। चशब्दाः समुच्चये। सौपर्णश्रुतिश्चेति। न केवलं साम्यतदभावान्यथाऽनुपपत्तिरूपयुक्तिरिति चशब्दार्थः। अनेन सूत्रे ऊष्मा च ऊष्मावत्त्वप्रतिपादिका श्रुतिश्चेति चशब्दान्वयो दर्शितः। अस्येति पदे प्रातिपदिकार्थमाह—किञ्चित्साम्योपपत्तेरिति। देशकालव्याप्तिनित्यमुक्तत्वादिसाम्यस्योपपत्तेरर्थे भवतीत्यर्थः। किञ्चित्साम्योपपादिका भवतीति यावत्। अतोऽप्यस्ति किञ्चित्साम्यमिति वाक्यशेषः ॥

(८) किञ्चित्साम्यमाक्षिप्य समादधत्सूत्रमुपन्यस्यति—प्रतिषेधादिति॥ अत्र पूर्वपक्षांशेन प्रकृतिपुरुषयोः किञ्चित्साम्यमिति साध्याध्याहारमभिप्रेत्य प्रतिषेधकश्रुत्युदाहरणपूर्वकं पूर्वपक्षांशं व्याचष्टे—असमो वेति। वैशब्दोऽवधारणे। 'परः' परमात्मा 'असम एव' न तु केनापि प्रकारेण सम इत्यर्थः। कुत इत्यत आह—न हीति। 'हि' यतो लोके कश्चित्पुरुषः 'एवं' परमात्मवत् न दृश्यते अत इत्यर्थः। असाम्यमेव विरुद्धधर्मोक्तयोपपादयति—सर्व इति। 'एते' जीवाः 'अणवः' अपूर्णाः 'छिद्राः' दोषिणः दोषमेव लेशतो दर्शयति—देहतो जायन्ते नश्यन्ति चेति। 'परः' परमात्मा तु देहतोऽपि न जायते न म्रियते पूर्णः सर्वगतो निर्दोष इति चशब्दार्थः। तत्त्वप्रदीपे तु अणुत्वप्रतियोगिभूतं सर्वगतत्वं चशब्दार्थः छिद्रत्वमपूर्णत्वमित्युक्तम्। साम्येत्यतः प्राक् 'अथ परः' इत्यादिना परमेश्वरस्यैव नित्यसर्वगतत्वादिकमुक्त्वा 'सर्वे ह्येतेऽणवः' इत्यादिनाऽन्येषां तदभावमुक्त्वा 'असमो वा' इत्यनेनेत्युपस्कृत्य योजनीयम्।

(९) कुतः ?

सू—ॐ ॥ स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ ॐ ॥ १३ ॥

'अथातस्समाश्वासमाश्वामिधीयन्ते समासमाश्वाथ समानि ब्रह्मणो रूपाणि यैरुत्पत्तिः स्थितिर्लयो नियतिरायतिश्चैकं ह्येवैतद्भवत्यथा-समाः ब्रह्मेन्द्रो रुद्रः प्रजापतिर्बृहस्पतिर्ये के च देवा गन्धर्वा मनुष्याः पितरोऽसुरा यत्किञ्चेदं चरमचरं चाथ समाऽसमा

साम्यप्रतिषेधादिति। परमेश्वरेणान्येषां किञ्चित्साम्यस्यापि प्रतिषिद्धत्वा-दित्यर्थः। साम्येत्यनेन सूत्रे तद्वाचकस्य अस्येत्यस्यानुवृत्तिः सूचिता। परिहारांशं व्याचष्टे—नेति। न प्रकृतेर्भगवत्साम्यमत्र प्रतिषिद्ध्यत इत्यर्थः। किं तर्हीत्यतः शारीरादित्यंशं व्याचष्टे—शारीरादिति। शरीरमात्रमधि-कृत्य तदभिमानितया स्थिताच्छरीरकृतोत्पत्तिनाशयुक्ताच्चेत्यर्थः। हेतु-गर्भविशेषणमेतत्। अत एव हेत्वर्थकहिशब्दः। जीवादिति शेषः। साम्य-मिति। ईश्वरस्येति शेषः। साम्यमित्यनेन सूत्रे साम्यस्येति शेषः। प्रति-षिद्ध्यत इत्यनेन शारीरादित्यनन्तरमपि प्रतिषेधादित्यस्यानुवृत्तिश्च सूचिता। सूत्रभाष्ययोः शारीरादिति सावधारणं, न तु प्रकृतेरित्यवधार-णार्थः। तृतीयार्थे पञ्चमीत्यवधेयम् ॥

(९) नन्वस्याः श्रुतेः सामान्यरूपत्वादत्र परमात्मनः शारीरेण साम्यं प्रतिषिध्यते, न प्रकृतेरिति कुत इत्याक्षिपति—कुत इति ॥ एतत्परिहाराय सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—स्पष्ट इति। 'हि' यतः 'एकेषां' माध्यन्दिनाय-नानां समादिवादः स्पष्टोऽस्ति, अतो हरेः शारीरेणैव साम्यं प्रतिषिध्यते, न प्रकृतेरिति सूत्रार्थः। 'अथ' अनन्तरं 'अतः' प्रयोजनसत्त्वाद्धरेः प्रसादाद्वा 'समाः' सर्वधर्मैः 'समासमाः' केनचिद्धर्मेण समाः सर्वधर्मै-रसमाः चेतना इति शेषः। अभिधीयन्त इत्यनुषज्यते। प्रतिधर्मिप्रदर्शना-रम्भेऽथशब्दः। 'ब्रह्मणः' परब्रह्मणः 'रूपाणि' अवतारगाणि मत्स्या-दीनि समानीत्यन्वयः। 'यैः' रूपैः 'नियतिः' नियमनं नियम्यत्वलक्षक-मेतत्। उत्पत्तिस्थितिलयोन्नियतीति समस्तपाठेऽपि 'उन्नियतिः' नियमनं, 'सर्वो द्वन्द्वः' इत्येकवद्भावः। छान्दसो नपुंसकत्वाभावः।

प्रकृतिर्वा समाऽसमा सैषा हि नित्या अजरा तद्वशा च' इति स्पष्टो हि माध्यन्दिनायनानां समादिवादः ॥ १३ ॥

(१०) सू—ॐ ॥ **स्मर्यते च** ॥ ॐ ॥ १४ ॥

मत्स्यकूर्मवराहाद्याः समा विष्णोरभेदतः ।
ब्रह्माद्यास्त्वसमाः प्रोक्ताः प्रकृतिश्च समाऽसमा ॥
इति वाराहे ॥ १४ ॥

॥ इति समनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

'आयतिः' नियमनसाध्या प्रवृत्तिर्जगतो भवतीति शेषः । उक्तमेवोपपादयति—एकमिति । 'हि' यतः 'एतत्' अवतारजातं रूपैः 'एकं' अभिन्नं भवतीत्यर्थः । 'असमाः' चेतनाः । 'ब्रह्मा' हिरण्यगर्भः 'प्रजापतिः' दक्षः ये केचिदन्ये देवाः 'असुराः' सुरद्विषः इत्येतेऽसमा इत्यन्वयः । यत्किञ्चेदमिति विस्तरः । 'चरं' चेतनम् । 'अचरं' अचेतनम् । समा च साऽसमा च समाऽसमा । पूर्वं बहुवचनोक्तिः रूपबाहुल्यात् । नित्याऽजरेति साम्योपपादकम् । 'तद्वशा' ईश्वरवशेत्यसाम्योपपादकम् । 'हि' यस्मात् । एकेषामित्यस्यार्थमाह—माध्यन्दिनायनानामिति । समादिवाद इति शेषोक्तिः । वादो वचनं, तथाच समवादोऽसमवादः समासमवादश्चेत्यर्थः । अस्य तस्मादिति शेषेण शारीराद्धि साम्यं प्रतिषिद्ध्यत इति पूर्वसाध्येनान्वयः ॥

(१०) न केवलं साम्यश्रुतेर्विशेषश्रुतिबलात्सङ्कोचः, किन्तु विशेषस्मृत्याऽपीत्याह सूत्रकृत्—स्मर्यते चेति ॥ अत्र साम्यादिरित्यस्याध्याहारं चशब्दस्य श्रुतिसमुच्चायकत्वं पूर्वसाध्येनान्वयं चाभिप्रेत्य सूत्राभिमतस्मृत्युदाहरणेन सूत्रं व्याचष्टे—मत्स्येति । आद्यशब्देनान्येऽप्याविर्भावा गृह्यन्ते । विष्णोस्सर्वधर्मैः समा इत्यत्र हेतुः—अभेदत इति । तुर्विशेषार्थः । चस्त्वर्थः । वाराहे पुराणे स्मर्यते चेत्यन्वयः ॥

॥ इति समनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ ७. पराधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ तानि परे तथा ह्याह ॥ ॐ ॥ १५ ॥

प्राणद्वारेण सर्वाणि दैवतानि परमात्मनि विलीयन्ते ।

(२) 'सर्वे देवाः प्राणमाविश्य देवे मुक्ता लयं परमे यान्त्यचिन्त्ये' इति कौषारवश्रुतिः ॥ १५ ॥

॥ इति पराधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ ७. पराधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे चतुर्मुखेतरदेवानां परमात्मनि लयः समर्थ्यते । न विरिञ्चेतरदेवानां परमात्मनि लयस्तद्प्रतिबिम्बत्वादिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्यति—तानीति ॥ अत्र तानीत्यनेन 'भूतेषु' इत्यत्र येषां देवानां भूतप्रवेशो निगदितस्तेषां सर्वेषां ग्रहणम् । प्राणद्वारेण लीयन्त इति शेष इत्यभिप्रेत्य सूत्रं व्याचष्टे—प्राणद्वारेणेति । श्रुत्यन्तरोदितद्वारान्तरप्रवेशपूर्वकं भूतवृत्त्या प्राणशब्दवाच्यविरिञ्चद्वारेणेत्यर्थः । सर्वाणि दैवतानीत्यनेन सम्यग्दर्शी देवभाग एव सङ्गृहीतो वेदितव्यः । तथैव तत्त्वप्रदीपोक्तेः । अनेन ऋष्यादीनामपि प्राणद्वारा हरिप्रवेश उक्तो भवति । पर इत्यस्यार्थः—परमात्मनीति । तथा चेत्थं योजना । सर्वाणि दैवतानि परमात्मनि 'विलीयन्ते' प्रविशन्त्येव । न च 'प्रतिबिम्बो हरेः प्राणः प्राणस्यान्याः कलाः क्रमात्' इति वचनसिद्धप्राणप्रतिबिम्बत्वविरोधः । यतः प्राणद्वारेण विलीयन्ते इत्यङ्गीक्रियत इति ॥

(२) नन्वत्र प्रमाणाभाव इत्यतः प्रवृत्तं तथा ह्याहेति हेत्वंशं व्याचष्टे—सर्वे देवा इति । विरिञ्चेतरदेवा इत्यर्थः । 'प्राणं' विरिञ्चदेवमित्यन्वयः । 'मुक्ताः' कर्मणः 'लयं' प्रवेशं, हिशब्दो हेतौ । श्रुतिरित्यनेनाहेत्यस्य कर्ता दर्शितः । सौत्रतथाशब्दस्तु प्राणप्रवेशद्वारा परमात्मप्रवेशपर इति सिद्धत्वान्न व्याख्यातः । श्रुतिरित्यनन्तरं यत इति शेषः । अस्यातो विलीयन्त इति साध्येनान्वयः ॥

॥ इति पराधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ ८. अविभागाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ अविभागो वचनात् ॥ ॐ ॥ १६ ॥

'एते देवा एतमात्मानमनुविश्य सत्याः सत्यकामाः सत्यसङ्कल्पा यथा निकाममन्तर्बहिः परिचरन्ति' इति गौपवनश्रुतिः । तत्परमेश्वरकामाद्यविभागेनैव तेषां सत्यकामत्वम् ।

(२) 'कामेन मे काम आगाद्धृदयाद्धृदयं मृत्योः' (तै.आ.३-१५-४.) इति वचनात् ।

॥ ८. अविभागाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे देवादिमुक्तानां ईश्वराधीनत्वं समर्थ्यते । मुक्ताः स्वतन्त्रा एव नेशाधीनाः, मुक्तत्वादेव 'एते देवाः' इति श्रुतेश्चेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्यति—अविभाग इति ॥ अत्र मुक्तानां परमात्माधीनत्वात् 'अविभागः' तदधीनत्वमेवेति साध्यवाक्यार्थमभिप्रेत्य तत्र श्रुतिसिद्धसत्यकामत्वादियुक्तिविरोधमाशङ्क्य तत्परिहारायाप्यविभाग इत्यंशं व्याचष्टे—एते देवा इति । श्रुतिरित्यनन्तरं यत्सत्यकामत्वं वक्तीति शेषः । आदिपदेन सङ्कल्पो गृह्यते । तथा चेत्थं योजना । 'एते' इति श्रुतिर्यन्मुक्तानां सत्यकामत्वं वक्ति, तत्तेषां सत्यकामत्वं, उपलक्षणमेतत् । आदिशब्दस्योत्तरत्रापि सम्बन्धो वा । तथाच सत्यसङ्कल्पत्वं च यतः परमेश्वरकामाद्यविभागेनैव तदभेदेनैव तद्विषयविषयकत्वेनैव अङ्गीक्रियते, न स्वातन्त्र्येणातो न तद्विरोध इत्यतः तेषामविभाग इति । अनेन अविभाग इत्यस्य भगवत्कामादविभागस्तदविरुद्धार्थविषयकत्वं तथा तत्कामितलाभस्येश्वरकामनिमित्तकत्वादविभाग इति द्वेधाऽर्थ उक्तो भवति । 'एते' प्रकृताः सायुज्यं प्राप्ता देवाः 'एतं' हरिमनुप्रविश्य 'सत्याः' नित्याः 'सत्यकामाः' सत्याभीष्टाः 'सत्यसङ्कल्पाः' अबाधितमानसिकसङ्कल्पयुताः 'यथानिकामं' यथेच्छं ईश्वरदेहान्तर्बहिः सञ्चरन्तीत्यर्थः ।

(२) कुतः सत्यकामत्वश्रुतेरन्यानुसारिकामत्वरूपामुख्यार्थत्वकल्पनमित्यतो वचनादित्यंशं व्याचष्टे—कामेनेति ॥

(३) मुक्तानां सत्यकामत्वं सामर्थ्यं च परस्य तु ।
कामानुकूलकामत्वं नान्यत्तेषां विधीयते ॥
इति ब्राह्मे ॥ १६ ॥

॥ इत्यविभागाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ९. तदोकोऽधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो

कामेन मे काम आगाद्धृदयाद्धृदयं मृत्योः ।
यदमीषामदः प्रियं तदैतूपमामभि ॥

इति ऋङ्मन्त्रस्यायमर्थः—'मृत्योः' संहर्तुः विष्णोः 'कामेन' इच्छया मे 'कामः' कामितं 'आगात्' आगतम् । ईशेच्छानन्तरं प्राप्तत्वात्ततस्तदागतमित्युच्यते । कथमीश्वरेच्छायाः कारणत्वमित्यतो—हृदयाद्धृदयमित्याह । 'हृदयं' ममेच्छा 'हृदयात्' ईशेच्छया भवति । भगवदिच्छानुसारिणीति यावदिति टीकारीत्या परममुक्तवाक्यमेतत् । शेषवाक्यार्थस्तु 'अमीषां' सर्वसंहारकभगवत्प्रमुखदेवानां यत्प्रियं एतन्मां प्रति प्रियमभ्युपैत्विति तत्त्वप्रदीपेऽभिहितः । विष्णुतत्त्वनिर्णयटीकायां तु मृत्योः 'कामेन' इच्छानुसारेणैव मे काम आगात् । लुङ् लोडर्थे । मुक्तावागच्छतु । मृत्योः 'हृदयात्' हृदयं सङ्कल्पमनुसृत्यैव मे 'हृदयं' सङ्कल्पः आगच्छतु । 'अमीषां' अमुष्यमृत्योर्यदद: प्रियं तदेव मामभि आ सम्यगेतु ममापि प्रियं भवत्विति तत्त्वप्रदीपानुसारेण जीवन्मुक्तवचनतया व्याख्यतम् ॥

(३) सत्यकामत्वश्रुतेरमुख्यार्थत्वे स्मृतिमप्याह—मुक्तानामिति । तुरवधारणे । मुक्तानां सत्यकामत्वं सामर्थ्यं चेश्वराधीनमिति शेषः । तत्र सत्यकामत्वं निर्वक्ति—परस्य त्विति । 'तुः' एव । 'परस्य' परमात्मनः कामानुकूलकामत्वमेव तेषां सत्यकामत्वं नान्यदित्यर्थः । 'न विधीयते' नोच्यते । ब्राह्मे वचनादित्यनुवर्तते । अस्य तत्परमेश्वरेत्यनेनान्वयः ॥

॥ इत्यविभागाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ९. तदोकोऽधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे प्रतीकालम्बनाप्रतीकालम्बनतदितरमनुष्याणां मुक्त्यर्थं देहोत्क्रमणस्याज्ञानिमरणविलक्षणत्वं समर्थ्यते । ज्ञानिनां देहादु-

विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दा-नुगृहीतः शताधिकया ॥ ॐ ॥ १७ ॥

उत्क्रान्तिकाले हृदयस्याग्रज्वलनं भवति । 'तस्य हैतस्य हृदय-स्याग्रं प्रद्योतते' (बृ. ६-४-२.) इति श्रुतेः । तत्प्रकाशित-द्वारो निष्क्रामति । विद्यासामर्थ्यात् ।

त्क्रमणं पामरमरणवदेव न विशेषोऽस्तीति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्य-स्यति—तदिति ॥ अत्र न ज्ञानिमरणस्याज्ञमरणाविशिष्टेतेति साध्याध्या-हारमभिप्रेत्य तत्र हेतुतया तदोकोऽग्रज्वलनमिति सूत्रांशं व्याचष्टे—उत्क्रान्तिकाल इति। अर्थलब्धोक्तिरियम् । यद्वा—तन्त्रमाश्रित्य तदित्यस्या-र्थोक्तिः । तस्मिन्नुत्क्रान्तिकाल इति । अत एव तत्त्वप्रदीपे तदोत्क्रान्ति-काल इति तदर्थोक्तिः । विदुष इति शेषः । तेन तच्छब्दस्य विदुष इति चार्थः । तदोकस इत्यस्य भगवदोकसो हृदयस्येत्यपि तच्छब्दार्थ इत्या-शयेन ओकश्शब्दितं स्थानं दर्शयति—हृदयस्येति । अग्रे ज्वलनं प्रकाशो भवति । अग्रं प्रकाशत इति फलितार्थः । हृदयस्याग्रज्वलनं भवतीति कुतो ज्ञायत इत्यतस्तच्छब्दसूचितश्रुतेरेवेत्याह—तस्येति । 'तस्य' उत्क्र-मिष्यतः 'एतस्य' ज्ञानिनो हृदयस्याग्रं प्रकाशते । 'ह' खलु इत्यर्थः । अत्र तस्येति मरणवैशिष्ट्यमात्रपरमिति प्रमेयदीपोक्तिः, अस्यान्यथा वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । 'श्रुतेः' छन्दोगश्रुतेर्वाजसनेयश्रुतेश्चेत्यर्थः । हृद-याग्रप्रवेशनेऽपि ज्ञान्युत्क्रमणस्य को विशेष इत्यतो निष्क्रामतीति पदाध्या-हारेण तत्प्रकाशित इत्यंशं व्याचष्टे—तत्प्रकाशित इति । तेन प्रकाशेन प्रकाशितनाडीद्वारस्सन्नित्यर्थः । 'निष्क्रामति' देहात् ज्ञानी, अतोऽस्ति विशेष इति वाक्यशेषः । ननु ज्ञानिनः प्रारब्धकर्मवतः कथमयं विशेष इत्यतः प्रवृत्तं विद्यासामर्थ्यादित्यंशं व्याचष्टे—विद्येति । भगवत्साक्षात्का-रसामर्थ्यादित्यर्थः । तथाच प्रारब्धकर्मसद्भावेऽपि ज्ञानिनो ज्ञानसामर्थ्या-द्विशिष्टोत्क्रान्तिर्युज्यते । ज्ञानस्य स्वोदयमारभ्यैव फलप्रदत्वादिति भावः ॥

(२) यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ (गी. ८-६.)
इति स्मृतेर्विद्याशेषगत्यनुस्मरणयोगाच्च ।

(३) 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता' (छा. ४-१४-१.) इति हि लिङ्गम् ।

---

(२) यदि ज्ञानिनः ज्ञानसामर्थ्यादेवमुत्क्रमणं भवति, तर्हि ज्ञानिनः ज्ञानजन्मदेहवियोगाख्यप्रथममरणमेवैवं किं न स्यादित्यतः—तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगादित्यंशः प्रवृत्तः, तं व्याचष्टे—यं यमिति ॥ हे 'कौन्तेय' अर्जुन 'अन्ते' अन्त्यकाले यं यं वाऽपि 'भावं' आकृतिविशेषं पदार्थं वा पूर्वकर्मानुवशात् स्मरन् 'कलेबरं' देहं त्यजति पुरुषः सः तं तं तमेव भावं 'एति' प्राप्नोति । अन्त्यकालस्मरणे उपायमाह—सदा तद्भावभावित इति। भावोऽन्तर्गतं मनः तस्मिन्नाकारे पदार्थे वा भावस्तद्भावस्तद्विषयकं मनः तेन भावितोऽतिवासित इत्यर्थः । अत्र भावितत्वं संस्कृतत्वं मनोधर्मस्तेन चात्मोपचर्यत इति ध्येयम् । 'स्मृतेः' गीतास्मृतेः । विद्याशेषेति हेतुगर्भं विशेषणम् । तथाच तस्या विद्यायाः ज्ञानस्य शेषः फलोपकार्यङ्गं शरीरत्यागकाले यत्स्वहृदयमारभ्य ब्रह्मपर्यन्तगम्यविषयानुस्मरणं तेन योगः साहित्यं तस्मादित्यर्थः । न केवलं विद्यासामर्थ्यादिति चशब्दार्थः । तथाच ज्ञानी न केवलं विद्यासामर्थ्याद्देहान्निष्क्रामति, येनातिप्रसङ्गः, किन्तु गत्यनुस्मृतियोगाच्च । न चैवं सत्युत्क्रमणे ज्ञानस्याहेतुत्वं प्राप्नोति । न चोभयोः साम्यम् । यतो गत्यनुस्मरणं विद्याशेषः । ननु भवेच्छेषः, यदि गत्यनुस्मरणं गतिप्राप्तिकारणं स्यात् । तदेव कुतः? 'यं यं वापि' इति स्मृतेरेवेति योजना ॥

(३) ननु तथापि 'यंयम्' इति सामान्येनोक्तत्वात् गत्यनुस्मरणं तत्प्राप्तिकारणमित्यर्थे न विशेषप्रमाणमस्तीत्यत आह—आचार्यस्त्विति ॥ 'आचार्यः' सत्यकामः । छान्दोग्ये उपकोसलं प्रत्यग्नीनां वाक्यमेतत् । 'इति' एवंरूपं स्मरणार्थं गतिश्रवणोत्तरभावीदं वाक्यमित्यर्थः । यद्वा—एतद्वाक्योक्तं गतिश्रवणमित्यर्थः । वक्तृत्वोक्त्या श्रोतृत्वस्याप्युक्तत्वादिति भावः । 'हि' यतः 'लिङ्गं' गतिस्मरणस्य तत्प्राप्तिसाधनत्वे ज्ञापकमस्ती-

(४) हृदिस्थेनैव हरिणा तस्यैवानुग्रहेण तु ।
उत्क्रान्तिर्ब्रह्मरन्ध्रेण तमेवोपासतो भवेत् ॥
इति चाध्यात्मे ॥

(५) शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका ।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति (कठ. २-६-१६.) ॥ इति च ॥ १७ ॥

त्यर्थः । अन्यथा स्मरणार्थं गतिश्रवणं व्यर्थं स्यादिति भावः । लिङ्गमित्यस्यात इति शेषेण गत्यनुस्मृतियोगाच्चेति पूर्वेणान्वयः ॥

(४) इदं चोत्क्रमणं न गत्यनुस्मरणयुक्तेन सामर्थ्येन स्वतन्त्रेण भवति, किं तर्हि? ज्ञानादिना प्रसन्नस्य भगवतोऽनुग्रहेणैवेति वक्तुं—हार्दत्यंशः प्रवृत्तः । तं तत्पदसूचितस्मृत्युदाहरणेन व्याचष्टे हृदिस्थेनेति ॥ सहयोगे तृतीया । तुरवधारणे । उपासत इति बहुष्वेकवचनम् । तथाच हृदिस्थेन हरिणा सहैव तस्यानुग्रहेणैवान्त्यकाले तं हरिमेव 'उपासतां' ध्यायतां प्रतीकालम्बनानां अप्रतीकालम्बनानां च पुंसां 'ब्रह्मरन्ध्रेण' ब्रह्मनाड्योत्क्रान्तिर्भवेदित्यर्थः । यथोक्तं बृहद्भाष्ये—

विष्णोर्लोकं परं गच्छन् निष्कामन् मूर्ध्न एव तु ।
तथैव ब्रह्मणो लोकं सुषुम्नाया विभेदतः ॥ इति ॥

अध्यात्म इतिवचनात् हार्दानुगृहीतः शताधिक एवेत्यर्थः । सिद्ध इति वाक्यशेषः । अनेन सूत्रे हृदयस्यायं हार्दस्तेनेति विग्रहः । तथाच हार्देन हृदिस्थेन हरिणा सहैव हार्देनानुगृहीतस्तस्यानुग्रहं प्राप्त एव ज्ञानी देहान्निष्कामतीति सूत्रखण्डार्थ उक्तो भवति ॥

(५) प्रकाशितद्वारो निष्कामतीत्युक्तम् । तत्र नाड्यां विशेषोक्तिपरं—शताधिकयेत्यंशं तत्सूचितश्रुत्युदाहरणेन व्याचष्टे—शतमिति ॥ हृदयस्य नाड्यः तत्सम्बन्धिन्यः नाड्यः 'शतं चैका च' एकोत्तरशतसङ्ख्याका भवन्ति । तासां मध्ये 'एका' नाडी 'मूर्धानं अभि' प्रति 'निस्सृता' मूर्धपर्यन्तं गता । 'तया' शतोत्तरया सुषुम्नाख्यनाड्योर्ध्वं गच्छन् पुरुषोऽमृतत्वं 'एति' प्राप्नोति । तत्रायं विवेकः—ये प्रतीकालम्बनाः सुषुम्नाप्रभेदात् निष्क्रान्तास्ते 'अमृतत्वं' ब्रह्मलोकं, अन्ये अप्रतीकालम्बनाः

(६) सू—ॐ ॥ रश्म्यनुसारी ॥ ॐ ॥ १८ ॥

निष्क्रामति । 'सहस्रं वा आदित्यस्य रश्मयः आसु नाडीष्वाततास्तत्र श्वेतस्सुषुम्नो ब्रह्मयानस्सुषुम्नायामाततस्तत्प्रकाशेनैष निर्गच्छति' इति पौत्रायणश्रुतिः ॥ १८ ॥

(७) सू—ॐ ॥ निशि नेति चेन्न सम्बन्धात् ॥ ॐ ॥ १९ ॥

'अमृतत्वं' वैकुण्ठलोकं यान्तीति। 'अन्याः' शतं नाड्यो 'विष्वगुत्क्रमणे' तादर्थ्ये सप्तमी। लोकान्तरगमनार्थं भवन्तीति कठश्रुत्यर्थः। श्रुतिश्चेत्यनन्तरं शताधिकयेत्यर्थे प्रमाणमिति शेषः। न केवलं स्मृतिरितिचार्थः ॥

(६) ननु यदि प्रकाशितनाडीद्वारो निष्क्रामति तर्ह्यज्ञानिवन्नाड्यन्तस्तमसैव गमनं स्यात्। यद्यन्तरप्यस्ति प्रकाशः, तर्हि द्वारपदवैयर्थ्यमित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा तच्छेषमात्रं पूरयति—रश्मीति॥ ज्ञानी नाड्यन्तराततादित्यरश्म्यनुसारी सन् ईश्वरमनुसृत्य देहान्निष्क्रामतीत्यर्थः। अतो न नाड्यन्तस्तमसोत्क्रामति, न वा द्वारपदवैयर्थ्यमिति वाक्यशेषः। द्वारप्रकाशस्य वैष्णवत्वादस्य च सौरत्वादिति भावः। नाड्यन्तराततसौररश्म्यनुसारेणोत्क्रामतीत्येतत्कुतो ज्ञायत इत्यत आह—सहस्रमिति। वैशब्दः प्रसिद्धौ। आसु द्वैराद्येन पञ्चशतभेदभिन्नाः पुनः प्रत्येकं पञ्चशतभेदभिन्नाः सहस्रसङ्ख्याकाः तासु नाडीषु 'आतताः' अन्तराश्रिताः सन्ति। 'तत्र' सहस्रसङ्ख्याकेषु रश्मिषु पूर्वोक्तरवर्गेषु मध्ये वर्णतः श्वेतो, नामतः सुषुम्नः, कर्मतो 'ब्रह्मयानो' ब्रह्मप्रापको रश्मिविशेषः। शताधिकायां सुषुम्नाख्यायां नाड्यामन्तराततोऽन्योऽस्ति। तत्प्रकाशेन 'एषः' ज्ञानी जीवो देहान्निष्क्रामतीत्यर्थः। श्रुतिरित्यनन्तरं उक्तार्थे प्रमाणमिति शेषः ॥

(७) उक्तमाक्षिप्य समादधत्सूत्रं पठति—निशीति ॥ अत्राद्यनञावृत्त्या 'निशि' रात्रौ यतस्सूर्यरश्मयो न सन्ति अतः तदा पर्यवसितकर्मणां केषाञ्चित् ज्ञानिनामपेक्षितमुत्क्रमणं न युक्तं, केषाञ्चित् ज्ञानिना-

रश्म्यभावान्निशि ज्ञानिन उत्क्रमणं न युक्तमिति चेन्न, सर्वदा सम्बन्धाद्रश्मीनाम् ॥ १९ ॥

(८) कियत्कालम् ?

सू—ॐ ॥ यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॥ ॐ ॥ २० ॥

यावद्देहो विद्यते तावद्रश्मिसम्बन्धोऽस्त्येव ।

(९) 'संसृष्टा वा एते रश्मयश्च नाडयश्च नैषां वियोगो यावदिदं

मेवं, केषाञ्चिदनेवमिति वैलक्षण्यमपि न युक्तमित्याक्षेपांशयोजनामभिप्रेत्य तमंशं व्याचष्टे—निशीति। ज्ञानिन इति। परिसमाप्तप्रतिबन्धककर्मणो ज्ञानिन इत्यर्थः। न विलक्षणमपि कस्यचिद्युक्तमित्यपि व्याख्येयमेतत्। परिहारांशं व्याचष्टे—नेति। निशि मृतानां ज्ञानिनां बाह्यादित्यरश्म्यभावात्सर्वेषां रश्म्यनुसारेण उत्क्रमणानुपपत्तिर्नेत्यर्थः। कुतो नेत्यतः—सम्बन्धादिति। तद्व्याचष्टे—सर्वदेति। 'रश्मीनां' अन्तस्थादित्यरश्मीनां सर्वदा नाडीसम्बन्धसत्त्वादित्यर्थः। तथाच निशि बाह्यादित्यरश्म्यभावोऽप्रयोजकः। आन्तरादित्यरश्म्यभावस्त्वसिद्ध इति भावः॥

(८) ननु नाडीरश्मिसम्बन्धः सर्वदाऽस्तीति कोऽर्थः। किं सदातनः? किं वा देहपातपूर्वकालीनः? उत यावद्देहभावी?। नाद्यः, सदा नाडीनामभावात्। न द्वितीयः, कदाचित् ज्ञानिनोऽपि तमसोत्क्रान्तिप्रसङ्गात्। न तृतीयः, यावद्देहं तन्नियमे प्रमाणाभावादिति भावेन पृच्छति—कियदिति। कियत्कालं रश्मीनां नाडीसम्बन्धोऽस्तीति विपरिणामेनान्वयः। एतत्परिहाराय सूत्रमुपन्यस्यति—यावदिति। अत्र सम्बन्धादिति पदं षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्य अनुवर्तते। चशब्दो न पूर्वपक्ष्युक्तदोष इति साध्यसमुच्चायक इति भावेन यावद्देहभावित्वादिति हेतुवाक्यं व्याचष्टे—यावदिति। अस्त्येव यत इति शेषः। अस्य अध्याहृततो नेत्यनेनान्वयः॥

(९) नन्वत्रापि प्रमाणाभावो दोष उक्त इत्यतः प्रवृत्तं दर्शयति चेत्यंशं व्याचष्टे—संसृष्टा इति॥ 'एते' आदित्यरश्मयः 'संसृष्टाः' सम्बद्धा इत्यर्थः। चावन्योन्यसमुच्चये। 'वियोगो' विभागः 'इदं' प्रमितं

शरीरमत एतैः पश्यत्येतैरुत्क्रामत्येतैः प्रवर्तते' इति माध्यन्दिनायनश्रुतिः ॥ २० ॥

(१०) सू—ॐ ॥ अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ॥ ॐ ॥ २१ ॥

दक्षिणे मरणाद्याति स्वर्गं ब्रह्मोत्तरायणे।
इत्युक्तेऽपि ज्ञानिनो दक्षिणायनोत्क्रान्तिर्युज्यते।

(११) शतं पञ्चैव सूर्यस्य दक्षिणायनरश्मयः।
तावन्त एव निर्दिष्टा उत्तरायणरश्मयः॥

स्थूलशरीरं 'एतैः' रश्मिभिः 'पश्यति' नाड्यन्तर्मार्गमिति शेषः। 'एतैः' प्रकाशैः निमित्तभूतैरुत्क्रान्तौ 'प्रवर्तते' प्रयतते ततः एतैरेवोत्क्रामत्युत्क्रान्तिकाले ज्ञानीत्यर्थः। श्रुतिरिति सूत्रशेषोक्तिः। यत इति शेषः। अस्यास्त्येवेति साध्येनान्वयः॥

(१०) ननु व्यर्थोऽयं ज्ञानिनः रात्रौ उत्क्रमणसम्भवप्रतिपादनायासः 'दक्षिणे मरणात्' इति वचनात् मोक्षार्थं ज्ञानिनो दक्षिणायनोत्क्रान्त्ययोगात्। तद्वद्रात्रावप्युत्क्रान्त्यभावोपपत्तेरित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठति—अतश्चेति॥ अत्रापिशब्दः स्मृतिसत्त्वेऽपि दक्षिणायनेऽपीति समुच्चये। चशब्दः साध्यसमुच्चये। हिशब्दो हेताविति भावेन अयनेऽपि हि दक्षिणे इति साध्यांशं उत्क्रान्तिर्युज्यत इति पदद्वयाध्याहारेण व्याचष्टे—दक्षिण इति। 'उत्तरायणे' मरणात् ब्रह्म यातीत्यन्वयः। उक्तं वचनं, भावे क्तः। इति स्मृतिसद्भावेऽपि दक्षिणायने उत्क्रान्तिर्युज्यत इत्यर्थः। अस्यातो न स्मृतिबलेन ज्ञानिनो दक्षिणायनोत्क्रान्त्ययोगदृष्टान्तेन रात्रावपि तदभावो वाच्य इति चशब्दसूचितसाध्येनान्वयः॥

(११) कुत इत्यतः प्रवृत्तमत इति हेत्वंशं प्रकृतसम्बन्धपरामर्शकतया स्पष्टत्वात् अव्याकृत्य समग्रसूत्रार्थं स्मृत्या विशदयति—शतमिति॥ सूर्यस्य दक्षिणायनरश्मयः 'शतं पञ्चैव' पञ्च शतान्येवेत्यर्थः। 'तावन्त एव' पञ्च शतान्येव ते रश्मयः। उभयेषां प्रयोजनमाह—महर्लोकादीति। महर्लोक एव आदिर्येषां ते महर्लोकादयः तान् गन्तारः प्रतीकालम्बनाः।

ते सर्वे देहसम्बद्धाः सर्वदा सर्वदेहिनाम् ।
महर्लोकादिगन्तार उत्तरायणरश्मिभिः ॥
निर्गच्छन्तीतरैश्चापि यैरेष्टव्येतरा गतिः ।
उत्तरं दक्षिणमिति त एव तु निगद्यते ॥

अतद्गुणसंविज्ञानोऽयम् । तेन जनलोकादिगन्तार इति पर्यवस्यति । यथाश्रुते 'आमेरुब्रह्मसदनादाजनान्न जनिर्भुवि ' इति गीताभाष्योदाहृतवचनविरोधापत्तेः । अत्र जनलोकमारभ्यैव ततः परतः स्थितेषु जन्माद्यभावोक्तेः । उक्तं हि गीतातात्पर्ये—

नियमाज्जन्मनोऽभावो मुक्तस्यैव तथापि तु ।
महर्लोकमतीतानां न जन्मांशलयौ विना ॥ इति ॥

अत्र न्यायदीपिका—जन्मपदं मरणस्याप्युपलक्षकम् । अंशलयावित्यंशेन भूमौ जननं लयान्ते च तदादौ मरणं चास्तीत्यर्थ इति । जनादावल्पजननादिभावादिति च । तथाचाल्पस्य अविवक्षितत्वात् अपुनरावृत्तित्वं युक्तम् । प्रतीकालम्बनप्राप्यसत्यलोकस्याप्रतीकालम्बनप्राप्यवैकुण्ठाद्यमुक्तस्थानरूपस्य च साक्षान्मोक्षस्य सुषुम्ननामकरश्म्येकसाध्यत्वेन रश्म्यन्तरासाध्यत्वात् महर्लोकादीत्युक्तम् । न च 'ब्रह्मोत्तरायणे ' इत्युक्तिविरोधः । जनलोकादीनामपि अपुनरावृत्तित्वेन ब्रह्मलोकत्वात् तदेकार्थोपपत्तेः । 'इतरा ' महर्लोकादिभ्योऽन्या 'गतिः ' स्वर्गादिलोकान्तरप्राप्तिरूपा 'यैः ' रश्मिभिः 'एष्टव्या ' प्राप्या 'तैरितरैः ' दक्षिणायनरश्मिभिः इतरे जनाः गच्छन्तीत्यन्वयः । उत्तरायणदक्षिणायनगत्युक्तेः प्रकृतसङ्गतिमाह—उत्तरमिति । 'ते एव ' पञ्चशते एव तयोरेकैकमेव । तथाचोत्तरायणरश्मिपञ्चशतमेव 'दक्षिणे मरणात् ' इति स्मृतौ 'उत्तरं ' उत्तरायणमिति निगद्यते । दक्षिणायनरश्मिपञ्चशतमेव दक्षिणायनमिति निगद्यत इत्यर्थः, अयं च तत्त्वप्रदीपोक्तः । अनेन 'ते ' इति नपुंसकद्विवचनं षष्ठीद्विवचनत्वेन विपरिणंतव्यमित्युक्तं भवति । ते रश्मयः निगद्यते निगद्यन्त इति वा । एवकारव्यावर्त्यं आपातप्रतीतार्थं निषेधति—न त्विति । स्मृतौ दक्षिणमुत्तरमिति शब्दोक्तः कालविशेषो 'नास्ति ' न भवतीत्यर्थः । कुतोऽयमर्थो 'दक्षिणे मरणात् ' इति स्मृतेः कल्प्यत इत्यत आह—न त्विति । उत्क्रम-

न तु कालविशेषोऽस्ति ज्ञानिनां नियमात्फलम् ।
ददाति कालेऽनुगुणे फलं किञ्चिद्विशिष्यते ॥
अत्युत्तमानां केषाञ्चिन्न विशेषोऽस्ति कालतः ।
इति नारायणाध्यात्मे ॥ २१ ॥

॥ इति तदोकोऽधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ १०. योग्यधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ योगिनः प्रति स्मर्येते स्मार्ते चैते ॥ ॐ ॥ २२ ॥

णायेति शेषः। तथाच ज्ञानिनां उत्क्रमणार्थं कालनियमो नास्तीत्यर्थः। ज्ञानिनामुत्क्रान्तौ कालनियमाभावे कथं भीष्मादीनां उत्तरायणकालप्रतीक्षणमित्यत आह—कालेऽनुगुण इति। उत्तरायणशुक्लपक्षादिकाले अनुकूले सति फलं किञ्चिदतिशिष्यत इत्यर्थः। कालेऽनुगुण इत्यत्र अहः पूर्वपक्षादि विवक्षितमिति तत्त्वप्रदीपोक्तिः। उक्तस्यापवादमाह—अतीति। 'अत्युत्तमानां' भीष्मादेरप्युत्तमानां केषाञ्चित् ज्ञानिनां सर्वकालस्याप्यतिशयितत्वात् न कालविशेषेण अतिशयो भवतीत्यर्थः। नारायणाध्यात्म इति। सूत्रार्थो विशदीकृत इति शेषः॥

॥ इति तदोकोऽधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ १०. योग्यधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे गत्यनुसरणादेः आवश्यकत्वं साध्यते। न गत्यर्थं विद्याऽनुस्मृती अपेक्षिते इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्यति—योगिन इति॥ अत्र योगिनः प्रति स्मर्येते इति हेतुवाक्यान्वययोग्यं पूर्वपक्षनिषेधरूपं साध्यवाक्यं दर्शयति—न केवलमिति। नेत्यावर्तते। केवलं 'कालादिकृते' कालादिमात्रकृते इत्यर्थः। आदिपदेन अग्न्यादिग्रहणं, 'गतिः' प्राप्तिः। ब्रह्मगतिः चन्द्रगतिश्चेति विग्रहः। 'अग्निर्ज्योतिः' इत्यादेरितीत्यन्तस्य स्मर्येते इत्यनेनापि सम्बन्धः। अतस्तदर्थं ते अपेक्षिते इति शेषः। तथाचेत्थं योजना—यतः 'अग्निर्ज्योतिः' इत्यादिना

न केवलं कालादिकृते ब्रह्मचन्द्रगती स्मर्येते । किन्तु ज्ञानयोगिनः कर्मयोगिनश्च ।

अग्निर्ज्योतिरहश्शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।

ब्रह्मचन्द्रगती केवलं ज्ञानकर्मरहितकालादिकृते स्मर्येते, अतो न गत्यर्थं मोक्षाय विद्याऽनुस्मृती अपेक्षिते इति नेति। ननु ते यदि न कालादिकृते तर्हि किंहेतुके स्मर्येते इति पृच्छति—किन्त्विति। तदुत्तरत्वेन योगिनः प्रति इति हेत्वंशं व्याचष्टे—ज्ञानेति। यत इत्यादावुपस्कार्यम्। अस्य प्रति इति सौत्रपदेनान्वयः। चस्समुच्चये। स्मर्येते इत्यनुषज्यते। इत्यत्र योगीति विशेषणादित्युपलक्षणम्। ब्रह्मविद इति विशेषणाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। तथाच यतो ब्रह्मचन्द्रगती ज्ञानयोगिनः कर्मयोगिनश्च प्रति 'स्मर्येते' योगशब्दितविद्याकर्मकृते एव स्मृत्या उच्येते। कुतः 'अग्निः' इत्यत्र योगी, ब्रह्मविद इति विशेषणात्, अतो नैतत्स्मृतिबलेन गत्योः कालादिकृतत्वं मन्तव्यमिति वा। न केवलं कालादिदेवताप्रयाणकृते एते गती स्मर्येते, किन्तु ज्ञानकर्मसहितकालादिकृते एव, ज्ञानकर्मभ्यां विना कालादिदेवताप्रयाणस्यैवाभावादिति योजना। टीकाऽप्येवमेव योज्या। स्मृतावग्न्यादिशब्देन तदभिमानिदेवता गृह्यन्ते। तथा अहःशुक्लपक्षादिशब्दाः न कालवचनाः किन्तु देवतावचनाः। तथाच यत्र मार्गे प्रथमं अग्न्यभिमानिदेवतालोकः, अथ 'ज्योतिः' अर्चिषो लोकः, ततोऽहर्देवतालोकः, ततश्शुक्लपक्षदेवलोकः, ततः 'षण्मासाः' प्रत्येकं प्रत्येकं षण्मासाभिमानिदेवतालोकाः, ततः उत्तरायणाभिमानिदेवलोकाः सन्ति। 'तत्र प्रयाताः' अग्न्यादिदेवतायुतमार्गेण गच्छन्तो 'ब्रह्मविदः' तद्दर्शिनो विष्ण्वाख्यं परब्रह्म 'गच्छन्ति' प्राप्नुवन्ति। ततो न पुनरावर्तन्त इत्यर्थः। तत्र शुक्लपक्षलोकानन्तरं पूर्णिमादेवलोको मासदेवलोकानन्तरं मेषतुलाख्यविष्वभिमानिदेवतालोकश्च ग्राह्यः। तथाचोक्तं गीताभाष्ये—

देवेनाभिजिता शुक्लपक्षेण च सपूर्णिमा ।
विषुवा चायनेनासौ पूजितः केशवं व्रजेत् ॥ इति ॥

तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥
(गी. ८-२४, २५.)
इत्यत्र योगीति विशेषणात्स्मरणनिमित्ते चैने गती ॥

(२) गत्यनुस्मरणाद्ब्रह्म चन्द्रं वा गच्छति ध्रुवम् ।

एवं प्रतिज्ञातमार्गद्वये अपुनरावृत्तिमार्गमभिधाय पुनरावृत्तिसाधनमाह— धूम इति । यत्रादौ धूमाभिमानिदेवस्य लोकः, तदनुरात्रिदेवस्य, ततः कृष्णपक्षदेवस्य, अथ षण्मासाभिमानिनां लोकाः, तदनु दक्षिणायनदेवलोको वर्तते । 'तत्र' तेन मार्गेण 'योगी' काम्यकर्मी 'चान्द्रमसं' चन्द्रसम्बन्धि ज्योतिः प्राप्य पुनः भूमौ जायत इत्यर्थः । न चैतावता दक्षिणायने मृतस्य ज्ञानिनो ब्रह्मप्राप्त्यभावश्शङ्क्यः । 'विद्वान् ब्रह्म समाप्नोति यत्र तत्र मृतोऽपि सन्' इति गीतातात्पर्योदाहृतवचनात्तत्सिद्धेः । यत्र तत्रेत्यस्य अहरादिषु रात्र्यादिषु चेत्यर्थ इति न्यायदीपिकोक्तेः । नन्वस्तु गतौ विद्यापेक्षा, तथापि तदनुस्मृतेरनुपयोग इत्यतः प्रवृत्तं स्मार्ते इत्यंशं व्याचष्टे—स्मरणेति । बहुव्रीहिः । च एव । 'एते' ब्रह्मचन्द्रगती । अनेन स्मृतेरिमे स्मार्ते तथाचैने गती स्मार्ते गत्यनुस्मृतिसाध्ये एव, न तां विना भवत इति सूत्रखण्डार्थ उक्तो भवति । गती इत्यनन्तरं यत इति शेषः । अस्यातस्तदर्थे गतिस्मृतिरपेक्षितेत्युपस्कृतवाक्येनान्वयः ॥

(२) कुतस्स्मार्ते एते ज्ञायेते इत्यतोऽपि प्रयुक्तस्य स्मर्येते इत्यस्य यतः स्मरणनिमित्ते स्मर्येते इत्यन्वयमभिप्रेत्य तां स्मृतिमुदाहरति—गतीति ॥ ब्रह्म गच्छति चन्द्रं वा गच्छतीत्यन्वयः । वा विकल्पे । ध्रुवमेव । हन्तैवं ज्ञानिनोऽपि गतिप्रकारमभावयतो गत्यभावात् समप्रयोजकत्वं ज्ञानस्मृत्योरित्यत आह—अननुस्मरत इति । ब्रह्मविदः ज्ञानात्पूर्वं गतिप्रकारमभावयतोऽपि ज्ञानानन्तरं ज्ञातब्रह्मप्रसादादुत्क्रान्तिकाले स्मरणं प्राप्य गतिर्भवत्येवेति न ज्ञानसाम्यं स्मृतेः, किन्तु ज्ञानस्य प्राधान्यं तच्छेषत्वं स्मृतेरेव । 'काले' उत्क्रान्तिकाले अज्ञानादिनाऽननुस्मरतः कर्मयोगिनोऽपि जन्मान्तरे काले स्मरणं प्राप्यैव गतिर्भवेत् । न च ब्रह्मविदः उत्क्रान्तिकाले बुद्धिमोहो भ्रंशो वा शङ्कनीयः । प्रारब्धकर्मणा प्राप्तक्लेशस्यापि तावत् 'काले स्मरणं

अननुस्मरतः काले स्मरणं प्राप्य वै गतिः ॥
इत्यध्यात्मे ॥ २२ ॥

॥ इति योग्यधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः

॥ ॐ ॥

प्राप्य वै गतिः' इति वचनादेवेति तत्त्वप्रदीपोक्तिः। अध्यात्मे ग्रन्थे वचनादिति शेषः। अस्य स्मरणनिमित्ते चैते इति पूर्ववाक्येनान्वयः ॥

॥ इति योग्यधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां
श्रीमद्रघुनाथतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण
श्रीमज्जगन्नाथयतिना कृतायां
श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यदीपिकायां
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः

॥ ॐ ॥

॥ अथ तृतीयः पादः ॥

॥ १. अर्चिराद्यधिकरणम् ॥

(१) मार्गो गम्यं चास्मिन् पाद उच्यते।

सू—ॐ॥ अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ ॐ॥ १ ॥

'तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षम्' (छा. ५-१०-१.) इत्यर्चिषः प्राथम्यं श्रूयते। 'यदा ह वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति' (बृ. ७-१०-१) इति वायोः।

(२) तत्रार्चिषः प्राप्तिरेव प्रथमा।

॥ १. अर्चिराद्यधिकरणम् ॥

(१) एतत्पादार्थं दर्शयति—मार्गेति॥ ब्रह्मप्राप्तौ मार्ग इत्यर्थः। उत्क्रान्तानामिति शेषः, ब्रह्मनाड्या नाड्यन्तरेण चोत्क्रान्तानामिति तदर्थः, न तु ब्रह्मनाड्येत्येव। नाड्यन्तरोत्क्रान्तानां स्वस्वलोकप्राप्तौ मार्गान्तराभावात्। 'गम्यं' प्राप्यं कार्याकार्यब्रह्मरूपं, तेन मार्गेण गतानामिति शेषः। चः समुच्चये। 'अस्मिन्' चतुर्थस्य तृतीये। सङ्गत्यादिजिज्ञासाजननाय सूत्रमेवादौ पठति—अर्चिरादिनेति। एतदधिकरणाङ्गसन्देहबीजं श्रुतिविरोधं दर्शयति—तेऽर्चिषमिति। ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते श्रद्धातपःप्रभृत्यनुतिष्ठन्ति श्रद्धया तपःपदोक्तज्ञानस्वरूपं ब्रह्मोपासते वा ते उत्क्रान्ताः 'अर्चिषं' तन्नामकाग्निपुत्रं 'अभिसम्भवन्ति' प्राप्नुवन्ति 'अहः' तदभिमानिदेवं 'आपूर्यमाणपक्षं' शुक्लपक्षाभिमानिदेवम्। इतीति। इति छन्दोगश्रुतावित्यर्थः। 'सर्वे वा एते उत्क्रामन्ति तेऽर्चिषमेवाभिसंयन्ति' इति श्रुत्यन्तरसमाख्यात्वद्योतनायाधिकांशोदाहरणम्। यदाऽयं 'पुरुषो' ज्ञानी 'अस्माल्लोकात्' शरीरात् 'प्रैति' उत्क्रान्तो भवति। सः प्रवहाख्यं वायुं प्रत्यायातीत्यर्थः। इतीत्यनन्तरं बृहदारण्यकश्रुताविति शेषः। वायोः प्राथम्यं श्रूयत इत्यनुषङ्गः। यत एवं श्रूयतेऽतः संशयः श्रुतिद्वयबलादुभयोरपि मार्गभेदेन प्राथम्यमिति पूर्वपक्षश्च प्राप्त इति वाक्यशेषः॥

(२) सिद्धान्तयत्सूत्रं व्याचष्टे—तत्रेति॥ ज्ञानिप्राप्यमार्ग इत्यर्थः। न तु वायुप्राप्तिरपीत्येवार्थः। अनेनार्चिरादिनेत्येतच्चातपर्यतो व्याख्यातं भवति॥

(३) द्वावेव मार्गौ प्रथितावर्चिरादिविपश्चिताम् ।
धूमादिः कर्मिणां चैव सर्ववेदविनिर्णयात् ॥
अग्निर्ज्योतिरिति द्वेधैवार्चिषस्सम्प्रतिष्ठितिः ।
अग्निं गत्वा ज्योतिरेति प्रथमं ब्रह्म संव्रजन् ॥ इति ॥
एकस्मिंस्तु पुरे संस्थो द्विरूपोऽग्नेः सुतो महान् ॥
इति ब्रह्मतर्के ॥ १ ॥

॥ इत्यर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

---

(३) नन्वेक एव मार्गः अर्चिरादिरेवेत्येतत् कुतः इत्यतः प्रवृत्तस्य तत्प्रथितेरित्यस्य तस्यां स्मृतौ तेषां तस्य मार्गैकत्वस्य अर्चिरादित्वस्य च प्रसिद्धत्वादित्यर्थमुपेत्य तां स्मृतिं दर्शयति—द्वावेवेति ॥ अर्चिरादिरिति बहुव्रीहिः । तथाच ' सर्ववेदविनिर्णयात् ' सर्ववेदान्निश्चित्य विचार्य ज्ञानिनामेकः कर्मिणां चापर इति द्वावेव मार्गौ प्रथितौ ' प्रसिद्धौ ज्ञानिभिर्निर्णीताविति यावत् । न त्वेकस्त्रयो वा । ' विपश्चितां ' उत्क्रान्तज्ञानिनां यो मार्गः सोऽर्चिरादिरेव ज्ञेयः। काम्यकर्मिणां मार्गस्तु धूमादिरेवेति योजना। ननु ' अग्निर्ज्योतिः' इति गीतास्मृतावग्नेः प्राथम्यमुच्यते, तत्कथमत्रार्चिषो ज्योतिश्शब्दितस्य द्वितीयप्राप्यत्वेनोक्तस्य प्राथम्यमुच्यत इत्यत आह—अग्निरिति । एकस्याग्निपुत्रस्यार्चिष एवाग्निर्ज्योतिरिति ' द्वेधा ' द्विरूपेण ' सम्प्रतिष्ठितिः ' सम्यगवस्थानं भवति नार्चिषोऽन्योऽग्निः । तत्र ब्रह्म संव्रजन् ज्ञानी प्रथममग्निमेत्याथ ज्योतिराप्नोति । तथापि पृथक्किं नोच्यते ' तेऽर्चिषम् ' इत्यादिश्रुतावित्यत आह—एकस्मिन्निति । ' महान् ' पूज्यो अर्चिर्नामकोऽग्निर्ज्योतिर्भेदेन ' द्विरूपो ' द्विविधोऽपि यत एकस्मिन् पुरे संस्थः, अतः ' तेऽर्चिषम् ' इति श्रुतौ पृथक् नोच्यते । यतः प्रथमं द्विविधोऽपि क्रमेण ज्ञानिप्राप्योऽतो नार्चिषः प्राथम्यविरोधः । नन्वग्नेः सोमादनन्तरं प्राप्तिः ' सोमं वैश्वानरम् ' इति वचनात् , अतः कथमेतदित्यत आह—अग्नेः सुत इति । तथाच यतोऽग्नेस्सुतोऽतः ' सोमं वैश्वानरम् ' इति वक्ष्यमाणविरोधोऽपि न, अस्य प्रधानाग्निपुत्रत्वादिति योजना । ब्रह्मतर्के इत्यस्य प्रथितेरिति सौत्रपदेनान्वयः । सूत्रार्थस्तु—उत्क्रान्तो ज्ञानी

॥ २. वायुशब्दाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ वायुशब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ ॐ ॥ २ ॥

अर्चिषो वायुं गच्छति 'स वायुमागच्छति' (बृ. ७-१०-१.) इति सामान्यवचनात् ॥

(२) 'स इतो गतो द्वितीयां गतिं वायुमागच्छति वायोरहरह्न

ब्रह्म गच्छन्नेकेनैवार्चिरादिना मार्गेण गच्छति, न तु मार्गभेदेन। मार्गस्यार्चिरादित्वं एकत्वं च कुतः सिद्धम्? 'तत्प्रथितेः' तस्य ज्ञानिमार्गस्यार्चिरादित्वस्यैकत्वस्य च 'सर्वे वा' ( ) इति श्रुतौ 'अग्निः' इति स्मृतौ च प्रसिद्धत्वादिति ॥

॥ इत्यर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ २. वायुशब्दाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे वायोर्द्वितीयप्राप्यत्वं समर्थ्यते। तत्र 'द्वावेव मार्गौ' इति स्मृतेः समग्रमार्गस्यैकत्वेऽपि अर्चिःपूर्वपक्षयोर्मध्ये मार्गभेदसम्भवात्। 'स वायुमागच्छति, अर्चिषोऽहः' इति श्रुतिद्वयप्रामाण्याद्वाय्वह्नोरुभयोरधिकारिभेदेन द्वितीयप्राप्यत्वमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्यति—वायुशब्दादिति ॥ सूत्रेऽध्याहार्यप्रतिज्ञां दर्शयति—अर्चिष इति। अनन्तरमिति शेषः। तथाचैकेनैव मार्गेण ब्रह्म गच्छन् ज्ञानी तस्मिन् मार्गेऽर्चिषोऽनन्तरं वायुमेव गच्छति न त्वहरित्यर्थः। कुत एतदित्यतोऽत्र हेतुतया प्रवृत्तं सूत्रं अविशेषविशेषाभ्यां वायुशब्दात् वायुश्रुतेरित्यन्वयमुपेत्य व्याचष्टे—स इति। सामान्येत्यविशेषपदव्याख्यानम्। 'वचनात्' बृहदारण्यकश्रुतेः। 'सः' उत्क्रान्तोऽपरोक्षज्ञानी अर्चिर्द्वारा 'वायुं' प्रवहाख्यमागच्छतीति सिद्धान्ते श्रुत्यर्थः। सामान्यश्रुतेः द्वितीयप्राप्यतानिर्णायकत्वं तु न्यायानुगृहीतत्वेन। न्यायस्तु टीकायामेव प्रदर्शितः ॥

(२) ननु श्रुतेः सामान्यवचनत्वादेव प्रथमप्राप्यप्रतिपादकत्वं किं न स्यादित्याशङ्कायां न केवलमेवंन्यायानुगृहीतसामान्यश्रुत्या वायोर्द्वितीय-

आपूर्यमाणपक्षम् ' (   ) इति विशेषवचनाच्च ॥ २ ॥

॥ इति वायुशब्दाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ३. तटिदधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ तटितोऽधि वरुणस्सम्बन्धात् ॥ ॐ ॥ ३ ॥

प्राप्यतासिद्धिः, येनोक्तदोषस्स्यात् । अपि तु विशेषश्रुतितश्चेतिभावेन प्रवृत्तं विशेषेत्यंशं व्याचष्टे—स इति ॥ ' सः ' ज्ञानी ' इतः ' शरीरात् ' गतः ' उत्क्रान्त इत्यर्थः । यद्वा— ' इतः ' अर्चिषो ' गतः ' तल्लोकान्निर्गत इत्यर्थः । द्वितीयां गतिमिति सामानाधिकरण्यं, ' गतिं ' प्राप्य अहरागच्छतीत्यन्वयः । एवमुत्तरत्रापि । 'विशेषवचनात् ' विशेषश्रुतेः । चस्सामान्यश्रुतिसमुच्चये । स्पष्टस्सूत्रार्थः । अत्र टीकायां पूर्वाधिकरणगुणसूत्रत्वेनापीदं सूत्रं व्याख्यातं, तस्मिन् पक्षे ' वायुशब्दात् ' वायोः द्वितीयप्राप्यत्वश्रुतेः सकाशाद्वायुशब्दस्य वायोः प्राथम्येन प्राप्यत्वश्रुतेः ' अविशेषविशेषाभ्यां ' भावप्रधानोऽयं सामान्यविशेषभावाभ्यां निमित्ताभ्यां बाधो द्वितीयप्राप्यत्वप्रतिपादकत्वं सम्भवतीति नार्चिःप्राथम्यश्रुतेस्तद्विरोध इति सूत्रार्थः । तदनुसारेण सामान्यवचनत्वाद्विशेषवचनत्वादिति भाष्यार्थश्च द्रष्टव्यः । एवमस्मिन् पक्षे प्रतिज्ञाभाष्यस्यापि सामान्यश्रुतेरर्चिषोऽनन्तरं वायुं गच्छतीत्यर्थ इत्युपस्कारेण व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ॥

॥ इति वायुशब्दाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ३. तटिदधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे तटिदभिमानिलोकस्य संवत्सराभिमानिलोकानन्तरप्राप्यत्वं समर्थ्यते । तत्र सन्देहबीजं श्रुतिविगानं दर्शयति—मासेभ्य इति ॥ यद्यपि छान्दोग्ये ' संवत्सरादादित्यम् ' (   ) इति आदित्यस्यापि संवत्सरानन्तर्यं श्रुतमस्ति । तथापि अनुक्तित उक्तेर्बलवत्त्वात्कौण्डिन्यगौपवनश्रुतिद्वयबलात्संवत्सरात्पश्चादादित्यात्पूर्वं प्रजापतेः प्राप्यत्वमविचारेणैव सिद्धमिति प्रजापतेः पूर्वं संवत्सरादनन्तरं वरुणतटितोरुभ-

'मासेभ्यस्संवत्सरं संवत्सराद्वरुणलोकं वरुणलोकात्प्रजापतिलोकम्' इति कौण्डिन्यश्रुतिः। 'संवत्सरात्तटितमागच्छति तटितः प्रजापतिलोकम्' इति च गौपवनश्रुतिः।

(२) 'तत्र तटितो वरुणं गच्छति। तटिता ह्यूह्यते वरुणलोकस्तटिदुपरि मुक्तामयो राजते तत्रासौ वरुणो राजा सत्यानृते विविश्वति' ( ) इत्युपरिसम्बन्धश्रुतेः ॥ ३ ॥

॥ इति तटिदधिकरणम् ॥ ३ ॥

योरपि अधिकारिभेदेन प्राप्यत्वम्, उत संवत्सरानन्तर्यं तटित एव, न वरुणस्य, तस्य तु तटिदानन्तर्यमिति विचार्यत इति भावः। श्रुत्योर्मास-संवत्सरतटिच्छब्दास्तत्तद्देवतालोकपराः। प्रजापतिशब्दः प्रजेश्वरपरो दक्षपरो वा बोध्यः। पूर्वश्रुतौ गच्छतीति शेषः। कौण्डिन्यश्रुतिरित्यनन्तरं वरुणस्य संवत्सरादानन्तर्यं वक्तीति, गौपवनश्रुतिरित्यनन्तरं तटितः संवत्सरादानन्तर्यं वक्तीति च शेषः। यत एवं श्रुतिद्वयविरोधः संशय बीजमस्ति अतः संशय इति भावः॥

(२) सिद्धान्तयत्सूत्रं व्याचष्टे—तत्रेति॥ उपरीत्यत्रापि सम्बध्यते। तथाचोत्क्रान्तो ज्ञानी सर्वोऽपि 'तत्र' स्वगम्ये मार्गे संवत्सरानन्तरं तटितमेव गच्छति। तटित उपरि तदनन्तरं वरुणं गच्छतीत्यर्थः। अनेन 'तटितोऽधि' तटित उपरि वरुणः प्राप्यो, न तु ततः प्राक्, इति सौत्रप्रतिज्ञा व्याकृता भवति। कुत एतदवगतमित्यतस्सम्बन्धादित्यंशं व्याचष्टे—तटिता हीति। 'हि' यस्मात्तटिल्लोकेन 'ऊह्यते' धार्यते वरुणलोकस्तस्मात्तदुपरि तटिदुपरिगते तत्र स्वलोके 'मुक्तामयो' वीतरोगः वरुणो राजते मुक्तामयो मौक्तिकपुरुष इत्यपि केचित्। तटित उपरि मुक्तामयोऽसौ वरुणलोको 'राजते' प्रकाशते। लोकस्य वीतरोगत्वं तत्रत्यवरुणापेक्षयेति वा। 'तत्र' वरुणलोके वरुणो राजा प्रजाकृते सत्यानृते 'विविश्वति' विवेचयतीत्यर्थः। उपरिसम्बन्धश्रुतेरिति। तटित इत्यनुवर्तते। अनेन सम्बन्धादित्येतच्छ्रुत्युपलक्षकं, वरुणस्येति विपरिणामेनानुवर्तते। अधीत्यन्तस्य हेतुवाक्येऽप्यन्वयः। तथाच तटितोऽधि वरुणस्य सम्बन्धश्रुतेरिति हेत्वर्थ

॥ ४. आतिवाहिकाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ॥ आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात् ॥ ॐ ॥४॥

पूर्वोक्तस्त्वातिवाहिको वायुः। पूर्वगमनलिङ्गात् ॥ ४ ॥

(२) कुतः ?

सू—ॐ॥ उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ॐ ॥५॥

उक्तो भवति। संवत्सरानन्तरं तडिदुपरि सम्बन्धित्वश्रुतेरित्यपि हेत्वर्थमाहुः ॥

॥ इति तडिदधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ४. आतिवाहिकाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणेऽर्चिरनन्तरप्राप्यस्य वायोरातिवाहिकत्वं समर्थ्यते। पूर्वं प्राप्यत्वेनोक्तो वायुर्मुख्य इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्यति—आतिवाहिक इति। अत्रातिवाहिक इति प्रतिज्ञांशं व्याचष्टे—पूर्वोक्त इति। तुशब्दोऽवधारणे। तथाच योऽयं पूर्वप्राप्यतयोक्तो वायुरसौ प्रवहाख्यः 'आतिवाहिकः' अतिशयितं विष्णुं वहतीत्यतिवहो मुख्यवायुस्तस्यायं तत्पुत्रः स एवेत्यर्थः। न मुख्य इत्येवकारार्थः। प्रवहस्य प्राप्यत्वं वायुपुत्रत्वं च—

प्रवहं वायुपुत्रं च सूर्यसोमौ च विद्युतम्।
प्राप्य प्रधानवायुं च याति तत्परमं पदम् ॥

इति बृहद्भाष्योदाहृतप्रमाणसिद्धम्। अत एव सूत्रस्य वायुपुत्रत्वज्ञापनार्थमेव प्रवह इत्यल्पाक्षरं पदं विहायातिवाहिक इत्यधिकाक्षरपदप्रयोगः। कुत इत्यतः प्रवृत्तं तल्लिङ्गादिति हेत्वंशं तच्च तत् लिङ्गं चेति विग्रहाश्रयणेन व्याचष्टे—पूर्वेति। गमनं प्राप्तिः। तर्ह्यमुख्यस्यैव भवेन्न मुख्यस्येति भावः ॥

(२) ननु तथाऽपि कथं पूर्वप्राप्यस्य वायोरातिवाहिकत्वसिद्धिः, तथा सति मुख्यप्राप्त्यभावापातात्। अथैतद्दोषपरिहाराय उत्तरत्रापि कश्चिद्वायुः प्राप्योऽस्तीत्युच्यते। तथाऽप्यनिवृत्तस्संशयः। किं पूर्वोक्त आतिवाहिको मुख्यो वा? एवमुत्तरोक्त आतिवाहिको मुख्यो वेति।

'स वायुमागच्छति' (बृ. ७-१०-१.) इति प्रथममुच्यते । 'उत्क्रान्तो विद्वान् परमभिगच्छन् विद्युतमेवान्तत उपगच्छति द्यौर्वाव विद्युत्तत्पतिं वायुमुपगम्य तेनैव ब्रह्म गच्छति' ( ) इत्यन्तेऽपि वायुगमनश्रुतेः ।

मुख्यस्यापि प्रथमप्राप्तेरमुख्यस्याप्युत्तरप्राप्तेश्च सम्भवात् । न चात्र विशेषहेतुरस्ति, येन पूर्वप्राप्यस्यातिवाहिकत्वसिद्धिरुत्तरप्राप्यस्य च मुख्यत्वसिद्धिरिति भावेनाक्षिपति—कुत इति ॥ पूर्वोक्तस्यातिवाहिकत्वसिद्धिरुत्तरोक्तस्य मुख्यत्वसिद्धिश्च कुत इत्यर्थः । प्राप्यत्वलिङ्गस्य सावकाशत्वसम्भवादिति भावः । एतत्परिहाराय सूत्रं पठित्वा—तत्र पञ्चम्याः सप्तम्यर्थत्वं तदित्यस्य बुद्धिस्थपरामर्शित्वं तन्त्रावृत्तिश्चाभिप्रेत्य व्याचष्टे—उभयेति । तुरवधारणेऽपिः समुच्चये । यथेत्यादौ तथेत्यन्ते चोपस्कर्तव्यम् । वायुगमनमिति बुद्ध्या विविच्य प्रथममित्यत्रापि सम्बध्यते । उत्तर इति पूर्वोत्तरयोरन्वेति । उक्तस्येत्युभयत्र शेषः । आतिवाहिकस्येति भावप्रधानम् । मुख्यस्याप्युपलक्षकमेतत् । श्रुतेरित्येतद्व्यामोहे हेतुत्वेनान्वेति । तथाचेत्थं योजना—यथा 'स वायुमागच्छति' इति 'प्रथमं' पूर्वं 'वायुगमनं' वायोः प्राप्तिः 'उच्यते' श्रूयते तथा 'अन्तेऽपि' उत्तरत्रापि 'उत्क्रान्तो विद्वान्' इति वायुगमनश्रुतेः ज्ञानिप्राप्यवायुत्वस्य उभयत्र समानत्वात्पूर्वोक्त आतिवाहिकः परो मुख्यो वा? उत्तरे उत्तरत्रोक्तः परः आतिवाहिको वेति 'व्यामोहे' सन्देहे 'उत्तरे' उत्तरस्मिन् दिवस्पतित्वविशेषणाल्लिङ्गादुत्तरोक्तस्य मुख्यत्वस्यैव सिद्धेः पूर्वोक्तस्यातिवाहिकत्वस्यैव सिद्धेरिति । अस्य पूर्वोक्तस्त्वातिवाहिको वायुरिति पूर्वप्रतिज्ञयाऽन्वयः । केचित्तु—सूत्रे ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी व्यामोहं निराकृत्येति । भाष्येऽपि व्यामोह इति प्रथमान्तम् । तस्य नञाऽध्याहृतेनान्वय इत्याहुः । अनेन—'उभयव्यामोहात्' यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति' 'उत्क्रान्तो विद्वान्' इत्युभयविधवाक्यादुभयत्रादावन्ते च प्राप्ये वायौ प्रत्येकं मुख्यत्वातिवाहिकत्वोभयकोटिकव्यामोहे सन्देहे प्रसक्तेऽपि तस्माद्दिवस्पतित्वविशेषणात्तस्योत्तरोक्तस्य तत्सिद्धेर्मुख्यत्वसिद्धेस्तस्य पूर्वोक्तस्यातिवाहिकत्वसिद्धेश्च पूर्वोक्त आतिवाहिक एवेति सूत्रार्थ उक्तो भवति। श्रुत्यर्थस्तु उत्क्रान्तो ज्ञानी हरिमधिगच्छन्

पूर्वोक्त आतिवाहिकः परो वेति व्यामोहे उत्तरे दिवस्पतिरिति विशेषणात्पूर्वत्रातिवाहिकस्यैव सिद्धेः ।

(३) ब्रह्मतर्के च—

उत्क्रान्तस्तु शरीरात्स्वाद्गच्छत्यर्चिषमेव तु ।
ततो हि वायोः पुत्रं च योऽसौ नाम्नाऽऽतिवाहिकः ॥
ततोऽहः पूर्वपक्षं चाप्युदक्संवत्सरं तथा ।
तटितं वरुणं चैव प्रजापं सूर्यमेव च ॥
सोमं वैश्वानरं चेन्द्रं ध्रुवं देवीं दिवं तथा ।
ततो वायुं परं प्राप्य तेनैति पुरुषोत्तमम् ॥ इति ॥ ५ ॥

॥ इत्यातिवाहिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥

'अन्ततः' अन्ते विद्युतमेव प्राप्नोति । कथं वरुणावराया विद्युतोऽन्ततो गम्यत्वमित्यतो विद्युत्स्वरूपमाह—द्यौरिति । 'द्यौः' भारत्येव 'विद्युत्' तच्छब्दवाच्या तस्याः पतिं वायुं प्राप्य 'तेनैव' तन्मुखेनैव परं ब्रह्म-प्राप्नोति, न तु तदनन्तरं प्राप्यान्तरमस्तीति ॥

(३) नन्वस्तूत्तरस्य मुख्यत्वं, तथाऽपि पूर्वोक्तस्यातिवाहिकत्वा-निश्चयः । मुख्यस्यैवोभयत्रावस्थानसम्भवादित्याशङ्कां परिहर्तुं सर्वं मार्गं स्मृत्या दर्शयति—ब्रह्मतर्के चेति ॥ चोऽवधारणे । समुच्चये च । सर्वोऽपि मार्ग उक्तः शङ्का च परिहृतेति वाक्यशेषः । स्मृतौ तुशब्दः पूर्वोक्ताद्विशे-षमाह । 'स्वाच्छरीरात्' स्वाभिमन्यमानजडदेहादुत्क्रान्तो ज्ञानी प्रथम-मर्चिषमेव गच्छतीत्यन्वयः । द्वितीयस्तुशब्दोऽर्चिषोऽग्निपुत्रत्वद्विरूपत्व-लक्षणविशेषद्योतकः । 'ततः' तदनन्तरं 'हि' प्रसिद्धौ । 'वायोः' मुख्यस्य पुत्रं गच्छतीत्यन्वयः । तस्य नाम स्मारयति—य इति । यो नाम्ना आतिवाहिकः प्रवहः प्रसिद्धोऽसौ वायुपुत्रः इह द्वितीयप्राप्यत्वेन विवक्षित इत्यर्थः । 'पूर्वपक्षं' शुक्लपक्षं 'उदक्' उत्तरायणं 'प्रजापं' दक्षं तत्संज्ञिकदेवतान्तरं वा । 'सोमं' चन्द्रं 'वैश्वानरं' मूलाग्निं शैशुमार-चक्रप्रातेरुपलक्षकमेतत् । 'ध्रुवं' ध्रुवराजं 'देवीं दिवं' भारतीं ततः परं वायुं 'परं' मुख्यं वायुमिति वा । 'तेन' वायुना तद्द्वारा 'पुरुषोत्तमं'

॥ ५. वैद्युताधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ॐ ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेण तत्र तत्रोच्यमानत्वाद्वायोरपि परतो ब्रह्मणोऽर्वाग्गन्तव्योऽस्तीति नाशङ्कनीयम्। विद्युत्पतिना वायुनैव 'स एनान् ब्रह्म गमयति' (छा. ४-१५-६) इति ब्रह्मगमनश्रुतेः।

हरिं 'एति' प्राप्नोतीत्यर्थः। एतीत्यन्ते गच्छतीत्यादौ च पर्यायधातुद्वयोपादानं मध्येऽपि सर्वत्र सम्बन्धज्ञापनार्थम्। चापितथाशब्दाः परस्परसमुच्चये। इति ब्रह्मतर्क इत्यन्वयः॥

॥ इत्यातिवाहिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ५. वैद्युताधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे मुख्यवायोरन्तिमत्वं समर्थ्यते। परब्रह्मणोऽर्वाक् वायोरन्यः प्राप्योऽस्तीति पूर्वपक्षं तन्निषेधरूपं सिद्धान्तं च दर्शयन् सूत्रमुपन्यस्यति—वैद्युतेनेति॥ तत इत्यस्यार्थमाह—प्रकारान्तरेण तत्र तत्रोच्यमानत्वादिति। 'तत्र' श्रुत्यादौ मार्गे 'प्रकारान्तरेण' तारतम्यक्रमं विहाय सोमानन्तरं तदवरस्याग्नेरिन्द्रानन्तरं ध्रुवस्य प्राप्तेः प्रतिपाद्यमानत्वादित्यर्थः। तत इत्यस्यार्थान्तरमाह—वायोरपि परत इति। ऊर्ध्वमित्यर्थः। न केवलमर्चिरादेः परत इत्यपेरर्थः। अपीत्यनेन तथाऽभ्युपगमे बाधकाभावादिति पूर्वपक्षे युक्तिरपि सूचिता। तत इत्यस्यैव पुनरर्थान्तरमाह—ब्रह्मण इति। परेत्यादौ ग्राह्यम्। 'अर्वाक्' अधस्तात्। सूत्रे तत इत्यनन्तरं अध्याहार्यं प्रतिज्ञाशेषं दर्शयति—गन्तव्योऽस्तीति न शङ्कनीयमिति। प्राप्यः कश्चिद्वर्तत इति नाक्षेप्तव्यमित्यर्थः। किन्तु वायुरेव अन्तिमप्राप्य इति शेषः। यद्वा—विद्युत्पतिना वायुनेत्यत्राप्याकृष्यते। तत्र तृतीया प्रथमार्थे। गन्तव्य इत्यस्ति। अन्तिम इति शेषः। तथाच किन्तु विद्युत्पतिः वायुरेव अन्तिमप्राप्य इति प्रतिज्ञाशेषस्सिद्धः। एवं सूत्रेऽपि विपरिणामेन प्रतिज्ञासिद्धिरिति ध्येयम्। कुतो न शङ्कनीयमित्यतो ब्रह्मप्राप्तिरिति पदाध्याहारेण वैद्युतेनेत्यंशं सावधारणं कृत्वा व्याचष्टे—विद्युदिति। ब्रह्मगमन-

(२) विद्युत्पतिर्वायुरेव नयेद्ब्रह्म न चापरः ।
कुतोऽन्यस्य भवेच्छक्तिस्तमृते प्राणनायकम् ॥
इति बृहत्तन्त्रे ॥ ६ ॥

॥ इति वैद्युताधिकरणम् ॥ ५ ॥

मिति बुद्ध्या विविच्य अत्रापि सम्बध्यते। तथाच विद्युत्पतिना वायुनैव 'ब्रह्मगमनम्' तत्प्राप्तिर्भवतीत्यर्थः। यत इति शेषः। न तु द्वारान्तरं मध्ये अपेक्षितमित्येवकारार्थः। विद्युत्पतिनेत्यनेन विद्युतो भारत्या अयं वैद्युत इति वृत्तिर्दर्शिता। ब्रह्मप्रापकत्वं वायोः कुत इत्यतः तच्छ्रुतेरित्यंशं व्याचष्टे—स इति। वायुनेत्येतत् विपरिणामेनात्राप्यन्वेति। तथाच वायोरेव 'स एनान्' इति ब्रह्मप्रापकत्वश्रुतेरित्यर्थः। अनेन सूत्रे हेत्वंशे वैद्युतेनेत्यस्य पञ्चम्यन्ततया विपरिणामेनान्वयो वा तत इत्यस्य आवृत्त्या अन्वयो वा दर्शितः। 'सः' वायुः 'एनान्' अप्रतीकालम्बनान् परं ब्रह्म प्रतीकांस्तु कार्यं नयतीति छन्दोगश्रुत्यर्थस्तु प्रागेवोक्तः ॥

(२) ननु वायोरिव अन्यस्यापि ब्रह्मप्रापकत्वे अन्तिमत्वं सम्भवतीत्यत आह—विद्युदिति ॥ 'विद्युत्पतिः' भारतीभर्ता। न श्रीरपि पृथग्गन्तव्येति भावेन प्रयुक्तस्य एवशब्दस्य व्यावर्त्यमाह—न चेति। चोऽवधारणे। साक्षादिति शेषः। तुशब्दार्थो वा। कुतो नेत्यत आह—कुत इति। 'प्राणनायकं' इन्द्रियेश्वरं 'तं' वायुमृते तदन्यस्य जीवस्य 'शक्तिः' ब्रह्मगमयितृत्वसामर्थ्यं 'कुतो भवेत्' न कुतोऽपीत्यर्थः। अत्र विशेषः—

विश्वाद्या अनिरुद्धाद्याः ते द्विधा सम्प्रकीर्तिताः ।
विष्णुरूपास्तदन्ये च तान् सर्वान् याति मोक्षगः ॥
तदन्ये च दिवस्पुत्राः सर्वे च द्युसमीपगाः ।
ते दिवं प्रापयन्त्येनं स वायुं स हरिं पृथक् ॥
विश्वादिरूपं तुर्यश्च वासुदेवश्च नापरः ।

इति सप्तमस्कन्धतात्पर्योक्तोऽनुसन्धेयः। बृहत्तन्त्र इति। उक्तत्वादिति शेषः। अस्य नाशङ्कनीयमित्यनेनान्वयः ॥

॥ इति वैद्युताधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ६. कार्याधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ॐ ॥ ७ ॥

'स एनान् ब्रह्म गमयति' (छा. ५-१०-२.) इति कार्यं ब्रह्म गमयतीति बादरिर्मन्यते ।

(२) ऋते देवान् परं ब्रह्म कः पुमान् प्राप्नुयात्क्वचित् ॥
यद्यपि ब्रह्मदृष्टिःस्याद्ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥
इत्यध्यात्मवचनात्तस्यैव गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

॥ ६. कार्याधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे पूर्वं विचारितेनार्चिरादिना मार्गेण गतानां अल्पाधिकारिणां देवानां च गम्यं निरूप्यते । वायुरेव ब्रह्मगमयतीति यद्गम्यत्वेनोक्तं ब्रह्म तच्चतुर्मुखाख्यमेवेति पूर्वपक्षं प्रापयत्सूत्रमुपन्यस्यति—कार्यमिति ॥ अत्र यावदुपस्कार्यं तावद्दर्शयन् कार्यं बादरिरिति प्रतिज्ञांशं व्याचष्टे—स इति । अत्रेति उच्यत इति च शेषः । तथाच 'स एनान् ब्रह्म गमयति' इत्यत्र वाक्ये 'कार्यं' उत्पत्तिमच्चतुर्मुखाख्यं ब्रह्म स वायुर्गमयतीत्युच्यत इति शुको मन्यते इति योजना ॥

(२) ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मणि मुख्यत्वात्कथमयमर्थ इत्यतः प्रवृत्तमस्यैव गत्युपपत्तेरित्यंशं पूर्वस्मादेवततश्शब्दयोरनुवृत्त्या व्याचष्टे—ऋत इति । वचनादित्यनन्तरं ततः चतुर्मुखमुक्त्वर्वागिति शेषः । तेन तत इत्यस्यार्थद्वयमुक्तं भवति 'तस्यैव' चतुर्मुखस्यैव 'गतेः' प्राप्तेरुक्तत्वादित्यर्थः । न तु परस्येत्येवशब्दार्थः । अध्यात्मेति ग्रन्थविशेषसंज्ञा । वचनादित्यस्योपपत्तेरवगमादित्यध्याहारेणान्वयः । अनेनोत्क्रान्तानां परप्राप्त्यनुपपत्तौ देवभिन्नत्वे सति बद्धत्वादिति युक्तिरुक्ता भवति । तथा च युक्तिबलाद्ब्रह्मश्रुतेरमुख्यार्थोऽङ्गीकार्य इति भावः । यद्वा—सूत्रे उपपत्तेरित्यनन्तरं चेत्याकृष्यत इत्याशयेन तदर्थतया वचनादित्युक्तम् । तस्य च गतेर्वचनात् स्मृत्युक्तत्वाच्चेत्यर्थ इति ध्येयम् । स्मृत्यर्थस्तु—यद्यपि देवेतरेषां ब्रह्मदृष्टिः स्यात्, तथाऽपि देवान् 'ऋते' विना को वा पुमान्

(३) सू—ॐ ॥ विशेषितत्वाच्च ॥ ॐ ॥ ८ ॥

'यदि ह वाव परमभिपश्यति प्राप्नोति ब्रह्माणं चतुर्मुखं प्राप्नोति ब्रह्माणं चतुर्मुखम्' इति कौषारवश्रुतौ ॥ ८ ॥

(४) सू—ॐ ॥ सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ॐ ॥ ९ ॥

'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (तै. २-१) इति तद्व्यपदेशस्तु समीपत एव परमपि प्राप्नोतीत्येतदर्थ एव ॥ ९ ॥

'कचित्' बन्धकाले चतुर्मुखमुक्तिपर्यन्तं परब्रह्म 'प्राप्नुयात्' प्राप्तुं शक्तः स्यात्, न कोऽपि। देवानां साक्षाद्ब्रह्मप्राप्तिश्च देहलयानन्तरं मुक्तिदशायां वा ततःपूर्वं मानुषत्वेन जातानां देवानां उत्क्रान्त्यनन्तरं बन्धदशायामेवेति द्रष्टव्यम्। न च दृष्टिवैयर्थ्यम्। यतः सोऽधिकारी 'ब्रह्मलोकं' चतुर्मुखलोकमवाप्नुयादिति ॥

(३) कार्यस्यैव प्राप्तौ न केवलं युक्तिः, नापि स्मृतिः साधिका, किन्तु विशेषश्रुतिरपीत्याह सूत्रकृत्—विशेषितत्वाच्चेति ॥ तत्सूत्रं व्याचष्टे —यदीति। 'यदि वाव' यद्यपि 'परं' परमात्मानमभिपश्यति, तथाऽपि देवभिन्नो ज्ञानी बन्धकाले चतुर्मुखाख्यमेव ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः। प्रमाणबलादन्यज्ञानादन्यप्राप्तिरुचितेति हशब्दार्थः। द्विरुक्तिस्तात्पर्यार्था। भाष्यस्य सूत्रेणान्वयः। प्राप्यब्रह्मणश्चतुर्मुखत्वेन विशेषितत्वाच्चेति सूत्रार्थः। अस्य हेतोः पूर्वप्रतिज्ञयाऽन्वयः ॥

(४) ननु कथं परज्ञानिनः कार्यप्राप्तिरुच्यते। 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति परप्राप्तेरेव श्रुतत्वादन्यथा तद्विरोधादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठति— सामीप्यादिति ॥ अत्र तुशब्दस्य तद्व्यपदेशस्त्वित्यन्वयः। स चासौ व्यपदेशश्चेति विग्रहः हेतौ पञ्चमी चेत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—ब्रह्मेति। 'व्यपदेशः' श्रुतिः 'समीपतः 'समीपे कालत इति शेषः। तुशब्दः सामान्यश्रुतित्वरूपविशेषद्योतकः। कार्यप्राप्तेरिति शेषः। न तु दूर इत्येवशब्दार्थः। 'परमपि' परब्रह्मापि न केवलं कार्यमित्यपिशब्दार्थः। अपीति एवेति च तुशब्दस्यार्थान्तरकथनम्। इतीत्यनन्तरं वक्तीति न विरोध इति

(५) कदा ?

सू—ॐ ॥ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ ॐ ॥ १० ॥

'ते ह ब्रह्माणमभिसम्पद्य यदैतद्विलीयतेऽथ सह ब्रह्मणा परमभिगच्छन्ति' इति सौपर्णश्रुतेर्महाप्रलये तदध्यक्षेण ब्रह्मणा सह गच्छन्ति ॥ १० ॥

वाक्यशेषः। न तु चतुर्मुखप्राप्तिं प्रतिषेधति, नापि परब्रह्मप्राप्तिं ब्रूते इत्येवशब्दार्थः। तथाचेत्थं योजना—यतस्तद्व्यपदेशो 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति श्रुतिस्तु 'सामीप्यात्' कार्यपरप्राप्त्योः कालसामीप्यान्निमित्तादेव प्रवृत्ता ज्ञानी कार्यप्राप्तेः समीपकाल एव कार्यं प्राप्याचिरेणैव परमपि प्राप्नोतीत्येतदर्थमेव वक्ति, न तु कार्यप्राप्तिं प्रतिषेधति, अवधारणशून्यत्वात्, नापि प्रथमत एव परप्राप्तिं ब्रूते तच्छब्दाभावादिति यावत्, अतो न तद्विरोधः कार्यप्राप्तिवचनस्येति। सामान्यश्रुतेः 'यदि ह वा' इति विशेषश्रुत्या बाधोपपत्तेरिति भावः॥

(५) ननु समीपत एव परं ब्रह्म प्राप्नोतीति कोऽर्थः। प्रलयादर्वाक्प्रलय एव वा। नाद्यः। प्रथमं परप्राप्तौ बाधकत्वेनोक्तस्य बद्धत्वस्यात्रापि बाधकत्वसाम्यात्। तथात्वे वा प्रथममेव परप्राप्त्युपपत्तेः। न द्वितीयः। विशेषप्रमाणाभावादिति भावेन पृच्छति—कदेति ॥ कस्मिन् काले परं प्राप्नोतीत्यर्थः। तत्परिहाराय सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—कार्यात्यय इति। श्रुतेरित्यनेनाभिधानादित्यस्य महाप्रलये इत्यनेन कार्यात्यय इत्यस्य ब्रह्मणेत्यनेन तदध्यक्षेणेति पदस्य चार्थ उक्तो भवति। गच्छतीति शेषोक्तिः। अनेन यतो ज्ञानी 'कार्यात्यये' सकलकार्याणां विनाशरूपप्रलये 'तदध्यक्षेण' तेषां कार्याणां स्वामिना चतुर्मुखेन सह 'अतः' चतुर्मुखात्तद्द्वारा 'परं' सर्वोत्तमं ब्रह्म गच्छतीत्यभ्युपगम्यते। अतो नोक्तविकल्पावकाशः, द्वितीयपक्षाङ्गीकारात्। न च बद्धत्वविरोधः। प्रलये ज्ञानिनां लिङ्गशरीरान्मुक्तत्वेन तदभावादिति भावः। न च तत्प्रमाणाभावः 'अभिधानात्' 'ते ह' इति श्रुतेरिति सूत्रार्थ उक्तो भवति। सूत्रे तदध्यक्षेणेत्युक्ति-

(६) सू—ॐ ॥ स्मृतेश्च ॥ ॐ ॥ ११ ॥

ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।
परस्यान्ते परात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥ ११ ॥

(७) सू—ॐ ॥ परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ ॐ ॥ १२ ॥

ब्रह्मशब्दस्य तत्रैव मुख्यत्वात् परमेव ब्रह्म गमयतीति जैमिनिर्मन्यते ॥ १२ ॥

प्रयोजनं चतुर्मुखस्य कार्यप्रपञ्चाधिकृतत्वात्तद्ब्रह्मजिगमिषूणां तेनैव सह गमनं युक्तम्। न तमतिहायेति युक्तिसूचनमिति तत्त्वप्रदीपेऽभिहितम्। श्रुत्यर्थस्तु—'ते' देवेतरज्ञानिनः 'ब्रह्माणं' चतुर्मुखं 'अभिपद्य' प्राप्य 'यदा' यत्काले एतत्कार्यं विलीयते 'अथ' तदा प्रलयकाले कार्यब्रह्मणा सह परं ब्रह्म 'अभि गच्छन्ति' प्राप्नुवन्तीति ॥

(६) स्मृत्याऽप्येतमर्थं साधयत्सूत्रं पठित्वा तां स्मृतिमुदाहरति—स्मृतेश्चेति ॥ न केवलमभिधानादिति चशब्दार्थः। परे परमात्मनि मनो येषां ते परात्मानः 'सर्वे ते' ज्ञानिनः 'परस्य' ब्रह्मायुषः 'अन्ते' ब्रह्मणां संवत्सरशतानन्तरं 'प्रतिसञ्चरे' प्रलये संप्राप्ते सति तदा 'ब्रह्मणा' चतुर्मुखेन सह 'परं पदं' ब्रह्म प्रविशन्तीति स्मृत्यर्थः। इति स्मृतेरित्यन्वयः। स्मृतेरित्यस्य कार्यात्यय इति प्रकृतसाध्येनान्वयः। इति ज्ञायत इति शेषः ॥

(७) पूर्वपक्षान्तरं सूचयन् सूत्रमुपन्यस्यति—परमिति ॥ अत्र मुख्यत्वादिति हेतुं व्याचष्टे—ब्रह्मशब्दस्येति। तत्रैवेति। परब्रह्मण्येवेत्यर्थः। अन्यत्रामुख्यत्वादित्येवशब्दार्थः। परमिति साध्यवाक्यं सोपस्कारं व्याचष्टे—परमेवेति। 'स एनान् ब्रह्म गमयति' इति पूर्वभाष्यमिहापि सम्बध्यते। तच्चावर्तते। एवकारो भिन्नक्रमः। अर्थ इत्यध्याहारः। तथाच 'स एनान् ब्रह्म गमयति' इत्यत्र वाक्ये 'सः' वायुरेनान् परं ब्रह्म गमयतीत्येवोच्यते, न कार्यमिति जैमिनिराचार्यो मन्यत इति योजना ॥

(८) सू—ॐ ॥ दर्शनाच्च ॥ ॐ ॥ १३ ॥

दृष्टत्वाच्च परब्रह्मणः ॥ १३ ॥

(९) सू—ॐ ॥ न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ ॐ ॥ १४ ॥

न हि कार्ये प्रतिपत्तिः प्राप्नवानीत्यभिसन्धिश्च ॥ १४ ॥

(१०) यदुपास्ते पुमान् जीवन्यत्प्राप्तुमभिवाञ्छति ।
यच्च पश्यति तृप्तस्सन् तत्प्राप्नोति मृतेरनु ॥ इति पाद्मे ॥

---

(८) ननु ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मणि मुख्यत्वेऽपि प्रागुक्तोपपत्तिश्रुतिस्मृतिविरोधात्तद्ग्रहणानुपपत्तेरमुख्यार्थकल्पना युक्तेत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्यति—दर्शनाच्चेति ॥ अत्र परमित्येतत्परस्येति विपरिणामेनानुवर्तते । तेनैवार्थकचशब्दस्यान्वयः । साध्यसमुच्चयेऽपि चशब्द इति भावेन सूत्रं व्याचष्टे—दृष्टत्वाच्चेति । चोऽवधारणे । परब्रह्मणश्चेत्यन्वेति । ज्ञानिभिरिति शेषः । अस्य परमेवेति पूर्वेणान्वयः । अनेन ज्ञानिभिः श्रवणादिसाधनैरपरोक्षतया परब्रह्मण एव 'दर्शनात्' ज्ञातत्वात् अन्यस्यादृष्टत्वाद्वायुस्तान् परं गमयतीत्युपपन्नमिति सूत्रार्थ उक्तो भवति ॥

(९) हेत्वन्तरेण परप्राप्तिरेवोपपन्नेत्येतमर्थं प्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्यति—न चेति ॥ अत्र चो यत इत्यर्थे, अवधारणे, तुशब्दार्थे वा । प्रतिपत्तिसहितोऽभिसन्धिरिति विग्रहः । कार्ये इति विषयसप्तमी । तथाच यतो ज्ञानिनां कार्य एव प्रतिपत्तिरभिसन्धिश्च नास्ति । न तु परविषयेऽपि तयोरभावः । परविषय एव प्रतिपत्तिरभिसन्धिश्चास्ति कार्ये तु नास्तीति वा । अतो वायुः परमेव तान् गमयति न कार्यमिति सूत्रयोजनामभिप्रेत्य तद्व्याचष्टे—न हीति । 'हि' यतः 'प्रतिपत्तिः' उपास्तिः 'अभिसन्धिः' इच्छा । चः समुच्चये । अस्ति ज्ञानिनामिति शेषः । अस्यातः परमेवेति पूर्वसाध्येनान्वयः ॥

(१०) सन्तु ज्ञानिनां परविषय एव दर्शनप्रतिपत्त्यभिसन्धयः, तथापि तेषां परप्राप्तिरेव न कार्यप्राप्तिरिति कुत इत्यत आह—यदिति ॥ 'जीवन्' देहयुक्तः पुमान् यदुपास्ते उत्क्रान्तिकाले यत्प्राप्तुमभिवाञ्छति 'तृप्तस्सन्'

(११) सू—ॐ ॥ अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च ॥ ॐ ॥ १५ ॥

तृप्ततया यत्पश्यति दर्शनसमये परमानन्दमग्नत्वादन्यत्रालंबुद्धिमान् सन् पश्यति 'मृतेरनु' देहवियोगानन्तरं 'तच्च' तदेव प्राप्नोति नान्यदिति स्मृत्यर्थः। पाद्म इत्यनन्तरं उक्तत्वान्न सौत्रहेतोरप्रयोजकता शङ्क्येति वाक्यशेषः ॥

(११) अथाधिकारिभेदेनोभयप्राप्तिरिति सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्यति—अप्रतीकेति ॥ अत्र परमिति कार्यमिति चानुवर्तते। अन्यानिति शेषः। उभयथा दोषाच्चेत्यन्वयः। चशब्दस्सिद्धान्ते दोषाभावसमुच्चायकः। क्रतुशब्दः तद्घटितश्रुतिपरः। द्वितीयश्चशब्दो यत इत्यर्थे,

क्रमानुरागी भगवान् क्रमात्पुम्भिरवाप्यते।
सप्रतीकाश्चतुर्मुखमप्रतीकाः परमिहैते गच्छन्ति ॥
'प्रतीकं देहः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसूचकश्च।

इतीत्यनन्तरं स इति श्रुतेरर्थ इति शेष इति भावेन सूत्रं व्याचष्टे—प्रतीकमिति। 'स एनान् ब्रह्म गमयति' इति पूर्वभाष्यमिहापि सम्बध्यते। प्रथमेतिशब्दात्परोऽर्थशब्दोऽध्याहार्यः। गारुडवचनादित्यस्य आवृत्त्या उभयत्रान्वयः। तथाच इत्थं योजना—'स एनान् ब्रह्म गमयति' इत्यत्र वाक्ये 'सः' वायुः 'एनान्' अप्रतीकालम्बनान् परं ब्रह्म 'गमयति' नयति। अन्यांस्तु कार्यं नयतीत्युच्यत इति भगवन्मतम्। कुत एतत्? उभयत्रोक्तदोषात्। सर्वेषां कार्यप्राप्तिरेव, सर्वेषां परप्राप्तिरेवेत्यन्यतरनियमपक्षे गत्यनुपपत्त्यादीनां ब्रह्मशब्दामुख्यत्वादीनां च दोषाणामुक्तत्वात् व्यवस्थयोभयप्राप्तिपक्षे च दोषाभावाच्च। न च पक्षद्वयोक्तदोषापातः। गारुडवचनात् अप्रतीकालम्बनान् परं नयति, अन्यान् कार्यं नयतीत्यवगमात् प्राप्तेऽर्थे च दोषाणां यथाकथञ्चित् परिहर्तव्यत्वादिति भावः। न च क्रमं विहाय यथेष्टं गमनमस्त्विति वाच्यम्। चशब्दबोधितायाः 'क्रमानुरागी' इति श्रुतेः। न च 'यत्प्राप्तुमभिवाञ्छति तत्प्राप्नोति' इति वचनादैच्छिक्येव प्राप्तिः न क्रमापेक्षेति वाच्यम्। 'स यथाकामो भवति' (बृ. ६-४-५.) इति बृहदारण्यकश्रुतेस्तत्सिद्धेः। न चात्र उपासनानुक्तिः, यत उपासनं कर्मपदवाच्यमेव।

(१२) प्रतीकं देह उद्दिष्टो येषां तत्रैव दर्शनम् ।
न तु व्याप्ततया क्वापि प्रतीकालम्बनास्तु ते ॥
अप्रतीका देवतास्तु ऋषीणां शतमेव च ॥
राज्ञां च शतमुद्दिष्टं गन्धर्वादिशतं तथा ॥
एतेऽधिकारिणो व्याप्तदर्शिनोऽन्ये न तु क्वचित् ।
अयोग्यदर्शने यत्नाद्भ्रंशः पूर्वस्य चापि तु ॥
अप्रतीकाश्रया ये हि ते यान्ति परमेव तु ॥

न च क्रमोऽपि सौकर्यरूप एव, न योग्यतारूप इति वाच्यम्। चशब्दसूचितात् 'प्रतीकं देहः' इत्यादिगारुडवचनात् 'सप्रतीकाश्चतुर्मुखम्' इति वचनाच्च योग्यतारूपत्वेनैव तस्य निश्चितत्वादिति। एवमेव सूत्रयोजनाऽपि द्रष्टव्या ॥

(१२) अधिकारिणो द्विविधाः। प्रतीकालम्बनाप्रतीकालम्बनभेदात् । तत्रान्योन्याश्रयदोषपरिहारायाद्यान् लक्षणमुखेन दर्शयति—प्रतीकमिति ॥ 'देहो' देहादिः प्रतीकमिति 'उद्दिष्टः' अभिहितः। आदिशब्दाच्चक्षुरादीन्द्रियं गृह्यते । तत्र देहादावेव येषां ब्रह्मदर्शनं जायते। न तु 'क्वापि' काले 'व्याप्ततया' सर्वत्र हरेर्दर्शनमस्ति ते प्रतीकालम्बना इत्युच्यन्ते। तान् दर्शयितुं प्रतिजानीते—अप्रतीका इति । अप्रतीकालम्बनास्त्वित्यर्थः । उच्यन्ते इति शेषः। तान् दर्शयति—देवता इति। शतं चेत्युभयत्रान्वयः। एवशब्दोऽन्यव्यावर्तकः। चौ समुच्चये। एवं तथेत्यपि। गन्धर्वादि च तदप्सरसां शतं चेति विग्रहः। गन्धर्वेष्वप्यष्टकं ग्राह्यम्। एतेषामप्रतीकत्वे हेतुमाह—एतेऽधिकारिणो यतो व्याप्तदर्शिन इति 'अन्ये' एतद्भिन्ना ऋषयो नरोत्तमाद्याः क्वचिदपि काले व्याप्तदर्शिनस्तद्योग्या न भवन्तीत्यर्थः। 'तत्रैव' देहादावेव। न तु व्याप्ततयेत्यस्यैव विवरणमेतत्। नन्वयोग्यस्यापि यत्नात्प्राप्तिसम्भव इत्यत आह—अयोग्येति। अयोग्यं च तद्दर्शनं चेति कर्मधारयः। द्रष्टुमयोग्यस्य दर्शनमिति वा। तादर्थ्ये सप्तमी। 'यत्नात्' श्रवणादिरूपयत्नकरणात्। 'पूर्वस्य' पूर्वोत्पन्नस्यापि दर्शनस्य 'भ्रंशः' तत्फलाभावो भवेदित्यर्थः। अयोग्ययत्नवर्जनस्यापीतिकर्तव्यतारूपत्वात्तदभावे फलाभावादिति। विशेषस्तुशब्दार्थः। उभयेषां फलमाह—अप्रतीका-

स्वदेहे ब्रह्मदृष्ट्यैव गच्छेद्ब्रह्मसलोकताम् ॥
ब्रह्मणा सह सम्प्राप्ते संहारे परमं पदम् ।
इति गारुडवचनात् उभयत्रोक्तदोषाच्चाप्रतीकालम्बनान् परं नयति ।

'स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते' (बृ. ६-४-५.) इति श्रुतेश्च । अत्र कर्मोपासनमेव । अन्यान्कार्यं नयतीति भगवन्मतम् ॥ १५ ॥

श्रया इति। ये 'अप्रतीकाश्रयाः' व्याप्तविष्णुदर्शनाः 'हि' प्रसिद्धाः ते वैकुण्ठस्थमेव परं यान्ति न कार्यमात्रम्। प्रतीकालम्बनास्तु स्वदेह एव ब्रह्मदृष्ट्या ब्रह्मसलोकतामेव 'गच्छेत्' गच्छेयुः। प्रलयादर्वाक् परब्रह्मसमानलोकत्वमेव प्राप्नुयुः, न तु वैकुण्ठमित्येवार्थः। परब्रह्मणो वैकुण्ठेतरलोकेष्वप्यवस्थानात्। प्रलयपर्यन्तं चतुर्मुखं प्राप्तास्तदुपदेशेन ज्ञानमुज्ज्वलीकुर्वन्तः वैकुण्ठेतरमहरादिलोकेष्वेवास्ते आसत इति भावः। न च—

ईयुस्त्रीन् कर्मणा लोकान् ज्ञानेनैव तदुत्तरान् ।
तत्र मुख्याः हरिं यान्ति तदन्ये वायुमेव तु ॥
अपक्वा ये न ते यान्ति वायुं वा हरिमेव वा ।
स्थानमात्राश्रितास्ते तु पुनर्जनिविवर्जिताः ॥

इति वचनविरोधः। अत्र 'तत्र' ज्ञानिषु मुख्याः अप्रतीकालम्बनाः हरिं यान्ति, तदन्ये प्रतीकालम्बना वायुं 'अपक्वाः' समाधिपरिपाकरहितास्तु हरिं वायुं वा न यान्तीत्येवं पारयोगिनां प्रथमतो वायुशब्दितचतुर्मुखप्राप्तिनिषेधेऽपि स्थानपदोक्तमहरादिलोके किञ्चित्कालं साधनमनुष्ठाय वायुद्वारा कालान्तरे चतुर्मुखप्राप्त्यङ्गीकारे विरोधाभावादिति भावः। अथ 'संहारे' सर्वकार्यात्ययरूपे प्रलये प्राप्ते तु ब्रह्मणा चतुर्मुखेन सह 'परमं पदं' ब्रह्म गच्छेयुरित्यर्थः। 'सः' ईश्वरो 'यथाकामो भवति' यदिच्छावान् भवति जीवोऽपि तथाकामो भवति 'तत्क्रतुर्भवति' इत्थं करिष्याम्येवेति निश्चयरूपकामनावान् भवति। स जीवो 'यत्क्रतुः' यन्निष्ठावान् भवति 'तत्' तादृशं तद्विषयमुपासनाख्यं कर्म कुरुते ततश्च 'तदभिसम्पद्यते' तदाप-

(१३) सू—ॐ ॥ विशेषं च दर्शयति ॥ ॐ ॥ १६ ॥

'अन्तःप्रकाशा बहिःप्रकाशाः सर्वप्रकाशाः। देवा वाव सर्वप्रकाशा ऋषयोऽन्तःप्रकाशाः मनुष्या एव बहिःप्रकाशाः' इति चतुर्वेदशिखायाम् ॥ १६ ॥

॥ इति कार्याधिकरणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः

॥ ॐ ॥

रोक्ष्यवान् भवति। अथ तत्प्राप्तिरूपफलं च 'अभिसम्पद्यते' प्राप्नोतीति बृहद्भाष्यदिशा श्रुत्यर्थो ज्ञातव्यः ॥

(१३) यदुक्तं नेच्छानुसारेण प्राप्तिः, अपि तु प्रतीकालम्बनादिक्रमेणैवेति, तन्न, केचिदप्रतीकालम्बनाः केचित्प्रतीकालम्बना इति नियमे प्रमाणाभावेन यथेष्टमप्रतीकालम्बनत्वापादनस्यापि सम्भवादित्याशङ्कां श्रुत्या परिहरत्सूत्रं पठित्वा तां श्रुतिमुदाहरति—विशेषं चेति ॥ उच्यत इति शेषः। अन्तर्बहिस्सर्वत्रेति क्रमेण विभक्तान् ज्ञानिनः प्राधान्यक्रमेण निर्दिशति—देवा इति। प्रतीकालम्बनेतरमनुष्योत्तमास्तु बहिर्दृष्टय इत्यर्थः। चतुर्वेदशिखायां श्रुतमिति शेषः। अस्य सूत्रेणान्वयः। सूत्रार्थस्तु—'चो' यतश्चतुर्वेदशिखायां श्रुतं 'अन्तःप्रकाशाः' इति वाक्यमधिकारिणां 'विशेषं' अप्रतीकालम्बनत्वादिरूपं 'दर्शयति' प्रतिपादयति अतोऽप्रतीकालम्बनानित्याद्युक्तं युक्तमिति ॥

॥ इति कार्याधिकरणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां
श्रीमद्रघुनाथतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण
श्रीमज्जगन्नाथयतिना कृतायां
श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यदीपिकायां
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः

॥ ॐ ॥

॥ अथ चतुर्थः पादः ॥

॥ १. संपद्याधिकरणम् ॥

(१) भोगमाहास्मिन् पादे—

सू—ॐ ॥ सम्पद्याविहाय स्वेन शब्दात्

॥ ॐ ॥ १ ॥

'स य एवंविदेवंमन्वान एवंपश्यन्नात्मानमभिसम्पद्यैतेनात्मना यथाकामं सर्वान् कामाननुभवति' इति सौपर्णश्रुतेः 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' (छा. ८-३-४)

॥ १. संपद्याधिकरणम् ॥

(१) एतत्पादार्थं दर्शयति—भोगेति ॥ मुक्तौ सूत्रकार इति शेषः। अत्राधिकरणे मुक्तस्य ब्रह्मानतिक्रमेणैव भोग्यानुभवः साध्यते। तत्र मुक्तौ ब्रह्मातिक्रम्यैव भोगान् भुङ्क्त इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रं पठति— सम्पद्येति। अत्र 'परं जैमिनिः' इत्यतो ब्रह्मार्थकस्य परमित्यस्यानुवृत्तौ अविहायेत्यतः परं भोगान् भुङ्क्त इति शेषे आ विहायेत्यपि पदच्छेदे अन्यथारूपमिति चाध्याहारे स्वेनेत्यतः परं रूपेण अवस्थानादित्युपस्कारे च ज्ञानी परं ब्रह्म सम्पद्य तदविहायैव भोगान्भुङ्क्ते। न चैवममुक्तत्वं, अन्यथारूपमाविहाय सम्परित्यज्य स्वेन रूपेणावस्थानादिति सूत्रार्थस्संपन्न इति भावेन तत्र ब्रह्म प्राप्य अविहाय भोगान् भुङ्क्ते इत्येतत्कुत इत्यतः सम्पद्येत्यंशेन सूचितां तत्पदघटितां श्रुतिमुदाहरति—स इति। 'सः' अधिकारी 'एवं' उक्तप्रकारेण परमात्मानं विजानन् 'एवं मन्वानः' विचारयन् अथ पश्यन् तत आत्मानं 'अभिसम्पद्य' प्राप्य 'एतेन' परमात्मना सह सर्वान् काम्यान् अनुभवतीति श्रुत्यर्थः। ब्रह्मानतिक्रम्याप्याविर्भूतस्वरूपत्वेन भोगो मुक्तानामित्येतत्कुत इत्यत्रापि स्वेनेति सूत्रांशेन सूचितां तत्पदघटितां श्रुतिमुदाहरति—परमिति। चस्समुच्चये। इतीत्यनन्तरं श्रुतिरित्यनुवर्तते। व्याख्यातैषा श्रुतिर्दहरनये। नन्वेवं यदि ब्रह्मानतिक्रमेऽपि स्वरूपेणाविर्भावस्तर्हि 'एतम्' इति श्रुतिविरोध इत्यत आह

इति च। 'एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धस्सन्ननन्धो भवति' (छा. ८-४-२.) इति च। तत्र तरणं नाम तत्प्राप्तयेऽन्यतरणमेव। 'इमां घोरामशिवां नदीं तीर्त्वैतं सेतुमाप्यैतेनैव सेतुना मोदते प्रमोदत आनन्दी भवति' इति मौद्गल्यश्रुतेः ॥ १ ॥

॥ इति संपद्याधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ २. मुक्ताधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ ॐ ॥ २ ॥

—एतमिति। श्रुतिरित्यस्ति। चोऽप्यर्थः। तथाच यद्यपि 'एतम्' इति श्रुतिरस्ति। तथाऽपि नोक्तस्य तद्विरोध इत्यर्थः। कुतो न विरोध इत्यत आह—तत्रेति। यत इत्यादावुपस्कार्यम्। यद्वा—नामशब्दो हिशब्दार्थे। उच्यत इति शेषः। तथाच 'नाम' यतः 'तत्र' श्रुतौ 'तत्प्राप्तये' परमात्मप्राप्तये 'अन्यतरणं' संसारतरणमेवोच्यते, न तु ब्रह्मतरणमत इत्यन्वयः। खल्वर्थे वा नामशब्दः। अनेन न केवलं परमात्मा, किन्तु तस्मादपहतपाप्मन आत्मनस्तत्प्रसादात्पूर्वं संसृतौ बद्धस्सन् अविद्यावृतः सन् यस्तदन्धो जीवः सोऽपि 'एतं सेतुं' जगदाश्रयं हरिं गन्तुं अन्यदविद्यादिकं तीर्त्वा 'अनन्धः' अदोषवान् भवतीति छन्दोगश्रुत्यर्थ उक्तो भवति। कुत इत्यत आह—इमामिति। यत इति शेषः। अस्य तत्रेत्यादिनाऽन्वयः। 'अशिवां' अमङ्गलां दुःखकरत्वाद्धोरां भवाख्यनदीं तीर्त्वा 'सेतुं' विश्वाश्रयमेतं परमात्मानं प्राप्यैतेन सेतुनैव सह तमविहायैव 'मोदते' अप्रकृष्टविषयोत्थं सुखमाप्नोति 'प्रमोदते' प्रकृष्टविषयोत्थं सुखमाप्नोति 'आनन्दी' स्वरूपसुखाभिव्यक्तिमान् भवतीति श्रुत्यर्थः। मोदते इत्यादिवाक्यशेषो विषयभोगे प्रमाणत्वेनोक्तः। त्रिर्गृहीतस्य श्रुतेरित्यस्य सौत्रशब्दपदोक्त्यध्याहृतेनान्वयः। न चैवं टीकाविरोधः। विशेषाकारस्य सूत्रांशसूचितत्वात्। शब्दादित्यस्यापि सूत्रांशत्वाच्च ॥

॥ इति संपद्याधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ २. मुक्ताधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे ब्रह्म प्राप्य तदविहायैव भोगभोक्तृमुक्तत्वं साध्यते। 'स तत्र पर्येति' इति श्रुत्युक्तोऽमुक्त एवेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रं

मुक्त एवात्रोच्यते । 'अहरहरेनमनुप्रविशत्युपसङ्क्रमे च न तत्र मोदते न प्रमोदते न कामाननुभवति बद्धो ह्येष तदा भवत्यथ यदैनं मुक्तोऽनुप्रविशति मोदते च प्रमोदते च कामांश्चैवानुभवति' इति बृहच्छ्रुतौ प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

॥ इति मुक्ताधिकरणम् ॥ २ ॥

पठति—मुक्त इति ॥ अत्र मुक्त इति प्रतिज्ञांशं सावधारणं कृत्वा व्याचष्टे—मुक्त इति । नामुक्त इत्येवकारार्थः । अत्रोच्यत इति शेषोक्तिः । 'अत्र' स्वेनेति गृहीते 'स तत्र पर्येति' इति वाक्य इत्यर्थः । कुत इत्यस्यापीदमेवोत्तरम् । अत्र मुक्त इति सप्तमी । उपपन्नो भोग इति शेषः । तथाच यतो मुक्तजन एवोपपन्नोऽन्यत्रानुपपन्नः स्त्र्यादिदिव्यभोगोऽत्रोच्यतेऽतो मुक्त एवात्रोच्यत इति योजना । ननु ब्रह्म प्राप्य अमुक्तस्याप्यसौ भोग उपपद्यत इत्यस्योत्तरत्वेन प्रतिज्ञानादितिहेतुं व्याचष्टे—अहरिति । मुक्त इत्येतत् षष्ठ्यन्ततया विपरिणतमेवशब्दशिरस्कमिहानुवर्तते । तत्र तया तस्येति शेषः । तथाच 'अहरहरेनम्' इति श्रुतौ सुप्तौ परमात्मानं प्राप्तस्याप्यमुक्तस्य दिव्यभोगाभावमुक्त्वा मुक्तस्यैव परमात्मादिप्राप्तया दिव्यभोगानुभवप्रतिपादनादित्यर्थः । अत्र तत्त्वप्रदीपे मुक्तस्य कामानुभवप्रतिज्ञानादिति सौत्रहेतुनैव सिद्धान्तः कृतः । तत्पक्षे बृहच्छ्रुतावुत्तरांशस्य साक्षादुपयोगः । टीकाकृता त्वध्याहृतहेतुना सिद्धान्तः कृतः । तत्पक्षे पूर्वांशस्य साक्षादुपयोग इति ध्येयम् । श्रुत्यर्थस्तु—'अहरहः' प्रतिदिनं 'एनं' परमात्मानं 'उपसङ्क्रमे' सुप्तौ प्रविशति जीवः । उपसङ्क्रमत इति पाठे प्राप्नोति च सुप्तौ जीव इत्यर्थः । 'तत्र' सुप्तौ । मोदप्रमोदशब्दार्थः पूर्ववत् । 'कामान्' कामितान् अनुभवति न तानेव भुङ्क्ते 'हि' यतः 'एषः' जीवः 'तदा' सुप्तौ । न चास्य वाक्यस्यैतावन्तं कालमित्यनुस्मृतिविरोधश्शङ्क्यः । सौषुप्तिकेतरदिव्यभोगाभावस्यात्रोक्तेः । 'अथ' देहनाशानन्तरं 'यदा' काले च मुक्तः 'एनं' ईश्वरमनुप्रविशति तदा मोदते प्रमोदते कामितानेवानुभवति । नेतरान् काम्याननुभवत्येव चेत्यर्थः । चौ परस्परसमुच्चये । द्विरुक्तिस्तात्पर्यार्था ॥

॥ इति मुक्ताधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ३. आत्माधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ आत्मा प्रकरणात् ॥ ॐ ॥ ३ ॥

परञ्ज्योतिःशब्देन परमात्मैवोच्यते तत्प्रकरणत्वात् ।

(२) परञ्ज्योतिः परम्ब्रह्म परमात्मादिका गिरः ।
सर्वत्र हरिमेवैकं ब्रूयुर्नान्यं कथञ्चन ॥
इति ब्रह्माण्डे ॥ ३ ॥

॥ इत्यात्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ३. आत्माधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे मुक्तप्राप्यस्य ज्योतिषो ब्रह्मत्वं साध्यते । 'परञ्ज्योतिरुपसंपद्य' (छां. ८-३-४.) इति श्रुत्युक्तं ज्योतिरादित्य एव 'स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः' (प्रश्नः ५-५.) इति श्रुतौ ज्योतिःशब्दपर्यायतेजः-शब्दस्य सूर्ये प्रयोगात्, तत्समाख्यानादिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्र-मुपन्यस्यति—आत्मेति ॥ अत्र आत्मेति प्रतिज्ञांशं सावधारणं कृत्वा सोपस्करं व्याचष्टे—परमिति । 'सम्पद्य' इति गृहीतवाक्यस्थपरञ्ज्योतिः-शब्देनेत्यर्थः । यद्यपि पूर्वपक्षिणा परञ्ज्योतिरिति भिन्नपदत्वाभिप्रायेण ज्योतिःशब्द एवान्यपरतयाऽऽक्षिप्तः । तथाऽपि वस्तुतः 'परञ्ज्योतिः परम्ब्रह्म' इति स्मृतिपर्यालोचनया परञ्ज्योतिरित्यस्यैकपदत्वात्तस्यैवानु-वादः कृतः । कुत इत्यतः प्रकरणादित्यंशं तच्छब्दान्वयेन व्याचष्टे—तदिति । अस्येत्यादावुपस्कार्यम् । तथा च 'अस्य' परञ्ज्योतिःशब्दस्य 'तत्प्रकरणत्वात्' परमात्मप्रकरणपठितत्वादित्यर्थः । य आत्मा अपहत-पाप्मा' इति परमात्मन एवात्र उपक्रम्याधीतत्वेनैतद्वाक्यजातस्य तत्प्रक-रणत्वात्समाख्यायाश्च प्रकरणात् दुर्बलत्वादिति भावः ॥

(२) नन्वस्य परमात्मप्रकरणत्वेऽपि सावित्रप्रकरणे 'ह्वयाम्यग्निम्' (ऋ. १-३५-१.) इत्यन्यपरोक्तिवत्प्रसङ्गादादित्योक्तिः किं न स्यादित्यत आह—परञ्ज्योतिरिति । परञ्ज्योतिरित्येकं पदम् । एवं परम्ब्रह्मेत्यपि । आदि-पदेन परमक्षरमित्यादिकं गृह्यते । 'गिरो' वाचः । 'सर्वत्र' सर्वागमेषु स्थिताः 'एकं' मुख्यं वाच्यम् । एवेत्यस्य विवरणं—नान्यमिति । 'कथञ्चन'

॥ ४. अविभागाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ॐ ॥ ४ ॥

ये भोगाः परमात्मना भुज्यन्ते त एव मुक्तैर्भुज्यन्ते । 'यानेवाहं शृणोमि यान् पश्यामि यान् जिघ्रामि तानेवैत इदं शरीरं विमुच्यानुभवन्ति' इति दृष्टत्वाच्चतुर्वेदशिखायाम् ।

(२) भविष्यत्पुराणे च—

मुक्ताः प्राप्य परं विष्णुं तद्भोगाल्लेशतः क्वचित् ।

केनापि निमित्तेन। ब्रह्माण्ड इत्यनन्तरं उक्तत्वाच्चेति शेषः। अस्य परञ्ज्योतिःशब्देनेत्यादिनान्वयः ॥

॥ इत्यात्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ४. अविभागाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे सायुज्यभाजां भगवद्भुक्तभोगभोक्तृत्वं समर्थ्यते। तत्र मुक्तभोगाः परमात्मनाऽभुक्ता अपि सन्ति न तद्भुक्ता एवेति नियमः। तथा सति केषाञ्चित्संजातभोगेच्छानामपि मुक्तानां भोगाभावप्रसङ्गात्। ईश्वरस्य नित्यपूर्णानन्दत्वेन कदाचिदभोगस्यापि सम्भवात्। ततश्च मोक्षस्यापुरुषार्थत्वापत्तिरिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्यति—अविभागेनेति ॥ अत्र सायुज्यभाजां भोगाः 'अविभागेनैव' केचित्परमात्मना भुक्ताः केचित्तदभुक्ता इति विभागमन्तरेणैव सन्ति। ये भोगाः परमात्मना भुज्यन्ते त एव मुक्तैः भुज्यन्ते न तदभुक्ता इति यावत्। कुतः ? 'तथा दृष्टत्वात्' तथा श्रुतेरिति योजनामभिप्रेत्य अविभागेनेति प्रतिज्ञांशं व्याचष्टे—य इति। 'भोगाः' स्वरूपसुखविशेषव्यक्तिहेतुविषयदर्शनविषयाः, न तु तदभुक्ता इत्येवशब्दार्थः। 'मुक्तैः' सायुज्यभाग्भिः। दृष्टत्वादिति हेत्वंशं व्याचष्टे—यानेवेति। अहमिति परमात्मोच्यते। 'एते' मुक्ताः 'इदं शरीरं' कर्मारब्धजडशरीरम्। चतुर्वेदशिखायामिति। 'दृष्टत्वात्' श्रवणादित्यन्वयः ॥

(२) ननु भगवद्भुक्ताः अशेषभोगाः मुक्तैर्भुज्यन्ते ? किं वा केचित्। आद्ये मुक्तपरमात्मनोः साम्यापातः। न द्वितीयः, 'यानेव' इति सामा-

बहिष्ठान् भुञ्जते नित्यं नानन्दादीन् कथञ्चन ॥
इति ॥ ४ ॥

॥ इत्यविभागाधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ५. ब्राह्माधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ॐ ॥ ५ ॥

न्यतः सर्वभोगश्रवणादित्यत आह—भविष्यदिति ॥ इति भविष्यत्पुराणे उक्तत्वाच्चेति योजना । 'तद्भोगान्' तेनेश्वरेण भोग्यान् विषयान् 'बहिष्ठान्' ईश्वरदेहाद्बहिस्स्थितान् अस्वरूपभूतान् । परमेश्वरस्वरूपानन्दादि व्यावृत्त्यर्थमेतत् । अत एवाह—नेति । बाह्यानामपि न सर्वेषां भोगः, लक्ष्म्यात्मकानामभोगादत उक्तं—क्वचिदिति । प्राकृतानामपि न सर्वात्मना भोगः, परमात्मेन्द्रियविषयरसादीनामभोगादतो—लेशत इति । काञ्चिदित्यर्थः । बहिष्ठानेव न त्वन्तःपुरस्थानिति तत्त्वप्रदीपोक्तिः । 'कथञ्चन' सामस्त्येन वा लेशतो वेत्यर्थः । तथाच द्वितीयपक्षमाश्रित्य विशेषश्रुत्या सामान्यश्रुतेः सङ्कोचः कार्य इति भावः ॥

॥ इत्यविभागाधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ५. ब्राह्माधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे ब्रह्मप्राप्तस्य सायुज्यमुक्तस्य भोगः समर्थ्यते तत्र मुक्तस्य देहभावे मुक्तत्वायोगात् तदभावे च भोगाभावप्राप्तेर्न तस्य भोगो युज्यत इति प्राप्ते सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्यति—ब्राह्मेणेति ॥ अत्र पूर्वसूत्राद्ब्रह्मविनिर्मुक्तस्य विभागेनेति पदस्य अनुवृत्तिमभिप्रेत्य तदर्थमाह—सर्वदेहेति ॥ सर्वशब्दः चिदतिरिक्तपरः । तथाच स्थूलदेहस्य सूक्ष्मलिङ्गदेहस्य च परित्यागेनेत्यर्थः । उक्तं हि तत्त्वप्रदीपे सर्वदेहपरित्यागेनेति स्थूलसूक्ष्मविवक्षयोच्यते, न तु चिन्मात्रदेहविवक्षयाऽपि, श्रुतौ मर्त्यमिति विशेषणात्, 'अतिसृज्य ब्रह्माभिसम्पद्य' इति चोक्तेश्च । भावमित्युभयदेहाङ्गीकारिणो जैमिनेश्चिन्निषेधायोगाच्च । 'इदं शरीरं मर्त्यमतिसृज्य' इति श्रुत्युक्तेस्स्थूलशरीरमेवातिसृज्येति शङ्का माभूदिति सर्वदेहपरित्यागेनेत्युक्तम् । सूक्ष्मदेहस्यापि साक्षिसिद्धत्वादिदंत्वं, प्रलयेऽपचयान्मुक्तौ

सर्वदेहपरित्यागेन मुक्ताः सन्तो ब्राह्मेणैव देहेन भोगान् भुञ्जत इति जैमिनिर्मन्यते ।

(२) 'स वा एष ब्रह्मनिष्ठ इदं शरीरं मर्त्यमतिसृज्य ब्रह्माभिसम्पद्य ब्रह्मणा पश्यति ब्रह्मणा शृणोति ब्रह्मणैवेदं सर्वमनुभवति' इति माध्यन्दिनायनश्रुतावुपन्यासात् ।

(३) आदत्ते हरिहस्तेन हरिदृष्ट्यैव पश्यति ।
गच्छेच्च हरिपादाभ्यां मुक्तस्यैषा स्थितिर्भवेत् ॥ इति स्मृतेः ॥

विनाशाच्च मर्त्यत्वमिति । सूत्रेऽध्याहार्यांशमाह—मुक्ता इति । एतच्चावर्तते । विशेषणत्वख्यापनाय—सन्त इत्युक्तम् । यत इति शेषः । सूत्रे सावधारणत्वाभिप्रायेण ब्राह्मेणेत्युक्तमित्याशयेन तद्विशेष्यपदप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे—ब्राह्मेणेति । परब्रह्मसम्बन्धिनेत्यर्थः । ब्राह्मातिरिक्तस्थूलसूक्ष्मशरीराभाव एवकारार्थः । तत्त्वप्रदीपे तु ब्रह्मेणैवेत्ययोगव्यवच्छेदः । न च ब्राह्मेण देहेन विना भोगोऽस्तीति, यतो ब्राह्मेण देहेन भोगान् भुञ्जते अतो न भोगानुपपत्तिरिति हेत्वर्थो वा इत्युक्तम् । अप्यर्थश्चैवकारः । भोगान् भुञ्जते मन्यत इति च सूत्रशेषोक्तिः । तथा चेत्थं योजना—मुक्ताः भोगान् भुञ्जते एव, न तेषां भोगोऽयुक्त इति यावत् । न चोक्तविकल्पः । यतो 'ब्राह्मेणैव देहेन सन्तः' तदतिरिक्तदेहरहिता इत्यभ्युपगम्यते । कुतो देहाभावः? यतः सर्वदेहपरित्यागेन मुक्ताः । अभेदे तृतीया । सर्वदेहपरित्यागरूपमुक्तियुक्ता इति । न च देहाभावे भोगायोगः । यतः स्वदेहाभावेऽपि ब्राह्मेणैव ग्रहवद्भोगान् भुञ्जते अत इति जैमिनिराचार्यो मन्यत इति ॥

(२) कुत एतदित्यतः उपन्यासादिति हेतुं तत्पदसूचितश्रुत्युदाहरणपूर्वकं व्याचष्टे—स इति ॥ 'उपन्यासात्' उक्तत्वादित्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु—'स एष ब्रह्मनिष्ठो' ब्रह्मज्ञानी 'मर्त्यं' विनाश्यं 'इदं' प्रत्यक्षसिद्धं स्थूलसूक्ष्माख्यं देहं 'अतिसृज्य' विसृज्य परं ब्रह्म प्राप्य परब्रह्मणा तद्देहेन पश्यति शृणोति च इदं सर्वं भोग्यमनुभवति ब्रह्मणेति ॥

(३) नन्वत्र मुक्तभोगो ब्रह्मणा श्रूयते, न पुनस्तद्देहेनेति श्रुतौ ब्रह्मणेत्यस्य तत्प्रसादादित्यप्यर्थसम्भवादित्यत उपन्यासादित्येतच्छ्रुत्यन्तरसूचकतया व्याचष्टे—आदत्ते इति ॥ 'हरिदृष्ट्या' विष्णुचक्षुषा ॥

(४) गच्छामि विष्णुपादाभ्यां विष्णुदृष्ट्या च दर्शनम् ।
इत्यादिपूर्वस्मरणान्मुक्तस्यैतद्भविष्यति ॥
इति बृहत्तन्त्रोक्तयुक्तेश्च ॥ ५ ॥

(५) सू—ॐ ॥ चितिमात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ॐ ॥ ६ ॥

चितिमात्रो देहो मुक्तानां पृथग्विद्यते तेन भुञ्जते । 'सर्वं वा

---

(४) ननु स्वयं देहविधुरस्य कथमन्यदेहेन भोगो युज्यते प्रलयादावभावादित्यतः सौत्रादिशब्दगृहीतां युक्तिमसिद्धिवारणाय स्मृत्यैव दर्शयति —गच्छामीति ॥ मुक्ताविति शेषः । तथाचाहं मुक्तौ विष्णुपदाभ्यां गच्छामि गमिष्यामि 'विष्णुदृष्ट्या' तच्चक्षुषा तु तेनैव मे दर्शनं भविष्यतीत्याद्युपासनानुसारेण पूर्वस्मिन् संसारकाले स्मरणरूपोपासनात् मुक्तस्य सायुज्यमुक्तियोग्यस्य 'एतत्' अन्यदेहेन भोजनं मुक्तौ भविष्यतीत्यर्थः । यद्वा—मुक्तेः पूर्वं संसारदशायां अहं स्वदेहस्थविष्णुपादाभ्यां गच्छामि तत्रस्थविष्णुदृष्ट्यैव दर्शनं करोमीत्यादिस्मरणरूपोपासनादित्यर्थः । अनेन पूर्वस्मिन् संसारे स्वदेहगतविष्णुपदाभ्यामहं गच्छामीत्युपास्तिसद्भावादिति युक्तिरुक्ता भवति । पञ्चम्यन्तानां ब्राह्मेणेति प्रतिज्ञावाक्येनान्वयः ॥

(५) एवं देहाभावमभ्युपगम्य भोगं मुक्तस्य समर्थ्य देहसद्भावमप्यभ्युपगम्य तत्समर्थयत्सूत्रमुपन्यस्यति— चितीति ॥ अत्र मुक्ता भुञ्जते पृथग्विद्यत इति च शेषः । तदिति व्यस्तं समस्तं च । तत्र व्यस्तमावर्तते । चितिमात्रेणेति हेतुगर्भम् । तथाच मुक्ताः भुञ्जते एव तेषां भोगो युक्त एवेति यावत् । न च पृथग्देहाभावादयुक्तता । यतस्तेषां मुक्तानां तच्छरीरं तस्माद्ब्रह्मदेहात्पृथग्विद्यते । न चैवं पुनस्संसारापत्त्या मुक्तत्वायोगः । यतस्ते 'चितिमात्रेण' शरीरेण भुञ्जते । यतस्तच्छरीरं केवलं चैतन्यस्वरूपमिति यावत् । न चाप्रयोजकता 'तदात्मकत्वात्' तेषां मुक्तानां चिदात्मकत्वात् तस्य चितिमात्रशरीरस्य च मुक्तस्वरूपत्वात् स्वरूपस्य चाकृत्रिमत्वेन संसारानापादकत्वादिति भावः । मुक्तानां चिदात्मकत्वमेव कुतः ? 'तत्' तस्माच्छ्रुतिवाक्यादेवेत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यत इति योजनामभिप्रेत्य सूत्रं

एतदचित्परित्यज्य चिन्मात्र एवैष भवति चिन्मात्र एवावतिष्ठते तामेतां मुक्तिरित्याचक्षते ' इत्युद्दालकश्रुतेश्चिदात्मकत्वादित्यौडुलोमिर्मन्यते ॥ ६ ॥

(६) सू—ॐ ॥ एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ॐ ॥ ७ ॥

' स वा एष एतस्मान्मर्त्याद्विमुक्तश्चिन्मात्री भवत्यथ तेनैव रूपेणाभिपश्यत्यभिशृणोत्यभिमनुतेऽभिविजानाति तामाहुर्मुक्तिः ' इति

व्याचष्टे—चितीति । ' पृथक् ' ब्रह्मदेहात् । ' तेन ' देहेन भुञ्जते मुक्ता इति विपरिणतमनुवर्तते । ' चिदात्मकत्वात् ' चिन्मात्रत्वादिति । अत्र मुक्तानामित्यनुषज्यते । तथाच मुक्तानां चितिमात्रत्वात्तेषां देहश्चितिमात्रः, यत एवं अतः सर्वदेहपरित्यागेन मुक्ता इति योजना । श्रुत्यर्थस्तु ' एतत् ' प्रत्यक्षसिद्धं सर्वं ' अचित् ' जडात्मकं स्थूलसूक्ष्मशरीरं परित्यज्यैष जीवश्चिन्मात्र एव भवति तथा व्यज्यते । व्यक्तस्य चिन्मात्रत्वस्य पुनर्नापगम इत्याह—चिन्मात्र एवावतिष्ठत इति । एष इत्यनुषज्यते । ' तामेतां ' दशां मुक्तिरित्याचक्षते विद्वांस इति ॥

(६) ननु न सूत्रद्वयोक्तपरिहारौ युक्तौ, देहभावाभावयोर्विरुद्धत्वादित्याशङ्कापरिहारकं सूत्रमुपन्यस्यति—एवमपीति ॥ अत्रैवं शब्द औडुलोम्युक्तचिन्मात्रदेहसाध्यभोगपरामर्शक आवर्तते । अपिः मुनिद्वयोक्तप्रकारद्वयसमुच्चये श्रुतिसमुच्चये च । तथाच बादरायणाचार्य उभयोर्मतयोरविरोधं मन्यते । कुतः ? ' एवं ' औडुलोमिनोक्तस्य चिन्मात्रेण भोगस्य प्रमाणेषु भावात् प्रामाणिकत्वादिति यावत्, तथा ' पूर्वभावात् ' पूर्वस्य ब्राह्मेणैव भोग इति जैमिन्युक्तस्यापि प्रमाणेषु भावात् प्रामाणिके च विरोधाभावादिति भावः । न चौडुलोमिमते प्रमाणाभावः । ' सर्वं वा ' इति श्रुतौ मुक्तस्य चिच्छरीरमात्रोक्तावपि तस्य भोगकारणत्वानुक्तेरिति वाच्यम् । ' एवमप्युपन्यासात् ' ' स वा एषः ' इति सौपर्णश्रुतौ औडुलोम्युक्तचिच्छरीरभोगस्याप्युपन्यासात् प्रतिपादनात् । न केवलं माध्यन्दिनायनश्रुतौ जैमिन्युक्तस्योपन्यास इत्यपेरर्थ इति सूत्रार्थमुपन्यासपदसूचित-

सौपर्णश्रुतौ चिन्मात्रेणाप्युपन्यासाज्जैमिन्युक्तस्य च भावादुभयत्राप्यविरोधं बादरायणो मन्यते।

(७) नारायणाध्यात्मे च—

मर्त्यं देहं परित्यज्य चितिमात्रात्मदेहिनः।
चितिमात्रेन्द्रियाश्चैव प्रविष्टा विष्णुमव्ययम् ॥
तदज्ञानुगृहीतैश्च स्वाङ्गैरेव प्रवर्तनम् ।

श्रुत्युदाहरणपूर्वमाह—स वा इति। भोगस्येत्युभयत्र शेषः। न केवलं ब्राह्मेण भोगस्येत्यपेरर्थः श्रुत्युपन्यस्तत्वमात्रे समुच्चयः। न त्वेकश्रुत्युपन्यस्तत्वे। चिन्मात्रेण भोगस्येत्येतत् भावादित्यनेनाप्यन्वीयते। अत एव भावादिति हेतुरनन्तरमुपन्यस्तः आदौ योजनीयः। उभयत्र 'उभयोः। न केवलमेकत्रेत्यपेरर्थः। तथाच नोभयोः पक्षयोर्विरोधोऽस्ति चिन्मात्रेण भोगस्य ब्राह्मेण भोग इति जैमिन्युक्तस्य च प्रमाणेषु भावात् प्रमिते च विरोधाभावात्। न चान्त्ये प्रमाणाभावः। न केवलं 'सः' इति श्रुतौ ब्राह्मेण भोगस्योपन्यासः। किं नाम? 'सः' इति श्रुत्यन्तरे औडुलोम्युक्तस्याप्युपन्यासादिति उभयोः पक्षयोः 'अविरोधं' विरोधाभावं भगवान् बादरायणो मन्यत इति योजना। श्रुत्यर्थस्तु—'सः' मुक्तो 'मर्त्यात्' विनाश्यात् कर्मारब्धजडशरीराद्विमुक्तः 'चिन्मात्री' चिदात्मकदेहवान् व्यक्तो भवति। 'अथ' अनन्तरं 'तेनैव रूपेण' चित्स्वरूपेणैवेन्द्रियेण 'अभिपश्यति' रूपादिकं 'शृणोति' शब्दान् 'मनुते' सामान्यतः स्वयोग्यं सर्वं 'विजानाति' विशेषतः। तां दशाम् ॥

(७) ननु देहाभावाभावयोर्विरोधस्य कः परिहारो जात इत्यतो जैमिनिमतं जडदेहाभावविषयम्, औडुलोमिमतं तु चितिमात्रदेहविषयमतो न विरोध इत्याशयेन अविरोधप्रकारं अपिशब्दसूचितस्मृत्या दर्शयति—नारायणेति ॥ 'मर्त्यं' विनाशिनं चितिमात्रात्मदेहिनः' केवलचिदात्मकस्वरूपदेहयुक्ताः। चस्समुच्चये। न त्वदेहिनो चिद्देहिनोऽनिन्द्रियाश्चेत्येवार्थः। अव्ययं विष्णुं प्रविष्टा इति सायुज्यभाज उच्यन्ते। अत एव 'तदज्ञानुगृहीतैः' भगवदज्ञानुगृहीतैरित्याद्युक्तिः। 'स्वाङ्गैः' स्वरूपकरचरणादिभिः। न तु भिन्नैः विष्णवीयैर्वेत्येवार्थः। 'प्रवर्तनं' व्यापारं भुञ्जते चेति

कुर्वन्ति भुञ्जते भोगान् तदन्तर्बहिरेव वा ॥
यथेष्टं परिवर्तन्ते तस्यैवानुग्रहेरिताः ॥ इति ॥ ७ ॥

॥ इति ब्राह्माधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ६. सङ्कल्पाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ॐ ॥ ८ ॥

सम्बन्धः 'भोगान्' भोग्यान् 'तदन्तः' विष्णुदेहस्यान्तः बहिश्चेति सम्बन्धः। यथेष्टमेवेत्यन्वयः। 'परिवर्तन्ते' सञ्चरन्ति 'तस्य' विष्णोः 'अनुग्रहेरिताः' प्रसादेन प्रेरिताः तदिच्छया विषयीकृता इत्यर्थः। अनुग्रहैधिता इति पाठे तदभिवर्धिता इत्यर्थः। तस्यैवानुग्रहेरिता इत्यनेन ब्राह्मेणेति सूत्रखण्डस्य ब्रह्मणः प्रसादेनेत्यप्यर्थः सूचितः, अत एव प्रमेयदीपे अनुभवशक्तिस्त्वीश्वरप्रसादादित्यत्र ब्राह्मेणेति सूत्रं प्रमाणीकृतम्। इति नारायणाध्यात्म इत्यन्वयः ॥

॥ इति ब्राह्माधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ६. सङ्कल्पाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे मुक्तस्य सङ्कल्पमात्रसाध्यभोगः समर्थ्यते। तत्र मुक्तानां भोगादिषु तत्तदुपायसाध्यसाधनापेक्षाऽऽवश्यकीति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रं पठति—सङ्कल्पादेवेति ॥ अत्र चशब्दो निपातत्वेनानेकार्थत्वात् नञर्थः सन् पूर्वपक्षनिवृत्तिरूपार्थमाह। तत्त्वप्रदीपरीत्या एवशब्दो वा एतमर्थमाहेत्याशयेन तमर्थं दर्शयति—न तेषामिति। 'तेषां' मुक्तानां भोग इष्टानुभवः। आदिपदेन तत्त्वप्रदीपरीत्या सौत्रचशब्दार्थभूता निष्ठा परमा गृह्यते। प्रयत्नापेक्षेति। तत्तदुपायसाध्यसाधनापेक्षेत्यर्थः। प्रयत्नापेक्षेत्यनन्तरं किन्तु सङ्कल्पादेव तत्सिध्यतीति वाक्यशेषः। एवं सूत्रेऽपि। कुत एतदित्यतः प्रवृत्तं तच्छ्रुतेरिति हेतुपदं सा च सा श्रुतिश्चेति विग्रहं तच्छब्दस्य सङ्कल्पादेवेत्येतद्रूपपरामर्शित्वं चाभिप्रेत्य श्रुत्युदाहरणपूर्वं व्याचष्टे—स यदीति। आदिपदेन 'तेन पितृलोकेन महीयते। अथ यदि मातृलोककामो भवति' इत्यारभ्याम्नातं 'यं यमन्तमभिकामो भवति यं कामं कामयते' सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो महीयते' इत्यन्तं

न तेषां भोगादिषु प्रयत्नापेक्षा । 'स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरस्समुत्तिष्ठन्ति' (छा. ८-२-१). इत्यादिश्रुतेः ॥ ८ ॥

॥ इति सङ्कल्पाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ ७. अनन्याधिपत्यधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ॐ ॥ ९ ॥

सत्यसङ्कल्पत्वादेव ।

समग्रवाक्यं गृह्यते । 'स यदि' इति छन्दोगश्रुतेरयमर्थः—'सः' मुक्तो यदि पितॄणां विष्णुलोको भूयात् तदनन्तरं तदवलोकोऽपि मम भूयादिति 'पितृलोककामः' तदपेक्षो भवति । तदा 'अस्य' मुक्तस्य 'सङ्कल्पात्' अपेक्षावशादेव अस्य पितरः 'समुत्तिष्ठन्ति' स्वयोग्यसाधनमापाद्य संसारान्मुक्ताः सन्तः पुरःस्थिता भवन्ति । ततश्च 'तेन पितृलोकेन' तद्दर्शनेन 'सम्पन्नो' युक्तः सन् 'महीयते' स्वावरैः पूज्यत इति । एवमन्यान्यपि वाक्यानि व्याख्येयानि भवन्ति । अत्र पित्रादयः स्वरूपपित्रादयो विवक्षिताः ते च चरमशरीरपित्रादय एव 'चरमे तु यथा निजम्' इति वचनात्ते च योग्या एवेति सम्प्रदायविदः । उपसंहरति—यं यमिति । 'अन्तं' देशमवसानं निर्णयं वा । 'कामं' काम्यम् । इति सूत्रे तदिति व्यस्तं समस्तं चावर्तते । तथाच न तेषां मुक्तानां भोगादिषु प्रयत्नापेक्षा, किन्तु सङ्कल्पादेव तद्भोजनं सिध्यति । कुतः ? 'तच्छ्रुतेः' 'स यदि' इति श्रुतेरित्यर्थः । एवशब्दः श्रुतेः प्राबल्यसूचकः । सङ्कल्पानन्तरमेव, न तु विलम्बं कृत्वेति वा ॥

॥ इति सङ्कल्पाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ ७. अनन्याधिपत्यधिकरणम् ॥

(२) अत्र ब्रह्मप्राप्तिमतां मुक्तानां स्वाधमनियम्यत्वराहित्येन भोगस्साध्यते । तत्र मुक्तस्याधमा अप्यधिपतयः सन्तीति पूर्वपक्षे सिद्धान्त-

(२) परमोऽधिपतिस्तेषां विष्णुरेव न संशयः।
ब्रह्मादिमानुषान्तानां सर्वेषामविशेषतः॥
ततः प्राणादिनामान्ताः सर्वेऽपि पतयः क्रमात्॥
आचार्याश्चैव सर्वेऽपि यैर्ज्ञानं सुप्रतिष्ठितम्।
एतेभ्योऽन्यः पतिर्नैव मुक्तानां नात्र संशयः।
इति वाराहे॥ ९॥

॥ इत्यनन्याधिपत्यधिकरणम्॥ ७॥

यत्सूत्रमुपन्यस्यति—अत एवेति। अत्र 'मुक्तः प्रतिज्ञानात्' इत्यतो मुक्त इत्यनुवर्तते। चशब्दो विपक्षव्यावृत्त्यर्थः। तथाच मुक्तो न संसारिसमधर्मभागिति प्रतिज्ञासिद्धौ कुत एतदित्यतो यतोऽनन्याधिपतिरित्याह। क्लृप्तपतिभ्योऽन्याधिपतियुक्तो नेति तदर्थः। अत्रापि हेत्वाकांक्षायां अत इत्युक्तमित्याशयेन तमंशं व्याचष्टे—सत्यसङ्कल्पत्वादेवेति। अयमस्माकमेव नियम्यस्स्यादित्यधिपतीनां सत्यसङ्कल्पत्वात्तदनुसारेण अहमेतेषामेव नियम्यस्स्यामिति नियम्यमुक्तस्यापि सत्यसङ्कल्पत्वादेवेति तत्त्वप्रदीपरीत्याऽस्यार्थो ज्ञातव्यः। टीकाकृद्रीत्या एवकारः सिद्धान्तिहेतोः परगृहगतत्वादिति पूर्वपक्षिहेत्वपेक्षया प्राबल्यमाह। नात्र हेत्वन्तरं गवेषणीयमित्यर्थो वा॥

(२) अत्रार्थे स्मृतिं चाह—परम इति॥ अनेन सौत्रचशब्दः स्मृतिसमुच्चायकतयाऽपि व्याख्यातः। यथोक्तं तत्त्वप्रदीपे—चकारादनन्याधिपतित्वे प्रमाणादिति। स्मृत्यर्थस्तु—ब्रह्मादिमानुषान्तानां सर्वेषां तेषां मुक्तानां 'परमो' मायाः परो विष्णुरेव मुख्याधिपतिर्नात्रसन्देहः। परम इत्यनेन लक्ष्मीरपि गृहीता। 'ततः' तदनन्तरं 'प्राणादिनामान्ताः' ब्रह्माद्युषःपर्यन्ताः सर्वेऽपि स्वावराणां क्रमेणाधिपतयः। यैरुक्तज्ञानं 'सुप्रतिष्ठितं' समुत्पन्नं त एते सर्वे आचार्या गुरवश्च पतयः। एतेभ्यः क्लृप्ताधिपतिभ्यः अन्योऽधिपतिः मुक्तानां नास्त्येव, नात्र संशय इति। वाराहे इत्यनन्तरं वचनाच्चेति शेषः। हेतुद्वयस्यापि सौत्रप्रतिज्ञयाऽन्वयः॥

॥ इत्यनन्याधिपत्यधिकरणम्॥ ७॥

॥ ८. अभावाधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ ॐ ॥ १० ॥

चिन्मात्रं विनाऽन्यो देहस्तेषां न विद्यत इति बादरिः। 'अशरीरो वाव तदा भवत्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतो याभ्यां ह्येष उन्मथ्यते' इत्येवं कौण्ठरव्यश्रुतावाह हि ॥ १० ॥

॥ ८. अभावाधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे परमेश्वरं प्राप्तानां भोगानुपपत्तिः परिह्रियते। न मुक्तानां भोगो युज्यत इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्यति—अभावमिति॥ अत्र 'मुक्तः प्रतिज्ञानात्' इत्यतो मुक्त इति पदं षष्ठ्यन्ततया विपरिणतं चितिमात्रेणेति पदं चेहानुवर्तते। विना अन्यस्येति शेषः। देहस्येति श्रुतिरिति च लभ्यते। तथाच यतो मुक्तानां चितिमात्रेण विना तदन्यस्य प्राकृतदेहस्याभावोऽसत्त्वमतो न तेषां प्राकृतदेहसदसद्भावविकल्पमूलकभोगानुपपत्तिरिति शेषः। कुतः तेषां देहाभावः? 'हि' यस्मादेवं मुक्तानां शरीराभावं 'अशरीरो वा' इत्यादिका श्रुतिराह, तस्मादिति बादरिः 'आह' मन्यते इति योजनेत्यभिप्रेत्य सूत्रं व्याचष्टे—चिन्मात्रं विनेति। प्रकृतत्वाच्चिन्मात्रस्यैव प्रतियोगित्वमिति भावः। बादरिराहेत्यन्वयः। देहाभावः कुत इत्यतः प्रवृत्तमाह ह्येवमित्यंशं व्याचष्टे—अशरीरो वेति। इति कौण्ठरव्यश्रुतावित्यन्वयः। 'एवं' मुक्तानां प्राकृतदेहाभावं, श्रुताविति सप्तमी प्रथमार्थे। 'हि' यस्मात्। अनेन आहेति सौत्रपदस्यावृत्तिस्सूचिता। श्रुत्यर्थस्तु—'तदा' मुक्तिकाले 'एषः' मुक्तः 'अशरीरो वाव' प्राकृतदेहशून्य एव भवति यतोऽत एनं न 'प्रियाप्रिये' सुखदुःखे स्पृशतः। अशरीरं सन्तमित्यनुवादः। प्रियाप्रियस्पृष्ट्या भवदनिष्टमाह—याभ्यां प्रियाप्रियाभ्यामिति। अनेनात्र प्रियशब्देन 'परेयं प्रियनामकम्' इत्युक्तेः पराधीनसुखसामान्यवाचकेन प्राकृतं सुखं ग्राह्यमिति सूचितम्। तस्यैवानित्यत्वविकारित्वादिरूपोन्मादापादकत्वादिति तत्त्वप्रदीपोक्तेः। यद्यपि 'न हवै शरीरस्य' (छा. ८-१२-१.) इति छान्दोग्येऽपि श्रुतिरस्ति। तथाऽपि सा परमात्मपरेति नात्रोदाहृता॥

(२) सू—ॐ ॥ भावं जैमिनिर्विकल्पाम्नानात् ॥ ॐ ॥ ११ ॥

'स वा एष एवं वित्परमभिपश्यत्यभिशृणोति ज्योतिषैव रूपेण चिता वाऽचिता वा नित्येन वाऽनित्येन वाऽथानन्दी ह्येवैष भवति नानानन्दं कश्चिदुपस्पृशति' इत्यौद्दालकश्रुतौ विकल्पाम्नानादन्यदेहस्यापि भावं जैमिनिर्मन्यते ॥ ११ ॥

---

(२) मुक्तानां देहसद्भावमभ्युपगच्छत्सूत्रमुपन्यस्यति—भावमिति ॥ पूर्ववद्विपरिणामानुवृत्त्यध्याहाराः कर्तव्याः । तथाच जैमिनिर्मुक्तानां चितिमात्रेण विना तदन्यस्य प्राकृतदेहस्यापि 'भावं' सद्भावं मन्यते । कुतः? 'विकल्पाम्नानात्' चिन्मात्रदेहेनैवावतिष्ठते इत्यनुक्त्वा श्रुतौ 'चिता वाऽचिता वा' इति विकल्पोक्तेरिति सूत्रार्थमभिप्रेत्य श्रुत्युदाहरणपूर्वकं तद्व्याचष्टे—स इति । 'परं' परमात्मानं 'एवं' उक्तप्रकारेण 'वित्' अपरोक्षज्ञानी 'स एषः' मुक्तः 'चिता' अप्राकृतचैतन्यात्मकेन वा 'अचिता' शुद्धसत्वात्मकप्राकृतकर्मानारब्धजडात्मकेन वा 'ज्योतिषा' प्रकाशमानेन 'रूपेण' शरीरेणैव 'अभिपश्यत्यभिशृणोति' दर्शनश्रवणोपलक्षितसर्वविषयानुभववान् भवतीत्यर्थः । तेन च 'आनन्द्येव' व्यक्तसुखवानेवैष भवति न दुःखी । हीति प्रसिद्धम् । कुतो? 'हि' यतो 'नानानन्दं' आनन्दविरुद्धं दुःखं 'कश्चित्' कमपि मुक्तं नोपस्पृशत्यत इत्यर्थः । अत्र नित्येनेत्येतत् चितेत्यस्य अनित्येनेत्येतत् अचितेत्यस्य विशेषणम्, न तु विकल्पद्वयमत्रोच्यते । उभयत्र वाशब्दोऽवधारणार्थः । तत्राचितोऽनित्यत्वं नाम स्वस्य सदाऽविद्यमानत्वमेव न तु सर्वथाऽनित्यत्वम् मौक्तसकलपदार्थानामनादिनित्यत्वेन तदयोगादिति केचित् । अन्ये तु अनित्येन वेति । अनेन मुक्तानां बाह्यदेहोऽनादिनित्य एव कंचुकवृत्त्या स्वीकारादित्येतत् निरस्तं भवति । प्राकृतशरीरादीनां मौक्तानां प्रलयात्पूर्वमुत्पत्तेः प्रलये विनाशाच्चेत्याहुः । विकल्पाम्नानादिति । प्रकारद्वयाभिधानादित्यर्थः । अन्यदेहस्येति । चिन्मात्रं विनैवेत्यनुषज्यते । तथाच चिन्मात्रं विना तदन्यदेहस्यापीत्यर्थः । न केवलं चिन्मात्रस्येत्यपेरर्थः । 'भावं' सत्त्वम् ॥

(३) सू—ॐ ॥ द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ ॐ ॥ १२ ॥

यथा द्वादशाहः क्रत्वात्मकः सत्रात्मकश्च भवति। एवं मुक्त-भोगो बाह्यशरीरकृतश्चिन्मात्रकृतश्च भवतीति बादरायणो मन्यते ॥ १२ ॥

---

(३) नन्वेतन्मतद्वयस्य परस्परविरुद्धत्वात्किं तत्स्वमतमित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठति—द्वादशेति। अत्र मुक्तानां देहभावाभावाख्यमुभयविधमपि मतं स्वमतमेव। कुतः? अतः उभयविधस्यापि मतद्वयोक्तप्रमाणवत्वात् इति सूत्रखण्डार्थमभिप्रेत्य कथमुभयं विरुद्धं स्वमतं भवेदित्याशङ्कापरिहाराय प्रवृत्तं द्वादशाहवदित्यंशं व्याचष्टे—यथेति। क्रतुरहीनः। यथोक्तं तत्त्वप्रदीपे—क्रतुरित्यहीनो विवक्ष्यते। अहीनैकाहेष्वस्य श्रेष्ठत्वात्क्रतुशब्दः प्रयुक्तः। तथा च श्रुतिः—'श्रेष्ठयज्ञो वा एष यद्द्वादशाहः' ( ) इति। अत्र द्विविधो द्वादशाहः सत्रमहीनश्चेति। तत्रैकादशाहपर्यन्तमहर्गणा अहीना एव। त्रयोदशाहादिकं सत्रमेव। मध्यमं तु यजमानेच्छया एकयजमानकत्वेऽहीनसंज्ञकं, अनेकयजमानत्वे सत्रसंज्ञकम्। सतिचैवं अहीनात्मकः सत्रात्मक इति वक्तव्ये क्रतुविशेषेऽहीने क्रतुपदप्रयोगः कुरुपाण्डवन्यायेनेति प्राचीनग्रन्थोक्तो विशेषो ज्ञातव्यः। द्वादशाहवदिति दृष्टान्तवाक्येन लब्धमर्थं दर्शयति—एवमिति। 'भोगः' इच्छया भोगः 'बाह्यशरीरकृतः' प्राकृतदेहनिमित्तः 'चिन्मात्रकृतः' स्वरूपदेहकृतः। चस्समुच्चये। भवतीत्यनन्तरमतो मुक्तस्येच्छया भोगार्थं देहभावाभावयोरविरोधेनोपपत्तिरिति बादरायणो मन्यत इति वाक्यशेषः। एतत्सूत्राभिप्रायस्तु मुक्तानां स्वतः इच्छां विना प्राकृतदेहाभावमपरेषामिच्छयाऽप्यभावं बादरिराचार्यो मन्यते। न च द्वितीये मुक्तानां सत्यकामत्वविरोधः। यतस्तेषामिच्छाऽपि नास्ति तद्भोगस्याल्पीयस्त्वेन तदर्थं शरीरान्तरापेक्षाभावात्। जैमिन्याचार्यस्तु कदाचिन्मुक्तस्यापि कस्यचिदुत्तमस्य भोगार्थमिच्छया प्राकृतदेहस्यापि भावं मन्यते। सर्वेषामपि चिदात्मकदेहेनैव भोगः, केषाञ्चिदिच्छयैव बाह्यदेहेनापि। तत्रापि विशेषः—चिन्मात्रदेहेन भोगे बाह्यदेहापेक्षा नास्ति, बाह्यदेहेन भोगे तु

(४) उपपत्तिश्च—

सू—ॐ॥ तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ ॐ ॥ १३॥

सन्ध्यं स्वप्नः 'सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्' (बृ. ६-३-९) इति श्रुतेः॥ १३॥

(५) सू—ॐ॥ भावे जाग्रद्वत् ॥ ॐ॥ १४॥

चिदात्मकदेहोऽधिष्ठानत्वेन अपेक्षित इति। यद्यपि चिद्देहेनैव समस्तभोगो युज्यते, चिद्देहानां बहुरूपत्वात्। तथापि वश्यप्रकृतीनां वैचित्र्यकौतुकवतां शरीरयोगेन च सुशक इति गुण एव। अतो मुनिमतद्वयं साध्विति मुनिद्वयगुरवो मन्यन्त इति तत्त्वप्रदीपेऽभिहितः॥

(४) ननु भवतु देहभावाभावयोरविरोधः। तथापि कथं भोगोपपत्तिः। देहसत्त्वे सदुःखादिः स्यात्, न चेद्भोगायोग इत्यनुपपत्तेरुक्तत्वादित्यत आह—उपपत्तिश्चेति॥ चोऽवधारणे। तथाच पक्षद्वयेऽपि भोगस्य युक्ततैवेत्यर्थः। कथमुपपत्तिरित्याशङ्कां परिहर्तुं देहाभावे भोगोपपत्तिप्रतिपादनाय सूत्रं पठित्वा दुर्गमांशं सप्रमाणकं व्याचष्टे—तन्विति। जाग्रत्सुषुप्त्यपेक्षया तृतीयं स्वप्नावस्थाख्यं स्थानं 'सन्ध्यं' जाग्रत्सुषुप्तिसन्धौ भवमिति वाजसनेयश्रुत्यर्थः। अनेन सप्तम्यर्थे वतिः। तन्वभाव इत्यावर्तते। भोगेत्युपस्कार्यम्। अत एवेत्यतश्चोऽनुवर्तते, स च विपक्षव्यावृत्त्यर्थोऽप्यर्थश्च। तथाच न देहाभावे भोगानुपपत्तिः। कुतः? 'सन्ध्यवत्' यथा स्वप्नावस्थायां 'तन्वभावे' शरीराभावेऽपि तदभिमानाभावेऽपि भोगो दृष्टस्तथा 'तन्वभावे' तद्दशायां मुक्तौ 'तन्वभावे' देहाभावेऽपि भोगोपपत्तेरिति सूत्रार्थ उक्तो भवति॥

(५) देहसद्भावे तत्र तत्त्वप्रदीपरीत्या मिथ्याभिनिवेशरूपाभिमानाभावेऽपि लक्ष्म्यादिसाधारणस्य स्वकीयत्वज्ञानमात्ररूपाऽभिमानस्यापि भावात्सुतरां भोगोपपत्तिरिति भावेन सूत्रमुपन्यस्यति—भाव इति॥ अत्र भाव इत्यतः पूर्वं तन्वा इति विविच्यान्वेति। सप्तम्यन्ताद्वतिः। तन्वभावेऽपि भोगोपपत्तेरिति हेतुरत्रापि सम्बध्यते। तथाच 'जाग्रद्वत्' यथा जाग्र-

(६) ब्रह्मवैवर्ते च—

स्वप्नस्थानां यथा भोगो विना देहेन युज्यते ।
एवं मुक्तावपि भवेद्विना देहेन भोजनम् ॥
स्वेच्छया वा शरीराणि तेजोरूपाणि कानिचित् ।
स्वीकृत्य जागरितवद्भुक्त्वा त्यागः कदाचन ॥ इति ॥ १४ ॥

दशायां तनोर्भावे देहसत्त्वेऽपि भोगोपपत्तिस्तथा 'तन्वाभावे' मुक्तावपि तनोर्भावेपि भोगोपपत्तेः न तदनुपपत्तिरिति सूत्रार्थस्य स्मृत्यैवोक्तत्वान्न पृथगुक्तः। ननु देहसद्भावे भोगानुपपत्तेरनापादितत्वात्तत्परिहारायेदं सूत्रं व्यर्थमिति चेन्न, अस्य सूत्रस्य प्रदीपवदावेश इत्यत्र वक्ष्यमाणं यद्दुःखादिप्राप्तिरूपदूषणस्य निराकरणं तत्प्रस्तावाय तत्प्रतियोगिप्रसञ्जकप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वेन सार्थकत्वात् ॥

(६) ननु सन्ध्यवत् जाग्रद्वद्भोग इव सुषुप्त्यादिवद्भोगाभावोऽपि किं न स्यादिति प्रतिदृष्टान्तस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्। देहाभावे स्वप्नवद्देहसद्भावे जाग्रद्वद्भोग इत्येतत्कुत इत्यतः पूर्वसूत्रसहितैतत्सूत्रार्थे स्मृतिं चाह ब्रह्मवैवर्ते चेति ॥ उक्तमिति शेषः। न केवलं सूत्रकृता इदमुक्तमिति चशब्दार्थः। स्वप्नस्थानां 'स्वप्नावस्थापन्नानां' 'देहेन विना' तदभिमानेन विनाऽपि। अनभिमानस्याऽपि भोगाभावापादकत्वेनाभावसाम्यादेवमुक्तिः। 'देहेन' प्राकृतेन 'भोजनं' भोगः। युज्यत इत्यनुषज्यते। 'शरीराणि' प्राकृतानि 'कदाचन' भोगानन्तरकाले। इतिशब्दस्य ब्रह्मवैवर्त इत्यनेनान्वयः। बृहद्भाष्यरीत्या तु सूक्ष्मस्यैव स्वरूपदेहस्य मुक्तौ वृद्ध्यङ्गीकारेण भोगः। तदुक्तं बृहद्भाष्ये षष्ठाध्याये—

अल्पं तेजस्तथैवाल्पं जीवरूपं हि संसृतौ ।
तथाच सुमहत्तेजः करोति भगवान् महत् ॥
अतो नवतरं चैतद् ब्रह्मादीनां करोत्यजः ॥ इति ॥

व्यासतीर्थैः अल्पं परिमाणवत् मुक्तौ रूपं सुमहत् तेजो महत्करोतीत्यर्थ इति। अत्र स्वरूपदेहस्य महत्त्वं च स्वस्वचरमशरीरसमत्वेन तूलपिण्डवत् प्रचय एव। न च प्रचयशब्दितविकाराङ्गीकारे अनित्यत्वापत्तिः। ईश्वरशक्त्या तदभावोपपत्तेः। उक्तं हि गीताभाष्ये 'शरीरं जायते तेषाम्'

(७) सू—ॐ॥ प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ ॐ ॥ १५ ॥

शरीरमनुविश्यापि तत्प्रकाशयन्तः पुण्यानेव भोगाननुभवन्ति न तु दुःखादीन्। यथा प्रदीपो दीपिकादिषु प्रविष्टः तत्स्थं तैलाद्येव भुङ्क्ते न तु कार्ष्ण्यादि। 'तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवति' (बृ. ६-३-२२.) इति हि दर्शयति ॥ १५ ॥

इति द्वितीयाध्यायव्याख्यानावसरे। प्रमेयदीपे तु विकारित्वाद्विनाशः स्यादित्यत उक्तं—ईश्वरशक्त्येतीति॥

(७) ननु देहसद्भावे भोगोपपत्तावपि दुःखमप्यापद्यते एवेत्युक्तमेवे-त्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठति—प्रदीपवदिति॥ अत्र मुक्तानामिति प्रकरणा-ल्लभ्यते। प्रदीपवदिति षष्ठ्यन्ताद्वतिः। आवेशः प्रवेशः। स्वकीयत्वज्ञान-रूपाभिमानः। तथाच 'अपि' यद्यपि मुक्तानां 'आवेशः' शुद्धप्रकृति-मयज्योतीरूपसुखैकायतनबाह्यदेहप्रवेशः तदभिमानोऽस्ति तथापि न ते दुःखादीननुभवन्ति किन्तु साधून्येव प्रदीपवदिति सदृष्टान्तं प्रतिज्ञावाक्यस्य अर्थमभिप्रेत्याह—शरीरमिति। शुद्धप्रकृतिमयज्योतीरूपशरीरमित्यर्थः। समुदायैकवचनमेतत्। 'अनुप्रविश्य' इच्छानुसारेण प्रविश्य तदभि-मानिनो भूत्वा। तत्कार्यमाह—तदिति। 'पुण्यान्' तत्साध्यान् साधून् 'भोगान्' भोग्यान्। पुण्यानित्यनेनाग्निहोत्रादीत्यत्र ज्ञानोत्तरपुण्यभाजो यद्भोगबाहुल्यमुक्तं तत्सूचयतीत्युक्तं तत्त्वप्रदीपे। मुक्ताः न दुःखादीननु-भवन्ति, किन्तु पुण्यानेवेति योजना। न पापसाध्यानसाधून् दुःखादी-नित्येवार्थः। आदिशब्देनासह्यविषया गृह्यन्ते। 'तत्स्थं' दीपिकास्थितं 'भुङ्क्ते' गृह्णाति। द्वितीयान्तप्रथमादिशब्देन घृताद्युच्यते द्वितीयेन धूल्यादिकम्। तुरप्यर्थः। 'कार्ष्ण्यादीन्' मालिन्यादीनपीति। भुङ्क्ते इत्यनुषज्यते। तथेति शेषः। तथेत्यन्तं भाष्यं शरीरमित्यादेः प्राक् संयोज्यम्। 'तत्' शरीरं प्रकाशयन्तः चित्स्वरूपाद्विवेचयन्तः आत्मज्योतिषा प्रकाशयन्तो वा इत्यनेन प्रदीपवदिति प्रदीपदृष्टान्तं वक्तुः सूत्रकारस्य यथा प्रदीपो दीपिकां

(८) न च 'स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति' (कठ. १-१२.) इत्यादिना स्वर्गादिस्थस्यैतदिति वाच्यम् । यतः—

प्रकाशयन् तत्स्थं तैलाद्येव भुङ्क्ते, न प्रकाशविरोधीन् कार्ष्ण्यादीन् । तथा मुक्ताः जडशरीरं प्रकाशयन्तो देहविवेकज्ञानवत्त्वाद्गुणानेव भोग्याननुभवन्ति, न तन्निमित्तकं दुःखादीति विवक्षोक्ता भवति । न च 'न ह वै सशरीरस्य' (छा. ८-१२-१.) इति श्रुतिविरोधः । तस्याः कर्मारब्धदेहविषयत्वादिति भावः । ननु देहसद्भावे कुतो मुक्तस्य दुःखाभावः, कुतश्च श्रुतेरर्थान्तरपरत्वं दृष्टान्तमात्रस्यासाधकत्वादित्यतः प्रवृत्तं तथाहि दर्शयतीति हेत्वंशं व्याचष्टे—तीर्णो हीति । श्रुतिरिति शेषः । 'हि' यस्मात् तं 'दर्शयति' प्रतिपादयति । 'तीर्णो हि' इति वाजसनेयश्रुतिस्तु हानिनये व्याकृता । तथाच देहसद्भावः 'चिता वा' इत्यादिश्रुतिसिद्धः, दुःखाभावेऽपि 'तीर्णो हि' इति श्रुतिरस्ति, अतो न देहमात्रं दुःखहेतुरिति सिद्ध्यति श्रुतेरर्थान्तरं च सिध्यतीति भावः ॥

(८) ननु 'तीर्णो हि' इत्येतद्वाक्यं स्वर्गादिविषयं किं न स्याद्बाधकाभावात्, तथाच न मुक्तानामदुःखत्वे प्रमाणमेतत् । न च वाच्यं स्वर्गेऽपि कथं दुःखाभाव इति । 'स्वर्गे लोके' इत्यादिना स्वर्गे दुःखाभावसिद्धेरित्याशङ्कां परिहरति—न चेति ॥ इत्यादिना काठकवाक्येनेत्यनन्तरं स्वर्गे दुःखाभावसिद्धेरिति वाक्यशेषः । प्रथमादिपदेन 'न तत्र त्वं जरया बिभेति' इत्यादेर्ग्रहणम् । यमं प्रति नचिकेतोवाक्यमेतत् । द्वितीयादिपदेन पुण्यलोकान्तरग्रहणम् । स्वर्गादिस्थस्येति सम्बन्धमात्रे षष्ठी । 'एतत्' शोकतरणम् । यद्वा—'एतत्' 'तीर्णो हि' इति वाक्यं, तथात्वे षष्ठ्यर्थो विषयता । कुतो न वाच्यमिति पृच्छति—यत इति । 'यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति' इत्यत्रेव प्रश्नार्थोऽयं शब्दः । एतत्परिहाराय सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—स्वाप्ययेति । सुतावित्यनेन सम्पत्तिशब्दो मोक्ष इत्यनेन स्वाप्ययशब्दश्च व्याख्यातः । यत्र यस्य रुचिः स एवार्थो ह्यस्य व्याख्येयः, न तु स्वाप्ययसम्पत्त्योर्मध्ये एक एवार्थ इति ज्ञापनाय वाशब्दप्रयोगः । यद्वा—तत्त्वप्रदीपदिशा वाशब्दश्चार्थः समुच्चये । तेन सौत्रान्यतरशब्दः उभयार्थतया व्याख्यातः । न स्वर्ग इत्यवधारणेऽपि वाशब्दः । तदिति । 'तत्' संसारतरणं तेन 'तीर्णो हि' इत्यनेनोच्यत इत्यर्थः । यत इत्येतदावृत्त्याऽ-

सू — ॐ ॥ स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमा-
विष्कृतं हि ॥ ॐ ॥ १६ ॥

सुप्तौ मोक्षे वा तदुच्यते । 'अत्र पिताऽपिता भवति . .

त्रापि संयोज्यम्। हेत्वर्थे चायं, अतो न वाच्यमित्यन्वयः। यद्वा—सुप्तौ मोक्ष इति विषयसप्तमी। 'तत्' तीर्णो हीति वाक्यं 'उच्यते' पठ्यत इत्यर्थः। यद्यपि सूत्रनिर्देशानुसारेण मोक्षे सुप्तौ चेति वक्तव्यम्। तथापि 'तीर्णो हि' इति वाक्यस्योभयपरत्वेऽपि मुख्यत्वमेव, न त्वेकत्र मुख्यताऽन्यत्रामुख्यतेति ज्ञापनायैवं व्यत्यासेनोक्तिः। कुतोऽस्य वाक्यस्य सुप्तयादिविषयतेत्यतः प्रवृत्तमाविष्कृतं हीत्यंशं व्याचष्टे—अत्रेति। इत्यादीति। आदिशब्दस्योभयत्र सम्बन्धः। 'अत्र पिताऽपिता भवति' इत्यादिना वाजसनेयवाक्येनेति। अत्रत्यादिशब्देन 'माताऽमाता भवति' (बृ. ६-३-२२.) इत्यादिशिष्टवाक्यं गृह्यते। 'अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन'(बृ.६-३-२२.) इत्यादिशब्देन लिङ्गान्तरबोधकं वाक्यान्तरं गृह्यते। आविष्कृतत्वादिति। व्यक्तीकृतत्वादित्यर्थः। एतद्वाक्यस्य सुप्तयादिविषयत्वस्येति शेषः। अनेन हिशब्दो हेत्वर्थतया व्याख्यातः। भगवत्सम्परिष्वक्तो जीवः पूर्वं स्वपुत्राणां पिता 'अत्र' सुप्तौ मुक्तौ चापिता भवति। दायादानात् तेषां दुःखाद्दुःखाच्चेति भावः। पूर्वं माता अमाता भवति। एवमनिष्टपुण्येन पापेन च 'अनन्वागतं' अन्वागमनं न भवतीति श्रुत्यर्थः। नन्वपितृत्वादिलिङ्गं पुण्यपापाद्यसङ्गत्वादिलिङ्गं च कथं सुप्ते सङ्गतमिति चेदुच्यते। सुप्तिसमये स्वपुत्राणां दायादानेन पुत्रेष्वभिमानाभावेन च सुप्तस्यापितृत्वममातृत्वं च युक्तम्। यथोक्तं बृहद्भाष्ये—

तेनाश्लिष्टः स्वपुत्राणां दायादानात् न वै पिता।
तेषां दुःखाद्दुःखित्वान्न माता लोकमान्यपि ॥ इति ॥

एवं सुप्ते वृत्तिसुखदुःखयोरभावेन तत्साधनपुण्यपापयोरसम्बन्धो भाविदुःखशङ्काभावेन शोकतरणं च युक्तमिति द्रष्टव्यम्। सूत्रार्थस्तु—'तीर्णो हि' इति वाक्यं 'स्वाप्ययसम्पत्त्योः' मुक्तिसुप्त्योर्मध्ये 'अन्यतरापेक्षं' उभयापेक्षमुभयविषयमेव, न स्वर्गविषयम्। कुतो? 'हि' यस्मात् अस्योभयविषयत्वं 'अत्र पिता' इत्यादिना 'आविष्कृतं' प्रकटितं तस्मादिति।

अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन ' (बृ. ६-३-२२.)
इत्याद्याविष्कृतत्वात् ।

(९) ब्रह्मवैवर्ते च—
ज्योतिर्मयेषु देहेषु स्वेच्छया विश्वमोक्षिणः ।
भुञ्जते सुसुखान्येव न दुःखादीन् कदाचन ॥

सूत्राक्षरस्वारस्यं तु कर्मनिर्णयटीकायां बृहद्भाष्ये चोक्तम् । तथाहि—यदि स्वाप्ययसम्पत्त्यपेक्षमित्युच्यते, तदा स्वाप्यये मोक्षे या सम्पत्तिः सुप्तिस्त-दपेक्षं तद्विषयमिदं वाक्यमिति प्रतीतिः स्यात् , तथाच मोक्षेऽपि सुप्तिर-स्तीति शङ्का प्राप्ता, तन्निवृत्त्यर्थं स्वाप्ययसम्पत्त्योर्मध्येऽन्यतरापेक्षमित्युक्तम्। न चाज्ञाननिवृत्तिरूपे मोक्षे कथमज्ञानकार्यसुप्तिशङ्का स्यादिति वाच्यम् । प्रेक्षावतां तच्छङ्काभावेऽपि मोक्षस्याज्ञाननिवृत्तिरूपत्वं सुप्तेरज्ञानकार्यत्वं चाजानतो मन्दस्यैतच्छङ्कोदयात् । न चान्यतरपदं प्रयोक्तुःसूत्रकारस्य 'तीर्णो हि' इति वाक्यस्यैकार्थविवक्षैवास्त्विवति वाच्यम् । यद्येतयोर्मध्ये एक एवार्थो विवक्षितः स्यात्तदा स्वाप्ययापेक्षमिति वा सम्पत्त्यपेक्षमिति वा ब्रूयात् , न तु विकल्पवाचकान्यतरपदप्रयोगः, वस्तुनि विकल्पायोगात् । न च सूत्रकृ-तोऽप्ययमेवार्थ इति निश्चयाभावादेवं प्रयोग इति वाच्यम् । सर्वज्ञस्य संशयायोगात् । अन्यथा तत्कृतस्य सूत्रत्वव्याहतेः । ननु सम्बन्धे षष्ठी-मङ्गीकृत्य स्वाप्ययसम्पत्त्योरित्येव कुतो न कृतं, तावताऽप्युक्तशङ्कापरिहा-रादिति चेदुच्यते । अनेकार्थस्य 'तीर्णो हि' इति वाक्यस्यैकार्थव्याख्याने रुचिरेव व्याख्यातुः प्रमाणं, न तु मुख्यामुख्यताविशेषोऽस्तीति सूचयितु-मन्यतरापेक्षमितीति । एतेन 'तीर्णो हि' इति वाक्यस्य स्वर्गस्थविषयत्वं पराकृतं भवति । प्रलये लिङ्गभङ्गलक्षणपरमुक्तियुक्तस्यैव तस्य पुत्रकृतश्राद्धा-दिभोक्तुरपितृत्वाद्यसम्भवात् , पुण्याद्यनन्वागमनाद्ययोगाच्च ॥

(९) अधिकरणार्थे स्मृतिमुदाहरति—ब्रह्मवैवर्ते चेति ॥ 'विश्व-मोक्षिणः' सर्वे मुक्ताः 'गुणमात्रस्वरूपिणः' ज्ञानानन्दादिगुणैकस्वरूपिणः' सर्वशोकान् तीर्णाश्च भवन्ति 'हि' यस्मात्ते गुणमात्रस्वरूपिणः तस्मात्स्वे-च्छागृहीतेषु 'ज्योतिर्मयेषु' शुद्धसत्त्वात्मकेषु देहेषु 'सुसुखान्येव' दुःखासम्भिन्नसुखादीन्येव भुञ्जते यस्मात् ते सर्वशोकान् तीर्णाः तस्मात्

तीर्णा हि सर्वशोकांस्ते पुण्यपापादिवर्जिताः ।
निवृत्तसर्वदोषास्ते गुणमात्रस्वरूपिणः ॥ इति ॥ १६ ॥

॥ इत्यभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ९. जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ जगद्व्यापारवर्जम् ॥ ॐ ॥ १७ ॥

'सर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत्' (ऐ. आ. २-५-४.) इत्युच्यते । तत्र सृष्ट्यादिभ्योऽन्यान् व्यापारानाप्नोति ॥ १७ ॥

कदाचन दुःखादीन् नैव भुञ्जते इत्यन्वयः । ते मुक्ताः अनिष्टकाम्यपुण्यपापादिवर्जिताः सर्वदोषनिवृत्ता इत्यनुवादः । गुणमात्रस्वरूपिणः सर्वशोकान् तीर्णा इत्यनेन भुञ्जते सुसुखान्येव, न दुःखादीनित्यनेन वा, अस्यार्थस्य प्राप्तत्वात् । ननु सर्वेषां ज्योतिर्मयदेहाभावात्कथं विश्वमोक्षिण इत्युक्तिरिति चेत्, अत्र केचित्—विश्वपदस्य सङ्कोच इति । अन्ये तु—एतद्वाक्यबलादस्तु विश्वेषां ज्योतिर्मयदेह इत्याहुः । एके तु—विश्वमोक्षिण इत्यस्य कर्मक्षयोत्क्रान्तिमार्गभोगाख्यचतुर्विधमोक्षवन्त इत्यर्थः । तेन नोत्क्रामन्तीति वक्ष्यमाणमुक्तव्यावृत्तिरित्याहुः । इति ब्रह्मवैवर्त इत्यन्वयः ॥

॥ इत्यभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ९. जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे ब्रह्मप्राप्तस्य मुक्तस्य भोगे इयत्ता समर्थ्यते । तत्र सर्वान् कामान्' इति श्रुतेर्मुक्ता जगत्सृष्ट्यादिसर्वकाम्यानाप्नुवन्तीति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—जगदिति ॥ आप्नोतीत्यनन्तरमेवशब्दशिरस्कमुच्यत इत्येतदनुषज्यते । अपीति शेषः । तथाच अपि यद्यपि 'सर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत्' इत्यैतरेये 'अमृतो' मुक्तः सर्वान् काम्यभोगानाप्नोतीत्युच्यते । तथापि 'तत्र' सर्वपदोदितेषु मध्ये सृष्ट्यादिभ्योऽन्यानेव सर्वानाप्नोति । न च श्रुतिविरोधः । यतस्तत्र श्रुतौ सृष्ट्यादिभ्योऽन्यान् कामानाप्नोतीत्येवोच्यते, न तु सृष्ट्याद्याप्नोतीति योजना । अनेन सूत्रे मुक्त इत्यनुवर्तते । सर्वान् कामानाप्नोतीति श्रुत्यर्थ

(२) कुतः ?

सू—ॐ ॥ प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ ॐ ॥ १८ ॥

जीवप्रकरणत्वाज्जीवानां तादृक्सामर्थ्यविदूरत्वाच्च ।

(३) वाराहे च—

स्वाधिकानन्दसम्प्राप्तौ सृष्ट्यादिव्यापृतिष्वपि ।
मुक्तानां नैव कामः स्यादन्यान् कामांस्तु भुञ्जते ॥

इति शेषः । जगद्व्यापारवर्जमिति सावधारणम् । मुक्तो जगद्व्यापारवर्जं सर्वान् कामानाप्नोति । न च श्रुतिविरोधः । यतो मुक्तो जगद्व्यापारवर्जमेव सर्वान् कामानाप्नोतीति श्रुत्यर्थो युज्यत इति सूत्रार्थ उक्तो भवति ॥

(२) कुतः सर्वश्रुतेस्सङ्कोच इत्याक्षिपति—कुत इति ॥ तत्परिहाराय सूत्रं पठित्वा प्रतिज्ञायाः पूर्वसूत्रेणैव प्राप्तत्वात्तामनुक्त्वा सौत्रहेतुं व्याचष्टे —प्रकरणादिति ॥ अस्य जीवप्रकरणत्वादित्यनेन सूत्रे जीवेत्यादौ प्राक्तं भावप्रधानो निर्देश इत्युक्तं भवति । अयं हेतुसाधको हेतुः साक्षाद्धेतुस्तु अत्रोच्यमानस्य जीवत्वादिति जीवपदसूचितः । तादृगिति । जगद्व्यापारशक्तिरहितत्वादित्यर्थः । अयं च हेतुः साक्षाद्धेतोरप्रयोजकत्वशङ्कापरिहारकः । अत्रापि जीवत्वादित्येव हेतुस्सोऽपि द्वितीयजीवपदेन सूचितः, अत एव सूत्रे हेतूनां समुच्चये च शब्दः प्रायोजि ॥

(३) ननु संसारिजीवानां तादृक्सामर्थ्यविदूरत्वेऽपि सत्यकामानां मुक्तजीवानां तत्सम्भवत्यतो जीवत्वहेतुरसत्यकामत्वोपाधियुक्तोऽप्रयोजक इत्यतश्चशब्दसूचितां स्मृतिमुदाहरति—वाराहे चेति ॥ न केवलं सूत्र इति चार्थः । अयमर्थ उक्त इति शेषः । स्वेति । स्वयोग्यादधिकेत्यर्थः । अपिस्समुच्चये । तुश्चार्थः । प्राप्तिश्च न स्यादिति उक्तादन्यांस्तु कामयन्ते कामितांश्च भुञ्जत इत्यन्वयः । स्वाधिकेति उत्तराधिकरणोपयोगितयोक्तम् । कुतोऽकाम इत्यत आह—तदिति । 'कदाचित्कापि' स्थाने अधिकानन्दे सृष्ट्यादिव्यापारे च 'तेषां' मुक्तानां 'योग्यता' सामर्थ्यं न विद्यत एव, यतोऽतो नैव कामः स्यादित्यन्वयः । नन्वयोग्यस्याप्यप्राप्त्यकामौ कुतः, व्याप्त्यभावा-

तद्योग्यता नैव तेषां कदाचित्क्वापि विद्यते ।
न चायोग्यं विमुक्तोऽपि प्राप्नुयान्न च कामयेत् ॥ इति ॥ १८ ॥

(४) सू—ॐ ॥ प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ ॐ ॥ १९ ॥

दित्यत आह—न चेति । विशेषणान्तरसमुच्चयेऽपिः । तथाच सत्यकामोऽपीत्यर्थ इति केचित् । न केवलं संसारीत्यपरे । वस्तुतस्तु यः कोऽपीत्यर्थेऽपिशब्दः । अनेन व्याप्तिरुक्ता भवति । आद्यश्चोऽवधारणे । द्वितीयस्समुच्चये इति वाराह इत्यन्वयः । असत्यकामत्वं तु 'नैव योग्यता' इति स्मृत्या निश्चितसाध्यवति पक्षे अभावेन साध्याव्यापकत्वान्नोपाधिरिति भावः ॥

(४) मुक्तस्य जगदैश्वर्याभावमाक्षिप्य समादधत्सूत्रमुपन्यस्य पूर्वपक्षांशं व्याचष्टे—प्रत्यक्षेति ॥ इति वाक्ये प्रत्यक्षं स्फुटमेव मुक्तस्याखिलदेवतापूज्यत्वप्रथमोत्पन्नत्वाद्युपदेशाच्छ्रवणादित्यर्थः । सूत्रेऽध्याहार्यां पूर्वपक्षप्रतिज्ञां दर्शयति—जगदैश्वर्यमस्तीति । अशेषमुक्तानामित्युपस्कार्यम् । 'ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा, चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः, ता यो वेद' (तै. उ. १-५.) इत्यादितैत्तिरीयश्रुतेरयमर्थः । भूर्भुवस्सुवर्मह इति चतस्रो व्याहृतयः तच्छब्दवाच्याः लोकज्योतिःप्राणवेदेषु स्थिता अनिरुद्धादिभगवद्रूपविशेषाः प्रत्येकमनिरुद्धादिभेदेन चतुर्धा भवन्ति । ते तु अनिरुद्धानिरुद्धः अनिरुद्धप्रद्युम्नोऽनिरुद्धसङ्कर्षणोऽनिरुद्धवासुदेव इत्यादिरूपाः । ता एव चतस्रः चतस्रः षोडशमूर्तयः । यथोक्तं तैत्तिरीयभाष्ये—

लोकज्योतिःप्राणवेदेष्वेकः स पुरुषोत्तमः ।
प्रत्येकशश्चातुरात्म्यात् षोडशात्मा प्रकीर्तितः ॥ इति ॥

व्याहरणान्निमित्ताद्व्याहृतिशब्दिताः । 'ताः' मूर्तीर्यो वेद स एव परं ब्रह्म वेद । 'अस्मै' षोडशात्मविदे सर्वे देवाः 'बलिं' करं 'आवहन्ति' प्रयच्छन्ति । सर्वदेवपूज्यो भवतीति यावदिति । परिहारांशं व्याचष्टे—नेति । नैतच्छ्रुतिबलेनाशेषमुक्तानां जगदैश्वर्यसिद्धिरित्यर्थः । कुतो नेत्यतः श्रुतावशेषमुक्तानुक्तेरित्याशयेन आधिकारिकेति हेत्वंशं सावधारणं भावप्रधानत्वं आवृत्तिं चाभिप्रेत्य व्याचष्टे—आधिकारिकेति । आधिकारिकमण्डलाधिपत्ये इत्यर्थः । प्रकारसमर्पकमिदं ब्रह्मेत्यनन्तरं योज्यम् । 'हि'

'ता यो वेद, स वेद ब्रह्म, सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति' (तै. उ. १-५.) इति प्रत्यक्षोपदेशाज्जगदैश्वर्यमप्यस्तीति चेन्न, आधिकारिकमण्डलाधिपतिर्ब्रह्मा हि तत्रोच्यते ।

(५) गारुडे च—

आत्मेत्येव परं देवमुपास्य हरिमव्ययम् ।
केचिदत्रैव मुच्यन्ते नोत्क्रामन्ति कदाचन ॥

यस्मात् । अत्राधिकारिकशब्दो यौगिको न तु आधिकारिका इति पुरुषविशेषसंज्ञा 'प्रजापाश्च तथा देवाः' इति वचनादिति प्रमेयदीपिकोक्तरीत्या रूढः । तथाच तत्रोदाहृतवाक्ये ये आधिकारिकाः स्वावरप्रेरणाधिकारे विष्णुना नियुक्ताश्चतुर्मुखेतरमुक्तदेवाः तेषां मण्डलं समूहः तत्र स्वामित्वेन तिष्ठतीति तत्स्थः तदधिपतिः तस्यैव मुक्तविरिञ्चस्यैव आधिकारिकमण्डलस्थत्वस्यैव मुक्ताधिकारिकदेवतापूज्यत्वस्यैव उक्तेरिति हेत्वर्थं उक्तो भवति। 'ता यो वेद' इति श्रुतेः विरिञ्चपरत्वं 'माहाचमस्यः' (तै. उ. १-५.) इत्युपक्रमात्सिद्धम्। माहाचमस्यशब्दश्च

महाचमसनामाऽसौ यस्मादतिचमत्कृतिः।
माहाचमस्यस्तज्ज्ञानी ब्रह्मा संपरिकीर्तितः ॥

इति तैत्तिरीयभाष्योदाहृतवचनाच्चतुर्मुखपरः। सूत्रे मुक्तदेवमण्डलेति अत्राधिकारिकेत्युक्तिर्मुक्तब्रह्मान्यदेवानामपि मुक्तस्वावरनियमनाधिकारित्वमस्तीति सूचनायेति ध्येयम् ॥

(५) ननु मुक्तानां देवानां मुक्तस्वावरनियामकत्वं मुक्तहिरण्यगर्भस्य त्वशेषमुक्तजीवनियामकत्वमित्येतत्कुत इत्यतः सौत्रोक्तिपदसूचित स्मृतिमुदाहरति—गारुडे चेति॥ चस्समुच्चये। तथाच गारुडे पुराणेऽप्येषोऽर्थः कथित इत्यर्थः। पुराणवचनार्थस्तु—'केचित्' एकगुणोपासनयोग्याः अत्यल्पा मानुषाः 'आत्मेति' आत्मत्वेनैव प्रकारेणाव्ययं परं देवं हरिमुपास्य अथ दृष्ट्वा प्रारब्धं कर्म भोगेन क्षपयित्वा 'अत्रैव' भूम्यादावेव देहबन्धान्मुच्यन्ते स्वरूपानन्दं चानुभवन्ति। ते कदाऽपि ब्रह्मनाड्या नाड्यन्तरेण वा नोत्क्रामन्ति किन्तु देहनाशपर्यन्तं देह एव स्थित्वा अथ मुक्ति

अत्रैव च स्थितिस्तेषामन्तरिक्षे तु केचन ।
केचित्स्वर्गे महर्लोके जने तपसि चापरे ॥

गच्छन्ति । 'तेषां' उत्क्रान्तिरहितानां 'अत्र' पृथिव्यादावेव निवासो भवतीति । 'तदोकः' इति वचनं तु—

केचित्तु मानुषाः मुक्तिमनुत्क्रम्यैव देहतः ।
देहपाते तु देहस्य दोषान् भुक्त्वैव सर्वशः ॥
मरणोच्छूनतादींस्तु स्वकीयारब्धकर्मजान् ।
देहे जीर्णे तु गच्छन्ति दृष्ट्वा विष्णुमनुज्ञया ॥
पुनरत्रैव तिष्ठन्ति नित्यानन्दैकभोगिनः ॥

इति बृहद्भाष्योक्तैकगुणोपासकातिरिक्तविषयमिति न तद्विरोधः । स्मृतौ केचिदत्यल्पाः मानुषाः अपरोक्षज्ञानिनो देहपाते प्रत्यासन्ने स्वीयारब्धकर्मजान् 'मरणोच्छूनतादीन्' मरणदेहोपचयादीन् देहस्य दोषान् 'सर्वशः' सर्वतो भुक्त्वैव स्थिताः, अथ देहे जीर्णे देहतो ब्रह्मनाड्या नाड्यन्तरेण वाऽनुत्क्रम्यैव देहनाशपर्यन्तं तत्रैव स्थिताः अथ प्रलये मुक्तिं लिङ्गभङ्गरूपां 'गच्छन्ति' प्राप्नुवन्ति । तदनन्तरं सकृछ्वेतद्वीपं गच्छन्ति । तत्र विष्णुं दृष्ट्वा तदनुज्ञया 'पुनरत्रैव' भूलोक एव नित्यानन्दैकभोगिनः 'सन्ति' तिष्ठन्तीति योजना । तत्त्वप्रदीपेतु नोत्क्रामन्तीत्यस्य सृष्टौ सकृच्छ्वेतद्वीपगमनात्परमस्माद्देहदेशान्नोत्क्रामन्तीत्यर्थः । अन्यथा 'बहुनात्र' इति वचनविरोधात् । 'तदोकोऽग्रज्वलनम्' इत्यादिना ज्ञानिनो देहदेशान्निर्गमनस्योक्तत्वाच्चेत्युक्तम् । तस्य—'परं' अनन्तरमस्मान्नोर्ध्वं गच्छन्ति । 'अन्यथा' कदाऽपि श्वेतद्वीपगमनात्पूर्वमपि नोत्क्रामन्तीत्यर्थाभ्युपगमे । नोत्क्रामन्तीत्यस्य ब्रह्मनाड्युत्क्रमणाभावार्थत्वं किं न स्यादित्यत आह—तदोक इत्यादीत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे 'तदोकः' इति सूत्रमेकानेकगुणोपासकज्ञानिसामान्यपरम् । बृहद्भाष्यं तु श्वेतद्वीपगमनात्परमस्माद्देहदेशादनुत्क्रम्यैवेत्यर्थकमिति ध्येयम् । केचित्तु—'नोत्क्रामन्ति कदाचन' इत्यस्य इतरमुक्तवदेकवारं ब्रह्मनाड्योत्क्रमणेन मुक्तौ सत्यां पुनः स्वयोग्यस्थाने स्थित्यनन्तरं 'नोत्क्रामन्ति' नोर्ध्वं गच्छन्तीत्यर्थमाश्रित्य अत एव 'अत्रैव च स्थितिस्तेषां अन्तरिक्षे च केचन' इत्युक्तम् । अन्यथा लिङ्गशरीरभङ्गाभावान्मुक्तिरेव तेषां न स्यादिति तत्त्वप्रदीपरीत्यैवाऽर्थमाहुः ।

केचित्सत्ये महाज्ञाना गच्छन्ति क्षीरसागरम् ।

'आत्मेत्येवोपास्व' इति वचनस्य 'आनन्दादयः प्रधानस्य' इत्युक्तिविरोध-परिहारस्तु तस्याश्चतुर्विधमोक्षार्थचतुर्गुणोपासकविषयत्वात् अस्याश्च कतिपयमोक्षयोग्यैकगुणोपासकविषयत्वाद्भिन्नविषयत्वेन विरोधाभावा-दिति तत्रैव कृतः। केचित्तु—आत्मेत्युपलक्षणम्। आनन्दादयोऽपि ग्राह्याः। एकगुणोपासकविषयकल्पनया समाधानटीका तु 'अस्तु वा ज्ञानता' इत्यादिवत्प्रौढवादेनैव प्रवृत्ता नाभ्युपगमवादेनेत्याहुः। तत्र, आनन्द-मालायां—अथ चतुर्गुणोपास्तेरशक्यत्वे आनन्दादीनां आत्मत्वगुणैकी-कारेणापि कथञ्चिदुपास्तिरस्ति, तथाच सच्चिदानन्दो विष्णुरात्मेत्युपास्य इत्यन्वय इत्युक्तिविरोधात्। 'तेषु मोक्षोऽपि भवेन्मानुषाणां विशेषिणाम्' इति छान्दोग्यभाष्योक्तेरेकगुणोपासनाख्यविशेषवतां मनुष्याणां भूर्भुव-स्स्वराख्यलोकप्राप्तिस्सिद्धा। तत्र भूलोकस्था उक्ताः। भुवस्स्वर्गस्थ-मुक्तानाह—अन्तरिक्षे त्वित्यादिना। तुशब्दोऽप्यर्थः। 'केचन' पूर्वोक्ता उत्तमा मनुष्याः। मुच्यन्त इत्यन्तं उभयत्राप्यनुषज्यते। नोत्क्रामन्तीत्येत तु पूर्वत्रैव योज्यम्। एवं किमुशब्दैरुक्तानां मनुष्याणां स्थितिमुक्त्वा तेभ्योऽधिकानां स्थितिमाह—महरिति। 'जने' जनलोके 'तपसि' तपोलोके। चस्समुच्चये। 'सत्ये' सत्यलोके। सर्वत्र मुच्यन्त इत्यनुष-ज्यते। 'महाज्ञानाः' बहुकालं ब्रह्मदर्शिनः अप्रतीकालम्बनाख्याः बहुगुणो-पासकास्तु 'क्षीरसागरं' तत्रत्यश्वेतद्वीपं गच्छन्तीत्यर्थः। उपलक्षण-मेतत्। तिष्ठन्तीत्यपि द्रष्टव्यम्। न च अत्रैव मुच्यन्ते, अत्रैव च स्थिति-स्तेषाम्, महाज्ञाना गच्छन्ति क्षीरसागरम्' इत्युक्त्या महाज्ञानाति-रिक्तानां एकगुणोपासकादीनां श्वेतद्वीपागमनप्राप्तेः

बहुनाऽत्र किमुक्तेन यावच्छ्वेतं न गच्छति।
योगी तावन्न मुक्तस्स्यात् . . . . ॥

इत्यत्र च सर्वेषां श्वेतद्वीपगमनोक्तेर्विरोध इति वाच्यम्। सर्वेषामपि सकृच्छ्वेतद्वीपगमनाभ्युपगमात्। तथाचाण्डलयकाले स्वोत्तमप्रवेशेनोर्ध्वं गताः भग्नलिङ्गाः सकृच्छ्वेतद्वीपं गत्वा पुनर्धरादिकमागत्यानन्तरमत्रैव तिष्ठन्तीत्याशयेन 'अत्रैव च स्थितिः' इत्याद्युक्तिरित्युक्तं भवति। उक्तं हि छान्दोग्यभाष्ये—

(६) तत्रापि क्रमयोगेन ज्ञानाधिक्यात्समीपगाः ।
सालोक्यं च सरूपत्वं सामीप्यं योग एव च ॥
इमामारभ्य सर्वत्र यावत्सुक्षीरसागरे ।
पुरुषोऽनन्तशयनः श्रीमान्नारायणाभिधः ॥

श्वेतद्वीपं ततो गत्वा दृष्ट्वा विष्णुं च तेन ते ।
अनुज्ञाताः प्रमोदन्ते निर्दुःखास्तु धरादिषु ॥ इति ॥

ननु गीताभाष्ये—ये त्वत्रैव भगवन्तं प्रविशन्ति तेऽपि पश्चात्तत्र यान्ति योग्यत्वं चात्र विवक्षितमित्युक्तेः सर्वेषां श्वेतद्वीपगमने तद्विरोधस्स्यादिति चेन्न, तस्य क्षीराब्धाववस्थानाय योग्यत्वं विवक्षितमित्येतदर्थकत्वात्। अत एव प्रमेयदीपिकायां अत्रेत्यनन्तरं निवास इति शेषः कृतः । तथा च महाज्ञानित्वलक्षणयोग्यत्वं चात्र क्षीराब्धिगतश्वेतद्वीपे निवासे तदर्थं विवक्षितम्, न तु गतिमात्र इति तद्वाक्यार्थाभ्युपगमान्न विरोध इति ध्येयम् ॥

(६) श्वेतद्वीपेऽपि मुहूर्ताधिकज्ञानित्वरूपमहाज्ञानित्ववतां न साम्यमित्याह—तत्रापीति ॥ श्वेतद्वीपेऽपि महाज्ञानिष्वपीत्यर्थः । क्रमेति । क्रमस्तारतम्यं स एव योग उपायस्तेनेत्यर्थः । इदं चोभयत्रान्वीयते । तथाच क्रमयोगेन ज्ञानाधिक्यात् ज्ञाने आधिक्ये तारतम्याख्योपायात् तदनुसारेण महाज्ञानाः क्रमयोगेन 'आदघ्नासः' (ऋ. १०-७१-७.) इत्याद्युक्तरीत्या 'समीपगाः' भगवत्समीपवर्तिन इत्यर्थः । ननु भूम्यादिषु मुक्तानां स्थितौ न मोक्षोऽयं स्यात् सालोक्यादिचातुर्विध्यानन्तर्भावादित्यत आह—सालोक्यं चेति । समानलोकस्थत्वं सालोक्यं समीपस्थत्वं सामीप्यं चतुर्भुजत्वादिरूपसाम्यं सारूप्यं भगवदङ्गप्रवेशः सायुज्यं योग एव चेत्येवशब्दस्यास्तीत्यध्याहृतेनान्वयः । चस्समुच्चये । इमामिति वाक्ये उक्तक्रमेण तावत्स्विति पदे अध्याहार्ये तथाच 'इमां' पृथिवीमारभ्य

केचनात्रैव मुच्यन्ते, केचनान्तरिक्षे,
केचित्स्वर्गे महर्लोके जने तपसि चापरे ।
केचित्सत्ये महाज्ञाना गच्छन्ति क्षीरसागरम् ॥

इत्याद्युक्तक्रमेण यावत्सु स्थानेषु श्रीमन्नारायणाभिधोऽनन्तशयनः पुरुषोऽस्ति 'तावत्सु' सर्वत्र स्थानेष्वपि सालोक्यं समीपत्वं च सारूप्यं

(७) मानुषा वर्णभेदेन तथैवाश्रमभेदतः ।
क्षितिपा मनुष्यगन्धर्वा देवाश्च पितरश्चिराः ॥
आजानजाः कर्मजाश्च तात्त्विकाश्च शचीपतिः ।
रुद्रो ब्रह्मेति क्रमशस्तेषु चैवोत्तरोत्तराः ॥
नित्यानन्दे च भोगे च ज्ञानैश्वर्यगुणेषु च ।
सर्वे शतगुणोद्रिक्ताः पूर्वस्मादुत्तरोत्तरम् ॥

योगश्चास्त्येवेति योजना। केचित्तु यावत् सुक्षीरसागर इति पदविभागं कृत्वा शोभने क्षीरसागरे यावन्नारायणाभिधः तावदिमामारभ्य सर्वत्र सालोक्याद्यस्तीत्यर्थमाहुः। तथाचेश्वरस्य सर्वदा सर्वत्रावस्थानात् भूम्यादिषु मुक्तानामपि भगवत्सामीप्यादिरूपो मोक्षो युक्त इति भावः। न चैतावताऽत्रैव मुक्तानां सायुज्याद्यप्यस्तीति मन्तव्यम्। यदि चतुर्मुखाद्याः पृथिव्यादिषु मुक्तस्थानं प्रति आगच्छन्ति, तदा तेषां तत्रस्थभगवत्सायुज्याद्यप्यस्तीत्यर्थोपपत्तेः ॥

(७) ननु मानुषाः सर्वेऽप्येकविधाः, तथाच कथं तत्र केचन भूमौ, केचनान्तरिक्षे, केचित्स्वर्गे, इत्येवंरूपावान्तरभेदः सम्भवतीत्यतो वर्णाश्रमभेदेन तेषां बाहुविध्यं प्रदर्शयन् क्रमयोगेनेत्युक्तं मुक्तानां तारतम्यं च दर्शयति—मानुषा इत्यादिना ॥ 'वर्णाः' ब्रह्मक्षत्रादयः 'आश्रमाः' ब्रह्मचर्यादयः मुक्तौ सन्तीति शेषः। 'क्षितिपाः' चक्रवर्तिनः 'देवाः' देवगन्धर्वाः 'चिराः पितरः' इति सामानाधिकरण्यम्। 'आजानजाः' अनाख्यातदेवाः 'कर्मजाः' कर्मणा देवत्वं प्राप्तः बल्याद्याः कार्तवीर्याद्याश्च 'तात्त्विकाः' तत्त्वाभिमानिनो बृहस्पत्यादयः देवा इत्यनुषज्यते। 'शचीपतिः' इन्द्रः 'रुद्रः' शेषः 'ब्रह्मा' हिरण्यगर्भ इत्येते क्रमशः क्रमेण 'पूर्वस्मात्' पूर्वपूर्वनिर्दिष्टात् 'उत्तरोत्तराः' उत्तमोत्तमा इति सम्बन्धः। एवं स्वरूपे तारतम्यमुक्त्वा गुणेषु तदाह—'तेषु' उक्तेषु मध्य इति। नित्यानन्दे भोगे ज्ञानैश्वर्यरूपगुणेषु सर्वेऽपि 'पूर्वस्मात्' पूर्वपूर्वतः 'उत्तरोत्तरं' पश्चात्पश्चान्निर्दिष्टाः शतगुणोत्कृष्टा इत्यर्थः। शतशब्दो बहुवाची। द्वितीयगुणशब्दो गणनापरः। यदर्थं तारतम्यमुक्तं तन्मुक्तानां स्वावरपूज्यत्वम्, चतुर्मुखस्य सर्वपूज्यत्वमिदानीमाह—पूज्यन्ते इति। 'ते' मुक्ताः। सर्व-

पूज्यन्ते चावरैस्ते तु सर्वपूज्यश्चतुर्मुखः ।
स्वजगद्व्यापृतिस्तेषां पूर्ववत्समुदीरिता ॥
(८) सयुजः परमात्मानं प्रविश्य च बहिर्गताः ।
चिद्रूपान् प्राकृतांश्चापि विना भोगांस्तु कांश्चन ॥
भुञ्जते मुक्तिरेवं ते विस्पष्टं समुदाहृता ॥ इति ॥ १९ ॥

(९) सू—ॐ ॥ विकारावर्ति च तथा हि दर्शयति ॥ ॐ ॥ २० ॥

पूज्य इति । ईशलक्ष्मीव्यतिरिक्तसर्वपूज्य इत्यर्थः । न केवलं स्वावरपूज्यत्वमात्रं तेषां, किन्तु स्वजगद्व्यापृतिश्चास्तीत्याह—स्वेति । 'तेषां' मुक्तानां स्वप्रतिबिम्बभूतमुक्तजीवेषु व्यापारश्चास्तीति तत्त्वप्रदीपदिशाऽस्यार्थो ज्ञातव्यः । अत्राधममुक्तेषु उत्तमानां व्यापारो नाम सतीपतिन्यायेन बहिः स्थित्वा नियामकत्वं, अन्तस्स्थित्वा नियामकस्तु मुख्यप्राण एव । यथोक्तं छान्दोग्यभाष्ये—तुरीयायामवस्थायां प्राणादेव निबोधनम् । इति ॥ मोक्षावस्थायामित्यर्थः । 'पूर्ववत्' संसार इव यथा संसारे स्वजगद्व्यापृतिस्तथेत्यर्थः ॥

(८) मानुषादिभ्यो देवाः श्रेष्ठाः योगशब्दोक्तसायुज्यभाक्त्वात्, तेषु चतुर्मुखः श्रेष्ठ इत्युक्तम्, तद्विवरीतुं तेषां ऐक्यशङ्कां च वारयितुं सयुजां महिमानमाह—सयुज इति ॥ सयुजः परमात्मानं प्रविश्य कदाचिद्बहिर्गताश्च भवन्ति । तत्र चिद्रूपान् प्राकृतान् अबन्धकशुद्धसत्त्वात्मकान् कांश्चन भोगान् स्वोत्तमैकभोग्यान् विना अन्यान् चिद्रूपान् प्राकृतांश्च भोगान् भुञ्जते इत्यर्थः । यद्वा—कांश्चन लक्ष्म्यात्मकान् स्वोत्तमरूपांश्च चिद्रूपान् प्राकृतानपि भगवदसाधारणभोग्यगन्धादींश्च विना स्वयोग्यभोगान् भुञ्जते इत्यर्थः । निगमयति—एवमिति । एवं क्रमेण 'विस्पष्टं' अतिस्पष्टं मुक्तिस्ते 'समुदाहृता' अभिहितेत्यर्थः । मयेति शेषः । नारदं प्रति ब्रह्मवाक्यमेतत् । इति गारुडे इत्यन्वयः ॥

(९) ननु ब्रह्मादिमुक्तानां मुक्तजगद्व्यापार एव कुतः, अमुक्तजगद्विषयोऽपि किं न स्यादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठति—विकारेति ॥ अत्र

विकारावर्तिव्यापारो मुक्तानां न विद्यते ' इमं मानव-
मावर्तं नावर्तन्ते ' (छा. ४-१५-६.) इति श्रुतिः ।

(१०) वाराहे च—

स्वाधिकारेण वर्तन्ते देवा मुक्तावपि स्फुटम् ।
बलिं हरन्ति मुक्ताय विरिञ्चाय तु पूर्ववत् ॥

चशब्दो नञनुषङ्गार्थः। विकारावर्तीति नपुंसकं पदम्। मुक्तानामिति शेषः। तथाच विविधाकारत्वान्मनोविकारदुःखमूलत्वाद्वा विकारशब्दितं संसारमावर्तयति प्रवर्तयतीति 'विकारावर्ति' संसारविषयकव्यापरणं मुक्तानां न विद्यते। यद्वा—विकारपदं प्रकृतिविकारशरीराभिमानिसंसारि-परम्, तमावर्तयतीति विकारावर्ति मुक्तानां न विद्यते। कुतो? 'हि' यस्मात्तथा श्रुतिः 'दर्शयति' प्रतिपादयतीति योजनामभिप्रेत्य सूत्रं व्याचष्टे—विकारेति। व्यापार इति लब्धार्थकथनम् ' हि ' यस्माच्छ्रुतिर्दर्शयतीति शेषः। मानवाः मनुष्याः यत्रावर्तन्ते जन्ममृत्यादि प्राप्नुवन्ति स मानवावर्तः संसारः। अधिकरणे घञ्, तत्पुरुषोऽयम्, मुमागमश्छान्दस इति केचित्। छान्दोग्य-व्यासतीर्थीये तु मानवमावर्तमिति अलुक्समास इत्युक्तम्। एतत्पक्षे द्वितीयायाः षष्ठ्यर्थत्वमभिप्रेतम्। तं प्रति ' नावर्तन्ते न प्रवर्तयन्तीत्यर्थः। तत्त्व-प्रदीपे तु मानवं मनुष्यसम्बन्धिनं 'आवर्तं' संसारमितिभिन्नपदत्वाभिप्रायेण श्रुतिर्व्याख्याता। तथा प्रकृतिविकारशरीराद्यभिमानिषु जन्ममृत्यादिविकार-वत्सु संसारिषु मुक्तानां व्यापरणं आवृत्तिस्तेषां तद्व्यापारो न विद्यत इति यावदिति सूत्रार्थ उक्तः। एतत्पक्षे चस्त्वर्थः एवार्थ स्मृतिसूचको वाऽव-गन्तव्यः ॥

(१०) ननु मुक्तदेवानाममुक्तविषयव्यापाराभावे संसारावस्थानमेव न स्यात् प्रवर्तकाभावादित्याशङ्कां परिहर्तुमुक्तार्थे चशब्दसूचितां स्मृति-मुदाहरति—वाराहे चेति ॥ न केवलं श्रुतिर्दर्शयति, किन्तु वाराहेऽप्येवं श्रुतिरस्तीति चार्थः। 'स्वाधिकारेण' स्वस्वयोग्यतानुसारेण यद्वा—स्वस्वाधिपत्येन युक्ता वा वर्तन्त इत्यर्थः। अपिस्समुच्चये। 'स्फुटं' प्रत्यक्षम्। न तु रहस्यतयेति भावः। 'बलिं' करं 'हरन्ति' प्रयच्छन्ति 'पूर्ववत्' संसारे यथा। 'सब्रह्मकाः' सविरिञ्चा देवास्त्वित्यन्वयः।

सब्रह्मकास्तु ते देवा विष्णवे च विशेषतः ।
न विकाराधिकारस्तु मुक्तानामन्य एव तु ॥
विकाराधिकृता ज्ञेया ये नियुक्तास्तु विष्णुना ॥ २० ॥

॥ इति जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ १०. स्थित्यधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ स्थितिमाह दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ ॐ ॥ २१ ॥

'विशेषतः' आधिक्येन बलिं हरन्तीति च वर्तते। अत एव वाक्यभेदकस्तुशब्दः। चस्समुच्चये। नेति। मुक्तानां 'विकाराधिकारः' संसारप्रवर्तकत्वं तु न विद्यत इत्यर्थः। तर्हि कस्मात्संसारप्रवृत्तिर्न स्यादित्यत आह—अन्य इति। तुरेव। तथाच ये मुक्तेभ्योऽन्ये विष्णुना नियुक्तास्त एव संसाराख्यविकाराधिकृतास्तत्प्रवर्तकाः विज्ञेया इत्यर्थः। इति वाराह इत्यन्वयः ॥

॥ इति जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ १०. स्थित्यधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे ब्रह्मप्राप्तानां मुक्तानां भोगादिना वृद्धिह्रासो निराक्रियते। अस्त्येव मुक्तस्यानन्दवृद्ध्यादीति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्यति—स्थितिमिति। अत्रैवंचेति चशब्दोऽप्यर्थोऽवधारणार्थश्च नञनुषङ्गार्थो वा। तत्रेति शेषः। स्थितिमित्यावर्तते। तत्रैकस्य विपरिणामः। तथाच 'एतत्' इति श्रुतिर्यद्यपि तत्र मुक्तावुपासनं 'आह' एवमपि तथापि यतस्स एष इति श्रुतिः मुक्तस्य स्थितिमेकप्रकारेणैवावस्थानमाह वक्ति न केवलं श्रुतिरेवमाह, किन्तु 'प्रत्यक्षानुमाने' महतां प्रत्यक्षं मुक्तो न वृध्यादिमान् तत्कारणशून्यत्वादित्यनुमानं चैवमेकप्रकारेण स्थितिं दर्शयतो ज्ञापयतोऽतो मुक्तस्यैवमेव वृद्धिह्रासशून्यतयैव स्थितिर्युक्ता न तु वृद्धिह्रासवत्त्वमिति योजनामभिप्रेत्य सूत्रं व्याचष्ट—एतदिति। 'इति' इत्यादिना। यद्यपीत्यादावुपस्कार्यम्। तथाच यद्यपि 'एतत्साममगायन्'

'एतत्साम गायन्नास्ते' (तै. उ. ३-१०.) इत्युच्यते तत्रा नन्दादीनां वृद्धिह्रासश्च न विद्यते। किन्त्वेकप्रकारेणैव सर्वदा स्थितिः। 'स एष एतस्मिन् ब्रह्मणि सम्पन्नो न जायते न म्रियते न हीयते न वर्धते स्थित एव सर्वदा भवति दर्शन्नेव ब्रह्म दर्शन्नेवात्मानं तस्यैवं दर्शयतो नापत्तिर्न विपत्तिः' इत्याह जाबालश्रुतौ।

यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न जायते।
न हीयते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धते।

इति मोक्षधर्मे। विद्वत्प्रत्यक्षात्कारणाभावलिङ्गाच्च।

इत्यादिना तत्र मुक्तौ तस्य मुक्तस्य तद्भगवदुपासनं सामगायनाख्यमुच्यते। तथापि न तस्यानन्दबलज्ञानादीनां वृद्धिह्रासौ विद्येते किन्त्वेकप्रकारेणैव सर्वदा स्थितिः। कुतो? यतः 'स एषः' इति जाबालश्रुतौ 'नापत्तिर्न विपत्तिः' इत्याह वेदपुरुषः। प्रथमार्थे सप्तमी वा। एवं श्रुतिसमाख्यारूपे 'यत्र गत्वा' इत्यादिमोक्षधर्मेऽपि न हीयते न वर्धत इत्याह व्यासः। यतश्च 'विद्वत्प्रत्यक्षात्' विदुषां महतां प्रत्यक्षात्, कारणशून्यत्वलिङ्गाच्चैतत्सिद्धमत इति योजना। श्रुत्यर्थस्तु—यः 'एतस्मिन्' मोक्षे 'ब्रह्मणि' विष्णौ 'सम्पन्नः' तं प्राप्तः 'स एषः' मुक्तः देहतोऽपि न जायते न म्रियते। न केवलं संसार इव स्वरूपत इत्यध्याहृतवाक्यगताऽपिशब्दार्थः। न केवलमेतावत्, किन्तु आनन्दादिगुणतोऽपि 'न हीयते' न ह्रसते, न वर्धते, किन्तु सदा एकप्रकारेण स्थित एव भवति स मुक्तः। यद्यपि ब्रह्म दर्शन्नुत्कृष्टमिति पश्यन्नुपासीन एवमात्मानं स्वामीति च दर्शन्नुपासीन आस्ते, तथा चोपासनरूपकारणाद्वृद्ध्यादिप्रसक्तिरस्ति। तथापि एवं दर्शयतः' पश्यतः उपासीनस्य तस्य मुक्तस्य 'नापत्तिः' न वृद्धिः 'न विपत्तिः' न ह्रासश्चास्तीति। यथोक्तं तत्त्वप्रदीपे—आपत्तिरविद्यमानस्यागमः। विपत्तिर्विद्यमानस्यापगमः। इति श्रुतौ तस्यैवं दर्शयत इत्यनुवादे न दर्शयतश्चोपासनस्यापि स्थितिमाह श्रुतिरिति। दर्शयत इत्यस्यावृत्त्या सूत्रयोजना दर्शिता। स्मृतौ न जायते न म्रियते देहत इति शेषः। न हीयते न वर्धते

(२) ब्रह्मवैवर्ते च—

न ह्रासो न च वृद्धिर्वा मुक्तानां विद्यते क्वचित् ।
विद्वत्प्रत्यक्षसिद्धत्वात्कारणाभावतोऽनुमा ॥
हरेरुपासना चात्र सदैव सुखरूपिणी ।
न तु साधनभूता सा सिद्धिरेवात्र सा यतः ॥ इति ॥ २१ ॥

(३) सू—ॐ ॥ भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ ॐ ॥ २२ ॥

गुणत इति चाध्याहारः । यच्छब्दस्य स मोक्ष इति तत्रत्यतच्छब्देनान्वयः । श्रुतिस्मृत्योर्जननमरणयोर्व्यत्यस्तोक्तिः तयोरनियतक्रमत्वज्ञापनार्था ॥

(२) परप्रत्यक्षस्याप्रत्यक्षत्वात्कथं तेनास्माकमर्थसिद्धिरित्यतो विद्वत्प्रत्यक्षानुमाने दर्शयत इत्युक्तार्थे स्मृतिं चाह—ब्रह्मवैवर्ते चेति ॥ चस्समुच्चये । 'मुक्तानां' मुक्तगुणानां क्वचित्काले विद्वत्प्रत्यक्षसिद्धत्वात् वृद्ध्याद्यभावस्येति शेषः । कारणाभावत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः । 'यतो यतो धावति' इत्यादिवत् । तथाच वृद्ध्यादिकारणाभावरूपानुमानं चास्मिन् विषयेऽस्तीत्यर्थः । यत इति शेषः यद्वा—कारणाभावतो लिङ्गादनुमाऽनुमितिरत्रविषये साधकतया प्रवर्तते यत इत्यर्थः । ननूपासनाख्यकारणसद्भावात्कथं तदभाव इत्यत आह—हरेरिति । कर्मणि षष्ठीयम् । 'अत्र' मुक्तौ स्थिता मुक्तैः क्रियमाणेति यावत् । चस्त्वर्थः । सदैव हरेरेव सुखरूपिण्येव यतोऽतो न साधनभूतेत्यन्वयः । ननु कुतः सुखरूपत्वं, तत्साधनत्वमिति किं न स्यादित्यत आह—सिद्धिरेवेति । अत्र सेत्यनुवर्तते । पुनः अत्र सेत्येकं पदम् । तथाच 'अत्र' मुक्तौ सा उपासना यतः 'अत्रसा' भयरहिता सिद्धिरेव मोक्षफलरूपैवातस्सुखरूपैव न तत्साधनभूतेत्यर्थः । मुक्तेरभयत्वं च 'अथ सोऽभयं गतो भवति' (तै. उ. २-७.) इति श्रुतिसिद्धम् । हरेरित्यादिना दर्शयतश्चेत्यनेन यदुपासनस्य वृद्ध्याद्यकारणत्वमुक्तं योजनान्तरे तत्स्पष्टीकृतं भवति ॥

(३) ननु न मुक्तानां वृद्ध्यादौ कारणाभावः, भोगविशेषसद्भावात् , कारणाभावाभ्युपगमे च प्रामाणिकभोगविशेषविरोधापातादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठति—भोगेति ॥ अत्र चशब्दोऽवधारणार्थो नञनुकर्षकश्च । स

न च भोगविशेषादिविरोधः । 'एतमानन्दमयमात्मानमनुविश्य न जायते न म्रियते न ह्रसते न वर्धते यथाकामं चरति यथाकामं पिबति यथाकामं रमते यथाकाममुपरमते' (तै. उ. २-८.) इति भोगमात्रसाम्यलिङ्गात् ।

चावर्तते। मात्रशब्दात्परो विशेषशब्दोऽध्याहृत्य योजनीयः। तथाच न मुक्तस्य वृद्ध्यादिकारणाभावाभ्युपगमे भोगविशेषादिविरोधः। कुतः? यतो मुक्तभोगविशेषादिस्तदानन्दादिवृद्धिह्रासकारणं न, कुत एतत् ज्ञायते? 'भोगमात्रविशेषसाम्यलिङ्गात्' भोगमात्रस्य च रमणपानाद्यनेकविशेषयुक्तभोगसामान्यस्य 'एतमानन्दमयम्' इति श्रुतौ रमते उपरमत इति विषयभोगभावाभावोक्त्या सूचिते भोगविशेषे तदभावे च सत्यपि यन्मुक्तस्वरूपानन्दादेर्न ह्रसते न वर्धत इत्युक्तं वृद्ध्यादिशून्यत्वरूपं साम्यमेतस्मादेव लिङ्गाद्भोगमात्रविशेषस्य मौक्तानन्दवृद्ध्याद्यकारणत्वज्ञापकाद्भोगविशेषादेर्वृद्ध्याद्यकारणत्वं विना तस्मिन् सति कार्याभावरूपान्वयव्यभिचारस्यानुपपत्तेरिति भाव इति रूपाल्लिङ्गाच्च भोगविशेषो वृद्ध्यादिकारणम्, न्यायामृतोक्तरीत्या यदि भोगविशेषः आनन्दादिवृद्ध्यादिकारणं तर्हि भोगसामान्य एव साम्यमुच्येत, न तु तद्विशेषेऽपि। अतो भोगमात्र इव तद्विशेषेऽपि साम्योक्तिः कारणमिति वा सूत्रवृत्तिमभिप्रेत्य तद्व्याचष्टे—न चेति। मुक्तस्य वृद्ध्यादिकारणाभावाभ्युपगम इत्यादावुपस्कार्यम् । भोगविशेषो भोगातिशयः आदिपदेन भोगाभाव उच्यते। तस्य विरोधोऽनुपपत्तिः। विरोध इत्यन्तेन चशब्दानुकृष्टनञर्थ उक्तो भवति। कुतो नेत्यतस्तत्र नेत्यस्यावृत्त्या यतो न भोगविशेषादिस्तद्वृद्ध्यादौ कारणमिति सूचितश्चशब्दसमुच्चितो हेतुरन्वेतव्यः। भोगविशेषादेर्वृद्ध्याद्यकारणत्वं कुतो ज्ञायत इत्यतस्तत्र 'एतमानन्दमयम्' इत्यारभ्य लिङ्गादित्यन्तो हेतुर्योज्यः। सायुज्यमुक्तः 'आनन्दमयम्' आनन्दपूर्णमेतं परमात्मानं प्रविश्य पुनर्देहतो न जायते न म्रियते गुणतो न ह्रसते न वर्धते 'यथाकामं' यथेच्छं 'चरति' भक्षयति पिबति चेत्यर्थः। रमते उपरमत इत्याभ्यां भोगविशेषतदभावावुच्येते। इति श्रुतादिति शेषः। भोगमात्रेति हेतुवाक्यार्थः पूर्ववत् ॥

(४) अवृद्धिह्रासरूपत्वं मुक्तानां प्रायिकं भवेत् ।
कादाचित्कविशेषस्तु नैव तेषां निषिध्यते ॥ इति कौर्मे ॥
(५) प्रवाहतस्तु वृद्धिर्वा ह्रासो वा नैव कुत्रचित् ।
नाप्रियं किञ्चिदपि तु मुक्तानां विद्यते क्वचित् ॥

---

(४) ननु यदि भोगो न वृद्धिहेतुस्तर्हि व्यर्थोऽसौ किमिति मुक्तैः क्रियत इत्यतः क्रीडयेति परिहारे स्थिते मुक्तविरिञ्चेतरमुक्तानां चशब्द-सूचितं विशेषं चाह--अवृद्धीति। वृद्धिह्रासरहितज्ञानादिधर्मवत्त्वमित्यर्थः। 'मुक्तानां' विरिञ्चेतरमुक्तानाम्। यथोक्तमनुव्याख्याने—

मुक्तानां तु तदन्येषां समुद्रतरलोपमा ॥ इति ॥

व्याख्यातं चैतत्सुधायाम्—

ब्रह्मण इति विशिष्याभिधाने को हेतुरित्यत आह—मुक्तानां त्विति। विशेषबलेन वृद्धिह्रासवतीत्यर्थः । यथोक्तं—'अवृद्धिह्रासरूपत्वम् इत्यादि' इति। अत्र मतिविवक्षया स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। आदिशब्देन प्रवाहत इति वचनं गृह्यते। भोगादिना तर्हि किञ्चिद्वृद्धिविरोध इत्यत आह—प्रायिक-मिति। बाहुल्येन सार्वकालिकमित्यर्थः। प्रायिकमित्युक्तेः कृत्यमाह—कादाचित्केति। विशेषो वृद्ध्यादिः। 'तेषां' विरिञ्चेतरमुक्तानां 'नैव निषिध्यते' किन्त्वङ्गीक्रियत इत्यर्थः। अवृद्धिह्रासरूपत्वहान्यापादकत्वा-भावादिति भावः। केचित्तु—मुक्तानामित्यस्य यथाश्रुत एवार्थो न विरि-ञ्चेतरेषामिति। कादाचित्कविशेष इत्यादेस्तु मुक्तौ तत्तत्कालीनभोग-बाहुळ्येन आनन्दे कश्चिद्विशेषो नैव निषिध्यते इत्यर्थः। न चाणुभाष्य-विरोधः, तत्र तदन्येषामित्युक्तेरिति वाच्यम्। तत्र चतुर्मुखस्य सर्वज्ञत्वेन तज्ज्ञाने विशेषाभावस्योक्तत्वात्। यदा दक्षिणानामपि सुखविशेष उक्तस्तदा सुतरां चतुर्मुखस्य सुखविशेष इत्याहुः। तन्न 'अवृद्धि' इत्यादिवचनस्य धर्मसामान्यवाचिरूपशब्दघटितत्वेन आनन्दवज्ज्ञानेऽपि कादाचित्कवि-शेषप्रतिपादकत्वात्। द्वितीये कुत्रचिदित्युक्त्या ज्ञानस्यापि लब्धत्वात्। अन्यथा सुधायां सम्मतित्वेनोदाहरणाविरोधात्। कौर्मे विशेष उक्त इति शेषः॥

(५) तर्हि 'न हीयते यत्र गत्वा' (मोक्षधर्मे) इत्यादेः का गति रित्यतो यदुक्तं मुक्तानां प्रायिकं अवृद्धिह्रासरूपत्वमिति तदेव स्मृत्यन्त-

कुत एव तु दुःखं स्यात्सुखमेव सदोदितम् ।
भोगानां तु विशेषेषु वैचित्र्यं लभ्यते क्वचित् ॥
इति नारायणतन्त्रे ॥ २२ ॥

॥ इति स्थित्यधिकरणम् ॥ १० ॥

रेण विवृणोति—प्रवाहत इति ॥ यथा कावेर्यादिप्रवाहस्य कदाचिद्वृद्धिः कदाचिद्ध्रासः, एवं मुक्तानां 'कुत्रचित्' स्वगुणादौ 'प्रवाहतः' साम-ग्र्येण कदाचिद्वृद्धिः ह्रासो वा नास्तीत्यर्थः। यद्वा—प्रायस्तेषां गुणेषु वृद्धिर्नास्त्येव, भोगादिना तु केषाञ्चित्किञ्चित् वृद्धिर्भवति, सा च प्रवाहतोऽनन्तकालीनेति न दोषः। अत एव 'न ह्रास्य कर्म क्षीयते' (बृ. ३-४-१५.) इत्याह। ह्रासस्तु मुक्तानां 'कुत्रचित्' गुणे 'क्वचित्' कालेऽपि सर्वथा नास्त्येव। एवं किञ्चिदप्यप्रियं न विद्यत एव, दुःखं तु कुतः स्यात्। किन्तु 'सदोदितं' व्यक्तं सुखमेव स्यादित्यर्थः। 'अस्मा-द्ध्येवात्मनः' (बृ. ३-४-१५). इति श्रुतिविरोधमाशङ्क्याह—भोगानां त्विति। सुखे इति विपरिणतमस्ति। तथाच भोगानां 'विशेषेषु' वैचि-त्र्येषु सत्सु 'सुखे' आनन्दे 'किञ्चिद्वैचित्र्यं' विशेषो 'लभ्यते' सिद्ध्यतीत्यर्थः। तथाच यथैकस्यैव सुवर्णस्याङ्गुलीयकात्मकत्वं कुण्डला-त्मकत्वं च तथा चूतफलभक्षणादिप्रयुक्तो यो आनन्दविशेषस्तदात्मकत्व-रूपवैचित्र्यमेक एव व्यक्तानन्दो लभ्यते इति भावः। अन्ये तु 'भोगानां तु विशेषेषु वैचित्र्यं लभ्यते क्वचित्' इत्यस्य स्वेनानुभूयमानेषु विषय-कृतानेकत्वयुक्तेषु मध्ये एकस्मिन् आनन्दे अत्यन्तमासक्तचित्तस्य शक्त्या-त्मना प्रागपि स्थिते कस्मिंश्चिदानन्दे वनितादिभोगविशेषैः व्यक्त्याख्यं वैचित्र्यं लभ्यत इत्यर्थमाहुः। न चात्रानन्दवैचित्र्यं प्रति भोगवैचि-त्र्यस्य कारणत्वोक्तेः प्रागुक्तो वृद्ध्यादौ कारणाभावहेतुरसिद्ध इति वाच्यम्। बहुतरवृद्ध्यादिकारणशून्यत्वादिति हेतोर्विशेषणात्। इति नारायणतन्त्रे विवक्षितार्थो विवृत इति शेषः॥

॥ इति स्थित्यधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ ११. अनावृत्त्यधिकरणम् ॥

(१) सू—ॐ ॥ अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ ॐ ॥ २३ ॥

'न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते' (छा. ८-१५-१.)

॥ ११. अनावृत्त्यधिकरणम् ॥

(१) अत्राधिकरणे ब्रह्म प्राप्य भोगान् भुञ्जानस्य मुक्तस्यापुनरावृत्तिस्समर्थ्यते। अस्ति मुक्तस्य पुनरावृत्तिः। स्वर्गादिगतानां पुनरावृत्तिदर्शनात्। न च स्वर्गादिगतानां युगमन्वन्तरादिमात्रवासित्वाद्युक्ता पुनरावृत्तिः, न तु मुक्तस्य, तस्य समस्तकालवासित्वादिति वाच्यम्। समस्तस्यापि कालस्य कदाचित्समाप्तिसम्भवात्। न च कालस्यानन्तत्वात्समाप्त्ययोगः। भारतयुद्धे दुर्योधनपातसमये महोत्पातसूचनाय त्रयोदश्या एव पञ्चदशीत्वदर्शनात्। तत्र तिथित्रयस्य युगपत्समाप्तिवदनन्तत्वेऽपि कालस्य समस्तस्यापि युगपत्समाप्तिसम्भवात्। यथाऽऽह भारते व्यासः—

चतुर्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्वां तु षोडशीम्।
इमां तु नाभिजानामि अमावास्यां त्रयोदशीम् ॥ इति ॥

अस्यार्थः—तिथिक्षयपक्षे 'पञ्चदशीं' पञ्चदशदिनत्वयोग्यां अमावास्यां 'चतुर्दशीं' चतुर्दशदिनसम्बन्धिनीं भूतपूर्वां जानामि प्रतिपदमारभ्य क्षये सति। वृद्धौ च 'षोडशीं' षोडशदिनजातामपि भूतपूर्वामिति जानामि। 'इमां' अवस्थां नाभिजानामि। काऽसाववस्थेत्यत आह—अमावास्यां त्रयोदशीमिति। अमावास्यां 'त्रयोदशीं' त्रयोदशदिने जातां नाभिजानामीति। अतो मुक्तौ पुनरावृत्तिसद्भावादपुरुषार्थत्वं मुक्तेरिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य तदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति—अनावृत्तिरिति॥ अत्र मुक्तस्यानावृत्तिरेव, न तु भारतयुद्ध इव युगपत्सर्वकालस्यापि समाप्त्या स्वर्गवन्मुक्तस्थानात् 'पुनरावृत्तिः' संसारं प्रत्यागतिरिति प्रतिज्ञावाक्यार्थस्य स्फुटत्वात् शब्दादिति हेतुमात्रं व्याचष्टे—न चेति। छन्दोगश्रुतौ—'स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते' (छा. ८-१५-१.) इति पूर्ववाक्ये प्रकृतो मुक्तः ब्रह्मलोकं हित्वा पुनः 'नावर्तते' न संसृतिं प्राप्नोतीत्यर्थः। चशब्द एवार्थः। शब्दादित्येतत्प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—सर्वा-

'सर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत्समभवत्' (ऐ. आ. २-५-१-१५.) इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २३ ॥

निति। ऐतरेये द्वितीयारण्यके 'स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वमुत्क्रम्या-मुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतस्समभवत्समभवत्' (ऐ. आ. २-५-१-१५.) इति श्रूयते। अस्यायमर्थः—'सः' उपासक एवं विद्वान् 'अस्माच्छरीरभेदात्' शरीरसम्बन्धात् 'ऊर्ध्वमुत्क्रम्य' ब्रह्मनाड्योत्क्रम्य 'अमुष्मिन् स्वर्गे लोके' स्वरानन्दो विष्णुरत्र गत इति व्युत्पत्त्या विष्णुलोके 'अमृतो' मुक्तस्सन् 'सर्वान् कामान्' अपेक्षितसर्ववस्तूनि 'आप्त्वा' स्वीकृत्य 'समभवत्' तानेव सर्वान् कामाननुभवतीति। आदिपदेन 'यो वा एतामुपनिषदं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति' (केन. ४-९.) इति तत्त्वप्रदीपोदाहृततलवकारश्रुतिर्गृह्यते। 'स्वर्गे' स्वरूप-भूतरमणज्ञानवति 'लोके' प्रकाशरूपे 'ज्येये' श्रेष्ठे विष्णावित्यर्थः। अनेन शब्दादित्येतदनावृत्तिबोधकशब्दात्, तथा सर्वकामावाप्तिप्रतिपादक-शब्दात्, तथा सर्वपापक्षयपूर्वकमनन्तलोकप्राप्तिबोधकशब्दादित्यनेकधा व्याख्यातं भवति। आदिपदोपात्तश्रुत्यपेक्षया श्रुतिभ्य इति बहुवचनप्रयोगः। समस्तशास्त्रार्थस्यैवमेवेत्यवधारणार्था समस्तसूत्रस्य द्विरुक्तिः। पूर्वपक्षयुक्ता समस्तकालसमाप्तिस्तु कालसमाप्तेः क्वचित्काल एव वक्तव्यत्वेन व्याहृ-तत्वादुपेक्षणीया ॥

अत्रायमाचार्योक्तोऽध्यायार्थसङ्ग्रहः—येऽप्रतीकालम्बनाः देवाः भगव-ज्ज्ञानभोगाभ्यां निवृत्तसमस्तानिष्टकर्माणः चेतनोत्क्रमणात्प्रागेव देहनाशा-दर्चिरादिलोकानां च नष्टत्वादुत्क्रमणेनार्चिरादिमार्गेण च रहितास्तत्रेतर-देवाः अण्डलयकाले तत्त्वदेवाः अण्डलयानन्तरं यथायोग्यं स्वस्वोत्तमप्रवेशेन परित्यक्तदेहाः स्वोचितेन पथा गरुडमार्गेण शेषमार्गेण च पुन्नामकहिरण्य-गर्भेण सह वैकुण्ठवासिनं भगवन्तं प्राप्तास्तेन सह विरजास्नानेन भिन्नलिङ्ग-शरीराः विध्वस्तप्रकृतयः अत्यन्तनिवृत्तानिष्टा भवन्ति। ये तु ऋषयः देवानुगाः पितरः प्रतीकालम्बनाः भगवदपरोक्षानन्तरं भगवज्ज्ञानभोगाभ्यां निवृत्तसमस्तानिष्टकर्माणः उत्क्रमणेन त्यक्तदेहाः अर्चिरादिपथा यथायोग्य-स्थाने स्थिताः अण्डलयकाले स्वोत्तमान् प्रविष्टाः वैकुण्ठवासिनं हरिं प्राप्ताः हिरण्यगर्भेण सह विरजास्नानेन भिन्नलिङ्गशरीराः विध्वस्तप्रकृतयः अत्यन्त

(२) ज्ञानानन्दादिभिः सर्वैर्गुणैः पूर्णाय विष्णवे ।
नमोऽस्तु गुरवे नित्यं सर्वथाऽतिप्रियाय मे ॥

निवृत्तानिष्टा भवन्ति । ये तु मनुष्योत्तमाः निष्कामुकभगवदर्थश्रुत्यादिविहितकार्यानुष्ठानेन शुद्धान्तःकरणाः प्रक्षीणरागादिदोषाः सञ्जातभगवद्भक्तिमन्तः श्रवणमननिदिध्यासनाभ्यासवन्तः परमभागवताः स्वयोग्यभगवदपरोक्षानन्तरं अत्यन्तनिवृत्तानिष्टसञ्चितकर्माणः आगामिदुष्कर्मलेपविधुराः यावत्प्रारब्धं भागवतधर्मनिष्ठाः उत्तरायणमार्गेण त्यक्तदेहाः भगवल्लोकगमनार्थमर्चिरादिपथा महरादिलोके समासीनाः लयकाले स्वोत्तमप्रवेशेनोर्ध्वं गताः ब्रह्माण्डलयानन्तरं लिङ्गशरीरभङ्गकाले उपस्थिते सुषुम्नामार्गेण त्यक्तान्यदेहाः हिरण्यगर्भेण सह विरजास्नानेन भिन्नलिङ्गशरीराः प्रध्वस्तस्वगुणाच्छादिकाः विध्वस्तप्रकृतयः अत्यन्तनिवृत्तानिष्टा भवन्ति । ये त्वस्यल्पाः मानुषाः स्थावरादयश्च एकगुणोपासकाः कार्यब्रह्मकालान्त्यभागे स्वस्वयोग्यावतारापरोक्षिणः उत्क्रमणार्चिरादिमार्गरहिताः प्रभुक्तात्यल्पप्रारब्धकर्माणः अण्डलयकाले स्वोत्तमप्रवेशेनोर्ध्वं गताः ब्रह्मणा सह त्यक्तलिङ्गशरीराः विध्वस्तप्रकृतयोऽत्यन्तनिवृत्तानिष्टाः भवन्ति । ते सर्वेऽपि महाप्रलये भगवदुदरे स्थित्वा पुनस्सृष्टौ भगवल्लोकाविर्भावे श्वेतद्वीपगतभगवद्दर्शनेनापगतभगवदिच्छावरकाः सम्यगाविर्भूतज्ञानानन्दादिगुणाः वासुदेवपरिकल्पतस्वस्वयोग्यस्थानेषु स्थिताः भगवन्तमुपासीनाः सयुजः भगवद्देहे बहिश्च अन्ये बहिरेव स्वरूपदेहेन लीलागृहीतविग्रहैर्वा सङ्कल्पमात्रसाध्यान् दिव्यान् भोगान् तारतम्येन भुञ्जानाः न कदाचित्पुनरावर्तन्त इति ॥

(२) अथायं भाष्यकारो यं गुणगणार्णवतया आदौ प्रतिपादितवान् । यच्छिष्यतया चैतादृशीमतिविशदां संविदं लब्धवान् । यस्मिंश्चात्मनो निरुपाधिकप्रीतिस्तमेव देवतात्वेन गुरुत्वेन चान्तेऽपि नमति—ज्ञानेति ॥ गुणैरित्यस्य विवरणं—सर्वैरिति । अनेन नम्यताप्रयोजकं विशिष्टत्वमुक्तं भवति । 'गुरवे' इति निमित्तान्तरोक्तिः । 'सर्वथा' सर्वस्मात्सर्वप्रकारेण 'अतिप्रियो' निरुपाधिकप्रियः । अनेनेष्टत्वम्, ब्रह्मशब्दसमानार्थकविष्णुशब्दप्रयोगेन ब्रह्मविचारात्मकशास्त्राधिकृतत्वम्, सूत्रसङ्ख्या चोक्ता भवति ॥

(३) यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं
बट् तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ।
वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुः
मध्वो यत्तु तृतीयकं कृतमिदं भाष्यं हरौ तेन हि ॥

---

(३) अथ स्वभाषितभाष्यस्याप्तिमूलत्वसमर्थनाय श्रुतिप्रसिद्धं स्वस्य परमाप्तत्वं दर्शयन्नाह—यस्येति ॥ यद्वा—मुमुक्षोर्भगवज्ज्ञानस्येव स्वज्ञानस्याप्यपेक्षितत्वात्स्वस्वरूपं ख्यापयन् स्वकृतिं भगवति समर्पयति—यस्येति । 'यस्य' वायोः वायुनामकस्य देवस्य 'बळित्था' इत्यादिवेदवचनेऽलं 'दिव्यानि' क्रीडादिगुणयुक्तानि अत्यन्तप्रकाशवन्ति स्तुत्यानि देवसेव्यानि च त्रीणि रूपाणि उदितानि, तस्य यत्तृतीयं रूपं तेनेदं श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यं 'हरौ' हरिविषयतया कृतमित्यन्वयः। 'हि' प्रसिद्धौ। तत्त्वप्रदीपे तु 'मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना भाष्यं कृतं केशवे' इति पठित्वा 'यस्य त्रीणि' इति श्लोकानन्तरं 'ज्ञानानन्दादिभिः' इति श्लोकोऽवतारितः। कीदृशं चास्य मूलं, किं च स्वरूपं, कानि च त्रीणि रूपाणि कीदृशानि च, तत्राह—अलमिति। तस्य वायोः 'तत्' मूलरूपं 'बट्' बलात्मकं 'दर्शतं' ज्ञानरूपं ज्ञानात्मकं ततमिति वा। अनेन केन निमित्तेन तन्मूलं वायुनामकमिति प्रश्नस्याप्युत्तरमदायि। वशब्दस्य बलवाचित्वात् अयतेर्ज्ञानार्थत्वात् · तन्मूलं 'भर्गः' सकारान्तोऽयं शब्दः। जगद्भरणगमनगुणं 'महत्' महनीयं च। मूलरूपादवताररूपस्येन्द्रार्जुनादेरिव गुणवैषम्यं न मन्तव्यमित्याह—इत्थमेवेति। यदुक्तगुणं तन्मूलरूपं यद्गुणकं तद्गुणकमेवावतारायापि भगवता 'निहितं' प्रेरितमवतीर्णं चेत्यर्थः। त्रयाणामपि रूपाणां सव्यापारं नामान्याह—रामेत्यादिना। 'प्रथमकं' प्रथमं वपुः हनुमदाख्यं 'रामवचोनयं' रामवचांसि सीतां प्रति नीतवत्। रामविषयवचांसि मूलरामायणरूपाणि शिष्येषु नीतवद्वा। रामस्य वचसि यो नयो न्यायः आज्ञारूपः तद्युक्तं वा। तथात्वे बहुव्रीहिः। द्वितीयं वपुः भीमनामकं कुरुपृतनाक्षयकारित्वात्पृक्षः। यत्तु तृतीयकं 'तन्मध्वः' मध्वनामकमानन्दरूपस्य हरेः प्रतिपादकशास्त्रकृत्त्वात् । आनन्दसन्दायिसुशास्त्रनिर्मातृत्वाद्वा ॥

नित्यानन्दो हरिः पूर्णो नित्यदा प्रीयतां मम ।
नमस्तस्मै नमस्तस्मै नमस्तस्मै च विष्णवे ॥

॥ इत्यनावृत्त्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः
॥ चतुर्थाध्यायस्समाप्तः ॥
॥ ॐ ॥
॥ श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यं सम्पूर्णम् ॥

यथोक्तम्—

मध्वित्यानन्द उद्दिष्टो वेति तीर्थमुदाहृतम् ॥ इति ॥

अतः परमाप्ततमप्रणीतत्वादिदं भाष्यं सकलैस्सुजनैरादरेणाङ्गीकार्यमिति भावः॥

॥ इत्यनावृत्त्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

भाष्यान्ते 'नित्यानन्द' इति श्लोकान्तरं क्वचित्पठ्यते। तस्येत्थं गमनिका—भक्त्यतिशयात्पौनःपुन्येन प्रीतिप्रार्थनपूर्वकं विष्णुं नमति—नित्येति। नित्यानन्दो देशकालगुणैः 'पूर्णः' अपरिच्छिन्नो हरिः 'नित्यदा' सर्वदा मम प्रीयताम्। तस्मै विष्णवे मम नमश्चास्त्वित्यन्वयः ॥

कुशाग्रबोधैर्जयतीर्थपादैः कृतामहं व्याकृषि सूत्रभाष्यम्।
टीकां तथाऽऽर्योरुवचोऽनुसृत्य ततोऽनुवक्तुर्न भवेन्ममागः॥
मन्मानसाम्बुजस्थेन हरिणा कृतयाऽञ्जसा।
भाष्यदीपिकया कृष्णः प्रीयतां कमलाकरः॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां
श्रीमद्रघुनाथतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण
श्रीमज्जगन्नाथयतिना कृतायां
श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यदीपिकायां
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः

॥ चतुर्थाध्यायस्समाप्तः ॥
॥ ॐ ॥
॥ श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यदीपिका सम्पूर्णा ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीजगन्नाथयतिकृता

सूत्रदीपिका

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मक-
लक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ आवृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

(१) ॐ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॐ ॥ ज्ञानार्थं श्रवणादीनामावृत्तिः कार्या । कुतः असकृदुपदेशात् बहुवारं श्वेतकेतुं प्रति उद्दालकेन परतत्त्वस्योपदिष्टत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

(२) ॐ लिङ्गाच्च ॐ ॥ भृगुणा श्रुतस्य पुनरालोचनेनापरोक्षितत्वरूप-लिङ्गदर्शनाच्चावृत्तिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ २ ॥

॥ आत्माधिकरणम् ॥ २ ॥

(३) ॐ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॐ ॥ तुशब्द एवार्थे । आत्मा विष्णुः । आत्मेति मम स्वामीति । उपास्य एव । कुतः यस्माज्ज्ञानिनः तथोपगच्छन्ति जानन्ति उपासते च शिष्यान्प्रति ग्राहयन्ति उपदिशन्ति च । तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ न प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

(४) ॐ न प्रतीके न हि सः ॐ ॥ प्रतीके नामाद्यधिष्ठानविषये । आत्मेत्युपास्तिर्न कार्या । किन्तु तद्गततया । कुतः स विष्णुः । हि यस्मात् । नामादिप्रतीकं न भवति तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ ब्रह्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

(५) ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॐ ॥ ब्रह्मणि परमेश्वरे । ब्रह्मदृष्टिः पूर्णत्वोपास्तिः कार्या । कुतः उत्कर्षात् । पूर्णत्वस्योत्कृष्टतया तथोपास्तेरप्युत्कृष्टत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ आदित्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

(६) ॐ आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॐ ॥ अङ्गे भगवदङ्गे । आदित्यादिभिर्देवैः आदित्यादिमतयः आदित्याद्याश्रयाङ्गत्वोपासना कार्या । कुतः उपपत्तेः तेषां तत्प्रवेशस्यापेक्षितत्वेन तथोपासनस्य युक्तत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ आसीनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

(७) ॐ आसीनः सम्भवात् ॐ ॥ जिज्ञासुरासीनः आसने उपविशन्नेव उपासनं कुर्यात् । कुतः सम्भवात् तस्यासने सत्येव युक्तत्वादित्यर्थः । ॥ १ ॥

(८) ॐ ध्यानाच्च ॐ ॥ अविच्छिन्नस्मृतिरूपोपासनस्यैव ध्यानत्वात् तदपेक्षयैवासननियमाभ्युपगमान्न स्मरणोपासनमादाय व्यभिचार इत्यर्थः ॥२॥

(९) ॐ अचलत्वञ्चापेक्ष्य ॐ ॥ न केवलं प्रत्याहारादिना मनोविक्षेपाभावो भवति । किन्त्वचलत्वं चापेक्ष्य शरीराचलत्वं चापेक्ष्य । अतस्तदर्थं आसीन एव ध्यायेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

(१०) ॐ स्मरन्ति च ॐ ॥ स्मृतिकर्तारः कृष्णादयः । आसननियममावश्यकमित्येतमर्थं "समं कायशिरोग्रीवम्" इति (गीता. ६-१३) स्मरन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

(११) ॐ यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॐ ॥ यत्र यस्मिन् देशे काले । आसने च एकाग्रता ध्यानस्यैकनिष्ठता भवति । तत्रैव तस्मिन्देशे

काले आसन एव ध्यानं कुर्यात् । कुतः अविशेषात् देशकालादिना ध्यानज्ञानयोर्विशेषाभावादित्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ आप्रायणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

(१२) ॐ **आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम्** ॐ ॥ मुमुक्षुणा आ प्रायणात् मोक्षपर्यन्तम् । ध्यानं कर्तव्यमेव । कुतः हि यस्मात् । तत्रापि मोक्षेऽपि । दृष्टं ध्यानं श्रुतं स्मृतञ्च । तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ तदधिगमाधिकरणम् ॥ ८ ॥

(१३) ॐ **तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्** ॐ ॥ तदधिगमे तस्य ब्रह्मणः अधिगमे अपरोक्षज्ञाने सति । उत्तरपूर्वाघयोः अपरोक्षज्ञानोत्तरपूर्वकालीनाघयोः । अश्लेषविनाशौ उत्तरस्याश्लेषः पूर्वस्य विनाशश्च । भवतीति ज्ञायते । कुतः तद्व्यपदेशात् तयोः अश्लेषविनाशयोः "तद्यथा" इति (छां.४-१४-३.) श्रुतावुक्तत्वादित्यर्थः ॥१॥

(१४) ॐ **इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु** ॐ ॥ तुशब्दोऽनुत्थानवाची । इतरस्य भगवज्ज्ञानीतरद्वेषिणः । पाते तु अनुत्थानतमःपाते प्रत्यासन्ने । तदर्थमितरस्य पापेतरपुण्यस्यापि एवं ज्ञानिपापवत् । असंश्लेषः उत्तरस्यासंश्लेषः पूर्वस्य विनाशश्च भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

(१५) ॐ **अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः** ॐ ॥ तुशब्दश्चार्थः । पूर्वे विष्णुद्रेषज्ञानपूर्वकालीने । अनारब्धकार्ये एव अप्रारब्धकार्ये एव पुण्यपापे विनश्यतः । कुतः तदवधेः तस्य मोक्षस्य प्रारब्धकर्मनिवृत्त्यवधित्वश्रुतेः स्मृतेश्चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

(१६) ॐ **अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्** ॐ ॥ तुशब्दो विशेषद्योतकः । अग्निहोत्रादि जिज्ञासुब्रह्मज्ञानिकृताग्निहोत्राद्यकाम्यकर्म । तत्कार्यायैव ज्ञानमोक्षोभयकार्यायैव भवति । कुतः तद्दर्शनात् तथा "न हास्य" इति (बृ. ३-४-१५.) श्रुतावुक्तत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

(१७) ॐ **अतोऽन्यदपीत्येकेषामुभयोः** ॐ ॥ अतः प्रारब्धाकाम्यकर्मणः । अन्यत् भिन्नं ज्ञानात्पूर्वोत्तरकाम्यं पुण्यं अनिष्टं अप्रारब्धञ्च विनाशाश्लेषौ प्राप्नोति । कुतः यत इत्येवं प्रकारेणैकेषां शाखिनां शाखासूभयोर्ज्ञानोत्तरपूर्वयोः अप्रारब्धानभीष्टयोः काम्यपुण्ययोः परित्यागेन पाठोऽस्ति । अत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

(१८) ॐ **यदेव विद्ययेति हि** ॐ ॥ ज्ञानिकृतमल्पमपि पुण्यमक्षयफलं भवति । कुतः हि यस्मात् । " यदेव विद्यया " (छां. १-१-१०) इति श्रुतिरस्ति । अत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

(१९) ॐ **भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पत्स्यते** ॐ ॥ तुशब्दो ज्ञानिनः प्रारब्धभोगोपमर्दरूपविशेषद्योतकः । ज्ञानी भोगेन भोगानुभवेन । इतरे प्रारब्धपुण्यपापे । क्षपयित्वा विनाश्य । अथ अनन्तरम् । नियमेन सम्पत्स्यते ब्रह्म प्राप्नोति । एवं ब्रह्मविद् तमः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीजगन्नाथयतिकृतायां सूत्रदीपिकायां
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥

॥ ॐ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ वाङ्मनसाधिकरणम् ॥ १ ॥

(१) **ॐ वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॐ**॥ वाक् वागभिमानिन्युमापद्गृहीता वारुणी सौपर्णी च । मनसि मनोऽभिमानिरुद्रशब्दितशेषे गरुडे च विलीयते। कुतः वाचो मनोऽधीनत्वादिति शेषः। तत्कथम्। दर्शनात् तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। किञ्च शब्दाच्च तथा श्रुतेश्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

(२) **ॐ अत एव च सर्वाण्यनु ॐ** ॥ चशब्दोऽप्यर्थः। सर्वाणि दैवतान्यपि। अनु यथाऽनुकूलम्। स्वस्वयोग्येषु देवेषु लीयन्ते। कुतः अत एव "अग्नौ" इति (गौपवन) श्रुतेरेवेत्यर्थः ॥ २ ॥

॥ मनःप्राणाधिकरणम् ॥ २ ॥

(३) **ॐ तन्मनः प्राण उत्तरात् ॐ** ॥ तन्मनः पूर्वोक्तमनोऽभिमानी शेषः सुपर्णश्च। प्राणे तच्छब्दितचतुर्मुखे। लीयते। कुतः उत्तरात् "मनः प्राणे" (छां. ६-१५-१) इत्युत्तरवाक्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ अध्यक्षाधिकरणम् ॥ ३ ॥

(४) **ॐ सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॐ** ॥ सः चतुर्मुखः अध्यक्षे अधिपतौ परमात्मनि लीयते। कुतः तदुपगमादिभ्यः परमात्मप्राप्त्यादिप्रतिपादकेभ्यः "सर्वे" इत्यादिश्रुत्यादिभ्यः इत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ भूताधिकरणम् ॥ ४ ॥

(५) **ॐ भूतेषु तच्छ्रुतेः ॐ** ॥ विशिष्योक्तेभ्योऽन्येभ्यो देवाः। भूतेषु पञ्चभूतेषु। लीयन्ते। कुतः तच्छ्रुतेः "भूतेषु देवाः" इति (बृहत्) श्रुतेश्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ नैकस्मिन्नधिकरणम् ॥ ५ ॥

(६) ॐ **नैकस्मिन् दर्शयतो हि** ॐ॥ नैकस्मिन् अग्नावेव सर्वे देवा न लीयन्ते। किन्तु यथायोगं सर्वभूतेषु । कुतः हि यस्मात् दर्शयतः " पृथिव्यामृभवः" इति "ऋभवः पृथिव्यामिति" महोपनिषच्चतुर्वेदशिखे च तथा प्रतिपादयतः । तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ समनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

(७) ॐ **समना चासृत्युपक्रमादमृतत्वञ्चानुपोष्य** ॐ ॥ आद्यश्चो नञः समाकर्षणार्थः । " द्वौवावेति " श्रुतिसमुच्चयो द्वितीयः । तथाच लक्ष्मीर्न लीयते । कुतः यतस्तस्याः अनुपोष्य परमात्मानमनुपास्यैव । अमृतत्वं नित्यमुक्तत्वम् । तत्कुतः । असृत्युपक्रमात् कदाऽपि संसारोपक्रमाभावात् । सोऽपि कुतः यतः समना देशतः कालतः समो ना परमपुरुषो यस्याः सा समना तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

(८) ॐ **तदपीतेः संसारव्यपदेशात्** ॐ ॥ तस्यां प्रकृतौ । अपीतेः लयस्य । संसारव्यपदेशात् " विलीनो " इति (सौपर्ण) संसारहेतुत्वश्रुतेः न मोचकेश्वरसाम्यं प्रकृतेरित्यर्थः ॥ २ ॥

(९) ॐ **सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः** ॐ ॥ प्रकृतेरपि सूक्ष्मं ब्रह्म प्रमाणतः ज्ञानानन्दादिगुणपरिमाणतश्चाधिकम् । कुतः तथोपलब्धेः " सर्वतः " इति (तुरश्रु.) तथा श्रुतेः । अतोऽपि प्रकृतेः न ब्रह्म साम्यमित्यर्थः ॥३॥

(१०) ॐ **नोपमर्देनातः** ॐ ॥ अतः साम्यतदभावयोः साधितत्वात् । नोपमर्देन स्वातन्त्र्यादिगुणाबाधेन । प्रकृतेः परमात्मना नित्यमुक्तत्वादिनैवसाम्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

(११) ॐ **अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा** ॐ ॥ ऊष्मावत्वानूष्मावत्वप्रतिपादिका "द्विधा हीदम्" इति (सौपर्ण) श्रुतिरप्यस्यैव किञ्चित्साम्यरूपार्थस्यैवोपपत्तेर्घटनायोपपादिका भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

(१२) ॐ प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॐ ॥ प्रतिषेधात् ईश्वरस्यान्यसाम्यप्रतिषेधात् । प्रकृतेर्देशकालव्याप्त्यादिनापि परमात्मसाम्यं नेति चेन्न । कुतः यतः शारीरात् जीवेनैवेश्वरस्य साम्यं प्रतिषिध्यते न प्रकृतितः । अत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

(१३) ॐ स्पष्टो ह्येकेषाम् ॐ ॥ हि यस्मात् । एकेषां शाखासु प्रकृतेः अथेति (माध्यन्दिन श्रु.) समाऽसमत्ववादः स्पष्टोऽस्ति तस्मादित्यर्थः ॥ ७ ॥

(१४) ॐ स्मर्यते च ॐ ॥ कृष्णादिभिरुक्तार्थे मत्स्य इति (वाराहे) स्मर्यते-चेत्यर्थः ॥ ८ ॥

॥ पराधिकरणम् ॥ ७ ॥

(१५) ॐ तानि परे तथाह्याह ॐ ॥ तानि सर्वाणि दैवतानि चतुर्मुखद्वारा । परे परमात्मनि । लीयन्ते । कुतः हि यस्मात् तथाऽऽह सर्व इति (कौषारव) श्रुतिः तथाऽऽह तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ अविभागाधिकरणम् ॥ ८ ॥

(१६) ॐ अविभागो वचनात् ॐ ॥ भगवदिच्छातद्भक्तेच्छानाम् । अविभागो विषयैक्यम् । न तु विरोधः । कुतः वचनात् "एते देवाः" इति (गौपवन) श्रुतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ तदोकोऽधिकरणम् ॥ ९ ॥

(१७) ॐ तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॐ ॥ तस्मिन्नुत्क्रान्तिकाले । तदोकोऽग्रज्वलनं तस्य परमात्मनः ओकसः आश्रयभूतस्य हृदयस्याग्रे ज्वलनं भवति । अथ तत्प्रकाशितद्वारः तेन प्रकाशेन विद्योतितमार्गः सन् । देहाज्जीव उत्क्रामति । ननु कथमेतद्युज्यते । विद्यासामर्थ्यात् ज्ञानसामर्थ्यात् । तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च विद्याङ्गप्राप्य-

स्मरणसाहित्याच्च । किञ्च हार्दानुगृहीतः हृदयस्थभगवदनुगृहीतः सन् याति । कया शताधिकया सुषुम्नानाड्येत्यर्थः ॥ १ ॥

(१८) ॐ रश्म्यनुसारी ॐ ॥ रश्म्यनुसारी अन्तःस्थितादित्यप्रकाशानुसारी सन् जीवो निष्क्रामतीत्यर्थः ॥ २ ॥

(१९) **ॐ निशि नेति चेन्न सम्बन्धात् ॐ** ॥ ननु निशि आदित्यरश्मीनामभावात् । ज्ञानिनः उत्क्रमणं । नेति चेन्न न स्यादिति चेन्न । कुतः सम्बन्धात् सूर्यरश्मीनां सर्वदा सम्बन्धादित्यर्थः ॥ ३ ॥

(२०) **ॐ यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॐ** ॥ यावद्देहभावित्वात् रश्मिसम्बन्धस्य यावच्छरीरभावित्वात् । रात्रावपि ज्ञानिनः उत्क्रमणं युक्तम् । कुतः दर्शयति चो यतः । दर्शयति " संसृष्टा " इति (माध्यन्दिनायन) श्रुतिः तथा प्रतिपादयति अत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

(२१) **ॐ अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ॐ** ॥ चशब्दः प्रतिज्ञाद्वयसमुच्चये । अपि दक्षिणे मरणादिति स्मृतिसत्त्वेऽपि । दक्षिणे अयने दक्षिणायनकाले । ज्ञानिनः उत्क्रान्तिर्युक्ता । कुतः अतः सौररश्मिसहस्रनाडीसम्बन्धस्य तदापि सत्वात् । हि यतः । एवं अतः दक्षिणायनदृष्टान्तेन रात्रावुत्क्रान्त्यभावो न वाच्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ योग्यधिकरणम् ॥ १० ॥

(२२) **ॐ योगिनः प्रति स्मर्येते स्मार्ते चैते ॐ** ॥ चो यतः । एते ब्रह्मचन्द्रगती । योगिनः प्रति ज्ञानकर्मयोगिनः प्रति । स्मर्येते स्मृत्या उच्येते । स्मार्ते च स्वानुस्मृतिसाध्ये च । गतीत्यादिना (अध्यात्मे) स्मर्येते । अतस्तयोर्न केवलं कालादिकृतत्वमित्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीजगन्नाथयतिकृतायां सूत्रदीपिकायां
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥

॥ ॐ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

(१) ॐ **अर्चिरादिना तत्प्रथितेः** ॐ ॥ उत्क्रान्तो ज्ञानी अर्चिरादिना मार्गेण गच्छति । कुतः तत्प्रथितेः तस्य "तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति" इति (छां. ५-१०-१.) श्रुतौ तस्यार्थस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ वायुशब्दाधिकरणम् ॥ २ ॥

(२) ॐ **वायुशब्दादविशेषविशेषाभ्याम्** ॐ ॥ अविशेषविशेषाभ्यां वायोः प्राप्यत्वश्रुतेः उभयपर्यालोचनया वायोः द्वितीयप्राप्यत्वमेवेत्यर्थः ॥१॥

॥ तटिदधिकरणम् ॥ ३ ॥

(३) ॐ **तटितोऽधि वरुणः सम्बन्धात्** ॐ ॥ तटितोऽधि तटित्प्राप्त्यनन्तरं वरुणः प्राप्यः । कुतः सम्बन्धात् वरुणस्य तटित उपरि सम्बन्धादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ आतिवाहिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥

(४) ॐ **आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात्** ॐ ॥ पूर्वं द्वितीयप्राप्यत्वेनोक्तो वायुरातिवाहिक एव न मुख्यः । कुतः तल्लिङ्गात् । पूर्वप्राप्यत्ववायुशब्दात् । अर्चिषः स इति रूपतद्धर्मादेरित्यर्थः ॥ १ ॥

(५) ॐ **उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः** ॐ ॥ सप्तम्यर्थे पञ्चमी । उभयव्यामोहात् पूर्वोक्तवायुरातिवाहिको मुख्यो वा उत्तरोक्तवायुरातिवाहिको मुख्यो वेति सन्देहे । तत्सिद्धेः तेन दिवस्पतित्वविशेषणेन तस्य उत्तरोक्तस्य वायोर्मुख्यत्वसिद्धेर्नानिर्णय इत्यर्थः ॥ २ ॥

॥ वैद्युताधिकरणम् ॥ ५ ॥

(६) ॐ **वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः** ॐ ॥ ज्ञानी वैद्युतेनैव विद्युत्पतिना

वायुनैव ब्रह्म गच्छति । न तु मध्ये ततः वायोरन्यः प्राप्योऽस्ति । कुतः तच्छ्रुतेः तस्य वायोरेव " स एनान् ब्रह्म गमयतीति " (छां. ४-१५-६.) ब्रह्मगमयितृत्वश्रुतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ कार्याधिकरणम् ॥ ६ ॥

(७) ॐ **कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः** ॐ ॥ कार्यं उत्पत्तिमच्चतुर्मुखाख्यं ब्रह्म । वायुर्गमयतीति स इति श्रुत्यर्थ इति बादरिराचार्यो मन्यते । कुतः अस्य चतुर्मुखस्यैव । गत्युपपत्तेः प्राप्यत्वोपपत्तेरित्यर्थः ॥ १ ॥

(८) ॐ **विशेषितत्वाच्च** ॐ ॥ यदीति (कौषारव) श्रुतौ प्राप्तव्यब्रह्मण-श्चतुर्मुखपदेन विशेषितत्वाच्चोक्तं युक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

(९) ॐ **सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः** ॐ ॥ यतस्तद्व्यपदेशः " ब्रह्मवित् " इति (तै. २-१.) परब्रह्मप्राप्तिश्रुतिः । सामीप्यात् चतुर्मुखं प्राप्याचिरेण परं प्राप्नोतीति कालसामीप्यादेव । तदनुसृत्यैव प्रवर्तते । अतो न तद्विरोध इत्यर्थः ॥ ३ ॥

(१०) ॐ **कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्** ॐ ॥ कार्यात्यये महाप्रलये । तदध्यक्षेण सह कार्यस्वामिना चतुर्मुखेन सह । अतः चतुर्मुखात् । परं उत्तमं ब्रह्म । ज्ञानी गच्छति । अभिधानात् तथा श्रुतेरित्यर्थः ॥ ४ ॥

(११) ॐ **स्मृतेश्च** ॐ ॥ ब्रह्मणेति स्मृतेर्विद्यमानत्वाच्च ज्ञानी चतुर्मुखेन सह परं प्राप्नोतीति सिध्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

(१२) ॐ **परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्** ॐ ॥ ज्ञानी परं ब्रह्मैव प्राप्नोति । न तु कार्यब्रह्म । कुतः मुख्यत्वात् ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मण्येव मुख्यत्वादिति जैमिनिराचार्यो मन्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

(१३) ॐ **दर्शनाच्च** ॐ ॥ ज्ञानी परं ब्रह्मैव गच्छति । कुतः तेन श्रवणादिभिः परब्रह्मण एव दृष्टत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

(१४) ॐ न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॐ ॥ इतोऽपि ज्ञानिनः कार्यब्रह्मप्राप्तिरनुपपन्ना । कुतः चो यतः । कार्ये ब्रह्मणि विषये ज्ञानिनः प्रतिपत्त्यभिसन्धिः प्रतिपत्तिः उपास्तिः । अभिसन्धिः प्राप्नुवानीतीच्छा नास्ति । अत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

(१५) ॐ अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च ॐ ॥ वायुरप्रतीकालम्बनान् व्यामोपासकानधिकारिणः नयति परं ब्रह्म गमयति । अन्यान् प्रतीकालम्बनान् प्रतीकशब्दितदेहान्त उपासकान् कार्यब्रह्म नयतीति "स एनान्" इति (छां. ४-१५-६.) श्रुत्यर्थ इति बादरायणाचार्यो मन्यते । कुतः उभयथा च दोषात् । एतां व्यवस्थामनङ्गीकृत्य सर्वेषां एकैकप्राप्त्यङ्गीकारे कार्यब्रह्मपरब्रह्मप्राप्त्यङ्गीकारे कार्यब्रह्मपरब्रह्मप्राप्तिपक्षद्वयोक्तदोषप्रसङ्गः । ननु यत्प्राप्तुमभिवाञ्छति तत्प्राप्नोतीति (पाद्म) वचनात्तत्तदिच्छामात्रेण तत्तत्प्राप्तिसम्भवान्नोक्तव्यवस्थाङ्गीकार्येत्यत आह । तत्क्रतुश्चेति । अनेन स यथा कामो भवति तत्क्रतुर्भवतीत्यादि (बृ. ६-४-५.) श्रुतिर्गृह्यते । चशब्दो यत इत्यर्थे । यतः स यथेति श्रुतिस्तत्तत्प्राप्तीच्छामात्रेण तत्तत्प्राप्तिं प्रतिषिध्य तज्ज्ञानोपासनापरोक्षैरेव तत्प्राप्तिं वक्ति । अतस्तत्तदिच्छामात्रेणैव न तत्प्राप्तिर्युज्यते इत्यर्थः ॥ ९ ॥

(१६) ॐ विशेषं च दर्शयति ॐ ॥ चो यतः । अन्तः प्रकाशा इति (चतुर्वेदशि०) श्रुतिः केचनाप्रतीकालम्बनाः केचन प्रतीकालम्बना इति विशेषं भेदं दर्शयति प्रतिपादयति । तस्माच्चोक्तं युक्तमित्यर्थः ॥ १० ॥

इति श्रीजगन्नाथयतिकृतायां सूत्रदीपिकायां
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४ ॥ ३ ॥

॥ ॐ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ सम्पद्याधिकरणम् ॥ १ ॥

(१) ॐ **सम्पद्याविहाय स्वेन शब्दात्** ॐ ॥ ज्ञानी सम्पद्य ब्रह्म प्राप्य। अविहाय ब्रह्मानतिक्रम्य। स्वेन आविर्भूतस्वरूपेणावस्थितः सन् भोगान्भुङ्क्ते। कुतः शब्दात् "स एवं वित्" इति (सौपर्ण) श्रुतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ मुक्ताधिकरणम् ॥ २ ॥

(२) ॐ **मुक्तः प्रतिज्ञानात्** ॐ ॥ स तत्र पर्येतीति श्रुतौ मुक्त एवोच्यते। कुतः प्रतिज्ञानात् मुक्तादन्यस्य दिव्यभोगं प्रतिषिध्य "अहरहः" इति (बृहत्) श्रुतौ मुक्तस्यैव ब्रह्मप्राप्त्या दिव्यभोगोक्तेरित्यर्थः ॥१॥

॥ आत्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

(३) ॐ **आत्मा प्रकरणात्** ॐ ॥ परंज्योतिःशब्देन आत्मा परमात्मैवोच्यते न सूर्यः। कुतः प्रकरणात् अस्य वाक्यस्य परमात्मप्रकरणत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ अविभागाधिकरणम् ॥ ४ ॥

(४) ॐ **अविभागेन दृष्टत्वात्** ॐ ॥ अविभागेन परमात्ममुक्तभोगान्। क्रमेणैव मुक्तैः भोगाः भुज्यन्ते। कुतः दृष्टत्वात् "यानेवाहम्" इति (चतुर्वेद शि०) श्रुतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ ब्राह्माधिकरणम् ॥ ५ ॥

(५) ॐ **ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः** ॐ ॥ ब्राह्मेण ब्रह्मसम्बन्धिदेहेनैव। मुक्तो भोगान भुङ्क्ते। कुतः उपन्यासादिभ्यः ब्रह्मणेति

(माध्यन्दिनायन) श्रुतेः । आदिपदोक्तादत्त इति स्मृतेर्युक्तेश्चेति जैमिन्याचार्यो मन्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

(६) ॐ **चितिमात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः** ॐ ॥ चितिमात्रेण ज्ञानैकस्वरूपदेहेन । मुक्तो भोगान्भुङ्क्ते । कुतः तदात्मकत्वात् । चिन्मात्रदेहस्यैव मुक्तस्वरूपत्वात् । तस्य च संसृत्यहेतुत्वादित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

(७) ॐ **एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः** ॐ ॥ एवं औडुलोम्युक्तप्रकारस्य । उपन्यासात् "स वा एषः" इति (सौपर्ण) श्रुतावुक्तत्वात् । पूर्वभावात् पूर्वस्मिन् जैमिन्युक्तपक्षेऽपि भावात् प्रमाणसद्भावात् । अविरोधं पक्षद्वयस्याविरोधम् । बादरायणाचार्यो मन्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ सङ्कल्पाधिकरणम् ॥ ६ ॥

(८) ॐ **सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः** ॐ ॥ चो विरुद्धपक्षव्यावृत्त्यर्थः । सङ्कल्पादेव स्वेच्छानुसारेणैव मुक्ता भोगान् भुञ्जते । कुतः तच्छ्रुतेः तस्मिन्नर्थे स यदीति (छां. ८-२-१.) श्रुतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ अनन्याधिपत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

(९) ॐ **अत एव चानन्याधिपतिः** ॐ ॥ चशब्दो विरुद्धशङ्काव्यावर्तकः । अनन्याधिपतिः मुक्तः स्वोत्तमस्वकीयान्याधिपतियुक्तो न । कुतः अत एव सत्यसङ्कल्पत्वादेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ अभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

(१०) ॐ **अभावं बादरिराह ह्येवम्** ॐ ॥ प्राकृतदेहाभावमङ्गीकृत्य चिन्मात्रदेहेन मुक्तस्य भोगोऽस्ति । एवं बादरिराचार्यो मन्यते । कुतः हि यस्मात् । अभावं प्राकृतशरीराभावम् । "अशरीरो वाव" इति (कौण्ठरव्य) श्रुतिराह । तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

(११) ॐ **भावं जैमिनिर्विकल्पाम्नानात्** ॐ ॥ जैमिनिः मुक्तानां भावं चिन्मात्रातिरिक्तदेहसद्भावं मन्यते । कुतः विकल्पाम्नानात् विकल्पस्योभयविधदेहस्याम्नानात् । चितावाऽचिता वेति (उद्दालक) श्रुत्या प्रतिपादनादित्यर्थः ॥ २ ॥

(१२) ॐ **द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः** ॐ ॥ बादरायणः उभयविधं प्राकृतदेहभावाभावाख्यम् । मतं स्वमतं मन्यते । कुतः अतः प्रमाणसद्भावात् । कथमेतद्युज्यते । द्वादशाहवत् यथा द्वादशाहात्मकः क्रतुरहीनसत्रोभयात्मकः तथैवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

(१३) ॐ **तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः** ॐ ॥ सन्ध्यवत् यथा स्वप्नावस्थायां बाह्यदेहाभावेऽपि भोगसम्बन्धः तद्वन्मुक्तावपि । तन्वभावेऽपि प्राकृतदेहाभावेऽपि । उपपत्तेः भोगस्य युक्तत्वात् देहाभावपक्षो युज्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

(१४) ॐ **भावे जाग्रद्वत्** ॐ ॥ जाग्रद्वत् यथा जाग्रदवस्थायाम् । देहसद्भावेऽपि भोगसम्भवः । तद्वन्मुक्तावपि । भावे प्राकृतदेहसद्भावेऽपि भोगो युज्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

(१५) ॐ **प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति** ॐ ॥ प्रदीपवत् यथा प्रदीपस्य दीपिकादिप्रवेशः तद्वत्तैलादिभोगः कार्ष्ण्याद्यभोगश्च । तद्वन्मुक्तानामावेशः जडशरीरप्रवेशः । तत्र साधुभोगानुभवः दुःखाद्यननुभवश्चास्ति । कुतः हि यस्मात् । "तीर्णो हि" इति (बृ. ६-३-२२.) श्रुतिः । तथा दर्शयति तथा प्रतिपादयति । तस्मादित्यर्थः ॥ ६ ॥

(१६) ॐ **स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि** ॐ ॥ "स्वर्गे लोके" इति (कठ. १-१२.) वाक्यं स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षं अन्यतरविषयः । कुतः हि यस्मात् । अस्य चात्र पिता अपितेति

(बृ. ६-३-२२.) श्रुत्या सुतिमुक्तिविषयत्वं आविष्कृतं प्रकटीकृतम् । तस्मादित्यर्थः ॥ ७ ॥

॥ जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥ ९ ॥

(१७) ॐ **जगद्व्यापारवर्जम्** ॐ ॥ मुक्तः जगत्सृष्ट्यादिव्यापारवर्जं यथा भवति तथा सर्वान्कामानाप्नोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

(१८) ॐ **प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च** ॐ ॥ चशब्दः साध्यसमुच्चये । " सर्वान् कामान् " इति (ऐ.आ. २-५-४.) श्रुतौ जीव उच्यते । कुतः प्रकरणात् अस्य वाक्यस्य जीवप्रकरणत्वात् । तथाच न तत्रा-सङ्कोचेन जीवस्य सर्वकामभोग उपयुज्यते । किन्तु सङ्कोचेनैव । कुतः असन्निहितत्वात् जीवानां जगद्व्यापारसामर्थ्यविदूरत्वादित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

(१९) ॐ **प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः** ॐ ॥ मुक्तानां जगदैश्वर्यमस्तीत्यङ्गीकार्यम् । कुतः प्रत्यक्षोपदेशात् " ता यो वेद " (तै. उ. १-५.) इति श्रुत्या स्फुटं मुक्तस्याखिलदेवतापूज्यत्वस्य प्रतिपादनादिति चेन्न । कुतः आधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः अत्र वाक्ये मुक्तहिरण्यगर्भस्यैव मुक्तस्वस्वाधिकारनियुक्तदेवतासमूहपूज्यत्वाभि-धानादित्यर्थः ॥ ३ ॥

(२०) ॐ **विकारावर्ति च तथाहि दर्शयति** ॐ ॥ चो नञोऽनुकर्षणार्थः । मुक्तानां विकारावर्ति । विकारं संसारमावर्तयतीति विकारावर्ति । संसारविषयकव्यापारो न । कुतः " इमम् " इति (छां. ४-१५-६.) श्रुतिः तथा दर्शयति प्रतिपादयति तस्मादित्यर्थः ॥ ४ ॥

॥ स्थित्यधिकरणम् ॥ १० ॥

(२१) ॐ **स्थितिमाह दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने** ॐ ॥ मुक्तस्य एक-प्रकारेणैवावस्थितिः न तु वृद्धिह्रासौ स्तः । कुतः यतः स एषः

इत्यादि (जाबाल) श्रुतिः स्थितिमेकप्रकारेणैवावस्थानमाह । न केवलमेतावत्किन्तु प्रत्यक्षानुमाने च ज्ञानिप्रत्यक्षकारणाभावलिङ्गे चैवं श्रुत्युक्तार्थम् । दर्शयतः ज्ञापयतः । अत इत्यर्थः ॥ १ ॥

(२२) ॐ **भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च** ॐ ॥ अन्यत्राविशेषं विना भोगमात्रस्य विशेषे सत्यपि मुक्तस्य साम्यशब्दितैकप्रकारोक्तिरूपलिङ्गात् न भोगविशेषः तद्वृद्ध्यादौ कारणमिति न मुक्तो वृद्ध्यादिमानित्यर्थः ॥ २ ॥

॥ अनावृत्त्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

(२३) ॐ **अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्** ॐ ॥ मुक्तस्यानावृत्तिः पुनरावृत्तिर्नास्ति । कुतः शब्दात् "न च पुनरावर्तते" इति (छां. ८-१५-१.) श्रुतेरित्यर्थः । द्विरुक्तिरुक्तार्थस्यैवमेवेत्यवधारणार्था ॥१॥

मन्मानसाम्बुजस्थेन हरिणा चेक्षयाञ्जसा ।
भूतिदायकया कृष्णः प्रीयतां कमलालयः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीमद्रघुनाथतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण जगन्नाथयतिना कृतायां ब्रह्मसूत्रदीपिकायां चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ ४ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीमद्बादरायणप्रणीतब्रह्मसूत्राणां

वर्णानुक्रमसूचिका

अ

A

आ

च

प

फ

ब

श

स

ग्रन्थोदाहृतप्रमाणाकराः

आग्निवेश्यश्रुतिः

अथकस्मा । *१-७३**, २-२९८.
अंशोह्येष । २-२३३.
नप्राणःकिञ्चिदा । २-२७८, ४-३८.
नित्यानन्दो । २-२९५.
नित्यःपरो । २-२०९.
प्राणादिद् । २-२७५.

अथर्वशिरश्श्रुतिः

अथकस्मा । २-१४३.

अध्वर्यूणां श्रुतिः

यज्ञोविष्णु । १-१४४.

अध्यात्मम्

ऋतेदेवान् । ४-७७.
गत्यनुस्मरणात् । ४-६५.
दर्शनेन । ३-२२३.
दृष्ट्यैव । ३-२२०.
देवानांभूति । ३-२९४.
सत्याद्या । ३-१९३.
हृदिस्थेनैव । ४-५८.
ज्ञानंचोपासनं । ३-१८३.

आग्नेयपुराणम्

यथानदीनां । ३-१४०.
यथाश्लेषो । ४-२५.
यस्यज्ञानंतस्य । ३-२७८.
विधिशेषाणि । ३-१४३.

आदित्यपुराणम्

बहुनात्रकिमुक्तेन । १-२४४, ४-११३.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

८-१-१. अक्षय्यंहवै । ३-१३.
१०-२-१. ज्योतिष्टोमेन । ३-३७.
१०-२-८. सोमेन । ३-१४३.

इन्द्रद्युम्नशाखा

अथयथर्षीन् । ३-२९९.
एष उ एव । १-१६९.

ईशावास्योपनिषत्

२. कुर्वन्नेवेह । ३-२४९.
८. कविर्मनीषी । २-४६.
१६. योसावसौ । १-१०९, ११४.
१६. सोऽहमस्मि । १-११४.

उद्दालकश्रुतिः

सर्ववाएते । ४-९३.
सवाएष । ४-१००.

ऋक्संहिता

१-१-१. अग्निमीळे । १-३९७.
१-२-१. वायवायाहि । १-३९७.
१-१७-७. इन्द्रावरुणवा । १-४१.
१-२२-२०. दिवीवचक्षुराततम् । २-२६८.
१-३५-१. ह्वयाम्यग्निं । १-२०२, ४-८९.
१-३५-२. हिरण्ययेन । १-२०२.

* अध्यायसंख्या ** पत्रसंख्या

एकायनश्रुतिः

ऐतरेयआरण्यकम्

ऐतरेयब्राह्मणम्

ऐतरेयोपनिषत्

कठोपनिषत्

कमठश्रुतिः

काषायणश्रुतिः

केनोपनिषत्

कौण्ठरव्यश्रुतिः

कौण्डिन्यश्रुतिः

कौशीतक्युपनिषत्

कौषारवश्रुतिः

D

कौर्मपुराणम्

गर्भोपनिषत्

गारुडपुराणम्

गीता

गौतमधर्मसूत्रम्

गौपवनश्रुतिः

घृतसूक्तम्

चतुर्वेदशिखा

छान्दोग्योपनिषत्

जाबालश्रुतिः

जैमिनिः

तलवकारब्राह्मणम्

तुरश्रुतिः

तैत्तिरियारण्यकम्

तैत्तिरीयोपनिषत्

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

पाराशर्यायणश्रुतिः

पिप्पलादशाखा

पुरुषोत्तमतन्त्रम्

पैङ्गिश्रुतिः

पाङ्गब्राह्मणम्

पौत्रायणश्रुतिः

पौष्यायणश्रुतिः

प्रश्नोपनिषत्

बह्वृचब्राह्मणम्

बाष्कलश्रुतिः

बृहच्छ्रुतिः

बृहत्तन्त्रम्

बृहत्संहिता

बृहदारण्यकोपनिषत्

ब्रह्मतर्कः

ब्रह्मवैवर्तपुराणम्

ब्रह्मसूक्तम्

ब्रह्माण्डपुराणम्

ब्राह्मपुराणम्

भविष्यत्पर्वम्

भविष्यत्पुराणम्

भागवतम्

भागवततन्त्रम्

भाल्लवेयश्रुतिः

मनुस्मृतिः

महाकूर्मपुराणम्

महानारायणोपनिषत्

महाभारतम्

महासंहिता

महोपनिषत्

माठरश्रुतिः

माण्डव्यश्रुतिः

माण्डूक्योपनिषत्

मात्स्यपुराणम्

माध्यन्दिनायनश्रुतिः

मायावैभवः

मुक्तिकोपनिषत्

मुण्डकोपनिषत्

मैत्र्युपनिषत्

मोक्षधर्मः

मौद्गल्यश्रुतिः

मन्त्रप्रश्नः

वत्सश्रुतिः

वामनपुराणम्

वायुप्रोक्तः

वाराहसंहिता

वाराहपुराणम्

विष्णुपुराणम्

विष्णुस्मृतिः

व्यासस्मृतिः

व्योमसंहिता

शतपथब्राह्मणम्

शब्दनिर्णयम्

शाट्यायन

शाण्डिल्यश्रुतिः

श्वेताश्वतरोपनिषत्

शैवपुराणम्

सहस्रनाम

सामशाखा

सामसंहिता

सुबालोपनिषत्

मैत्रायणश्रुतिः

सौपर्णश्रुतिः

स्कान्दपुराणम्

अनङ्किताकराः अनुपलभ्यमानाकराश्च

अनुपलभ्यमानाकराः

स्मृतयः

—:o:—

शुद्धाशुद्धपत्रिका

समन्वयाध्यायः

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	१७	विविक्षया	विवक्षया
११	२३	यन्न	यत्र
११	२४	तन्न	तत्र
२३	१९	अभिदायकौ	अभिधायकौ
३०	१५	पव्यते	पठ्यते
३०	२६	पूर्वै	पूर्वं
३१	१	......	प्रकाशयन्त (भा-दी- पाठः)
३२	२८	कुरु	कृधि
३३	९	वदिकाः	वैदिकाः
४१	३	‘विश्वं	‘विश्वं’
४१	४	तमसः’	‘तमसः’
४२	१७	स्कारभि	स्कारमभि
४६	१	अप्स्वन्तः	अप्स्व१अन्तः
४९	२०	अहं ··· अद्राक्षं	अहं न ··· अद्राक्षं
५५	२	विष्णाविति	विष्णविति
५५	२४	कश्चित्	कश्चित्
५५	२५	प्रथिव्या	पृथिव्या
५८	२२	अस्मादा	अस्मदा
५९	५	महाकौर्मे	कौर्मे
५९	२१	चतनत्वादि तर्क	चेतनत्वादि-तर्क
६१	१९	सर्वे चेतनानां	सर्वा-चेतनानां
६१	२७	···	देवताभ्युप-याचनेन तत्प्रार्थनेन

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
६२	८	समुच्चये	समुच्चये
६४	१२	साङ्ख्यस्य	साङ्ख्यस्य (एवमन्यत्रापि)
६६	६	७-२४	१-३-२४
७१	२३	सम्पन्नत्वग्वि	सम्पन्न-त्स्वग्वि
७२	२४	ब्रह्मण श्रुति	ब्रह्मणः श्रुति
७२	२५	संभवति	न संभवति
७२	२६	संभवति	न संभवति
७६	१२	प्रकारेण	सर्वप्रकारेण
७९	९	कतृत्वेन	कर्तृत्वेन (अन्यत्राप्येवमेव)
८०	२८	शब्दादितो	शब्दोदितो
८२	९	स्वस्विन्नेव	स्वस्मिन्नेव
९३	१७	पृथच्चेतु	पृथग्चेतु
१०१	२१	वदन्	वदत्
१०२	२८	त्यात्कृष्यते	त्याकृष्यते
१०४	१६	दिरुद्धम्	विरुद्धम्
११२	२८	यामितया	यामिपरतया
११८	४	किन्तुं	किन्तु
१२१	१२	न्तस्थ	न्तस्स्थ (अन्यत्राप्येवमेव)
१२३	१४	वीयत्वादि	वीर्यत्वादि
१३२	१२	वक्षस्थल	वक्षस्स्थल
१४०	२३	त्युपस्करेण	त्युपस्कारेण
१५२	१९	बल	प्रबल
१५६	८	किन्विति	किन्न्विति

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५६	१५	व्याचष्ठे	व्याचष्टे	२४३	४	महना	महाना
१५८	२४	हरिः ।	। हरिः	२४५	९	व्याचिख्युः	व्याचख्युः
१५९	१७	भाव	भावः	२४७	२६	कृत्य	कृत्या
१६६	१	देवः	देव	२४९	२२	विष्णवंक	विष्णवेक
१६८	१०	भागोऽस्ति	भागो अस्ति	२५८	५	प्रति	प्राति
१७१	२६	व्यर्थ	र्व्यर्था	२६०	५, ६	यदा · · एति	(यदा · · · एति)
१७७	२०	वसुदेवे	वासुदेवे				
१९५	१९	सिद्धा	सिद्धा	२६१	७	चैधि	च 'एधि'
१९५	२३	शब्द	रसशब्द	२६३	२२	बाह्लं	बाह्यं
१९५	२५	हेतु	हेतू	२६४	२३	मात्र	मात्रा
१९६	९	अभयं ?	अभयं	२६५	११	व्यापक	ऽव्यापकः
२००	१४	ब्रह्माखिल	'ब्रह्म' अखिल	२७१	१४	न्वैष्टर्व्यं	न्वैष्टव्यं
				२७३	१८	विष्णो	विष्णु
२०३	१९	तदर्चिषं	तदा अर्चिषं	२७६	८	अहरहो	अहरहः
२०६	९	याज्ञ्य	याज्ञ (एवं मन्यत्र)	२७७	१६	निश्रयो	निश्चयो
				२७८	२४	श्रुति	श्रुति
२०७	२५	पृथिव्या-मन्तरः	पृथिव्या अन्तरः	२८१	१३	तैत्तिरीय	महानारायण
				२८४	१०	व्यक्तःस्वरूपः	व्यक्तं स्वरूपं
२०८	२७	सर्वत्राधि	ज्योतिरधि	२८५	२७	प्राकृत	अप्राकृत
२१२	७	त्वाद्याभाव	त्वाद्यभाव	२८८	२०	आहिः	आदिः
२१२	२७	निष्टत्व	निष्ठत्व	२९२	२६	व्याख्याति	व्याख्यांति
२१३	१२	वशिष्ट	वसिष्ठ	२९३	१२	आथवेण	आथर्वण (४-१३)
२१४	२८	अत्राधि	अत्रधि				
२१६	२०	प्रवृत्ति	प्रवृत्त	२९९	२३	इति	इति ।
२१८	१५	सार्वज्ञ्यं	सार्वज्ञं	३०२	२२	मेव	मेवं
२२७	१५	सर्वधम	सर्वधर्म	३०४	३	निर्धारण	निर्धारणं
२२९	१८	एतमि	एनमि	३०४	८	मेव	मेन
२३०	५	ह्यैव	ह्येव	३१५	१८	यथर्तुर्षु	यथर्तुषु
२३०	१५	ज्ञायते	ज्ञायते	३१५	२४	नपरानपरान्	नपरानमरान्
२३७	२७	सर्वनाम	सर्वनामा	३१९	१८	दितीया	द्वितीया

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३२५	१६	इति	इति।
३२६	११	बुध्यादि	बुद्ध्यादि
३३१	१७	प्रायुक्त	
३३७	१६	मुपेय	मुपेया
३३८	२०	सवथा	सर्वथा
३३९	३	क्षत्रियः	क्षत्रिय
३४५	१०	सञ्श्ररण	सञ्चरण
३५४	२१	सव	सर्व
३५५	२४	सौम्य	सोम्य
३५६	६	वैय्यर्थ्य	वैयर्थ्य (एवमन्यत्र)
३६०	५	इतरस्य	इतरस्य न
३६६	११	माव्यक्त	मव्यक्त
३६६	२६	प्राधान	प्रधान
३६८	७	शव्द्	शब्द्
३७३	५	श्रुतेः	
३७४	१४	धाधायक	कर्माद्यभि-धायक
३७९	२५	नियमक	नियामक
३८१	१	पञ्च	पञ्चपञ्च
३८२	१८	हीसा	ह्रास
३८३	१	पञ्चकम्	पञ्चकम्
३८३	७	मिन्न	भिन्न
३९१	१५	अन्त	अन्य

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३९३	२३	मृन्मयं	मृण्मयं
४०५	१६	स्त्रीलिङ्ग	स्त्रीपुल्लिङ्ग
४०५	२०	त्रयादि	क्रयादि
४०५	२१	तच्छव्द	तत्तच्छब्द
४०५	२८	पदयोर्स्त्री	पदयोः स्त्री
४०६	५	नाशानाश	नाशानाश
४०८	२४	नैव	नैवं
४०९	१४	द्रुत	द्रुत
४०९	२४	इतिरावर्तते	इति चावर्तते

सूत्रदीपिकायां समन्वयाध्यायः

१	८	सिह्यं	सिंहं
४	७	अन्तस्थ	अन्तस्स्थ
१०	१८	एतदमृतत्व	अमृतत्व
१२	५	एवं	एनं
२०	९	बुध्यादे	बुद्ध्यादे
२०	२०	प्रतिकल्पं।	प्रतिकल्पं
२०	२२	सिध्यति	सिद्ध्यति
२५	१६	शरीरसमे	शरीरसमे,
		कुत्सितत्वात्।	कुत्सितत्वात् वस्तुतः
		...प्रधानादौ	अशरीरं, प्रधानादौ
३०	२०	मायान्तु	मायांतु

विरोधाध्यायः

९	१३	दोषत्वं	दोषित्वं
१५	२०	परिछिन्न	परिच्छिन्न
३१	२०	अभेदसिद्धः	अभेदः सिद्धः
३२	२८	तादात्म्य	तादात्म्यं
३६	१४	कारणस्य	करणस्य
५३	२३	तथोऽच्यते	तथोच्यते
५७	१६	न चति	न चेति
५७	२६	एतादृशी	तादृशी

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
५८	२७	त्तसा	त्तत्सा
५९	६	इति,	इति
६४	२३	टीकाया	टीकायां (टीकया)
६६	१	स दोषः	सदोषः
६९	१३	भावनीति	भाविनीति
७१	२३	फलापेक्षि-तत्वेऽपि	फलापेक्षि-त्वेऽपि
७९	५,१४	वैपस्य	वैषम्य
८०	१२	नियमा-स्तद्रूपा	नियमाऽ-तद्रूपा
८३	२६	प्रेरित	प्रेरिता
८४	५	रचनपद	रचनापद
८९	१९	सव	सर्वं
९०	४	तृणा	तृणा
९१	१३	त्यर्थ	त्यर्थः
११५	१९	निल	नील
१२२	१४	स्येनु	स्येत्यनु
१२७	९	परमाण	परिमाण
१२८	१०	परतन्त्र	पारतन्त्र्य
१३६	१३	जिगुप्सित	जुगुप्सित
१३८	२३	स्वं	खं
१३९	२८	नाश्रयत	नाश्रीयत
१४१	२६	सदित्व	सादित्व
१४४	८	पोष्कल्य	पौष्कल्य
१४५	२१	ब्रह्मिण	ब्रह्मणि
१४६	७	रूक्तेः	रुक्तेः
१५४	२६	स्तुः	स्तु
१५५	८	रूच्यते	रुच्यते
१५९	२४	एभ्यः	येभ्यः
१६०	२	दिर्भेदैः	दिर्भेदैः
१७२	८	भयो	भूयो
१७५	१५	विग्रहः	विग्रहे
१७८	२७	सामत्स्यं	सामस्त्यं
१८२	६	कारणा	कारण
१८९	२०	एतावदेव	एतावत्येव
१९१	१७	गृहितः	गृहीतः
१९२	३	तत्कृं	तच्छ्रु
१९३	२२	विष्णवैक	विष्णवेक
१९५	१४	द्वित्व	द्वित्वे
१९७	२२	ज्ञानयोग	ज्ञानायोग
२०१	२३	हाणुन	ह्यणुनः
२०४	१७	ईश्वरस्थ	ईश्वरस्य
२२५	२५	कर्तृकत्वं	कर्तृत्वं
२३६	२	तथा च	यथा
२३८	१४	दैत्त्यैः	दैत्यैः
२४२	२५	व्यख्येयम्	व्याख्येयम्
२४४	१९	एते	पते
२६३	१५	सामर्थत्वात्	समर्थत्वात्
२६८	७	तस्मान्	तस्मात्
२६९	२३	त्मुक्तम्	त्युक्तम्
२७५	१४	व्यक्ति	व्यति
२९०	१८	व्रश्चतो	वृश्चतः
२९५	२२	व्याख्वातः	व्याख्यातः
३०८	१४	प्राचुर्थ	प्राचुर्य
३०९	१३	द्विरुक्तः	द्विरुक्तेः

सूत्रदीपिकायां अविरोधाध्यायः

१३	११	त्पत्तावकार्या	त्पत्तौ कार्या

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२४	१९	वरणगता-दित्यर्थः	वरणाभावा-दित्यर्थः	३१	४	करणाभिन्न-त्वात्	करणभिन्न-त्वात्,
३१	३	प्राणस्य	प्राणस्या				

साधनाध्यायः

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२७	१०	लक्ष्यत्वे	लक्षणत्वे	१०१	१४	भक्तयाति	भक्तयति
२८	१२	सूत्र	सूत्रे	१०२	२५	पप्रघाना	पप्रधाना
३२	३	वैतरणी	वैंतरणी	१०३	६	आधत्त	अधत्त
३६	१८	वृत्तीनि	वर्तीनि	१०३	२३	येन	एनाऽ
३६	२१	इत्येव	इत्येवं	१०६	८	निष्कळं	निष्कलं
३६	२१	अन्यत्	अन्यत्तृ	१११	१२	स्यपि	स्यापि
३७	१८	विद्यापथो	विद्यापथः	१२०	२६	सुखान्ततनुम्	सुखां तनुम्
४१	१६	समृद्ध	समिद्ध	१३१	१३	इश्रुतिरि	इश्रुतेरि
४२	१३	वथित	वस्थित	१३८	२७	शाखा	शाखा
४३	१८	विस्तु	विस्त	१४१	६	स पञ्च	सपञ्च
४३	२२	त्यथः	त्यर्थः	१४१	१३	ग्नये	ग्नेये
४३	२३	तृतीय-तमस्सु	तृतीये तमस्सु	१४३	११	शेपवादि	शेषाणि
				१४८	११	भगवान्	भगवन्
५१	२७	रित्या	रीत्या	१४९	१७	सोत्र	सौत्र
५४	१६	मातृ	मातु	१५२	३	त्वेयापि	त्वेनापि
६२	२	जाग्रत्वं	जाग्रत्त्वं	१५२	२९	त्वाहिति	त्वादिति
६३	५	भावभाव	भावाभाव	१५८	२४	धिकरणः	धिकारिणः
७३	१२	ग्रह	गृह	१६१	२८	व्याख्यत	व्याख्यात
८५	१८	अव्यक्तः	अव्यक्ततः	१६६	१५	कुवो	कुतो
८५	२७	मास्त्य	मात्स्य	१७६	१५	सवर्हदि	सर्वेहृदि
८६	२७	रूपाभावा	रूपाभाव	१७८	७	सनन्तात्	सन्नन्तात्
८७	२८	परमात्मानि	परमात्मनि	१७८	८	अश	अर्शा
८९	१८	र्याभाव	र्याद्यभाव	१८०	२	तर्कम	तकर्मा
९१	४	अतः	अतएव	१८६	१४	उत्तरोत्तरो-त्तमत्वं	उत्तरोत्तर-मुत्तमत्वं
९६	४	तथैव	तयैव				

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८९	१५	विष्णुो	विष्णो
१८९	२०	द्भयो	द्भूयो
१९४	१९	दित्येत्स्व	दित्येतत्स्व
१९७	१७	मत्यादि	सत्यादि
२००	२६	यस्तुं	यस्तु
२०२	२५	परोक्षात्	पारोक्ष्यात्
२०४	१५	ग्वचनात्	गवचनात्
२१०	१०	सिद्धं समग्र	सिद्धमसमग्र
२११	७	उपास्व	उपास्स्व
२१२	२, ८, १०	उपास्व	उपास्स्व
२१६	२२	स्नेह	स्स्नेह
२१७	२१	समन्ये	सामान्ये
२१९	१७	पात्या	पास्त्या
२२१	१२	सत्या	तस्या
२२१	१२	उपलब्धः	उपलब्धेः
२२७	८	योग्यतयाः	योग्यतायाः
२३७	४, १२	कामाधि	काम्याधि
२३८	६	कामाधि	काम्याधि
२३९	१२	कामाधि	काम्याधि
२६०	२५	कुर्वेति	कुर्विति
२६०	२६	स्तुत	स्स्तुत
२६३	२५	रऋण	ॠण
२६४	६	न तु,	न तु
२६७	२	संतुष्टः	सन्तुष्टः
२७२	१३	भूर्थ	भूतार्थ
२७७	१६	ज्ञनिनो	ज्ञानिनो
२८०	२०	जीविष्यामि	न जीविष्यामि
२८०	२८	अन्यय्येति	अन्यायेति
२८१	२२	ङ्कर्क	ङ्कर्क
२८४	५	इति	इति च
२८५	२	इति	इति च
२८६	२०	च्छेदं	श्छेदं
२८६	२६	क्षात्मेति	क्षणात्मेति
२८७	१५	वर्षसहस्राणि	वर्षाणि
२८८	२५	मा स्तु	माऽस्तु
२९१	२२	निश्चैकां	निश्चायिकां
२९६	१२	क्षांन्वये	क्षान्वये
२९८	१६	अरुरु	आरुरु
२९८	२३	वैषेशि	वेशेषि
३००	१२	द्दष्टिः	द्दषिः
३०२	१२	प्रहाणि	प्रहाण
३०७	२८	णासिद्धं	णसिद्धं
३१०	७	यती	यति
३११	१९	अप्यन्तः	अप्यन्तं
३१३	२३	स्स्पते	स्पते
३१४	७	अकांक्षा	आकांक्षा
३१९	१	विधमा	विधर्मी

सूत्रदीपिकायां साधनाध्यायः

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	१७	कौण्डिण्य	कौण्डिन्य
७	१	कर्मासिद्धं	कर्माशुद्धम
८	११	व्यक्ति	व्यक्त
१७	१२	पृथत्कात्	पृथक्कात्
१८	१९	गुणैः	र्गुणैः
१९	७	स्येवे	स्त्येवे
२०	९	र्थ्यः	र्भ्यः
२०	१३	क्लृ	कृ
२२	८	आदि	अपि
२२	१०	सर्वस्योपास्ये	सर्वोपास्ये

शुद्धाशुद्धपत्रिका

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२६	२३	वृषभहंस	वृषभाग्निहंस
२६	२३	वाय्वग्नि-वरुणेभ्यः	वाय्वग्नि-ब्रह्मवरुणेभ्यः
२८	२३	त्वनु	त्वनु
३०	६	ष्रेय	ष्ठ्रेय
३४	७	यथेष्ठा	यथेष्ट
३५	२०	इच्छाभाव	इच्छा । भाव
४१	६	प्रतिवन्ध	प्रतिबन्धे

फलाध्यायः

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	१४	चतदात्मा	चतदात्मा
४	२५	सार्वज्ञत्वो	सार्वज्ञो
६	२	इति	इत्यपि
६	९	त्मनोऽयं	त्मनोऽन्यं
७	७	उपासीत	उपास्ते
११	११	तस्यार्थः	। तस्यार्थः
१६	९	त्याज्यो	त्याज्ये
१७	१२	विपया-नुक्तिः	विपया-नुक्तिः ।
१९	२८	ध्यनो	ध्यानो
२२	१७	तोऽप्या	तोऽपीत्या
२३	५	लिप्यते	श्लिष्यते
२३	२३	व्यख्यन	व्याख्यान
२४	१२	समन	समान
२४	१५	प्रंकृत	प्रकृत
२४	२३	पापस्य	पापस्या-संश्लेपः
२६	१३	तावावेव	तावानेव
२६	२३	पक्ष्यतो	पश्यतो
२७	७	पक्ष्यत	पश्यत
६८	१	दिविप	दिर्विप
७४	२५	शैग्नु	शैंग्नु
९५	२१	देहाभाव॰	देहभाव
११८	१६	वृद्धिह्रासो	वृद्धिह्रासश्च
११९	२	वृद्धिह्रासश्च	वृद्धिह्रासश्च
११९	२३	उयासीनस्य	उदासीनस्य
१२०	२०	अत्र से	अत्रसे
१२२	२६	हरणाविरो-घात्	हरणाविरो-धान्

सूत्रदीपिकायां फलाध्यायः

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
६	८	समुच्चयो	समुच्चये
११	१२	वाञ्छिति	वाञ्छति
१४	२३	विषयः	विषयं

सूत्राणां वर्णानुक्रमसूचिका

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
८	२३		२-३-३, २-४-२
१४	२९		प्रज्ञान्तरपृथ-क्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम् ३-३-५२
